T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SULTAN II. MAHMUD DEVRİ TANZİMAT-I HAYRİYE'NİN HAZIRLANMASI: İKTİDAR ve MUHALEFET'İN MEŞRUİYETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED MAHMUT BAKIR

İSTANBUL 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SULTAN II. MAHMUD DEVRİ TANZİMAT-I HAYRİYE'NİN HAZIRLANMASI: İKTİDAR ve MUHALEFET'İN MEŞRUİYETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED MAHMUT BAKIR

DANIŞMAN: PROF. DR. UFUK GÜLSOY

İSTANBUL 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖZET III
ABSTRACT IV
KISALTMALAR V
ÖN SÖZ VI

GİRİŞ
OSMANLI SİYASET FELSEFESİNİN EPİSTEMİK İNŞASI:
KANUN-I KADİM'İN YAPISÖKÜMÜ 1

I. BÖLÜM

ADLE BOYUN EĞMEK

1. *Kanun-ı Kadim*'in Arkeolojisi yahut Teorik ve Pratik Zeminin İnşası 6
   1.1. *Nizâm-ı Âlem* Anlayışı: *Daire-i Adliye* 9
   1.2. Şer'-i Şerîf ve Kanun-ı Münîf 19
   1.3. Hikmet-i Hükûmet (*Raison d'Etat*) 49

II. BÖLÜM

JANUS'UN İKİ YÜZÜ: KADÎM İLE CEDÎD

1. Buhran Devri (1807-1826): İktidarın Kristalizasyonu, Siyâsî Darbenin Anatomisi 59
   1.1. Daire-i Hayat (*Curriculum Vitae*) 66
   1.2. Üç İhtilâl (1807-1808) 76
      1.2.1. Habbeden Kubbeye: Selim'i Devirmek 79
      1.2.2. Rant ve Kudret Kıskacında Fetret Yılı 91
      1.2.3. İstanbul Fetreti: Alemdar Vakası 100
   1.3. Ocağ-ı Âmire'den Ocağ-ı Mülgâ'ya: Siyâsî Darbe (1826) 110
2. Hikmet-i Hükümetten Tanzimat-ı Hayriye'ye (1826-1839) 145
   2.1. *Mahmud-ı Adlî*'nin Mirası: Kadim ile Cedid Arasında Gülhane Hatt-ı Hümayun'u 201
   2.2. Tanzimat-ı Hayriye'nin Tarihyazımı ile İmtihanı 219
      2.2.1. Hakikat ile Siyâset Arasında Tanzimat'ı Hatırlamak 220

SONUÇ 258
EKLER 266
Ek I: Müsaderenin İlgasına Dair Emr-i Âli (17 Haziran 1826) 266
Ek II: Hediye ve Caize Pratiğinin İlgasıyla İhdas Olunan Maaşların Cetveli .. 269
Ek III: 1838 Senesi Memurine Dair Ceza Kanunnamesi 273
Ek IV: 1838 Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi 281
Ek V: Mustafa Reşid Paşa'nın Lord Palmerston'a Yazdığı Memorandum, 11 Ağustos 1839..... 290
Ek VI: Gülhane Hatt-ı Hümayunu 296
Ek VII: Gülhane Hattı'na Dair Meclis Mazbatası 300
Ek VIII: Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanı, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa'nın Resimleri..... 305
KAYNAKÇA..... 308

ÖZET

Bu çalışmada, Tanzimat-ı Hayriye'nin II. Mahmud devrinde siyâsî aklın topyekûn bir uzlaşısı ile hazırlanması mevzu edinilmektedir. Tanzimat'ın hazırlık safhasının incelenmesi için bir gerek şart olan değişim meselesi irdelenmiş ve bu meyanda Osmanlıların anlam ve değer dünyasının formülasyonu olan Kanun-ı Kadim ve bu kavramın açılımları olan daire-i adliye ve nizâm-ı âlem terkiplerinin arkeolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Söz konusu kavram manzumesinin tahliliyle birlikte Osmanlı'da şer'-i şerif ve örf-i münifin tekabül ettiği gerçeklik sorgulanmış ve Osmanlıların siyâset felsefesinde bir devlet aklı teorisinin imkânı üzerinde durulmuştur. Ayrıca mevcut tarihyazımındaki hâkim paradigmanın açmazları, çelişkileri ve tutarsızlıkları irdelenerek yerine yeni bir tarih inşası yapılmaya çalışılmıştır. Bu meyanda, Kanun-ı Kadim'in teorik ve pratik olarak ikiye ayrıldığı, teorik tarafının Tanzimat'a değin berdevam olduğu, pratik tarafının ise konjonktüre göre her devir yeniden pratize edildiği görülmektedir. Çalışmada, Osmanlı batılılaşması, modernleşmesi, sekülerleşmesi ve mümasili değer yüklü yaklaşımlar yerine Kanun-ı Kadim izanının mahiyeti tebarüz ettirilmiş ve Tanzimat'ın 19. asrın konjonktüründe daire-i adliye formülasyonuna (yani Kanun-ı Kadim'e) dayanan bir proje olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu bağlamda Osmanlı'da değişim ve dönüşüm vâkıası, Tanzimat'ı hazırlayan siyâsî, askerî, iktisadî ve içtimâî faktörler, ayrıca bir siyâsî darbe olarak Yeniçeri Ocağı'nın ilgası tahlile tabi tutulmuş, iktidar ve muhalefetin rant ve kudret paylaşımındaki hesaplaşmaları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat-ı Hayriye, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Kanun-ı Kadim, Daire-i Adliye, Nizâm-ı Âlem, Hikmet-i Hükümet/Devlet Aklı, Yeniçeri Ocağı, Tarihyazımı, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa.

ABSTRACT

In this study, the preparation of Tanzimat-i Hayriye with the whole consensus of political mind during the reign of Mahmud II has been discussed. The changing problem which is prerequisite to examine the preparation phase of Tanzimat-i Hayriye have been scrutinized. In this respect, I have make archaeology on Kanun-i kadim, the formulation of the meaning and moral world of Ottoman state, and the expansions of this notion, the compounds of Nizâm-i Âlem and Daire-i adliye. Şer'-i şerif and örf-i münif that corresponds to the reality in Ottoman Empire has been questioned and dwelt on the possibility of any theory of raison d'état in the political philosophy of ottoman empire through the examination of the aforementioned system of notions. Besides, with probing into the dilemmas, contradictions, and inconsistencies of dominant paradigm, a new construction of history has been tried to be made in return for current historiography. In this respect, it is seen that Kanun-i kadim is divided into two halves as theoretical and practical, theoretical aspect had persisted until Tanzimat and the practical aspect is practiced itself again and again in regard to conjuncture of every period. In this study, the character of the understanding of Kanun-i Kadim has been revealed instead of the modernization, westernization, secularization of Ottomans and other similar value-laden approaches and it is stressed that Tanzimat is the project that relies on the formulation of Kanun-i Kadim in the conjuncture of 19th century. In this context, the phenomenon of changing and transformation, military, economic, and social factors prepared Tanzimat, the destruction of the guild of Janissary as a political coup in Ottoman have been analyzed and the reckoning of the government and opposition in terms of sharing the income and power has been scrutinized.

Key words: Tanzimat-i Hayriye, Hatt-i sharif of Gülhane, Ancient Law, Circle of Justice, Order of the World, Raison d'état, The guild of janissary, Historiography, Selim III, Mustafa IV, Mahmud II, Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa.

KISALTMALAR

a.g.mlf. : Adı geçen müellif

bkz. : Bakınız

BOA : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*

haz. : Hazırlayan

İA : İslam Ansiklopedisi

İBÜY : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

İÜEFY : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

İÜNEK : İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

Krş. : Karşılaştır

NA : The National Archives

nr. : Numara

s. : Sayfa

SK : Süleymaniye Kütüphanesi

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TİBKY : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

trc. : Tercüme/mütercim

TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TTK : Türk Tarih Kurumu

TVYY : Tarih Vakfı Yurt Yayınları

TYEKBY : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları

yay. : Yayınlayan

* Diğer arşiv kısaltmaları kaynakçada gösterildiğinden burada tekraren belirtilmemiştir.

ÖN SÖZ

Theseus'un Gemisi zamanın geçmesiyle birlikte gittikçe eskimeye ve çürümeye başlamıştı. Zamanın tahribatı insanları harekete geçirmiş ve eskiyen parçalar yavaş yavaş yenileriyle değiştirilmişti. Öyle bir an gelmişti ki geminin bütün parçaları tebdil edilmiş ve eski olanlar bir kenara bırakılmıştı. Öte yandan eski parçaları toparlayan birisi de bunlarla gemiyi yeniden inşa etmişti. Böylelikle ortada iki tane gemi mevcut olmuş oluyordu. Peki bu gemilerden hangisi *eski*, hangisi *yeni* idi? Hangisi Theseus'un Gemisi denmeye şayandı?

Parçalarının değişmesi bir şeyi, o şey yapmaktan çıkarır mı? Yahut neyi değişirse bir şey kendisi olmaktan çıkar? Özü, esası ve gayesi *değişmek*sizin Theseus'un Gemisi'ne yapılan müdahaleler onu pek tabii *değiştirmek* manasına gelir ve fakat *neliğin* aynı kalması, onun bir başka şeye *dönüşmediğini* gösterir. Her dönüşüm bir değişimdir ve fakat her değişim dönüşüm manasına gelmez. Theseus'un Gemisi -parçaları itibariyle- her şeyiyle değişmiş ve *dönüştürülmüş*tür. Fakat öz, esas ve gaye itibarıyla hâlen Theseus'un Gemisi olmaklığı *devam etmekte*dir. Dolayısıyla *kadim olan* Theseus'un Gemisi, arazları dönüşmüş ve değişmiş bir hâlde yeni parçalarla arz-ı endam ederken, *atik*/eski parçalarla oluşturulan gemi, artık 'Theseus'un Gemisi' şeklinde bir sıfatla mevsuf olamazdı; artık o nostaljik hatıra nesnesi olmaktan ve '*bir zamanlar Theseus'un Gemisi idi*' şeklinde anılmaktan öte bir mana ifade etmemektedir. Esasında yeni parçalarla oluşturulmuş, *kadim olan* Theseus'un Gemisi de her an değişmeye ve farklılaşmaya mecburdur. Öyle ya hiçbir şey olduğu gibi kalamaz ve her şey *eski*meye mahkumdur. Bir şeyin haysiyeti/kendiliği *eskimeyle* değişip dönüşmeyeceğine göre söz konusu bahislerde nazar-ı dikkat nereye teksif edilmelidir? Değişmeyen, bütün arazların (ör. parçaların) dönüşmesine rağmen *aynı* kalan şey ancak izan, esas ve gaye atıflarıyla tafsil edilebilecek olan şahsiyet ve/veya hüviyettir.

Osmanlı Devleti'nin, tebdil-tebeddül, tağyir-tagayyür, tecdit-teceddüt, inkılap, ıslah-ihya, Tanzimat ve benzeri kavramlarla örüntülü 18. ve 19. asırlarına yukarıda zikredilen metafor ve paradoks zaviyesinden bakıldığında cevaplanması gereken mühim sualler varit olmaktadır; Osmanlı'nın kendiliğinin (*devlet olmaklığının*) yıkılana değin devam ettiği ortada ise değişim ve dönüşüm vâkıaları nerede aranmalıdır? Bu sualin cevabı şüphesiz ki Osmanlı'yı Osmanlı yapan *hüviyet* (karakteristik) ile ortaya çıkar ki söz konusu hüviyeti oluşturan şey; her şeye rengini veren temel izan-anlamlar bütünü (*weltanschauung*) olarak ifade edilebilir. Peki, devletin erkân-ı erbaasındaki yapısal ve topyekûn değişiklikler/dönüşümler söz konusu temel izanın da değiştiği manasına mı

gelir? Daha sarih ifade etmek gerekirse, iktisadî olarak tımar sisteminin dönüştüğü, askerî olarak yeniçeriliğin kaldırıldığı, idarî olarak kabine sistemine geçilerek klasik idare yapılanmasının değiştiği Osmanlı ile *eski Osmanlı* aynı mıydı?

Haysiyet/kendilik ve hüviyet (karakteristik) itibarıyla bir dönüşüm mevzubahis olmadıkça, sair mevki ve mevzilerde yapılan hiçbir değişim ve dönüşümün (tecdit ve tağyir) esasa müteallik olmadığı pekâlâ söylenilebilir. Osmanlı yenileşmesi ve Tanzimat vâkıası bugüne değin hem teorik açıdan hem de pratik olarak ne yazık ki söz konusu nüansları dikkate almayan bir nazarla tahlile tabi tutulmuştur. Bundan dolayı *manzara* da (Tanzimat vâkıası da) söz konusu bakış açılarının dar ve çarpık çerçevelerine sığmaya mahkûm kalmıştır. Peşin kabuller, teorik zafiyet, disipliner zaaf ve bunlara mümasil kusur ve hataların mebzul miktarda yer kapladığı Tanzimat literatüründeki maddi ve teorik hatalar bu çalışmanın nüvesini oluşturmaktadır. Osmanlı'yı Osmanlı yapan temel karakteristik ve izanın (*Kanun-ı Kadim*) yerli yerine konması, Tanzimat'ın II. Mahmud devrinde hazırlık ve teşekkülüne dair detayların vuzuha kavuşması ve mevcut literatürün tenakuzlarının irdelenmesi bu çalışmanın esas gayesidir. Tanzimat üzerine yazmak, esasında değişim ve dönüşümü mevzu edinmek manasına geldiğinden, bu çalışmanın temel hedefi Osmanlı tarihi açısından gayet mühim bir tarihi vâkıanın (Tanzimat'ın) Osmanlı hüviyetinde bir değişim ve/veya dönüşüme sahne olup olmadığını sorgulamaktır.

Bu meyanda ilk bölümde Kanun-ı Kadim kavramının arkeolojisi yapılmaya çalışılmış ve Osmanlı siyâset/nasihat ve ıslahatname literatürü üzerinden teorik olarak yeni bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu yaklaşım gereği olarak, nizâm-ı âlem ve daire-i adliye kavramları üzerinden Osmanlı'daki adalet anlayışı izah edilmeye çalışılmış ve ayrıca Osmanlı'da şer'î ve örfi hukukun yapısı irdelenerek *hikmet-i hükümet* kavramının söz konusu siyâsî yapıda nasıl temellendirilebileceği sorgulanmıştır. Bu vasıtayla yenileşme/değişim vâkıasının nasıl bir refleks ve krizle şekillendiğinin cevabı aranarak söz konusu husus teorize edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümün ilk kısmında, 18. asır Osmanlısında baş gösteren ontik kaygının bir devamı olması hasebiyle mevcut siyâsî buhran ele alınmış ve 1807-1826 yılları muvacehesinde, III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud devrindeki ihtilaller ve yeniçeriliğin ilgası tahlil edilmiştir. İşbu tahlilin yapılmasına yardımcı olmak üzere Osmanlı siyâset pratiğini açıklayacak siyâsî akıl/bilinç, bilinç-dışı, muhayyile, hâmi-mahmi ilişkisi gibi yardımcı kavram ve yaklaşımlar izah edilmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında ise söz konusu siyâsî buhranın neticesi olarak ortaya çıkan Tanzimat-ı

Hayriye'nin II. Mahmud devrindeki hazırlanma süreci detaylı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümün ikinci kısmında ise Tanzimat-ı Hayriye'nin oluşturulan tarihyazımında nasıl tasvir ve tahayyül edildiği sorgulanmış ve mevcut literatürün açmaz ve çelişkileri irdelenmiştir. Söz konusu kısmı takiben de Tanzimat-ı Hayriye ile doğrudan alakalı olan tarihî vesikaların transkriptlerine yer verilmiştir.

Bu çalışmayı yaparken tabii olarak arşiv vesikalarından yararlanılmıştır. Edisyon kritikle hazırlanan kaliteli yayınlar haricindeki tarih, tarihçe, siyâsetname ve benzeri eserlerin ya yazmalarına yahut eski harfli matbu hâllerine müracaat edilmiştir. Nasıl ki hayat, lütuf ve mükafatlar ile pek çok yoksunluk ve sıkıntıyı beraberinde getiriyorsa, her tarih çalışması da kendi nimet ve meşakkatlerini taşımaktadır. Bu çalışma gerektirdiği uzun arşiv taraması hasebiyle evrak, defter ve yazmaların sıkı bir şekilde kullanılmasını icap ettirmiştir. Bu yüzden de nihayete ermesi tahminimden daha uzun bir zamana mâl olmuştur. Zamanın tahribatına yenik düşen birkaç istisna harici bu çalışmayla doğrudan alakalı olan ve tespit edilen vesaikin hemen hemen tamamına müracaat edilmiştir. Tabii olarak bu ameliye bir kişinin omuzlayabileceği maddî ve manevî sıkleti aşacağından, bu çalışma *sahne arkasındaki* pek çok müzahir ve muavin eller sayesinde vücuda gelmiştir.

Bu isimlerin başında bahr-i bî-payan gönlü, hürriyetperver tavrı ve irfanî neşesiyle kıymetli hocam Prof. Dr. Ufuk Gülsoy gelmektedir. Uzun çalışma sürem boyunca istişare, müzakere ve hatta tartışmalarla ilmî tecrübesinden istifade imkânı sunduğu için kendisine minnettarım. Usandırıcı sual ve taleplerimi karşılıksız bırakmayan Prof. Dr. Ali Akyıldız, Prof. Dr. Gültekin Yıldız, Prof. Dr. Fatih Yeşil ve Prof. Dr. Yüksel Çelik'e şükran borçluyum. İstişare ve yardımları hasebiyle kıymetli hocam Prof. Dr. Muzaffer Doğan'a ve pek çok yazmayı teminde himmetlerini esirgemeyen Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya ayrıca minnettarım. Değerli yardım ve tavsiyeleri hasebiyle Dr. Abdulrahman Acer ve Doç. Dr. Özgür Kavak'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Okuma ve yazma serüvenimin kilit isimlerinin başında gelen Mehmet Fatih Can ağabeyim başta olmak üzere Hezarfen Kitabevi sahibi Ömer Tepe'ye, maddi ve manevî destekleri hasebiyle de Tibet Karakuş, Rahime Gürbüz ve Bedriye Güneş'e hassaten teşekkür ederim.

Her tarih çalışmasının, okuyucunun görmediği, belki de hiç görmek istemeyeceği bir arka planı, mutfağı vardır. Söz konusu karanlık alanda/mağarada her daim ışığı göstererek dışarının gerçeklerini hatırlatan ve çalışmanın müsveddesini okuyarak beni birçok hatadan kurtaran yâr-i gârlarım; Burhan Başarslan, Furkan Başarslan, Muhammet

Enes Karadeniz ve Ufuk Alkım Güven'e şükran borçluyum. Onlar olmaksızın bir tarafım hep eksik kalırdı. Her daim Hızır gibi yetişen Halil İbrahim Bahadır'a, çalışmayı pürdikkat okuyarak fikirlerini esirgemeyen M. Furkan Ekşi'ye, himmet ve tecrübesiyle daima yanımda olan Samet Tınas'a, İngilizce ve Fransızca vesaikle olan usandırıcı mesaimdeki yardımları hasebiyle de Yusuf Sami Kamadan ve Sefa Yılmaz'a minnettarım. Ayrıca Mirza Mahmut Demir ve ismini hatırlayamadığım sair kişilere de yardımlarından ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışma sürem boyunca imkânlarından faydalandığım, *Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı*'na ve onun değerli büyüklerine, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*'nin bütün emekçilerine, *İslam Araştırmaları Merkezi* (İSAM), *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi*, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi*'ne ve *İBB Atatürk Kitaplığı*'na sağladıkları kolaylıklardan dolayı minnettarım. Çalışma saham ile alakalı ve çoğu literatür için henüz meçhul olan pek çok yazma eseri tarama ve keşfetme imkânı edindiğim *İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu*'nu projelendiren *İlmi Etüdler Derneği*'ne (İLEM) de bütün ilim camiası adına şükranlarımı sunuyorum.

Hakikatte tarihin ademi ve tarihçinin mevcudiyetinden bahsedilebileceği için *tarihçinin kendi tarihini* oluşturan esaslar en fazla ehemmiyeti haizdirler. Kıymetli anneannem Zeynep Malgir ve anneciğim Sevinç Bakır'ın bir ömür ödenmeyecek hatır ve hakları olmasaydı bu çalışma ortaya çıkmazdı. Biricik kardeşim Fatma Zeynep Bakır ve babam Özden Bakır'a da varlıklarıyla her daim arkamda olmalarından ötürü minnet borçluyum. Hem onlara hem de bütün aileme tekraren şükranlarımı sunuyorum.

Bu çalışmaya başladığım hengamede henüz bu âleme gözlerini açmamış olan ve fakat eserin nihayetine geldiğimde terennüm etmeyi dahi öğrenen ciğerparem, arslanım, oğlum Yusuf Ömer ve ruh-ı revânım, mâh-ı tâbânım ve varım Betül Bakır'a vakitlerinden çaldığım her ana mukabil nihayetsiz özr ü minnet ederim.

Her şeyden öte bu çalışmayı bana nasip eden *zü'l-celâli ve'l-ikrâm*a nihayetsiz şükür ve hamt ederim. Her zaman olduğu gibi bütün kusurlar bizden, tevfik ise yalnız ondandır; *ve minallahi't-tevfîk*.

Muhammed Mahmut Bakır

İstanbul, 2021

GİRİŞ
OSMANLI SİYASET FELSEFESİNİN EPİSTEMİK İNŞASI:
KANUN-I KADİM'İN YAPISÖKÜMÜ

Turfe dükkân-ı hikemdir şu kühen-tâk-ı felek

Ne ararsan bulunur derde devâdan gayrı

Koca Râgıb Paşa

İslâm tarihi ve onun bir şubesi olan Osmanlılarda siyâset mevzubahis edildiğinde tutarlı bir değerlendirme yapılabilmesinin imkânı teori ve pratiğin diyalektik bir tarzda ele alınmasını gerektirmekte ve fakat bu husus usul açısından pek çok problemi de kendinde barındırmaktadır. Teori ve pratik arasındaki bitip tükenmek bilmeyen dilemma şimdilik bir kenara bırakılırsa, bu iki ucun her birinin tarihî olarak nasıl var olduklarını tebarüz ettirmek, siyâsetin yön verdiği kavramsal değerlendirmelere başvurmak zorunda olan tarihçiler için hiç şüphesiz kaçınılmazdır. Bu hususta siyâsetin tarihî olarak ait olduğu zaman ve mekânın bilinmesi, medeniyet ve kültürle olan ilişkileri, eğer varsa değişmez yasaları[1] ve tarihte sürdüğü seyrin mahiyeti ortaya çıkarılması gereken *kör nokta*lar olarak orada öylece durmaktadır. Birkaç cümleye sığdırılabilen bu bahislerde tarih başta olmak üzere sair disiplinlerle uğraşan düşünürlerin binlerce yıldır meseleyi netleştirmek şöyle dursun daha da karmaşık hâle getirdiğini söylemek herhâlde yerinde olacaktır. -Haddizâtında bu çalışma da karmaşayı bitirme gibi kibirli bir niyetin eseri olmayıp tanburda bir nağmeden ibarettir.- Siyâsetin zaman ve mekândan azade, herkes tarafından kabul edilebilir bir teorisi olamayacağı veyahut tarihte de hiç olmuş olmadığı varsayılırsa İslâm tarihinde de bin dört yüz yılı kapsayan bir siyâset teorisinden veya yapısından söz edebilmenin imkânı hâlen yoktur denilebilir. Burada farklı din, medeniyet, coğrafya ve insan topluluklarının *müşterek*lerini yok sayma ve bir çırpıda görmezden gelme gibi bir kolaylığa kaçılmamakta aksine çoğu kez yadsınan ve hiç de azımsanamayacak *farklılık*lara atıf yapılmaktadır. Bilindiği üzere çok eski zamanlardan bu yana her disiplin değişmekte ve farklılaşmaktadır. İnsanların tarih içerisinde kabul edegeldikleri fizikî/metafizikî, felsefî, tarihî ve hatta ahlakî değer ve hükümlerde dahi birtakım değişmeler vuku bulmuştur. Zikredilen bu hususlarda sağlanamayan netlik ve birlikten herkes için geçerli bir siyâset teorisi ve yapısı çıkarmak mümkün olmasa

[1] Yasadan kasıt tarih üstü bir *ide* değildir. Foucault'nun *tarihî a priori*si buradaki kastımızın anlaşılabilmesi için daha kullanışlıdır. Bu kavram devrin *episteme*sini düzenleyen önsel/evvelî bilgi kategorisi olarak kullanılmaktadır bkz. Ertuğrul İbrahim Kızılkaya, "Zeitgeist ve Michel Foucault'nun Tarihsel A Priori Kavramı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 25(2018), s. 118.

gerektir. Burada asıl vurgulanmak istenen nokta tıpkı diğer kavramlara da yapıldığı gibi siyâsete biçilen, tarih-üstü veya tarih-dışı rolü olumsuzlamak ve onu ait olduğu tarihîliğe geri döndürmektir. Mazideki herhangi bir kavramsal değerin ya da yapının *tarih*in dışında bir mevkii veyahut onu var eden insanın dışında bir varlığı yoktur.

Söz konusu olan şayet *geçmiş* ise yukarıdaki tespitler elbette değişecektir ve fakat *geçmiş*ten vücuda gelen ve haddizatında kurgu olan tarih mesele edildiğinde, onun *dışına* çıkmanın imkânından bahsedilemez. Bu sebeple sanki tarihin dışındaymış gibi ideal formlar varsayarak onun hakkında konuşmak usul açısından hatalı bir yaklaşımdır. Bu kabil hatalı yaklaşımlar kendilerini ne kadar katî ve sabit addederlerse etsinler geçmiş ve tarih arasındaki mahiyet farkı hasebiyle hayalî ve musavver kalmaya mahkûmdurlar.

Yaşanan vakalar *geçmişte* bir zamanda, bir daha tekrarlanmamak üzere olup bitmiştir. *Tarih* ise insanların, bu olan ve biten *geçmişin* tasvir ve temsilini sunmasına denir; *geçmiş* bir defa olur ve biter, *tarih* ise biteviye, her seferinde, her *iktidar* ve *güç* ilişkisinde, her çağın kendi *diskur* pratiğinde yeniden *inşa* edilir. Çünkü insan geçmişle ancak sayfalarda, metinlerde, anlatı ve tasvirlerde karşılaşır. Bu sebeple *tarih* her şeyden evvel *diskurdur*. Unutmamalı ki *geçmiş*in *inşa*sına soyunan tarihçi, tarihin dışında değildir. O, aşkın bir şekilde çemberin dışındaymış gibi tarih yaptığını söylese dahi kendi yaşadığı çağın iktidar ilişkisi içerisinde olması ve hakeza o çağın entelektüel diskurunun hâkimiyeti altında *tarihçilik* yapıyor olması da onun tarihin dışında değil aksine içinde olduğunu gösterir.[2] Hâkim tarih anlatısı ve iktidar pratiği içerisinde olan entelektüellerin temel meselesi "*…insanların bilincini ya da kafalarında olanı değil; hakikati üreten siyasi, ekonomik ve kurumsal rejimi değiştirmektir. Söz konusu olan… hakikatin gücünü şu anda etkili olduğu toplumsal, ekonomik ve kültürel hegemonya biçimlerinden kurtarmaktır.*"[3]

Tarihin her devrinde devlet ve milletlerin var oluşları nasıl bir vâkıa ise tıpkı bunun gibi, belli başlı birtakım *gelenek*ler ve bunların oluşmasını sağlayan sosyo-politik/ekonomik ve kültürel yapıların karmaşık ilişkileri de biteviye var olagelmiş olan gerçekliklerdir. Siyâsî ve içtimâî yapıların/gerçekliklerin *geçmiş*teki varlıklarının araştırılması tabii olarak bunun yapılabilmesini mümkün kılan metodolojik ihtiyacı da

---

[2] Bu çalışmanın esasını teşkil eden tarih yaklaşımlarına dair bkz. Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünürken*, trc. Ayhan Şahin, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011; Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000; Paul Veyne, *Tarih Nasıl Yazılır?*, trc. Nihan Özyıldırım, Metis Yayınları, İstanbul 2014; Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Şule Yayınları, İstanbul 2012.

[3] Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 83-84.

beraberinde getirir; *geçmiş*in olup bitmişliği, *orada öylece duruşu*[4], *tarih*in biteviye olagelişiyle birlikte nazar-ı itibara alındığında denilebilir ki tarihçinin geçmişle kurduğu irtibat ve ilişki haddizâtında manipülatiftir. Daha sarih ifade edilecek olursa, tarihçi geçmişteki değişmez ve sabit bir hakikati iki kapaklı ve kelimelerden müşekkel bir tepside sunma gayretine her giriştiğinde, mahallin dışına taşarak, *gâib* olanı *şâhid* olunur kılmaya çalışır. İmkânsızı mümkün kılma olarak tavsif edilebilecek bu gaye ise ancak zihnî olarak mevcut olabilir. Bu çalışmada da tarihin tabiatıyla uyuşmayan determinist ve apodeiktik/burhanî metotlara yer verilmemiş, hakikat savunuculuğuna girilmemiştir. Yapılan yahut yapıldığı umulan, sadece geçmişin muayyen bir diliminin bugün yeniden inşasıdır.

Herhangi bir çalışma yahut inşa faaliyeti tabii olarak kendi kavramsal manzumesini de beraberinde getirir. Okurun zihninde, kullandığı dile dair yaklaşık manaların oluşmasını isteyen her yazar aslında muhatabını kendi zihninin koridorlarına davet etmektedir. Yazarın zihnine açılan kapının anahtarı ise kelimeler ve vâkıalar arasındaki mutabakatla oluşur. Mutabakatın en temelde müşterekliğinden bahsedilebilirse de umumî olarak yeknesaklığı mevzubahis değildir. O sebeple her okur muhatap olduğu metne kendi rengini verir, vermeye mecburdur. Bu mecburiyet, her ne kadar yazdığım satırların okuyucunun elinde biteviye yeniden anlam kazanacağına dair bir kabule atıf demek olsa da yazarın zihnindeki anlamın okuyucuyu manipüle etmeyeceğini söylemek istemiyorum. Metnin anlam örüntüsüne vakıf olabilmek ancak kavram manzumesini anlamaktan geçiyorsa -ki bu aslında okurun metinle irtibat kurabilmesinin yegâne yoludur- o hâlde anlaşılmazlığın *devası* (pharmakon) olarak kullandığımız kavramlardan neyi kastettiğimizi aşikâr edelim.

Bir veya birçok medeniyetin, kültür havzasının geçmişteki varlığını anlamlandırabilmek için yine onların ait oldukları zaman ve kavramsal şemalarının bilinmesi gerekmektedir. Lafız düzeyinde yapılacak değerlendirmelerin sığlığı ve kusurundan korunabilmenin asıl şartı hangi mesele olursa olsun kavram düzeyinde idrakin mevzu edinilmesidir. İşbu sebeple siyâset, idare ve ahlak üzerine herhangi bir inceleme yapılabilmesini mümkün kılan temel şart söz konusu kavramların ait oldukları anlam ve değer dünyalarının ortaya koyulmasında yatar.

---

[4] Durmuş Hocaoğlu, ""Orada Öylece Duran" Tarih", *Bilgi ve Düşünce*, 1/4(2003), s. 82-87.

Osmanlı tarihinin kavramsal düzeyde inceleme nesnesi hâline gelebilmesi onu mümkün kılan anlam ve değer dünyasının[5], düzenleyici kodların yani *episteme*nin tebarüzünü icap ettiriyorsa burada tespite muhtaç olan şey de bizzât o epistemenin oluşumudur.[6] Peki, söz konusu epistemeyi oluşturan dinamikler nelerdir? Bu epistemenin ilkeleri/aksiyomları nelerdir? Foucault'ya göre bir düzen ile onu düzenleyen kodlar üzerine düşünmenin âresinde o düzenin ve var oluş tarzlarının *müşahedesi* vardır.[7] Öyleyse Osmanlı siyâset felsefesinin hatta daha genel olarak İslâm'ın modern zamanlara değin nazar ve pratik sahasını mümkün kılan kodlar manzumesi nedir? Osmanlı *nizâmı*nın mahiyeti ve var oluş tarzları hiç şüphesiz ki bu suallerin muhtemel cevaplarında saklıdır.

Bu çalışma hem zaman olarak Osmanlı tarihinin belli bir kesitini ele alması hem de hususen Tanzimat vâkıasına münhasır olması hasebiyle, burada İslâm tarihine dair genişçe bir perspektifle tahlile girişmek hem yersiz hem de cüretkâr bir tavır olacağından, söz konusu teorik çerçeveyi anılan hudutlar muvacehesinde ele alarak mevzunun anlaşılmasına dönük izah etmek asıl maksadı husule getirecektir.

Kavramsal omurgayı teşkil eden düzenleyici kodlar ile anlam ve değer dünyasının yani epistemenin Osmanlı'daki karşılığı *Kanun-ı Kadim* terkibinde tebarüz etmekte ve ifadesini bulmaktadır. Kanun-ı Kadim kendisini var/mümkün kılan tarih, kozmoloji, fizik ve ahlak felsefesi ile doğrudan alakalıdır. Fars/Sasani, Yunan geleneğinin ve Hermetik mirasın kaynaklık ettiği kodlar ile İslâm evveli Türklüğün ve Sünnîliğin imtizacı söz konusu manzumeyi oluşturur. Bu terkip sanıldığının aksine pratiklere münhasır değildir. Tarihî bilincin derinliklerinde kendine yer bulan, yaşamaya ve değişmeye devam eden işbu kodlar tabii olarak pratikte de akis bulacaktırlar. Lakin söz konusu imtizacı oluşturan teorik çerçeve bu pratikleri doğurması bakımından izaha muhtaçtır. Bu sebeple Kanun-ı Kadim'in tahlilinde evveliyetle teorik ve pratik olarak bir taksim yapılması mecburidir. Bu mecburiyeti oluşturan esas sebepler ise Kanun-ı Kadim ile alakalı değerlendirmelerde ve hâkim paradigmanın bakış açısında saklıdır. Klasik ve modern tarihyazımında kendisini görünür kılan hâkim paradigma teorik tarafı olmayan, daha çok

---

[5] "*Bir kültürün temel kodları -onun diline, algılama şemalarına, alışverişlerine, tekniklerine, değerlerine, uygulamalarının hiyerarşisine hükmedenleri-, daha işin başında her insan için, karşılaşacağı ve kendini onların içinde bulacağı ampirik düzenleri saptar.*" bkz. Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, Ankara 2015, s. 18.

[6] "*episteme, düşüncenin daha ziyade "bodrum katı"dır, verili bir dönemdeki bilgi biçimlerinin hepsinin temeli olan bir "kavramsal örgü"dür.*" bkz. Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, trc. Haydun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.

[7] Yazar burada "deney" kelimesini kullanmaktadır. Kelime tasarrufu bana aittir krş. Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 20.

özcü/indirgemeci[8], mutlakçı (*absolutist*), şimdici (*presentist*)[9] bir tavra sahiptir. Bununla beraber söz konusu paradigma, belli başlı kaygı ve alışkanlıklara dayanan, zayıf olmakla birlikte bolca aksiyom ve postulatları içeren[10] oryantalist reflekslerle şekillenmiş bir üsluba sahiptir. Öncelikle yapılması gereken bu tavrın düğümlerini çözerek, yapının sökülmesini[11] sağlamaktır. Yani Kanun-ı Kadim'e dair "eski/*ancient*"-"yeni/*modern*", "geri-ci/*réactionnaire*"-"ileri-ci/*progressif*", "muhafazakâr-liberal" ve benzeri karşıtlıklara dayanan metinlerdeki söz konusu kutuplaşmaların "infilak" ettirilmesidir. Bunun neticesi olarak metinlerin muhkem zannedilen payandaları kendiliğinden boşa çıkacak ve bu payandalara dayanan anlatılar anlamsız hâle geleceklerdir.[12] Kanun-ı Kadim'i inşa eden tarihî metinlerin/bağlamların sınırlarını, açmazlarını ve kendi tenakuzlarını ele verişlerinin ortaya konması, onu yeniden bağlamlaştırmayı mümkün hâle getirecektir. Burada hedeflenen şey hâkim paradigmanın her yerdeliğine karşı, ötekinin konuşmasına imkân tanımaktır.[13]

---

8 Mahiyetçi denilebilecek bu yaklaşım kurum, kuruluş ve tavırlara sabit/değişmez özler vehmederek var olan bütün pratikleri bunlarla açıklar. Bu yönüyle özcülük, aynı zamanda indirgemeci bir tarzı da kendinde barındırmaktadır. Altı asırlık bir tecrübeyi bir veya birkaç "öze" indirgeyen çarpık bakış açısının fârik vasıflarından biri de bu özlerin umumî olarak *her şey* için geçerli olduğunu dile getirmesidir.

9 Kendi devirlerinin değerlerini tarihe dayatan mutlakçı yaklaşım ve tarihi vâkıaları "şimdi"ye nispetle değerli gören şimdici yaklaşım için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, VII, s. 675.

10 Bu aksiyom ve postulatların çoğu tarihçilerin en büyük günahlarından biri olan *anakronizm* ile maluldür. Söz konusu metodolojik hata *prokronizm* ve *metakronizm* şeklinde tezahür etmektedir; "*prochronism -yani tarihî olgunun, olduğundan çok önce gerçekleşmiş gibi olarak algılanması- ya da metakronism -yani tarihi olgunun olduğundan sonra gerçekleşmiş gibi algılanması-*" bkz. Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması", s. 676.

11 "*Derrida'ya göre, dekonstürüksiyon, "yıkmaktan çok bir 'bütünlüğün' nasıl yapılandığını anlamaya ve onu yeniden yapılandırmaya" işaret eder.*" bkz. Kasım Küçükalp, *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 250-251. Yapısöküm, çalışma boyunca Derrida'nın "okuma tekniği" şeklinde ifade ettiği manasına ilaveten tutarsızlıkların ortaya çıkarılmasına dönük tenkitçi bir usul/araç olarak da kullanılacaktır. Yapısökümün zikredilen işlevlerine dair bkz. Jack M. Balkin, "Yapısöküm", trc. Kasım Küçükalp, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1(2004), s. 319-320.

12 Kasım Küçükalp, *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu*, s. 250-251.

13 Martin McQuillian'a göre dekonstürüksiyonun tanımlarından biri "*ötekinin konuşmasına izin veren bir konuşma*"dır bkz. Kasım Küçükalp, *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu*, s. 251.

I. BÖLÜM
ADLE BOYUN EĞMEK

1. *Kanun-ı Kadim*'in Arkeolojisi yahut Teorik ve Pratik Zeminin İnşası

"il n'y a pas de hors-[con]texte"

Metin-dışı[Bağlam-dışı] diye bir şey yoktur.[1]

Jacques Derrida

Kanun, *her nesnenin mikyasına* denilen şey olmakla birlikte o, kıyas ve ölçü kendisine nispetle yapılan şeydir.[2] Muamelat ve icraatta hakkaniyet ve istikamete muvafık olan kaideler manasına gelir.[3] Aslı Yunanca "yasa"[4] anlamındaki *kanōn*dan gelmektedir. Bütün cüzlerin kendisiyle bilindiği küllî kural anlamına da gelen kanun kelimesi bu veçhesiyle "yasa, töre, düzen" manasına gelen nâmus/nevâmis[5] kelimesiyle anlamdaştır. Kadim, lügatte "önce olan, önceki" olarak geçer. Kıdem, "varlığının üzerinden uzun zaman geçmek" manasına gelir. Kıdem tanrıyla irtibatlandırılarak onun varlığının başlangıcı olamamasını izah için kullanılmıştır. Klasik felsefe/kelam literatüründe kıdem tek veçheden izah edilmek yerine zâtî, zamanî ve izâfî olarak üçlü taksime tabi tutulmuştur. Kıdem "vücudu/zatı başkasına muhtaç/başkasından olmayan ve zamansal olarak kendinden evvel bir varlık bulunmayan" manasında kıdem-i zâtî, "varlığı adem/yokluk ile öncelenmeyen ve geçmiş zamanda sonsuz olarak bulunan" manasında kıdem-i zamanî, baba ve oğul arasındaki münasebette olduğu gibi "başkasına nispetle daha eski olmak" veya "bir şeyin geçmişteki zamanının bir diğer şeyin geçmişteki zamanından daha uzun olması" manasında ise kıdem-i izâfî olarak tanımlanmıştır.[6]

---

1 Jacques Derrida, *De La Grammatologie*, Les Editions de Minuit, Paris 1967, s. 227; a.g.mlf., *Gramatoloji*, trc. İsmet Birkan, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2014, s. 242. Derrida'nın *text*ten/*metin*den kastının, *context*/*bağlam* olduğuna dair bkz. Johannes Angermuller, *Neden Fransa'da Postyapısalcılık Yok?*, trc. Özge Karlık, Heretik Yayınları, Ankara 2017, s. 116, dipnot 33.

2 Mütercim Asım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları (TYEKBY), İstanbul 2014, VI, s. 5482.

3 Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, II, s. 92.

4 Yasa kelimesi yasag/ğ kelimesinden gelmekte olup Türkçe yahut Moğolca menşelidir. Bu bağlamda *yasağ-ı sultanî* ile *kanun-ı sultanî*nin aynı anlama geldiği söylenebilir.

5 Namus kelimesi "*yunanîde kanun, kaide*" anlamına gelir bkz. Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306, II, s. 1414. Eski Yunancadaki *nomós*tan gelen namus kelimesi hâkimiyet, kanun, idare anlamına gelmektedir. Cürcani'ye göre bu kelime Allah'ın koyduğu şeriat yani ilahî kanun anlamına gelir bkz. Aygün Akyol, Mevlüt Uyanık, İclâl Aslan, *İslam Felsefesi Tanımlar Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2016, s. 283.

6 Yusuf Şevki Yavuz, "Kıdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, XXV(2002), s. 394; İlyas Çelebi, "Ortaya Çıkışından Günümüze Kelâm İlminde "Konu" Problemi", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2005), s. 26; Enver Uysal, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin Yayınları, Bursa 2008, s. 184; İbn Sînâ, *Tanımlar Kitabı, Kitâbu'l-Hudûd*, trc. Aygün Akyol, İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara 2013, s. 66.

Kanun-ı Kadim terkibini oluşturan lafızların etimolojik tedailerinden de anlaşılacağı üzere bu kavram *düzen*/*nomos*/*logos* ile alakalıdır. Sözlü veya yazılı olması fark etmeksizin[7] her yasanın gayesi bizzât düzene/nizâma müteveccihtir. Klasik kozmoloji anlayışlarına göre[8] âlem belli bir düzen/yasa ile işlemekte ve *kozmos**, düzenin mekanını, iyi ve güzel olan bütünü temsil etmektedir.[9] Burada söz konusu düzenin ehemmiyeti sadece sebeplilik üzerine kurulu olmasından dolayı değil aynı zamanda teleolojik/gâî olmasından ileri gelmektedir. Âlem ve/veya tanrı zaman açısından kadimdirler. Var olan düzen bir sebeplilik sarmalı ile örülüdür ve tanrı/ilk sebep bu sarmalın en başında yer almaktadır. Sırasıyla bütün âlem (gök cisimleri, felekler, akıllar, nefsler)[10] belli bir tertip ile bu sarmalın devamını oluşturur ve en nihayet merkezde dünyanın/insanın yer aldığı bir sona varılır. İnsan tıpkı âlem gibidir.[11] Yani o da bu ilahî/kozmik nizâma tabidir. Onun gayesi ve kemâli âlemde olan nizâmın bir benzerini kendi âleminde/dünyada yerine getirmektir.[12]

İşbu metafizikî/insan merkezli tasavvur nizâmı, kanunu ve şeriatı/namusu, anlamlı kılan sistemin yapısını oluşturur. Ezelî olarak kurulu olan nizâmın tezahürü de tıpkı gökteki/tanrıdaki gibi yerde/âlemde "kadim" olan nizâmın/kanunun cârî olmasıdır. Bundan dolayı Kanun-ı Kadim'de *nizâm-ı âlem* başat bir mevkidedir. Âlem bir açıdan kozmolojik/ilâhî tarafı işaret etmekle birlikte diğer yandan da insanın yeryüzündeki

---

7 Söz konusu *nomos* âleme içkin yasalılık olabileceği gibi aynı zamanda insanî/toplumsal planda da olabilir ve bu insanî plandaki *nomos* yazı ile ortaya çıkmış değildir. Yazı olmadan da *nomos* vardır bkz. Michel Foucault, *Bilme İstenci Üzerine Dersler*, trc. Kerem Eksen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (İBÜY), İstanbul 2016, s. 150 vd.

8 Söz konusu klasik anlayışların modern zamanlara değin "hiç değişmeden gelmesi" gibi basit bir genelleme yapmıyorum. Burada ima edilen şey yaşanan değişimlere rağmen "düzen" temelli anlayışın devam etmesidir. Biteviye değişen ve farklı görüşlere sebep olan bilgilerin temelinin aynılığına dair bir misal olması açısından Molla Hüsrev'in (öl. 1480) yaklaşımı calib-i dikkattir. "*Molla Hüsrev'e göre bu değişiklikler ve farklılıklar, ilm-i hey'et'in kendine konu aldığı semavî olgu ve olaylardan değil, doğrudan bu olgu ve olayların bilgisini elde etmede kullanılan gözlem âletlerinin yapımı, bölümlenmesi ve gözlem esnasındaki kurulumlarının ihtilafından kaynaklanır; dolayısıyla âletler farklı olunca rasaddan hâsıl olacak sonuç da farklı olacaktır. Molla Hüsrev'in bu vurgusu, özellikle bilgilerdeki bu tenakuzun Evren'deki doğal tertib ve düzenden(nizâm) değil, tersine insan-gözlemci ve onun kullandığı âlet ve edevattan kaynaklandığı göstermek içindir.*" bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, Papersense Yayınları, İstanbul 2017, s. 128.

* *Kosmos*, eski Yunancada "düzen" demektir.

9 Âlemin nizâmını tedbir edenin Tanrı olduğuna dair "*…tedbîr-i nizâm-ı âlem ve tanzîm-i umûr-ı benî-Âdem ânın irâdet-i aliyyesine menût ve ta'dîl ve tesviye-i ahvâl-i ümem meşiyyet-i ezeliyyesine mevkûf ve merbûtdur*" şeklindeki ifadeler için bkz. Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2018, s. 77.

10 Kelamî metafiziğe geçişle birlikte "varlık" bu gibi büyü ve ara varlıklardan (ilahlardan) temizlenmiştir. Lakin İbn Sinacı doğa felsefesi 18. asra kadar karşıt kutup olarak yaşamayı sürdürecektir bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka, İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, Papersense Yayınları, İstanbul 2015, s. 143, 182.

11 Hermesçiliği en güzel şekilde özetleyen deyimlerden biri olan ve çok sık kullanılan "*Evren insana, insan da küçük bir evrene benzer*" cümlesi ve bunun kadim izandaki izdüşümleri için bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 208 vd; Mahmud Erol Kılıç, *Hermesler Hermesi, İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010. Kadim olan bu izanın 18. asır şairi olan Şeyh Galip'in dilinden tezahürü şöyledir: "*Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen / Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen*".

12 Sümerlere dayanan kadim izanda da nizâm-ı âlem anlayışı vardır. Adalet, semanın (kozmos) arza (nomos) yansıtılmasıdır bkz. Bendri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 46.

macerasına bir atfı ihtiva eder. Bu perspektife göre büyük âlemdekinin bir yansıması olarak küçük âlem de *nizâmî*/*kanunî*dir.

1.1. *Nizâm-ı Âlem* Anlayışı: Daire-i Adliye

"*Saltanat öldürücü bir zehirdir; panzehri iyilik, adalet ve insaftır*"[13]

İbn-i Fîrûz (ö. 1609)

Kanun-ı Kadim'in en mühim unsuru ve gâî hedefin karşılığı olan *nizâm-ı âlem*in gökte olduğu üzere yerde teessüsü nasıl olacaktır? Nizâm-ı âlem anlayışının açılımını oluşturması bakımından burada ehemmiyet kazanan terkip *Daire-i Adliye*dir. Daire-i Adliye'nin anlaşılabilmesi için bu tamlamayı oluşturan "adalet" ve "daire" kelimelerine yüklenen manaların vuzuha kavuşması gerekmekte ve hakeza bu kavramsal şemanın tebarüz ettirilebilmesi için de adalet ve daire denince akla gelen klasik ahlak felsefesi ve fizik anlayışının idrak edilmesi şarttır. Holistik sistemlerde her kavram, ait olduğu çanak içerisinde manasını bulur. Bütün bir felsefi şemayı anlatmanın yersizliği ve imkânsızlığı bir kenara bırakılacak olursa yapılması icap eden şey asıl meselemiz olan Daire-i Adliye'nin anlaşılmasını mümkün kılacak kavramsal örüntüyü kurmak olsa gerek. Söz konusu kavram manzumesini oluşturan nefs, daire/küre, kemal, süreklilik ve saadet kavramları ile adalet ve ahlak literatürünün nasıl bir bağı vardır?[14]

İslâm'dan evvelki Türklükte âlem, arz-sema (millet-devlet) birlikteliğine dayanan anlayışla[15] gök ve yer olmak üzere ikiye taksim edilmiş ve daire şeklinde düşünülen gökyüzü dörtgen biçiminde algılanan yeryüzüne oturtulmuştur.[16] Bu aynı zamanda yeryüzünün gökyüzü tarafından idare edilmesi anlamına gelmektedir; yeryüzü insanlara hasredilmişken gök tanrıya aittir. *Anasır-ı erbaa*yı olduğu gibi *millet*i de temsil eden yeryüzünde kut sahibi/tanrının yeryüzündeki gölgesi olan hükümdar tarafından bir merkezin vurgulandığı şehir/devlet planı da söz konusu âlem tasavvuruyla alakalıdır.[17]

Klasik izana göre daire/küre mükemmeldir/kusursuzdur. Gök cisimleri işbu sebeple daire şeklindedirler. Âlem soğana benzeyen bir küredir ve merkezinde dünya ve insan bulunur. Klasik fizikteki hareket teorisine göre âlem bir bütün olarak dairevî hareket eden ve kendinde potansiyel olanı fiile geçirerek kemal bulandır; hareket, Aristoteles'e

---

[13] "*...saltanat-ı vilayet zehr-i katil ve semm-i helahildir ve tiryakı birr u ma'delet ve dad u nasfetdür.*" bkz. İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ, Adaletin Aydınlığında*, haz. Mücahit Kaçar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s. 253.

[14] Coşkun Yılmaz'a göre Osmanlı siyâset düşüncesinin temel kavramları; *nizâm-ı âlem, erkân-ı erbaa, kanun-ı kadim, daire-i adliye ve din ü devlet*, ilkeleri ise; *liyakat, istişare, adalet ve murakabe*dir bkz. Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, II, s. 521.

[15] Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 56.

[16] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002, s. 83; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, I, s. 34, 44-45, 223-224.

[17] Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, s. 56-57; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 91; İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 256-257.

göre *kuvve hâlinde olanın kuvve olmak bakımından fiile geçişi*[18] ve kemal bulmasıdır (entelekheia).[19] *Bilkuvve olanın bilfiil hâline gelmesi* yani gerçekleşme manasına gelen kemal ile hareket arasındaki ilişki hareketin tamamlanması, *fiil hâline gelmesi* yani kemal bulması/sükûnete ermesi demektir.[20] Klasik fizikte hareket istikameti itibarıyla doğrusal (*hareket-i müstakime*) ve dairevî (*hareket-i müstedire*) hareket olarak ikiye ayrılır.[21] Söz konusu bu ayrım hasebiyle hareketin kemale ermesi ancak dairevî hareket ile mümkün olacaktır. Çünkü doğrusal hareket tamamlanma imkânı olmaması hasebiyle kemalden mahrumdur. Dairevî harekette ise hareket *kavs-i nüzul*den *kavs-i uruc*a doğru bir seyir izler yani başladığı yere tekrar dönerek tamamlanır/kemale erer.[22] Hareketin tabiattaki aksi ise doğrusal olması yönündedir. Oluş ve bozuluşa tabi olan tabiattaki/Ay-altı kısımdaki nesneler kemale işbu sebeple eremez, zevale ve süreksizliğe mahkûm kalırlar. Gökkürenin/Ay-üstü kısmın hareketi ise dairevî olduğu için onda süreklilik ve kemal vardır.[23] Oluş ve bozuluşa tabi olmamaları da bu yüzdendir.

Âlemin Ay-üstü kısmı oluş ve bozuluşa tabi olmayıp, burada bir tek unsur vardır (*esir*). Ay-altı kısmı ise dört unsurdan meydana gelmektedir (*anasır-ı erbaa: hava, su, ateş, toprak*). Klasik tıp, ahlak ve siyâset anlayışlarında da karşılığını bulmuş olan dört unsur nazariyesine göre insan ve devlet de işbu tabakalardan meydana gelmektedir; âlem nasıl ki *anasır-ı erbaa*nın belli bir kıvâm (itidal-adalet) ile terkibinden meydana geldiyse insan ve devlet de *ahlat-ı erbaa* (dem/kan, balgam, safra, sevda/kara safra) ve *erkân-ı erbaa*nın (ulema, asker, tüccar, reaya) itidal bulmasıyla teşekkül etmiştir.[24]

---

[18] W. David Ross, *Aristoteles*, trc. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2014, s. 136. İbn Sina'ya göre ise hareket "*bilkuvve olması yönünden bilkuvvedeki ilk kemal*"dir bkz. İbn Sînâ, *Tanımlar Kitabı, Kitâbu'l-Hudûd*, s. 48.

[19] Eşref Altaş, "İbn Sînâ'nın Konum Kategorisinde Hareket Düşüncesi ve Konumsal Hareket Kavramının Tahili", *Diyanet İlmi Dergi*, 50/1(Mart 2014), s. 41.

[20] Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, s. 18-19.

[21] Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, s. 30.

[22] "*Hareketin kemali, bir noktadan hareket ederek hareketi, tekrar aynı noktada sona erdirmek ve tamamlamaktır. Kemal, kemale ermek, zamanda ve zamanla birlikte gerçekleşen bir tür harekettir.*" bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 253; Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, s. 19.

[23] "*Evren'in Ay-üstü kısmında bulunan esir öğesinden oluşmuş cirimler, oluş ve bozuluşa konu herhangi bir nitelik taşımadıklarından, kendilerine içkin dairesel irâdî-doğal hareketle, bulundukları Felek'te bi'l-fiil olmaklıklarını sürekli tekrar ederler. Ay-altı dünya'daki cisimler ise, ne sürekli bi'l-kuvve ne de sürekli bi'l-fiil olduklarından, tersine bir sarkaç misali oluş ile bozuluş arasında çizgisel-doğrusal doğal bir hareketle gidip geldiklerinden, sürekli doğal yerlerine gitmeye ve sükûnete ermeye çalışırlar.*" bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk*, s. 78.

[24] II. Mahmud tarafından da bu kavramsal izan benimsenmekteydi; "*Bu mülkü Hak teâlâ bi'l-irs ve'l-istihkak bana ihsân eyledi. Bir dirhem türâbını adâya bırakmayı istemem ancak* ***devlet ve mülk ü millet erkân-ı erbaanın tevafukuyladır. Anın ise vücûdu mefkud, esâs-ı madde ve usûl-i maslahat erkân-ı erbaanın vücûduyladır…re's-i mesele olan erkân-ı erbaanın tevâfuku rü-nümâ olmadıkça fürûatına sarf-ı zihn nâfile gibidir***", "*İbtidâ kendi umûr-ı dâhiliyemiz ve erkân-ı erbaamızın tanzîmi eltâf-ı ilâhiyyeden müstediâmızdır*", "*…devlet ve sefer ve umûr-ı sâire erkân-ı erbaanın muvafakatiyle olur. Erkân-ı erbaamız ise külliyen biri birine mugâyir ve mübâyindir. Bu etvâr ile iş görülmez… işimde bi-hamdihi teâlâ fütürum yoktur. Tehdidimi ikaa kâdir âdem bulamadığımdan maada dâima kesr-i nüfûzumda gezerler… usûl-i maslahat erkân-ı erbaanın muvafakatidir. Zira savulmuş sefine ile ve mellâhın birbirine mugâyeretiyle deryada gezilmez*" bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 250/14185; Topkapı Arşivi, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları (TS.MA.E), 712/48; 860/50. Bu kavram üzerinden devre dair "*erkân-ı erba'a-i devletden birinin*

Âlem ve içindeki varlıkların bazıları sadece madde/cisimden ibaret olmayıp aynı zamanda nefse sahiptirler. Makro kozmosta olduğu gibi mikro kozmostaki bu varlıklar da nefisleri olan canlılardır. İnsan da salt bedenî/beşerî tarafıyla bir anlamsızlık içerisindeyken nefsin bedene vusulüyle beşeriyeti yırtarak "insan" olma yoluna girmiştir. Canlılığın en mühim özelliklerinden olan hareket de nefs olmaksızın mevzubahis olamaz. Hareketin kaynağı olan nefs üç kuvveden oluşur. İnsandaki hareketin kaynağı olan nefsin/nefs-i insanînin kuvveleri; kuvve-i nutkıye (düşünme kuvvesi), kuvve-i gadabiye (öfke kuvvesi) ve kuvve-i şeheviyedir (arzu kuvvesi).[25] Bu üç kuvvenin her birinde ifrat ve tefritten müstağni olup itidal/vasat sağlanırsa fazilet/erdem husule gelir. Öfke kuvvesinde *tehevvür* (kızgınlık) ve *cübn*ün (korkaklık) itidali *şecâat* (cesaret), arzu kuvvesinde *fücur* (sefihlik) ve *humûd*un (zayıflık/uyuşukluk) itidali *iffet*, düşünme kuvvesinde *cerbeze* (kurnazlık) ve *belâdet*in (aptallık) itidali ise *hikmet*tir. Bu üç faziletin mecmuuna/kemaline *adalet*, bunu şahsında cem edene *âdil*, söz konusu üçlüden birinin noksan olması hâline de adlin zıddı olan cevr/zulüm denmektedir.[26]

Hikmet klasik izanda nazari ve ameli olarak ikiye ayrılmakta ve ilki teorik felsefeye işaret etmekte iken ikincisi pratik felsefe manasına gelmektedir. Pratik felsefe umumîyetle *ilm-i tedbir-i menzil* ve *ilm-i siyâset* olarak ikiye taksim edilmiştir. Şehir/devlet idaresine dair literatürün üzerine bina olunduğu bu temeller aynı zamanda Osmanlı siyâset nazariyesini de besleyen köklerdir.

Bu temellere göre insan *medeniyyun bi't-tab'*dır.[27] Doğası gereği toplumsal bir canlı olan insan, yardımlaşmak, hayatta kalmak ve benzeri hususiyetler için birlikte

---

galebesi, mizâc-ı ictimâ'-i medenînin i'tidâlden hurûcunu yahûd nev'in fesâdını müstelzim olur", "*Cümlenin bildiği üzere vüzerây-ı 'izâm ve 'ulemây-ı kirâm ve ricâl ve ocaklu, Devlet-i 'aliyye'nin erkân-ı erba'ası olup*" şeklinde tahliller için bkz. Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, I-II, s. 481, 1028, 1169, 1241; Ali Şükrî b. el-Hâc Muhammed el-Birgivî, *Risâletü'l-Adliye fî Asâkiri'l-Mansûreti'l-Muhammediye*, Süleymaniye Kütüphanesi (SK), Hacı Mahmud Efendi, nr. 2105, h. 1243, s. 35[b]-37[a]. Ayrıca bkz. Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, s. 94; Na'îmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2014, I, s. 21-25; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (İÜEFY), İstanbul 1978, s. 155, 232-233; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2015, II, s. 754; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 479; Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi – Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 139-141; Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2000, s. 56; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, I, s. 16; Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Mezâyâ-yı Ta'lim ve Taallüm-i Fenn-i Harbe Dair Risale*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, El Yazmaları, nr. 1066, s. 11[b], 14[a]; "*…vücûd-ı devletin kıyâm u beka ve kudretine illet-i gâiyye olmak üzere anâsır-ı erbaa mesabesinde olan vüzerâ ve ricâl ve asker ve reâya ve hazine-i saltanatın…*" bkz. Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fî Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), Emanet Hazinesi, nr. 1438, s. 282[b].

[25] Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, trc. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 36-37; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 16.

[26] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 96-97.

[27] "*medeniyyun bi't-tab'*" algısının Osmanlı'daki yansımalarının umumî tahlili için bkz. İlhan Kutluer, "İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde 'Medenî Bi't-Tab' ve 'Temeddün' Terimlerinin Kavramsal

yaşamaya muhtaçtır. Fakat aynı zamanda tabiatında muhtelif süfli sevk-i tabiileri de barındıran insan, kendi kendine bırakıldığında söz konusu birliktense zıtlık ve kargaşaya meyleder. Onu kargaşadan azade kılıp hak ettiği menzile/birliğe koyma işine ise *siyâset*/*tedbir* denmektedir. Ahmed Amasî (ö. 1423) ve Tursun Bey'e (ö. 1491?) göre bu siyâset *hikmet*/*adalet* kaidesince olduğunda *saadet*[28] hasıl olur ki filozoflar tarafından buna verilen isim *siyâset-i ilâhî*dir. Siyâset-i ilâhî'nin vâzıına *nâmûs* denmiştir. Ehl-i şer ise ona *şeriat* ve vazedicisine *şâri'* demiştir ki peygamber onu temsil eder.[29] Ancak ilâhî olanın yanında bir de akıl (*tavr-ı akl*) ile *nizâm-ı âlem* için yapılan vardır ki buna *siyâset-i sultanî/örfî* ve *kanun*/*yasağ-ı padişahî* derler.[30]

Makro âlemdeki nizâmın mikro âlemde tezahürü insanın ancak içtimaîleşmesiyle mümkündür; çünkü fert olarak insan fazileti tek başına elde edemez. İnsan tek olduğu sürece kemalden ancak hissedar olabilir. Bu sebeple insanın nefsî saadeti için gerekli olan fazilet/adalet aynı zamanda toplumsal yaşamı icap ettirmektedir. Nihaî saadet, havas (peygamber/filozof/kral) yahut avam fark etmeksizin, ancak saadetin *fazilet*li bir toplum ve devlet içinde kazanılmasıyla mümkün olur. "*Çünkü tabiattaki mükemmellik, tabii varlıkların bir düzen içinde bir araya gelmeleriyle mümkün olmaktadır*. *İnsanın ve toplumun gayesi de mümkün mertebe buna benzer bir mükemmelliğe ulaşmaktır.*"[31]

Kozmolojik, ahlakî, içtimaî ve felsefî boyutlarıyla kadim izandan tevarüs edilen adalet kavramı *insan merkezli* yaklaşımın da bir icabı olarak en temelde metafizikle alakalıdır. Yani söz konusu adalet kavramı seküler değil metafizik temellidir. Cündioğlu'nun belirttiği üzere; işbu *metafizik adalet*, insanlığı temellendiren (*metafizik*), insanı tanımlayan (*fizik*) ve araştıran (*ahlak*) bir izana sahip olmakla birlikte insanları da

---

Çerçevesi", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın, Metin Aydın, Muhammed Yetim, Mahya Yayınları, İstanbul 2019, s. 265-300.

28 Saadet kavramı, adalet ve daire kavramlarıyla birlikte ilişkili olarak, birlik, fazilet ve kemal kavramlarının sonucu/gayesi olarak görülebilir. Hiçbir bilgi saadetten daha değerli değildir. Bizzât gaye olmak itibarıyla saadetten daha faziletli bir şey yoktur. Saadetten başka hiçbir şey, zâtından dolayı peşine düşülecek bir şey olamaz. Her canlı kendine ait kemalin zirvesine varmak ister ve kemali tamamlayarak saadete vasıl olur. Bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 255.

29 İhvan-ı Safa tarafından nâmûs, ruhanî bir ülke olarak tarif edilmiş ve bu ülkede tanrı şeriatın koyucusu (vâzı'u nâmûs), peygamber de şeriatın sahibi (sâhibu nâmûs) olarak resmedilmiştir bkz. Fuat Aydın, "Nâmûs/Nomos Cebrâil mi Tevrat mı?: "Bed'ü'l-vahy" Hadisindeki Nâmûs Kavramı Üzerine", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 15(2003/2), s. 69. Bu anlamıyla Tursun Bey'in işaret ettiği ilk anlamda namus Tanrıyı, ikinci anlamda da onun icracısı olarak peygamberi işaret etmektedir. Alakalı makaleden haberdar olmamı sağlayan çalışma için bkz. Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 40.

30 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 12. Amasî, Tursun Bey'den evvel kaleme aldığı eserinde siyâseti *siyâset-i ilâhî* ve *siyâset-i melik* şeklinde ikiye ayırır. Siyâset-i ilâhî'yi vazedene namus/şâri' dendiğini belirten müellife göre vazedilen de namus-ı ilâhî/şeriattır. İkinci tip siyâset ise melik siyâseti/imamettir ki ona *sana'at-i melik*/*imamet* denmektedir bkz. Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 345-347. Her iki esere de kaynaklık eden Tusî'nin alakalı görüşleri için bkz. Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, s. 240-241.

31 İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 255-256.

kendine konu (*hukuk, iktisad, siyâset*) edinir.[32] Kadim mirasın düzenleyici kodlarının asırlar boyu yoğurduğu *adalet* kavramının en nihayetinde bir hamulesi olarak şematize edilen *Daire-i Adliye*'nin, dil ve üslupça en mükemmel hâli Osmanlı ilmî muhitinde gayet meşhur olan Kınalızade'nin (ö. 1572) *Ahlak-ı Âlâî*'sinde tebarüz etmektedir;

> *"**Adl**dir mûcib-i **salâh-ı cihân** [gâî sebep]*
>
> ***Cihan** bir bâgdır dîvârı **devlet** [maddî ve sûrî sebep]*
>
> *Devletin nâzımı **şerî'at**tir [hukukî güç]*
>
> *Şerî'ate olamaz hîç hâris illâ **melik[/mülk]** [fâil sebep-siyâsî güç/hikmet-i hükûmet]*
>
> *Melik[/Mülk] zabt eylemez illâ **leşker** [askerî güç]*
>
> *Leşkeri cem' edemez illâ **mâl** [iktisadî güç]*
>
> *Mâlı kesb eyleyen **ra'iyyet**tir [içtimaî güç]*
>
> *Ra'iyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme **adl** [esas ilke]*"[33]

---

[32] Dücane Cündioğlu, *Daire'ye Dair,* s. 64.

[33] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 532, [Kalın yerler ve köşeli parantez içleri tarafımdan hususen belirtilmiştir. Parantez içlerindeki şerhleri mevcut literatürde ilk yapan -tespit edebildiğim kadarıyla- Dücane Cündioğlu ve ondan mülhem İlker Kömbe'dir. Burada iki müellifin şerhlerinden faydalanılmış olmakla birlikte naçizane eklerde bulunulmuştur]; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1303/1886, s. 71; Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, I, s. 30-31; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera*, Süleymaniye Kütüphanesi (SK), Esad Efendi, nr. 1830, s. 10[b]-11[a], [Adab literatüründe yanlışlıkla Muhsinzade Abdullah Paşa ve oğlu Muhsinzade Mehmed Paşa'ya atfedilen *Risale fi Nizâmi'd-devle* isimli bir eser bulunmaktadır. Feridun Emecen söz konusu eserin Muhsinzade Abdullah Paşa'ya ait olduğunu söylemekteyse de söz konusu yazmanın Muhsinzadeler ile bir alakası yoktur. Muhsinzade Abdullah Paşa ve oğluna atfedilen yazmalarda tıpkı *Nesayihü'l-Vüzera*'da olduğu gibi müellif III. Ahmed'in cülusunda deftardar olduğunu belirtmektedir ki bu kayıt *Nesayihü'l-Vüzera*'nın Sarı Mehmed Paşa'ya aidiyetini vuzuha kavuşturan detayla aynıdır. Muhsinzadelere atfedilen ve kataloglarda *Risale fi Nizâmi'd-devle* ismiyle kayıtlı olan yazmalar kısmi/önemsiz farklılıklar haricinde birebir *Nesayihü'l-Vüzera*'nın kopyasıdır. Bundan dolayı söz konusu yazmalara tekrar atıf yapılmayacaktır. *Nesayihü'l-Vüzera*'nın Sarı Mehmed Paşa'ya aidiyeti için bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. LXXXVIII. Yazmalarla mukayese için bkz. *Risale fi Nizâmi'd-devle,* TSMK, Hazine Kitaplığı, nr. 380, s. 19[b]; Revan Kitaplığı, nr. 1611, s. 17[a]. Emecen'in alakalı görüşü için bkz. Feridun Emecen, "Muhsinzâde Abdullah Paşa", *TDVİA*, EK-I(2016), s. 8-10. *Risale fi Nizâmi'd-devle* isimli eserin aidiyetiyle alakalı ayrıca bkz. Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet),* haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 20-21, dipnot 14.]; İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ*, s. 165; "Kitâb-ı Müstetâb", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, TTK, Ankara 1988, s. 18; "*saltanatun bekâsı 'adâlet ve yarar 'asker iledir ve 'askerün tâbi' olması istihkâklarına göre dirlik virilmekledir. Ve bu vech ile ri'âyet olunmağa vâfir memleket ve müstevfî hazine gerekdir ki ba'zısına 'ulüfe ve ba'zısına ze'âmet ve timâr ve sâyir câlî mansıblar virile*" şeklindeki hâli için bkz. "Hırzü'l-Mülûk", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, s. 176; "*Memleket padişahsız, padişah hazinesiz olmaz ve hazine reayadan toplanır.*" şeklindeki kısa hâli için bkz. Yücel Özkaya, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi 'Tedâbîrü'l-Gazavât'", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13(Ankara 1969), s. 134; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, s. 247; Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-Amel*, s. 139; "*her padişahın devleti dahi kanûn-ı adl, celb eylediği hazâyin ve emvâl ile intizâm bulur*" bkz. Katip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, Müteferrika Matbaası, İstanbul 1146/1733, s. 244; Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11(1979-1980), s. 254; Özgür Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi ve İsmi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 24/46(2019/1), s. 217; Vâiz, *Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi, er-Risâletü'n-nizâmiyye fi'd-devleti'l-İslâmiyye (İnceleme, Tercüme, Tenkitli Neşir)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020, s. 70; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Devlet Yönetimi İçin Bilgelik Kılavuzu, Usûli'l-hikem fî Nizâmi'l-âlem*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 68; Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet),* s. 74-75. İbrahim Müteferrika ise adalet dairesini erkân-ı erbaa üzerinden tasvir eder. Ona göre erkân-ı erbaanın esası sultanın da dahil olduğu seyfiyedir. Seyfiyenin vazifesi ise ulema ve hükemanın görüşlerine müracaat ederek bütün sınıfları zabt u rabt altına almak yani *nizâma* koymaktır. Ancak bu suretle "*kānûn-ı adâlet ve hüsn-i siyâset ile re'âyânın ve cemî' esnâfın umûrunu tesviye ve tanzîm itmiş*" olurlar bkz. Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, s. 94. Kâtibî'ye göre Adalet, "*Medâr-ı salâh-ı âlemdir*", "'*âlem bir bostândır ki abyârı devlettir. Devlet bir pâdişâhtır ki hâcib-i şeriattır. Şeriat bir siyâsettir ki nigeh-dâr-ı mülkdür. Mülk bir medînedir ki bedîdârandesi(?) leşkerdir bî-şekk. Leşker kefâfına mâl gerek. Mâl raiyyetten hâsıl olur. Raiyyeti adl bende kılur. Nakd-i kelâm oldur ki, zemîn ü âsümânun kıyâmına bâis adldir*" bkz. Kâtibî, *Gencine-i Adalet*, TSMK,

Kadim anlayışa göre şeyler/nesneler dört sebepten oluşur; maddî (*hypokeimenon*), sûrî (*eidos/form*), fail (*kinoun*) ve gâî (*telos*) sebep.[34] *Maddi* sebep bir şeyi bilkuvve o şey yapan şey iken, *sûrî* sebep o şeyi bilfiil o şey yapan şeydir.[35] *Maddi* sebep tek başına şeyin bilfiil olması için yeterli değildir; o tek başına bilkuvve olarak bulunabilir ancak bilfiil olmak için surete muhtaçtır. Bir şey ancak *sûrî* sebebin varlığıyla bilfiil hâle gelir. Sûrî sebep bilkuvve olan maddeye suret vererek onu bilfiil hâle getirir.

Bağdat Kitaplığı, nr. 348, s. 107[b]-108[a]; Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 1992, s. 58; Mahmut Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası – Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014, s. 211-212. İbnülemin tarafından zikredilen daire-i adliye de şöyledir; "*Adl, bünyân-ı saltanatın esası olup kaviyyü'l-esâs olan bina ise dâimiyyü'l-bekadır. Mülk ecnâd ile ve ecnâd mâl ile ve mâl bilâd ile ve bilâd imâret ile ve imâret adl ile mütehassıl olur...Bu hâlde adl cümlesinin mebnâsı addolunabilir.*" bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, *Kemâlü'l-Kiyâse fi Keşfi's-Siyâse*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), İbnülemin Kitapları, nr. 2479, h. 1323/m. 1905, s. 43[b]; "*gürûh-ı erbaanın [erkân-ı erbaanın] her biri kendü zâtından maada himâye-i sultânî ve üç sınıfın iânesiyle hoş-hisâl ve müsterîhü'l-bâl ve cümlesinin itidalleriyle vücûd-ı mülk bî-melâl olduğundan*" bkz. Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Mezâyâ-yı Ta'lim ve Taallüm-i Fenn-i Harbe Dair Risale*, s. 27[a-b]. Ebubekir Ratib Efendi tarafından Avrupa memleketlerindeki *hükema* ve *feylesof*lara atfen aktarılan umumî ilkeler de klasik izanın aynısıdır: "*Avrupa memleketlerinde olan hükemâ ve feylesof ve ahvâl-i düvel ve mesâlih-i mülk ü milele âşina ve sâhib-i vukuf olanları beyninde bir devletin kemâl-i kuvvet ve miknet ve mezîd-i revnak ve behceti asâkirin kesret ve tertib ü nizâm ve itaati ve hazinenin vüsat ve bereket ü vefreti ve vükelâ ve vüzerâ ve ricâl-i devlet ve rüesâ ve ümenâ ve ummâl-i memleket[in] sadâkat ve istikamet ve rüşd ü sedâd ve emâneti ve reâyâ-yı memleketin refah ve rahat ve himâyet ve riâyet ve mamûriyeti ile müyesser…*" bkz. Ebubekir Ratib Efendi, *Büyük Layiha*, SK, Esad Efendi, nr. 2235, s. 2[a]. Ayrıca 1406 senesinde Çelebî Mehmed için kaleme alınmış *Mirâtu'l-Mülûk* isimli eserdeki Arapça hâli için bkz. Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, s. 409. III. Selim devri sadrazamlarından İzzet Mehmed Paşa'ya ithaf edilen siyâset/nasihatnamede 'Devlet ve sultan ricalsiz, rical malsız, mal imaretsiz ve beldelerin imareti de adalet ve hüsn-i siyâsetsiz olmaz' mealindeki Arapça hâli için bkz. Abdullah Halim Efendi, *Seyfü'l-İzze ila Hazret-i Sahibi'd-Devle*, SK, Esad Efendi, nr. 2292, s. 2[a]. II. Mahmud devri sadrazamlarından Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa'nın kâtibi olan Mehmed Said Efendi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzera'sını aynen kopya ederek bir risale hâline getirmiştir. Söz konusu risalede Daire-i Adliye şöyledir; "*Adl, tevfîr-i hazineye müveddidir. Hazine ise memleket mamûrluğundan hasıl olur. Memleketin imârı ise adl iledir. Bir memleket ki harâb ola maldan bî-nasib ve halkı gınâda bî-nisâb olmaludur. Nitekim denilmiştir kıt'a; Mülk durmaz eğer olmazsa ricâl, lâzım amma ki ricâle emvâl, mâl tahsili raiyyetten olur, bâğ u bostân ziraatten olur, olmasa adl reâyâ durmaz, adlsiz çetr-i ikamet kurmaz, adldir asl-ı nizâm-ı âlem, adlsiz saltanât olmaz muhkem, mülkte zelzele gaflettendir, terk-i ahkâm-ı şeriattandır, bağbân etmiyicek çeşmini bâz, bağına herkes eder dest-dırâz*" bkz. es-Seyyid Mehmed Said, *Nizâm ve Kavanin-i Atika ve Ahlak-ı Rical-i Devlet*, İÜNEK, nr. TY 302, s. 7[b]-8[a], 14 M 1242 (18 Ağustos 1826). Mehmed Said Efendi'nin (aslında Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın) zikrettiği Daire-i Adliye izanı ise Nâbî'ye aittir. Nâbî'nin söz konusu satırları için bkz. Nâbî, *Hayriyye*, haz. Mahmut Kaplan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2019, s. 158-159. Adaleti devletin bekasının temeli olarak zikreden, II. Mahmud devrinde kaleme alınmış bir diğer esere göre o aynı zamanda büyük meliklerin vasıflarındandır; "*arzın imâreti, memâlik ikameti, ibâdın itaati, ehl-i vahşetin ülfeti, ecânib ve ebâıdın kurbeti adlledir*" İsmail Hakkı b. Mehmed Bolevî, *Miftahü's-Saade fi Dürri'l-Meşvere*, SK, Yazma Bağışlar, nr. 2058, s. 27[b]. Osmanlı siyâset felsefesine tesir eden örnekler için bkz. İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüney Kaya, TYEKBY, İstanbul 2015, I, s. 159-161; Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk, Seyfü'l-Kudat*, haz. Nail Okuyucu, TYEKBY, İstanbul 2018, s. 66; Necmeddin Et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, haz. Muhammed Usame Onuş, TYEKBY, İstanbul 2018, s. 48; Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, haz. Yaşar Çağbayır, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2016, s. 86; Gazâli, *Mülkün Sultanlarına, Nasihatü'l-Mülûk*, trc. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s. 103; Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 217-218, 227; Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 28, 44; Mâverdî, *Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, haz. Abdüsselam Arı, TYEKBY, İstanbul 2019, s. 68. Daire-i Adliye, İslâmî literatürde umumîyetle Aristoteles'e atfedilen *Sırru'l-Esrar* isimli nasihatname tarzındaki bir eserden iktibas edilegelmiştir. Lakin bu eser Aristoteles'in olmadığı gibi onun felsefesiyle de uyuşmayan fikirler içerir. Sırru'l-Esrar, kadim Yunan felsefesinden esinlenmekle birlikte aslen doğu siyâset/nasihatname geleneğine uymakta ve senkretik bir mahiyet arz etmektedir bkz. *Sırların Sırrı, Sırru'l-Esrar, Aristoteles'ten İskender'e Nasihatler*, trc. İslam Kavas, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018, s. 28-30. 18. asra ait tercümesi için bkz. *Keşfü'l-Estâr an Sırri'l-Esrâr*, trc. Muhammed el-Hamidî b. Şeyh Ali, İÜNEK, nr. TY 6958.

[34] Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, trc. Ali Houshiary, Yapı Kredi Yayınları (YKY) İstanbul 2015, s. 61; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, trc. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, TYEKBY, İstanbul 2014, s. 28.

[35] İbn Sînâ, *Metafizik*, trc. Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, II, s. 1.

Herhangi bir şey ancak bir *gaye*ye matuf meydana gelir. Bu veçhesiyle *gâî* sebep *sûrî* sebebin *maddi* sebepte meydana geldiği anlamdır.[36] Madde ve suretin birlikteliğine anlamını veren odur. Fail sebep ise şeyi kuvveden fiile çıkaran ilkedir.[37] Yani *fail*, *madde*ye belli bir *gaye*yle *suret*ini vererek onu kuvveden fiile taşır. Bu manasıyla *fail* bir yönüyle *gaye*nin sebebi iken, *gâî* sebep de bir yönüyle *fail*in sebebidir; çünkü *gâî* sebebi meydana getiren *fail*dir ve hakeza *fail* ancak *gâî* sebep için fiile geçer. *Gâî* sebep, *fail*i, *fail* olması için harekete geçirir.[38]

Daire-i Adliye, ihtiva ettiği metazifikî/fizikî, felsefî, kozmolojik ve ahlakî taraflarıyla fail sebep olan *padişahın*, *nizâm-ı âlem* gayesiyle, sûrî sebep olan *devlet*i kullanarak maddi sebep olan *cihan*ı kıvâma sokması yani idare etmesidir.[39] Söz konusu arz ve sema birlikteliğinin kavramsal tezahürü *mülk ü millet* şeklinde tebarüz etmektedir. Arzı temsil eden millet/reaya ile maddi sebebin unsurları olan erkân-ı erbaanın (ilmiye, kalemiye, seyfiye ve malı temsil eden ehl-i ticaret) birliği adaletin tecellisidir. İlâhî/kozmik yapısıyla tanrısal iktidarı temsil eden devlet, kendinde barındırdığı nomos/şeriat/kanun ile vahdeti ve dairevî hareketi/sûrî oluşu hasebiyle de sonsuzluğu yani bekayı temsil eder. Kargaşa ve ihtilali barından, beşerî yapısıyla kesreti temsil eden millet ise doğrusal hareketi/maddi oluşu sebebiyle süreksizliği yani fenayı temsil eder. İşbu sebeple ancak bir fail sebep (sultan/melik) ile âlem kesretten vahdete erer, nizâm bulur;[40] makro âlem nasıl ki ilk hareket ettirici (*primum mobile*) olan tanrının tesiri ile biteviye *nizâmî* olarak deveran eden/kemal bulan gezegenlerden oluşuyorsa, mikro âlem de aynı şekilde bir fail sebep (sultan) ile harekete geçerek kıvâm bulmalı/kemale ermelidir. Söz konusu kemal de sema ile arzın vahdeti; mülk ve milletin tanzimi (salah-ı cihan) yani adalet gayesiyledir. Adalet arzulanan şey olmaklığıyla *son-uc*u işaret ederken, faili harekete geçirmesi yönüyle de başlangıcı temsil eder. Dairevî oluşu da buradaki döngüsellikte yatan adalet bu manasıyla kozmik (ilâhî)/nebevî-şer'îdir. Tanrı âlemin salahı için yani adalet gayesiyle mülkünü harekete geçirerek nizâm üzere tutar.

---

36 İbn Sînâ, *Fizik*, trc. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, I, s. 64.

37 Muhittin Macit, "Meşşaî Gelenekte Nedensellik", *İslâmî İlimler Dergisi*, 7/2(2012), s. 38.

38 İbn Sînâ, *Fizik*, s. 65; "*...gaî illet fâilin fâilliğinin fâil nedenidir ve fâili fâil yapan odur.*" bkz. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye, Şirvânî'nin Bilimler Tasnifi*, ed. Ahmet Kamil Cihan, TYEKBY, İstanbul 2019, s. 404. Dört sebep nazariyesi hakkında ayrıca bkz. Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi, Aristoteles*, İBÜY, İstanbul 2014, III, s. 173 vd; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, trc. H. Vehbi Eralp, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2015, s. 83.

39 "*...adalet dairesi kavramı, fâil sebep olan sultanın (melik-halife) gaye olan dünya barışını ve nizâmını, sûrî sebep olan devletin (sema) doğasında yer alan varlık, birlik, iyilik, fazilet, kemal, süreklilik ve saadet şeklindeki anlamları maddî sebep olan topluma-millete (arz) giydirmesi şeklinde tanımlanabilir.*" bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 262.

40 İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 257-260.

Daire-i Adliye'nin *transandantal* yorumunun bir veçhesi bu olmakla birlikte ikinci veçhesi ise devlet dairesinin kutbunda/merkezinde olan bir melik/akıl/ruh-nefs vasıtasıyla dairenin çevresinde yer alan siyâsî (kalemiye/rical), hukukî (ilmiye/ehl-i şer'), askerî (seyfiye/leşker), iktisadî (mal/ehl-i ticaret) ve içtimaî (reaya/millet) güçlerden oluşan sınıfların[41] makam ve mertebeleri belirlenerek adalet üzere tedbiridir; söz konusu tedbir işbu sınıflara, yarıçap olan adalet ve şeriat/kanun ile eşit mesafede durmayı ifade eder. Bu husus sınıfların mertebelerinin aynı olduğunu ve fakat nizâm-ı âlem gayesine matuf işlevleri bakımından makamlarının farklı olmasına işaret etmektedir. Adlin teessüsü aynı zamanda kelimenin manası da olan "bir şeyi yerli yerine koymak" fehvasınca gerçekleşir. Her sınıf mülk/melik vasıtasıyla makamı icabı olarak hak ettiği yeri ve payı alır.[42]

Devlet (suret) ve millet (madde) birbirlerinden ayrı var olamayacaklarından kuvve olan milletin fiilî hâle gelebilmesi için devlete ve devletin de bir muharrike (sultan) ihtiyacı vardır. Bir başka deyişle zıt tabiatta ve daimî kargaşa ve ihtilaf hâlinde olan insanların birbirleriyle *uyum*/*ahenk* içerisinde yaşayabilmelerinin yolu onları nizâmî hâle getirecek bir tedbir ediciye/nâzıma ihtiyacı zorunlu kılar. Nâzım/râî-çoban yani melik/sultan batinî veçhesiyle içtimâî yapıyı oluşturan fertlerin öfke, arzu ve düşünme kuvvelerini kıvâma sokarak ahlakî/uhrevî, zahiri veçhesiyle de belli yasa/kanunlar vasıtasıyla tertibe sokarak siyâsî/dünyevî selamete ulaştırır.[43] Batınî yorum siyâset-i

---

41 Osmanlı'daki *askerî* ve *reaya* tasnifi hassaten *mülk ü millet*i ifade eder. Mülkî erkân dört unsurdan oluşur ve fakat bir bütün olarak *mülk*ten bahsediliyorsa reaya da buna dahildir. Askeri sınıf; padişah-saray, ordu-asker, bürokrasi-kalemiye, ulema-ilmiye, reaya; şehirli ve köylüler olarak ikiye ayrılabilir. Askerî ve reaya tasnifi açısından sosyal sınıfları doğuran unsur ise "toprak mülkiyeti"dir. Toprak ise kâhir ekseriyetiyle özel mülk olmayıp, idaresi/rakabesi devlete, intifaı topluma/ferde ait kamu/mirî malıdır. Bu sebeple devlet toplumun gidişatına göre değil, aksine toplum devlet eliyle biçimlendirilir ve fonksiyonel sınıf veya tabakalara ayrılır bkz. Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

42 İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 260. Osmanlı'da iktidar algısının mekânsal tezahürleri de söz konusu adalet dairesi anlayışı ile ilişkisi olması bakımından calib-i dikkattir. Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusu ve avludaki *adalet kulesi* bunun tipik bir misalidir. Daire-i adliye'nin bütün unsurlarını (hazine, ordu, bürokrasi, ilmiye) temsil edecek mahiyette dizayn edilen avluda adalet kulesi dairevî anlayışta olduğu üzere unsurların başlangıç ve sonunu (dairevîliğini/döngüselliğini) temsil ediyordu bkz. Fatih Yeşil, "*Tedbir*den *Adalet*e: Tursun Bey ve Hasan Kâfî el-Akhisârî'nin Kaleminden Osmanlı Siyâset Düşüncesinin Evrimi", *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 547, dipnot 57. Ayrıca Padişahın divan toplantılarını seyrettiği yere *kasr-ı adil*/*adalet köşkü* denilmesi de dikkate değer bir ayrıntıdır. Hükümdarın *her yerde*liğine karşın *görünmezliğinin* de bir simgesi olan bu mekân aynı zamanda şaşırtıcı bir şekilde *tehlikeli mekân* olarak da anılmaktadır bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 36-37.

43 Çoban-sürü alegorisi kadim medeniyetlere değin geri götürülebilecek bir izanın yansımasıdır. Foucaultcu "pastoral iktidar" kavramının içeriğini oluşturan söz konusu alegori İslâm/Osmanlı adab literatüründe de merkezî bir mevkie sahiptir. Temelde "Hepiniz çobansınız (râî) ve güttüğünüzden (raiyye) mesulsünüz" hadisi çerçevesinde şekillenen bu algının siyâsetnameler üzerinden tahlili için bkz. H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 143 vd. Çoban-sürü alegorisinin zikredilen hadis üzerinden II. Mahmud'un hattına yansıması da şöyledir; "*Küllüküm râin ve küllüküm mesûlün an raiyyetihî mazmûn-ı şerîfî hasb ü hâlim olmağla elbette taharrîye mecbûrum*" bkz. BOA, HAT, 526/25754; 566/27779.

ilâhîyeye/ilâhî adalete işaret ederken zahirî yorum ise siyâset-i dünyevîye yani siyâset-i örfîyeye/ıstılahî(siyâsî) adalete işaret eder.[44]

Kadim Yunan felsefesi, Maniheizm, Sâbiîlik, Yeni-Platonculuk, Hermetizm ve diğer gelenekler gibi kadim mirasın değişik unsurlarının mükemmel bir halitasını kendinde barındıran İslâm düşünce tarihinde bu ve türevi yaklaşımların kelam, felsefe ve tasavvuf disiplinlerinde değişik yansımaları mevcuttur. Bu yansımaların tarih içerisindeki seyirleri bir bakımdan Osmanlı'nın devraldığı ilmî birikimi ifade etmekle birlikte diğer bir yandan da onun pratiklerinin ardında yatan anlam ve değer dünyasına yani *Kanun-ı Kadim*'e ışık tutar.[45]

Kadim kavramının kuşatıcılığı, Osmanlı'nın İslâm medeniyet geleneği merkezli ve fakat kolları kültürel ve coğrafî olarak çok yönlü bir havzaya uzanan zihniyetinin oluşumunda, insanlığın müşterek tecrübe ve miraslarıyla bir köprü vazifesi görmüştür.[46] *Kadim*'e dair olan şuur dairenin merkezine İslâm medeniyetini alan ve insanlığın müşterek mirasını bu eksende kuşatan bir anlayıştır; İskender ve Roma İmparatorluğu, Emevî, Abbâsî, Moğol ve Selçukluların tecrübeleri, Anadolu/Mezopotamya, Mısır, Çin, Hint, Sasanî/İran coğrafyaları ve Akdeniz havzasını kuşatan bu anlayış uydu veyahut biteviye meful olma gibi bir mevkide olmadığı gibi herhangi bir kompleks ve reflekse de kapılmayan *sentez*ci bir tavırdır. Osmanlı'daki kurumlar, teşrifat, kullanılan unvan ve semboller, kurumsal dildeki atıflar topyekûn bu *sentez*in neticesidirler; İslâmî veçheden "halife" olan kişi aynı zamanda hem "padişah" (Sasanî) hem "hakan" (Türk/Turan) hem

---

44 İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 261. Tursun Bey'e göre İslâm *nizâm-ı âlem-i zahir ü batın* içindir ve bunun için fiili olarak peygamberin olmasına dahi gerek yoktur. Lakin *tavr-ı akl ile nizâm-ı âlem-i zahir* için yani örf/kanun için bir padişaha gerek vardır ki o kâmil bir velayetle maslahat icabı cüzi'yyata tasarruf eder bkz. Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 12-13.

45 "*Klâsik Dönem Osmanlı ilim zihniyeti, kendinden önceki İslâm medeniyetinin tüm renklerini ihtiva eden, ancak farklı zamanlarda değişik görüşlerin ön plana çıktığı bir dönemdir.*" bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka*, s. 181. Aynı şekilde Kanun-ı Kadim izanının temel formülasyonu olan Daire-i Adliye de Mezopotamya geleneğine dayanmaktadır bkz. Linda T. Darling, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*, Routledge, New York 2013, s. 15-46; Jennifer A. London, "The 'Circle Of Justice'", *History of Political Thought*, 32/3(2011), s. 425-428. İslâm literatürüne girişiyle alakalı bkz. İlker Kömbe, "Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 18/35(2013/2), s. 139-198. Alakalı literatürdeki diğer mühim çalışmalar için bkz. Hüseyin Gündoğdu, *The Circle of Justice as a Tool of Opposition in the Ottoman Political Thought from Lütfi Paşa to İbrahim Müteferrika*, (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, İstanbul 2011; Boğaç A. Ergene, "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)", *Islamic Law and Society*, 8/1(2001), s. 52-87; Aslı Yılmaz Uçar, "Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet'in Yönetimi", *Memleket Siyasi Yönetim*, 7/17(2012); Linda T. Darling, "'Do Justice, Do Justice, For That is Paradise': Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXII/1-2(2002). Ayrıca bkz. Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 270-296; Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 46-52; Fatih Ermiş, *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi, 19. Yüzyıl Öncesi Gelişmeler*, trc. Mustafa Tek, Ayşen Edirneligil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020, s. 80-117; Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi, Peygamberden Bugüne*, trc. Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, Ankara 2010; Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, trc. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

46 Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri", s. 676.

de "Kayser-i Rum"dur (Roma).[47] Sasanî ve Türk devlet geleneklerinden beslenen, tanrı tarafından teyit edilmiş bir devlet ve saltanata sahiplik[48], ilahî/kozmik/seçilmiş aile algısı (Kut)[49], ayrıca tanrının yeryüzündeki gölgesi (*zıllu'l-lâhi fi'l-arz*)[50] olma izanı bunun tipik misalleridir.[51]

[47] Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri", s. 679-680; Ahmet Davutoğlu, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 7(Aralık 1999), s. 52. Yıldırım Bayezid'in Mısır'daki Abbasî halifesinden kendisine *Sultânu'r-Rûm* unvanı verilmesine dair isteği için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramı", *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016, s. 177. Söz konusu unvanların Osmanlı devri metinlerine yansımaları, yazılacak metnin mahiyetine/türüne göre farklılık arz eder. Kullanım farklılıkları için bkz. Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Princeton University Press, Princeton 2018, s. 148.

[48] Abdülmecid'in cülus hattında "*Vâlid-i mâcid-i kesîrü'l-hamîdim Sultan Mahmud Han Hazretleri'nin bi-takdîri'l-lâhi teala irtihalleri vukuuyla serîr-i şevket-mesîr-i hilâfet* ***bi'l-irs ve'l-istihkak*** *zât-ı hümayunumuza intikal ile bilcümle memâlik ve ibâd* ***min kıbeli'r-rahmân*** *uhde-i şahanemize tefviz ve tevdi buyrulmuş olduğundan*" şeklinde karşılığını bulan bu tabir/izan vakanüvis kayıtlarında ve arşiv vesikalarında çok sık geçmektedir. Örneğin 19. asır metni olan Islahat Fermanında da "*yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedîa-i cenâb-ı bârî olan kâffe-i sunûf-ı tebâ-i şahânemin*" şeklinde karşımıza çıkmaktadır bkz. BOA, HAT, 1620/67, 20 R 1255 (3 Temmuz 1839); *Takvîm-i Vekayi*, defa 181, 28 R 1255 (11 Temmuz 1839); Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), nr. 663; "*Bu Devlet-i Osmâniyye bir devlet-i Hudâ-dâddır.*" Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 367.

[49] İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk*, s. 179-180.

[50] Bu tabir İslâm tarihinde Abbasîlerden bilitibar kullanılmaya başlamıştır. *Gölge = sâye = zıll* kelimelerinin dil içerisindeki kullanım şekilleri değişiklikler arz etmektedir. Arşiv vesikalarında sıkça karşılaşılan *sâye-i şâhâne* tabiri de buna bir misal teşkil eder. Birinin sayesinde bir iş yapmak onun gölgesine sığınmak manasınadır. Ayrıca *zıllu'l-lâhi fi'l-arz* tabiri Platon'un felsefî kavramlarının/izanının tesirini de barındırmaktadır; "*Tanrı, idealar âlemine, gölge bu ideanın temsiline, yeryüzü de gölgenin bulunduğu, ideaların dünyasından farklı süflî dünyaya işaret eder. Ancak gölgelik gölge olma yeryüzünde bulunan bütün bir mahlûkat için geçerlidir; yöneticinin diğer gölgelerden farkı doğrudan idealar âleminin en üst ideası olan Tanrı'nın, mutlak iyinin yani adaletin gölgesi olmasıdır. Öyleyse mecazî anlamda kullanılan "Tanrı'nın gölgesi" tabirindeki hakikî cihet, yöneticinin Tanrı gibi iyiyi yani adaleti temsil etmesi; başka bir deyişle Tanrı'nın teolojik-kozmolojik siyasî erkine benzer beşerî erkin insanlar arasında tasarrufta bulunmasıdır.*" bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka*, s. 133, dipnot 10.

[51] Ayrıca tıpkı Roma İmparatorluğu'nda olan *civitas eterna*/*sonsuz devlet* izanı gibi Osmanlı'da da *Devlet-i ebed-müddet* algısı vardı. Roma İmparatorluğu ve siyâsî izanının benzeşmesi ile alakalı olarak Osmanlı'nın III. Roma şeklinde bir tasviri için bkz. İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 107 vd.

1.2. Şer‘-i Şerîf ve Kanun-ı Münîf

“*Adaleti olmayan padişah Firavun ile beraberdir.*”[52]

Hz. Musâ’nın âsâsında yazan dört sözden ilki

Osmanlı tarihindeki düzenleyici kodların, bir diğer ifadesiyle *epistem*enin mahiyetini anlaşılır kılan şey, onu vücuda getiren kavramsal şemadır. Söz konusu şemanın mühim unsurlarından biri de şüphesiz ki şeriat/örf-kanun algısıdır. Tarihçiler ve hukukçular arasında bitmek bilmeyen münakaşalara sebep olan bu mesele sıcaklığını/canlılığını her daim koruması hasebiyle ehemmiyetini hâlen muhafaza etmektedir. Kanun-ı Kadim’in teorik veçhesinin pratize edilmesinin mebdesi işbu kavramsallaştırmada yatar. O sebeple şer’ ve kanun ile ifadesini bulan pratiklerin izahı için öncelikli olarak bu kavramların anlaşılması gerekmektedir.

İslâm hukukuna göre hakikî kanun koyucu ilâhî iradedir (*şârî‘*). İslâm hukukundaki hükümler ise kaynakları bakımından ikiye ayrılmaktadır.[53] İlki Kur’an ve sünnette sarahaten ifade edilen veya icma ile sabit ve her Müslüman için bağlayıcı olan şer‘î hükümlerdir ki ona *şer‘-i şerîf* denir. İkincisi ise Kur’an ve sünnette sarahaten bulunmayan hususlardır ki içtihat ile sabit olan hukukî hükümlerdir. Söz konusu içtihadî hükümlerin kaynakları ise İslâmî prensiplere uyumlu olmak şartıyla istihsan, istislah/maslahat (mesalih-i mürsele/amme menfaati)[54], istishab, sahabe fetvası, sedd-i zerayi, evvelki ümmetlerin şeriatları, örf, adet ve teamül[55] gibi tâlî kaynaklardır ki Kur’an, sünnet, icmâ ve kıyas gibi katî bağlayıcılıkları yoktur.[56] İşbu hükümlerin, içtihadî kifayete sahip şahıslar eliyle oluşturulması gerekliliği hasebiyle devlet başkanlarının müçtehit olması şeklinde klasik bir şart koşulmuştur ve fakat söz konusu şartın reel olarak imkânının azlığı dolayısıyla devletin en yüksek otoritesi olan *ulu’l-emr* tarafından söz konusu salahiyet ulemaya devren icra edilmektedir. *Ulu’l-emr* şer‘î hükümleri pratik hâle

---

52 İbn-i Fîrûz, *Gurretü’l-Beyzâ*, s. 291.

53 İslâm hukukunun kaynakları aslî (Kur’an, Sünnet, İcma ve Kıyas) ve talî (örf, istishab, sahabe kavli/görüşleri, şer’u men kablena, mesalih-i mürsele, sedd-i zerayi vb.) kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılır bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Kulliyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986, s. 42; M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2014, s. 32-43; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul 1328/1912, s. 17.

54 Maslahat kavramının prensipleri; katî, umumî, şer‘î ve zıddı olan mefsedetten ehemmiyetli olması şeklinde özetlenebilir. Buna göre maslahat, zan ve ihtimale dayanamayacağı gibi şahsî ve hususî menfaat saikiyle de gerekçelendirilemez. Maslahat, üç kısımda incelenebilir; maslahat-ı mutebere, maslahat-ı mürsele ve maslahat-ı merdude.

55 “*…örf, akıllılarca beğenilen, toplumun vicdanında yer eden ve selim fıtratların kabulüne mazhar olan toplumun benimsediği bir şeydir. Adet ise, insanlar arasında devam edegelen ve defalarca uygulanan kurallardır. Teâmül ise, genellikle örf ve adetin amelî kısımlarına denir.*” bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Kulliyatı*, s. 50.

56 İcma, istihsan, maslahat, sahabe fetvası/uygulaması, şer’u men kablena (evvelki ümmetlerin şeriatları), örf ve sedd-i zerayi ile alakalı bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014, s. 213-414.

getirme kastıyla kanun şeklinde düzenleyebilir (tanzim)[57] ve içtihadî görüşlerden/hükümlerden istediğini umumun maslahatı (maslahat-ı amme) için tercih edebilir. Kendine tanınan "içi boş/sınırlı yasama yetkisine" dayanarak hukukî düzenlemeler yapabilir. Bu bağlamda *ulu'l-emr*in/*kamu otoritesi*nin faaliyetlerine siyâset-i şer'iye denilmektedir. Siyâset-i şer'iye; şer'î, içtihadî ve tanzimî tasarrufları ifade eder.[58] Söz konusu tasarruflar şeriatın boş bıraktığı sahaların *örfen* doldurulması ile fiile geçirilmektedir.[59]

İslâm hukukçularının ittifakla dile getirdikleri üzere Osmanlı'da mer'î olan sistem İslâm hukukudur. Osmanlı hukuku bu yönüyle *sui generis* olmamakla birlikte, kaynak aldığı İslâm hukukunun devrin şartlarına göre yapılmış yeni bir yorumunun eseridir. Bu sebeple Osmanlı hukuk geleneğinin durağan ve donuk olmayıp kendini yeniden üreten bir yapıya sahip olduğu ve nisbî olarak *özgün* bir mahiyet arz ettiği söylenilebilir.[60]

Siyâset-i şer'iye tabiri umumî manasıyla örfî hukuk sahasını ifade ettiği gibi hususî olarak da hükümdarın ceza salahiyetine yani *tazir*e karşılık gelmektedir.[61] Osmanlı ilmî muhitinde bu hususa hasredilmiş en meşhur örnek hiç şüphesiz ki Dede Cöngî'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*sidir.[62] Sultanın söz konusu salahiyetinin en temelde "maslahat" kavramı muvacehesinde oldukça *geniş* yorumlandığı bu tip siyâset-i şer'iye algısında sultan adeta adlin ete kemiğe bürünmüş hâlini temsil eder ve tabiri caizse o artık "kayıt"sızdır. Söz konusu kayıtsızlık her ne kadar kendini belli bir hukuk ekolünden devşiriyorsa da müsadere, siyâseten katl ve kulluk sistemi/devşirme usulü gibi birtakım

---

57 Örneğin h. 1081 tarihli Kandiye ve h. 1116 tarihli Hanya Kanunnameleri fıkıh kitaplarının cihad, cizye ve haraç ile alakalı kısımlarının tanziminden ibaret olduğu için buna dair tipik bir misal teşkil etmektedir bkz. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukuku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslâmî Araştırmalar,* XII/2(1999), s. 118.

58 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, OSAV, İstanbul 2016, XI, s. 960; Mehmet Akman, "Örf", *TDVİA,* XXXIV(2007), s. 93.

59 Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 113.

60 Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması,* Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 15-17.

61 İbn Teymiye tarafından kavramsallaştırılan siyâset-i şer'iye umumî olarak uygulamaların şer'îliği manasına gelmekle birlikte hususî olarak muhakeme usulü ve ceza hukuku ile alakalıdır. Her iki anlamını da içermekle birlikte Osmanlı'daki siyâset-i şer'iye izanının temel meselesi "*bütün hukukî muameleleri meşru ve şer'î kılan temel 'anayasal' problem*"dir. Hükümdarın salahiyet sahasının neliği ve niteliği üzerine bir soruşturma olarak da tarif edilebilecek bu kavram aynı zamanda meşruiyet anlayışı ile de yakından alakalıdır bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 147. İbn Teymiye'nin meşhur *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye* isimli eserinin Osmanlı'daki yansımasına örnek olarak 16. asra ait bir tercümesi için bkz. Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle, Âşık Çelebi'nin Siyâsetnâmesi,* haz. Muhammed Usame Onuş, Abdurrahman Bulut, Ahmet Çelik, TYEKBY, İstanbul 2018.

62 Dede Cöngî (ö. 1567) tarafından 16. asırda Arapça olarak kaleme alınan ve 20. asra değin Osmanlı'daki siyâset izanını besleyen/etkileyen bu eser Seyyid Sebzî Mehmed Efendi (ö. 1680), İsmail Müfid Efendi (ö. 1803) ve Şeyhülislam Meşrebzâde Arif Efendi (ö. 1858) tarafından tercüme edilmiştir. Sebzî Mehmed Efendi tarafından yapılan tercüme için bkz. Turan Açık, "Dede Cöngî'nin Siyâsetü'ş-Şer'iyyesi'nin Mehmed Sebzî Efendi Tercümesi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, II/3(2016), s. 1-24. Meşrebzâde Arif Efendi tarafından yapılan tercüme için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri,* OSAV, İstanbul 1992, IV, s. 127-212. Osmanlı zamanı yapılan tercümeleri de dikkate alarak yapılmış yeni bir yayın için bkz. Dede Cöngî, *Şer'î Siyaset (Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye),* trc. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019.

pratiklerde hukuku da aşan (*de facto*) bir mahiyet arz etmektedir.[63] Özellikle Hanefî hukukunun tazir sahasındaki içtihatlarını kaynak alarak sultanın salahiyetlerini oldukça genişleten yorum faaliyetinin bazı açılımlarının umumî olarak İslâm ve hususî olarak Hanefî hukuk disiplininde zarurât-ı hamse (din, hayat, nesil, mal ve aklın korunması)[64] olarak kavramsallaştırılan hukukî güvenceyle -kimi zaman- çelişmesi de tam olarak zikredilen *de facto* durum ile alakalıdır. Din ve devletin ikiz kardeşliğinin ve özgün varlıklarının yavaşça silikleştiği tazir kapsamındaki *geniş* siyâset-i şer'iye algısında din, devletle özdeş hâle gelen bir unsur hâlini alır. Devlet prensiplerini dinden almakla birlikte gerekirse onu korumak kastıyla ondan mülhem olan ilkeleri dahi "maslahat" gereği belli süreler için "tatil" edebilir.[65] Maslahatın bu denli seyyal kullanılışı aynı zamanda *denetimsizliğin* tezahür sahası olarak da ifade edilebilir.[66] Hakikaten İslâm tarihi boyunca

---

63 III. Selim'in, müsadereyi tenkit eder muhtevada yazılan bir takririn üzerine "*mâl-ı eytâma taarruz eylemek benim hilâf-ı meşrebimdir ve mazallahi teâlâ müdâhele olunduğuna bir türlü rızâm yoktur. Ticâret ve sanat ve hirâsetle tahsîl-i mâl eylemiş âdemlerden her kim vefât eder ise mademki vârisi vardır bir akçesi cânib-i mirîye alınmasın. Lakin menâfi-yi devletimi kendüye me'kel eyleyip emvâl-i mirîyeden servet kesb eylemiş ricâl ve kibârdan vefat eyleyenlerin mâlı ne benim ve ne müteveffânın ve ne vârislerinindir ancak beytü'l-mâl-i müslimîn ve emvâl-i mirîyedir, tamâmca olur. Hıfz-ı din ü devlet için sarf eylerim ve ecdâd-ı izâmım dahi böyle ederler idi.*" şeklinde yazdığı hattı için bkz. BOA, HAT, 1387/55151. Bu vesikayla alakalı calib-i dikkat bir makale için bkz. Mahmud Esad Kalıpçı, "Müsadere Kurumunda Islaha Dair Bir Teklif: III. Selim Dönemine Ait Bir Vesika", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, XXI/2(2015), s. 211-242. Söz konusu *de facto* hâle karşı adab literatüründe dile getirilen tenkitler de calib-i dikkattir bkz. Ömer Faik Efendi, *en-Nizâmü'l-Atîk fi'l-Bahri'l-Amîk*, İÜNEK, nr. TY 5836, s. 11[b]-12[a], 13[b]; Besim Özcan, *Islahatlarla İlgili III. Selim'e Sunulan Lâyıhalar (Tatarcık Abdullah Efendi Lâyıhası)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1985, s. 56-57; Ayrıca Nizâm-ı Cedid layihalarında zikredilen müsadere ve siyâseten katil tenkitleri için bkz. *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, haz. Ergin Çağman, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 15-16, 21, 38. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın eserini kopya ederek Benderli M. Selim Paşa'ya sunan Mehmed Said de şöyle demektedir; "*bir ademin mîrîye vereceği yoğ iken cüz'î bahane ile mâlın müsâdere edip aldırmaktan be-gayet sakınmak gerektir. Zira pâdişâhların kimesneye ihtiyâcı olmadığından maada emvâl-i halk bî-veçh dâhil-i hâzine-i pâdişâhî olmak fenâ-yı devlete delildir deyu ulemâ-yı din ittifâken yazmışlardır*" bkz. es-Seyyid Mehmed Said, *Nizâm ve Kavanin-i Atika ve Ahlak-ı Rical-i Devlet*, s. 5[b]-6[a]. Damad Ali Paşa'nın tenkidi de gayet serttir; "*Beytü'l-mâl-i müslimîn kimesnenin mülk-i mevrûsu olmadığından itlâf u izâ'atdan be-gayet perhîz birle dünyâ ve âhiretde suâl ü cevâbdan ve 'azâb u 'ikabından kemâl mertebe tefekkür ve tevakki ile ihtirâz itmek lâzımdır*" bkz. Abdülkadir Özcan, Nurten Sevinç, "Nasihatnâme'den Talimatnâme'ye: Damad/Şehid Ali Paşa ve Devlet Görevlilerine Dair Yazılı Emirleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 13(2019), s. 486; "*Nizâm her ne gûne olur ise olsun katl ve nefy ve müsâdere ile mutlak olmaz san'at ile olur…*", "*Bu makule şeyler ve sâ'ir nizâmları murâd olundukda nefy ve katl ve müsâdere ile mutlak olmaz. El-insânu harîsun limâ muni'a [İnsan engellendiği şeye karşı hırslıdır] ve dahi bir şey olmamağla dahi fenâ eder.*" bkz. Süleyman Penah Efendi, *Mora İhtilâli (1770)*, haz. Abdullah Zararsız, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 86, 118. Ayrıca bkz. Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fi Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel*, s. 286[a-b]. II. Mahmud'un yeniçeriliğin ilgasının akabinde reaya/yönetilen zümreye -mîrî ile alışverişi olmayanlara- uygulanan müsadereyi kaldırmasına dair bkz. Cevdet, Adliye (C.ADL), 25/1485. Söz konusu kararın tam uygulanamaması neticesinde ilga tekrar gündeme gelecektir: Tanzimat-ı Hayriye gereği 1838 yılında vazedilen Ceza Kanunnamesi ile siyâset-i örfiye ve müsadere kesin bir biçimde kaldırılmıştır. 1838 Ceza Kanunnamesi için bkz. HAT, 1242/48294. Siyâseten katli tenkit eden ismi-müellifi meçhul bir metin için bkz. *Nizâmname Mecmuası*, SK, Esad Efendi, nr. 3836, s. 5[b]. Söz konusu metinle alakalı ayrıca bkz. Fatih Yeşil, "III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar", *Belleten*, LXXVI/275(2012). Ebubekir Ratib Efendi tarafından Avrupa devletlerindeki sistem üzerinden yapılan tenkidi muhtevi tasvirde; "*Daima Avrupa devletlerinde mizân-ı itibâr teksîr-i nüfûs ve raiyyet tarafına sarf-ı efkârdan ibâret olmağla mülkümüzde bir nefes ziyade olsun ekser düvelde ve bahusus Prusya ve İsveç devletinde katle müstehak olan maddelerinde ve çoğunun kanunlarını tebdil edüp…*", "*her kim madenden mîrînin haberi olmadıkça bir vakıyye tuz sirkat [ve] füruht ettiği haber alınırsa asker nizâmlarında olan mevâdd-ı mahsusalardan maada katl ve salb ziyâde şazz ve nâdir iken bunda elbet katlederler*" denmektedir bkz. Ebubekir Ratib Efendi, *Büyük Layiha*, s. 212[b], 220[a].

64 Ali Pekcan, "Makâsıd Teorisinin Temel Parametreleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3(2004), s. 134.

65 Örneğin cezaî ehliyeti bulunmayan "çocuk"ların *nizâm-ı âlem* kastıyla katledilmesi buna dair tipik bir misaldir.

66 Fakat bu denetimsizlik "*Osmanlı hükümdarının legibus solutus (yasaya bağlı olmayan ve yasanın üstünde)*" olduğu anlamına gelmemektedir. Hükümdarın hukukî ve ahlakî meşruiyeti ancak şer'î esaslar dairesinde hareketi ile sübut

olduğu üzere Osmanlılarda da siyâsî kudretin merkezindeki sultanın denetimi meselesi ilkesel olmaktan öteye geçmez. Ulema başta olmak üzere sair unsurların, geniş yetkileri olan sultana karşı denetim, muhalefet ve karşı duruşları ilkesel olarak pek tabii başat bir mevkii hatıra getiriyorsa da zikredilen grupların kurumsal olarak sultanı sınırlandıra/bile/n bir yapı arz ettiklerini söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Sultanın kurumsal denetimden yoksun oluşu da onu muhtemel muhalefetlere karşı *vicdanı* ile baş başa bırakır. Zâten klasik izana göre sultan/melik halka karşı değil tanrıya karşı mükelleftir.[67] Fakat izah edilen geniş yetkilere karşı muhalefetin tabiri caizse ikazdan öteye geçemeyen mevkileri, kurumsal olarak bir denetimden hakkından yoksun olmakla birlikte, *isyan*/*huruc ale's-sulta* açısından sultanı tehdit edebilir *fiilî* ve *hukukî* bir mevki arz eder.[68] Öyleyse din ve devlet yahut şer‘ ve örf birlikteliği ne tanrı devleti temasını cârî kılan bir teokratik düzene ne de metafizikten yoksun seküler/laik bir anlayışa karşılık gelir. O, ateşin (sultanın) etrafında dönen pervane misali dinden devlete, devletten dine doğru giden dairevî bir mahiyettedir. Şer‘ ve kanunun ikisinden de *kıvâm*ında faydalanarak tam ortada (itidalde) durulabileceği gibi herhangi birine yakınlaşarak takdim-tehir (ifrat-tefrit) de yapılabilir. İslâm tarih tecrübesi ve Osmanlı örneğinde hukuk izanı mevzubahis edildiğinde hukuk dışı (*de facto*) unsurların merkez ittihaz edilerek umumî bir kanıya varılması işbu sebeple hatalı olacaktır. Hukukun ilkesel ve cârî hâli üzerine yapılacak muhtemel bir yorum; Osmanlıların tevarüs ettiği İslâm/Sünnî/Hanefî hukuk geleneğinin bir devamı ve şubesi olduklarıdır.[69] Hukuk dışılığın temerküz

---

bulmaktadır bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 145. Muhtemel *de facto* pratiklere karşın söz konusu denetimsizlik yahut kurumsal mâni olabilme imkânsızlığı ise sistemin açmazına işaret etmektedir. Söz konusu açmaz *de facto* pratiklere cüret eden yahut şer‘î ve örfî sınırları delen hükümdara "tahttan indirme" haricinde herhangi bir yaptırım yapılamaması ile alakalıdır. Yeniçerilerin iktidarın kudretine "ortak" olmaya çalışarak tehdit/isyan ile arzularını dayatmaları da buna dahildir.

67 Söz konusu izanın klasik diskura yansıyan en bilindik örneği de "[hükümdarın] *gözü, yaratılmışların rızasında değil, yaratanın rızasında olmalıdır. Hakk'a muhalefetle halkın rızası talep edilmez.*" ifadesinde tebarüz etmektedir bkz. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, s. 682.

68 "*Hakim hukuk teorisi, şeriat ihlalinde itaatsizlik hakkını sınırlamış, zalim/câir bile olsa hükümdara itaati zorunlu kılmış, adaletsizlikle şeriatın çiğnenmesi arasında özel bir bağ kurmamıştır. Böylece bir anlaşmazlık durumunda, meselenin nasıl sunulduğuna bağlı olarak, muhalefet şeriatin ihlal edildiğini savunarak itaatsizliği meşrulaştırırken, hükümdar da adaletsizlik durumunda bile kendisine itaati şer'an zorunlu görebilirdi.*" bkz. Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", trc. Abdülhamit Kırmızı, *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 13/24(2008/1), s. 10. Yılmaz'a göre "denetim" muhalefeti temsil eden grubun meşru itaatsizlik ve direnişleri yoluyla vuku bulmaktadır bkz. s. 12. Hakikaten Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin toplam 16 padişah farklı vesilelerle tahttan indirilmiştir. Lakin söz konusu direniş/denetim "sınırlandırma" şeklinde olmayıp görevden el çektirmeye dönüktür. İsyan ve huruç vâkıası tabiatı gereği fiilî bir hareket olup müesses/prosedürel olarak bir denetimi ifade etmez. Modern tabirle "darbe" olarak nitelenebilecek bu husus *müdahaleci*/*tehdit edici denetim* şeklinde ifade edilebilir. Yılmaz'ın da belirttiği üzere (s. 14) 16. asırdan itibaren çokça zikredilen "*'Âl-i Osmân saltanat tahtına geçmez, mademki kulun kılıcı altından geçmeye*" sözü de denetimin tıpkı sultanda olduğu üzere "şiddet" içeren boyutunu göstermektedir bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, I, s. 49.

69 Türklerin İslâmiyet'e geçişlerinden sonraki hukuk izanlarını şekillendiren Orta Asya Hanefi Hukuk Geleneği yahut müellifin tabiriyle Buhara Hukuk Okulu, Osmanlı'daki hukukî yapının oluşumunda müessir olmuştur bkz. Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İSAM Yayınları, Ankara 2019, s. 18.

ettirildiği bir diğer yorumsamada ise her coğrafya ve anlayışta olduğu üzere ihlaller ve suiistimallerin tezahürü mevzubahistir. Osmanlı'yı söz konusu iki yoruma nispetle ayrıştırarak *kendine has*/*temsilsiz* veyahut biraz modernizm sosuyla "bambaşka" tasvir ve tahayyül ederek servis etmek, herhalde yapılabilecek en büyük hatalardandır.

Osmanlı'daki yaygın kullanımıyla şer' ve kanun, İbnü'l-Mukaffa'nın dinî/tedbirî mülk, Gazalî'nin dinî/dünyevî mülk, Turtuşî'nin nebevî/ıstılahî(şibhî)-temsilî siyâset, İbn Haldun'un da dinî/aklî siyâset şeklindeki ifadelerinde tezahür etmektedir.[70] Söz konusu ikilik, Cumhuriyet sonrası/modern devirdeki yerli ve yabancı literatürün bir kısmının[71] iddia ettiği gibi net bir zıtlığa ve ayrıma işaret etmez.[72] Şer'e aykırı olmamakla birlikte akla ve tecrübeye dayalı kanunlar/hükümler manasına gelen örf/kanun ile şeriatın Osmanlı hukukî ve siyâsî diskurunda biteviye yan yana kullanılıyor oluşu "*hukukî normların şeriata uygun olup olmadığını değil, bu normun alındığı kaynağın doğrudan şer'î ilkeler, örfî uygulamalar veya bu ikisi birden olduğunu*" göstermektedir.[73] Şer'in siyâset olmadan icra edilemeyeceği ve siyâsetin de şer'siz gadr ve zulme yol açacağı anlayışıyla kurulan simbiyotik birliktelik Osmanlı'da şer'-i şerîf ve kanun-ı münîf şeklinde birbirinden ayrılmaz bir terkip hâline gelmiş ve devrin resmî, gayr-ı resmî metinlerinin vird-i zebanı olmuştur. İşbu sebeple din (*şer'-i şerîf*) ve devlet (*kanun-ı münîf*) ikiz kardeştirler.[74] İlki temel ikincisi muhafızdır. Birbirilerini tamamlamaları

---

[70] Örneğin Turtişî'ye göre adalet ilahî ve şibhî olmak üzere iki kısımdır. İlki vahiy yoluyla gelmişken ikincisi ise realitedeki siyâsettir. Mümin ya da kâfir fark etmeksizin otoritenin ayakta kalması ve devamlılığı için sağlam bir adalet sistemi şarttır bkz. Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 148. Turtuşî ve diğerlerinin söz konusu yaklaşımlarının değerlendirilmesi ve izahına dair bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 65-71, 84-86; İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyaset Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 23/44(2018/1), s. 35-60.

[71] Bkz. Halil İnalcık, "Kanun", *TDVİA*, XXIV(2001), s. 324-327; Ömer Lütfi Barkan, "Kanûn-nâme", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI(2001), s. 185-196; M. Fuad Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", *Belleten*, II/5-6(1938), s. 39-72; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, s. 28-36; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", trc. Selâhaddin Eroğlu, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine – Makaleler* – içinde, trc. ve der. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 49-72. Berkes'e göre ise Osmanlı İslâm'a nazaran *geleneği kutsallaştıran* tipik bir Patrimonyalizm ve Doğu Despotizmi tavrındadır bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul 2016, s. 27. Patrimonyalizm diskurunun mühim örneklerinden biri için bkz. Halil İnalcık, "'Sultanizm' Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", *Osmanlı ve Avrupa, Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri* içinde, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 61-92. Halil İnalcık, Metin Heper, Davut Dursun, Sabri F. Ülgener, Timur Kuran ve Şerif Mardin'in alakalı yaklaşımlarını konu edinen tenkit ve tahliller için bkz. Lütfi Sunar, "Patrimonyalizmin Gölgesinde İslam Siyasal Sisteminin Anlaşılması Sorunu", *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* içinde, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018, s. 297-360.

[72] Şer' ve kanun ikiliğine sadece modern devirde tenkit getirilmemiştir. Osmanlı'da da Şehzade Korkud, Taşköprîzade Ahmed Efendi, Kınalızade Âli ve Birgivî Mehmed Efendi tarafından dikkate değer itirazlar serdedilmiştir. Fakat söz konusu itirazlar modern devirdekilere nazaran İslâmî perspektiften neşet eden siyâsî ve mezhebi (şafii, eşari) farklılıkların tezahürüdür. Zikredilen tenkitler ve değerlendirilmeleri için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 239-293.

[73] Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 100.

[74] Dar-ı Şurâ-yı Babıâli'nin nizâmnamesinde geçen hâli için bkz. BOA, Sadâret, Mühimme Evrakı (A.}DVN.MHM), 1/9, s. 13[b]. Sultan II. Mahmud tarafından Ekmekcizade Hafız Ahmed Efendi'ye tercümesi sipariş edilen ve fakat yarım kaldığı için Esad Efendi tarafından tercümesi bitirilen *Mustatraf* isimli eserde "*mülk ile din ikiz karındaşlar olup her biri âherden müstağni olmaz. Din, mülk ve saltanâtın esâsıdır ve mülk hâris ve hâfızıdır ve mademki esâs*

bakımından *ayniyet*leri söz konusu olan bu iki kavramın kaynakları itibariyle ise *gayriyet*leri mevzubahistir. Madde ve suret ilişkisinde olduğu üzere biri olmadan diğerinin vücudu mümkün değildir.[75]

Tursun Bey'in meşhur ve bir o kadar da atıf fetişi hâline gelen pasajında da ifade ettiği üzere; siyâset-i ilâhîye'nin yanında bir de akıl (*tavr-ı akl*) ile *nizâm-ı âlem* için yapılan vardır ki buna *siyâset-i sultanî/örfî* ve *kanun/yasağ-ı padişahî* derler.[76] Kanun-ı münifîn icrasında zikredilen *tavr-ı akl*daki "akıl" zemin ve esas ilke olmayıp araçsal (*âlet*) vazife görmektedir. İşbu sebeple söz konusu "akıl" siyâset-i örfiyede *operatif-regülatif*

---

olmaya zâyi ve münhedim olur." şeklinde geçmektedir bkz. Muhammed b. Ahmedi'l-Hatibi'l-İbşihi'l-Mısri, *Mahmûdü'l-Eser fi Tercemeti'l-Mustatrafi'l-Müste'ser (Tercüme-i Mustatraf)*, trc. Ekmekcizade Hafız Ahmed ve Sahhaflar Şeyhi-zade Es'ad Efendi, İstanbul 1261/1845, I, s. 198. Yâsincizâde'nin zikrettiği bir hadiste ise devletin yerini direk sultan/imam almaktadır; *"...imâmü'l-müslimîn ile din-i İslâm biri birinden münfekk ve ehadü-hümâ âherden müstağni olmadığını ve İslâm esâs-ı erkân-ı şeriat ve imâmü'l-müslimîn anın hâfiz ve hârisi olup esâsı olmayan bina harâb ve münhedim ve hârisi olmayan nesne zâyi ve mün'adim olduğunu müştemildir*" bkz. Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, *Hülâsatu'l-Burhan fi İtaati's-Sultan,* Evahir-i Ş 1247/1832, s. 23. Aynı hadisin benzer kullanımı için bkz. İbn Zafer, *Sülvânü'l-Mutâ' fî Udvâni'l-Etbâ', Devletin Ölümsüzlük İksiri,* trc. Kara Halîlzâde Sa'îd Mehmed Efendi, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014, s. 304; "*bu takdirde din esâs mesâbesinde ve mülk erkân makamında olur. Bî-rükn olan esâs zâyi olduğu gibi rükn-i bî-esâs dahi harâb olur*" bkz. Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih, nr. 608, s. 2[b]. II. Mahmud devri yazılmış meşveret ve adalet konulu siyâsetnamede "*Mülk ile adl iki kardaşlardır ki birbiriyle imtizâç etmişlerdir ve birbirine muhtaçlardır.*" şeklinde geçmektedir bkz. İsmail Hakkı b. Mehmed Bolevî, *Miftahü's-Saade fi Dürri'l-Meşvere,* s. 28[a]. Osmanlı'daki diğer yansımalarına dair örnekler için bkz. Ali Kökoğlu, *Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994, s. 41; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 457; Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, s. 80; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1286; Abdüsselâm El-Amasî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012, s. 190; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ, Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı,* haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 254; Kâtibî, *Gencine-i Adalet,* s. 20[b]. "Adalet ve mülk ikiz kardeştirler" hâli için bkz. İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ,* s. 321-323. Osmanlı adab literatürüne kaynaklık eden evvelki örnekler için bkz. Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, trc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 192; Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 98; Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 218.

75 Şer'/örf arasındaki ilişki, küllî/cüzî irade arasında mevcut olan *gerilim*le doğrudan alakalıdır. Söz konusu ikiliklerin arasında teorik temelde bulunan derin bağ, adab literatüründeki "meşruiyetin" kaynağı üzerine serdedilen fikirlerin *gerilim*li yapısını vuzuha kavuşturur. Meşruiyetin kaynağı, hangi iradeye uygun olduğu sualiyle birlikte ele alındığında şer' ve örf ikiliğini yansıtan metinleri inşa eden zihinlerin kaygıları da anlaşılır hâle gelecektir. "İrade"nin varlık planındaki mevkiinin tayini aynı zamanda şer' ve örf izanını da doğrudan etkiler. Kanun-ı Kadim izanındaki şer' ve örf algısı küllî ve cüzî iradenin birlikte oldukları gerilimli yapının farklı bir sahadaki benzer ifadeleridir; tanrının iradesiyle birlikte kulların ihtiyarının da kabul edildiği kapsamda örf algısı şer'le birlikte ve ona bağımlıdır. Şer'siz düşünülemeyecek âlem ne mutlak cebrin tezahürü ne de mutlak aklın/iradenin mekanıdır. İslâm ve Osmanlı tarihi boyunca bu orta yolcu görüşün yanında iki ucu temsil eden cebr ve mutlak ihtiyar anlayışlarının konjonktürel olarak siyâsî iktidar açısından kullanışlılıkları ve alakalı dönemlerde örfe nazaran şer' diskurunun çoğalması ise araştırılmaya değer bir diğer meseledir. Modern zamanlarda hâkim hâle gelen *deizm* ve *ateizm* anlayışlarında da görüleceği üzere, cüzî iradenin mutlaklaşması ve tekleşmesi sonucu insan/devlet bağımsızlaşmış ve kendi haricindeki küllî iradeden soyutlanmıştır. Tanrının/küllî iradenin buharlaştığı veya âlemle fiilî alakasının kesildiği bu süreçte *hâkim-i mutlak* varlık olarak yeni bir insan ve devlet algısı ortaya çıkmıştır. Bu yeni insan ve devletin meşruiyeti kendinden menkul ve seküler/dünyevîdir. Bu sebeple klasikte olduğu üzere uhrevî bir meşruiyet kaygısı ve mükellefiyet algısı modern izanda mevzubahis olmayıp tanrının yerini tabiri caizse seküler yeryüzü tanrısı (modern insan/devlet) almıştır.

76 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 12. Tursun Bey'in tarih eserindeki meşhur beyanlarından evvel siyâsetname tarzında eserini kaleme alan Ahmed Amasî söz konusu yaklaşımı teferruatlı olarak anlatır bkz. Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, s. 345 vd. İbn Haldun ise tavr-ı akl ile olan kısmı *aklî siyâset* olarak kavramsallaştırmıştır bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, I-II, s. 420, 707-708. Fazıl Şehrezuri'den naklen Şanizade ise bu hususta şöyle demektedir; "*Hükümdârlık siyâseti, insânî kemâlâtı kuvveden fiile çıkarmak için terkettikleri zaman cezâlandıran, her sınıfa özel bir siyâset uygulayan siyâsettir ki bu siyâsetlerin siyâsetidir*" bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, II, s. 1029-1030.

(*amelî/tecrübî-tanzim edici*)dir.[77] Mahiyeti tecrübî ve tanzim edici olan aklın esas ilkeleri ve zemini ise şer'dir.

Bu meyanda Kâtip Çelebi (ö. 1657), Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1691), Naîmâ (ö. 1716) ve İbrahim Müteferrika (ö. 1747)'nın alakalı metinleri Tursun Bey'in taksimindeki izanın iki asır sonraki tezahürleri gibidirler. Kâtip Çelebi'ye göre mülk ve saltanat manasına gelen ve içtimadan ibaret olan[78] devletin bekasının şartı olan siyâset şer'î ve aklî olmak üzere iki kısımdır. İlki ilâhî hükümlere işaret ederken ikincisi sultanların/meliklerin siyâsetleridir. Şer'î siyâset aklî siyâsetten daha gani/tam olduğu için şer'e değer vermeyen *sırf aklî siyâset*ten (aklı zemin ve esas kabul eden siyâsetten) daha üstündür. Lakin bu aklî siyâsetin ehemmiyetsiz olduğu anlamına gelmez. Aksine *kâfir melikler* devletlerinin bekalarını siyâset-i akliye ile sağlamaktadırlar. "*Dünya küfr ile yıkılmaz zulm ile yıkılur*"[79] fehvasınca *şer'* ve *akıl* kanunlarının *dairesinin* haricinde bir harekete girişmek devletin zevaline sebep olur.[80] Esas mesele gadrden kaçınarak *kanun-ı şer'î ve aklî* gereğince tedbir etmektir. Ancak bu yolla devlet *madde-i kanuna* (nizâma) erişir.[81]

Hezarfen Hüseyin Efendi meşhur eserinin telif sebebini zikrettiği satırlarında, ondan eseri sipariş eden İzzetî Efendi'nin calib-i dikkat sözlerini zikreder. İzzetî Efendi'nin "*Lâkin kavânîn-i Selâtîn-i Osmâniyye şeri'at-ı Mustafaviyye ve kavâ'id-i hükmiyye ve akliyye ve ferâset ü tecrübe ile vaz'ı sebebiyle sâ'ir kavânîn-i mülûkdan şerefiyetde a'lâ ve şevket ü salâbetde saltanatları bu asırda olan mülûk-ı muhtelifeden vücûh-ı kesîre ile zirve-i a'lâdan a'lâ olduğu ma'lûm-ı eknâf ve ma'rûf-ı etrâfdır.*" şeklindeki sözleri *kanun-ı padişahî* izanını yansıtması açısından gayet mühimdir.[82] Şer'le

---

77 Söz konusu tavrın mahiyetinin kaynağı ise kelamî gelenektir. Meşşaî gelenekteki aklı zemine alan tavra karşı kelam literatüründeki aklın zikredilen diğer işlevine dair detaylar için bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk,* s. 176.

78 Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-Amel,* s. 137.

79 Adl/küfr algısının yansımaları için bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 457; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 67; Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, s. 246; Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, I, s. 25; Kâdı Hüseyin b. Hasan, *Letâ'ifü'l-Efkâr, Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi*, haz. Özgür Kavak, TYEKBY, İstanbul 2018, s. 78. "*el-Mülkü yebka ma'a'l-küfri ve lâ yebka ma'a'z-zulmi*" yani "Mülk, küfr ile bâkî olur zulm ile asla" şekli için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Tarihi*, I, s. 570; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 761; Abdüsselâm El-Amasî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ*, s. 190; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, s. 307; İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ*, s. 323; Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet),* s. 99; Osmanlı adab literatürüne kaynaklık eden evvelki bir örnek için bkz. Gazâli, *Nasihatü'l-Mülûk*, s. 80. Ayrıca Sultan I. Abdülhamid'in ifadesinde ise küfrün yerini zulüm almaktadır; "*Memâlik-i mahrûse adlile durur zulmile durmaz*" bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 62, dipnot 352. III. Selim de aynı izanı devam ettirerek "*dünya siyâset ve adalet ile nizâm bulur*" demektedir bkz. BOA, Ali Emiri, III. Selim (AE.SSLM.III), 4/199, 8 Ş 1203 (4 Mayıs 1789).

80 Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, s. 246. Köksal'a göre Kâtip Çelebi'nin söz konusu yaklaşımları İbn Haldun'dan uyarlamadır bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 101. Kâtip Çelebi'nin siyâset yaklaşımı Osmanlı ilmî muhitinde çokça rağbet görmüştür. Örneğin müellifi meçhul bir eserde söz konusu pasajın uyarlanması için bkz. *Tuhfetü'l-Mülûk*, TSMK, Hazine Kitaplığı, nr. 385, h. 1200, s. 2^{b}-3^{a}.

81 Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-Amel,* s. 159-160.

82 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 37.

örfün zıtlık hâlinde olmayıp *birliktelik* ve *simbiyotik* bir ilişki içerisinde algılanmalarının neticesi olarak şer‘ dairesinde *akıl* ve *tecrübe* ilkeleriyle yapılan siyâset pratiği önem kazanacaktır.

Naîmâ ve İbrahim Müteferrika birbirleriyle benzer olarak meseleyi ele almaktadırlar. Naîmâ mukaddimesinde İbn Haldun ve Kâtip Çelebi'den beslenerek, devletin beşerî içtimadan ibaret mülk ve saltanat olduğunu ve organizmaya benzer üç mertebesi bulunduğunu (nümüv, vukuf ve inhitat) söyler.[83] Anasır/ahlat/erkân-ı erbaa tasnifleri üzerinden klasik izanın güzel bir hülasasını sunar.[84] İbrahim Müteferrika da müstakil eseri[85] ve Naîmâ Tarihi'ne yazdığı mukaddimesinde aynı izanı sürdürür; ona göre din ve devletin (*dîn ü devlet-i İslâmiye*) bekası *kanun-ı adl* ve ricalin *ittifak*ıyla gerçekleşir. Klasikleşen hâliyle insanın tab'an medeni ve içtimaa mecbur oluşunu o da zikreder. Mülk ve saltanat anlamında olan devlet, Naîmâ'nın dediği gibi beşerî içtimadan ibarettir. Onu idare edecek bir *hâkim-i kâhir ve âdil* lâzımdır. Üzerinde ittifak edilen bir husus da devletin *kıyam* ve *beka*sı için siyâsetin gerekliliğidir. Siyâset ise ahkâmdan ibarettir ki *aklî* ve *şer‘î* olarak iki kısımdır. Kâtip Çelebi'den uyarladığı anlaşılan satırlarında İbrahim Müteferrika (tıpkı Naima gibi) bu hususu şöyle ifade eder; "*siyâset-i şer‘iyye ki ahkâm-ı İlâhiyyedir, siyâset-i akliyeden muğnî olmaya. Mülûk ü selâtîn-i İslâmiyyeye düstûru'l-ameldir.*"[86]

Söz konusu siyâset pratiğinin tarihçilerin diskurlarına da yansıması bu bakımdan ayrı bir önem arz eder. Vasıf Efendi'ye (ö. 1806) göre de insan için içtima ve temeddün zaruridir (medeniyyun bi't-tab). Filozofların söyleyegeldikleri insanın tab'an toplumsal yaşamaya mecbur oluşu, onların kullandıkları *medine*, *memleket* ve *imaret* gibi ıstılahlardan kasıtlarını da ortaya koyar. Bu ıstılahların hepsi içtimaa atıf yapmaktadır. Tanrı tarafından yaratılan insanın yeme, içme, barınma ve sair gibi beşerî ihtiyaçları olması onu pek tabii olarak tek başınalıktan birlikteliğe yöneltir. Hemcinsleriyle bu ihtiyaç zarureti hasebiyle yardımlaşmak zorunda olan insan ancak bu vasıta ile kemale erebilir. Lakin söz konusu birliktelik (içtima/temeddün) insanın hayvanî cibilleti

---

83 Söz konusu Halduncu yaklaşımın -tenkitleri de muhtevi olarak- 18. asırdaki bir diğer yansıması için bkz. Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fî Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel*, s. 283^{b}-284^{a}.

84 Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, I, s. 21-48. Naîmâ tarihinin girişinde klasik izanı ifade eden uzunca izahlardan sonra mehazını açıkça belirtmektedir: "*bu mahalle gelince zikr olunan fevâ'id Hacı Halife akvâlinden müntehab kelimâtdır.*" bkz. s. 25. İbn Haldun için "*yalnız mukaddemesi bir kitap ve cevâhir-i ulûm ve nevdâr-ı hikem ile memlû bir define-i nâ-yâbdır.*" diyerek hayranlığını gizlemeyen müellifin ona atıf yaptığı yerler için bkz. s. 30, 41.

85 Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, s. 79-80. İbrahim Müteferrika'nın Usulü'l-Hikem'indeki askeri meselelere yaklaşımında İbn Haldun tesirleri olduğuna dair Esad Efendi'nin açıklamaları için bkz. Talip Ayar, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es‘ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2005, s. 94.

86 Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1893-1895.

hasebiyle zulüm, fesat ve kargaşayı da beraberinde getirir. Söz konusu açmazdan kurtulmak ve nizâm-ı âlemi teessüs ettirmek için bir tedbire gerek vardır ki o da *siyâset-i uzmâ* ve *saltanat-ı kübrâ*dır.[87] Bunun ise iki çeşidi vardır. İlki *siyâset-i ilâhîye*dir ki ancak vahiy yoluyla ilahî siyâsetin ilkelerini alan bir *zât-ı ekmel* vasıtasıyla gerçekleşir.[88] İkincisi ise ilâhî teyit ile mümtaz kılınmış *hakîm* bir kişi vasıtasıyla gerçekleşir. Bu şahsın ahkâmına ise mülk ve saltanat sanatı (*sınâ'at-ı mülk ü saltanat*) denir. Ulemanın bir kısmı ona halife, Platon *müdebbir-i âlem*, sufiler ise *kutb-ı âlem* ve *insan-ı kâmil* demişlerdir.[89] Onun devlet ıstılahında karşılığı *padişah* ve *şehinşah* olup icra ettiği sanata da saltanat, kanun ve hükûmet denir. Aslî şekliyle yapılan işbu tedbir ve hükûmet *adl-i mahz*dır. Vasıf'a göre mahza/tam adalet yeryüzünde çok kısa sürelidir. Şeriatın inzalinin başlangıcından sonra *elli seneyi tecavüz etmez*. Hilafet'in otuz sene olacağına dair hadis de bunu işaret etmektedir. İbn Haldun'un Mukaddime'sine referans veren Vasıf'a göre tabii olarak hilafet, mülk ve saltanata dönüşmüştür. Hilafet ve saltanat, din ve dünyada peygambere *niyabet* (vekalet) etmektir.[90] Reis olacak kişi *hâkim-i kâhir* olmalı ve tabilerinin üzerine hakkaniyetle galebe çalmalıdır. Bu da insana has fıtrî hususiyetlerden olan *kuvvet-i fikriye*, *siyâset-i akliye* ve *fünun-ı talimiye* ile yani tecrübe ve akıl vasıtasıyla olur.[91]

---

87 Siyâset-i uzmâ tabiri ve Kınalızade'deki hâli için bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 407. Vasıf aynı zamanda *siyâset-i fazıla* ve *siyâset-i nâkısa* şeklinde bir taksim daha yapmaktadır. Bu taksimi uyarladığı Kınalızade'nin eserindeki yerlerle mukayese için bkz. Vasıf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr,* Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih, nr. 608, s. 2[a]; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î,* s. 457 vd.

88 Vasıf'ın kısa geçtiği siyâset-i ilahiyenin (nâmûs-ı şârî') tafsilatı, pasajını ustaca uyarladığı Kınalızade'de aynen şöyledir: "*Ve biz "resul ü nebi" dediğimiz şahs-ı fâzıla, hukema-i mütekaddimîn "sâhib-i nâmus" ve şer'ine "nâmus" ve müte'ahhirîn "nebî vü şârî'" ve vaz'ına "şer' ü din" derler. Ve Eflatun bu tâyife-i aliyye hakkında "Hum ashâbu'l-kuvâ'l-azîm" ve Aristatalis "Humul-lezîne inâyetullâhi te'âlâ bihim ekser" demişlerdir. Pes avâmm-ı nâs "Hukemâ-i Yunan şerâyi'-i enbiyâyı münkirdir" dedikleri gayr-ı vâki'dir.*" bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 408. Kınalızade'nin açıklamalarıyla mukayese için bkz. Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 12.

89 Kınzalızade'de ise ikinci tip siyâseti icra eden şahıs *hâkim-i mâni'* olarak geçer. Vasıf'ta olduğu üzere filozoflar ona *hakîm* ve ahkâmına *sınâ'at-ı mülk* demektedirler. Sonraki ulema ona *halife* fiiline ise *hilafet* demiştir. Vasıf'ın zikretmediği satırlarında Kınalızade, Şia'nın ona "imam", fiiline "imamet" dediğini belirtir. Ayrıca Vasıf'ın sufiler olarak zikrettiği ve kısmen değiştirdiği kesim ise Kınalızade'de Aristoteles'tir; "*Eflâtun ana "müdebbir-i âlem" ve Aristatalis "insân-ı medenî" der.*" bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 408. Vasıf ve Kınalızade'nin yaklaşımlarının Osmanlı adab literatüründeki ilk örneği ve ona da kaynaklık eden eser için bkz. Mehmet Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, s. 347, 351; Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, s. 240-241, 290-291; İbn Miskeveyh, Nasîruddin Tusî, ve Devvânî'nin görüşleri için bkz. Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, trc. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 177-240. Vasıf'ın halifeye *kutb-ı âlem* ve *insan-ı kâmil* diyen sufilerden kastı ise vücudî gelenektir. İbn Arabî ve tasavvufî anlayışında halifeye, adaletin onun vücuduyla mümkün olması hasebiyle *merkez-i daire-i kevn* (oluş dairesinin merkezi) yahut sadece *merkez-i daire*/*kalb-i âlem*/*insan-ı kâmil* denir bkz. İbn Arabî, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, trc. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 88-90, 95-98. Osmanlı siyâset düşüncesindeki tasavvufî bakış açısı için bkz. Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

90 Hanefi hukukçulara göre hakiki kanun koyucu olan *şârî*'nin vekili (nâibü'ş-şer') hükümdardır. Bu bağlamda hükümdar nizâm-ı âlemin sebebidir bkz. Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, s. 43.

91 Ahmed Vâsıf Efendi, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, haz. Nevzat Sağlam, TTK, Ankara 2020, s. 6-9.

Osmanlı'daki siyâset algısının Nizâm-ı Cedid'e dair sunulan layihalar üzerinden yansıması da Kanun-ı Kadim'in teorik veçhesininin tezahürlerinden şer/kanun birlikteliğini teyit eder keyfiyettedir. Enverî Efendi'ye göre din ve devlet ikizdirler ve devlet denilen şey meliklerin nezareti altında şer ve kanun ile tanzim edilen bir *heyet-i mecmua*dır. Devletteki makam sahipleri şeriata daima dikkat etmeli, iştiyaklı fikirler (*tehâlük-i efkâr*) ile tertip olunan kanunlara riayet etmelidirler. Ona göre yüz elli yıldır türlü hususlarda baş gösteren bozukluklar her ne kadar tedricen olmuş iseler de birdenbire tekrar eski hâllerine getirilmesi ve nizâmın sağlanması zor bir meseledir; *"...mürûr-ı zemân ile bozulmuş şey' yine tedrîci mürûr-ı zemân ile eski halin bulmak mümkündür zannolunur ama def'aten tavr-ı kadîmi buldurmak düşvâr ve belki müstelzim-i mazâr u hasâr ve inkisârdır...*". Lakin imkânsız değildir; "*…bu ihtilâller ki ba'zısı yüz elli yıllık ve ba'zısı yüz ve elli yıllıkdır tedrîcî tedrîcî olmuş olmağla yine tedrîcî her husûsun yoluna girmesi mümkindir…*". Evvelki bozukluklar her ne kadar o devirde devlete nâzır olanların eliyle olduysa da nihayetinde Allah'ın iradesiyle vuku bulmuştur. Nasıl ki ilâhî irade icabı evvelki ihtilal devrinin ricali yaratılmışsa şimdi de nizâmı sağlayacak kişiler var edilecektir. Lakin "*her devletin nizâm-ı kadîmi baki kalmaz zîrâ bâkî kalsa devlet bâkî olmak iktizâ eder bekâ ise Allahu Te'âlâ hazretlerine mahsûs olan sanatla[r]dandır*" denilmez. Çünkü her devirde padişah, vezir ve ricalden herkes Allah'ın emaneti olan reayanın emniyet ve rahatını sağlayacak şeyleri yapmak ile mükelleftir. Bu da idrak edilen devirde ancak daire-i adliyenin muhtasar hâli ile olur; "*bu matlabın husûlü fî-zemâninâ asker ile olur ve asker nizâm ile olur ve nizâm sa'y ve ihtimâm ile olur*". Bu sebeple nizâm için çalışmak gerekir. Bir hadiste geçtiği üzere herkes ne için yaratılmışsa o işte müyesser olur (*külli müyesserin limâ hulika leh*); İşin erbabı olan rical işi tutarlarsa, nizâmı sağlamak kolay olacaktır.[92] Müellifi meçhul bir layihaya göre de tavırlar değişmeli ve fakat usul bâkî kalmalıdır.[93]

Defterdar Mehmet Şerif Efendi'ye göre de düşmana karşı galibiyet ve zafer kazanmak ancak daire-i adliye iledir; "*düşmene galebe ve zafer sefere ve sefer dahi asker ve mühimmât ve zahîreye ve bunlar dahi hazîneye tevakkuf eylediği cümleye ma'lûmdur*". Devlet işlerinin nizâmı şer ve akıl dairesince olur lakin "*her akla gelen memdûh ve müstahsen olmak iktizâ itmeyüb beherhâl şer'-i şerîfe*" mutabık ve muvafık olmalıdır. Malum olduğu üzere şer'-i şerifin muhalifi olan nizâm ve siyâset asla fayda vermez.[94]

---

92 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 3-4, 5, 8.
93 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 10.
94 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 11, 21.

El-Hac İbrahim Efendi'ye göre de mülk ve saltanatın nizâmı için lâzım olan şeyler nüfuz ve kudrettir. Bunların husule gelmesi için gerekli olan da ihsan ve adalettir. Osmanlı Devleti tanrı tarafından teyit edilmiştir. Dolayısıyla zâtî gayesi olan mülk ve saltanatın nizâmını ancak şer'î hudutlara kâmilen riayet ederek sağlayabilir. Elbette yapılacak tedbir için öncelikle *efkâra* başvurulacak, erbabıyla müşavere ve müzakere olunacaktır. Ancak yapılan fikir teatisi daha sonra şer'e tatbik edilmeli ve muvafık olan ittifakî karar vakit ve mevsime göre icra edilmelidir.[95] Defter Emini Ali Raik Efendi'ye göre de Devlet-i Aliyye özünde üzerine vâcip olan cihat vazifesinin gereklerinden; hazine, zahire (mal), mühimmat ve askerlerden mürekkeptir.[96] Koca Yusuf Paşa'nın layihasında da şeriat vurgusu ön plandadır ve fakat o da klasik izanın devamı mahiyetinde her durumda şer' ve kanuna ittiba edilmesi gerekliliği üzerinde durur.[97]

I. Abdülhamid ve III. Selim devri Şeyhülislamlık yapan Mehmed Şerif Efendi'ye (ö. 1790) göre de siyâset şer, akıl ve adetin delalet ettiği üzere saltanatın en ehemmiyetli meselesidir. *Mizac-ı mülk*e siyâsetin terkine eş değerde zarar verecek bir başka husus yoktur. Ona göre siyâset, nizâm-ı âlem dairesinin merkezidir; milletlerin tamamı siyâsetin menfaatlerini muteriftir ve bu kadarla da kalmayarak onu övmektedirler. Herkesin itiraf ettiği husus Mehmed Şerif Efendi'ye göre aynen şöyledir; "…*demişlerdir ki mülûk ve ümerâdan emr-i siyâset ve ihtisâbda ihtimâm eden erham u eşfak ve siyâset ü ihtisâbı terk edenler cevr u zulümle mevsûf idüğü muhakkaktır.*"[98]

Akif Paşa'ya (ö. 1845) göre de "*şer'-i şerifin ahkâm-ı şedidesinden*" ibaret olan siyâset iki kısımdır. İlki şeriatın haram kıldığı *siyâset-i zâlime*dir. İkincisi ise mazlumun hakkının zâlimden alınması, zulümlerin defi, fesat ehlinin uslandırılması, makâsıd-ı şer'iyeye ulaşma gibi faydaları olan *siyâset-i âdile*dir. Bu yönüyle siyâset-i âdile şer'-i şerife râcidir.[99] Siyâsetin ikame ve icrasında ihmal ve müsamaha olunursa *hukuk-ı ibâd* ve *hudud-ı ilâhîye* zâyi olur ve âtıl hâle gelir. Eğer icrasında mübalağa edilir ve/veya pasif

---

95 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 32.
96 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 55.
97 *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 70.
98 Mehmed Şerif Efendi, *Fusûlü'l-Ârâ fi Şâni'l-Mülûk ve'l-Vüzerâ*, SK, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2117, s. 14^{b}-15^{a}.
99 *Tercüme-i Risaletü'l-Firasiyye ve's-Siyasiyye*, trc. Akif Paşa, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBBAK), Osman Ergin Yazmaları, nr. 1586, s. 12. Akif Paşa âmedi odasında katiplik yaptığı esnada devrin sadrazamının (muhtemelen el-hac Salih Paşa) isteği üzerine bu risaleyi ilavelerle tercüme etmiştir. Risalenin müellifi tam olarak tespit edilememekle birlikte muhteviyatı özellikle Maverdî (ö. 1058), Karafî (ö. 1285), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350), Burhâneddin İbn Ferhun (ö. 1397) ve Alâeddîn et-Trâblusî (ö. 1445)'nin görüşleriyle benzeşmektedir. Karafî'nin görüşleri için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 75-78. Söz konusu risale Orhan M. Çolak tarafından yanlış bir şekilde *Sırru'l-Esrâr* tercümesi olarak zikredilmektedir bkz. Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2(2003), s. 356. Muhtemelen buradaki hatalı nispetten kaynaklanan bir diğer problemli rivayet için bkz. Asım Cüneyd Köksal, "Osmanlılarda Adalet Kavramı", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler* içinde, ed. Murteza Bedir, Necmettin Kızılkaya, Hüseyin Sağlam, İSAR Yayınları, İstanbul 2017, s. 358-359.

olunursa *mezâlim-i şenia* kapıları açılır; "*Haksız yere sefk-i dima' ve ahz-ı emval gibi zâlim siyâset ortaya çıkar*". Bu meselede bazı kimseler tefrite kapılmış "*siyâset-i mutlaka şeriata aykırıdır*" diyerek siyâset icrasından vazgeçmişler ve *cadde-i savabı* kapamışlardır. Halbuki *siyâset-i şer'iye*nin inkârı nasları reddetmek ve onu icra eden Hulefa-yı Raşidin'i "galat/yanlış" ile nitelemektir. Bir başka taife de bu konuda ifrata kapılarak siyâsetin icrasında hududullahı tecavüz etmiş ve *kanun-ı şer'-i şerif*ten huruç etmiştir.[100] İfrat ve tefritten müstağni olan bir grup vardır ki onlar *siyâset-i âdile* ile *şer'-i şerifi cem etmiş*lerdir.

II. Mahmud devrinde divan-ı hümayun kaleminde katiplik ve iki kez kisedarlık vazifesinde bulunan Seyyid Mehmed Nailî'ye göre *kavanîn-i siyâsiye* devlet ve mülkün nizâmı için imal olunan hüküm ve kaidelerden ibaret olup iki kısma ayrılmaktadır. İlki, *hikem-i akliyye* gereği aklî delillerden çıkarılan hüküm ve kaidelerdir. Filozofların sırf akıl ve idrak iktizasıyla tecrübeyle tertip ve tanzim ettikleri kaide ve hükümlere denmektedir. Nasıl ki evvelki milletlerde (*milel-i sâbıkada*) bu yolu tutanlar olmuşsa şu anda da (kendi devrinde) bu usul Avrupa devletlerinde mer'i ve muteberdir; onların oluşturdukları *nizâm-ı mülkiye* hükümleri bu kısımdan ibarettir. Avrupa devletlerindeki sırf akıl ve tecrübe odaklı kanunların *delâil-i nakliye*ye muvafık olma gibi bir hususiyetleri de tabii olarak yoktur. Halbuki Kur'an hükümlerine muvafakati olmayan maddelerin Osmanlı izanında itibarından söz edilemez. "*Delâil-i akliyye, delâil-i nakliyeye muvafakat ve mutabakat ile muhtar [seçkin] ve müstahsen [güzel] olur*". İkinci kısım da zikredilen bu mutabakat fehvasınca ilâhî hükümlere mutabık tanzim edilen kaidelerden oluşmaktadır ki ona "kanun" denir. Zaman açısından peygamberden uzaklaşıldıkça *icmâlen* nazil olan ilahî kelamı -*elsine ve idrak-i asra tafsilen ifham ve ifade ve ityanda*- çabalayarak, içtihat ederek devamlı kılan peygamber varisi alimler azalmaya başlamıştır. Bu sebeple *mizac-ı nâs*ta tagayyür ve tahavvül husule gelmiş ve insanlar ilahî hükümlere boyun eğmemeye başlamışlardır. Bu gibi vakitlerde mülkî tasarruflardan ibaret olan muamele ve hususlarda, *asrın mizac-ı hâline* ve nüfusun tabiat ve tavırlarına göre kitap ve sünnete muvafık, ulema, fukaha ve *ashâb-ı kiyâset* tarafından *itidal* üzere tetkik ve araştırma mahsulü olan mülki tasarrufları muhtevi kaide ve

---

[100] *Tercüme-i Risaletü'l-Firasiyye ve's-Siyâsiyye*, trc. Akif Paşa, s. 12-13. Akif Paşa'nın tercüme ettiği metindeki işbu pasaj alakalı literatürde klasikleşmiştir. Dede Cöngî'nin meşhur eserinin girişi birebir aynıdır bkz. Dede Cöngî, *Şer'î Siyaset (Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye)*, s. 67-69. Dede Cöngî'nin pasajı uyarladığı eser için bkz. Alâeddîn et-Trâblusî, *Muʿînu'l-Hukkâm fî-mâ Yetereddedu beyne'l-Hasmeyn mine'l-Ahkâm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tarihsiz, s. 169. Ayrıca bkz. Muharrem Midilli, "Dede Cöngi'nin es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye'si Osmanlı Ceza Kanunlarının Hukukî Temellendirmesi midir?", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler* içinde, s. 240-241; Mehmet Birsin, "'Siyâset'ten Örfî Hukuka: Siyâset-i Şer'iyye'nin Serüveni", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10/2(2019), s. 432.

hükümler tanzim edilmiştir. Osmanlı sultanlarının oluşturdukları kanunlar da bu kısma dahildir. Zikredilen ikinci kısım *siyâsiyye-i aklî-i mücerred*den vâreste olduğundan ona *siyâsiyye-i şer'iyye* denmiştir.[101] Söz konusu ikinci siyâset ve tanrının yardımı sayesinde sultanlar adaletle hükmederek zulümden içtinap etmişler ve mülk daim olmuştur. Zira mülkün sebatı adl iledir (*sebâtü'l-mülki bi'l-'adli*).[102]

Siyâset algısının Osmanlı'daki izdüşümlerinin anlaşılmasında, 18. asırda Pîrîzâde'nin (ö. 1749) kendi rengini vererek tercüme ettiği *Mukaddime* müstesna bir yer işgal eder.[103] Tursun Bey'deki siyâset-i ilâhî ve yasağ-ı padişahî taksiminin üç asır sonraki yeniden üretilişi calib-i dikkattir. İbn Haldun'a (Pîrîzâde'nin Haldun'una) kulak verelim. Ona göre mülk ve devletin hakikat ve mahiyeti, *mülk ü devletin nizâm-ı âlemde emr-i zaruri* olmasıdır. İnsanın tabiatı gereği bir arada yaşamaya mecbur olması hasebiyle mülk ve devlet zaruridir; yeryüzündeki hayat ve bekası zorunlu olarak içtimaa dayanan insan türünün *salah ve nizâm*ları içlerinden birinin *kuvvet-i kâhire* ile riyaseti tasarrufu altına almasına bağlıdır. İnsanın tabiatında hayvanî hasletlerden olan *unf* (şiddet) ve gazap vardır. Bu sebeple onlara hükmetme manasına olan saltanat kuvveti *kahır* ve *galebeyi* gerektirmektedir.[104] Devlete ve mülke *itaat* edilmesi için ise devletin başındaki sultan ve

---

101 Seyyid Mehmed Nailî, *Miratü'n-Nizâm fi Devleti'l-Fiham*, İÜNEK, nr. TY 2738, s. 8[b]-10[a].

102 "*kıyâm u beka-yı mülk ü saltanata vesile olan emr-i siyâsetin ki ahkâm u kavâidden ibaret ve emreynin derece-i itidalinden kinayettir.*" bkz. Seyyid Mehmed Nailî, *Miratü'n-Nizâm fi Devleti'l-Fiham*, s. 7[b]-8[a].

103 Pîrîzâde'nin siyâset mevzuundaki görüşleri *Mukaddime* tercümesinin haricinde ona atfedilen *Kitâbü's-Siyâse* isimli siyâsatnameden de takip edilebilir ve fakat söz konusu eser Nâimâ tarihinin mukaddimesi ve İbrahim Müteferrika'nın Nâimâ'ya yazdığı önsözün birebir kopyasından müteşekkildir. Söz konusu eser Pîrîzâde'ye ait müstakil bir telif olmayıp ona veya ismini bilmediğimiz bir başka kişiye ait bir risale (farklı yazarların eserlerden kopya edilerek oluşmuş bir cem) gibi durmaktadır. Bundan dolayı bu esere tekraren atıf yapmayacağız. Pîrîzâde'ye atfedilen eser için bkz. *Kitâbü's-Siyâse*, İÜNEK, nr. TY 2698; krş. Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1895; I, s. 21-48.

104 Koçi Bey'in de asırlar evvel benzer bir biçimde devrindeki *bozulmadan* şikayetle "*benî-âdem kahr ile zabt olunur, hilm ile olmaz.*" şeklindeki ifadesi Osmanlı siyâset algısında sultana/melike yüklenen "şiddet" boyutunu göstermesi bakımından gayet ehemmiyetlidir bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 72-73. Koçi Bey'in eserini takdim ettiği IV. Murad'ın ifadelerine yansıyan söz konusu şiddet diskuru gayet dikkat çekicidir; "*azl ile iktifâ olunmayup, muhkem mu'âteb olman mukarrerdir*", "*ecdâd-ı izâmım ruhiyçün umum üzre zabitlerinin haklarından gelürüm*", "*Vallâhi sen beni bilürsün; hemân ki askere bir şikest vericek, vallâhi seni komam*", "*zulm eylemesünler, başların keserim*", "*öyle sanmayasın ki cânınla kurtulasın*", "*itabıma mazhar olursun; başın keserim…katl-i âmm iderim*", "*ceddim rûhiyçün sana kimse fâ'ide virmez. Senin başını koparırım…Gözün aç, benim kılıcım uzundur*", "*eşedd-i ukûbet ile öldürdüğümden gayrı evlâdı dahi var ise anı bile öldürmem mukarrerdir*", "*eğer canını sevmezsen kendin bilürsün*", "*siyâset ederim…bir eksik ile gelürsen, başın keserim.*", "*seni mûcib-i ibret iderim, kendin bilürsün…başınıza cânınıza zarar gelir*", "*Müsâmahan bulursam hakkından gelürüm*", "*bundan sonra kendi bıçaklarıyla boğazlanmış olurlar ve benim kılıcıma ve kahrıma mazhar olmuş olurlar, cümlesine hasm olurum, bizzât düşman olurum*", "*seni en en doğrarım*", "*ol âdemler bulunup virilmeye kendünüzü yok bilin…ni'met bilmeyen kulun kılıcım gerdanındadır*", "*başın keserim*", "*seni bin pâre iderim*", "*yalnız seni değil, ol canibe me'mur olanları cümle katl-i âmm iderim*", "*senin bir başın nolsa gerekdir, benim ırz-ı saltanatıma halel geldikden sonra*" bkz. *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümâyunları, Suver-i Hutût-ı Hümâyun*, haz. Önder Bayır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014, s. 116, 149, 168, 170-171, 173-176, 179, 182-185, 188-189, 191. Hakeza III. Ahmed, I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud'un yazılarında da benzer ifadeler mebzul miktarda geçmektedir; III. Ahmed'in "*bilâ-amân katlederim*", "*seni katlederim*", "*bilâ-amân başını keserim hayâtın lâzım ise emri yerine getüresin değil ise günâhın boynuna*" şeklinde beyanları için bkz. Veysel Sekmen, *Sultan III. Ahmed'in Hatt-ı Hümâyûnları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2019, s. 45, 123. I. Abdülhamid'in "*Mülk siyâset ile zabt olur. Herkesi hakkına kılınc kani' kılar*", "*Bi'llâhi'l-Kerîm siyâset ederim*", "*taksîrât olur ise halâs olmazsınız*" şeklindeki sözleri için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 62 dipnot 353, s. 94. III. Selim'in "*reaya ve patrik karıları şâlî ferace sarı mest pabuç ile geziyorlar*

meliklerin yapması gereken söz konusu şiddet ve gazabı akıl ve din ile men etmektir; *nizâm-ı mülk ü devlet ve siyâset-i medinede* lâzım olan husus sultanların şiddet ve gazaplarını *mizan-ı adl* ile değiştirmesi, akıl ve hikmete muvafık ve *maslahat-ı vakte mutabık kanun ve kaideler* vaz' etmesidir. Söz konusu *siyâset-i medine* ise "siyâset-i akliye" ve "siyâset-i şer'iye" olarak iki kısma ayrılır. *Kanun-ı siyâset* devlet ve ümmetteki hikmet/akıl sahiplerinin *ittifakıyla* akıl ile takdir edilir ve halk tarafından da onunla amel edilirse buna *siyâset-i örfiye ve akliye* denir. Eğer adalet ve siyâsetin hükümleri tanrı tarafından takdir olunup peygamber vasıtasıyla tebliğ edilir ve insanlar buna tabi olurlarsa iki cihan saadeti hasıl olur ki buna "siyâset-i şer'iye" denilir.[105] Siyâset-i örfiye ve akliyede şer'î hükümler nazar ve itibara alınmazsa o devlet makbul ve muteber değildir. Mülk ve saltanat mertebeleri ise "mülk-i tabii", "mülk-i siyâset" ve "hilafet ve imamet" olarak üç kısımdır. Mülk-i tabii devletinde ne akıl ne de şer' nazar ve itibara alınmaz. Yol kesenlerde olduğu üzere daimî bir gasp, katil, zulüm ve fesat hâkimdir. Mülk-i siyâset devletinde *imal-i fikr ve nazar* düsturdur; *icma-ı ukala ve ittifak-ı hükema* ile tertip olunan devlet merasimleri ve *saltanat kanunları* ile amel olunur. Hilafet ve imamet devleti ise

anlara dahi tenbih edesin, rast gelirsem haklarından gelirim", "*bu günden sonra karılar yağlı kayığa binmesin ve hangi kayıkçı yağlı kayığa karı bindirirse katlederim ve kayığın batırırım. Hem Müslüman karıları frenk gibi şemsiye ile geziyorlar, tenbih edesin, hele ben kimi görür isem öldürürüm, bir sıkı tenbih edesin*", "*şu günlerde erzak saklayan muhtekir habisleri ve narhdan ziyade insafsız satanları siyâset edesin ve daima bu siyâsetin üzerine olub 'şey' saklayan[ı], bakkalı ve dükkânı önüne salb eyleyip, yoluyla tutup ibâdullaha zahmet çektirmeyesin. Böyle vakitte siyâsetsiz iş görülmeyeceğini bilip yoluyla daima siyâset edesin, ihmal eylemeyesin*" şeklindeki sözleri için bkz. BOA, HAT, 193/9482; 195/9735; 174/7554. II. Mahmud'un "*ana gadri ben mi eyledim yoksa kendi kendüye mi eyledi?...şer'-i şerîf ve kanûn-ı münîfe mugâyir harekette bulunanlar ocaklum değildir. Dâğî [ve] bâğîdir. Şer'an ve kanûnen hakkından gelmek üzerime lâzımdır*", "*Emrime muhâlif bir hareket mesmûum olur ise tertib-i cezâ ile siyâset eylerim*", "*bu erâcifi tefevvüh edenleri ranâ bilirim. Ve bu lakırdı kimlerin ağzına yakıştığını dahi bildiğim şeydir. Hak teâlâ hazretleri güzel icra eder. İnnallahe mea's-sâbîrîndir. Alîm ve basîr olan Hüdâ-i kerîm mahlûkunun kulûbuna vakıftır. Gavurlukta gezen münâfıkını bilir. Şu kadar var ki beni gönül azabına giriftâr eder. Anı dahi es-sabru miftâhu'l-fer[ec] ile def ederiz. Hasbiyallah ve nimel vekil*", "*Günahın sonu pişmanlıktır*", "*Bu nâs ne acayip cesur olmuşlar, bu kadar tedip ederim yine lisanlarını hıfz edip Allah'ın verdiği nimete razı olup oturmazlar…Bu kadar ehil olanlara ikram ederim, bu kadar şayeste-i tedib olanlardan müsamaha ederim. Bir veçhile huylarından geçmeyip lisanlarını hıfz etmezler. Allah insaf vere*", "*İstanbul kadısı es'ar maddesine nezaret etmede tekâsül ediyor, kaç defadır tebdilde kendisine rast gelemedim. Esnaf maddelerinde irtikâbını söylüyorlar. Çağırıp tenbih edesin sonra kendüye iğbirarımı mucib olur.*", "*yavaş yavaş bana bu maddelerden dolayı şüphe gelmeye başladı. Doğrusu böyle vakt-i müzâyakada beyhude telef ettirmeye cenâb-ı hakkın da rızası yoktur. Bu hususta rıza-yı şâhâneme mugâyir bir şey anlar isem icrasında dakika fevt etmem. İşte evvelce ihtar eyledim. Sonra şöyle oldu, böyle oldu demelerini dinlemem. İktiza edenlere güzelce tefhim ve tekid eyleyesin*" şeklindeki sözleri için bkz. HAT, 1312/51046; 525/25672; 524/25601; 525/25636; 1553/21; 1311/51165; TS.MA.E, 529/70.

[105] Daire-i Adliye'nin pratik tezahürü olan *din ü devlet* ve *mülk ü millet* (şer' ve kanun) tanımlamalarının bir yansıması olarak *saadet-i dareyn*e yani iki cihan saadetine (uhrevî ve dünyevî) yapılan vurgu/bu bahisteki diskur yaygın bir kullanıma sahiptir. Çünkü melik, reayanın iki cihan saadetinden mesuldür. Melik şer' ve kanunun icraya geçebilmesinin asıl şartıdır. Ancak onun varlığı sayesinde hukuk icra edilir ve adalet yerini bulur. Bu izanın yansımalarından biri de II. Mahmud'un bir pendnamesinde tebarüz etmektedir; "*Hilaf-ı şer' ve nefsaniyete mebni harekât eyleyenleri züntikam olan seyf-i hüdaya havale eyledim. Devletimin nizâmına halel verenin biri dahi nefsaniyettir. Âmme-i ibâd-ı müslimini salaha davet ederim. Niçün ısğa etmiyorlar. Bu kadar ulema ve suleha-i meşayihden zarurat-ı diniyelerini tashih ettirerek Allah'a ve Peygambere ve ulu'l-emre itaat farz olduğunu sual ve cevap ile ulema niçün beyan etmiyor. Mükafat-ı ilahiyeyi mülahaza etsünler. Kusur ve küsürlarına muterif olup dergâh-ı hakdan afv u gufran talep etsünler.* ***Mukteza-yı saltanat ile dünyevî ve uhrevî cümlenin rahatı ve selameti matlubumdur.*** *Tarik-i Hüda'ya anları sevk ederim. Bu pend-name-i hümayunum ile mütenassih olanları cenab-ı rabbü'l-alemin dü-cihanda ser-bülend-i ser-firaz-ı mazhar-ı şefaat eylesün. Emr-i hümayunuma itaat etmeyüp hilaf-ı şer' hareket edenleri cenab-ı Allah kahreylesün. İki cihanda yüzü kara olsun. Emrime muhalif bir hareket mesmuum olur ise tertib-i ceza ile siyâset eylerim.*" bkz. BOA, HAT, 525/25672.

ehl-i şer'-i şerîfe mahsus olan bir *devlet-i âdile*dir.[106] Fakat Hilafet ve imamet bir hadis-i şerifte olduğu üzere mülke dönüşmüştür. Hilafetin *kemali* artık mevzubahis olmayıp *hükmü*/*temsili* söz konusudur. İbn Haldun'a alakalı yerlerde ek yapan Pîrîzâde, halifenin haiz olması gerektiği şartların bu sebeple zait olduğunu söylemektedir. Pîrîzâde, Hanefî ve Maturidî alimlerini kaynak göstererek halifenin/imamın *müçtehid* olmasına artık gerek olmadığını; *menâsıb-ı ilmiyeyi* ehline *merâtib-i seyfiyeyi* de basiret ve şecaat sahibi kişilere vererek *ihya-yı hukuk* ve sınırların muhafaza edilebileceğini söyler. Bu suretle sultanın zâtında *içtihat* ve *şecaat* makamı kaim olur.[107] Hatta bütün hükümlerde adalete riayet etme şartı dahi düşmüş olup mülk ve saltanatı zulümden korumak kastıyla *kâdir sultan* tarafından bazı işlerde adaletten inhiraf etmek dahi halifeliğin sıhhatine aykırı değildir.[108] Halifenin Kureyş'ten olması meselesi de aynı şekilde zaittir; Kureyş'ten olmasa dahi hilafet sahihtir.[109] Hilafetin kâmil manası Hulefa-yı Raşidin ile son bulduğu için onun şartları mülk ve saltanat için meri değildir.[110] Hakikî manasıyla peygambere veraset artık kemalî değil hükmî/temsilîdir.

Osmanlı'daki izan da Devlet-i Aliyye'nin hakikat cihetinden *Devlet-i Muhammedîye* olduğudur.[111] Asım Efendi'ye göre Hilafet-i kâmile otuz sene sürmüştür

---

106 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, I, s. 532-535.

107 "*Ehli sünnet kelamcılarına göre imâmet, hilâfet demektir; ve insanların dinî ve dünyevî maslahatı, kısaca nizâm-i alem için bir halife (yönetici) tayini insanlar üzerine sem'an (naklen/nassen) vaciptir. Ancak tayin eyleminin mahiyeti ile tayin edilecek kişinin nitelikleri aklîdir; ve bu süreç de ihtiyarîdir. Kısaca denirse ehli sünnet için imâmın/halifenin varlığı nasla zorunludur; ancak bu işi deruhte edecek kişinin seçimi ihtiyarî, özellikleri insanîdir. Başka bir deyişle ehli sünnete göre hilafet/imâmet fer'îdir; bu açıdan siyâset dünyevî bir eylemdir ve ilkece siyâset ilahî kanuna göre hükmetme işidir [nomokrasi]. Bu nedenlerle ehli sünnet dinî ve dünyevî otoriteyi Kitâb ve Sünnetle temsil edilen ilahî kanuna bağlar; Kitâb ve Sünnetten hareketle hükmetme işini halifeye; ve bu iki kaynağı icmâ ve kıyâsla yorumlama işini ise ulemaya verir. Dolayısıyla ilkece halife ile âlimin aynı kişi olması gerekse de, uygulamada halife dinî ve dünyevî otoriteyi temsil eder; ancak nazarîde –nazar bilgiyi şart koştuğundan- dünyevî otoritesini sürdürmekle beraber, dinî otoritesini ulemaya devreder. Alim-olmak ise belirli bir ailenin ya da ailelerin değil, ehliyeti olan herkesin hakkıdır.*" bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Nazari Ufuk,* s. 178-179.

108 Hanefî gelenekte hukukçular/ulema hukukun muhafızı olarak görülür. Bundan dolayı İslâm hukuku devletin değil toplumun hukuku manasına gelmektedir. Halife toplumun lideridir ve fakat bundan kasıt onun *de facto* (fiilî) olarak idareyi eline alan kişi olmasıdır. Meşru otorite, iktidarı başarılı bir şekilde ele geçiren ve tutan kişidir. İdare edicinin gerekliliği, hukukun icra edilebilmesini sağlayıcı bir mevkie sahip olmasından gelir. Yani halife olmaksızın hukuki otorite sağlanmaz çünkü kadı, elindeki otoriteyi ondan elde eder. Hanefî hükümranlık teorisi için bkz. Colin Imber, *Şeriattan Kanuna; Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, trc. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (TVYY), İstanbul 2004, s. 73-107.

109 Osmanlı ilmî muhitinde bu mevzuyu müstakil olarak bir eserde ele alan nadir kişilerden biri Lütfi Paşa (ö. 1563)'dır. Eserinde İmamet'in şartının *biat*, *galebe* ve *kahır*dan ibaret olduğunu söyleyen müellif ne Kureyşîliği ne de Şafiilerde olduğu gibi adalet sıfatını hilafet/imamet için "şart" olarak görmez bkz. Muharrem Jahja, *Lütfi Paşa'nın Halâsu'l-Ümme fî Ma'rifeti'l-E'imme Risalesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003, s. 56, 60. Ayrıca benzer bir yaklaşım ve farklı bir eser için bkz. Özgür Kavak, "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek", *M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 42(2012/1), s. 95-120; Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 145-157. Lütfi Paşa'dan evvel Hilafet bahsine dair eser veren isimlerden İdris-i Bitlisî (ö. 1520) ve Hotenî'ye dair bkz. Uğur Demir, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 123-124.

110 İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, I, s. 547-549.

111 "*…bu saltanat-ı seniyye devlet-i hazret-i Muhammediye olmak mülabesesiyle…*" bkz. *Nizâmname Mecmuası*, SK, Esad Efendi, nr. 3836, s. 1[b]; BOA, HAT, 294/17510; 1236/48106; 1318/51356 – C; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Tarihi*, II, s. 1169; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1408. "*Devlet-i İslamiye*" şekli için bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, s. 119, 151, 325; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't-Tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İÜEFY, İstanbul 1978, II-A, s. 54; Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendîde*, haz. Ali İbrahim Savaş, TTK, Ankara

ve ondan sonra var olacak olan hilafet-i hükmîye/mülk-i siyâset ise *şeriat-i Muhammedîye ile mümtezic* olduğundan kıyamete kadar bâkî kalacaktır. Emevilerin kuruluşuyla Hz. Muaviye *hilafet-i hükmîye* ile *saltanat-ı mülkiyeyi* cem etmiştir. Ondan sonra Emeviler'den sadece Ömer b. Abdülaziz bunu başarmış, Abbasiler de ise söz konusu cem ancak birkaç kişide tezahür etmiştir. Sonraki zamanlarda ise *saltanat değil belki hükûmet sureti dahi* kaybolmuştur. Söz konusu iki İslâmî devlette hükümran olanların çoğu şer'-i şerîfe itina etmemiş ve bu sebeple devletleri yıkılmıştır. Emevi ve Abbasiler haricindekiler (Selçuklular, Memlükler, Timurlular ve Harzemşahlar) ise devlet-i kâmile şeklinde olmayıp müstakil saltanat gibidirler. Bu sebeple bahse mevzu dahi teşkil etmemektedirler. Asım Efendi nihayetinde kâmil manada İslâmî devletin Emevi, Abbasi ve Osmanlı'dan ibaret olduğunu söyler. Osmanlı'nın başlangıcından (Osman Gazi'den) itibaren şeriata tam manasıyla ittiba edildiğini, peygamber tarafından müjdelenen ve methe mazhar olan Fatih Sultan Mehmed'in Hulefa-yı Raşidin'den olduğunu açıkça dile getirir.[112] Ona göre hilafet-i hükmiyeye mazhar olan Osmanlı hanedanıdır.[113]

1999, s. 90. "*...bu Devlet-i 'aliyye-i Muhammediyye, Devlet-i îmâniyye ve İslâmiyye olmağla*" şekli ve diğer türevleri için bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör, ed. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2019, I, s. 715, 733, 580, 488, 780. "Devlet-i Aliyye-i İslâmiye, Devlet-i İslâm/iyye, Devlet-i Muhammediyye, Saltanat-ı Ahmediyye, Devlet-i sermediyye-i Ahmediyye, Devleti'l-Aliyyeti'l-Ahmediyye" tabirleri için bkz. Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, I-III, s. 9, 157, 646, 991, 1375, 1482; Na'îmâ, *Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1761, 1866, 1893; "*malûm-ı cihâniyândır ki Devlet-i Aliyye şeri'at-ı mutahhara devleti olmağla*", "*Devlet-i Aliyye, Devlet-i Muhammedîye olduğuna bi-hamdi'l-lâhi-teala delile muhtaç olmayub*" bkz. Ömer Faik Efendi, *en-Nizâmü'l-Atîk fî'l-Bahri'l-Amîk*, İÜNEK, nr. TY 5836, s.4[a], 5[a-b]; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003, I, s. 84, 454; Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Vekāyi'-i Baba Paşa fi't-Târîh*, haz. Salih Erol, TTK, Ankara 2013, s. 150. "Devlet-i Gaziye" tabiri için bkz. *'Îsâ-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1996, s. 32. Son Osmanlı padişahı Sultan Vahideddin'de de aynı izan söz konusudur; "*Ceddim Osman Gazi'den Selim-i evvel'e kadar Devlet-i Osmaniye namıyla Türk saltanatı var idi. Selim-i evvel'den sonra ise bu saltanat, hilafetin inzimamıyla saltanat-ı Muhammediye hâline gelmişti.*" bkz. "Sultan Vahideddin Merhum'un Müdafaası", s. 9-10, müdafaa metninin Osmanlıca matbu hâlinin neşri için bkz. Kadir Mısıroğlu, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2013, Ek II.

112 Vasıf da benzer bir şekilde Hulefa-yı Raşidin'den sonra gelen en şerefli ve faziletli sultanların Osmanlı soyundan olduğunu söylemektedir; "*Ma'lûm ola ki Hulefâ-i râşidîn rıdvânullâhi te'âlâ 'aleyhim ecmaîn hazerâtından sonra basît-i gabrâya zıl-efgen-i 'adl ü dâd olan Şehriyârân-ı cihân-âbâdın efzal ü eşrefî selâtîn-i âl-i 'Osmân olduğu vâreste-i şübhe vü gümândır.*" bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr'ı*, s. 9.

113 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1408-1410. Asım başka bir yerde hilafeti manevî ve sûrî olarak ikiye ayırır. Manevî hilafet ilim ve amel mertebesinde cârî olup kâmil evliyaya ve varislere mahsustur. Sûrî hilafet ise peygamberin sünnetine ve siyâset tarzına muvafık sünnet/tarikat/kanun ve hükümet sahibine denir. Hızını alamayan Asım manevî ve sûrî hâlifeliği zâtında cem edenin II. Mahmud olduğunu söyler. Ayrıca din ile devlet arasındaki klasik simbiyotik birlikteliği tekrarlar; din temel, hükümdar da onun bekçisidir. Temeli olmayan yıkılmaya, bekçisi olmayan da yok olmaya mahkumdur. Hazreti Âdem'in bu aleme gelmesinin sırrı da bu vecizede saklıdır. Şaşırtıcı tasvirlerine devam ederek II. Âdem menzilesinde olanın Sultan Mahmud olduğunu belirtir. Asım ayrıca *Devlet-i imaniyye-i Osmanîye* olarak nitelediği Osmanlı Devleti'nin tanrının teyit ve tecellisine mazhar olduğunu da söyler. Ona göre Osmanlı *zamanın sonuna* dek payidar olacaktır. Allah'ın veli kullarının yazdıkları eserlerde (ör. İbn Arabî) ve hatta zamanın Mehdi'sinin vaadiyle de bu husus sabittir. Devlet bazen zaafa düşebilir ve tehlikeler atlatabilir lakin hemen *kadim* mecraya dönülerek aslî heyet korunur bkz. s. 1278, 1286. Osmanlı'nın, sahabe ve tabiun devrinden sonra en âdil devlet olduğu, Osmanlıların tanrı katında teyit edilmiş oldukları (*müeyyed min indillah*), devletin kıyamete kadar bâkî kalacağı, II. Mahmud'un *müceddin-i din*, İstanbul'un da manen mahfuz

Cevdet'e göre de hilafet-i İslâmiye, hilafet ve saltanatı câmidir; Müslümanların imamı olan *padişah-ı İslâm* şeriatın hâmisi ve saltanatın muhyisidir. Tıpkı Asım gibi Cevdet de Abbasilerden sonra hilafet ve saltanatın *ayrıldığını*, hilafetin bir *riyaset-i diniye* saltanatın ise *riyaset-i maddiye* hâline geldiğini söyler. Ne var ki Osmanlı'nın zuhuruyla tekrar *heyet-i asliyeye* dönülmüştür.[114]

II. Mahmud devrinin en mühim simalarından olan Esad Efendi'ye göre de Devlet-i Aliyye hakikatte Devlet-i Muhammediye'dir; insanın dünya ve ahiret selameti halife ve padişahın vücuduyladır. Bu sebepledir ki Kur'an ve hadislerde ulu'l-emre itaat edilmesi istenmiş ve karşılığında nice şeyler vaat edilmiştir. Melikler olmasa halk beşeriyet icabı birbirini *yiyecektir*. Râî/çoban olmadığında koyuna/halka *canavar*lar üşüşür. Padişah vücutta baş/ruh mevkiinde olup tebaası ise ceset gibidir. Tebaadan her fert kendi menfaatini düşünürken padişah ise *herkesin* menfaatini kollar. İşbu sebeple padişaha itaat aklen dahi apaçık gereklidir.[115] Havada muallak bir surette duran karpuz şeklindeki dünyanın[116] üzerine karınca gibi üşüşmüş olan insanların her birinin zâtında *medeniyet* merkuzdur. İnsanlar kendilerinin ve diğer türdeşlerinin devamlılığı için birbirine muhtaç ve içtimaa taliptirler. Lakin aralarındaki meşrep farklılıkları/ihtilafı icabı birbirlerine galebe çalan insanoğlu, galip olduğunu itaati altına almayı istemektedir. İşbu sebeple insanlar arasında niza ve teaddi vuku bulmaktadır. Bu gibi problemlerin izalesi için maslahat gereği emir ve nehiyleri vazedecek bir *kanun-ı ilâhî* icap etmiştir. Kanun-ı ilâhîyi izhar eden ve yardımcısı olan ise şer' indinde resul ve peygamber, felsefe indinde ise namus-ı ekber isminde olan bir zâttır. Resul vefat ettikten sonra söz konusu vazifeyi *halife* ifa edecektir ki o da *hâkim-i âdil* olarak isimlendirilmiştir. Onun zuhuru Allah'ın ihsanıdır. İşbu *kanun-ı hikmet*e tabiatı gereği uyan insanoğlu bir meliğe tabi olup onun emir ve nehiylerine itaat ederek içtima etmiş, yeryüzünde nice devletler kurmuş ve halife, sultan, hakan, kisra gibi isimlerle *hâkimler* tayin etmiştir.[117] Esad Efendi'nin Takvîm-i Vekayi'deki beyanları da söz konusu izanın devamlılığını göstermesi açısından mühimdir;

---

olduğuna dair II. Mahmud devrine ait görüşler için ayrıca bkz. es-Seyyid Musâ el-Kudsî el-Halvetî el-Kadirî, *İstanbul'un Mahfuz Olduğu Hakkında Risale*, SK, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4897, s. 1[b]-4[b].

114 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, I, s. 20. Ayrıca Cevdet'in, Yavuz Sultan Selim'in saltanat ve hilafeti cem ettiğini söylediği pasajda *Devlet-i İslamiye* tabirini kullanması klasik izanı ifade eder bkz. *Târîh-i Cevdet*, I, s. 39.

115 Esad Efendi, *Mehâsin-i Mecidiye*, SK, Yazma Bağışlar, nr. 203, s. 9 (latin harfiyle).

116 Esad Efendi'nin buradaki ve devamındaki beyanları İbrahim Müteferrika'dan mülhem gibidir. Müteferrika'nın "*…dünyâ bir müdevver top şeklinde… cevv-i hevâda mu'allak her taraftan karınca üşmüş, oturuşmuş karpuz misillü küre-i arzın her cânibi zerâri-i nev'-i insâna mesken ve ebnâ-yı beşer ile mâl-a-mâl olduğın tahkīk itdiler.*" şeklindeki satırları ve benzer beyanları için bkz. Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, s. 79-80.

117 Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 92.

"*hukuk-u diniye ve hukuk-ı ibâda dair ve muâmelât-ı halka mütedair lâzım gelen ahkâm-ı kitab-ı münezzeli icra ve tavâif-i halkın umûr-ı zâlimânelerin def ve zararların men ve* ***envâ-ı siyâsat-ı âdileyi ifa için bir padişahın vücudu lâzımdır*** *ki ol vücud-ı mekârim-nümudun devamıyla hem dünyanın kıvâm-ı nizâm u rahatı ve hem ahiretin selameti husul bula*"

Padişaha itaatin gerekliliği de işbu söylem ve askeriyeye yapılan hususî vurguyla daire-i adliyenin işlevsel kullanımı üzerinden yeniden üretilecektir;

"*Halkın üzerine padişah-ı izamın itaati vâcib olduğu gibi anların dahi uhde-i şerifelerine kâffe-i teba ve reayasını himayet buyurmak hak olup ve himayet-i mezkurenin cüz-i azamı dahi kuvvet-i askeriye ile olur. Kuvve-i askeriye dahi fünun-ı harbiyeyi meleke ve taallüm ile husul bulur. Binaen alâ-zalik beyandan müstağni olduğu üzere itlaf-ı beytülmalden gayri bir işleri olmayarak min külli'l-vücuh Devlet-i Aliyye'ye zararları tebeyyün edip nizâmları bozulup azmış olan eski sunûfu ilga ve nev-be-nev Asâkir-i Mansûre tanzimiyle bizzât ihya-yı din ü devlete nasb-ı nefs ihtimam ve her hâlde istihsal-i esbab-ı refah ve asayiş-i enam buyurmak daima fikr-i sâibi olan padişahımız padişah-ı mahmudi'l-hisal ve şehinşah-ı memduhu'l-fial azze nasruhu ve medde ila yevmi't-tenadi asruhû efendimiz hazretlerine itaat ve inkiyad nice farz olmaz. Hulasa* ***cümlenin üzerine din gibi vâcib olan budur ki can u gönülden dâmen-i itaat-i padişahaneyi dû-dest-i sıdk u hulus ile tutup*** *her halde ve heme mahalde selamet bula ve kâse-i hayatı şerbet-i hûşek-vâr-ı refah ile dola.*"[118]

Nizâm-ı Cedid'in meşruiyetini sağlamak gayesiyle III. Selim devrinde eserini kaleme alan Muhammed b. Ali el-Birgivî ve aynı eseri ismini değiştirerek Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediye'nin meşruiyetini sağlamak gayesiyle II. Mahmud devrinde *yeniden* yazan oğlu Ali Şükrî'ye göre de "*hıfz-ı dinde asıl olan kanun-ı şer' ve kanun-ı siyâseti hıfz edüb ibâdullah beyninde mukatele ve mücadele ve bunun emsali şeyleri def ü men edüb*" hükümlerin icrasını mümkün kılmaktır.[119] Ona göre meliklere/sultanlara *ilim* ve *akıl*dan hayırlı nesne yoktur. Zira ilim izzetin bekasına ve akıl sürurun ve nizâmın devamına delalet eder.[120]

Osmanlı'daki siyâset-i şer'iye geleneğinin son örneklerinden olmak üzere klasik izanı takip eden ve fakat modern yaklaşımlarla birlikte ele alan Elmalılı Hamdi'nin (ö. 1942) görüşleri de zikredilmeye değerdir.[121] Tab'en, aklen ve naklen maruf olduğu üzere *saadet*in husulü için devleti tedbir eden bir *kuvvet-i nâzıme* gerekliliğine vurgu yapan

---

[118] *Takvîm-i Vekayi*, defa 4, 21 C 1247 (27 Kasım 1831), s. 1-2.

[119] Ali Şükrî b. el-Hâc Muhammed el-Birgivî, *Risâletü'l-Adliye fî Asâkiri'l-Mansûreti'l-Muhammediye*, s. 43ª. Ali Şükrî'nin sadece künyesini ve atıf yapılan sultanın adını değiştirerek aynen kopya ettiği babasının eseri için bkz. Muhammed b. Ali el-Birgivî, *Kavlü's-Sedîd fi Usûli'n-Nizâmi'l-Cedîd*, İÜNEK, nr. TY 3412, h. 1210.

[120] Ali Şükrî b. el-Hâc Muhammed el-Birgivî, *Risâletü'l-Adliye fî Asâkiri'l-Mansûreti'l-Muhammediye*, s. 25ª. İlim/şer' ve akıl/örf birlikteliği II. Mahmud devri yazılan bir diğer siyâsetnamede de hükümdara tavsiye edilen "değerler" üzerinden yansır; "*şer' ve akıl herkesi semt-i selamet-i sıdka davet eder*" bkz. İsmail Hakkı b. Mehmed Bolevî, *Miftahü's-Saade fi Dürri'l-Meşvere*, s. 37ª.

[121] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair; Kanun-ı Esâsî'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer'iyye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s. 143-146.

müellif, kanunların sırf akla, ilâhî hükümlere yahut akıl ile naklin *sentez*ine dayalı olduğunu söyler. Dolayısıyla Osmanlı'nın sistemi de akıl ve naklin *imtizacına* dayanmaktadır.[122] Şer'-i şerîf ve kanun-ı münife dair zikredilen değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere işbu simbiyotik birlikteliği epistemik boyutta merkezî hâle getiren Osmanlı, bir teokrasi/tanrı devleti olmayıp ilahî ve beşerî vasıflarıyla kanun ve nizâm hâkimiyeti (nomokrasi) dairesinde idare edilen bir devlettir.

İbn Haldun'un terminolojisinden ilhamla Osmanlıların tarihî seyir içerisindeki mevkilerini *aşiretten devlete* yani *bedeviyetten hadariyete* şeklinde tanımlayacak olursak[123], Fatih Sultan Mehmed ile birlikte oluşmaya başlayan sistemi 16. asırda kendi iç dinamiklerini oturtan bir yapı olarak niteleyebiliriz. Müessese, teşrifat, hukukî yapı ve siyâsî/bürokratik bütünlük açısından tekevvün sürecini tamamlayan Osmanlıların din ü devlet ve mülk ü millet izanları da bu vetirede tam manasıyla yerleşmiş durumdadır. Şer' ve kanun birlikteliğinin her türlü siyâsî pratiğe sirayet ettiği ve yansıdığı göz önüne alındığında, Amasî ve Tursun Bey'de tezahür ettiği şekliyle Fatih'ten itibaren Kanun-ı Kadim izanının kendine kaynaklık eden kodlarla yeniden üretilerek siyâsî ve içtimâî planda cârî olduğu söylenilebilir.

Osmanlı'da uzun asırlar boyu siyâsî, ahlakî, iktisadî ve içtimaî dinamikleri düzenleyen Kanun-ı Kadim izanının teorik veçhesinin pratiklere yansıdığı temel prensipler; iktidarın temerküzü yani merkezî/*unitaire* bir yapı arz etmesi, muhafazakâr reflekslerin hâkim olduğu adalet ve idare sistemi, himayeci/korumacı, sosyal refah ve arz odaklı ekonomi anlayışı ve nimet-hizmet ilişkisidir. Daire-i adliye/nizâm-ı âlem izanının tabii bir yansıması olarak iktidar polarize/kristalize olmamalı, idari ve toplumsal tabakalaşma/muvazene sarsılmamalı, reaya ve askerî unsurlar nail oldukları nimetlere karşı hizmetlerini ifa etmelidirler.

Sultanın herkese (askerî-reaya) hak ettiği nimetleri vererek/dağıtarak onlardan yapmaları gereken hizmeti beklemesi üzerine teorik tarafı oluşan Kanun-ı Kadim sisteminde nimet; servet/ganimet, kudret, meşru şiddet ve itibar gibi ihsan edilen atâlar iken, hizmet; güvenlik, vergi, itaat ve icabında "ölmek" gibi pratiklerdir. Bu izana göre hizmet-nimet ilişkisi muvazeneli bir örüntüde olmalı, farklı cemaatler ve hepsinin mecmuu olarak cemiyet ile devlet âresindeki "rıza" ilişkisi bozulmamalıdır.

---

[122] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair,* s. 51 vd.

[123] İbn Haldun'un asabiyet kavramı merkezinde yaptığı bedevî/hadarî tahlilleri için bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *İbn Haldun'un Düşüncesi: Asabiyet ve Devlet*, trc. Muhammet Çelik, Mana Yayınları, İstanbul 2018, s. 201-294.

Devlet, Kanun-ı Kadim sisteminin odak noktası olan ve en güçlü olması gereken kurumdur. Toplum ve fertler nazarında *baba* olarak telakki edilen devlet aynı zamanda tanrının/tanrısallığın makesidir. Kut sahibi/zıllullah olan şahsın da bizzât *tanrı* tarafından teyit edildiğine inanılır. Devlet, pratikleri *tenkit edilmemesi* gereken bir kurumdur. *Her zaman doğruyu yapar*. Devlet (hanedan) kendisine rakip çıkmaması için kâr marjını belirleyerek farklı *yolları* ekonomik hayatta engeller. Zenginleşen esnafa ve idarî görevlilere/kullara *müsadere* sisteminin uygulanması da bununla alakalıdır. Kulların elinde emanet olan *servet* gün gelir devlete geri döner. Kanun-ı Kadim'in olmazsa olmazı nizâm algısının bir yansıması olarak söz konusu nizâma muhtemel tehdit, zarar teşkil eden kişi, oğul, kardeş, devlet adamı, gerektiğinde, devlet için fena bulmadıklarında (*fenâ fi'd-devle*), *devlet için feda edilir*. Devletin sûrî niteliğinin neticesi olan dairevî hareketinin bozulmaması (*istikrar*) için *nizâm-ı âlem*in berdevam olması gayet mühimdir. Öyle ya devlet, *Devlet-i ebed-müddettir*; o, kıyamete kadar var olacaktır, kalanlar ise (fertler/sultanlar vs.) gelip geçicidir.

Günümüz ekonomi/iktisat anlayışına uymayan Osmanlı iktisat izanı da üretimin kâr amaçlı olmayıp *reayanın*/*tebaanın* ihtiyaçlarını en ucuz ve kaliteli şekilde görmeyi gaye edinen bir yapı arz eder. Bu anlayış iaşecilikten kaynaklanan ve üretime tüketici açısından bakan bir izanı ifade eder. İaeşeci anlayışa göre öncelikli olarak ülke/bölge içerisindeki ihtiyaç karşılanmalı, *arta kalan*/*üretim fazlası* da ya başka bölgeye ya da yurt dışına satılmalıdır. İhracatın bir hedef olarak gözükmediği bu sistemde kâr marjı devlet tarafından belirlenir (*Narh*).[124] Adalet anlayışının bir yansıması olarak Osmanlı iktisadî zihniyetinin de *vasatı* koruma kaygısı güden sosyal dengeci bir yapıda olduğu söylenilebilir; zengin-fakir, yönetici (askerî) – yönetilen (reaya) arasındaki iktisadî farkların fazla olmamasına dikkat edilmelidir. Çünkü fark ne kadar açılırsa (*ifrat-tefrit*) denge/itidal de o nispette bozulacaktır. Devlet işbu sebeple, dengeyi sağlamak kastıyla *aşırı kontrolcü*dür.[125] Himayeci-kontrolcü tavrın bir diğer tezahürü de barınma, emniyet, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaç unsurlarının vakıflar eliyle sağlanmasıdır. Devlet ve toplum âresindeki vasatı/adaleti koruma kaygısının merkezî olduğu, dengeci, himayeci ve kontrolcü bir ekonomik izana/tavra sahip olan Osmanlı'da muhtemel iktisadî problemlere bulunan çareler de hizmet-nimet ilişkisi bağlamında vergilendirme ile alakalı

[124] Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *TDVİA*, XXXII(2006) , s. 390-391.

[125] Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", *Devlet ve Ekonomi* içinde, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 42. Söz konusu vasatı koruma kaygısı ve aşırı kontrolcülük sebebiyle Osmanlı iktisadî yapısında *geçimlik ekonomi*nin cârî olduğu, üretimin de bu düzey çerçevesinde seyrettiği ve bununla alakalı olarak sermaye sınıfının oluşmadığı söylenilebilir. M. Genç'in verdiği veriler bunu ispat eder niteliktedir; kâr haddinin %5 ile %15 arasında seyrettiği bir ekonomik yapıda sermaye birikimi yapılabilmesi tabii olarak gayet zordur bkz. s. 44-48.

birtakım *ıslah* çabalarıdır. Bu tercihin altında yatan sebep ise üretimde verimi arttırma ve ulaştırma problemlerini çözüme kavuşturma gibi *nimet* seçeneklerinin seçilmemesidir; yani çözümün, var olan yapının değişmesine sebep olacak şıkları seçmek yerine klasik nimet-hizmet ilişkileri çerçevesinde aranmasıdır. Osmanlı iktisat anlayışının en temel problemlerinden biri olarak da zikredilebilecek bu husus iktisadî faaliyetlerin gittikçe sadece hizmet (vergi geliri) açısından değerlendirilmesi ve *fiskosantrik* hâle gelmeye başlaması ile alakalıdır.[126]

Sistemin bel kemiğini oluşturan bir diğer unsur da muhtemel/daimî harp hâline göre dizayn edilen idarî-askerî kurumlardır. Bu kurumlar sulh zamanı kendi ihtiyaçları için iş görürlerken harp zamanı geldiğinde gerekli yerlere teksif olunur. İşbu kurumsallaşma ve umumî olarak devlet yapısının *nizâmî* işlerliği sayesinde tarihî seyirde izlenen müstesna muvaffakiyetler Osmanlığı benliğinin oluşumunda en mühim faktörlerdir. Söz konusu benliğin/kolektif şuurun en bariz hususiyeti hiç şüphesiz üstünlük duygusunun tezahürüdür; denilebilir ki klasik Osmanlı benliğine sahip olan fertlerin zihninde 1699'a kadar kavramsal olarak *mağlubiyet* yoktur. İslâmî referanslarla da perçinlenen bu insan tipi kendini/kendi varlık dairesini en üstün ve yüce gören ve bunu sadece nostaljik olarak hissetmeyip bilfiil yaşayan bir boyuttadır. Tüm aksaklık, tekleme ve acil sinyallerine rağmen yaklaşık 18. asra değin devlet harplerden olumlu yönde faydalanma çizgisinde seyretmiştir. Devlet sistematiğinin harp odağıyla biçimlenmesi, ekonomi nazarında harplerin gayet mühim mevkii ve işlevini de tebarüz ettirir; *ekonomik olarak harp bir gelir kapısıdır*.[127]

İktisadi olarak merkezî hazine, tımar ve ceb-i hümayun üçlüsünün oluşturduğu sacayağına bağlı olan klasik sistem[128] bu üç öğeyi iaşeçi, gelenekçi/muhafazakâr ve fiskalist eğilimlerle pratize etmekteydi.[129] Sistemin işlerliği, savaşların hep kazanılacağı ve alakalı masrafların nakdî olarak finanse edilmeleri gibi bir problemle karşılaşılmayacağı varsayımlarına dayanıyordu. Devlet, var olan topraklara nazaran küçük olan gelir-gider kapasitesi ve gittikçe sabitleşen kâr marjlarıyla masraflarını finanse eder hâle gelmişti. Bu hâl üzere olan mali kurumların olağandışı masrafları karşılayabilme esnekliğinden mahrum oluşu dikkat çekici bir problem arz etmekteydi. Olağandışı masrafları öngörüp karşılayabilecek bir yapıda olmayan mali müesseselerin,

---

126 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", s. 41-48.

127 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 27.

128 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 28.

129 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri", *Devlet ve Ekonomi* içinde, s. 64 vd.

gelir kapısı olduğu kadar gider kapısına dönüşme ihtimali de olan harplerin sadmeleriyle karşılaştığında sarsılmaması imkânsız gözükmekteydi.[130] Nakdî ihtiyacı da iktisadî yapıyı değiştirmek/farklılaştırmak yerine mevcut sistemin içinde kalarak birtakım vergi düzenlemeleriyle sağlamaya çalışması sistemi kısır bir döngüye sokmuştu.[131] Sistemin işlerliğini koruyabilmesi için iç ve dıştaki bazı gerek şartların sağlanması ve yukarıda izah edilen varsayımların aksamadan gerçekleşmesi gerekmekteydi. 17. asırdan itibaren karşılaşılan kronik bütçe açıklarına mukataaların malikaneleştirilmesi şeklinde çözüm bulan devlet aklı bu sayede açıkları telafi edebilmişti.[132] Gayet başarılı olan bu çözümün kısa vadeli ve hesaplanmayan taraflarının neticesi ise uzun vadede problem olarak geri dönecekti. Malikanelerin gayr-ı resmi mültezimlere verilmesi, malikanecilerin ömürlerine dair muhtemel hesapların/tahminlerin gerçekleşmemesi ve sistemin doyumuna ulaşması gibi sebepler devleti yeniden çıkmaza sokacaktı.[133] Tımarların mukataa hâline gelmeleri de iktisadi ve askerî faydaları olan bu rejimin gittikçe âtıl hâle düşmesine sebep teşkil ediyordu.[134]

İnşa edildiği teorik zeminin yanı sıra pratik veçhesiyle Kanun-ı Kadim, iktisadî/vergilerle alakalı düzenlemeler, teşrifat ve makam-mansıp usulleri/hususiyetleri, bürokratik ve askerî bir takım *uygulamalar/pratikler bütünü* olarak özetlenebilir ve bu pratikler bütünü, kurumsal yahut ferdî planda inceleme nesnesi olabilirler. Fakat bu tarz bir inceleme süreklilik ve nedensellik soruşturmasıyla birebir/doğrudan ilintilidir. Bunun yerine Kanun-ı Kadim pratiğini var eden/görünür kılan söyleme/kelimelere ve onların ilişkide bulunduğu nesneler/şeyler ile arasındaki ilişkiye odaklanmalıdır. Kanun-ı Kadim'e dair söylemi var kılan nedir? Bu söylem doğrusal ve sürekli bir çizgiyi mi takip eder?

İdareye dair her türlü söylemsel inşa yahut pratiklere dair söylemler *a priori* olarak Kanun-ı Kadim'i var kılan/yeniden üreten şeylerdir. Pratik tezahürü açısından ele alındığında onun gerçekten dört başı mamur bir sistem arz edip etmediği sorusu da dikkatle üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir ve fakat pratik boyutunun çelişkileri bir yana, var olan söylemin *nizâmî*liği yani kendini her seferinde aynı

---

130 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 29 – 30.

131 "*…Osmanlı maliyecileri uzun süre klâsik sistemi dışlayan çözümlere itibar etmemişler ve en önemlisi mali sorunlara çareyi üretimin ve ticaret hacminin arttırılmasında değil de, mevcut fiskal gelirlerin paylaşımını yeniden ayarlamada aramışlar ya da aramak zorunda kalmışlardır.*" bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 31-32.

132 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Devlet ve Ekonomi* içinde, s. 99; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2018, s. 22 vd.

133 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 33-34.

134 Mustafa Akdağ, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4(Ankara 1945), s. 419-431.

ilkeler/değerler düzleminde yeniden üretişi bütün olarak bir şeylerin/teorinin var olduğuna işaret etmektedir. Mesele Kanun-ı Kadim pratiğinin yeknesak, bütüncül, sistematik bir tezahürünün ve reel karşılığının olması değil, söz konusu pratiklere dair söylemin/teorik zeminin biteviye yeniden inşa edilmesidir.

Klasik dönemin şekillenmesinde idari ve ahlaki boyutuyla o çağlara şeklini veren genel *episteme* olarak Kanun-ı Kadim teorisi, hükümdarın otoritesinin merkezî olduğu ve gücün *şer'* ve *kanun*la ilişkilendiği, her türlü idari pratiğin sistemli ve nizâmî olduğu bir anlayıştır. Çoban/sürü ilişkisi ve "adalet devleti" teması söz konusu izanda işlevsel/idari ve gaî veçheleri oluşturmaktadır. 16. asrın sonu ve ağırlıklı olarak 17. asırdan itibaren var olan düzende/sistemde yaşanan problem ve sıkıntılar söylem planında Kanun-ı Kadim pratiğinin yenilenmesinin önünü açmıştır.

"Olan"ın kendisinde yaşanan değişim tabii olarak "olması gereken" hususunda da farklılaşmaya yol açmış ve kadim "olan" söylemsel olarak yeniden inşa edilmiştir. Kimi "olması gereken" olarak ifade edilen pratikler bütününe karşı "olan", yavaş ama çarpıcı şekilde kendini dayatmış, olan/olagelmekte olan yani "şimdi" asıl problem olarak zuhur etmiştir.

Kanun-ı Kadim'e dair yapılan incelemeler ve yorumlarda sıkça tekrar edilegelen ve artık kronikleşmiş bir "hatalı yorum" ve "çarpık bakış açısı" hâlini alan değerlendirmelerin problem kaynağı yukarıda değinilen *olan-olması gereken* ikiliğidir.[135] "Olan"da yaşanan değişim vâkıa ile alakalıdır yani pratiklerin zaman ve zemine göre farklılaşmasıdır. "Olması gereken"ler ise Kanun-ı Kadim izanının teorik veçhesinin o ana değin en iyi tezahürleri olarak düşünülen *denenmiş iyiler* bütünü olarak tarif edilebilir. Lakin bu tarifteki denenmiş iyilerin, söylemi yeniden inşa eden klasik literatürün

[135] Söz konusu ikilik haricinde *Kanun-ı Kadim* algısına dair yapılan bir diğer hata ise teori ile pratiği karıştırarak kavramın inşa edildiği metinleri bağlamından kopuk incelemektir. Örneğin "Kadim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye" deyişi pek çok yazar tarafından Osmanlı Kanun-ı Kadim izanını özetleyen bir motto olarak tekrarlanır. Lakin bütün bir epistemik izanı ifade ettiği söylenegelen bu cümlenin bağlamı olan yaylak-kışlak meselesi neredeyse hiç dile getirilmez. Mera yerlerinde hudut tayini yapılmaması ile alakalı kanun maddesinde zikredilen bu husus kadim algısının "zamanın çok ötelerine dayanan" gelenekçi bir yapı arz etmesinden çok devletin vergi politikasındaki kârını işlevsel hâle getiren ve *status quo*'yu sürdürülebir kılan bir kavrama işaret eder; "*mera yerlerinde tayin-i hudud yoktur. Kadimden ne yerlerde tuvar yürüye gelmiş ise ol mahallerde yürür.*", "***Kadim kırk elli yıla denilmez. Kadim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye***. *Ve* ***kadimî mera alınup satılmak ve ziraat olunmak hilaf-ı kanundur***. *Cebren ziraat ederler ise yine meralık üzere hükm olunur. Zira* ***ehl-i karyenin tuvarlarına mera mukaddemdir***. *Bu kanun ile amel olunur.*", "*bir sipahiye defterde şerik kaydolunan yerleri zabteden reayadan biri fevt olub ol yerler kanun üzere oğullarına intikal eyledik* ***de kadimden ol yerleri tasarruf edenler ne minval üzere tasarruf edegelmişler ise ol minval üzere tasarruf olunup*** *her biri birer ve ikişer, tarla ziraat etmek içün başka başka tohum ve öküz sahib-i arz olandan taleb edemez.* ***Kadimden ne minval üzere tasarruf olunub mahsul alına gelmiş ise ol minval üzere*** *mahsul alınmak kanundur.*", "*arz-ı miride biten nesnenin nısfına değin arzın tahammülüne göre öşür ve semen ve humus ve sülüs gibi nesneler şer'an caiz görülmüştür. Amma* ***Kanun-ı Kadim ve muteber olan defter itibaridir***. *Ve öşür yazılan öşür ve resim yazılan resim olunur. Kanundur.*", "***Kanun-ı Kadimde muteber oldur ki deftere itibar olunur***. *Her nesnenin defterde öşür yazılanından öşür resim yazılanından resim alınur*" bkz. "Osmanlı Kanunnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, I/1(1331/1915), s. 98, 103, 105.

büyüsüne kapılarak *tapınılan pratikler bütünü* olarak algılanması değerlendirme zemininin yanlış yorumlanmasından kaynaklanır.[136] Söz konusu zemin pratiğin kendisi olamaz; ne timar rejimi, ne yeniçerilik/devşirme ne de benzeri pratikler kendinden menkul *değerlere* sahip değildirler. Onları iyi ve değerli kılan şey artlarında yatan teorik izanı yaklaşık olarak icra edilebilir kılmalarından gelir. Biteviye tavsiye edilebilir olmaları da bundan dolayıdır. Yani teorinin ete kemiğe bürünmüş en iyi örnekleri olarak algılanan birtakım pratikler "olması gereken" sınıflandırmasının içeriğini oluşturmaktadır. Lakin bu manada algılanan ve yeniden-inşa edici metinlerde her seferinde tavsiye edilen pratikler, icra mevkilerini kaybetmişlerse artık terk edilmeleri gerekmektedir. Peki, onları yeniden inşa eden metinler, icra mevkii kalmayan pratikleri realiteden kopuk bir biçimde hayalî bir özlem için ifade eden ütopyalar olarak mı algılanmalıdır? Yoksa *Kanun-ı Kadim*'in işlevselliğinden nemalanarak reel zeminin farkında olmasına rağmen kendisinin ve/veya hizbinin selametini statükonun devamında gören metinler olarak mı?[137] Yahut reel zeminin tam manasıyla farkında olmayıp hâlâ bir takım eski pratiklerle *kadim* değerlerin yeniden cârî olacağına inanan metinler olarak mı?[138] İşlevsel boyutu itibariyle Kanun-ı Kadim'in kullanışlılığı onu bu manada farklı

---

[136] Kanun-ı Kadim kavramının, toplum tasavvuru ve zihniyet/kimlik oluşturma, içtimâî yapıyı muhafaza etme, ülkü ve geleneği koruma, kanun şuuru, kültürel aktarım ve meşrulaştırıcı işlevlerinin olduğunu söyleyen Coşkun Yılmaz'ın bu meyandaki beyanları zikre değerdir; "*Kânûn-ı kadimle ilgili düşünceleri sadece, geçmişe bir özlem veya bir altın çağ ideali olarak yorumlamak veya bununla açıklamak, kavramın mahiyetini yansıtmaktan uzaktır. Güçlü bir geleneğin ifadesi olan kavramla, bir taraftan tecrübeye vurgu yapılırken, diğer taraftan, pratikte geniş tatbikata zemin hazırlamaktadır. En azından eleştirel yaklaşımlarla ve kavramın kullanım alanlarıyla ortaya konulmuştur ki, kânun-ı kadîm, Osmanlı siyasi düşüncesinde durağan, statik bir anlayışın değil, geleneği dikkate alan gelişmeci anlayışın dayandığı temelleri de yansıtmaktadır.*" bkz. Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, İBB, İstanbul 2015, II, s. 115-116.

[137] Bu ihtimalin merkezini oluşturan en mühim unsur ise nasihatname/adab literatürünü oluşturan müelliflerin *curriculum vitae*si yani "hayat öyküsüdür" (*daire-i hayat*). Şahsî hayatlarının *daire*si ile içindeki yaşadıkları toplum ve devletin dairesini özdeşleştiren müelliflerin kendi zafer yahut hüsranları ile devlet ve toplumun inhitat ve ihtilali arasında Fleischer'ın deyimiyle ince bir rezonans/ritim vardır. Kendi ikballerinin "altın" çağını yaşayan kimi müelliflerin, devletin değişen idarî boyutu ve şahsi kariyer yapma usullerinin aleyhlerine dönmesi üzerine uğradıkları "felaket" sebebiyle geçmişi/eskiyi özleme ve yüceltmeleri gayet doğaldır. Gelibolulu Mustafa Âli (ö. 1600) örneği üzerinden yapılan alakalı değerlendirmeler için bkz. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, trc. Ayla Ortaç, TVYY, İstanbul 1996, s. 199, 208.

[138] Rifa'at Ali Abou-El-Haj'a göre Osmanlı'nın kendi tarih ve siyâset/nasihat yazarlarının oluşturdukları literatür de bu gibi suallerin/meselelerin oluşumunda pay sahibidir; Osmanlı'da devletin ve toplumun katı, değişmez ve kapalı bir yapı arz ettiğini ifade eden modern yazarlar *kendi kaynaklarının* kurbanı olmuşlardır. Olması gerekenin, nasıl olmalı/yapılmalı sorularının cevabı niteliğindeki "âdâb" literatürünün yanlış okunması neticesinde, bu kaynakları kılavuz olarak kullanan araştırmacılar kendi problemlerini de devre yedirerek gittikçe *esoterik* bir hâl almaya başlayan bir *söylem* kurmuşlardır. Osmanlı tarih literatüründeki üç örnek üzerinden (Koçi Bey, Gelibolulu Mustafa Ali ve Naima) bu problematiği ele alan müellife göre, bütün nasihatname yazarları idarî zümreye mensup olmaları dolayısıyla eserlerinde bu kesime daha çok yer verir, söz sıradan halka geldiğinde ise mevzuyu olabildiğince kısa bir şekilde geçiştirirler. İhmal ettikleri veya kısmî olarak daha az değindikleri bu gibi meseleler asla gözden kaçırılmaması gereken hususlardır. Onların tasvir ettikleri durumlar tarihte *asla var olmamıştır*; muhtemelen Osmanlı tarihinin hiçbir kesitinde nasihatname yazarlarının tasvirlerindeki gibi *merkezî iktidarın mutlaklığından* bahsedilemez. Bu gibi idealize edici söylemlerin ardında yazarların *hayalleriyle*, kendi *makam* ve *mevki*lerini koruma güdüsü iç içe geçmiştir. Denilebilir ki burada göze çarpan ideal ve muhafazakâr refleks objektif olmayıp çoğu kez indî ve tarihseldir. 15. asrın ortalarından 16. asrın ortalarına kadar süren devirde var olan idare mekanizması liyakate dayalı tayinleri mümkün kılmıştır. Kamu hizmeti kendisine tahsis edilen *idari elitler* esas olarak sistemden faydalanan kesimi temsil eder. Nasihatname yazarlarının idealize ettiği *toplumsal tabakalaşma*

gayeler için inşa eden metinlerde takip edilebilir.[139] Lakin metinlerin ne dediklerine değil de ne demek istediklerine odaklanılırsa pratiklerin ardında yatan ilkeler ve/veya kaygılar anlaşılır olacaktır. Kadim bir pratiğin tavsiye edilmesinin ardında yatan husus liyakat, adalet ve sair ilkesel değerler ise burada metinlerin zahirlerinden yola çıkarak "*eski rejim taraftarlığı*" gibi bir söylem inşa edilmesi kanaatimizce yanlıştır. Tavsiye edilen şey esasında pratiklerin kendileri değil *nizâm*ın işlerliği için uyulması gereken değerler bütünüdür. Takdir edilir ki Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda devlet idaresinde 1839

sayesinde oluşan sıkı kurallı toplum şayet mevcut idiyse artık parçalanmaya başlamıştır; resmen olmasa da fiili olarak özel mülkiyetin artması ve yaygınlaşması merkezden taşraya doğru yaşanacak güç kaymasının itici faktörü olmuş, farklı iktidar tekelleri (ulema, bürokrasi, askeriye) bu şekilde pozisyonlarını kuvvetlendirmişler ve ayrıksı bir yapı arz etmeye başlamışlardır. Değinilen bu hususlarla ifade edilmek istenen nokta 17. asrın harici ve esas olarak dâhili baskılarla siyâsî, ekonomik ve toplumsal bir altüst oluşa sahne olduğudur. Var olan iktidar gücünün polarizasyonu ve mülkiyet politikasında yaşanan değişimler, ulema, bürokrat, asker ve daha sonraları ayan sınıfının elinde olan bir yapı olarak eskiye nispetle *farklı bir devleti* karşımıza çıkarır. Ortaya çıkan *yeni siyâsî elit kesimler* ise idarî sistemde istikrarsızlığın artmasına yol açmıştır. Problemi bu meyanda algılamamakta ısrarcı olan modern literatürde görülmek istenmeyen gerçek, tarihteki bütün toplumlar gibi Osmanlıların da - gerileme ve çöküş devirleri olarak nitelenen zamanları dahil- dinamik ve akışkan olduğudur bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, trc. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2018, türlü yerler.

[139] Örneğin Sultan Süleyman asrının "Kanun-ı Kadim"in en iyi timsali olduğuna dair câri söylem, alakalı metni inşa eden müellifin "kanun/nizâm" algısını yansıtması bakımından okunabilir ve fakat "kadim nizâm"a yapılan atıfların nirengi noktası sanıldığının aksine *her şeyin eskiden daha iyi olduğu* ve "eski" olmaklığın "iyi" olmak ile eşitlendiği bir anlayışa karşılık gelmez. Mesela söz konusu inşa pratiğinin *kadimleşmiş* örneklerinden Koçi Bey'in (ö. 1648) Süleyman asrını en iyi timsal olarak öne süren metni, aynı zamanda zikredilen devri kanundan inhirafın başlangıç noktası olarak belirler. Ona göre Kanuni'nin divana bizzât katılmayı bırakması, İbrahim Paşa'yı teamüllere aykırı bir biçimde tayin etmesi ve damat yaptığı Rüstem Paşa'nın zevk ve servetine göz yumması ondan sonra gelenler için kötü birer örnek olmuş ve bu gibi iktidar sahipleri aile vakıfları kurarak servetlerini koruma altına almaya başlamışlardır. İnşasında en iyi ve zirve olan timsalini dahi kadim değerler karşısında tenkide tabi tutan müellif bunun tabii bir uzanımı olarak kadim ile eskiyi de ayrı çerçevelere oturtur. Ona göre kötü olan "yeni" değildir, servet ve şöhret düşkünlüğü gibi kadim değerler manzumesine aykırı olan "bidat"lardır. Kadılık tayinleri üzerine fikirlerini serdettiği satırlarında aslolanın yaş ve nesep değil ilim olduğunu söyleyen müellif devrinde *adl* üzere yapılan uygulamalarda "eski"liğe itibar edilmesini tenkit ederek bunun zulüm olduğunu belirtir. Eskiliğin zulümle eşitlenerek olumsuzlandığı bu satırlardan da anlaşılacağı üzere kadimlik adalet ve ilim değerleriyle özdeşleşmektedir; "*tarik-i kazada medar, ilimdir. Sinn ü sâl ve haseb ü neseb değildir. Şimdi ziyade adl ettikleri zamanda mansıbı eskiye verirler. Eskilik indallah medar-ı kaza değildir. Seccade-i şeriat alim ve âdil olanlara gerektir. Medreseler dahi dekayık-ı ilmiyye istihracına kadir olanlara gerektir. Bir cahil mücerred eskidir deyu bir alime takdim, inde't-tahkik cevrdir. İlim ve diyaneti olıcak, şâb ise de kayırmaz.*" bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 43-44. Sultan Süleyman devri tenkitleri için bkz. s. 96-99. İhtilal diskurunun meşhur örneklerinden Gelibolulu Mustafa Âli de -kendi- "Kanun-ı Kadim" anlayışına yaptığı ısrarlı vurguya rağmen içinde bulunduğu hizip söz konusu olunca Koçi Bey ile benzer bir yaklaşım sergiler. Ona göre akıl sahibi kişilerin istihdamı söz konusu olunca "Kanun-ı Kadim değildir" diyerek bir sebep öne sürülmemelidir bkz. "*İhtiyâr-ı 'ukalâ ve istihdâm-ı hükemâda 'Kanûn-ı kadîm degüldür' deyu ta'allül olunmayub…*" Gelibolulu Mustafa Âlî, *Siyaset Sanatı, Nushatü's-Selâtîn*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015, s. 324. Hırzü'l-Mülûk müellifi de benzer bir yaklaşımla kadimin yeniden üretilebilirliğine atıf yapar. Ona göre din ve devlete yararlı olan şeyler sırf eski kanunlara muhalif diyerek terkedilmemelidir. Yavuz Sultan Selim'in başarısının altında da bu izanın yattığını belirten müellife göre Sultan Selim bu hususu "*din ve devlete nafi' bir husus olsa bu kanun-ı 'Osmani'ye muhaliftir dimeyüp heman icra idüp 'Selatin-i 'izam her ne iderlerse kanun olur' diyü"* şeklinde dile getirir bkz. "Hırzü'l-Mülûk", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, s. 175. Kanunî devrinin sonlarında yazılan bir diğer eserde ise bu hususlar çok daha açık/net dile getirilmektedir; "*Bi-hamdi'llâh bu husûs ne sünnetdür ve ne farzdur ki terk itmekle ulu günâh hâsıl ola*", "*Evvel zamândan kalmış âdetdür dimek fâ'ide vermez. Evvel zamânda haramzâdeler ve bu asi hileler yoğımiş. Şimdiki zamân halkına eski âdet fâ'ide itmez, tedbîr itmek sevâbdur.*", "*Evvelden olıgelmemişdür dimek fâ'ide virmez, ol zamân bu zamâna uymaz. Ol zamânda bu fesâdlar yoğimiş, şimdi halk bir yozdan dahî olmuşdur, her husûs zamânına göre olmak evlâdur.*" bkz. "Kitabu Mesâlihi'l Müslümin ve Menâfi'i'l-Mü'minin", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, s. 111, 115, 102. Yavuz'un yukarıdaki söz konusu yaklaşımı Şükrî-i Bitlîsî'nin ifadesiyle de şöyledir; "*Kim bu kânun u kavâ'id u sübül/Gökden inmiş Hak kelâmı hod değül/Ne Rasûl'in sünnetidür bî-hılâf/Ne bu güft ü gûda vardır ihtilâf/Kendü devrinde ne ihdâs itse Şâh/Ol anun kânûnıdır bî-iştibâh*" ayrıca vezirlere "*Siz hemân kânun diyüb olmuşsız esîr*" şeklinde hayıflanması için bkz. Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İSİS, İstanbul 1995, s. 129-130.

senesine değin süregelen devirde askerî düzenden idareye, iktisadi uygulamalardan teşkilat yapısına kadar birçok farklı alanda hiç değişmeyen uygulamalarla karşılaşılmamakta aksine değişken pratikler izlenmektedir.[140] Bu meyanda değişmeyen şeyler ise Kanun-ı Kadim'in teorik izanının tezahürüdür.

Kanun-ı Kadim izanı sanıldığının aksine "geçmişin" idealizasyonu değil, "olan"dan duyulan hoşnutsuzluğun ifadesi için gelecek inşa etme yolunda bir geçmiş tasviridir.[141] Olması gereken ile olan çatışmasının/geriliminin âresinde, *hikmet-i hükûmet*in tezahür eden/görünür olan kelimeler bütünüdür. Var olan şikâyetler düzlemi ve bir takım eski pratiklerin tekrardan üretilme çabası yahut böyle bir söylemin varlığı, hangi kaygıyla üretilmiş olursa olsun, ifade etmek istedikleriyle birlikte ele alındığında "şimdi" için yeni bir iktidar ilişkisi üretimine girilen yolda eski söylemle, yeniyi ifade çabasıdır.[142]

Sünnîliğin ve onunla alakalı rivayetler bütününün çevrelediği anlam dünyasında dil, kendini daima tarihten/tarihle türetir. Sünnî muhayyile, "olağan dışı" ile her karşılaştığında "olması gereken"e değil "olan"a sığınır. Olanın her ne kadar reel olarak

---

[140] Yeniçeri ocağının devşirme sistemiyle ilintili olan yapısı ve tımarlı sipahilerin taşradaki ve askeri yapıdaki mevkileri, sekban/levend gibi unsurların devlet tarafından ulufeli/mirlü asker olarak kullanılmaya başlanması, iktisadî veçheden *iltizam, esham* ve *malikane* gibi farklılaşan uygulamalar, teşrifat ve bürokratik yapıda kademelenerek yenilenen/değişen hususlar bunların tipik misalleridir. Bu gibi hususlar klasik metinlerin diskuruna kapılarak *bozulma* gibi değer yüklü ifadelerle tahlil edilmek yerine değişimin *normalliği* üzerinden okunmalıdır.

[141] "*Bu kavram, bazılarının zannettikleri gibi, aslında "eski kanun" anlamına gelmez. Osmanlılar için kanun-ı kadim, kökü, tarihin tespit edilemeyecek kadar gerilerine kadar giden, hâlihazırda varlığını sürdüren ve gelecekte de hep var olacak toplumsal sistemin şifresidir. Bu sistem, tarihi süreç içerisinde çeşitli kaynaklardan beslenmiş, yaşanan tecrübelerle olgunlaşmış, başarılarla güçlenmiş ve bilhassa 16. yüzyılda ideal kıvamına ulaşmıştır. Padişahlar, devlet adamları, asker-sivil bürokratlar, memurlar, ulema ve halk nezdinde o çağlarda Osmanlı sisteminin dünyada başka bir benzeri veya alternatifinin olmadığına inanılırdı… Tarihi birikim, tecrübe, akıl, başarı, dini ve geleneksel değerlerle harmanlanmış bu sistemin empoze ettiği yüksek özgüven ve üstünlük duygusundan devlet mekanizmasının zirvesindeki padişahlar ve devlet adamlarından başlayarak toplumun en sıradan insanlarına kadar hemen herkes kendine göre bir pay alır ve bu kaynaktan beslenirdi.*" bkz. Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, s. 21; Coşkun Yılmaz'a göre eski pratiklerden birinin seçilerek, ileri sürülen fikrin meşrulaştırılması, ıslahatçı metinlerde ve sultanların uygulamalarında çokça görülen bir olgudur. Bu veçhesiyle Kanun-ı Kadim, tekâmül ederek oluşmuş tecrübî ve tarihî pratikleri ifade eden, mazi ve müstakbel tasavvurunu yansıtan bir kavramdır bkz. Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm", s. 116.

[142] Bu veçhesiyle *Kanun-ı Kadim*'in 18. asırda biçimlendiği yeni pratik işlev *hikmet-i hükûmet* üzerinden yeniden inşa edilmesidir. Söz konusu inşanın temelinde idarî ilke ve kaidelerin yeniden belirlenmesi ve bir aklileşme süreci olarak "olması gereken"den "olan"a geçiş söz konusudur. Nizâm-ı âlem hedefi kozmik/metafizik atfını barındırmakla birlikte artık bütün dünyaya değil sadece sahip olunan sınırlara karşılık gelmeye başlayacaktır. Nostaljik atıflar ve ideallerden kopmamakla birlikte konjonktürel olarak farklı bir kaygının (beka-yı devlet) baş gösterdiği bu devirde idari olarak "yapılması gereken"lerle devletin "olması gereken"lerinin aynîleşmesi gerekmektedir. Yeni inşada idarî akıl (ratio), devletin *düşünülmüş, kararlaştırılmış* ve *hesaplanmış* bir şekilde maksimuma getirilmesine yaramaktadır. Hikmet-i hükûmetin söz konusu işlevi için bkz. Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc. Alican Tayla, İBÜY, İstanbul 2015, s. 6. Osmanlı tecdit hareketlerinin "*kadim ile tecdid*" perspektifi, dahilî farkındalık ve kaygılar ile Fazıl Ahmed Paşa tarafından başlatıldığına dair İhsan Fazlıoğlu'nun mühim bir konferansı için bkz. Mücahit Gürel, "İhsan Fazlıoğlu: Geçmişi Anlamak, Şimdiyi Bilmek, Geleceği Ön-Görmek: Tecdid Hareketlerine Yeni Bir Yaklaşım", *İSAR [İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı] Bülten*, 14(Haziran 2019), s. 46-49.

kabulü zor olsa da teşbih ve remizler ile yapılan her atıf onu yeniden inşa ederek epistemik dayanak hâline getirir.[143]

Bu teorik veçhenin pratiğe yansımaları ise pek çok değişik boyut arz eder. Yaşanılan konjonktür gereği idrak edilen devirde neye ihtiyaç varsa, o öncelenir. Kanun-ı Kadim izanının teorik veçhesini oluşturan adalet dairesi formülasyonunun inşa edildiği metinlerde işlevsel bir mahiyet arz etmesi bunun tipik bir misalidir. Osmanlı evveli adab literatüründe görüldüğü üzere metinler inşa edildikleri devrin konjonktürüne göre yeniden dizayn edilmektedir; Seâlibî (ö. 1038), Keykâvus (ö. 1087)[144] ve İbihşî'nin (ö. 1450?) eserlerinde adalet dairesini formüle ederken "din"e hiç yer vermemeleri Abbasî/Büveyhî (Seâlibî), Ziyarî/Selçuklu (Keykâvus) ve Halife/Memlük (İbihşî) gerilimleriyle alakalıdır.[145] Bu sebeple zikredilen isimler adaleti, fiilen gerekli gördükleri imar, refah, mülk, ordu ve sair benzeri hususlar üzerinden inşa etmişlerdir. Din-halife ve sultan-devlet ikizliği/uyumu üzerinden eserlerini kaleme alan Gazalî[146] ve İbnü'l-Cevzî'nin de Abbasî/Halife ve Selçuklu/Sultan arasındaki muvazeneyi sağlamayı amaçladıkları söylenebilir. Şeyzerî (ö. 1193)[147] Haçlılara karşı "cihad"ın ehemmiyet

---

[143] Tarihî ve teleolojik/politik mutabakatın ürünü olan Sünnî muhayyilenin siyâsî veçhesi umumî olarak *meşruiyetçi* ve fiilî durumu onaylayan bir yapı arz eder. İçtimâî açıdan ise birleştirici, kaynaştırıcı ve barış temelli, orta yolcu bir reflekse sahiptir. Bundan dolayı "iktidar mezhebi" olarak yaftalanması yanlıştır. Söz konusu muhayyile İslâm tarihi boyunca karşılaşılan ihtilafları çözmede en iyi yahut bir diğer ifadeyle en "yerinde" araçları üreterek maslahat merkezli mevkilenmiş ve bu sayede günümüze değin İslâm'ın temsilinde ana damarı oluşturmayı başarmıştır. Muhafazakâr bir yapı arz eden Sünnî bilinç mazi ile barışık ve kendini onun üzerinden üreten bir anlayışa karşılık gelir. "Gelenek/icmâ" işbu sebeple en başat mevkide olan unsurdur. Kamu düzeninin/nizâm-ı âlemin sağlanması, içtimâî güvenliğin teessüsü ve siyâsî istikrar gayesiyle "itaat" merkezli bir söylem geliştiren Sünnî muhayyile aynı zamanda konjonktürel/bağlamsal değerlerin de taşıyıcısı olmuştur bkz. Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 275 vd. Sünnîlik, tarihle "barışık" mevkii ve geçmiş mevzubahis olduğunda tarih-üstü/tarih-dışı atıflara önem vermeyen yapısıyla epistemolojik olarak muhafazakâr ve rasyonalist bir tavır sergilerken, İslâm tarihinde muhalif kanadın başat unsuru olan Şiilik ise geçmişte "olan"lara karşı çıkan "devrimci" yapısıyla "olması gereken"ler üzerinden (Hz. Ali'nin hilafeti vb.) tarih-üstü/tarih-dışı bir mahiyetle kendini üretir. Bundan dolayı o, Sünniliğin aksine epistemolojik temelde irrasyonel bir tavırdadır. Cabirî, Şia'nın devrimci karakterini, Sünnîliğin de rasyonalist karakterini kaybetmesi sonucu İslâm dünyasında irrasyonel ve muhafazakâr yapının hâkim hâle geldiğini söylemektedir bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, s. 394 vd. Sünniliğin kendini tarihten/tarihle üretmesinin kökleri hilafet teorisine dayanmaktadır; Sünnîliğe göre imamet/devlet zorunludur. İmam masiyeti/kötülüğü emretmediği/icra etmediği sürece ona itaat edilmesi gerekmektedir. Hulefa-yı Raşidin'den sonra hilafet mülke dönüşmüştür. Söz konusu üç atıf da tarihte vukua gelen gerçekliklerdir. Siyâset teorisini pratikler üzerinden dizayn eden Sünnî muhayyile bu yönüyle meşruiyetini *tarih*e yani "olan"a bağlar. Şia'nın imameti "nas"lar üzerinden izah etme çabası ve Hz. Ali haricindekilerin imametini tanımamasına karşın Sünni bilinç sahabe icmasına atıf yaparak tarihi meşruiyet deposu olarak kullanmıştır bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 454-457. Ayrıca Sünnî muhayyilenin söz konusu yapısını "nizâm ontolojisi" olarak tarif ve tasvir eden bir yaklaşım için bkz. Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 61-71.

[144] Eserinin tercümesi için bkz. *Tercüme-i Kabusnâme*, trc. Nazmizâde Hüseyin Murtaza, Laleli Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, nr. 1699, tarih 1705.

[145] Keykâvus devri Selçuklular hâkimiyetinde olan Abbasî Hilafeti, Seâlîbî devrinde ise Büveyhî kontrolündedir. Memlük devri ise kendilerine "sığınan" Abbasî Halifelerinin adeta sembolik mevkide kaldıkları bir dönemdi bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 266.

[146] Gazalî'nin eserinin tercümesi için bkz. *Nasîhatü'l-Mülûk,* trc. Abdülcelil b. Molla Cemil, SK, Fatih, nr. 3479, tarih 1734.

[147] Şeyzerî'nin *en-Nehcü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk* isimli eserinin Nahifî Mehmed Efendi tarafından yapılan tercümesi için bkz. *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, İÜNEK, nr. TY 6915; SK, Esad Efendi, nr. 1909. Müellifi yanlış bir nispetle Sühreverdî (ö. 1168) olarak da verilen işbu eserin matbu hâli için bkz. Ebu'n-Necib Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah eş-Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, trc. Mehmed Emin Nahifî, İstanbul 1286/1869.

kazandığı devirde adalet dairesinde "ordu"yu ön plana çıkarırken, eserini Murabıtların kuruluş devrinde kaleme alan Muradî (ö. 1096) ve ona mümasil olarak eserini Osmanlı'nın fetret devri olarak bilinen çalkantılı dönemini sona erdiren Çelebi Mehmed'e sunan Ahmed Amasî (ö. 1423)[148] de dine yer vermekle birlikte daha çok adalet, imaret ve halkın refahına dönük hususları önemserler. Eserlerini Haçlı seferlerinin tahribatı ve Büyük Selçukluların yıkılmasını müteakip oluşan Moğol istilası sıralarında Anadolu Selçuklu sultanları Alaeddin Keykubad ve II. İzzeddin Keykavus için kaleme alan Zencanî (ö. ?) ve Urmevî (ö. 1283) ise eserlerinde "din"e çok fazla atıf yapmışlar, maddi ve manevi harap olan İslâm dünyasının yeniden ayağa kalkmasına dönük "itaat" merkezli olarak adaleti izah etmişlerdir.[149] Bu ve bunun gibi diskurların tezahürü daire-i adliyenin ve dolayısıyla Kanun-ı Kadim izanının *işlevselliğini* gösterir.[150] Denenmiş ve iyi olanın yanında her zaman devrin gereği olan, bir başka deyişle asrın "sancıları" metinlere yansır. Konuşulamayacak olan hakkında ise çok kez susulur ve fakat ifade imkânı/zemini doğduğunda ise sistemin dinamikleri tekrardan hayat sahası bulacaktır. Bu ise teorinin pratiğe dayatmasıdır; denenmiş iyi her zaman rüçhan farkıyla önde olan, evvel emirde tavsiye edilendir. Öyle ya var olan en iyisidir ve daha iyisi olamaz. Şayet yok olmuşsa yeniden inşa edilmelidir. Fakat pratiğin dayatması ağır bastığında *kadim* olan pratikler artık *atik* hâle gelmeye ve cedid olan ihtiyaçlar da *kadim*leşmeye başlayacaktır.[151] 16 ve 17. asırlarda Osmanlı literatürü tımarı canlandırmayı, ülke topraklarının çoğunun miri statüde kalmasını, kapıkulları sayısının azaltılmasını, devşirme usulünün sahih uygulanmasını biteviye tavsiye ederler fakat daha önce rastlanılmadığı derecede reayaya *ihtilal*in gelmesi, denetimin bozulması, özel mülkiyetin fiilî (*de facto*) olarak artması gibi hususlar pratiğin dayatmasıdır. Birtakım tercihler ve *devir* bunları icap ettirmiştir.

---

148 Eser için bkz. Ahmed b. Hüsameddin el-Amâsî, *Mirâtü'l-Mülûk*, SK, Esad Efendi, nr. 1890, tarih 1406.

149 İsmi geçen müellifler haricinde Reşidüddin Fazlullah, Fahreddin Razi, İbn Cemâa ve İbn Rıdvan gibi örnekler üzerinden genişçe değerlendirme için bkz. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, s. 262-286.

150 Örneğin Kanun-ı Kadim'in Daire-i Adliye algısı gereği her unsuru yerli yerine koymayı öngören yapısı da söz konusu işlevsellikten nasibini alır. Hezarfen Hüseyin Efendi'ye göre bu hususun kanunlarda yazıldığı şekliyle her asırda uygulanması mümkün değildir; "*Âlem-i esbâbdan ma'âşına birer vech-i medâr olup her biri bir tarîka sülük etmişdir. Ol nâm ile maslahat görüp tedbîr-i medîne ve tedbîr-i menzil görülüp, nizâmı tamam olup ve illâ her husûs yazılduğu üzere yerlü yerinde olmak her asırda müyesser değildir. Nihâyet bir devletin asırlarına göre biri birinden farkı olur. Daimâ nesk-ı vâhid üzere ola gelmemişdir. Zîrâ muktezâ-yı etvâr-ı tabî'at-ı temeddün ve ictimâ' böyle olmakdır. Hilâfı recâ olunmaz.*" bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 142.

151 Arapçada ata/dede için kullanılan "cedd" kelimesinin "yeni" manasına gelmesi manidardır. Bir kişinin ced/ecdad olabilmesi için torun sahibi olması gerekmekte, yani kendini tekraren (oğlunun ardından) "yenilemesi" lâzımdır. Kendini yenileyene (tecdid edene) ced/ecdad denmektedir. Bu meyanda eski (atîk) ancak tecdid ile kadim hâle gelir. Kadim olmak, *geçmiş*te bir zamanda kalmaya denmez, o, *tarih*te (musavver geçmiş) yahut bir diğer ifadeyle "şimdi"de var olmayı gerektirir. Etimolojik detaylara dikkatimi çeken, İhsan Fazlıoğlu'nun 7 Ocak 2020 tarihli paylaşımı için bkz. Erişim adresi: (https://twitter.com/ihsanfazlioglu/status/1214291739315331072?s=20), erişim tarihi: 25.12.2020, 16:27.

Savaşlarda tımarlı sipahilerin işlevini yitirmesi, ateşli silahların yaygınlaşması, harp tekniklerinin değişmesi ve bundan dolayı piyade ve paralı askerlere yoğunlaşılması, merkeze nispetle çevrede denetimin azalması ve ayrık iktidar gruplarının oluşması, reayanın/milletin ağır ve haksız vergilerden bizar olması, rüşvet, yolsuzluk ve haksız cezalar gibi çok boyutlu problemlerin artması umumî olarak devrin Kanun-ı Kadim'i inşa eden metinlerinin ana meseleleridir.[152] Özetle ifade edilecek olursa inşa-edici metinler umumî ilke ve esasları korumakla beraber tarihi tecrübeden de beslenen ve devrin ihtiyaçlarını süratle çözme kaygısı taşıyan eserlerdir. Bu yönüyle Osmanlı tarihini kuşatan eserler olmayıp tarihî/dönemsel metinler oldukları hatırdan çıkarılmamalıdır. Sonuç olarak denilebilir ki ilke ve esasların uzun epistemik devamlılığının yanı sıra "dönemsel metinler" tarafından inşa edilen Kanun-ı Kadim pratiği *tarihsel*dir.

İnsanın hayat sürerken ferdî ve içtimaî planda hafıza melekesine sahip olmaklığı, onu tabii olarak "muhafaza" eden bir varlık yapar. Tecrübeleri ve mazisini muhafaza etmeyen/edemeyen bir insan/toplum için beşerî faaliyetlerin yürütülebilmesi söz konusu değildir. Aynı şekilde her an olagelmekte olana *şahit olan insan* için *müstakbel*/*gelecek* muhayyile ve akletme melekeleriyle doğrudan irtibatlıdır. Şayet insanın muhafaza melekesinin olmadığı bir an için var sayılacak olursa onun için muhayyile ve akletme melekelerinin de bir manası kalmayacaktır. *Geçmiş*in biricikliği ve tecrübe edilişini müteakip şahit olunur olmaktan çıkışı ise onu telakki ve idrak eden insan için muhafaza kuvvesini harekete geçirir. Yani vâkî olan geçerken, insan için muhafaza melekesiyle tarih hâlini alır. Söz konusu tarih, muhafaza melekesiyle birlikte insanın *hayal* ve *idrak* güçlerinin de dahil olduğu bir inşanın/üretimin neticesinde hasıl olur. Bu bakımdan psiko-ontik/epistemik bir boyut arz eden *tarih bilinci* hakikatte yalnız *zihnî olarak var*dır. Söz konusu tarihin içtimaî plandaki aksi de buna benzer olmakla birlikte *biricik geçmiş*in birden çok insanın zihninde tarihe dönüşüyor oluşu onun müşterekliğine bir atfı ifade eder. Bu bakımdan dile benzeyen tarih, ferdî planda insan zihnini içtimaî planda ise toplumsal hafızayı/küllî-kolektif bilinci mekân edinir. Buradaki küllî bilinçten kasıt, insanların/öznelerin sayılamayacak derecede çok ve karmaşık olan ilişkilerinin

[152] Adab literatüründe mevzu edinilen meselelerinin genişçe tasvir ve tahlili için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s. 60-102, 105-118; a.g.mlf., "Kanûn-ı Kadîm: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Amacı mı?", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 59-79; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 2001, s. 91-125; H. Erdem Çıpa, *Yavuz'u Yaratmak: Osmanlı Dünyasında Saltanat Veraseti Meşruiyet ve Tarihi Hafıza*, trc. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019, s. 235-243; Coşkun Yılmaz, "Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri", *Yeni Türkiye*, 14(1997), s. 1366-1383. Bu mevzuda yazılan en son eserlerden biri için bkz. Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Brill, Leiden 2019.

oluşturduğu *bütün* demektir. Haricî gerçekliğe nazaran söz konusu bilişsel saha yapay gerçekliğe karşılık gelir. Zihnî yapay gerçekler ile reel hayattaki hakikî gerçeklerin *yakınlığı* insanı (*aynı zamanda devleti ve toplumu*) olabilen en tutarlı zemine götürürken ikisi arasındaki uyuşmazlık ve uzaklık ise tutarsızlık ve hakikatten kopukluğa sebeptir. İnsan için geçmiş, -yaşanmış olması itibarıyla- ontik tarafı önce gelen ve tecrübî epistemeye atıf yapan bir boyut arz eder. Bundan dolayı *geçmiş hem ontik hem de epistemik bir tecrübe iken*, tarih ise artık var olmayan maziden kalma mahfuz bilgilerle kurgulanan *yapay bir ontik düzeydir*. Bu bağlamıyla tarihi episteme önceler. İnsan için mazi ve müstakbel arasındaki en mühim fark da müstakbele nazaran mazinin tecrübî olmasıdır. Akış hâlinde olan *an* ve *henüz yaşanmayan gelecek*, insan için -kaygı haricinde- ontik olarak bir şey ifade etmez/edemez. Epistemik veçheden ise insanın geleceğe dair -daha iyi ifadesiyle onun hakkındaki- bilgisi onun 'yaşanmamış' veya 'yaşanacak' olmasından ileri bir boyut taşımaz. Bu bağlamda insan, bir zamanlar idrak ettiği ve her an edegeliyor olduğu gerçekliğin tecrübî bilgisiyle, var olduğu anı ve varlığını anlamlandırmasına yarayan *tarih*i inşa eder. İnsan bu sebeple -bilişsel boyutuyla- *tarihî bir varlıktır*. Geleceğe dair olan hayalleri de ancak bu tarihîlikten neşet edecektir. Yani hem vâkî olan yaşanmışlıklar neticesi elde edilen tecrübeleri hem de onları kurgulayan aklı artık olmayan bir geçmişten değil, her an onunla olan bilincindeki *tarihî alan*dan kaynaklanır. İnsan mazide yaşamaz. Tarihte, tarihle yaşar. Geçmiş ve akabinde tarih olmaya mahkûm bir geleceğe doğru yol alır.

Kanun-ı Kadim'i tarihî olarak inşa eden metinlerin müellifleri de bu kabilden olarak kendi varlık dilimlerinde, inşa ettikleri *tarihsel* alanın yapay gerçekliğinde varlıklarına mana verirler. Bu sebeple Kanun-ı Kadim algısına dair yapılacak her araştırma aynı zamanda bir zihin çözümlemesi yahut bir başka ifadeyle bir yapının sökülmesi demektir.

1.3. Hikmet-i Hükûmet (*Raison d'Etat*)

"*…bu meydanda nice başlar kesilir olmaz hiç soran…*"[153]

16. asırda batıda yaşanan siyâsî-askerî-dinî-felsefî birtakım vakalar neticesinde zuhura gelen Kilise ve İmparator/luk/ların hâkimiyetlerinde yaşanan değişim sancıları yeni bir izana doğru yol alışın ayak sesleriydi. Pastoral iktidar[154] biçiminin dünyevî tesirleri ve kapsamı itibariyle artık kiliseden devlete doğru kaymaya başladığı ve güç kazandığı bir döneme girilmişti. Artık hükümdarların uymak zorunda oldukları, devletin üzerinde ve haricinde olan ve aynı zamanda ona hükmeden ilahî, ahlakî ve tabiî ilke ve kurallar yavaş yavaş buharlaşacaktı.[155] Tanrı'nın yeryüzündeki iktidarını temsil eden hükümranların *sonsuz saadet*i gaye edinen klasik uzviyetçi/organizmacı ve metafizikî idare algılarında önü alınmaz bir kırılma yaşanmış ve ilâhî kudretin *şahsî*/kişisel bir tanrı tasavvuruyla algılanışı, yavaş yavaş yerini dünyayı ilkesel idare eden *kavramsal* bir ilah anlayışına bırakmıştır. Bu yeni anlayışta tanrının yeryüzünü idare etmesi lafızdan öte bir atfı barındırmamakla beraber onun *inayet*inden[156] sıyrılmaya dair yeni bir algıyı ifade eder. Tanrı izanına dair söz konusu bu değişim onun âlemi aslında idare etmediği, ilkeler aracılığıyla hükmettiği/küllî yasalar vaz ettiği anlamına gelmektedir.[157] Buna mümasil olarak hükümranlık anlayışında da baş gösteren farklılaşmalar yeni bir *idare sanatı* olarak hükümrana nazaran ondan daha fazlasını temsil eden hükûmeti (*gouvernement*) ön plana çıkarmıştır. İşbu idare sanatının modellendirilmesi ise akılsallaştırılması yoluyla gerçekleşmiş ve *ratio status*un zuhuru vuku bulmuştur. Merkantilist doktirin icabı üretim ve ticaret yolları ilkesel olarak yeniden örgütlenmiş; parasal birikimle zenginleşme, nüfusun arttırılması ve harici kuvvetlerle sürekli rekabet içinde olma yönünde yeni bir

---

153 Yeniçerilerin maaş tevzii ve benzer zamanlarda icra edilen merasimlerde yemin ederken çektikleri gülbankin tamamı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları,* TTK, Ankara 1988, I, s. 422.

154 Pastoral iktidarın çözümlemesi selamet, itaat ve hakikat ekonomisi kavramlarına dayanır. "Selamet ekonomisi" olarak adlandırılan kavramsallaştırmaya göre tanrı dünyayı pastoral bir biçimde idare eder. Dünya *selamet ekonomisine* tabidir yani o, sırf insan selamete ulaşabilsin diye tanrı tarafından yapılmıştır. Dünya insana sunulmuş bir armağan olmakla birlikte, o burada "yaşasın" diye değil, asıl "dünyasına" hicret edebilsin diye yaratılmıştır. Öyleyse *selamet ekonomisi*ne dayanan izanda dünya, gaî sebepler dünyasıdır. "İtaat ekonomisi" ise var olan dünyaya tanrının müdahalesinin *itaat* odaklı oluşunu ve dünyanın mucize, alamet, harikuladelik ve ceza tehditleriyle dolu oluşunu ifade eder. Hakikat ekonomisi ise hakikatin bir yandan öğrenilen bir şey iken diğer bir yandan da saklanan bir şey olması demektir. *Dünya, hakikatin meknuz olduğu bir kitaptır.* Temsil, teşbih ve remizlerin hâkim olduğu bu anlayış gaî ve insan merkezli bir dünyaya işaret eder. Foucault'ya göre bu izan klasik epistemenin başladığı sıralarda (1580-1650) kaybolacaktır. bkz. Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, trc. Ferhat Taylan, İBÜY, İstanbul 2016, s. 206-207. Umumî olarak İslâm dünyasında hususen de Osmanlı'da söz konusu her şeyi birbiriyle irtibatlı kılan temsil, teşbih, remiz, tekabül anlayışı Batı'daki gibi erken dönemlerde değişmemiş ancak modernitenin hâkim olmaya başladığı 19. asırda değişmeye başlamıştır bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair*, s. 69-70.

155 Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s. 6.

156 İslâmî perspektiften söz konusu inayet algısı için bkz. Kasım Turhan, "İnâyet", *TDVİA*, XXII(2000), s. 265-266.

157 Söz konusu algı ve açılımları için bkz. Ş. Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 107 vd.

izana geçilmiştir. Dahilî idarede şehirlerin sıkı bir örgütlenmeye tabi tutulması ve tüzüklere bağlanması şeklinde tezahür eden *polis* devleti izanı da devlet aklının bir diğer tezahür şeklidir. En nihayetinde daimî-düzenli ordu ve sürekli diplomasinin kurulması da söz konusu doktrin açısından -Avrupa havzasında yeni bir *denge* anlayışı[158] muvacehesinde- devletin varlığının idame ettirilmesinin *modern* versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır.[159]

Botero'ya göre devlet, halk üzerindeki sıkı tahakküme verilen addır. Devlet aklı ise söz konusu tahakkümü kurma ve koruyup genişletmenin araçlarından biridir. Yani *ratio status*, devleti idame ettirecek akılsallığın adıdır. Devlet aklı, var olduğu varsayılan devletle inşa edilecek olan devlet âresindeki pratiğin ismidir. Yahut söz konusu pratiğin akılsallaştırılmasıdır.[160] Denilebilir ki bu vetirede Batı'nın modern bilme tekniklerinin iki dayanak noktası yani *tabiatın ilke*leri ve *devlet aklı* artık oluşmaya başlamıştır.[161] Devlet aklı denince söz konusu olan asıl mesele *iktidarın* rasyonelleştirilmesidir. Bir başka deyişle herhangi bir adet ve gelenek saikiyle yahut ilahî, doğal ve insanî yasalarla değil devlet gücüne odaklı bir idare sanatı olmasıdır.[162] Devlet aklının varlık sebebi (*raison d'être*), devletin kendi rasyonalitesi yahut daha yalın ifadeyle kendisidir. Öyle ya artık devlet, kendisi için var olan bir şeydir. O, daire-i adalette olduğu üzere çeşitli unsurları (erkân-ı erbaa) belli bir denge ile bir arada tutan bir yapı değildir artık. O hükûmetlerin elinde siyâset aracılığıyla artan veya eksilen güç ve kozların toplamıdır.[163] Aşkın ve meta-historik atıflardan bağımsız olan bu yeni yaklaşım, kozmik adalet ve hiyerarşinin/nizâmın yerine kendinden menkul olan ve kendi haricinde *herhangi* bir otoriteyi kale almayan *Leviathan*'dır.[164]

---

158 Yeni oluşturulan güç dengesi/Avrupa dengesi anlayışı milletlerin politik ve askeri bir fiziğinin olduğuna dair kabule dayanır. Mekanik bir biçimde işleyen güneş sistemi ile aynı şekilde seyreden toplum ve devlet kavramlarının bu anlayışta özdeşleştiği görülür. Yani devletler tıpkı gezegenler gibi belli bir denge üzerinedir ve toplum tıpkı atomlar gibi mekanizmayı oluşturan fertlerden müteşekkildir. Çatışan eylemsizlik ve yerçekimi kuvvetlerinin dengelenmesi sayesinde oluşan tabii düzene benzer olarak toplumun ve devlet/ler/in de düzenlenmesini ön gören Newtoncu anlayış için bkz. Thomas S. Khun, *Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, trc. Halil Turan, Dursun Bayrak, Sinan Kadir Çelik, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 421; Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 257, dipnot 14. Ayrıca bkz. Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme - Devlet Efsanesi*, trc. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul 2005, s. 327-328, 330; Derda Küçükalp, *Siyaset Felsefesi*, Dora Yayınları, Bursa 2018, s. 97, 101, 107. Osmanlı'da söz konusu yeni denge anlayışının yansımaları ve izahı için bkz. *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu*, haz. Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012, s. XVI.

159 Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s. 7.

160 Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s. 6.

161 Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 208-209.

162 Michel Foucault, "'Omnes et Singulatim': Siyasi Aklın Bir Eleştirisine Doğru", trc. Osman Akınhay, *Özne ve İktidar*, haz. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 44-47.

163 Michel Foucault, "Bireylerin Siyasi Teknolojisi", trc. Işık Ergüden, *Özne ve İktidar* içinde, s. 112.

164 M. Akif Kayapınar, "Modern Siyaset Tasavvurunun Paradigmatik Öncülleri", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 19/37(2014), s. 13.

Adrew Vincent'e göre *hikmet-i hükûmet,* araç-amaç rasyonalitesi, gerçekçi ve kozmik/nomos merkezli olarak üç farklı şekilde anlaşılabilir. İlk anlayış siyâsî pratiklerde rasyonelliğin dozunun arttırılmasına ve *icab-ı hâl*e göre muvafakati ön plana çıkararak ahlakî veya türevi ilkelerin gayeler söz konusu olduğunda göz ardı edilebilmesine dönük bir atfa işaret eder. İkinci görüş ise iktidarın "devamlılık" insiyak ve ihtiyacı hasebiyle devletin iyilik ve sağlığını değer olarak ilkeselleştirmesidir. Üçüncü anlayış ise *devletin âlî menfaatleri* ile ilahî-kozmik nizâmın muvafakat içerisinde olduğunu dile getirir. Bu sebepten ötürü evvelki iki görüşün aksine ilahî ve ahlakî meşruiyet problemi bu anlayışta söz konusu değildir. Tanrı tarafından teyit edilen ve desteklenen devlet ve ilahî olarak seçilmiş hükümdarın pratikleri ilahî nizâma tamı tamına mutabık uygulamalardır. J. Ellias Kessler'e göre ise hikmet-i hükûmetin mahiyeti onun ehven-i şer siyâseti olmasıdır; hükümdar/iktidar her daim daha az kötü olanı tercih ederek daha fazlasından sakındırır.[165]

Batı'da olduğu üzere doğal bir düzene, dünya düzenine, doğanın temel yasalarına, ilâhî bir nizâma yönelik gönderme yapmayan "devlet aklı" doktrini/teorisi, bu veçhesiyle Doğu'da yoktur. Daha sarih ifade etmek gerekirse umumî olarak İslâm dünyasında hususî olarak da Osmanlı'da devlet maslahatı/menfaati gayesiyle hukukun ve ahlakın üstünde mevzilenen, birtakım *de facto* pratikler bütünü olarak değil gayr-ı meşruyu kendi uğruna meşrulaştıran yekpare bir teori biçiminde *devlet aklı*ndan söz etmek mümkün görünmemektedir. Pek tabii Osmanlılarda da hukuku çiğneyen ve askıya alan pratiklerin varlığı mevzu bahistir ve fakat bunlar Batıda olduğu üzere umumî manasıyla devlet aklı doktrinine evirilmemiştir.[166]

Modernizmle senkronize olarak ortaya çıkan umumî devlet aklı doktrinine nazaran modern evveli zamanlarda da izleri takip edilebilen bir siyâset fonksiyonu olarak *hususî devlet aklı*nın yani *hikmet-i hükûmet*in İslâm ve Osmanlı tarihinde mevzu bahis olduğu söylenilebilir. Söz konusu hususî taraf yekpare bir teorik bütün arz etmemekle beraber devlet ve onu temsilen sultan/iktidar merkezli *de facto* salahiyet ve pratikleri kapsar. Bu izanın kurucu yansımaları tebaya/halka ve hatta bürokrat ve askerî sınıfa karşı hükümdarın ilahî olarak teyit edilmiş olması yani tanrının naibî/yeryüzündeki gölgesi ve adaletin mahza tecelligahı olması gibi hususlardır. Yalnız tanrıya karşı mükellef ve mutlak iktidarın timsali bir idare anlayışının hâkim olduğu doğu siyâset anlayışında "adalet" özünde politik bir meseledir. Yani bütün ahlakî atıflarına rağmen o özünde

[165] Mustafa Erdoğan, "'Hikmet-i Hükûmet'ten Hukuk Devletine Yol Var Mı?", *Doğu Batı: Hukuk ve Adalet Üstüne*, 13(2000-2001), s. 50-51.
[166] Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset,* s. 295-297.

"buyruk"la, "zor"la alakalıdır. Tıpkı tanrının buyruklarına itaat edilmesi gerekliliği ve aksi istikamette bir tavır tutulduğunda cezaya müstahak olunacağı gibi sultanın da buyruklarına/adaletine boyun eğilmelidir. Söz konusu izanda "adalet" kavramı zor ile şiddet âresindeki gerilimin ifadesidir. Bu sebeple denilebilir ki politik adalet, kadim izanda olduğu üzere siyâsetin mevzu bahis olduğu her hâl ve şartta vâkîdir. Çünkü kadim izana göre siyâset, tanrının ve/veya tanrısallığın olduğu her yerde cârîdir. Öyleyse siyâset mevzu bahis edildiğinde her zaman *hikmetinden sual olunmayan* bir devlet yahut sultan ve tabii olarak hikmet-i hükûmet vardır. O kendini klasik izan (daire-i adliye/nizâm) üzerinden üretir.[167] Klasik izanda *hikmet-i hükûmet* şeklinde görünür olan tavır ilkesel olarak daimî olmakla birlikte pratikler açısından geçici-araçsal olarak vuku bulmaktadır. Yani o, biteviye bilfiil olan bir mahiyet arz etmez aksine bazı "gereklilikler" üzerine bilkuvve var olan gayr-ı meşruiyetin bilfiil pratiklerinin toplamının ifadesidir. Aynı zamanda hukukî bir boyut arz etmemesi de bununla alakalıdır. Kendini tabii olarak hukukî meşruiyet düzlemi içerisinde konumlandırma kaygısı gütse de denetlenemez ve karşı koyulamaz oluşu mevkiinin hukukun dışında olduğunu göstermektedir. Garip bir biçimde Osmanlı tarihi içerisinde söz konusu *de facto* unsurlar umumî bir kabul görmüştür. Bu kabulün ardında hikmet-i hükûmetin namı hesabına icra edildiği "devlet" ve icra edici olan "melik" izanı yatmaktadır. Devlet ve *melik*e yapılan kozmik/ilahî atıflar sayesinde şer' ve örfün meşru hudutları silikleşmiş ve gayrimeşru (de facto) bazı hudutlar tayin edilmiştir.[168] Bu sebeple meşru hudutlar dahilindeki namus (şeriat) ve töre/örf (kanun) burada hükümdarın/hükûmetin *de facto* salahiyet sahasının genişlemesi ile geride kalır. Hikmet-i hükûmet meşruiyetini bizzât hükmedişinden (dolayısıyla tanrıdan) yahut hükmünü bâkî kılma kaygısından (maslahat/nizâm-ı âlem) almaktadır.[169] Şahsî menfaatlere karşın toplum ve devletin maslahatı tercih edilir. Maslahatın aciliyet kesbettiği yahut öncelendiği bir ortamda ise *hakikat* ve *adalet*in tali kalacağında şüphe yoktur. Maslahat ile korunan ve boyun eğdiren politik adalet algısında suç/ceza

---

[167] "*Adalet dairesi, devlet aklını ve egemenlik ilişkilerini sürdürürken etkili olan unsurları ve aralarındaki bağlantıyı da açığa çıkarır. Adalet dairesinde, toplumsal sınıfların birbirlerini tamamlayan işlevleri öne çıktığı için sınıfların devamı ile devletin bekası arasındaki sıkı bağ görülmektedir.*", "[adalet dairesinin]*...çalışma ahlâklarından ziyade toplumun istikrarını ve egemenliğin devamına yönelik devlet aklını gösterdiğini söylemek icap eder.*" bkz. Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, s. 153-154.

[168] Örneğin Şirvânî'nin bu meyandaki yaklaşımları adab literatüründeki alakalı izanı umumî olarak yansıtması bakımından dikkate değerdir. Ona göre Saltanat ve hilafet, adalet ve ihlasla birlikte olduğunda ibadetlerin en yücesidir. Bir hadise göre duası reddedilmeyen üç kişiden biri âdil imamdır. Sultanların âdil olmalarına giden yollardan biri de peygamberlere benzemelerinden geçmektedir. Sultan'a biçilen söz konusu kozmik/ilahî atıf sayesinde zımnî olarak sultan mahfuziyet sahasına alınmaktadır. Dolayısıyla onun hakkında yapılacak en makul şey susmaktan başka bir şey değildir; "*Allah'ın yeryüzünde gölgesi ve peygamberinin nâibi olan kimse hakkında ne söylenebilir ki?*" bkz. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, s. 678.

[169] Orhan Keskintaş'a göre de devlet aklı "*âlemde geçerli olduğuna inanılan ahlâki düzen ile devlet arasındaki beka ilişkisinden elde edilen temel ilkelerden*" oluşmaktadır bkz. Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, s. 171.

muvazenesi, masumiyet karinesi, can ve mal güvenliği, açık muhakeme, zan ve şüpheye dayanarak delilsiz ceza ve hüküm vermeme gibi ilke ve esaslar askıya alınır.[170] Hikmet-i

[170] Söz konusu araçsal (*âlet*) adalet algısında, herhangi bir hukukî meşruiyete (ör. fetva) ihtiyaç duymaksızın -veya meşru sınırları ihlal ederek- sultanlar tarafından verilen ölüm ve müsadere cezaları buna örnektir. Umumî olarak "siyâseten katl" ve "müsadere" olarak ifade edilen salahiyetle tezahür eden işbu pratikler, ulema sınıfı müstesna bütün kul taifesi için cârîdir. Kul taifesi kavramının muğlaklaşması ve genişlemesi ile birlikte bu tip cezalarının kapsamı ulema ve tebayı da içine alacak kadar genişlemiştir. Hatta IV. Murad tarafından ulema sınıfının reisi şeyhülislamın (Ahîzâde Hüseyin Efendi) idam ettirilmesi hükümdara biçilen "şiddet" salahiyetinin ne denli önü alınamaz olduğuna şaşırtıcı bir misal teşkil eder bkz. Abdülkadir Özcan, *IV. Murad, Şarkın Sultanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 86-87. Ahîzâde Hüseyin Efendi haricinde katledilen diğer Şeyhülislamlar (Hocazâde Mesud Efendi, Feyzullah Efendi ve zehirlenerek öldürülen Dürrîzade Mehmed Ataullah Efendi) için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2014, s. 231-234. Dürrîzade Mehmed Ataullah Efendi için ayrıca bkz. a.g.mlf., "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V(1935/1936), s. 251. Zehirlenerek öldürüldüğüne dair kayıt için bkz. *Ruznâme*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/1001, s. 15[b]. Burada söz konusu olan her zaman cezanın mahiyeti değil bazen özellikle şeklidir. Zehirleme ve garip türevlerde verilen ölüm cezaları söz konusu de facto salahiyetleri göstermesi bakımdan mühimdir; örneğin, I. Abdülhamid, *gerekli masalahat*ta kullanmak üzere saraydaki zehirlerin *mücrimler* üzerinde denenerek tesirli olup olmadığının araştırılmasını istemiştir. Zehirler eline ulaşan Erzurum Valisi Battal Paşa'ya Abdülhamid tarafından "*Hazine-i hümayunda çokdan kalmışdır belki tesirine fütur gelmek ihtimali vardır deyu işaret buyurulduğuna mebni bu tarafda tecrübe olunmadı siz ol tarafda katle seza birisine içirip tecrübe edesiz*" şeklinde emir verilmiş ve her seferinde "iki üç" damla denenmesi istenmiştir. Battal Paşa ise bir fincana sekiz on damla damlatarak bir mücrime içirmiş ve fakat "zerre" tesiri görülmemişti. Battal Paşa'ya göre zehri yudumlayan mahkûm olayın farkına dahi varmamıştı; "*içdi mi içmedi mi hiçbir haberi dahi olmadı*". Durumu haber alan Sultan Abdülhamid'in ifadeleri ise hem bu vakaya hem de zehir kullanımına dair mühim ipuçları içerir; "*Bu şişe gibi mevcûd-ı hazine birkaç daha olmak gerekdir. [Kansu] Gavri'nin hazinesinden Fâtih-i Mısır Sultân Selim Hân merhûm getirmiş, daha mücerreb olup olmadığı meçhul. Birâderim merhum [III. Mustafa] kapu tarafına aldırmış, yine getirtip hazineye vaz' eylemiş fi'l-vâki semm midir kimya misillü bir şey midir bilinmez, belki bozulmuştur. Elmas tozundan alâ semm olmaz derler, ne dersiz yine bildiresin*." bkz. İBBAK, Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv), nr. 48288. Vesikadan anlaşılacağı üzere "zehir" ile gayet alakadar olan III. Mustafa'nın bu merakı şehzadeliğinde başlamıştı; III. Ahmed'in oğlu Şehzade Mehmed'in zehirlenerek öldürülmesinin ardından henüz şehzade olan III. Mustafa muhtemel bir zehirlenme tehlikesine karşı "ufak dozlarda" zehir alıyordu ve bu sebeple kara-kuru bir hâle gelmişti bkz. Kemal Beydilli, "III. Mustafa (1757-1774). Kaynarca Öncesi bir Padişah Portresi", *Kitāb-ı Hedāyā: Studien zum Osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten (Ottoman Studies/Osmanistische Studien)*, ed. Sevgi Ağcagül, Henning Sievert, V&R Unipress, 2020, VIII, s. 189. Ayrıca I. Abdülhamid'in, efendisini öldürmeye çalışan bir "gulam"ın katledilmesine dair verdiği emirde muhtemelen hukuka aykırılık endişesiyle kullandığı ibare de dikkat çekicidir; "*şer'a dahi gelmez ise emr-i veliyyü'l-emr ile sâyire ibret için*" bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 61. Bir diğer örnek de III. Selim'in, silahla dolaşan birkaç yobazla "medresede" basılan bir kadının çuvala koyulup denize atılarak öldürülmesini bizzât emretmesidir; "*avrat çuval ile denize ilka oluna*". Kadının haricinde, baskın sırasında medresede yakalanan ve "misafir" olduğunu söyleyenlere verilecek cezanın tespitini ise şeyhülislama bırakır bkz. BOA, HAT, 199/10077. IV. Mustafa tarafından idam ettirilen divan tercümanı Aleko'nun katliyle alakalı aklında şüpheler olan birine muhtemelen IV. Mustafa taraftarı ulemadan bir kişi tarafından yazılan yazıda geçen ibareler ise gayet calib-i dikkattir. Ona göre padişahın verdiği katil kararı "melikler ilham sahibidir" fehvasınca padişaha tanrı tarafından ilham edilmiştir. Katil kararını "keramet" olarak niteleyerek padişahı lâ-yüsel (sorgusuz-sualsiz) bir mevkie taşıyan ilmiye ricaline göre bu sayede diğer devlet hainlerine yahut bir diğer ifadeyle Selim taraftarlarına da korku salınmıştır. Padişahın bu kararını bir başlangıç olarak niteledikten sonra daha nice "güzel" şeyler yapmasını da (idamların devamını) temenni olarak ekler. Hikmet-i hükûmet algısının ilmiye tarikinden biri tarafından sultana biçilen söz konusu garip boyutu için bkz. "*tercümanın katlini sual buyurmuşsunuz vâkıâ katli isabet oldu. Mahzâ şevketlü efendimiz keramet buyurdular. Bunun katli çoktan geçmiş idi ve sair zâtında merkûz olan hâin-i devletlere bu madde ile dahi vahşet geldi. Hele efendim bu hususda şevketlü efendimiz[in] ayn-ı kerâmet buyurduklarında hiçbir türlü iştibâh buyurmayın ve bütün âlem dahi böyle söylüyor. Efendim mâlûm-ı şerifinizdir ki el-mülûkü mülhemûn-mesârın derûn-ı hümâyûnlarına bu madde[nin] ilhâm-ı bârî olduğunda şübhe yokdur. Efendim inşallah karîb-i ahdde ol zât-ı zî-şân ne güzel şeyler eylese gerekdir, görürüz inşallah. Cümlenin dahi memûlü böyledir. İşte mukaddimeleri zuhûr eylemeye başladı*" bkz. TS.MA.E, 529/41 – 2. II. Mahmud da babası ile benzer cezalandırma usullerine tevessül etmiştir. Eski Yeniçeri Kul Kethüdası Şerif Ağa'nın tesmimen/zehirlenerek öldürülmesi ile alakalı II. Mahmud "*Benim Vezirim! Bu Şerif'in, Ocak'ta olan erbab-ı fesad bilcümle tarafdarı olduklarında şüphe yoktur ve bunu getirmek için türlü zemin peyda etmeye sa'y ederler ve maazallah bu tarafa gelir ise bir dahi çare bulunmaz. Ve mir-i miranlık verilmekle bu beladan halâs olunmaz. O saat meram ne olduğunu anlayıp bir iş peyda ederler ki bir dahi idamı kabil olmaz. Bunun ilacı tesmim etmektir ve Lütfullah Paşa bunu becerir lakin taşralarda belki semm bulunmaz. Sen hemen hekimbaşıyı tenha celp edip bu maddeden benim dahi haberim olduğunu söyleşüp bir kaşık ekleden bir veçhle necat bulmayacak ve taamı tagayyür etmeyecek gayet müessir bir macun yapıp sana getirmesini tenbih eyleyesin. İki güne kadar yapıp getirsin. Ve müşarünileyh Lütfullah Paşa'ya bir emin olduğun âdeminle macun-ı mezkuru irsal edip bir kâğıt dahi tahrir ve Sivas'ta bu işi görünceye kadar kapı düzmek ve sair bahane ile ikamet eylemesini ve becerdiği surette mazhar-ı iltifat olacağını ve bir ahde serrişte vermemesini gereği gibi tekid eyleyesin ve bunu*

hükûmetin icrasında devletin ön plana çıkışı sebebiyle klasik daire-i adliyede "melik" şeklindeki okuma mülke (hükûmete) munkalip olur. Fail yalnızca padişah değildir. Topyekûn devletin özü/merkezi olan "kolektif şuur/küllî akıl"dır. İşbu sebeple melikin tek başına sivrilerek re's/reis olduğu ve erkânın/unsurların onun etrafında kümelendiği izandan farklı olarak *ittihat* fikri öne çıkar. Adalet dairesinin dini önceleyen boyutlarının yanı sıra Sasanî geleneğindeki "devleti" önceleyen veçhesi burada söz konusudur.[171] Din ve devleti ihyada "din" devlet içinde eriyecek ve söz konusu ayrık yapı nötralize olacaktır. Sultana itaatin vurgulandığı meşruiyetçi söylem ise sultanın şahsında "devlet"i önceler. İtaatin/itaat söyleminin devletin/ümmetin kriz noktalarında yoğunlaşması da bunun tipik bir misalidir. Devletin varlığı ve bütünlüğünün korunması gayesi nizâm/beka-yı devlet kaygısıyladır. Nizâm-ı âlem batınî/nostaljik boyutuyla âlemşümul iken zahiri/reel boyutuyla daha dar olarak nizâm-ı devlete işaret etmektedir.

Bundan dolayı devletin bekası söz konusuyken "adalet"in tali bir mevki arz ettiği söylenilebilir. Varlık problemi yaşayan bir failin gayeye visal endişesi tabii olarak tali olacaktır. Yahut ontik kaygı ön planda olduğunda, "devlet adalete takaddüm eder" denilebilir. Adalet işbu tali yönüyle varlık problemi hâline gelen beka-yı devlet meselesinin aracı (*âleti*) hâline gelir. Cihan bütün arza değil ancak mülkî sınırlara karşılık okunursa, onun duvarı olan devletin varlığı ile adaletin teessüsü sağlanacaktır. Varsın adalet yerini bulsun da devlet kahr u perişan olsun şeklinde bir anlayışa bu sebeple rastlanılmaz.[172] Çünkü *adalet devletin varlığıyla kaim*dir. Adl, devletsiz olamayacağı için devlet merkezli/kaygılı yapılan kısmî adaletsizlikler, devletin yokluğu hâlinde vuku bulacak mutlak zulme nispetle *ehven-i şer*dir.[173] Söz konusu ontik problem/kaygı (*beka-*

---

uzatmayıp hemen bir iki gün zarfında tanzim ve âdemini çıkarıp taraf-ı hümayunuma ihbar eyleyesin." demektedir bkz. HAT, 1273/49397. Ayrıca Eflak Voyvodası İskerlet'in II. Mahmud tarafından zehirlenerek öldürülmesine dair bkz. HAT, 1149/45655; 1149/45611; Feyzullah Uyanık, "İsyan İkliminde Kadim Nizamı İhya Etmek: 1821 Rum İsyanı Akabinde Yapılan Eflak ve Boğdan İdarî Düzenlemeleri", *History Studies: International Journal of History*, 11/1(2019), s. 308; Feyzullah Uyanık, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı İdaresinde Eflak-Boğdan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne 2018, s. 214.

171 Osmanlı adab literatürü tıpkı tarihyazımında olduğu gibi Fars kültürüne daha yakındır. Söz konusu adab eserlerinin Arap literatürüne kıyasla Fars geleneğiyle olan derin ilişkisine dair bkz. Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, s. 22-64.

172 *Fiat iustitia, et pereat mundus* veya *Fīat jūstitia ruat cælum* (Adalet yerini bulsun da varsın gök kubbe yıkılsın.) şeklinde Latince deyişlerde karşılığını bulan söz konusu izan Kant'a göre "şiddet" potansiyelindense ödev ahlakına dayalı bir adaleti gaye edinir. İmmanuel Kant, *Ebedî Barış Üzerine Felsefî Deneme*, trc. Yavuz Abadan, Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1960, s. 47. Adalet ve göğün yerinde durması ile ilgili atıflar Osmanlı izanında da cârîdir. Kınalızâde ve Kâtibî'deki örnekler şu şekildedir; "*adl, sıfât-ı ilâhîden bir sıfattır. Ve âsumân u zemîn adl ile kaim…*" bkz. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, s. 531; "*zemîn ü âsumânun kıyâmına bâ'is adldir*" bkz. Kâtibî, *Gencine-i Adalet*, s. 108[a].

173 Bu bağlamda Şirvânî'nin ifade ettiği fayda (*maslahat*) ve zarar (*mefsedet*) ilişkisi de dikkat çekicidir; "*Verilen hükümde fayda veren ve zarar veren şey çekişirse, üstün gelen şeye bakmak gerekir. Eğer fayda veren şey galip gelirse ikinci derecede olan zarar verici şeye itibar edilmez. Eğer zarar verici şey daha baskın gelirse ikinci derecede olan fayda verici şeye bakılmamalıdır. Hükümdarın bakışının daima daha baskın gelene dönük olması gerekir.*" bkz. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, s. 680. Ayrıca Şirvânî'ye göre zâlim de olsa sultana beddua etmek haramdır; "*Zira onun varlığı sebebiyle ortaya çıkan hayır onun zulmü sebebiyle*

yı devlet) adlin batınî değil zahirî yönüne olan ağırlığı arttırmıştır.[174] Kıvâmı bozulan reayanın/milletin tekrar devlete itaati (mutlak olarak) sağlanmalı ve devletin varlığını koruyacak en ehemmiyetli unsur olan leşkerin de söz dinler hâle gelmesi gerekmektedir. Âlemin nizâm bulması ve barışın sağlanması ideali burada daralan ufuk hasebiyle ülkenin nizâmına ve klasik "cihad" ögesine mukabil devletler arası "sürekli" barışa dönüşecektir.

Batıda olduğu gibi "vadesi öngörülemeyen" bir yönetimsellik[175] anlayışı yani her an yıkılma ihtimali olan ve buna mümasil tehdit kaygılarıyla hareket eden bir devlet izanı teorik olarak doğuda söz konusu olmamakla birlikte Osmanlı tarihi için 18. asırdan itibaren nostaljik olan *ebedilik* izanının yanında baş gösteren sürekli mağlubiyet ve *var olma kaygısı* (beka-yı devlet) zikredilen öngörülemezliğin tezahür edişidir.

Modern devlet aklı doktrininde yer alan bir diğer unsur, kozmik adalete nazaran politik adalete gönderme yapan 'darbe' kavramıdır. Darbe, devlet aklının devletin selameti adına 'saygı gösterdiği' yasaları çiğnemesi, askıya almasıdır. Bir diğer ifadeyle o, devletin selameti (nizâm-ı âlem) adına hukukun aşıldığı hâle verilen isimdir.[176] Öyle ya devlet olmazsa yasanın tanzim edeceği bir şey de olmayacaktır. O sebeple devlet zaruridir. Söz konusu izan anlaşılacağı üzere sadece modern/umumî devlet aklı doktrinine has bir unsur olmayıp hususî devlet aklı (*hikmet-i hükûmet*) kavramsallaştırmasına da uymaktadır. Osmanlı'daki bilkuvve gayrı meşruiyetin söz konusu "darbe" kavramıyla yakından alakası bulunmaktadır. Darbe, sadece iktidarı temsil eden hükümdara has olmayıp, onun kudretinden pay alan unsurlar (ulema, bürokrasi, asker) eliyle de yapılabilmesi itibariyle *hikmet-i hükûmet*e has bir pratiktir. İşbu pratiğin tezahür ettiği anlarda iktidar, meşruiyetinin zedelenmesi ihtimaline karşın kendini meşrulaştırıcı

---

ortaya çıkan şerre galiptir." bkz. s. 682. Şirvânî (ö. 1627)'nin *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*'si (1614) ile aynı devirde eserini (*Leviathan*, 1651) kaleme alan Hobbes (ö. 1679) da benzer bir yaklaşım sergiler; "*Egemen güç, yokluğu kadar zararlı değildir ve zarar, genellikle daha küçük bir zararın kabul edilmemesinden gelir*" bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, trc. Semih Lim, YKY, İstanbul 2017, s. 144.

174 Devlet aklı doktrininde devletin varlığının ve bütünlüğünün muhafaza edilmesi fikri başat bir mevkidedir. Muhtemel tehlikelerle karşılaşıldığında icap eden şeylerin kararlaştırılması devlet aklına münhasır bir pratiktir. Osmanlı için de beka-yı devlet kaygısının baş gösterdiği 18. asırdan itibaren söz konusu "muhafaza etme" tavrı gittikçe artış gösterecektir. Buna bağlı olarak devlet/kanun öncül hâle gelecek ve ikiz kardeşi olan "din/şer'" araçsallaşacaktır bkz. Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 224.

175 Yönetimsel akıl kavramı Foucault tarafından devlet aklı ile bağlantılı kullanılır; "*Devlet, yönetimsel akla komuta edendir*" bkz. Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 249.

176 "*Ne adına olur bu? Devletin selameti adına. Devletin kendisine dair ortaya koyduğu bu zaruret, devlet aklını o ana kadar tanıdığı ve kendi oyununda kullandığı medeni, ahlaki, doğal kanunları çiğnemeye sevk eder. Devletin kendisinin zaruri oluşu, aciliyeti, selamet ihtiyacı bu doğal yasaların oyununu dışlar ve yalnızca devletin kendisiyle zaruret ve selamet açısından kurduğu bir ilişkiyi üretir. Devlet kendisi üzerinde hızlı ve kuralsız bir biçimde, beklemeden, aciliyet ve zaruret içinde, dramatik bir biçimde eylemde bulunur: Darbe işte budur. Darbe, birilerinin başka birileri aleyhine devleti ele geçirmesi değildir. Darbe, devletin kendi kendisini ortaya koymasıdır. Devlet aklının olumlanmasıdır – devleti kurtarmak için ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini, devletin her durumda kurtarılması gerektiğini olumlayan devlet aklının olumlanması. O halde darbe, devlet aklının olumlanması ve devletin kendi kendisini ortaya koymasıdır.*" bkz. Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 229.

araçlara başvurur; mesele padişahın nasıl olması gerektiği veya hakikatte nasıl olduğu değildir, mesele onun reayanın/milletin zihninde nasıl konu edinildiği yahut bir diğer deyişle nasıl bir profilde olması gerektiğidir. Bu bağlamda Foucault'ya göre zihin yönetimi devreye girer. Zihin yönetimi, "*yönetmek, inandırmaktır.*" ilkesinden beslenir.[177] Osmanlı tarihinde de iktidar kendini askerî sınıfa veya reayaya inandıramadığı ölçüde "devrilme" tehlikesi ile karşı karşıyadır. O hâlde devlet, muhtemel "devrim"lere karşı kendini daima *istikrar* üzere tutmalı yani sürekli kılmalıdır. Bunun imkânı da harici ve dahili muhtemel tehlikelere karşı, istikrarı mümkün kılacak "beka" gayeli pratiklerin fiile geçirilmesinde saklıdır.

18. asırda vücut bulan beka-yı devlet kaygısı, Kanun-ı Kadim izanında da tezahür etmiş ve var olan bütüncül teorik yaklaşımın yanı sıra "aciliyet" kesbeden askeri/iktisadî veçheler ağırlık kazanmıştır. Kanun-ı Kadim teorisinin Daire-i Adliye şeklinde ifadesini bulan nizâm odaklı devlet organizmasında "eski" pratiklere dayanan bazı unsurların işlerliğini yitirmesi neticesinde, onları yeniden işlevsel kılacak "acil çareler" aranmaya başlamıştır. Beka-yı devlet kaygısının oluşmasında en ehemmiyetli unsur olan "mağlubiyet/aşağılık" duygusunun bir getirisi olarak fatura militer zümreye kesilmiş ve başlıca problemin söz konusu yapının başarısızlığında olduğu neticesine varılmıştır. İbrahim Müteferrika'da karşılığını bulan "Nizâm-ı Cedid" tabiri, askeri sahadaki acil ihtiyaçları tanzim etmeye ve yeniçeri vb. grupların harbe dair teknik ve donanımlarını işlevsel hâle getirmeye dönük bir atıf olması hasebiyle gayet mühimdir. Esasen Kanun-ı Kadim'in teorik tarafındansa pratik veçhesindeki bir unsuru (askeriye) üzerine yoğunlaşan işbu söylem, Osmanlı tarihindeki düzenleyici kodu/epistemeyi değiştirmeye matuf bir mahiyet arz etmez. Yenileşme devrinin diskurunu oluşturacak bu söylem, beka ve aciliyet ikileminin oluşturduğu gerilim neticesi pragmatik pratiklerin bir an evvel icra edilmesine yönelik bir çağrıdır. Söz konusu söylem başlangıçta cüzî bir sahaya münhasır olmakla birlikte devletin içinde bulunduğu aciliyet hâlinin giderek artan bir seyir izlemesiyle doğru orantılı olarak askeriyenin yanında iktisadî, siyâsî ve sair parametreler de bu vetirede tanzim edilmesi gereken problemlere dahil olmuşlardır. Osmanlı Kanun-ı Kadim pratiği, her bir unsurun bir diğeriyle birlikte denge ve ahenk içerisinde olması üzerine bina edilmiş ve kendi iç tutarlığı sayesinde işlerliğini korumuş olmasından dolayı buraya yapılacak herhangi bir müdahale aynı zamanda bütün yapının yeniden tanzimini gerektirecektir. Sisteme yapılan ufak müdahalelere rağmen işlerliğini koruyabilen devlet

[177] Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, s. 240.

yapısında, müdahalelerin birikmesi neticesi işlerlik problemli hâle gelmiş ve 18. asra gelindiğinde harici ve dahili pek çok sebebin tetiklemesiyle önü alınmaz bir şekilde yeni bir uyuma ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Osmanlı'da kurulması düşünülen yeni uyum/ahenk kimi zaman sadece belli unsurları kimi zaman da topyekûn devleti işaret edecek biçimde *Nizâm-ı Cedid* olarak ifadesini bulmuştur. Kanun-ı Kadim pratiği devletin işlerliğinde problem arz eden *eski uyuma*/*ahenge* karşılık okunursa Nizâm-ı Cedid de devletin yeniden düzenlenmesine dönük yeni uyumu/ahengi ifade edecektir. Söz konusu "yeniden uyum" veyahut "işlerliğin yeniden teessüsü", Kanun-ı Kadim'in teorik tarafının tezahürü olan pratiklerin asır ve maslahat icabı *pragmatik* reflekslerle yeniden inşa edilme gayesinden başka bir şey değildir.

Osmanlı'nın 18. asırda içine girdiği kriz esasında epistemik değil ontiktir. Karlofça ile nisbî Kaynarca ve Ziştovî/Yaş Muahedeleriyle de katî hâle gelen ontik kaygı Osmanlı tarihinin 18. asırdan bilitibar ana meselesini ve itici gücünü oluşturmaktadır.[178]

[178] Söz konusu krizin mahiyetinin ontik olup epistemik bir boyut arz etmeyişine misal olarak 18. asırda yazılan müellifi meçhul bir ıslahat takriri zikredilebilir. İbrahim Müteferrika'ya aidiyeti üzerine görüşler serdedilen işbu takrir bir Müslüman ile Hristiyan'ın muhayyel konuşmalarından mürekkeptir. Özne ve ötekinin buluşturulduğu bu metinde üzerinde durulan temel mesele, öznenin ötekiye nazaran içine girdiği fiilî ve psikolojik "mağlubiyet"tir. Özneyi temsil eden Müslüman kişi dikkat çekici bir şekilde mağlubiyetin sebeplerine değindiği yerlerde pratiklere atıf yaparken epistemik buhranı/krizi işaret edecek bir söylem kurmaz. Kabahati, ait olduğu epistemik bütünde değil "insan"larda bulur. İslâm ve ait olunan epismetik çerçeve, içinde bulunulan problemlerin sebebi değildir. Özünde askerî mağlubiyetlere odaklanan söz konusu metinde problemlerin temeli "şeriattaki kusur" ve "kavanin-i kadime"ye uyulmaması üzerinden izah edilmektedir. Sefer ve harp üzerine selefin var olan vukufiyeti kanun ve pratiklerinin başarısında görülmektedir. Şeriatın bu hususiaki emirleri de ittiba edilmesi gereken kaideleri oluşturur. Selefin başarısını numune olarak gösteren metinde "öteki"nin galibiyetine yapılan atıf ise evvel zamanlarda düşmanın bu derecede "nizâm"ı ve "harp aletlerinde mahareti"nin olmamasına bağlanır. Osmanlı askerinin âtıl/başarısız hâle gelmesi ise "ihmal" sebebiyledir. İhmal söyleminin, içinde epistemik müdafaayı barındırması ve kabahati "özne"ye mal etmesi ise dikkat çekicidir; "*Dîn-i Muhammedî hakk ve galib-i mutlakdır…Vâki' olan küsur kendi kusûrumuzdandır. Kemâl ü zevâl müte'âkıbdır. Düşmenin istidrâcı kemâlin buldu, zevâli dahi karîbdir.*" bkz. Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi, (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, haz. Ziya Yılmazer, OSAV, İstanbul 2000, s. 586-606; Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri: Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, I/2(1941), s. 107-121. Nizâm-ı Cedid projesinin başat aktörlerinden olan Ebubekir Ratib Efendi'de de benzer bir yaklaşım söz konusudur. III. Selim ile henüz şehzadeyken yaptığı mektuplaşmalarındaki alakalı ifadeleri bu meyanda zikre değerdir. Ona göre Kanun-ı Kadim'in asrın icabına göre tecdid edilerek uygulanması gerekmekte ve makbul (*merğub*) olan eski usuller de ihya edilmelidir; "*ecdâd-ı izamımızın nizâm ve intizâm-ı devlet-i aliyyede vaz eyledikleri kavanîn-i kadîme bu asrın mizâc ve tabîatına tatbîk ile tecdîde sa'y u ihtimâm ve sûret-i mergube-i atîkasına ifrâğ ile ihyâsına ikdâm olunur*". Lakin asrın icaplarından olan Frenk usulü ordu kurulması ve teknik transferi meselesinde ise gelecek muhtemel tepkilerden endişe etmektedir; "*bu güzel şey ve lâkin Frengi taklîd ediyor deyü bu pâdişâh Frenk-perest deyü halkın i'tikadı başka olur ve sonu bir hâdise ve fitneyi mucib olur. Bu bizim askerimiz soltat askeri gibi ta'lîm olunsa pek güzel. Lâkin anı idâre ve deruhte edecek ve bu devlete yutdururum ve halk bir şey diyemez deyü cesâret edecek ve halk Frenk-meşreb lakabını takmamasına bir hüsn-i tedbîr edecek adem hele kulunuz bilemem. Belki efendimizin sâir bendelerinde belki bunu deruhte edüb başına çıkar vardır. Zirâ pâdişâhlara lâzım olan ibtidâ avâm-ı nâs kendüye hüsn-i i'tikad etmekdir. İbtidâ nasıl ma'nâ verirler ise öyle gider. Ancak, vâkıâ Devlet-i Aliyye'nin askeri nizâma muhtâcdır ve nizâm verilmesi memdûhdur. Ancak, Frenk askeri ta'lîmi gibi nizâm verilmekliği mi iktizâ eder, yoksa Sultan Orhan ve Murâd-ı Evvel ve Sânî ve Ebül-Feth ve Sultan Selim-i Evvel efendilerimiz vakitlerindeki nizâm-ı askeri tecdîd ile mi iktizâ eder? Anı erbâbı bilür.*" bkz. Aysel Yıldız, "Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıb Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, 42(2013), s. 260-261, 264. Nizâm-ı Cedid için layihasını kaleme alan el-hac Mehmed Hakkı Bey'in terk edilmesi gereken eski pratiklere dair "*a'dâmız kaşki her şeyde eski ka'ideleri üzre hareket ideydi belki Devlet-i Aliyye'yi bu belâlara mübtelâ etmez idi*" şeklindeki ifadesi ironik olmakla birlikte gayet ehemmiyetlidir bkz. *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, s. 52. 18. asırdaki ontik krize mukabil 19. asırda filizlenmeye başlayan epistemik tehdit ve buhranın temel tartışma meselelerinden biri olan "İslâm mâni-i terakki

Bu meyanda yapılan "reform"ların motorunun da söz konusu "beka-yı devlet" hassasiyeti olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın ahlaktan iktisada, askeriyeden siyâsete kadar gayet geniş bir perspektifte epistemik düzeyini belirleyen Kanun-ı Kadim'in (Daire-i Adliye'nin) nazarî veçhesi işlerliğini hâkim paradigma olarak 19. asrın son çeyreğine değin korumuştur. Fakat Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte resmiyet kazanan paradigmatik çoğulluk sayesinde İslâm/Osmanlı tarihinde modern epistemik buhranın baş göstermeye başladığı söylenilebilir. Bundan dolayı Osmanlı yenileşme devrinde bir epistemik kriz aranacaksa bu, ontik krizin git gide daha da hissedilir hâle geldiği 19. asırda aranmalıdır. 18. asırdan itibaren Osmanlılar, devleti içinde bulunduğu krizden kurtarmaya çabalamış ve bunun tezahürü olan Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat projelerini devreye sokmuştur. Hikmet-i hükümet ile icra edilen söz konusu tanzim pratikleri devleti "hikmet-i hükümet"in *de facto* mahiyetinden sıyırarak, şer ve kanun dairesince yeniden düzenlenmiş bir hâle getirmeyi gaye edinmiştir. Epistemik ve ontik düzeylerin birbiriyle olan derin ilişkisiyle alakalı olarak 19. asır İslâm/Osmanlı dünyasında bir evvelki asırdan mevrus varlık tehdidini müteakip oluşan yeni tehdit ise epistemiktir. Varlık kaygısıyla girişilen acil çözümlerin biçimlendirdiği 18-19. asır Osmanlısında, söz konusu epistemik tehdidin çözümlenmesi ise şüphesiz bir başka çalışmanın mevzuunu oluşturmaktadır.

midir?" suali ve Osmanlı ilmî muhitindeki yeri üzerine bkz. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan: İlmî Araştırmalar,* 2(1996), s. 1-94.

II. BÖLÜM
JANUS'UN İKİ YÜZÜ: KADÎM İLE CEDÎD

1. Buhran Devri (1807-1826): İktidarın Kristalizasyonu, Siyâsî Darbenin Anatomisi

Yıkılupdur bu cihân sanma ki bizde düzele
Devleti çerh-i denî virdi kamu mübtezele
Şimdi erbâb-ı sa'âdetde gezen hep hazele
İşimüz kaldı bizüm merhamet-i Lem-yezel'e

III. Mustafa[1]

Devlet elden gidiyor

III. Selim[2]

"*Bu makule emr-i mekruhları ben irademle etmedim. bî-mucip kimesneye gadri reva görmem. Geldim, dünya arûsunu muhtel ve müşevveş buldum. Çaresini bulsam, ne kadar münkerât var ise men ü def ederim. Ancak vakt ü hâl malum. Mesârifin kesreti vükelânın şuurunu meslûb ediyor… vâridât-ı mirî ve mesârif malumundur. Tarife hâcet değildir… birtakım zâlim ve gaddarın bozup yıktığı şey defaten tâmir kabul eder mi?*"

II. Mahmud[3]

Osmanlı'daki siyâsî akla ilkelerini veren epistemik/paradigmatik kodlar manzumesi olarak tanımlanabilecek olan Kanun-ı Kadim'i bu meyanda pratize eden fail devlettir. Devlet, daire-i adliye ile ifadesini bulan yönetici ve yönetilen zümrelerin birbirleriyle oluşturdukları müşterek bir içtimaın tezahürüdür. Devletin mahiyeti evvela bir tüzel kişilik olarak düşünülebileceği gibi sembolik olarak organizmaya da teşbih edilebilir. İslâm/Osmanlı siyâsî diskurunda söz konusu tüzel kişiliğin "devlet" kelimesi ile ifadesini bulması hiç de tesadüfi değildir. Adalet dairesi izanıyla benzer bir biçimde, "deveran eden", "dönen" manasına gelen işbu kelime tabii olarak söz konusu siyâsî geleneğin klasik diskurunu ihtiva etmektedir. O hâlde denilebilir ki zikredilen gelenekte devlet kavramı ve onunla alakalı diğer mefhumlar benzer bir diskurun içeriğiyle şekillenmektedir. Devlet, modern devirde olduğu üzere mekanizma/makine olarak algılanmayıp, canlı bir şey/organizma olarak vehmedilmektedir. Devlet, ilk bölümde uzunca izah edilen Kanun-ı Kadim'in ait olduğu fikrî boyutla muvazi olarak dairevî bir

[1] BOA, TS.MA.E, 434/28 – 2.
[2] BOA, TS.MA.E, 785/105.
[3] BOA, HAT, 539/26580.

mahiyeti haizdir. Bundan dolayıdır ki devlet *idare* edilir. En yetkili kişiden en az yetkiliye kadar her türlü idarenin faili *müdîr/müdür* olarak ifadesini bulur. Devletin içerisindeki "birimlere" bu sebeple "devlet dairesi" denmektedir. Devlet, umumî olarak, biteviye tekrarlandığı üzere insanların (yönetici-yönetilen) içtimaından ibaret ise de hususî olarak melik ve sultanda teşahhus etmektedir. Sultan, dairenin kutbu, çadırın direği, bedenin ruhu mesabesindedir. Devlet, umumî manasıyla erkân-ı erbaa ve reaya olarak isimlendirilen cemaatlerden müteşekkil en geniş dairenin adıdır. Osmanlılar örneğinde görüleceği üzere farklı cemaatler üzerinden yapısını teşekkül ettiren devlet, cemaatler arası münasebetlerdeki müspet ya da menfi ilişkileri dizayn eder. İçtimaî/toplumsal tabakalaşma, cemaatler/topluluklar arası ilişkilerde yürütülebilir bir denge kurmayı öngördüğü gibi menfaat ve münasebetler âresindeki ilişki örüntüsünü de oluşturmaktadır. Osmanlılarda reaya/tebaa/yönetilen kesim/halk, modern toplumlar gibi yeknesak bir "cemiyet" mahiyeti arz etmez. Aksine mensubiyetler üzerinden şekillenen bir cemaat birliği manasına gelir.[4] Bu anlamıyla ifade edilecek olursa reaya Osmanlı'da dinî his ve aidiyetler başta olmak üzere ferdî menfaatler üzerinden şekillenir. Zikredilen zümreleşme/tabakalaşma farkı hasebiyle askerî/yönetici taife ise kendine has imtiyaz ve muafiyetlere sahip olan ve reayadan farklı daha mahdut bir kesimi ifade eder. Bu sebeple cemiyet, içtima eden insanların hepsini ifade eden toplumsal birlikteliğe karşılık gelmez. Osmanlı içtimaî yapısında, klasik zamanlar muvacehesinde bir cemiyetten/toplumdan söz edilecekse bu, en genişten dara doğru küçülen, din, mezhep ve tarikat aidiyetleri üzerinden oluşan irili ufaklı cemaatleşmelerin birbiriyle olan his ve menfaat müşterekleriyle izah edilebilir. Askerî/yönetici sınıf ise imtiyaz, muafiyet ve mükellefiyetlerinin getirisi olarak reayanın cemiyet yapısından farklı, kendine has cemaat kliklerinden oluşmaktadır. Muayyen din, mezhep ve tarikat aidiyetleri yerine meslekî/zümrevî farklılaşma ve teşkilatî yapılarıyla cemaatleşen bu kesim ile reaya arasındaki aynılık bir yaklaşıklık ve uzaklaşıklık ilişkisine tabidir. Reayanın içtimaî yapısına olan yakınlık ile doğru orantılı olarak konsolidasyon artarken aksi hâlde azalmaktadır. Söz konusu konsolidasyon yahut millet-devlet birliğinin sağlanabilmesi ve

[4] Modern paradigma ile kurgulanan toplum/cemiyet algısının, söz konusu paradigmaya uymayan zaman dilimleri için kullanılması yanlış olacağından, cemiyet kelimesi burada cemaatler üstü bir cemaat manasında kullanılmıştır. Cemaat, muhayyile ile kurulan, emniyet hissinin ön planda olduğu ve itaat ile gerilimli bir yapı arz eder mahiyettedir. Cemaat, 'sıcak dairesinin' içinde olanlara 'kendi olma' hakkını bir bedel olarak ödetir. Cemaatin emniyetli çatısı altında olmak demek en ufağından büyüğüne süregiden bir kolektifleşmeyi de beraberinde getirir. Bu ise tabii olarak şahsiyeti ve kimlik algısını silikleştiren bir unsurdur. Detaylar için bkz. Zygmunt Bauman, *Cemaatler, Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, trc. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 7-26. Cemaat birliği/topluluğu ifadesinin daha mahdut bir bağlamda ele alınarak Osmanlı toplumsal yapısını ifade için kullanılmasına dair bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2018, s. 404-407, 447.

müşterek hareket kabiliyetiyle hizmet-nimet sarmalının istikrar bulması ise siyâsî akılla doğrudan irtibatlıdır.

Siyâsî akıl ilkelerini kadim nizâm teorisinden almakla birlikte mahiyeti itibarıyla *pratik* ile alakalıdır. Çünkü siyâsî akıl, teorik olanın karşısında kendine yer bulur. O özünde pratik aklın ta kendisidir.[5] Kavram ve soyutlamalar üzerinden işlevini yerine getiren teorik akla nispetle ondan beslenerek inanç, irade, istek, arzu ve tecrübe temelli işlevsel/kurgusal olan pratik akıl, aslında "akıl" değildir. Teorik aklın kavramsal şemalarından faydalanmakla birlikte kendine has iradî ve tecrübî bir yapıya sahip olan pratik akıl söz konusu edildiğinde mantıkî eğilimleri ifade etme gayesiyle burada "akıl" tabirinin kullanışlılığından faydalanılmaktadır. Bu bağlamda iktidar ilişkilerinin hareket mantığına bir atıf olarak da okunabilecek siyâsî/pratik aklın teorik akla nispetle kendi tabiatına uygun bir rasyonalitesi mevcut olduğu söylenilebilir. Söz konusu rasyonalite *ferd*e nazaran *toplum*u, *menfaat*e nazaran da *maslahat*ı gaye edinir. Siyâsî aklın rasyonalitesi haddizatında içtimâî, hissî, efsanevî ve dinî irrasyonellikleri içermesinden dolayı pek "rasyonel" durmasa da burada asıl kasıt siyâsî aklın hareket mantığıdır. Söz konusu rasyonalite pratik ile alakalı olduğu için tıpkı fizikî âlemde olduğu üzere zıtlık ve çelişkilerle doludur.

Pratik, özünde irade ve tecrübeye dayalı olduğundan değişmez yasalara değil biteviye değişebilen menfaatlere (*değişene*) dönüktür. Onu besleyen kökler ise muhayyileden neşet eder.[6] Burada teorik izahlar yerine sembol ve metaforlar tarafından

---

[5] Teorik ve pratik akıl olarak zikredilen edilen kavramlar İslâm felsefesinde nazarî ve amelî akıl olarak ifade edilmektedir. Tümellere/küllîlere nazarî akılla ulaşılırken, tikellere/cüzîlere ancak amelî akıl ile ulaşılır. Muhayyile, amelî aklın tikelleri idrakinde ona hizmet eder bkz. Mehmet Zahit Tiryaki, *İbn Sînâ Felsefesinde Mütehayyile/Müfekkire ve Vehim*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 359, 366.

[6] Muhayyile (*imagination/phantasia*) melekesi kadim yunandan itibaren psikolojide işlenen mühim kavramlardandır. Söz konusu kavramın tarih ve benzer sahalarda kullanılması ise şümulünü/kapsamını ve muhtevasını/içeriğini yeniden inşa etmeyi gerektirmektedir. Devlet ve toplum soyutlanarak birer özne/fail olarak vehmedilirse, siyâsî/sosyal muhayyile (*imaginaire politique/social*) şeklinde kullandığımız kavram, hem toplum ve devletin tarih içerisinde oluşan kolektif imaj ve tasavvur yekûnunu hem de bunu sağlayan kolektif melekeyi ifade eder. Kolektif bilinç ise cemaatler yekûnunun/toplumun/insan-lar-ın bütün 'değer', his, hafıza, temsil ve temayüllerinin muhayyel hamulesiyle oluşan 'canlı' alandır (Bu 'alan' inşâî olduğu için esasında yapay bir mahiyet arz eder). Dolayısıyla kolektif bilinçten söz etmek, aynı zamanda tasvir ve inşa ile biteviye varlık kazanan/var olan-kalan *tarihî bilinc*in ferdîlikten sıyrılarak kolektifleştiği bir boyuttan bahsetmek demektir. Yukarıda zikredilen kavramlardan ne muhayyile ne de bilinç hakikî/küllî bir varlık olarak işlenmiştir. Tersine bunların ferdî plandaki işlevselliklerinden küllîleştirme/kolektifleştirme yoluyla yararlanılmış ve söz konusu kavram sepeti 'şemsiye' olarak kullanılmıştır. Anılan bağlamın esasını teşkil eden 'tarih ve hakikat', 'tarih ve hafıza' meseleleri için bkz. Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, trc. M. Emin Özcan, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 427-430. Bilinç, zihinle olan alakası hasebiyle aslî olarak insana matuf bir kavramdır. Fakat toplum ve devletin organizma/insan temsiliyle açıklanması, psikolojik kavramların kullanımını elverişli kılmaktadır. Unutmamalı ki toplum/devlet gibi kolektif tezahürlere yüklenen psikolojik kavramlar yaklaşık temsillerdir. Şayet fert ve toplum, fert ve devlet şeklinde karşılıklar mevzubahis olursa kolektifliğe atfedilen bilinç nosyonu, -hakikatte insana ait olduğundan- fert itibara alındığında bilinçdışı hâlini alır. Yani gerçekte bilinçli olan ferttir, bilinçdışı ise onu çevreleyen toplumsal/kolektif ilişkilerle oluşan sahadır. Jung'a göre kolektif bilinçdışı, insanoğlunun geçmiş tecrübelerinin depolandığı bir alana tekabül eder. Lacan'a göre de bilinçdışı, içimizdeki özel bir alana karşılık gelmez, o ilişkiler neticesinde oluşan münasebetler boyutunu ifade eder. Bundan dolayı bilinçdışı içimizde değil, ilişkiler gibi dışımızda/aramızdadır:

beslenen değer, itikat ve inançlar bulunmaktadır. Bu bağlamda pratik akıl, aynı zamanda siyâsî akla karşılık gelmekte ve insanın/cemiyetin ferdi/sosyal-siyâsî aklını ifade etmektedir. Söz konusu siyâsî aklı besleyen sosyal/siyâsî muhayyile[7], kültür, alışkanlıklar, inançlar, üzüntüler, sevinçler ve türevi unsurlardan beslenir.[8] Bundan dolayıdır ki müşterek bir rüyayı gören ve aynı hayalhanesinde var olanların kendiliklerinin/toplumsallıklarının inşası ancak onunla mümkün olur. Hayal, efsane/mit ve retoriğin hâkim olduğu bu sahada kendi başınalıktan sıyrılan fertlerin içtimaîleşmeleri, ortak pratik ve meşruiyete sahiplikleri mevzubahistir. Bundan dolayıdır ki sosyal/siyâsî muhayyile, meşruiyet hissini mümkün kılan müşterek idraktir.[9]

Siyâsî aklın toplumsal muhayyilenin köklerinden beslenmesi ancak siyâsî bilinç vasıtasıyla gerçekleşir ki bu aynı zamanda siyâsî bilinç altını da devreye sokar. Siyâsî bir pratiğin var olabilmesinin koşulu nasıl ki siyâsî akılsa, siyâsî aklın işlevselliğini mümkün kılan da sosyal muhayyilenin beslediği bir bilinç ve bilinç altının varlığıdır. Her millet, unuttukları ve hatırladıklarıyla/tarihleriyle beraber bir anlam ve değer dünyası inşa eder. Söz konusu anlam ve değer dünyası Osmanlı'da Kanun-ı Kadim terkibiyle karşılığını bulan teorik izanla tezahür etmekle beraber, milletin topyekûn aidiyet ve müştereklerinin de bir hamulesidir. İçinde yaşanılan devrin/zamanın/koşulların konjonktürel gerekliliklerinin tesirinden de azade olunamayacağına göre, zikredilen çok yönlü faktörlerin bir nevi bileşkesi/ortalaması ile siyâsî aklın hareket tarzı şekillenmiş olur. Osmanlı siyâsî aklının mahiyetini anılan bağlamda kısa ve öz olarak ifade etmek gerekirse zikredilmesi gereken tabir hiç şüphesiz "Osmanlı Pragmatizmi" olacaktır.[10] Osmanlı

"*Zihnimizin derinliklerinde gömülü olduğu için değil, bizi çevreleyen devasa, karmakarışık bir ağ olduğu, kendini içimizde ördüğü ve bizi sardığı için ele gelmez. Hem bizim ötemizde olan hem de bizi oluşturan böyle bir ağ için kullanılabilecek en iyi imge dilin ta kendisidir*" bkz. Kanakis Leledakis, *Toplum ve Bilinçdışı, Toplumsal Teori ve Toplumsalın Bilinçdışı Boyutu*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s. 166; Terry Eagleton, *Edebiyat Kuramı Giriş*, trc. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 201.

7 Câbîri'ye göre "*…her toplum kendisi için kendisini yeniden ürettiği örgütlü bir tasavvur ve idealler yığını, yani muhayyileyi oluşturur; bu muhayyile, özellikle topluluğun kendisini tanımasını, kimlik ve rolleri dağıtmasını, toplumun ihtiyaçlarını ve erişilecek hedeflerini dile getirmesini sağlamaya çalışan bir muhayyiledir*" bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, s. 20. Ayrıca müellife göre sosyal muhayyile, "*açıklıklar, ölçüler, değerler ve semboller*" manzumesidir. Bundan dolayı sosyal muhayyel alan kanaatin mekanıdır, yani inaç/itikat hâlinin hâkimiyetindeki bir mekân bkz. s. 21.

8 Câbirî'ye göre siyâsî akıl; "*Akıl'dır; çünkü siyasî eylemin belirleyicileri ve görüntüleri, bütünüyle hükmeden ve aralarındaki ilişkileri düzenleyen bir iç mantığa, temeli nitelenebilir ve çözümlenebilir prensipler ve işlevler olan bir mantığa uyar. Siyasî'dir; çünkü görevi, bilgi üretmek değil, otoriteyi, yönetim otoritesini uygulamak veya uygulanma biçimini açıklamaktır*" bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, s. 11.

9 Charles Taylor, *Modern Toplumsal Tahayyüller*, trc. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul 2006, s. 31. Castoriadis'e göre de toplum kendini muhayyilede ve muhayyile ile kurar. Toplumsal/tarihî kurum/kuruluşlar sosyal muhayyile içinde, onun sayesinde var olan ve tezahür eden şeylerdir. Bu kurum ve kuruluşlar, muhayyel sosyal/siyâsî anlamlar magmasının kurumudur bkz. Cornelius Castoriadis, *Toplum, İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?, Toplumsal İmgelem ve Kurum*, trc. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, II, s. 125.

10 Osmanlı siyâsî aklının iktisadî ve malî sahalardaki pratiklerinin esneklik, pragmatizm ve müzakereci tavır üzerinden değerlendirilmesi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (TİBKY), İstanbul 2018, s. 2-4, 16, 30. Askerî veçheden Osmanlı Pragmatizminin tahlili için bkz. Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, trc. M. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul 2007, s. 200-204.

siyâsî aklının reflekslerinin tezahürü, erkân-ı erbaa ve reayadan müteşekkil cemaatler arası muhtemel kutuplaşmalar başta olmak üzere dahili ve harici meselelerin muayyen bir menfaat-maslahat-mefsedet skalasında değerlendirilmesi ile vuku bulur. Osmanlı siyâsî aklını oluşturan ve harekete geçiren, Daire-i Adliye/nizâm-ı âlem kavramları temelinde şekillenen Kanun-ı Kadim teorisidir. İşbu siyâsî aklın kuvveden fiile geçişi, hem ait olduğu anlam ve değer dünyasının ilkelerini muhafaza edip hem de zaman içerisinde yeni yaklaşım ve tavırlarla kendini yenileyen pragmatik/esnek/seyyal pratiklerle tekevvün eder.[11]

Evvelki bölümde uzunca izah edilen ve arkeolojisi yapılmaya çalışılan kavramlar şemasının mütemmimi olan siyâsî akıl ve alt unsurları siyâsî/sosyal muhayyile, siyâsî biliç/bilinç altı kavramları, Osmanlı siyâsî sistemi, yenileşmesi ve Tanzimat vâkıasının tahlilinde tarîhi diskurla örtüşmeleri bakımından gayet kullanışlıdırlar. Her ne kadar alakalı literatürde çoktan kanıksanmış ve müsellem hâle gelmiş bir yığın kavram mevcutsa da disipliner zaaf, çarpıtma, ideolojik kaygı, tutarsızlık, tahrif, sathîlik, kolaycılık ve bunlara mümasil bilumum sebepten kaynaklanan problemlerden dolayı hâlen alakalı devrin tahlilinde takdire şayan bir uzlaşı sağlanamamıştır.[12] Ayrıca Osmanlı devlet/siyâset geleneği, yapısı ve epistemesiyle uyuşmayan, ithal, alakasız, zorlama ve kimi zaman ne idiği belirsiz "lafızlar"ın kavramvari kullanılışı da zikredilecek olursa keşmekeşin ne seviyede olduğu anlaşılacaktır. Söz konusu bulanıklığın izale edilebilmesi ancak teori ve pratiğin simetrik ve asimetrik tahlilinin yapılmasından geçmektedir.

Yukarıda zikredilen kavramlarla bu çalışmanın kapsamındaki tarihî vetireyi inşaya kalkışmak, teori ile pratik âresindeki gerilimi yumuşatmaya dair bir çaba ve teklif kabilinden olduğundan söz konusu olan aslında teorize edilen siyâsetin imkânını mesele edinmektir. Siyâsete dair herhangi bir teorinin pratikte aksetmesine dair söylenebilecek ilk şey; teorinin *mutlak* olarak pratize edilebileceği veya bunun *mümteni*/*imkânsız* oluşudur. Varlık ve yokluk ikilemiyle mevzuyu mesele edinenlerin varacağı nihai nokta ya -siyâsî- idealizasyonları kabul ederek gerçeği yadsımak yahut teorik sahayı reddetmektir. Dolayısıyla yapılması gereken, söz konusu dikotomiye sebep olan "ya, ya da" önermesini bir kenara bırakıp, sentezci bir şekilde "hem, hem de" önermesi kurmak

---

[11] Pamuk'a göre "*…Osmanlı devleti gerektiğinde esnek ve pragmatik davranarak, tanımı zaman içinde belirli ölçülerde değişen bir geleneksel düzeni sürdürmekte…*" muvaffak olmuştur bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 30.

[12] Kimi yazarlara göre terakki/ilerleme, medenilik/uygarlık, muasırlık/çağdaşlık, sekülerlik, aydınlama ve gericilik üzerinden tarif edilen söz konusu devrin, kimilerine göre batı-lı-laşma, Avrupaîleşme, kapitalistleşme/liberallik, sosyalizm/sınıflar arası problemler, gavurlaşma, İslâmcılık/Sünnîlik, milliyetçilik/Türkçülük, Osmanlıcılık ve türevi muhtelif yaklaşımlarla tahlile tabi tutulması zikredilen uzlaşı yokluğunun tipik misalidir.

ve mutlak ile mümteni âresinde bir "imkân/mümkün" boyutu tasavvur etmektir. Teori ile pratik ancak bu yolla bir *arada* bulunabilir. Bu tavır, varlık ve yokluğun ayrı uçlardaki mutlaklığındansa yan yana oldukları imkân sahasından bahsetmek manasına gelir. Öyleyse siyâset ne salt teori ne de pratiktir. O, teori ve pratiğin bir arada olduğu ve sarkaç misali birbirlerini tamamladıkları bir hâle tekabül eder. O, aynı zamanda her iki ucu da ihmal etmeden "var da olabilir, yok da" anlayışıyla imkân sahasında kendine yer bulur.

Osmanlı'daki değişim vâkıasına dair geliştirilen klasik söylemlerin kâhir ekseriyeti nazarî boyutu kale almayan ve salt vaka odaklı bir yaklaşım sergilediklerinden dolayı yenileşme pratiği dar kalıplarla değerlendirilmeye mahkûm kalmıştır. Bunun yanında sınanmamış kabuller çerçevesinde oldukça mahdut bir sahaya sıkıştırılan söz konusu vetire, modernleşme kuramını veya antitezini verecek bir inşa faaliyetiyle değerlendirilmiştir. Bu tavır, farklı bir coğrafyada, değişik tarihî şartların neticesi olan yeni bir epistemenin/paradigmanın, onunla sınanmayan farklı öznelere enjekte edilmesidir. Bir diğer deyişle İslâm/Osmanlı tecrübesinin zaman ve mekândan azadeleştirilerek gayr-ı tarihî bir boyuta hapsedilmesi demektir.

Yukarıda zikredildiği üzere Osmanlı'daki epistemik düzeyin ifadesi olan Kanun-ı Kadim'in ilkelerinde Meşrutiyet'e değin kırılma ve/veya kopuş olarak tavsife şayan bir farklılık/dönüşüm vuku bulmamıştır. 18. asırdan bilitibar baş gösteren ontik kaygının izalesi için muhtelif yeni/ithal pratiklere pek tabii başvurulmuştur. Hatta bilim ve felsefe sahasında da problemler ve yenilik arayışları söz konusu asırda gündeme gelmiş ve fakat devletin aciliyet refleksinin ağır basması neticesi yeni bilim anlayışlarının müşahhas fayda verecek unsurları hesabı verilmeyerek adapte edilmeye çalışılmıştır. Hemen ifade etmek gerekir ki bu adaptasyon askerî, siyâsî ve iktisadî buhranın çarçabuk çözülmesi gayesiyle yapılan pragmatik bir tavrı ifade eder. Kurulan müesseseler, istihdam edilen yabancı uzmanlar ve tercüme edilen ilmî eserler, Kanun-ı Kadim'den inhirafı temsil etmemektedir. Söz konusu pratikler kadim teorinin maslahatçı yapısıyla uyumlu ve muhtemel neticelerine binaen başvurulan tedbirler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Söz konusu bilgi ve birikim transferi, tabii bir hesaplaşmanın neticesi olarak tevarüs, temlik ve temsil edilmediği için 19. asrın ikinci yarısında derin bir sadme yaşanmış, tartışma ve kriz hâliyle neticelenecek epistemik buhran baş göstermiştir.

Her ne kadar bu çalışmayla doğrudan alakalı olmasa da ifade etmek gerekir ki epistemik buhranın anlaşılabilmesi için bilgi ve birikim transferi vâkıasına odaklanılması ve sahanın temel problemlerinin vuzuha kavuşturulması icap etmektedir. Ne yazık ki 18 ve 19. asır Osmanlı tecrübesinin henüz detaylı bir dökümü dahi çıkarılamadığı

hatırlanacak olursa, Osmanlı yenileşme vâkıasını problem edinen tarihçilerin yapması gereken, bu sahadaki ‘beylik’ ve ‘artistik’ naifliklerin ucuz ve cüretkâr tavırlarından kaçınarak bilim tarihçilerinin himmetlerini beklemektir. Epistemik buhranın elinizdeki çalışmayla var olan alakası ise, onun matrisi/kökeni/rahmi olması bakımıyla yaşanılan siyâsî buhrandır.

Osmanlı yenileşme tarihi her ne kadar bilim tarihçiliği ve buna mümasil sahaları kapsayacak denli şümullüyse de kubbeyi çatırdatan asıl unsur siyâsî buhrandır. III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud zamanlarında baş gösteren buhran devri değişim ve dönüşüm probleminin magması mesabesindedir. 18. asrın farklı figür ve vakaları, hatta daha da evvelden süregelen kronik problemler elbette küçümsenecek evsafta değildirler velakin askerî, siyâsî ve iktisadî veçhesiyle kâmil manada tezahür eden buhran ancak zikrettiğimiz devirde sürekli hâle gelmiştir. İşbu siyâsî buhranın mahiyeti ve sancıları ile Tanzimat vakasının husule gelmesi, Osmanlı’daki ontik kaygının evirildiği epistemik krizin repertuvarını oluşturması bakımından gayet mühimdir.

1.1. Daire-i Hayat (*Curriculum Vitae*)

Siyâsî ve sosyal meseleleri, münasebetleri mevzu edinmek esasında siyâsî/sosyal fiil ve fikirler üzerine yoğunlaşmak demektir ve fakat söz konusu probleme dair sergilenen yaklaşımlar sadece fiile odaklanarak faili/özneyi yadsıyan, görmezden gelen bir mahiyete bürünürse şüphesiz ki nâkıs kalmaya mahkumdur. Siyâsî failler en az fiiller kadar mühimdir. Bundan dolayıdır ki siyâsî buhranın tahlil edilebilmesinde tarihî öznelere/faillere dair temel bir çerçeve sunulmalı ve tarihî vakalar ait oldukları insanî perspektife yerleştirilmelidir.

Osmanlı'nın hanedan temelli siyâsî/sosyal muhayyilesi sanılanın aksine mutlak bir itaat ilişkisi bağlamına oturtulamayacak kadar gerilimlidir. Osmanlı hanedanının hâkimiyet sahasında kendini kabul ettirmesi şüphesiz ki gayet uzun ve sancılı bir vetirede olmuştur. Hanedan her ne kadar umumî kabule mazhar olmuşsa da rakip/öteki imajı tıpkı kendisi gibi varlığını devam ettirmiştir. Söz konusu öteki imajının çatlaklara sebep olması ise buhran devri olarak adlandırdığımız tarihî vetirede kendini netleştirecektir.[13]

Siyâsî/sosyal muhayyilenin temel karakteristiklerinden olan ve erkân-ı erbaa şeklinde vasfedilen idarî/askerî grupların, uzun pratiklerle oluşan klasik yapısında yaşanan yavaş ama kalıcı değişim, Osmanlı'daki kolektif -tarihî- bilinci de aynı şiddette etkilemiştir. Devlet kademesinde asabiyeti kuvvetli isim/hanedan mensuplarının yerine 'kulların' istihdamına ağırlık verilmesiyle birlikte başlayan sosyal/siyâsî farklılaşmaya tımar rejiminin askerî boyutunun giderek işlevsiz hâle gelmesi ayrı bir veçhe kazandırmıştır. Osmanlı siyâsî aklı askerî ihtiyaçlar bağlamında pragmatik davranarak kapıkullarının sayısını arttırmış ve tımar askerinin yerine ağırlık kazanmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerle iç içe vuku bulan bir diğer husus ise devletin merkezden uzak olan hâkimiyet sahalarında vergi, emniyet ve iktidar tezahürleri çerçevesinde ağırlık merkezinin değişmesidir. Osmanlılar diğer devletlerle mukayese edildiğinde oldukça düşük bir vergi oranına ve toplama kapasitesine sahiptiler. Söz konusu vergi oranı düşüklüğü ve toplama problemini esasında rantın üretimi, korunması ve paylaşılması olarak kavramsallaştırmak mümkündür. Osmanlı merkezî iktidarı tarihî vetirede rantın büyük bir bölümünü kendine kanalize etme eğiliminde olmuş ve buna mâni olan açmazları aynı reflekslerle karşılamıştır. Sosyal ve siyâsî muhayyileyi yaralayan en mühim hususlardan ücretli/mirlü/mahiyeli askerliğin (sekban/levend) revaç bulması ve

[13] Osmanlı hanedanına dair alakalı değerlendirmeler için bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 37-60.

buna muvazi olarak taşrada yerel güçlerin/ayanların pozisyonlarının kuvvetlenmesi, en temelde rant krizinin sebep olduğu bir vâkıadır. Söz konusu siyâsî, iktisadî ve askerî farklılaşma, değişim ve problemlerden dolayı Osmanlı siyâsî/sosyal muhayyilesinde Kanun-ı Kadim teorisinin anlam ve değer planında olan 'nizâm/adalet' temelli kurgu yeniden dizayn edilme sürecine girmiştir. Bir yanda klasik nizâm-intizam algısının kurucu olduğu bir muhayyile varken diğer bir yanda bunun reel olarak silikleşmesi mevzubahisti. Osmanlı siyâsî aklı tipik eğilimleriyle, mevcut arızî hâlden çıkış için yeni bir nizâm arayışına gitmiş hem rantı hem de itaati merkeze çekmeye çalışmıştır.

Burada değinilmesi gereken bir diğer nirengi noktası ise siyâsî aklın faili/özneleridir. I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud devri çeşitli vazifelerde bulunan isimlerin sosyal kökenleri, hâmi-mahmi ilişkileri, söz konusu iktidar süresince var olan bürokratik yapının refleks ve eğilimlerinin anlaşılması, hem siyâsî aklı/iradeyi besleyen sosyal/siyâsî muhayyileyi tezahür ettirecek hem de iktidar ilişkilerinin kurgulandığı insanî düzeyi ortaya çıkartacaktır. Sadrazam, Reisülküttap, Kaptan-ı Derya, Şeyhülislam vb. unvanlarla belirli makamlarda bulunan isimlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve sosyo-psikolojik tabanlarının/kökenlerinin incelenmesi himaye *network*ünü tebarüz ettirecek mühim noktalardır.

1750-1826 yılları arasında görev yapan yeniçeri ağalarının içerisinde tespit edilebilenlerin takriben yüzde %90'ı ocak orijinlidir. Alakalı vetirede ağalık vazifesini ifa eden isimlerden sekiz ağaya vezirlik verilmiş, iki ağa da sadrazam olmuştur. Söz konusu yekûn içerisinden bürokrat kesimiyle sıhriyeti olan sadece bir kişi (Gürcü Mehmed Paşa'nın yeğeni Mahmud Ağa) bulunmaktadır.[14] Görev süreleri umumî olarak/ortalama bir senenin altında olan yeniçeri ağalarının devlet ile olan ilişkisi kendi cemaat yapılarının dolayımında gerçekleşmiştir. Ocağın birlik ruhu, ocaklı olmak (*yoldaşlık*), tıpkı her cemaatte olduğu üzere belli bir emniyet-itaat ilişkisi dairesi vehmeder ve müntesiplerini kimliksizleştirerek onlara kendini dayatır. Ocak özelinde bunun tezahürü de yeniçerilik ruhudur (*esprit de corps*): Kâh harpte, kâh ticarette, kâh devlet meselelerinde esas olan evvela cemaat/grup varlığını korumaktır. Dolayısıyla diğer cemaat yapılarıyla mukayese edildiğinde ocağın, sistem içerisindeki en içine kapanık ve kuvvetli cemaat yapısını arz ettiği ifade edilmelidir.

[14] Orhan Kılıç, "Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan, Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 253-268.

1774-1836 seneleri arasında görev yapan otuz yedi reisülküttabın içerisinde sadece üçü köle orijinlidir.[15] Bu makamı en uzun süre işgal eden isimler ise altı yıl ile Mehmed Seyyida/Seyda Efendi ve onu takiben beş sene ile İngiliz Mahmud Raif Efendi'dir. Reisülküttaplık yapanların içerisinde Halil Hamid ve Mehmed Said Galip Paşalar daha sonra yükselerek sadrazam olmuşlardır. Devrin en faal devlet adamlarından ve tarihçilerinden olan Ahmed Vasıf Efendi de söz konusu makamda bulunan isimler arasındadır. Vakanüvis orijininin reisülküttaplığa bir diğer yansıması da Edib Efendi'nin oğlu Süleyman Necib Bey'dir. Osmanlı'daki sistemin de bir getirisi olarak bu göreve gelen isimlerin çoğu nepotik/sıhrî bağlarla elde ettikleri nüfuz sayesinde ilerlemişlerdir. Bunun yanında söz konusu isimler, evvelki yüksek makam-mansıp sahipleri ve dairelerinde/hanelerinde/himayelerinde bulunan şahıslar vasıtasıyla da devlet kademelerinde görev almayı başarmışlardır. Ayrıca işbu çok yönlü hâmi-mahmi ilişkisi merkez ve taşra ayrımı üzerinden de incelenebilir. Örneğin, çoğunluğu temsil eden merkez bürokrasisinde görevli olanlara nazaran cüzî bir kısım da taşradaki küçük memuriyetlerde bulunan isimlerle olan ilişkileri vesilesiyle yükselmişlerdir. Köle ve/veya öksüz/yetim olanların oluşturduğu kısım ise az evvel zikredilenlere nazaran belki de en "talihli" olan kesim olarak tavsif edilebilir.

1774-1839 yılları arasında kaptan-ı deryalık yapan yirmi dört isimden Melek Mehmed Paşa (1774), Cezayirli Gazi Hasan Paşa[16] (1774-1789), Hafız İsmail Paşa[17] (1804-1805), Koca Hüsrev Paşa[18] (1811-1818/1822-1827), Deli Abdullah Paşa[19] (1819-1821) ve Darendeli İzzet Mehmed Paşa[20] (1827-1828) aynı zamanda sadrazamlık yapan

---

15 Söz konusu müddet seçilirken I. Abdülhamid devrindeki İbrahim Münib Efendi'den son reisülküttap Akif Paşa'ya uzanan aralık esas alınmıştır. Ayrıca köle orijinli olan İbrahim Münib, Süleyman Feyzi ve Firdevsî Mehmed Efendiler için bkz. Ahmed Resmî, Nailî Abdullah Efendi, Süleyman Faik, *Halifetü'r-Rüesa*, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1269/1853, s. 112-114, 120-122, 136-137; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971,V, s. 346-347, 350.

16 Ahmed Cavid, "Verd-i Mutarrâ", *Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri* içinde, İstanbul 1271, IV, s. 41-43; Kazasker Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzera*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1952, s. 55; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311, s. 159-160; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1(İstanbul 1940-1942), s. 17-40; Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *TDVİA*, VII(1993), s. 501-503.

17 Abdülfettah Şefkat-i Bağdadî, "Hadîkatü'l-Vüzerâ Zeyli", *Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri* içinde, İstanbul 1271, V, s. 11-13; Kazasker Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzera*, s. 58-59; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîye (Sicill-i Osmânî)*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s. 376; Kemal Beydilli, "Hâfız İsmâil Paşa", *TDVİA*, XXIII(2001), s. 116-117.

18 Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, İstanbul tarihsiz, s. 34-37; Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, Ceridehane Matbaası, İstanbul 1285/1868, s. 201-204; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 275-277; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara 2013.

19 Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, s. 19-21; Kazasker Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzera*, s. 66-67; Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, s. 205-206; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311, s. 394-395.

20 Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, s. 27-30; Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, s. 208-211; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 460-461; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Dârendeli İzzet Mehmed Paşa", *Belleten*, XXVIII/110(1964), s. 235-247.

isimler arasındadır. Bu isimlere Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı da eklendiğinde devrin mühim kaptan paşalarının vazife süreleri yirmi dokuz seneye tekabül etmektedir.* Söz konusu isimlerin kaptanlık vazifeleri altmış beş senelik vetirede %45'lik bir dilime karşılık gelmektedir. Bu isimlerden Melek Mehmed Paşa merkez bürokrasisindeki aristokratik/sıhrî bağları (Kaptan-ı Derya Fındıklılı Hoca Süleyman Paşa'nın oğlu) ve III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan ile olan evliliği sayesinde yükselmiştir. Himaye ilişkileri bağlamında kendisine intisaplı olanlardan köle orijinli Cenaze Hasan Paşa'nın sadrazam olması himaye pratiğinin tipik bir izdüşümüdür. Cezayirli Gazi Hasan Paşa ise I. Abdülhamid devrinin en güçlü simalarındandır. Gürcü asıllı bir köle olan paşa, yeniçeri ocağına girmiş ve kaptan-ı deryalığa kadar yükselmiştir. Himaye pratiğinin yansıması olarak kapı kethüdası olan köle orijinli Gürcü Yusuf Ağa'nın önünü açmış ve yükselmesini sağlamıştır. Yusuf Ağa, I. Abdülhamid'in torunu ile evlenen ve iki defa (1786-1789/1791-1792) sadrazamlık yapan meşhur Koca Yusuf Paşa'dır.

Bir diğer güçlü isim olan Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın intisap ilişkileri de söz konusu himaye pratiğini anlamlandırmada zikre değerdir; II. Mahmud devri sadrazamlık yapan Hurşid Ahmed Paşa, daha sonra sadrazam olacak Rumeli Valisi Selim Sırrı Paşa'nın azatlı kölesidir. Önce Reisülküttap Rasih Efendi'ye daha sonra da Küçük Hüseyin Paşa'ya intisap eden Hurşid Paşa'nın yükselmesinde Küçük Hüseyin Paşa'nın mühim tesiri vardır. Reisülküttap Hüseyin Hüsnü Beyefendi Küçük Hüseyin Paşa'nın sülbünden gelmesi itibarıyla burada zikredilmesi gereken isimlerdendir. Ayrıca Abaza Koca Hüsrev Paşa da köle orijinli olup, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın mühürdarı ve kethüdası olduktan sonra önü açılmıştır. Kaptan paşalık unvanlarının yanı sıra seraskerlik ve sadrazamlık da yapan Hüsrev Paşa yüzün üzerinde kölesi bulunan ve devletin çeşitli makamlarına bunlardan bazılarını yerleştiren bir isimdir.[21] Örneğin mahmilerinden Gürcü Halil Rıfat ve Mehmed Said Paşaların yükselmesini sağlamış hatta II. Mahmud'a damat yapmıştır. II. Mahmud devri dört sene sadrazamlık yapan (1829-1833) Reşid Mehmed Paşa da onun kölelerindendir. Zikredilen isimlerin altmış beş senelik vetiredeki %45'lik kaptan paşalık oranlarına kendilerinin ve intisap ağlarında bulunan isimlerin sadaretleri de eklenirse on altı sene altı aylık bir kesit ortaya çıkar ki bu da %25'lik bir orana tekabül etmektedir.

---

* Kara Halil Paşa'nın 1811'deki bir aylık kaptan-ı deryalığı değerlendirme dışı bırakılmıştır.

21 Yerleştirdiği isimlerden bazıları için bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2017, s. 371.

1774-1836 yılları arasında Ahmed Resmî'den Pertev Paşa'ya kadar uzanan vetirede sadaret kethüdalığı vazifesine gelen isimler arasında Süleyman Feyzi Efendi[22], Hacı Mustafa Efendi[23], Halil Hamid Paşa[24], Mehmed Hayri Efendi[25], Seyyid Feyzullah Efendi[26], Mustafa Reşid Efendi (Köse Kethüda)[27], Abdullah Birrî Efendi[28], Ahmed Atıf Efendi[29], Mustafa Refik Efendi[30], Canib Efendi[31], Halet Efendi[32], Mehmed Said Galip Paşa[33], Mustafa Mazhar Efendi[34], Mehmed Seyda Efendi[35], Mehmed Sadık Efendi[36], Ahmed Hulusi[37] ve Pertev Paşalar[38] aynı zamanda reisülküttaplık vazifesini de deruhte etmişlerdir.[39] Sadaret kethüdalığı ve reisülküttaplık vazifelerinde bulunan şahıslardan Halil Hamid ve Mehmed Said Galip Paşaların ayrıca sadrazam oldukları da hatırlanırsa var olan yüksek makamlar arasında sadareti takiben en itibarlısının sadaret kethüdalığı ile reislik olduğu söylenilebilir. Bu makamdaki himaye pratikleri örnekleri de bunu teyit eder keyfiyettedir; Reisülküttap Tevkii Hacı Mustafa Efendi, oğlu Abdullah Birrî Efendi'nin yükselmesini sağlamış ve o da babasının makamına gelmiştir. Reisülküttap Abdullah Birrî Efendi'nin intisap dairesinde olan Mehmed Said Galip Paşa onun himayesi ile sadaret mektubi kalemine girmiş ve önü açılmıştır. Mehmed Said Galip Paşa üç defa reisülküttap olmasının yanı sıra sadaret kethüdalığı ve sadrazamlık da yapmıştır. Tanzimat devrinin mühim siması Pertev Paşa onun himayesinde olup yükselen isimlerdendir. Mustafa Reşid Paşa da sadrazam olan eniştesi ve Pertev Paşa himayesinde

---

22 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 120-122; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 90.

23 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 125-126; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul tarihsiz, s. 449.

24 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 118-120; Ahmed Cavid, "Verd-i Mutarrâ", s. 34-36; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 299; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V(1935/1936), s. 213-268.

25 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 122-124; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 320.

26 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 126-128; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 38-39.

27 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 151-155; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 390.

28 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 132-135; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 391.

29 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 142-143; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 286.

30 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 175-177; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 414.

31 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 186-190; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 211.

32 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 157-160; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 102; Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi: Mehmed Said Hâlet Efendi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018.

33 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 166-170; Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, s. 22-24; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 615-616; İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Karesi Meşahiri*, Hüsn-i Tabiat Matbaası, Karesi/Balıkesir 1343/1925, II, s. 137-145; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar", *Belleten*, I/2(Nisan 1937), s. 357-448.

34 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 164-166; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 500-501.

35 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 183-186; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 119-120.

36 Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 193-195; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 194-195.

37 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 281-282.

38 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 38; Fatîn Davud, *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)*, haz. Ömer Çifçi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 42-43; Özhan, Kapıcı, *Tanzîmât Yolunda Bir Osmanlı: Mehmed Sâid Pertev Paşa (1785-1837)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2006.

39 Yalnız Ahmed Hulusi Paşa reisülküttaplığın ilgası hasebiyle reisülküttap yerine Hariciye Nazırı unvanına sahiptir. Ayrıca reisülküttaplık vazifesinde bulunmuş olan Akif Paşa'nın sadaret kethüdalığının ilgasının akabinde umûr-ı mülkiye/dahiliye nazırı olarak göreve gelmesi de zikredilebilir.

yükselecektir. Bir hizip hâlini alan bu kesimin muhalifi Akif Paşa ise amcası Mustafa Mazhar Efendi'nin himayesine girmiş ve önü açılmıştır.

1774-1839 arasında göreve gelen otuz dört sadrazamdan Hazinedar Şahin Ali Paşa (Gürcü), Cenaze Hasan Paşa (Çerkez), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (Kafkas/Gürcü), Koca Yusuf Paşa (Gürcü)[40], Yusuf Ziyaeddin Paşa (Gürcü), Hurşit Ahmed Paşa (Gürcü), Reşid Mehmed Paşa (Gürcü/Çerkez) ve Koca Hüsrev Paşa (Abaza) köle kökenlidir. Kalafat Mehmed (Bulgar) ve Hacı Salih Paşalar (Rum) ise mühtedidirler. Altmış beş senelik vetirede köle orijinli sadrazamların yirmi iki sene altı aylık iktidarlarına mühtedi sadrazamların iki buçuk yıllık süresi de eklenirse neredeyse yirmi beş senelik (yirmi dört sene on ay) bir kesiti işgal ettiği açıkça görülecektir ki bu %38'lik bir orana tekabül etmektedir. Şayet söz konusu vetire 1789-1839 senelerine inhisar edilirse elli senelik bir zaman diliminin yirmi senesindeki köle-mühtedi unsuru sadarette %40'lık bir yere tekabül edecektir. Cezayirli Gazi Hasan Paşa ve mahmisi Koca Yusuf Paşa'yı bir hizip olarak niteleyecek olursak bu tarafa nazaran mücadele hâlinde oldukları ve köle orijinli olmayan Halil Hamid Paşa'nın başını çektiği hizbin ise köleleri de içine alan genişlikte bir hususiyet arz ettiği görülecektir. Örneğin Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa taşrada doğmasına rağmen amcası Kaptan-ı Derya Benli Hacı Mustafa Paşa vasıtasıyla siyâsetin göbeği olan İstanbul'a gelmiş ve akabinde Silahdar Seyyid Mehmed Efendi'ye intisap ederek bürokrasiye girmiştir. Fakat intisap ilişkilerinde onun önünü açacak olan asıl unsur Halil Hamid Paşa'nın kızı ile evlenmesi olacaktır. Kendi önü açılırken yeğeni Safranbolulu Hacı Salih Paşa da kaptan-ı derya olacaktır (1806-1807). Köle orijinli Yusuf Ziyaeddin Paşa da Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa'nın amcası Kaptan-ı Derya (1760-1761) Benli Hacı Mustafa Paşa'nın kölelerindendir. İlk olarak Darendeli Mehmed Paşa'ya intisap etmişken daha sonra Halil Hamid Paşa'nın himayesine girmiş ve mühürdarlık ile silahtarlık vazifelerinde bulunmuştur. Halil Hamid Paşa'nın bu isimler haricinde Ahmed Resmî, Ebubekir Ratib ve Enverî Efendilerin de hâmilerinden olduğu zikredilecek olursa devrin birbiriyle rakip hâlinde olan ve fakat olabildiğince devlet merkezli/kaygılı hareket eden iki hizbinin ne denli müessir olduğu anlaşılacaktır. Köle orijinli Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın (Gürcü/Çerkez) – (1792-1803) I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan ile evlenerek damat oluşu ve III. Selim ile olan yakınlığı da burada zikredilebilir. Kethüdalığından yetişme Kara Mehmed Paşa'nın kapan-ı derya (1811) olması ve II. Mahmud devri sadrazamlarından Hurşid Ahmed Paşa'nın kendisine

[40] Ahmed Cavid, "Verd-i Mutarrâ", s. 37-40; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 667-668; Kemal Beydilli, "Koca Yûsuf Paşa", *TDVİA*, XLIV(2013), s. 23-25.

intisaplı isimler arasında bulunması gayet mühimdir. Ayrıca bir diğer köle menşeli isim de II. Mahmud devri sadrazamlarından Benderli Ali Paşadır. İbrail Nazırı Ahmed Ağa tarafından esir alınmış ve muhtemelen Yusuf Ziya Paşa tarafından sahiplenilmiştir.[41]

III. Selim devri muhalif hizbi temsil eden ve aleyhte ciddi faaliyet gösteren Hafız İsmail Paşa, akabinde sadarete getirilen İbrahim Hilmi Paşa ve II. Mahmud devri kaptan-ı deryalık ve sadrazamlık yapan Deli Abdullah Paşa Bostancı/Yeniçeri orijinlidirler. II. Mahmud devri sadrazam olan Laz Ahmed Paşa da ocak menşeli olan isimlerden biridir. Ayrıca devrin bir diğer mühim siması olan sadrazam Silahtar Ali Paşa'nın kendisi Enderun'da yetişmiş ve akabinde silahtar olmuş olmakla birlikte pederi İzzet Ahmed Paşa yeniçeri ocağından yetişmedir.

Buhran devri olarak ifade ettiğimiz tarihî vetiredeki intisap örüntüsünü tahlil ederken değinilmesi gereken iki mühim hizipleşme örneği III. Selim ve IV. Mustafa yaranıdır. İfade etmek gerekir ki hem Nizâm-ı Cedid ricali olarak bilinen grup hem de onu tahttan indiren ekibin yapısı yukarıda zikredilen insan potansiyelinden beslenmekteydi. Ayrıca iktidar ilişkileri muvacehesinde her iki hizip de var olan güçlü intisap ağlarının çevrelediği kudret dairesinde oldukça periferide bulunmaktaydı.

Nizâm-ı Cedid ricali olarak bilinen ekip yeknesak bir mahiyet arz etmemekle beraber tipik hizip refleksiyle hareket ederek, Sultan III. Selim ve iktidarındaki siyâsî ve türevi rantı kendine kanalize etmeye çalışmaktaydı; III. Selim'in yaranı olan ekibi oluşturan isimlerin mühim bir kısmı şehzadeye/sultana olan hususî yakınlıklarıyla sahip oldukları mevkileri elde etmişlerdi. Vakanüvis Asım Efendi'nin beyanlarıyla ifade edilecek olursa, söz konusu ekip muhalif ve muarızları tarafından gavurluk, zındıklık, Avrupaîlik ve mümasili şekillerde itham ediliyordu. Bunun temelinde yatan asıl unsur ekibin yeni felsefi fikirlere temayül göstermiş olması değil aksine zihin dünyalarını şekillendiren tasavvufî meşrep/anlayıştı.[42]

IV. Mustafa yaranı ricalin taraftarı oldukları şehzadeye/sultana olan şahsî bağlılıkları ise harem/Enderun ağalığı, çukadarlık gibi hususî hizmet mevkiinden gelmelerinden kaynaklanıyordu. Söz konusu ekipteki nüfuzlu isimlerden bazılarının (Abdülfettah Ağa, Ebe Selim) köle orijinli olmaları ve umumî olarak bu hizbin *kenar*da kalmış bir mahiyet arz etmesi gibi ayrıntılar burada zikredilmesi gereken fârik hususlardandır.[43]

---

41 Benderli'nin esir alınması ve cesareti ile alakalı Yusuf Ziya Paşa'nın satırları için bkz. BOA, TS.MA.E, 667/22.

42 Süheyla Yenidünya, "Atabegân-ı Saltanat: Avrupa'ya Özenen Müceddidler Mi? Heterodoks Zındıklar Mı?", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, XVI/25(2018), s. 63-86.

43 Aysel Danacı Yıldız, "III. Selim'in Katilleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI(2008), s. 88-90.

Her iki hizbin de kahramanları sultanın/ateşin yakınında temerküz etmiş ve şahsî ilişkileri/bağlılıkları ön plana çıkarmıştı. Müesses ve sistematik bir veçhe arz etmeyen iki grubun da varlığını mümkün kılan şey, kudreti dizayn edebilme mevkileri yahut bir diğer deyişle hırslarıydı. Cârî olan hizmet-nimet sarmalından sıyrılarak kendi oluşumlarını ön plana çıkaran söz konusu hizipler bu sebeple kadim intisap ilişkileri ile berdevam olan unsurların muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştı. Bir yanda siyâsî faillerin irrasyonel ilişkileriyle şekillenen söz konusu devirde diğer bir yanda devlette yavaş ve fakat istikrarlı rasyonelleşme ve bürokratikleşme devam ediyordu. Fakat siyâsî akıl bu vetirede tabii olarak nevrotikleşmiş, intisap ilişkileri, var olan klikler ve devletin siyâsî konumlanışı gittikçe öngörülemez bir hâl almıştı.

1774 senesinden sonraki intisap ilişkilerinden çıkarılabilecek neticelerden en mühimi bürokratikleşme vâkıasıdır. Ulaşılabilecek en merkezî mevki olan sadaret ve ona yakın sadaret kethüdalığı/reisülküttaplık mevkilerinin artık gittikçe kalemiye tandanslı intisap ağlarıyla sarılması bunun en bariz tezahürüdür.[44] Burada dikkat çeken hususlardan biri de tabiî nepotik bağlardansa, himaye bağlarının tesirinin artmasıdır. Bundan dolayıdır ki aristokratik denilebilecek iltimaslara nazaran köle ve varyantı unsurların (kulların) himaye ağlarındaki iltimasları daha baskın hâle gelmiştir. Bu vetirede aristokratik nüfuzunu en müessir kullanan kesim ise ilmiye mensuplarıdır.[45] Bunlara nazaran sadaret, kaptan paşalık, sadaret kethüdalığı ve reisülküttaplık vazifelerinde bulunan isimler tabiî nepotik bağlar yerine himaye ağlarının nüfuzunu arttıracak evliliklere girişmek yahut birden fazla hâmi edinme gibi rasyonel tercihlerle merkeze daha da yaklaşmaya çalışmışlardır.

Osmanlı siyâsî iradesinin başat unsurları -nepotik bağların neredeyse aristokratikleşmeye başladığı ulema sınıfı istisna edilirse- kısmî nepotik yakınlıklara sahne olmakla birlikte esasında himaye pratikleri ile oluşan bir mahiyet arz eder. Nasıl sultanın bir kapısı varsa ona özenen paşaların da kendi kapıları vardır. Paşa kapılarının nüfuslarında ve insan kapasitesinde yaşanan değişimle doğru orantılı olarak 18. asırdaki bürokratikleşme ve himaye pratiği giderek ekolleşmeye başlamıştır. Bu meyanda hânegî-himaye usulü olarak isimlendirilen söz konusu ekolleşmenin, Osmanlı siyâsî aklının tabii

---

[44] Osmanlı siyâsî yapısında çeşitli sınıfların tesirlerini, 1453'e kadar olan devir için ilmiye, 1453-1656 arasında seyfiye, 1656-1703 arası sınıflar arası geçişkenlik üzerinden değerlendiren bir görüşe göre de 18. asır sonrası için mevcut sınıflar kristalize olmuş ve kalemiyenin ağırlığı artmıştır bkz. Cenk Reyhan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Seyfiyye Sınıfı: Vezir-i A'zâmlık Örneği", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 31(2012), s. 209-224.

[45] Bu meseleye dair detaylı bir çalışma için bkz. Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, trc. Mehmet Faruk Özçınar, Birleşik Yayınları, Ankara 2008, s. 25-60, 241-249.

bir tezahürü olduğu söylenilebilir.[46] Sosyal muhayyilesi farklı dinler, tarikatlar, meslekler üzerinden şekillenen fertlerin/reayanın askerî taife olması ve/veya sıhrî bağlarla idarî kadroya/askerî sınıfa dahil olması aynı zamanda Osmanlı siyâsî aklının faillerinin belirlenmesi demektir. Bundan dolayıdır ki devlet var olan statükoyu devam ettirme eğilimindedir. Fakat bu devamlılık idarede kudretini arttıran yapılar ve konjonktür ile de değişebilen esnek bir yapı arz eder.

Himaye ilişkileri tahlil edilirken üzerinde durulması gereken meselelerden biri de hizipleşme pratiğidir. Hiziplerin teşekkülünün hangi reflekslerle olduğu sorusu bugüne değin ne tam manasıyla sorulabilmiş ne de tatmin edici bir cevap bulunabilmiştir. Özellikle yenileşme vâkıasının değerlendirme kıstası olarak karşımıza çıktığı 18 ve 19. asırlarda hizipleşme pratiğinin ardındaki mantığın kavranması bayağı bir problem hâlini almıştır. Peki hizipleşme sahiden rasyonel tanımlara sığacak yani tam manasıyla rasyonel reflekslerle açıklanabilecek bir vâkıa mıdır? Muhafazakâr, liberal, tutucu, gerici, yenilikçi vb. şeklinde tasnifler herhangi bir himaye ilişkisini dört başı mamur tasvir etmeye yarayacak kavramlar mıdır? Üzerinde durduğumuz devir açısından söylenecek olursa ne himaye ilişkileri ne de hiziplerin nitelikleri ve birbirleriyle olan çekişmeleri katı bir rasyonelliğe sahiptir. Söz konusu ilişkilerin sınırları belirgin olmayıp tam tersine muğlak bir mahiyet arz eder. Kimi zaman şans, talih, tesadüf gibi unsurların da dahil olduğu intisap ilişkileri rasyonel açıklamalara ve tarihçilerin tutarlılık çabalarına sığmayacak kadar karmaşık ve karanlıktır. Osmanlı himaye ilişkilerini tahlil eden literatürde, intisap sisteminin zikredilen girift mahiyetini ifade için kullanılan 'Alâeddin'in lambası efekti/hareketliliği' ve 'çark-ı felek' tabirleri de bunu teyit etmektedir.[47] Geçmişte ne olduğunu aktarmanın/kurgulamanın yanında neden ve nasıl olduğunu da düşünmek zorunda olan tarihçi için söz konusu insanî ilişkilerin mahiyeti başlı başına bir problem olarak gözükmektedir. Sıhrî bağları ile uzun asırlar devletin farklı kademelerinde bulunan aile mensuplarının mevkileri, "geçmişsiz" kölelerin beklenmedik yükselişleri/düşüşleri, kimi zaman iki unsurun himaye pratiğinde birbiriyle geçişkenlik arz etmesi, sırf menfaat saikiyle kurulan dostluk ve düşmanlıklar söz konusu karmaşa ve muğlaklığa örnek verilebilir. Ne sosyal taban, ailevî bağlar gibi hususların kişilerin ve/veya hiziplerin

---

[46] A. Hâluk Dursun, "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hânegî-Himâye Usûlü", *Kubbealtı Akademi Mecmûası*, XXV/4(1996), s. 71-83.

[47] Sırasıyla her iki kavrama dair bkz. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11/3(1969), s. 272-273; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, trc. Ercan Ertürk, TVYY, İstanbul 2014, s. 43.

açıklanmasında yardımcı bir done olmaları, ne de "geçmişsiz" kulların himaye/intisap ilişkilerindeki "talih"leri verili (*a priori*) olarak kabul edilebilecek katî kıstaslardır.

Himaye pratiklerinin/ilişkilerinin temelinde, gerçekleştiği devrin konjonktürü, nimet ve zorlukları gibi edilgen unsurlar bulunmakla beraber, şahsî/içtimâî menfaat, dostluk-düşmanlık/yakınlık-uzaklık gibi müşterek hislerle çevreli irrasyonel bir alan da mevcuttur. Himaye ilişkisinde kimi zaman intisap pratiğinin kahramanı olan "özne"nin kendisinden kaynaklanan unsurlar devreye girerken kimi zaman da çevrenin tesiriyle münfail/edilgen bir mevkide kalan özneler söz konusudur. Bir hâminin akrabasını yahut bir köleyi neden tercih ettiği/intisabına aldığı sorusu bir çırpıda cevaplanarak geçiştirilemeyecek kadar dikkat ve özen gerektirmektedir.

18 ve 19. asır Osmanlısının intisap ilişkileri içerisinde kalemiye/bürokrat sınıfına nazaran daha tutarlı değerlendirme yapmayı mümkün kılan kesimler ilmiye ve seyfiyedir. Uzun asırlar devlette istihdam olunmuş aile mensuplarının, kazanımlarının devamı olarak hâlâ siyaset sahnesinde arz-ı endam etmeleri şaşılmayacak bir husus olsa gerektir. Hakeza ocaklar da kendi cemaat yapıları sayesinde "ocaklı olma" kimliğinin sağladığı ilişkilerin nemasını almaktadırlar.

Osmanlı siyâsî aklının izah edilen bin bir veçheli hali özünde hem insanın psikolojik tarafıyla hem de tarih ile arasındaki karmaşık ilişkiyle ilintili olması bakımından şayan-ı dikkattir. İntisap ve himaye ilişkilerinin girift yapısını tahlil etmek, Osmanlı nizamını oluşturan hayat dairelerine daha sahih bir nazarla bakmayı mümkün kılacağı gibi söz konusu faillerin eliyle pratize edilen daire-i adliye izanının da anlaşılmasını sağlar.

1.2. Üç İhtilâl (1807-1808)

Vehhabiler'in kutsal toprakların idaresini *de facto* olarak ele geçirmesi (1806), Nizâm-ı Cedid'in Rumeli'de uygulanması kastıyla vazifelendirilen Kadı Abdurrahman Paşa kumandasındaki yeni ordunun Çorlu ve havalisinde karşılaştığı muhalefet neticesi tarihe II. Edirne Vakası (1806) olarak geçen hadise, İngiliz filosunun İstanbul önlerine kadar gelmesi (1807) ve bunları takiben yaşanan gelişmeler, III. Selim'in hal'ine doğru giden 'meşruiyet krizi'nin ana sebepleriydi. İşbu buhranın ayyuka çıkması, III. Selim ile birlikte uzun zamandır mesai sarf ettiği Nizâm-ı Cedid projesinin tarihe karışmasına sebep olmuş ve IV. Mustafa'yı tahta çıkaran (29 Mayıs 1807) iktidar şerikleri, müttefikleri olan yeniçeriler sayesinde oluşturdukları "devr-i sâbık"tan kalma şahıs, müessese ve pratikleri kendi ikballeri uğruna hâk ile yeksan etmişti. Darbeci ekibin siyâsî, sosyal ve iktisadî menfaat *network*ünü muhafaza gayesiyle giriştikleri ihtilal zahirî olarak III. Selim'in şahsına müteveccihti ve fakat esasında Nizâm-ı Cedid Projesi'ni ve ona dair pratikleri hedef alıyordu. 1807-1808 yılları, yeniçeriliğin ilgasına (15-17 Haziran 1826) değin sürecek olan *terror ala Turca*'nın[48] bilfiil baş gösterdiği yıllar olarak tarihe geçecekti.

Söz konusu devir, devletin *erkân-ı erbaa*sının (ilmiye, seyfiye, kalemiye, ehl-i ticaret) varlıklarını idame ettirmek için giriştikleri çeşitli koalisyonlara sahne olmuş ve teorik olarak meriyette olan hukuk pratikte çok kez askıya alınmıştı. Carl Schmitt'in kavramsallaştırmasıyla söylenecek olursa 1807-1808 yılları *istisna hâli*nin/olağanüstü hâlin her yönüyle cârî olmaya başladığı bir devirdi.[49] IV. Mustafa'yı tahta çıkaran ekibe/cemaate karşı, "devr-i sâbık" ricalinden hayatta kalmayı başaranlar da kendi menfaat ve ikballerini berdevam kılma kaygısıyla, bu sefer evvelde olduğu gibi merkezin (sultanın) değil kenarın (ayanların) kudretini dizayn etmeye başlamışlardı. Bu minvalde Rusçuk yaranı, Alemdar Mustafa Paşa, onun kesesine bakan Sarraf Manuk Mirzayan ve Fransa ve Rusya devletlerinin baskıları gibi çok yönlü tesir ve mücbir sebeplerle IV. Mustafa iktidarı devrilmişti.

---

[48] Stratford Canning'in yeniçeriliğin ilgası ve akabindeki kovuşturmaları anlatırken kullandığı "a reign of terror (terör hâkimiyeti)" tabiri aslında bir zirveyi ifade ediyordu: 1807-1808 yıllarında harlamaya başlayan *âteş-i ihtilâl*in zirvesini. Söz konusu tabire dair bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 39.

[49] Schmitt tarafından hâkimiyet/egemenlik ile ilişkisi kurulan istisna hâli, kendisine karar verenin 'egemen/hâkim' olarak isimlendirildiği bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Schmitt ve onu takiben Agamben tarafından alakalı kavrama dair yapılan tahliller için bkz. Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat, Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, trc. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara 2016; Giorgio Agamben, *İstisna Hâli*, trc. Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.

Alemdar Mustafa Paşa da bu vetirede "karşı devrim" hareketinin "kahramanı" olacaktı; yüzünü bile görmediği III. Selim'i tahta çıkarmak arzusuyla ordusu ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve sarayı basarak yaptığı darbe neticesi IV. Mustafa ve yaverlerinin eliyle III. Selim öldürülmüştü. Selim ile birlikte öldürülmek istenen ve katillerin elinden zor kurtulan II. Mahmud da bu hengamede tahta çıkmıştı (28 Temmuz 1808). Alemdar Mustafa Paşa ve ardındaki "devr-i sâbık" ricali için III. Selim'in var ya da yok olmasından ziyade asıl mühim olan "kudret tekeli"ne sahip olmaktı. Bu meyanda yönlendirdikleri Alemdar Mustafa Paşa'nın, III. Selim'e nispetle genç, tecrübesiz ve ekipsiz olan II. Mahmud tarafından sadarete tayin edilmesi onlar için büyük bir fırsattı. Evvel emirde yapılması gereken şey 'intikam' almaktı. III. Selim ve ekibine karşı estirilen terörün ardından şimdi sıra IV. Mustafa ve yadigarlarına gelmiş, bu kez de onlar *seyf-i intikam*a (intikam kılıcına) boyun eğmişlerdi. Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da uyguladığı sert tedbirler sadece bu kadarla kalmamış, yeniçerilerin esamelerinde kesintiye gidilmiş ve töhmet altında olan suçlular -devrin ifadesiyle *erazil* taifesi- yeni sadrazamın kahrından nasiplerini almıştı. Bu vetirede yeniçerilerin huzursuzluğunu doruğa çıkaran şey ise Sekban-ı Cedid namıyla kurulan talimli asker ocağıydı. Bunun bir diğer veçhesini de Alemdar Mustafa Paşa tarafından İstanbul'a davet edilen ayanlarla uzunca görüşmeler yapılarak hazırlanan, tarihe Sened-i İttifak (7 Ekim 1808) ismiyle geçecek olan metin oluşturuyordu. Cabbarzade Süleyman, Sirozlu İsmail Bey, Karaosmanzade Ömer Ağa gibi ayanların ve devrin ileri gelen isimlerinin imzaladıkları senet, II. Mahmud tarafından da üzerine hat yazılarak kabul edilmişti. III. Selim'i tahttan indiren yamak-yeniçeri ve IV. Mustafa ekibinin imzaladıkları Hüccet-i Şer'iyye (31 Mayıs 1807) gibi işbu metin de bir darbe akabinde yeni iktidar şeriklerinin haklarını korumaya dönük bir vesikaydı. Osmanlı tarihinde daha evvel bir benzeri olmaması hususu ise ilk defa merkezden değil de kenardan/çevreden bir unsurun bu tip bir taahhütte taraf olmasıydı.

18. asır Osmanlı siyâsî/sosyal ve iktisadî gerçekliği göz önüne alındığında merkezdeki gruplara yahut bir diğer deyişle erkân-ı erbaaya, yeni bir unsur olarak ayanların eklemlendiğini söylemek herhâlde yerinde olacaktır. Kendini sürekli öteki (Batı) üzerinden tanımlamayı şiar edinmiş self-oryantalist zihinlerin iddia edegeldikleri üzere Sened-i İttifak metninin, Magna Carta (1215) ve emsali vesika yahut hukukî yeniliklerle benzeştirilmesi sathî ve yapay bir tavır olsa gerektir. Söz konusu benzeştirmelerin ardında, batının geçirdiği tarihî vetireyi Türk tarihine bir şablon olarak giydirme gayretiyle Osmanlı tarihine içkin batılı değer ve normlar yaratma çabası olduğu açıktır. Bunun yerine Sened-i İttifak'ı, siyâsî kudretin paylaşımında yeni ve eski

ortakların geçici ve konjonktürel bir uzlaşısı olarak görmek daha yerinde ve tutarlı olacaktır.[50]

Buhran Devri'nde yaşanılan sosyal ve siyâsî çalkantılar, hem uzun bir zaman dilimde birikmiş olan gerilim ve tazyikin patlaması hem de kendinden sonra yaşanılacak tanzim pratiğine uzanan yolun hazırlayıcısı mevkiindedir. Bu vetirenin buhran kelimesiyle ifadesini bulmasının sembolik olduğu kadar hakiki sebepleri de mevcuttur; şüphesiz ki çok kısa bir zaman diliminde yaşanmış olan üç ihtilâl ile padişahlar ve alakalı iktidar grupları değişmiştir. Söz konusu değişimle hem sosyal muhayyilede hem de var olan tarihî/siyâsî akıl ve bilinçte kalıcı değişimler vukua gelmiştir. Osmanlıların zaman algılarıyla ifade etmek gerekirse, 13. Hicri asrın ilk çeyreğinde yaşanan söz konusu ihtilaller ve akabinde yaşanan tanzim pratikleri bütün tesirleriyle birlikte nazar-ı itibara alındığında, zikredilen asrın izafî olarak idrak edilen en uzun asır olduğu tebarüz etmektedir.

[50] Sened-i İttifak'ın Batı tarihyazımı merkezli, artık klasikleşmiş işlenişinin yanında merkeziyetçi kaygılarla oluşturulduğuna dair yapılan yeni yorumlar için bkz. Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford Universitty Press, Stanford 2016, s. 232-234; a.g.mlf, "Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, s. 667-709; Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar, Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, trc. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2011, s. 292-297.

1.2.1. Habbeden Kubbeye: Selim'i Devirmek

"*Nuşirevanın meşhur sözüdür:*
Ed-devletü bi'r-ricâli ve'r-ricalü bi'l-mâli ve'l-malü bi'r-raiyyeti ve'r-raiyyetü bi'l-adaleti."[51]

I. Abdülhamid'in vefatı üzerine yeni tahta çıkan III. Selim Prusya ile ittifak yaparak Avusturya cephesini emniyete almış ve Ruslara karşı katî zaferi beklemeye koyulmuştu. Fakat Osmanlı tarihinde ilk kez ordunun süregiden harpten ümidini keserek savaşmayı reddetmesi ve *kıyamete dek* savaşılsa da başarılı olunamayacağını ifade etmesi III. Selim'in şahsında Osmanlı siyâsî aklını derinden sarsmıştı.[52] Beka-yı devlet kaygısının 18. asırdaki en net tezahürü olan Maçin boykotu[53] ile yeni padişahın bütün saltanat süresini işgal edecek olan askerî ve iktisadî tecdit programının (*Nizâm-ı Cedid*) icrasına dönük fikirlerin kuvveden fiile geçişi hızlanacaktı.

Boykot hadisesiyle birlikte oluşan muhalefete ve fiilî duruma karşılık olarak devlet ricalinden gerekli düzenlemeler ile alakalı görüşlerini bildirmesini isteyen Selim, bu hareketiyle hem asker ve sivil idarecilerin yazdıkları boykot belgesine/mahzara cevap vermiş hem de muhtemel muhalefetin önüne set çekmişti. Tarihe Nizâm-ı Cedid layihaları olarak geçen ve topyekûn siyâsî aklın tezahürü olan gelişmelerle III. Selim devrine damgasını vuran Nizâm-ı Cedid başlamış oldu.

Yeni tanzim pratiğinin iktisadî ayağı İrâd-ı Cedid namıyla yeni bir hazine kurulması ve yapılacak yeniliklerin finanse edilmesini kapsıyordu. Askerî veçheden kurulacak yeni ordunun kıyafet, talim ve organizasyon şekil ve teamülleri o sıradaki rol model olan yabancı örnekler üzerinden oluşturulmuştu.

Nizâm-ı Cedid tarzı bir projenin meriyete konulması, var olan menfaat ve kudret tekelinin bozularak yeniden dizayn edilmesini gerektirdiğinden, maddî ve manevî varlığını/iktidarını statükonun berdevam olmasında gören hizip ve cemaatler/gruplar söz konusu projeyi gayet tabii olarak muhalefetle karşılamışlardı. Söz konusu muhalefet başta kadim müktesep hakları/kazanımları ve menfaat ilişkileri olmak üzere, var olan konjonktür, siyâsî, askerî, iktisadî ve içtimâî hadiselerden de kuvvet alarak Nizâm-ı Cedid projesinin akim kalmasına sebep olacaktı;

---

[51] Yazı stilinden II. Mahmud'a ait olduğunu düşündüğümüz vesika için bkz. BOA, TS.MA.E, 1211/4.

[52] *Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi, Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*, haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 142; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8(1999), s. 30.

[53] Maçin sahrasındaki meşhur boykot hadisesi ile alakalı tafsilat için bkz. Aysel Yıldız, "Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçin Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2(2016), s. 123-162.

Vehhabiler'in kutsal toprakların idaresini *de facto* olarak ele geçirmeleri ve hac farizasına mâni olmalarıyla (1806) III. Selim'in manevî kudreti sarsılmıştı. Rumeli'deki ayan muhalefeti ve ona eklemlenen yeniçeri karşı duruşuna, sadrazamın ve şehzade Mustafa'nın el altından yürüttüğü faaliyetlerin eklemlenmesiyle Nizâm-ı Cedid'in Rumeli'de uygulanma çabası sekteye uğramıştı. II. Edirne Vakası olarak tarihe geçen bu hadiseden sonra Nizâm-ı Cedid'in tatbikine dair kararlılığında taviz vermek zorunda kalan padişah, Sadaretten azlettiği Hafız İsmail Paşa[54] yerine İbrahim Hilmi Paşa'yı vazifeye getirmişti. Ayrıca İngiliz filosunun İstanbul boğazı önlerine gelerek yarattığı dehşetle birlikte padişah maddî ve manevî kudretini/karizmasını yitirmişti. Serdar-ı ekrem olarak tayin edilen sadrazamın ordu ile birlikte İstanbul'dan ayrılmasını müteakip Nizâm-ı Cedid ekibinden Kethüda İbrahim Nesim Efendi'inin tavsiyesiyle, yaklaşan darbenin en enteresan ve muamma şahsiyetlerinden Köse Musa Paşa o sırada kaymakamlığa getirilmişti.[55]

III. Selim, kudreti gayet zaafa uğramasına rağmen ideallerinden vazgeçmiyordu; Rus donanmasının muhtemel taarruzundan korunmak kastıyla Karadeniz Boğazı'ndaki kalelere istihkamlar yapılmış, Rumeli tarafında tabyalar inşa edilmişti. Söz konusu tabyalara top koyulması için Mahmud Raif Efendi'nin nezaretinde Rumeli tarafına Selim Sabit Efendi, Anadolu tarafına ise Seyyid Mehmed Efendi bina emini olarak tayin edilmişti. Aynı zamanda Nizâm-ı Cedid ocağından getirilen birtakım askerler de alakalı kalelere yerleştirilmişti. Nizâm-ı Cedid askerlerinin sayısının fazlalığı ve talim/kıyafet

---

[54] Hafız İsmail Paşa sadareti müddetince bir yandan III. Selim'e hoş görünmeye çalışırken diğer bir yandan da Nizâm-ı Cedid aleyhine çalışıyordu. O sırada Şehzade Mustafa da tahta çıkma planlarını gerçekleştirmek üzere faaliyetlere girişmişti: "*Seyyit Mustafa Efendi'nin Sultan Mustafa merhumun hakkında maktul Mirahor-ı Evvel Seyyit Mehmed Ağa'dan rivayet olmak üzere Pehlivan [Hüseyin] Ağa'ya kapı bezirgânı vasıtasıyla fitnelik teşvikine dair irsal eylediği evrakın sıhhatine delalet eder çok eserler olduğu Sultan Mustafa merhumun esrardaşlarından diğer birinden dahi rivayet olunmuştur. Hazine Kethüdası Selim Ağa ile Tayyar Paşa'ya, Cabbarzade ile nizaı vukuunda Tayyar Paşa tarafına galebe gelir ise şekaveti müzdad olmağla belki Sultan Selim merhumun hal'ine bais ola ve taht-ı hümayun kendisine nasip ola. Sultan Mustafa esrardaşından biri şöyle rivayet eder ki "hemen harem sıralarında aklı başına geldiği andan ta cülusuna kadar Sultan Selim aleyhine etmediği iş kalmamış idi. Seherelere başka havascı deyyuslara başka hatta maktul Ayasofyalı Abdülbaki'de dahi vafir tezkeresi zuhur etmekle bade badin Abdülbaki katlolundu. Ceffarlara ve cincilere ve müneccimlere nihayet her taraftan gücü yettiği kadar istimdada sa'yde asla kusur etmedi" deyü haber verir*" bkz. BOA, TS.MA.E, 538/20. Şehzade Mustafa'nın II. Edirne Vakası ve Tayyar Paşa isyanındaki rolüne dair bkz. Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, İstanbul 1280, s. 13; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, I, s. 738; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 63. Cevdet Paşa, çeşitli mevzulara dair notlarının yer aldığı, müteferrik risale ve yazışmaları istinsah ettiği bir defterin derkenarında, Koca Sekbanbaşı risalesinin IV. Mustafa'nın Yeniçeri Ocağı'na yaptığı darbe teklifine cevap olarak kaleme alındığını yazmaktadır: "*İstimâımıza göre Sultan Selim Han zamanında varis-i saltanat bulunan Şehzade Sultan Mustafa, ocaklunun erbab-ı dirayetinden galiba Koca Sekbanbaşı deyû şöhreti olan ihtiyara nihânîce bir kağıt yazup 'Nizâm-ı Cedid hususu Yeniçeri Ocağı'nı nihayette ref' edecektir. Beni padişah edesiz, ben Nizâm-ı Cedid'i ref' ederim' demiş olmağla ol dahi vâkî hâli beyan için işbu risaleyi telif ve irsal eylemiş…*" bkz. Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter [Kütüphane kaydında muhteviyatına göre taksim edilerek numaralandırılmış olan bu yazmaya müstakil isim koyulmamıştır. Bundan dolayı yazma ismini verirken tasarrufta bulundum.]*, İBBAK, Cevdet Paşa Yazmaları, nr. 58, s. 76ª, derkenar.

[55] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, Ankara 2010, s. 60.

farklılıkları kale yamaklarını rahatsız ediyordu.[56] Ayrıca yamaklar, Nizâm-ı Cedid vari kıyafet ve talim ile alakalı yapılacak muhtemel bir teklifi reddetmeleri üzerine sayıca fazla olan Nizâm-ı Cedid askeri eliyle kendilerine kastedileceğinden şüpheleniyorlardı. Aralarında yaptıkları toplantılarda "*Biz eben-an-ceddin yeniçeriyüz, Nizâm-ı Cedid libasın giyüp yeni baştan asker olmak mümkün ve mutasavver değildir*" şeklinde dile getirdikleri tepki şüphenin fiilî bir tavra dönüştüğünün göstergesiydi.[57] IV. Mustafa ve ekibi de bu sırada isyan fitilini ateşlemek için girişimlerde bulunmaya başlamışlar ve müsait merciin yamaklar olduğunu anlamışlardı.[58] O sırada zikredilmesi gereken bir diğer vaka da III. Selim'in Sekbanbaşı Mehmed Arif Ağa'yı çağırarak Cuma namazına "şemseli kaput" ve "Nizâm-ı Cedid elbisesiyle" gitmek istediğini söylemesidir: Bu teklife ağa tarafından "*bunun sonu gayet fena bir şey olmak ihtimaldir*" cevabı verilmişti. Cevap karşısında sinirlenen III. Selim ise "*Bak papas! Sen benim devletimin nazırı değilsin. Benim emrim elzemdir*" diyerek çıkışmış ve ağa da huzurundan ayrılmıştı.[59] III. Selim ayrıca Bostancıbaşı Şakir Bey'e "*Sen Bostancı neferatına Nizâm-ı Cedid elbisesi giydirebilir misin?*" diye sormuş ve cevap olarak "*Emrederseniz anlara şapka bile giydiririm*" karşılığını almıştı.[60] Gayet nazik ve hassas olan itaat-isyan ipi, arka arkaya gelen hadiselerin tazyikiyle olabildiğince gerilmiş ve neredeyse kopma raddesine varmıştı. Gerilimin hat safhaya ulaştığı işbu hengamda, Selim'in harp hâlinden istifade ederek böyle bir işe girişmesi tahttan inmesine sebep olacak isyanı ateşleyen en mühim unsurdu.[61]

17 RA 1222/25 Mayıs 1807[62] tarihinde Boğaz muhafazasından mesul olan kale yamakları arasında huzursuzluk çıkmıştı. Kendilerine Nizâm-ı Cedid üzere kıyafetler

---

[56] Kalelere yerleştirilen yamakların yekûnu 1953'tü bkz. Musa Kılıç, *Kabakçı Mustafa İsyanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2003, s. 53-54.

[57] Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. V 3374, s. 2[a]; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 127.

[58] Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 151, 153, 159; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 28-29; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 786.

[59] Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. V 3370, s. 3[b]. Bir diğer rivayete göre Cuma Selamlığı'nda Sekbanbaşı Mehmed Arif Ağa ile sohbet eden III. Selim, İstanbul'un sefer sebebiyle boşalmasını fırsat bilerek, kolluklarda azalan yeniçerilerin yanına Nizâm-ı Cedid askeri yazdırma fikrini öne sürmüştü. Sekbanbaşının bu hususu Yeniçeri ağasına açma teklifi üzerine III. Selim bundan vazgeçmiş ve fakat söylentiler ocağın içine kadar ulaşmıştı bkz. Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 2[b]; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 154; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, Kader Matbaası, İstanbul 1332, s. 18.

[60] Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 153; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 777; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 3[b]; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi 1806-1810 İsyanları – III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, trc. Hrand D. Andreasyan, İÜEFY, İstanbul 1972, s. 2; krş. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 132. Şapka giydirme sözünü Halil Ağa'ya izafe eden kaynak için bkz. BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS), 1139/50601.

[61] Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3(2017), s. 147-148.

[62] Tarihi 18 olarak veren kayıt için bkz. *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih, nr. 333, s. 1[b]. Tarihi 17 RA 1222 olarak veren bir diğer kayda göre hadisenin sebebi "*Karadeniz Boğazı'nda vâki kal'alar neferâtı Nizâm-ı Cedîd neferâtına mülhak olması irâde-i hümâyûn olup, Hasekî-i Hâssa'dan Halil Ağa nâm kimesne 'Nizâm-ı Cedîd neferâtı olmak şöyle dursun padişâh-ı âlem efendimizin murâd-ı hümâyûnu şapka*

giydirilmesi için Macar Tabyaları'ndan mesul olan Halil Haseki'nin vazifelendirilmesi söz konusu hoşnutsuzluğun esas sebebiydi. Yamaklar vaziyetten haberdar oldukları gibi; "*gel ağa, bu sözden fariğ ol, biz bu esvabı giymeyiz ve giymezler, bunu affeyle*" diyerek karşı durmuşlar ve akabinde de Halil Haseki'yi öldürmüşlerdi.[63] Aynı vazife ile görevlendirilen Bostancıbaşı Hüseyin Şakir Bey de bu maslahatı görüşmek üzere Mahmud Raif Efendi'nin yanına gitmiş ve yamaklardan bazılarına benzer telkinlerde bulunmuştu. Gelen cevap ise "*Biz kul oğlu kul ve yeniçeri oğlu yeniçeriyiz*" olmuştu.[64] Halil Haseki'nin akıbeti gibi, Mahmud Raif Efendi de Büyükdere'de yamakların elinden kurtulamamıştı.[65] Haberin saraya ulaşması ile hemen bir meşveret meclisi oluşturulmuş ve vaziyet istişare edilmişti. Yamakların sakinleştirilmesine dair alınan karara binaen yeniçeri orta, mütevelli ve ihtiyarları, aşçı ustaları ve yazıcılardan oluşan bir grupla birlikte nasihate gitmişlerdi ve fakat nasihat etmek yerine aksine tahrik ediyorlardı. İktidar ise yamakları yumuşatma kastıyla kabahati Şamlı Ragıp Paşa'ya yüklemiş ve bir nevi taviz olarak paşanın vezaretini kaldırıp Kütahya'ya sürmüştü.[66] Ertesi gün (18 RA/ 26 Mayıs) yapılan istişarelerden anlaşılacağı üzere Nizâm-ı Cedid ricali vakanın vahametinin farkında değildi. İbrahim Kethüda yamakları "*karga derneği*"ne benzeterek hafife almış ve yaşananları önemsenecek bir mesele olarak görmediğini ifade etmişti;

---

giydirmek olsa sizlere şapka giydirir idim' deyû zebânını dırâz edip nâ-bercâ hareketi esnâsında mezbûr Halil Ağa'yı pâre pâre ettikleri, akîbinde ricâl-i Devlet-i Aliyye'den boğazda Selim Sâbit Efendi ve Reis-i sâbık İngiliz Mahmûd Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi gibi zevât-ı kirâm nezâret üzre Boğaz'da ikâmet üzere olup Seyyid Mehmed Efendi['nin] olduğu konağa gelmişler, iki üç gün evvel aşağı gitmiş olup andan Mahmud Efendi['nin] olduğu konağa gelmişler, dört çifte bir kayık ile Mahmud Efendi fîrâr edip, [asiler] verâsından varıp, kayıktan çıkarıp anı dahi pare pare ettiler. Selim Sabit Efendi'yi istishab edip 'üç defa Yeniçeri Efendisi olup Nizâm-ı Cedîd takımından değildir' deyû konağına taraflarından âdem koyup 'ecânibden gelür olur ise def etsinler' deyü himayelerinde mahmî oldu." bkz. BOA, C.AS, 1139/50601.

63 *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 2[a]; BOA, HAT, 123/5064; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", *Belleten*, VI/23-24(1942), s. 254; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 2-3; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 3[b]-4[a]; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 19; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 155; Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. V 3372, s. 13[a]. Kethüda Said'e atfedilen velakin Asım Efendi'ye ait olması muhtemel yazmada geçen hâli için bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, İÜNEK, İbnülemin Kitapları, nr. 2785, s. 13[a], [Yazmanın ilk sayfası 1[b], karşısındaki sayfa da 2[a] olması lâzım gelirken, yanlış numaralandırmadan kaynaklı 2 numaralı varağa 1 kaydı düşülmüştür. Bu çalışmada alakalı yazmaya atıf yaparken klasik usulü bozmamak ve bir karışıklığa sebep olmamak için yeniden numara vermeyi tercih etmedim. Bunun yerine boşta kalan ilk sayfa (ilk varağın b yüzü) roma rakamıyla I, karşısındaki sayfa (ikinci varağın a yüzü) da 1[a] olarak belirlenmiştir]. Kethüda Said'e atfedilen bir diğer yazma için bkz. Veli Efendi-zade Kethüda Said, *Tarihçe*, SK, Yazma Bağışlar, nr. 2300, s. 1[b].

64 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 2[b].

65 *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 2[a-b]; *Neticetü'l-Vekayi*, s. 13[a]; Veli Efendi-zade Kethüda Said, *Tarihçe*, s. 1[b]; Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 2[b]-3[a]; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 3[b]-4[a]; Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 13[a]; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 779-780; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 127; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", *Belleten*, VI/23-24(1942), s. 254; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 20; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 30; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 155; BOA, HAT, 123/5028.

66 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 156-157; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 32; krş. Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 3[a]. IV. Mustafa devrine ait bir belgede Ragıp Paşa'nın "*Nizâm-ı Cedid'i tervice çalıştığı*" için vezaretinin kaldırıldığı ve sürüldüğü ifade edilmektedir ki bu da yamaklara karşı verilen tavizi teyit eder niteliktedir bkz. BOA, HAT, 1365/54051. Sürgünün Nizâm-ı Cedid'in ilgasından sonra olduğuna dair kayıtlar için bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, s. 14[a]; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 798.

isteyerek itaat etmezlerse cebren durdurulacaklardı.[67] Bu sırada Büyükdere Çayırı'nda içtima eden yamaklar, kimsenin can, mal ve ırzına dokunulmamasını, aksi harekette bulunanın idam olunmasını, Şeyhülislamın tasdik etmediği hiçbir şeyi talep etmemeyi ve Et Meydanında toplanarak Bab-ı Ali'den edecekleri taleplerine cevap gelene kadar dağılmamayı kararlaştırmışlardı. Kabakçı Mustafa'yı lider edinerek, Arnavut Ali, Bayburtlu Süleyman ve Memiş Çavuşların başını çektiği bir grup hâlinde[68] sahilden merkeze doğru harekete başlayan isyancı ekip, yolda rast geldikleri yandaşlarını da kendilerine katarak önce Tarabya'ya daha sonra da Yeniköy'e ulaşmışlardı. Nizâm-ı Cedid askerinden duydukları endişeden dolayı tereddüte düşmüş bir vaziyetteyken aynı zamanda kendilerine karşı verilecek muhtemel bir emirden de endişe ediyorlardı. Fakat Köse Musa Paşa tarafından verilen emir üzerine Nizâm-ı Cedid askerleri asilere karşı harekete geçmemişlerdi.[69] O sırada iktidar tarafında yapılan istişareler neticesi, yamakların Laz orijinli olmasından dolayı aynı kökene sahip yirmi beşinci bölük mütevellisi Kazgancı Hacı Mustafa Ağa'nın isyanı sükunete erdirmek kastıyla nasihat için gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Kazgancı Mustafa asileri teskin edeceği yerde tersine teşvik ediyordu.[70] Nizâm-ı Cedid askerinin varlığından dolayı müterreddit olan isyancı grubun ilk arzusu, söz konusu ocak askerinin Boğaziçi'nden kaldırılarak kışlalarına dönmesiydi. Bir gün sonra (19 RA) bu arzularını haber vermişler ve müspet bir karşılık bulmuşlardı. Arzularını kabul eden devlet erkânı meseleyi böyle halledeceklerini ve isyancı grubun geldikleri yerlere döneceklerini düşünerek rahatlamışlar ve konaklarına çekilmişlerdi. Fakat isyancılar tereddütlerinin izale olmasıyla birlikte Rumeli Hisarı'na doğru yola koyulmuşlardı. Yoldayken halkı galeyana getirmek üzere "*Ya ibâdullah! Bizim meramımız Nizâm-ı Cedid beliyyesini kaldırmaktır. Başka niyetimiz yoktur. Müslüman olanlar, kendülerin ocaklu bilenler bizimle beraber*

---

67 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 157; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 781; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", s. 255.

68 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* VIII, s. 157. Aldıkları kararlar bir diğer rivayete göre, Müslüman yahut gayr-i müslim kimsenin ırzına ve malına dokunmamak, beş vakit namazın bir vaktini dahi kaçırmamak, şarap ve rakı gibi içkileri içmemekti. Ayrıca ele başı denilebilecek isimler ise Kabakçı Mustafa, Arnavut Çavuş, Mahmud Çavuş, Süleyman Çavuş'tu bkz. Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 13^{b}. Ele başlarını Kabakçı Mustafa, Arnavut Sülü Beşe ve İbiş Beşe şeklinde zikreden kaynak için bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 4^{a}. Kabakçı Mustafa, İbiş, Arnavut Ali, Memiş olarak zikredilmesi için bkz. Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 3^{b}. Oduncu Süleyman, Bekir, Çili, İbiş, Memiş, ve Kabakcı Mustafa hâli ve istişare neticesi alınan kararlar için bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 3.

69 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* VIII, s. 157-158; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 4^{a}.

70 Kazgancı Mustafa bakırcılık ve kazgancılık ile uğraşarak hayli servet edinmiş biriyken Nizâm-ı Cedid'in uygulanmasının ardından bu ve türevi ticari sanatlara olan müdahale sebebiyle faaliyetleri sıkıntıya girmişti. Şahsî menfaatin yanında mutaassıp bir yeniçeri olan Kazgancı Mustafa'nın Köse Musa Paşa ile olan zımnî anlaşması ve söz konusu detaylar için bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 158. Asım'a göre Kazgancı Mustafa'nın gönderilmesi pabuç hırsızını camiie mütevelli yapmaktan farksız bir şeydi. Kazgancı Mustafa hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 783-785; Ayrıca bkz. Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe,* s. 3^{b}; Ayrıca bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 3-4.

olsun!" şeklinde nida ederek epey kalabalıklaşan isyancı gurup gece vakti Tophane'ye gelmişti (20 RA/28 Mayıs). Topçuların da kendilerine katılmasıyla birlikte gittikçe büyüyen isyan hareketi patlamaya yaklaşan bir bomba raddesine varmıştı.[71] Saray erkânı ve yüksek mevkideki isimlere Köse Musa Paşa'nın haber vermesi üzerine gece vakti acil bir meşveret kararı alınmıştı.[72] Yapılan meşverette çağırılan ocaklılara hitaben III. Selim "*Bu cemiyyetin sebebi nedir? Eğer kavgaları Nizâm-ı Cedid için ise ben bunları Nizâm-ı Cedid askeri edecek değilim ve şimden sonra Nizâm-ı Cedid'i ref' ü def ettim. İşte Sekbanbaşı Ağa'ya tenbih eyledim, varsın Nizâm-ı Cedid kışlalarına kilit vursun ve kurşun akıtsın. Bu cemiyyeti def edin. Piriniz aşkına olsun*" demiş ve fakat haber sekbanbaşı tarafından Ağa Kapısı'na ulaştırıldığında yeniçeriler padişahı hiç de inandırıcı bulmamıştı. Hep bir ağızdan "*Bu sözlere itimat etmeyiz! Nizâm-ı Cedid'i ref etmez…*" diye söyleniyorlardı.[73] Bunun üzerine Sekbanbaşı Ağa Kapısı'ndan ayrılmış ve yeniçeri ihtiyarları ve söz sahipleri Süleymaniye Camii'nde toplanmışlardı. Köse Musa Paşa Babı Ali'ye gelerek devlet ricaliyle acil bir meşveret tertip etmişti. Devlet ricali vuku bulan *fesad*ın nasıl hallolacağını istişare ederlerken meclise biraz geç katılan Kethüda İbrahim Nesim Efendi'nin "*Birkaç kaleli Laz köpekleri gelmiş bizim asker-i şahaneye haber gönderelim. Varsınlar köpek kırar gibi kırsınlar!*" demesiyle herkes şaşırmıştı. Bu sözlere gayet sinirlenen Ahmed Şemseddin Efendi ise "*Bak hınzır kahpe, bu fesadı çıkarıp, bu dereceye getirip âhır bizim ak sakallarımızı kana bulayacaksınız. Bre kâfir puşt!*" diyerek çıkışmıştı. Bundan bizar olan Kethüda İbrahim Nesim Efendi'nin meclisi terk etmesiyle meşveret nihayete ermiş ve herkes dağılmıştı.[74]

---

71 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 160; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 787-791; *Neticetü'l-Vekayi*, s. 13[b]; Veli Efendi-zade Kethüda Said, *Tarihçe*, s. 3[a].

72 Köse Musa Paşa'nın biraderinden rivayetle, yapılan istişare neticesi III. Selim'in sert tedbir almak yerine sakince muamele edilmesine dönük arzusu için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 788-789.

73 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 4[a]. Müellifi meçhul bir risaleye göre ise padişah, huzurundaki yeniçerilere "*Ey ocak ağaları sizden matlabım bu ki şu cemiyeti perişan edin, ben dahi fi-ma-ba'd Nizâm-ı Cedid lafzıyla bir ferd dahi istihdam eylemem ve matlubunuz olan ricali dahi idam edeyim*" demiş, onlar da "*padişahım sem'an ve tâ'aten ancak asâkir-i mezkûrun önü alınmaz. Yarın bu tarafa gelsinler, emr ü devletiniz üzere matlublarını idam buyurun. İnşaallahi teala kulunuz da bu fitnenin iskâtına sa'y u gayret ederiz*" şeklinde karşılık vermişlerdi bkz. *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 3[b]-4[a].

74 Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 4[b]; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 164. Bir diğer rivayete göre Kethüda İbrahim Nesim Efendi "*Bu hususun def ü temşiyyetine ne vechle rabıta verelim ve bu gaileyi ne tarik ile def edelim*" demiş, Ahmed Şemseddin Efendi ise iki dizi üzerine gelerek "*Bre ey kahbe-hiz! Bu âlemi haraba verdin. Sair meşveretlerde ulema-i izâmdan kime sual ederdiniz? Bu sizin peşlediğiniz boktur, temyiz edin! …Kalk kahbe-i bî-âr şu meclisten cehennem ol, sen şimdi kıyafetini bulursun ve âleme rüsvay olursun!*" şeklinde sert bir cevap vermişti bkz. *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 6[a]. Söz konusu rivayetlerde yamakları "köpek"e teşbih eden Kethüda İbrahim Nesim Efendi iken bu söz Asım tarihinde başka bir bağlamda Sırkatibi Ahmed Faiz Efendi'ye nispet edilmektedir. Ahmed Şemseddin Efendi'nin meşveret meclisinde Kethüda İbrahim Nesim Efendi'ye karşı serdettiği sözler ise Asım'da "*Bre sefih ü gaddâr, zâlim ü cebbâr! Devlet-i 'aliyye'yi harâb ve veliyy-i ni'met olan zât-ı şevket-nisâbı dahi gadr u hıyânet ve kizb ü habâsetle mağbûn u meftûn ederek sepend-i âteş-i renc ü ıztırâb edince kadar sa'y ü şitâb eylediniz. İşte şimdi bu derdin dahi bir politika ile çâresini bul!*" şeklinde geçmektedir bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 789, 794; Ayrıca bkz. Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 34-35; krş. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 6.

O sırada Yamaklar yeniçeri kışlalarına gitmekte iken Galata ve Üsküdar taraflarından hammal, kayıkçı, bekar, kalyoncu ve "serseri" takımı da asilere iltihak için yol almaktaydı. Süleymaniye Camii'nde toplanan yeniçeri ihtiyarları ve söz sahipleri, Sekbanbaşı Arif Ağa tarafından gönderilen Ocak başçavuşu Kahveci Mustafa Ağa'nın daveti üzerine Ağa Kapısı'na geldiler. Sekbanbaşı, var olan ihtilalin def edilmesinin çaresini sorduğunda aldığı cevap, şeyhülislam ve kazasker efendilerin de katılımıyla bir meşveret yapılması oldu. Ocak ihtiyarları ve söz sahipleri ise "yoldaş"ları ile bu hususu konuşmak üzere kışlalarına gitmek için Ağa Kapısı'ndan ayrılmışlardı. Kışlaya vardıkları esnada Kabakçı Mustafa ve maiyetindeki isyancılar da kapıdan girmek üzereydiler. Böylelikle Et Meydanı'nda toplanan ekip, yaptıkları istişare neticesi ittifak kararı almışlar ve yeniçeri kazanını meydana çıkarmışlardı. Ayrıca bir bölük asker gönderilerek Cebeci Ocağı, kazanı ve neferleriyle Et Meydanı'na getirilmişti.[75] Bu hengamda, olanlardan endişe duyan ahalinin dükkanlarını kapatması üzerine isyancı ekipten bazıları sokaklarda dolaşarak halkı teskin etmeye çalışıyor ve "*Dükkanlar açılsın, kimesne işinden kalmasın. Kimseye zararımız yoktur. Bizim hurucumuz ancak ibâdullahın rahatı ve devletin nizâmı içindir*" şeklinde nida atıyordu. Bu şekilde halka güven telkin eden ekip bütün yeniçerileri Et Meydanı'na davet etmişti.[76] Gittikçe genişleyen isyancı grup rahatsız oldukları bazı isimleri ölü ya da diri padişahtan istemek üzere hep birlikte karar almışlardı.

O sırada Bab-ı Ali'deki meşveretten bir netice çıkmayacağını anlayan III. Selim, Nizâm-ı Cedid'in kaldırıldığına ve asiler tarafından ne talep edilirse yapılacağına dair bir hatt-ı hümayun kaleme almış ve söz konusu hattı ulema vasıtasıyla Ağa Kapısı'na göndermişti.[77]

Şeyhülislam Ataullah Efendi, beraberinde Rumeli Kazaskeri Ahmed Muhtar Efendi, Anadolu Kazaskeri Âşir Efendi-zade Mehmed Hafid Efendi ve İstanbul Kadısı Murad-zade Mehmed Murad olarak Ağa Kapısı'na gelmiş ve ilga kararından oradakileri haberdar etmişti. Et Meydanı'ndaki asilere haber vermek üzere de Fetva Emini gönderilmişti. Mevzuyu anlayan asiler "*şer'le görülecek davamız var*" diyerek[78] ulemayı Et Meydanı'na davet etmişler ve Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı ve

---

75 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 161-162; Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 4[a]-5[a].

76 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 162.

77 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 792; Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 14[b]; "[Şeyhülislam Ataullah Efendi:]*...Şevketlü Efendimiz tarafından mezûnum [Nizâm-ı Cedid'e] lanet etti ve 'bundan sonra Nizâm-ı Cedîd ismini yâd iden kimesneye dahi lanet olsun' deyu buyurdular ve 'kışlalarını dahi kaldırayım' deyu nutk buyurdular 'meydânda olan asâkir yerlerine gitsinler' deyu ricâ ederler deyu efendî-yi müşârünileyh tahrîk-i zebân buyurup Sadr-ı Rûm ve Anadolu maan Ağakapısı'na gelip Sekbânbaşı Ağa'ya dahi takrîr ettikde...*" bkz. BOA, C.AS, 1139/50601; Ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 162.

78 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 163. Ayrıca bir selamlık dönüşü III. Selim'in önünü kesen Bektaşi dervişinin "*seninle dava-yı şerr'im vardır*" dediğine dair benzer rivayet için bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 89.

sekbanbaşı asilerin davetine icabet ederek Et Meydanı'na gitmişlerdi.[79] Asiler, aldıkları karar üzere emr-i vâkî olarak bazı devlet ricalinin ölü ya da diri kendilerine teslim edilmesini istemişlerdi.[80] Bu isimler Bostancıbaşı Şakir Bey, Sırkatibi Ahmed Efendi, Tersane Emini Kethüda İbrahim Nesim Efendi, Mabeynci Ahmed Bey, Hacı İbrahim Efendi, Rikab Kethüdası Memiş Efendi, Rikab Reisi Safi Ahmed Efendi, İrad-ı Cedid Defterdarı Ahmed Bey, Kapan Naibi Lütfullah Bey, Darphane Emini Ebubekir Efendi ve Valide Kethüdası Yusuf Ağa'dan oluşmaktaydı.[81]

III. Selim, bazı ricalin başlarının asiler tarafından istendiğini öğrendiğinde direnmek yerine bir nevi teslimiyeti seçmiş ve talep olunan isimleri feda etmeyi göze alarak idamlarını emretmişti.[82] Kurenasından huzuruna gelen Mabeynci Ahmed Bey ve

---

79 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 793; Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 14[b]; Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, s. 5[b]; *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 6[b]; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", s. 256; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 22; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 35; krş. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 4[b]. Vakanın daha teatral tasviri için bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 6; krş. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 129-130.

80 Cevdet'e göre III. Selim'in hal'inde başı çeken Köse Musa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi'dir. Yamakların isyanı ve hal' vakasındaki her *kör nokta*yı söz konusu iki ismin üzerine yıkarak açıklayan Cevdet'e göre idamları istenen kişiler bizzât Köse Musa tarafından belirlenerek "gizlice" Kabakçı'ya gönderilmişti bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 162. Ataullah Efendi ve tarihi hadiselerdeki rollerine dair sıkı bir tarihyazım kritiği için bkz. Aysel Yıldız, "Şeyhülislâm Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi, III. Selim ve Vak'a-i Selîmiyye", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, s. 529-564.

81 Et Meydanı'na giden Sekbanbaşı Ağa'ya oradaki yeniçerilerin, zikredilen isimlerin iki saat içerisinde cezaları tertip olunursa herkesin kendi işiyle meşgul olacağına dair beyanı ve liste için bkz. BOA, HAT, 174/7537; *Hatt-ı Hümayun ve Tahrirat Suretleri*, İÜNEK, nr. TY 6975, s. 36[b]; Listeyi on bir kişi olarak zikretmesine rağmen listeye dahil on kişinin (Bostancıbaşı Şakir Bey, Memiş Efendi, Safi Efendi, Ebubekir Efendi, Kethüda İbrahim Nesim Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Sırkatibi Ahmed Faiz Efendi, İrad-ı Cedid Defterdarı Ahmed Bey, Abdüllatif Efendi, Mabeynci Ahmed Bey) katlini anlatan kaynak için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", s. 256 vd. Listeyi on bir kişi olarak zikreden diğer kaynaklar için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 793, 818. Asım tarihindeki isimler için bkz. s. 796, 812, 815, 818-819, 822, 846-848; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 22; *Neticetü'l-Vekayi*, s. 14[a]; Veli Efendi-zade Kethüda Said, *Tarihçe*, s. 3[a]. Necib ise Sırkatibi Ahmed, Mabeynci Ahmed, İbrahim Kethüda, Hacı İbrahim Efendi, Memiş Efendi, Safi Efendi, Ebubekir Efendi, Bostancıbaşı Şakir Bey, Abdüllatif Efendi, İrad-ı Cedid Defterdarı Ahmed Bey, Valide Kethüdası Yusuf Ağa olmak üzere on bir kişiyi listede zikretmektedir bkz. Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 35-65. Necib ile aynı listeyi veren bir diğer kaynak için bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 162-163. Oğulukyan ise Köse Musa Paşa'yı da içeren ve gayrimüslimleri de barındıran daha kalabalık bir liste vermektedir bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 8. Listeyi on iki kişi olarak zikreden kaynaklar için bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 5[a]; BOA, C.AS, 1139/50601; Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 14[b]-15[a]. Listenin öncelikle on iki kişilik hazırlanması ve fakat Köse Kethüda olarak bilinen Mustafa Reşid Efendi'nin çıkarılmasıyla on bir kişiye düşmesi için bkz. *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, s. 7[a]-8[a]; Ayrıca bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 131. Mustafa Reşid Efendi'ye II. Mahmud tarafından, söz konusu hengameden nasıl kurtulduğu sorulunca, devlete adam yetiştirmek için damızlık bırakıldığını söylemiş ve bu cevap padişahın çok hoşuna gitmişti. Asıl sebebin, asilerin ele başlarının Kabakçı'ya para vermesi olduğuna dair bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 379-380.

82 Bir rivayete göre idamı istenen isimler Musa Paşa tarafından kendisine haber verildiğinde III. Selim Sırkatibi Ahmed Efendi ve Mabeynci Ahmed Bey'e haber vererek "*eşkiya sizi de isterler imiş. Şayet elimden alırlar, varın başınızın çaresini görün*" diyerek kaçmalarını istemişti. Akabinde Musa Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayununda "*İbrahim Kethüda ve Hacı İbrahim Efendi ve Sırkatibi Ahmed Efendi ile beynimizde muahede vardır. Anların idamından sarf-ı nazarla kusurunun tahlisi mümkün olamadığı surette kayıtları görüle*" dediğine dair rivayet de kurenasının tamamını kolayca feda etmediğine dair delil olarak değerlendirilebilir bkz. Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 35; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 164; Zikredildiği üzere yeniçeriler tarafından idamları istenen ricali muhtevi liste Sekbanbaşı Ağa eliyle sultana iletilmişti. Listeyi gören III. Selim'in bunun üzerine kaymakamına verdiği emir, Nizam-ı Cedid ricalinden vazgeçtiğini açıkça tebarüz ettirmektedir; "*Kaymakam Paşa, bunları şimdi idam edip, cümlesinin sermaktularını eşkıyaya irsâl edesin, şimdi.*" bkz. *Hatt-ı Hümayun ve Tahrirat Suretleri*, İÜNEK, nr. TY 6975, s. 36[b].

Sırkatibi Ahmed Efendilere[83] "*Varın kendü hâlinize bakın. Nefsinizin halâsı içün beni meydâna koyup, 'Padişâhımızın matlûb u murâdı şudur budur' deyü i'lân eylediğiniz evrâkı âteşe yakın!*" diyerek kendi başlarının çarelerine bakmalarını istemişti.[84] Asiler bir taraftan kaçma ihtimali olan ricalin peşine düşmüşken diğer bir taraftan da şehzadelere bir zarar verilmemesi için şeyhülislam vasıtasıyla saraya haber göndermişlerdi (21 RA/29 Mayıs). Asiler istedikleri isimlere ilave olarak hoşnut olmadıkları başka şahısları da -ki içinde Nizâm-ı Cedid'e yakın olan ilmiye mensupları bulunmaktaydı- istemeye niyetlenmişler ve fakat Şeyhülislam tarafından "*matlubunuz olan eşhâsı pâdişâhımız fedâ edüp, düşmeniniz olan Nizâm-ı Cedîd'i ref' ve cemî' mes'ûlâtınıza müsâ'ade eylemişler iken, şimdi nağmeyi ziyâd birle niçe vakitden berü maslahatdan çıkmış 'ulemâ' tarîkına girmiş âdemleri, husûsan Şeyhülislâm ve Kadı'asker olmuş zâtları ve tevâbi' makulesi kimseleri dahi taleb ve i'dâmlarına kasd eylemek ne ma'nâdır?*" şeklinde verilen cevap üzerine diğer ulemayı iknaa karar vermişlerdi. Şeyhülislam ise "*Zâhiren bunlardan sonra nevbet bizlere gelecektir*" diyerek asilerin taleplerinin varacağı raddeyi sezerek bu arzuların sonunun gelmeyeceğini ifade etmişti. Diğer ulema ile yapılan istişare neticesi asiler şeyhülislamın yanına gelerek ondan III. Selim'in Hilafet'e layık olmadığına ve kendisinden emniyetin zail olduğuna dair fetvayı talep ettiler. Hâfid Efendi'nin şahitliğine dayanarak vakayı anlatan Asım'a göre, direnmek istemesine rağmen şuuru gittikçe gevşeyen ve asilerin yanında sair ulemanın da muhalif tavrıyla karşılaşan Şeyhülislam Ataullah Efendi, bir kelimelik bir cevapla fetvayı vermişti.[85] Akabinde ulemayı da yanlarına alan asiler At Meydanı'na doğru yol almışlardı. Bir yandan muhalifi oldukları ricalden yakaladıklarını öldürüyorlarken diğer bir taraftan da "*Sultân Selîm'i istemezüz, Sultân Mustafa'yı isterüz!*" diye bağırarak saraya yürüyorlardı. Nihayetinde padişaha "*Cümle nâs sizi istemeyorlar, Sultân Mustafa'yı isteyorlar*" şeklinde haber verilmiş[86] ve III. Selim tahttan feragat etmek zorunda kalmıştı. Gayet netameli ve keşmekeş içinde geçen saltanat yıllarının böyle neticeleneceğini ummayan III. Selim "*bu zemâne halkına Pâdişâh olmakdan [ise] inzivâda olmak bin kat evlâdır*" diyerek Saltanatı IV. Mustafa'ya bırakmıştı (21 RA 1222/29 Mayıs 1807).[87]

IV. Mustafa ve adamlarının tahta geçme planlarının bir diğer veçhesi ise Pehlivan Hüseyin Ağa'nın seferde olan sadrazam aleyhinde faaliyete girişmesiydi. Pehlivan Ağa

---

83 Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 4[b].
84 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 793.
85 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 804-806.
86 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 808-809.
87 Câbî'ye göre tahttan feragat eden III. Selim, IV. Mustafa'yı haberdar etmek için yanına gittiğinde korkan şehzade birkaç kez ayılıp bayılmıştı bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 140.

gayesine visal için çabalarken[88] İstanbul'da III. Selim devrilmiş ve darbe nihayet bulmuştu. Bu netice, hem Nizâm-ı Cedid ekibinin hem de yıllardır uygulanan projenin sonunu getirmişti. Darbeciler sadece fiili bir başarı elde etmekle yetinmemişler, yeni sultan IV. Mustafa'yla darbenin manifestosu makamında/mesabesinde bir de sözleşme yapmışlardı. Osmanlı tarihinde ender görülen vesikalardan olan işbu sözleşme (*Hüccet-i Şer'iyye*), darbeci ekibin meşruiyet diskurunu/reflekslerini ve ürettikleri öteki imajını göstermesi bakımından gayet mühimdir.[89] Daha saltanatının başında böyle bir taahhüt vermek zorunda olan yeni padişahın "iktidar"ından ne denli pay vermek zorunda olduğu ortadaydı. Öyle ya tahta çıkmasını sağlayanlara karşı takındığı tavır ve bir nevi cemile yapar tutumu ister gönüllü ister cebri olsun iktidar "şerik"lerine karşı verilmiş hayatî bir tavizdi.[90]

Sultanın servet ve güvenlik âresindeki ihtiyarî mevkii ontik kaygının baş gösterdiği 18. asırdan itibaren deyim yerindeyse bir çıkmaza girmişti.[91] Güvenliğin teessüsü için servetine müşterek kıldığı sınıfların/erkân-ı erbaanın birbirleriyle olan muvazenesinin/uyumunun bozulması işbu emniyeti tehdit eden en ehemmiyetli unsurdu. Bir yandan imparatorluk sathındaki servetin maksimize edilmesine dönük uğraşlar malî problemlerle sekteye uğrarken, diğer yandan azalan servetin paylaşımındaki "eşitsizlik" güvenliği sarsar bir mahiyet arz etmekteydi. Ontik kaygının/beka-yı devletin baş sebebi olan harici tehdit ve mağlubiyetlerin de üzerine eklemlendiği söz konusu sancılı hâlden çıkış için yeni iktisâdî ve askerî yapılanma ihtiyacı duyan devlet/sultan, bu pratiği hayata geçirmek için ne yeterli servete ne de emniyete sahipti. III. Selim'in karşı karşıya kaldığı

---

88 Kabakçı isyanına destek vermesi ihtimaline binaen evvelce ağalıktan azledilen ve bunun üzerine ocaktaki taraftarları eliyle kargaşa çıkartan Pehlivan Hüseyin Ağa, IV. Mustafa tarafından tekrar Yeniçeri Ağa'sı olarak tayin edilmişti (25 RA 1222/2 Haziran 1807) bkz. BOA, HAT, 1361/53576, (29 RA 1222). O sırada süregiden kargaşalar neticesi çadırı basılan sadrazam kaçmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu şekilde sadrazamı da değiştiren darbeci ekip yeniçeri orijinli olan Çelebi Mustafa Paşa'yı sadarete tayin etmişti.

89 Kemal Beydilli, "Kabakcı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* 4(2001), s. 33-48.

90 IV. Mustafa sadece hüccet ile taahhüt vermekle kalmamış, uzun zamandır mali sebeplerle verilemeyen cülus bahşişini de dağıtmıştı. Ocak nazarında itibar satın alma yahut tazeleme olarak ifade edilebilecek bu taktiksel tavırla yeniçeri ortalarına 250.000 kuruş (500 kese), ağa kapısı hademesine 12.500 kuruş (25 kese), sekbanbaşı esbaklarına 5.000 kuruş (10 kese), turnacılara 3.000 kuruş (6 kese), ocak ihtiyarlarına 12.500 kuruş (25 kese), baş yazıcıya 1.500 kuruş (3 kese), muhzır ağaya 1.000 kuruş (2 kese), muhzır ağa kâtibine 500 kuruş (1 kese) ve neferlere 75.000 kuruş (150 kese) olmak üzere yekûn olarak 722 kese bahşiş verilmişti bkz. BOA, HAT, 1356/53075; *Sultan Selim-i Sâlis Devrine Ait Muhâberât-ı Siyâsîye*, İÜNEK, nr. TY 886, s. 178. Bütün ocaklara verilen bahşişlerin kaydedildiği bir defterde ise yeniçerilere verilenler toplamda 383.000 kuruş (766 kese) olarak gözükmektedir bkz. BOA, Topkapı Arşivi, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 4856. Benzer şekilde yeniçeri ağasına mücevher hançer gönderilmesi için bkz. HAT, 1355/53053. Ayrıca ordudaki yeniçerilere bin kese gönderilmesi için bkz. HAT, 1359/53476. IV. Mustafa'ya nazaran II. Mahmud ise cülus bahşişi olarak yeniçerilere 350 kese göndermişti bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi,* I, s. 377. Ayrıca ocağa 250 kese akçe ihsan olunması, ağa tarafından söz konusu akçenin yüz doksan dokuz ortanın hepsine dağıtılması, zabitanın hissedar olmayacağı, sadece fukara olan nefer ve yoldaşlara dağıtım yapılacağı ile alakalı bkz. TS.MA.E, 899/41.

91 Sultanın söz konusu mevkiine dair yaklaşım ve tahliller için bkz. Erol Özvar, "Servet ve Güvenlik Arasında Osmanlı Sultanı", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 13(Mart 2003), s. 52-55.

problemin odak noktası kalemiye, seyfiye, ilmiye sınıflarına ve erkâna yeni eklemlenen ayan sınıfı gibi cemaatlerin servet maksimize etme eğilimlerine karşı "yeni" bir ordu ve hazine kurarak dış tehdidi/ontik kaygıyı pasifize etme gerilimiydi. Bir başka deyişle yenileşme arifesinde Osmanlı sultanı dış tehdidi pasifize etmek ile iç tehdidi ortadan kaldırmak âresinde bir *trade off* ile karşı karşıyaydı. Yeni bir ordunun yapılanması için ihtiyaç duyulan ek gelir, iktisâdî buhrana doğru giden devlet hazinesi için var olan sınırlı servetten "çalma"yı bir diğer deyişle "ganimetten" kısmayı gerektirecek ve bu mecburiyet kulların/askerî sınıfın tehdidine -hizmet reddine- maruz kalmayı doğuracaktı. Tabiri caizse muhtemel harp, işgal ve saldırılara karşı temin edilmesi gereken dış "güvenlik" için atılacak adımlar, Sultanın "dairenin içindeki" emniyetini sarsacaktı. Bu meyanda denilebilir ki Nizâm-ı Cedid projesi ve failleri olan mahdut kesim servetin paylaşılmasında yeni veçhe olarak ortaya çıkmış ve kendilerine nispeten daha eski olan sair sınıfların/cemaatlerin paylarına şerik olmuşlardır. İrad-ı Cedid hazinesinin kurulması ve bununla alakalı yeni vergilendirmelerin ortaya çıkışı, yeniçerilere ait olan birtakım görevlerin Nizâm-ı Cedid askerine havale edilmesiyle birlikte ele alınırsa denilebilir ki cemaatler arası muvazene zedelenmiş ve güvenlik gayesiyle oluşması gereken uyum merkeze karşı ihtilale dönüşmüştü.[92] Söz konusu cemaatler/yapılar "kendi güvenlikleri" adına sultana ve dolayısıyla devlete karşı bir uyum/ahenk/tertip vücuda getirmişler ve ihtilale giden yolun önünü açmışlardı. Sultanın servet-güvenlik gerilimi daha geniş planda Kanun-ı Kadim'in hizmet-nimet ilişkisinde var olan örüntünün gittikçe içinden çıkılmaz bir kör düğüme dönüşmesine sebep olmaktaydı. Hizmet-nimet örüntüsünün/sarmalının düğümlenmiş bir hâle gelişi ile birlikte ne kullar istedikleri nimetlere tam manasıyla kavuşabilecek ne de sultan/devlet, kullarından beklediği hizmeti görecekti.

Osmanlı yenileşme devrinin tipik gerici-ilerici dikotomisi üzerinden açıklanma çabalarındaki naiflik, sınıflar arası çok yönlü ilişkiler ağını, sosyal tabakalaşmayı ve temayülleri göz ardı ettiğinden devrin manevi değer ve semboller üzerinden kurgulanan meşruiyetçi diskurunu mutlaklaştırmıştır. Bunun yanına modern/anakronik değerlerin

[92] Söz konusu ihtilal serencamının ardındaki başat unsur her sınıf için iktisadî emniyetsizliğin baş göstermesiydi. Örneğin devlet tarafından istenilen "hizmeti" ver/e/meyen ve iktisadî yükünden bizar olunan yeniçerilerin hâlleri buna tipik bir misaldir. Tarihyazımının klasik diskurunda, savaşmayı reddederek kendi "keyif ve sefasında" gibi resmedilen ocak mensupları gittikçe ayarı bozulan akçeler ve maaş süreleri hasebiyle aksine mali vaziyet yoksunluğu içerisindeydiler. Buna dair çarpıcı bir ayrıntı bizzât III. Selim tarafından fark edilmişti. Padişah pazarda tebdildeyken on üç yeniçerinin "*ocaklıya mahsus olan kisve-i fakirâne ile*" sâillik/dilencilik yaptıklarını fark etmiş ve "*nâmus-ı ocağa düşmez sâillikten halâs*"ları için bu isimlere maaş bağlatmıştı bkz. BOA, HAT, 1397/56138. Ayrıca Sekban-ı Cedid projesi uygulamaya konulduğu hengamda yeniçerilerden bazılarının köşe başlarında "kömür" ve "limon" satarak geçinmeye çalıştıklarına dair anekdot için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 110.

tarihselleştirilmesiyle *geçmiş*i dizayn etme çabası da eklenirse, dikotomik izahların ideolojik ve konjonktürel tarafları açığa çıkacaktır.

1.2.2. Rant ve Kudret Kıskacında Fetret Yılı

> "*Yeniçeri gayreti din-i Muhammedîyye ve din ü Devlet-i Aliyye üzerine galiptir. ...Herhâlde târ-mâr-ı devlete âlet-i şerr olacakları zahir oldu.*"[93]

III. Selim'in tahttan indirilmesini müteakip sağ kalan Nizâm-ı Cedid ricalinden[94] Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınan ve "Rusçuk yaranı" olarak anılan ekip IV. Mustafa'yı tahttan indirme planları yapmaktaydı. Bu esnada II. Mahmud ile birlikte kafeste olan III. Selim bir yolunu bularak Alemdar Mustafa Paşa'ya haber göndermiş ve kendisini "*ölümden, kanunsuz asilerden*" kurtarmasını istemişti.[95] Alemdar devrik padişahın bu teklifi ve yaygın rivayete göre de Rusçuk yaranının kendisini ikna etmesi

---

[93] BOA, TS.MA.E, 442/15 – 1. Devlet merkezli söylemin karşı kutbu da yeniçeriler tarafından muhalif isimlerin "devlet gayretkeşi" olarak nitelenmesidir bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 140.

[94] Öldürülen rical ile alakalı "*Kethüdâ-yı sadr-ı sâbık İbrahim Efendi Et Meydanı'nda maktul, Tershane Defterdârı el-Hac İbrahim Efendi Et Meydanı'nda maktul -Beyazıd-ı Veli'de maktul-, Mabeynci Ahmed Bey Sovuk Çeşme'de maktul ve Hacı Ahmedoğlu'nun kapı kethüdâsı Et Meydanı'nda maktul, İbrahim Efendi'nin mehterbaşısı maktul, Rikâb Kethüdâsı Memiş Efendi maktul, Rikâb Reisi Safî Efendi maktul, Darphane Emini Ebubekir Bey maktul, Bostancı baş ağası maktul, Sırkatibi Efendi Bozdoğan Kemeri'nde maktul, İngiliz Mahmud Efendi Büyükdere'de maktul, Kale Ağası Haseki Halil Ağa Macar Kalesi'nde maktul, Dakîk Kapanı Nâibi Efendi zehir nûşuyla maktul*" şeklindeki kayıt için bkz. BOA, Ali Emiri, IV. Mustafa (AE.SMST.IV), 28/1929, 21 RA 1222 (29 Mayıs 1808). Ayrıca Sâbık Sekbanbaşı Mehmed Arif Ağa ve Sâbık Kapan Naibi Abdüllatif Efendi ile alakalı olarak bkz. HAT, 745/35223 – A. Sâbık Sekbanbaşı Mustafa ve Arif Ağaların öldürülmelerine dair bkz. HAT, 494/24279.

[95] Aysel Yıldız, *Kenar Adamları ve Bendeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, s. 98. III. Selim'in IV. Mustafa'yı tahttan indirme planlarına dair verilen jurnale göre, Eyüp'teki Nakşibendi tekkesine III. Selim'in tahta çıkması (*husul-i murad*) için "*kelime-i tevhid*" sipariş edilmiş ve tekkedeki fukaralara para dağıtılmıştı. III. Selim'in dördüncü kadını -Nuruşems Kadın'ın cariyelerinden- Refet Hanım, Şeyh'in validesine "*an-karib mesrur olacaksınız*" demiş ve yalnız hanımlar eliyle bu gayretin sarf edilmediğini "*bu husus için çok kimesneler sa'y ediyorlar. Hatta Frânçe elçisi ile sohbet olundu, Fransızlar dahi Hüdavendigar-ı sâbıkı [çıkart]dırmak meramına düştüler ve tersane tarafından ve bazı yeniçeri taifeleriyle söyleşildi, bunlar akçe istediler, Beyhan Sultan Efendimiz akçe vadetti. Kalyon çavuşlarından birisi dahi üç yüz kise akçe verecek*" diyerek ifade etmişti bkz. BOA, TS.MA.E, 682/53, Evail-i N 1222 (1-10 Kasım 1807). Edirneli Şeyh Emin başta olmak üzere birkaç şeyhin de içinde bulunduğu bir grubun III. Selim'in tahta yeniden cülus etmesi için *esma* çekmeleri hasebiyle sürülmelerine dair bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 171. Devrin inanç hâlesinde yer alan esma, vird, sihir, tılsım gibi unsurlar anlaşılacağı üzere iktidar devirmek için de kullanıyordu. Bu bahiste dikkat çekici bir ayrıntı da IV. Mustafa'nın cülusunu müteakip sihir işleriyle uğraştığı için sürdürdüğü şeyhlerin affedilmemesidir. Alakalı hatt için bkz. HAT, 1356/53143. Asım tarihindeki bir kayda göre de IV. Mustafa devrinde Sekbanbaşılık yapan Mehmed Arif Ağa pek çok iftira ve dolandırıcılık ile Sultana, Selim taraftarlarına dair (*şî'a-i Selimîyye*) bu tarz jurnaller yazıyordu bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1323. Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelişiyle alakalı 27 C 1223 (20 Ağustos 1808) tarihli Kadı Abdurrahman Paşa'ya yazdığı bir mektupta "*Hüdavendigar-ı sâbık Sultan Mustafa Han Hazretleri devletinin hain ve sadıkını bilmeyip Rumeli ve Anadolu hanedanını tevhîş ve tenfîr etmek hasebiyle birimizin eli işe yapışmayıp her tarafından din ve devletimizin düşmanları yakamıza sarılıp mazallahi teala bu defa din-i Muhammedî muzmahil olmak derecesine vardığı müstağni-yi beyandır. Binaenaleyh Hüdavendigar-ı esbak Sultan Selim Han Efendimiz cümlemizin velinimeti ve efendisi olup muhlisiniz ve cenab-ı saadetiniz çerağ-ı hassı olduğumuzdan Devlet-i Aliyye'nin berkeşte olmakdan vikayeti ve cihan u cihaniyanın emn ü asayişi zımnında anı iclas için bu kadar mesafe-i baîde tayy edip gelmiştim. Ancak…irade-i hakk başka yüzden taalluk edip Sultan Mahmud Han Efendimiz cülus buyurdular*" demektedir bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 276. Ayrıca Alemdar'ın Napolyon'un isteği üzerine Selim'i tahta çıkarmak için harekete geçtiğine dair bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 172. Napolyon'un Selim'in katli ihtimali eğer gerçekleşirse intikam alacağına ve ona olan muhabbetine dair rivayetler için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1172, 1176-1177. Ayrıca Alemdar'ın dilinden "*Şunu bilin ki ben kendi kendime hareket etmiş değilim, diğer devletler beni bunu işi yapmağa zorlamışlardır*" şeklinde ifadesini bulan anekdot için bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 28. Bir diğer rivayete göre Alemdar kendi ağzıyla İstanbul'a geliş sebebini şöyle anlatmaktadır: "*İşte şurada oturan ricâller 'Dîn ü devlet elden gitdi' ve 'Saltanat-ı Osmâniyye'nin işi bitdi' deyü beni getürdiler…*" bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1355; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 101; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 16. III. Selim'in devrilmesi ve IV. Mustafa'nın tahta çıkarılmasında İngilizlerin dahli olduğuna dair II. Abdülhamid'in beyanları için bkz. Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, haz. M. Metin Hülagü, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 283.

üzerine İstanbul'a doğru yola çıktı. Alemdar'ın Selim'e hangi sebeple yardım ettiği sualinin muhtemel cevapları arasında ona duyduğu derin muhabbetin yanında, Selim'in ondan yardım istemesi ve kendisinin sadrazam olma hevesi zikredilebilir. Yeni sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ile aralarında geçen konuşmalardan yanlış tefsir edilebilecek söylentiler şüyu bulunca, Alemdar'ın verdiği tepki de söz konusu meyanda hevesi olduğunu destekler niteliktedir.[96] Bir nevi umduğunu bulamayan Alemdar'ın, zahire ve mühimmat gibi zahiri hususlar sebebiyle sadrazam ile aralarında tam manasıyla bir bürudet hasıl olmuştu. Asım'a göre IV. Mustafa'nın iki Mustafa Paşa'sı birbirlerine düşme kertesine gelmişler ve bundan dolayı orduya da ihtilal gelmişti.[97] Rusçuk Yaranından Ramiz, Refik, Tahsin ve Behiç Efendiler Alemdar'ı tesir altına aldıkları gibi IV. Mustafa'nın da Alemdar'a karşı emniyet duymasını sağlamışlardı.[98]

Bütün bu olanlar üzerine Alemdar, yârândan Tahsin Efendi'yi de yanına alarak Rusçuk'a gitti. Bu sırada yeniçeri ağası olan Pehlivan Ağa katledilmişti. Sadrazam Çelebi

---

96 Alemdar Mustafa Paşa "*müşarünileyh Baş Ağa oğlumuza bizim ol veçhile tahririmiz kendülerini evladımız gibi bilüp şevketlü veli nimetimiz efendimizin esdak-ı sadık-ı kurenasından ittihaz ettiğimizden ve cümlemizi bir efendi bendeliğinde yekvücud bildiğimizden kendü suallerine binaen ol veçhile hayır-hahlık ve doğruluk zannıyla müslümancasını yazmıştım. Bizim şimdiye kadar söylediğimizden cümlesi geldi, çıkdı. Bundan sonrası dahi meydana çıkdıkda hain ve sadık kim olduğu malum olsa gerektir. Subhanallah sadık hizmetka[r] doğru söyler ve doğru söz dahi biraz acıcadır. Amma tatlı söz isterseniz yalan olduktan sonra pek çoktur, herkes söyler. Hak teala yine bizi doğru söylemekten ve sadakatten ayırmaya. Be canım bana sitem ediyorsunuz. Sen beni gördün. Biz de size Müslüman ve doğru deyu itikad ettik. Siz de itikadınızı bozdunuz ise ne yapalım sağ olasız. Biz şimdiye kadar üzerimize vâcib olanı söyledik ve işte bakalım düşman geldi, göründü. Tatlı sözlü olan sadıklar gelsinler, görsünler. Allahu azimü'ş-şan cümlemize ve cümle ümmet-i muhammede imdad eyleye. Amin. Hele sizin şu lakırdılarınıza pek yanarım. Padişah yoluna benim gayretimi siz de mi inkâr edersiz?*", "*Tarafımıza der-kar olan hüsn-i teveccüh-i şahaneyi çekemediklerinden hakkımızda türlü türlü iftira ve bühtan eyledikleri ve bazı kıyl ü kal çıkardıkları mesmuum oldu…Bendeniz rıza-yı hümayuna mugayir hareket etmemeye Allah ile ahdetmişimdir. Cenab-ı hak bu acizi o makule harekette bulundurmaz. Cümlesinin tafsil-i cevabını Dersaadet'e yazdım idi. Belki manzur-ı şahane olmuşdur. Lakin kabahat benimdir. Bendenizi pereden attılar. Muhlisiniz ise öyle kancıklık ve oynaklık bilmediğimden her kelamı doğru bilirim. İşte tekevvün eden kıyl ü kalin sebebi budur…*" bkz. BOA, TS.MA.E, 427/39, 24 R 1222 (1 Temmuz 1807); Ayrıca bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 927.

97 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 927. Ayrıca bütün olup bitenleri yakinen takip eden bir muhbiri tarafından IV. Mustafa'ya verilen ve alelacele yazıldığı anlaşılan bir jurnalde ise söz konusu soğukluk ve münaferet sebebi şöyle izah edilmektedir: "[Çelebi Mehmed Paşa] *bayağı mecnun imiş, bazı kere tebdile çıkar imiş, yolda iki âdem bir yerde görse 'beni mi söyleşüb faslediyorsunuz' [ve] daima yanına gelen ziyaretçilere 'benim için ne söylüyor halk' deyu sual eder imiş. Hele devletten emniyeti yok imiş. Vesveseye tabi olmuş. Hatta mukaddem Alemdar Mustafa Paşa kendi ile görüşmeye geldikde esna-yı sohbette 'Ah Paşa karındaş! İşte ortalık da bu fesad üzere, Devlet-i Aliyye'ye de bütün bütün emniyet caiz değildir. Seninle ittifak eyleyelim. Egerçi mührü dahi isterler ise vermeyelim. Doğru İslâmbol'da atın başını çekelim. Dünyaya bir nizâm verelim.' dedikde Alemdar Paşa hazretleri cevap verip 'yok efendim, bu itikad üzere bu sohbetler efendime pek ayıptır. Şevketlü veli nimetimiz efendimize böyle şey mahza hıyanettir. Ben böyle şeye karışmam ve bilerek dahi alimallah hıyanet eylemek ihtimalim yoktur ve eyleyenler dahi felah bulmaz…şimdiden sonra sana emniyet caiz değil, bundan sonra ne hâlin var ise gör' deyu yanından infial eyleyip kal[k]mış gitmiştir ve sadrazam dahi bu sohbeti açtığına peşiman olup Alemdar Paşa hakkında basd[tı yerine dal ile]-ı mukaddem olarak şeyler tahrir eylemeye başladığı Alemdar Paşa'nın mesmuu oldukda 'ya! Devlet-i Aliyye'ye suikastını bana söyleyip şimdi benim aleyhime tahrir edersin' deyu gayet infial eyleyip 'egerçi Devlet-i Aliyye['ye] zül(?) olmasa alimallah şimdi gider katleder idim' deyu bu derecelerde infial eylemiş.*" ihtiyatla yaklaşılması gereken işbu vesika için bkz. BOA, TS.MA.E, 419/29. Alemdar ile sadrazam arasındaki söz konusu konuşma Yayla İmamı'na göre "*mukaddem Edirne'de kavl [ü] karar edip şöyle kavl etmişlerdi kim 'Âsitâne'ye varalım, Sultan Selim'i tahtına iclâs edelim'* " şeklindedir. Fakat ona göre, sadrazam hain olmadığı için bu işe girişmemiştir. Hatta Alemdar şehre girip mührü Sadrazamdan almak üzere Paşa Kapısı'nı bastığında ona "*Sen bir kahbe-mezak bir kimesnesin, seninle kavlimiz böyle miydi?*" şeklinde çıkışmıştır bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 10[b]. Câbî'ye göre ise bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 173-174.

98 Efdaleddin Bey, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III/15(1 Ağustos 1328/1912), s. 912.

Mustafa Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı tedbir olmak üzere çevredeki ayan ve derebeylerini davet etmiş ve bunu haber alan Alemdar da ansızın Davud Paşa sahrasına gelmişti. Böyle bir cemiyetin başkente yakın bir mahalde toplanması hasebiyle İstanbul'da sakin olanları korku sarmış ve ahali "*bu cemiyyete bâdî ne olacaktır*" şeklinde düşünmeye başlamıştı.[99] Onlar bu korku içerisindeyken 4 Cemaziyelahir 1223/28 Temmuz 1808 tarihinde Alemdar Mustafa Paşa beş binden fazla asker ve Bilecik ayanı Kalyoncu Ali Ağa ve Boşnak Ağa'yla birlikte şehre girmiş ve doğruca Babıali'ye gitmişti. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'dan zorla mührü almış ve kendisini tutuklayarak Boşnak Ağa kontrolüne verdiği iki yüz civarı asker ile birlikte Çırpıcı Çayırı'na göndermişti. Teslim aldığı mührü ise Çavuşbaşı Tahsin Mehmed Efendi vasıtasıyla Sultan Mustafa'ya göndermişti. O sırada Beşiktaş Sahil Sarayı'nda tebdil binişinde bulunmak üzere olan IV. Mustafa ise haberi aldığı gibi binişi erteleyerek Topkapı Sarayı'na dönmüştü.[100]

Alemdar Mustafa Paşa, Şeyhülislam Arif Efendi'yi Babıali'ye çağırarak Sultan IV. Mustafa ile görüşmek istediğini söylemiş ve fakat binlerce silahlı askerin huzurunda korkan Arif Efendi hayretten dona kalmıştı. "*Arab-oğlu misin, nesin? Kalk!*" diyerek Şeyhülislam'a çıkışan Alemdar Mustafa Paşa elinde kalan askerler ile birlikte Kalyoncu Ali Ağa, Kethüda Refik Efendi, Ramiz Efendi ve Mehmed Tahsin Efendileri de yanına alarak Topkapı Sarayı'na gitmişti. Akabinde söz konusu kalabalık Bab-ı Hümayun'dan girerek Orta Kapı'yı geçmiş ve Babüssaade/Akağalar kapısının önüne gelmişlerdi. Kapalı olan kapıdan Şeyhülislam içeriye girmiş ve Sultan IV. Mustafa'ya giderek vaziyeti haber vermişti. IV. Mustafa ise "*Bre ümmü'l-fesâd harîf! Bu âşûb-ı fitnede 'Alemdâr Paşa ile hem-dest-i tevâfuk u ittihâd imiş. Sen ki önüne düşüp, şimdi beni hal' u tenzil ve mizacına muvafık olan Hudâvend-i sâbıkı[III. Selim'i] iclas birle kâm-dil tahsil eylemeğe geldin. Şimdi seni yanlış fetvâ kağıdı gibi pâre pâre ederim*" şeklinde sert bir cevap vererek Arif Efendi'yi azarlamış ve zorla geldiğini söylemesine rağmen "*Tiz şimdi be fulân git bu cem'iyyeti ne gûne getürdün ise yine tefrik ve def' et!*" diyerek kovmuştu.[101]

---

99 *Neticetü'l-Vekayi*, s. 31[b].

100 *Neticetü'l-Vekayi*, s. 33[a]; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 10[b]; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 27.

101 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1197-1198; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 305; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 10[b]. II. Mahmud'un Sırkatibi Feyzullah Efendi'nin Ruznamesine göre Alemdar Mustafa Paşa maiyetindekiler ile birlikte Bab-ı Hümayun'dan girerek Divan Yeri'nin önünde durmuştu bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 231. Efdaleddin Bey'in o vakit saray tablakârlarından Ahmed Ağa'nın görgü şahitliğine dayanarak verdiği malumata göre Alemdar Orta Kapı'yı geçtikten sonra gözüne Halet Ağa isminde bir zât ilişmiş ve onu "*Var git söyle, Kızlar Ağası [Mercan Ağa] tez gelsin*" diyerek içeriye göndermişti bkz. Efdaleddin Bey, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III/15(1 Ağustos 1328/1912), s. 923. Akabinde Servili Yol'un sol tarafındaki servilerden üçüncüsünün dibindeki çimenlere bağdaş kurarak oturan Alemdar gelecek haberi beklemeye koyulmuştu. Uzun süren bekleyişin ardından Alemdar, adamlarını Harem Kapısı'na göndermiş ve o sırada dışarı çıkan Mercan Ağa Alemdar'ın yanına

Asım'a göre, Alemdar'ın yanına döndüğünde bir de ondan azar işiten Şeyhülislam Arif Efendi iyice perişan olmuş, Alemdar Mustafa Paşa'nın üzerine yürüyerek çıkışmasından dolayı divane gibi bakar olmuştu. Tekrar içeriye gönderilerek meseleyi halletmesi istenen Şeyhülislam kapıdan girmiş fakat sağa sola giderek ne yapacağını düşünür bir vaziyette kalakalmıştı. Câbî'ye göre ise Alemdar tarafından Şeyhülislam'a hal' keyfiyeti haber verilmişti. O sırada eline mühür ulaşan Sultan IV. Mustafa, Silahtar Ali Ağa'ya "*var mührü al, bak kimi münasip görürler ise anı da'vet edüp mührü verelim*" diyerek Alemdar'ın yanına göndermişti.[102]

Alemdar ise askerlerle dayandığı kapıda gayet yüksek sesle "*bizler Sultan Selim'i pâdişahlığa isteriz*" diyerek bağırıyordu. Silahtar Ali Ağa'ya da hal keyfiyetini anlatan Alemdar onu yanında alı koyarak Şeyhülislam'dan gelecek haberi beklemeye başlamıştı. Silahtar Ağa'nın gelmemesi üzerine tedirgin olan IV. Mustafa, Darüssaade Ağası Mercan Ağa'yı yollamıştı. Gittikçe şüphelenen Alemdar ise Babüssaade'ye gelen Darüssaade Ağası Mercan Ağa'ya Sultan Selim'i getirmesini ve onun cülus edeceğini söylemiş ve "*bir mûyuna hata gelir ise sonunu mülahaza etsinler*" diyerek tehdit de savurmuştu. Alemdarla görüşen Mercan Ağa haberi vermek üzere içeri geldiğinde, endişeli olarak dolaşan Şeyhülislam'a rast gelmiş ve beraber Sultan IV. Mustafa'nın yanına gitmişlerdi.[103] Şeyhülislam Arif Efendi, Mercan Ağa ile birlikte doğruca Sultan Mustafa'ya giderek vaziyeti haber vermiş ve meselenin Sultan Selim'in cülusu olduğunu söylemişti. Sultan Mustafa ise "*Sizler Sultan Selim'i istiyorsunuz, pek güzel! Sultan Selim'i veririm ancak telef ve helak edip cenazesini veririm*" cevabını vermiş[104] ve Mercan Ağa'yı derdest ettirerek kapattırmıştı. Şeyhülislam Arif Efendi'nin eteğine sarılıp yalvarmasına rağmen yârânının da (Abdüfettah Ağa) teşvikiyle Sultan IV. Mustafa bir türlü ikna olmuyordu.[105]

---

gelmişti. Alemdar, hal' keyfiyetinden Mercan Ağa'ya da bahsederek yanındaki Şeyhülislam ile beraber IV. Mustafa'ya haber vermek üzere içeri göndermişti bkz. Efdaleddin Bey, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III/16(1 Teşrinievvel 1328/1912), s. 969-970.

[102] Yayla İmamı'na göre Alemdar, Silahtar Ahmed Ağa'yı çağırarak "*Var, Şevketlü Efendimize söyle Sultan Selim Efendimizi yollasın. Ana birkaç kelâmım var*" demişti bkz. *Yayla İmamı Risalesi*, s. 10[b]. Bir başka rivayete göre Alemdar, Silahtar Ağa ve Mercan Ağa'yı çağırarak onları aracı kılmıştı bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 231. Olayın Şeyhülislam ve Mercan Ağa üzerinden kurgulanması için bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, s. 32[a]; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 97; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 32; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 304.

[103] Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 174-175; krş. Efdaleddin Bey, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III/16(1 Teşrinievvel 1328/1912), s. 969-970; krş. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 27-28.

[104] *Neticetü'l-Vekayi*, s. 32[a]. Bir diğer rivayete göre Alemdar'dan gelen haber üzerine Sultan IV. Mustafa "*Ben tahttan inmem. Sebebi nedir? Düşmana bir kal'e mi teslim ettim veya devlete bir zararım mı dokundu? Şunu bil ki ölsem de inmem, lâzım geleni yapar ve kendimi rezil etmem. Yerimde rahat otururken 'istemem' diye o kadar ısrar ettiğim halde dinlemediniz ve sürükleyerek getirip tahta oturttunuz, şimdi de in diyorsunuz. Mümkün değildir, öyle şey olmaz*" şeklinde karşılık vermişti bkz. *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 28-29.

[105] Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 232.

Şeyhülislam'ın dışarı çıkarılmasının akabinde Sultan Mustafa, Başçukadar Abdülfettah Ağa, Hazine Vekili Nezir Ağa, Hazine Kethüdası Selim, Mirahor-ı Evvel Seyyid Mehmed Ağa, Sırkatibi Arif Bey ve harem Ağalarından Firuz, Küçük Cevher, Ali Bey, İbrahim Bey, Abdülkerim Ağa, Kahvecibaşı Süleyman, tebdil hasekilerinden Hacı Bağdadlı Ali ve Bostancılardan gelenler ile birlikte 40'ı mütecaviz yârânıyla Şimşirlik'ten içeriye girmişti. O esnada karşılaştıkları Bostancıbaşı Ali Ağa durumu anlayıp onlara katılmayı reddedince, dışarıya haber vermesi ihtimaline binaen Mustafa'nın ekibi tarafından yaralanarak bir odaya kapatılmıştı.[106] Söz konusu ekip daha sonra Sultan Selim'in dairesine gitmiş ve onu odasından çıkmaya ikna ederek şehit etmişlerdi.[107]

---

[106] Atâ Bey, Bostancıbaşı Ali Ağa ile karşılaşılma meselesine hiç atıfta bulunmayarak o sırada Lalelikte'ki Baş Lala Kulesi denen yerde bulunan pederinin pencereden olanları görerek ve Sultan Selim ve Mahmud'a suikastta bulunulacağını sezerek darbeci ekibin yanına gittiğini söylemektedir. Ata Bey'in babası Tayyar Efendi, Abdülfettah Ağa'ya sultanların "nefs-i hümayunlarının" mübarek olduğunu ve onlara kastetmenin "ruz-ı cezada" mücazata müstahak olmaya sebep olacağını ve bu kadarla da kalmayarak dünyada da vahim musibetlere sebep olacağını söylemiş, nasihatte bulunmuştur. Bunları duyan Ebe Selim "*ibtidâ bu Sultân Selîmlileri îsâl-i dereke-i 'adem iderek ba'dehû işimize gidelim*" demiş ve fakat Nezir Ağa'nın "*gelin işimize gidelim, vakit gayb idecek zamân değildir, maslahatımızı bitirdikden sonra anların cümlesini temizleriz*" demesi üzerine Tayyar Efendi oradan ayrılarak Şehzade Mahmud'un lalası Mehmed Bey'in dairesine, suikast ekibi ise Sultan Selim'in dairesine gitmişti. Tayyar Efendi yaşadıklarını Mehmed Bey'e anlatmıştı. O esnada Alemdar ve askerleri Akağalar kapısını kırmakla meşgul olduklarından suikastçı ekip işini bitirmeden evvel Sultan Selim ve Şehzade Mahmud'un kurtarılması gerekiyordu. Kendilerine katılan İmam-ı evvel Hafız Ahmed Kâmil Efendi ve Eyyübi Mehmed Arif Ağa ile birlikte yaptıkları kısa süreli meşverette Sultan Selim ve Mahmud'u kurşun üzerindeki bacaya çıkararak kurtarmayı planlamışlardı. Evveliyetle Arif Ağa Kuşhane'ye gönderilmiş ve Şehzade Mahmud'un lalaları olan Anber, Kasım ve İsa Ağalar bulunarak vaziyetten haberdar edilmişti. Bu sırada Sultan Selim'in katledilmiş olduğunu fark eden Tayyar Efendi ve ekibi, suikastçıların Şehzade Mahmud'un dairesine gittiklerini görünce onlara karşı koymuşlardı. Karşılıklı mücadele edilirken, şehzadenin hizmetinde bulunanlardan Cevri Usta, hamam ocağından aldığı bir kâse külü suikastçıların gözlerine doğru serpmiş ve Şehzade Mahmud'u kurşun üzerinden bacaya çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Ata Bey'in babasını merkezîleştirdiği işbu rivayet için bkz. Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn* –, haz. Mehmet Aslan, Kitabevi, İstanbul 2010, III, s. 72-74. Bostancıbaşı Ali Ağa'nın vakada dahli olduğu ve rehavetinden dolayı azledilmesine dair bkz. BOA, 745/35223.

[107] *Neticetü'l-Vekayi*, s. 32[a]. Yayla İmamı'na göre Mirahor-ı evvel Mehmed Ağa, Hazine Vekili Nezir Ağa, Sırkatibi Arif Ağa ve Başçukadar Abdülfettah Ağa Sultan Mustafa'ya "*Şevketlü Efendim bu Sultan Selim sağ oldukça bu kavga bitmez. Hemen kaydın görelim*" demişler, Sultan Mustafa ise "*Tahta tatlu varun, kaydın görün*" diyerek ölüm emrini vermişti. Hazine Vekili Nezir Ağa hemen harekete geçerek Darüssaade Ağası Mercan Ağa'dan anahtarları istemiş ve fakat razı edemediği için elinden anahtarları zorla alarak Sultan Selim'in dairesini açmıştı. Mirahor Mehmed ve Başçukadar Abdülfettah Ağa, III. Selim'e "*Gel Efendim sizi Şevketlû ister*" demiş lakin henüz namazı bitirip dua eden Selim, ağaların tavırlarını beğenmeyerek mukabele etmemişti. Bunun üzerine Nezir ve Mehmed Ağalar odaya girmiş, Nezir Ağa sâbık sultanın boynuna bir ahmediye takmış, Mehmed Ağa da yüzüne bir tokat atmıştı. Abdülfettah Ağa ise hayalarını sıkmıştı bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 10[b]. Câbî'ye göre Mercan Ağa vaziyeti Sultan'a ifade ettiğinde Mirahor Mehmed Ağa "*bizler Sultan Selîm'i ve Sultan Mahmûd'u i'dâm ederiz, gayrı [kim] pâdişâh olucak. Hâlâ Pâdişâhımız Sultan Mustafâ'dan gayrı kim pâdişâh olacak, gavga cümle ber-taraf olur; ister ve istemez Sultan Mustafâ'yı pâdişâhlığa kemâ fi's-sâbık kabul ederler*" demişti. Bunun üzerine Nezir Ağa, Mirahor Mehmed Ağa ve Sırkatibi Arif Ağa birkaç mukarrebi/yakınlarını/yoldaşlarını daha yanlarına almışlardı ve fakat çağırdıkları isimlerden Bostancıbaşı Ali Ağa'nın Selim'i katletmeyi istememesi üzerine kısa süreli bir arbede yaşanmıştı. Bostancıbaşıyı bir güzel dövdükten sonra dışarı haber uçurmaması için derdest edip bir mahalle kapatmışlar ve tebdil hasekilerinden Hacı Bağdadî Ali'yi de yanlarına alarak Sultan Selim'in dairesine gitmişlerdi. O sırada Sâbık Sultan III. Selim, Şehzade Mahmud ile Raşid Tarihi'ni mütalaa ediyordu. Nezir Ağa, III. Selim'i "*buyurun efendim, sizleri isterler kul ve umum Devlet-i aliyye'nin ricâl u ulemâsı*" diyerek dışarı davet etmişti. Sâbık Sultan ise "*bana pâdişâhlık gerekmez Nezir, var işine*" demiş ve fakat Nezir Ağa ısrar ederek "*kerem buyurun, şimdi sizin kıymetinizi bildiler, hilâf değildir*" demiş ve inandırıcı olmak için yemin etmişti. Şehzade Mahmud'un "*buyurun kerem edin, zirâ hakikatde bu gûne yemin ediyor*" demesi üzerine Sultan Selim, Kızlar Ağasının [Mercan Ağa'nın] nerede olduğunu sormuş, Nezir Ağa da cevaben, -biraz da geçiştirmek için- Sultan Mustafa'yı hal' ile uğraştığını söylemişti. Bunun üzerine odadan çıkarak şimşirliğe geçen Sultan Selim'in üzerine darbeci ekip üşüşmüşler ve Harem'den birinin verdiği iple sâbık sultanın boğazı sıkılmış, kimileri sakalını yolmuş ve kimi de hayalarını burarak nihayetinde Selim idam edilmiştir bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî*

Sultan Mustafa'nın ekibi daha sonra Şehzade Mahmud'u da öldürmek üzere dairesine gitmiş ve fakat başarılı olamamıştı. Çünkü onlar Sultan Selim'i öldürmekle meşgul iken Şehzade Mahmud, Lalası Anber Ağa'nın koruması ile Kuşhane denilen yere gönderilmişti.[108] Uzun süredir içeriden haber alamayan Alemdar ise şüphelenmeye başlamıştı. Bunun üzerine kapı balta ile kırılmaya çalışıldı ve fakat başarılı olunamayınca kurşunların üzerine çıkarılan biri vasıtasıyla içeriden açıldı.[109] Arz Odası önüne maiyetiyle gelen Alemdar, Darüssade Ağası Mercan Ağa ile karşılaşmış ve Selim'in şehadetini öğrenmişti. Ramiz Efendi "*Sultan Selim Han Efendimiz şehid oldu ise Cenab-ı Mevla Sultan Mahmud'a ömür versin*" demiş ve hep bir ağızdan "*Sultan Mahmud Han*

Târihi, I, s. 175-176. II. Mahmud'un sırkatibi Feyzullah Efendi'ye göre ise Sultan Selim kaçmak kastıyla kurşunların üzerine çıkmış ve Ağalar Dairesi'ne giderek kurtulmayı umarken kafası karıştığından yanlışlıkla kaçtığı daireye inmişti. Üzerine üşüşen darbeci ekip tarafından boğazına ip takılmış velakin boğuşma hengamında kopması üzerine Dadı Kadın ismindeki birinin getirdiği yeni iple boğazı tekraren sıkılmıştı. Burada bizzât Sultan Mahmud'un şehadetiyle anlatılan bir anekdot onun psikolojisini anlayabilmek açısından mühimdir. Sultan Mahmud'un bizzât gördüğü sahne, Sultan Selim'in ipin ucunu tutan Bostancı'ya "*aman bana kıyma*" demesi ve elini öperek yalvarmasıdır. Ruznamede geçen bir diğer detay ise Selim'in katledilirken birkaç yerinden şişlenmesidir bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 232-233. Şânî-zâde'ye göre ise IV. Mustafa'nın sadık bir bendesi olan Darüssaade Ağası Mercan Ağa, *iki günlük devlet ü servet* için *veledü'z-zina* "münafıklara" babalık etmiş ve onlarla ittifak kurmuştu. Mirahor Mehmed Ağa, Hazine Kethüdası Selim Ağa, Hazine Vekili Nezir Ağa, Başçukadar Abdülfettah Ağa, Bağdadlı Hacı Ali, Bostancılardan on yedi sandalcı ve başka isimler dahil olmak üzere hareme gitmişler ve fakat Bostancıbaşı Ali Ağa'nın mukavemetiyle karşılaşmışlardı. Bostancıbaşı Ali Ağa'yı zor kullanarak uzaklaştırdıktan sonra Mercan Ağa'yı ölümle tehdit etmişler ve Başkapı oğlanı vasıtasıyla haremin anahtarlarını kendisinden almışlardı. Şânî-zâde'ye göre Mercan Ağa'dan anahtarın bu şekilde alınması kendisinin bir hilesiydi. O da Selim'in ortadan kaldırılması "sevda"sındaydı. Bundan dolayı sükût etmiş ve hareme her türlü hâkim olması hasebiyle karşı koyabilecekken, telaşını bahane ederek kendi meskeninde inzivaya çekilmişti. Söz konusu ayrıntılar, III. Selim'in öldürülmesinde dahli olan ricalin katli ve hakeza mesul cariyelerin Kız Kulesi açıklarından denize atılmaları için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 30-32; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 154, 183; Ahmed Rıfat, *Mecmûa-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî*, İBBAK, Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu, nr. O 1273, s. 11. III. Selim'in katliyle alakalı ayrıca bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1200; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 305; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 31-32; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 97-98; Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, trc. Esat Uras, TTK, Ankara 1943, s. 10; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, s. 116-117; Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey", s. 152; Ayrıca bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, VII, s. 393; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, V, s. 162-163; Juchereau de Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Brissot-Thivars, Paris 1819, II, s. 185. Bir kaynağa göre ise III. Selim, IV. Mustafa'nın haberi olmadan öldürülmüştü bkz. Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Vekāyi'-i Baba Paşa fi't-Târîh*, s. 209.

[108] *Neticetü'l-Vekayi*, s. 33[a]; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1201; Ahmed Rıfat, *Mecmûa-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî*, s. 6; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 29; Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa*, s. 29. Necib Efendi'ye göre asiler Selim'i öldürdükten sonra Şehzade Mahmud'u da katletmek üzere saldırmışlar ve şehzade alnından ve kolundan yaralanmıştı. Alnındaki yara tahta çıkmasını müteakip namaz için gittiği Ayasofya'da herkes tarafından görülmüştü. Necib'e göre Selim'in şehadetini müteakip Şehzade Mahmud'a hücum edildiği sırada Sultan IV. Mustafa bizzât saldıranlardan biriydi. Şehzade Mahmud, Anber Ağa sayesinde kurtulmuştu bkz. Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 99. Atâ Bey'e göre Şehzade Mahmud kurtarılmaya çalışılırken Hazine Kethüdası Ebe Selim'in arkasından fırlattığı hançer kolunu yaralamıştı. Telaş içerisinde olan şehzade alnını kapının sövesine çarpmış ve kaşının üst tarafı yaralanmıştı bkz. Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 74; Ayrıca bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 176; Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 232-233; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 11[a]; "*Sultan Mahmud'un sadık adamları özellikle de lalası, olayı zamanında duyarak onu kaçırmaya başlamıştı. Takip edenler uzun süre aradıktan sonra nihayet bularak, emellerini gerçekleştirmek istediler. Ancak, Mahmud'un yanındakiler iyi silahlanmış ve çok cesur olduklarından, bir taraftan savaşıyor, diğer taraftan da şehzadeyi güvenli bir yere götürmeye çalışıyorlardı.*" bkz. Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey", s. 152.

[109] Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 233; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, s. 97; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 177. Bazı rivayetlere göre kapı balta ile kırılmıştı bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, s. 32[b].

Efendimizi isteriz!" şeklinde nida atılmaya başlanmıştı.[110] Şehzade Mahmud, Lalasının sakladığı Kuşhane'den bir koltuğunda Lala Anber ve diğerinde İsa Ağa, kalabalığı yararak dışarı çıkmış ve Alemdar'ın yanına gelerek[111] "*Paşa şu galebeliği dağıt*", "*Şu izdihâmı def' ve ber-taraf kıl*" demişti.[112] İlk iş olarak Alemdar Mustafa Paşa'yı sadaret kaimmakamı olarak atamıştı. Alemdar'ın "*ahâlî-yi dîvân, kulunuzdan Sadr-ı a'zam olmaklığımı matlûb ediyorlar*" demesi üzerine sadaret mührünü de kendisine veren II. Mahmud, böylelikle Alemdar'ı sadrazamlığa getirmişti.[113] Artık vakit "intikam" almaya gelmişti; III. Selim'in katlinde dahli bulunan -bulunduğu sanılan- isimler sırayla ve tereddütsüz bir şekilde öldürüldü.[114] Devrin kaydına göre vaziyet öylesine korkunçtu ki günde üç dört kişi öldürülüyor ve beşikteki çocuklar dahi ağzını açamıyordu.[115]

---

[110] *Neticetü'l-Vekayi,* s. 32[a]; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1202; krş. Ahmed Rıfat, *Mecmûa-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî*, s. 7; krş. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809),* s. 234.

[111] Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 234. Arapyan'a göre tahta çıkarmak için asker tarafından aranılan Şehzade Mahmud dehşete düşmüş bir hâlde bulundu. Hiçbir şeye inanmıyor ve "*kendisini kendi arzusuna, kendi hâline, bırakmaları için…*" yalvarıyordu. En son çare Alemdar Mustafa Paşa'nın bizzât giderek ettiği yemin ve sadakat bağlılığı telkinleri neticesinde ikna olmuş ve mahbesten çıkmıştı bkz. Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa*, s. 12; Ayrıca bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 11[a]. Müellifi tam tespit edilemeyen esere göre ise Hareme girildiği esnada Sultan Mahmud "*bir karanlık mahalde*" bulunup dışarıya çıkarılmış ve bir süre dinlenmesi için Hırka-i Saadet odasına götürülmüştü bkz. *Neticetü'l-Vekayi,* s. 32[b]; krş. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi,* s. 11[a].

[112] Âsım, *Âsım Efendi Tarihi,* II, s. 1203, 1205; Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib,* s. 98; Ahmed Rıfat, *Mecmûa-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî*, s. 7. Câbî'ye göre ise kalabalığın içinden gelen Şehzade Mahmud "*bre nedir bunlar? Lala şunları taşraya alın*" demiş ve akabinde Alemdar'a bakarak "*bak lala, eğer mühr-i hümâyûnumu vekâlet-i kübrâm ile kabul eder isen ben de pâdişâhlığı kabul ederim*" demişti. Alemdar'ın razı olması üzerine sadaret mührü kendisine tevcih edilmiş ve Sultan Mahmud tarafından intikama dönük ilk emir "*acele etme Sultan Selim ammim kanı içün. Ben sana birer birer haber alup ifâde ederim, haklarından gel*" şeklinde verilmişti bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 178. Şehzade Mahmud'un "askeri dağıt" sözüne ilaveten silahlarını çıkararak Hırka-i Saadet'e gelmesini istediği Alemdar'ın, III. Selim'den yadigâr "pala"sı hariç silahlarını çıkarmasına dair bkz. Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 75; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* VIII, s. 309.

[113] II. Mahmud'un Alemdar Mustafa Paşa'yı sadarete atadığı beyaz üzerine hattı için bkz. BOA, HAT, 1506/19; TS.MA.E, 860/47.

[114] Bu hengamede Nezir Ağa'nın -muhtemelen kendini kurtarmak kastıyla- aktardığı bir ayrıntı dikkat çekicidir. Nezir Ağa'nın takririne göre ordu henüz Edirne'den İstanbul'a doğru hareket etmişken Hekim Lorenzo IV. Mustafa'nın yanına gelerek "*senin işin tamamdır, Sultan Selim Efendimize ve Şehzade Mahmud Efendimize şerbet [zehir] verelim*" demişti. Nezir Ağa'ya göre bu vakanın doğruluğuna Hazine Kethüdası şahitlik etmişti. Bir tercümandan işitilene göre IV. Mustafa bu teklifi 'olmaz' diyerek reddetmişti bkz. BOA, TS.MA.E, 903/56. Diğer bir kaynağa göre ise zehirleme emrini veren IV. Mustafa'dır. Bu kayda göre, vakadan haberdar olan II. Mahmud, söz konusu zehirleme komplosuna dahil olmasından şüphe duyduğu için Hekim Lorenzo'yu öldürtmüştü bkz. M. C[harles]. D[eval]., "Deux Années à Constantinople et en Morée (1825, 1826) ou Esquisses Historiques sur Mahmoud, les Janissaires, les Nouvelles Troupes, Ibrahim Pacha, Soliman Bey", *The Foreign Review and Continental Miscellany,* London 1828, II, s. 223. IV. Mustafa'nın zehirleme emri vermesine rağmen Hekim Lorenzo'nun bu teklifi şiddetle reddederek kaçtığına dair farklı bir rivayet için bkz. Kemal Beydilli, "Selim III", *TDVİA,* XXXVI(2009), s. 424.

[115] BOA, TS.MA.E, 899/79, 29 C 1223 (22 Ağustos 1808). Öldürülen isimlerle alakalı olarak bkz. Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, s. 29[a-b]; "*Darüssaade Ağası olan Mercan Ağa maktul, Hazine Vekili kâfir Nezir maktul, Mirahor-ı Evvel Müteseyyid Mehmed Ağa maktul, Başçukadar Fettah maktul, Hazine Kethüdası kâfir [Selim] firar etmiş, Sırkatibi [Arif] maktül, Mabeynci Küçük Cevher maktul, Bir Arap dahi maktul, dahi firunda ve tomrukda mahbuslar vardır idam olacaklar. Katiluhumullah!*" bkz. BOA, TS.MA.E, 447/29; "*Esafilden günde üç dört âdem katlolunmakdadır. Şöyle ki beşikdeki çocuklar ağız açamıyor. Rabbim muvaffak eyleye.*", "*Cülus-ı Hümayun'da şeran ve kanunen ba-hatt-ı hümayun katlonunan hainanın defteridir: Darüssaade Ağası [Mercan Ağa], Silahdar [Ali] Ağa, [Hazine Vekili] Nezir Ağa, Başçukadar [Abdülfettah Ağa], [Mabeynci] Cevher Ağa, [Harem Ağası] Firuz Ağa, Katib-i Esrar [Arif Efendi], Büyük Mirahor [Mehmed Ağa], Kahvecibaşı [Süleyman Ağa], Valide Kahvecibaşısı [Abdurrahman Ağa], Tebdil Hasekilerinden Hacı Bağdadî [Ali], Hazine Kethüdası [Selim] ve haftanîsi Nasfet Efendi – Cülustan on beş gün sonra Alay Köşkü beyninde katloldular-, [Köse] Musa Paşa – Beytülmal-i müslimini telef ettiğine mebni ve küfran-ı ni'me olup fesada bâdî olduğuna mebni İzmir'de katl ve ser-i maktuu Deraliyye'ye celb olunmuştur.*-" bkz. TS.MA.E, 1117/51. Asım ve ondan naklen Şânî-zâde'ye göre cülusu takip eden 3-4 gün içerisinde üç yüzü mütecaviz kişi idam olunmuştu bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s.

O hengamede IV. Mustafa tahttan inmek istememiş ve hareme kaçmıştı. Arapyan'a göre müthiş bir korku ile bir köşeye sinmiş ve büzülmüş vaziyetteydi. Peşinden hareme gelen Alemdar ve adamlarını görünce ivedilikle tahta oturmuş ve bütün ikna telkinlerine rağmen usulüyle tahtı devretmek istememişti. Bunun üzerine Alemdar'ın emriyle "yakalanarak" tahttan indirilmiş ve zorla kalacağı daireye götürülmüştü.[116] Mustafa'nın söz konusu tavırları sadece bu hengâme ile sınırlı kalmayacaktı. II. Mahmud'un tahta geçmesinin akabinde de aynı hâlet-i ruhiye içerisinde davranışlar sergileyecekti; sünnet ve sarık odaları önünde ve Bağdat köşkü sofasında "*Ben tahttan inmedim Mahmud'u kim çıkardı*" diyerek dolaşıyordu. Buna rastgelen Alemdar "*Bu kim, Sultan Mustafa mı? Söyleyin ana bucağına gitsün. Yoksa elimden kıyamete kadar lanetleme olacak bir iş suduruna sebep olur!*" demiş ve bunun üzerine kendisine uzlete çekilmesini salık veren İmam Ahmed Efendi'nin tavsiyesine uyan IV. Mustafa dairesine dönmüştü.[117] Fakat devrik padişah kaderine razı olmamakta ısrarcıydı. Şehzadeyken giriştiği tahta çıkma entrikalarına olan aşıklığı tahttan indirildikten sonra da devam etti. Muhatabının kim olduğu belli olmayan bir yazısındaki "*Seni [tahta] çıktığım gibi kapudan paşa ederim. [Alemdar] Mustafa Paşa asitaneden gittiği gibi beher-hal on binden ziyade asker başına cem edip hemen saray-ı hümayuna gelip sözünüzde ısrar edip beni çıkarasın. Göreyim seni*" şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere tahta çıkma arzusu sadece kadim bir hayal değildi. Aksine devrik sultan tahayyülünü fiile geçirmek için çabalıyordu. Şüphesiz bu gayret ve cesaretinin altında bunu daha evvel bir kez başarmış olması yatıyordu.[118]

II. Mahmud, her şehzade gibi tahta çıkmayı umuyor olsa da ne III. Selim'in ne de IV. Mustafa'nın iktidarlarının yıkılıp sıranın kendisine geleceğini düşünmemiş olsa

---

1304; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 33. III. Selim'in katlinde dahli bulunan rical ve harem sakinlerinin (cariyelerin) sahip oldukları mukataalar kısa sürede müsadere edilmişti bkz. C.SM, 41/2069. Ayrıca IV. Mustafa ile irtibat kurma ihtimali olan kişilerin sürülmeleri ile alakalı bkz. TS.MA.E, 699/27.

116 Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa*, s. 12.

117 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 310; krş. Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 75.

118 BOA, TS.MA.E, 808/47. Cevdet, tarihinde Alemdar Mustafa Paşa'ya ait enteresan bir takrire yer verir; IV. Mustafa, Valide Sultan ve kardeşi Esma Sultan'ın gizli emellerine dair Şeyhülislam tarafından yazılan tezkireyi II. Mahmud'a bildirmek üzere kaleme alınan takrirdeki ayrıntılar calib-i dikkattir: "*Hüdavendigar-ı sâbık hazretlerinin [IV. Mustafa'nın] oldukları dairenin bir tarafında sagîr kapı olduğundan gecelerde tebdilen valideleriyle çıkıp, dahil-i harem-i hümayunda geşt ü güzar ederler imiş.*", "[Esma Sultan] *Hüdavendigar-ı sâbık-ı müşarünileyhe kemaliyle merbut ve muine olduklarından gerek kendisi ve gerek etraf ve müteallikatı mesami' ve ezhân-ı avamı tahdiş için bazen taraf-gir ittihaz ettiği mahallere 'biz kariben Sultan Mustafa'yı cülus ettireceğiz' diyerek haber irsaliyle…*", "*Hüdavendigar-ı sâbık hazretlerinin hazret-i hakk-ı alîm bir muyuna hata gelmek kimesnenin hatır ve hayaline gelmeyip maksud-ı asli Allah bilir ki mücerred şevketmeab efendimizin vücuhla mahzuziyeti…Hüdavendigar-ı sâbık hazretlerinin mahallinin gayetü'l-gaye mazbut olmak üzere taht-ı rabıtaya idhali ve sultan-ı müşarünileyha [Esma Sultan ve Valide Sultan] vesair taallukatının dahi fi-mâ-ba'd o misillü hâlâta cüret edemeyecekleri vechle zâbıta-yı haseneye ifrağı*" bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 283-284. IV. Mustafa'nın tahta çıkma arzuları ve muhtemel problemlere karşı validesi ve yakınlarının haremde bulunmasının mahzurundan dolayı eski saraya nakledilmeleri ile alakalı bkz. TS.MA.E, 534/1.

gerekir. Her iki darbe hâli de tahminlerin çok ötesinde cereyan etmiş ve talih Şehzade Mahmud'a gülmüştü. III. Selim henüz şehzadeyken tahta çıkmayı planlıyor, ricalden yakın olduklarıyla hatta Fransa kralı ile dahi mektuplaşıyordu. Hakeza IV. Mustafa haremde bulunduğu sıralarda akıl baliğ olduğu andan itibaren tahtın hayaliyle kendisini hazırlıyordu. Her iki isim de tahta geçtiklerinde az-çok kendi itimat ettikleri bir kadroya sahipti ve fakat II. Mahmud bu tarz bir ekipten mahrumdu. Az evvel izah edilen tahttan uzaklığı ile birlikte yaşının küçüklüğü ve yaşanan olağan dışı hadiseler onu, seleflerine nazaran daha "yalnız" bir profil hâline getirmişti. Üstelik kendisini tahta çıkaran Alemdar III. Selim için gelmişti. Denilebilir ki tahta çıkarılması tabii bir devir ile olmayan II. Mahmud kadrosuz, ekipsiz ve tecrübesizdi.[119] Bunun yanında son iki yılda yaşanan hadiselerin hepsine şahit olan bir fail/özne olarak olanca hisle doluydu. Alemdar'ın varlığı ve muhtemel tagallübü de tahta çıktığında en büyük kudret problemi olarak kendisini bekliyordu. Bilindiği üzere Rusçuk Yaranı, III. Selim'in devrilmesinin akabinde Alemdar'ın etrafında kümelenmişti. O hâlde II. Mahmud'un karşısında fiilî olarak zahirde bir mütegallip ve batında ise onun zihnini inşa etmekte olan Nizâm-ı Cedid ekibinin bakiyeleri vardı. Bu gruba karşı olarak bir diğer kudret şeriki unsur da hiç şüphe yok ki yeniçerilerdi.

[119] Tahta yeni çıkan II. Mahmud elbette yaşadığı hadiseler sebebiyle kısa süre içerisinde pek çok şeye şahit olmuş ve bunlardan dersler çıkarmıştı. Lakin hususî olarak ricalin hâline vakıf değildi. Hatta bu husus için Alemdar Mustafa Paşa'dan yardım istemişti. Yardım arzusuyla bir nevi muhatabının güvendiği isimleri de öğrenecek olan II. Mahmud, "*Devlet-i Aliyyemde ne kadar vezir var ve bunlardan el-yevm sefer-i hümayunumda olanlar kimlerdir ve sadakat ve hizmet ve emek ve gayreti sebkat eden kangılarıdır? Defterini takdim edesin, göreyim*" diyerek Alemdar'dan talepte bulunmuştu. Alemdar Mustafa Paşa tarafından verilen cevapta, daha sonra sadrazamlık yapacak olan Yusuf Ziya Paşa methedilmiş ve II. Mahmud da bu tarafa mail olmuştu yahut bu şekilde anlaşılacak bir profil çizmek istiyordu. Ayrıca II. Mahmud'un Yusuf Ziya Paşa hakkındaki "*devlet babası ve saltanat-ı seniyyenin hayır-hâh ve emekdarı*" şeklindeki sitayişkar sözleri ve mücevher hediyesi için bkz. TS.MA.E, 443/28, 6 B 1223 (28 Ağustos 1808).

1.2.3. İstanbul Fetreti: Alemdar Vakası

> "*Tarihte, kendini kuvvetli zannederek, başkalarının tavsiyelerini küçümseyerek fikirlerinde ısrar edip mahvolan insanlara dair örneklerimiz olmasaydı dahi sadece Mustafa Paşa'nın yok oluşu bile her devirde ve her yerde bulunan kendini beğenmiş insanların gözünü açmaya yeterli bir örnek olurdu.*"[120]

27 Ramazan 1223 tarihi Müslümanlar için kutsal bir gün olan Kadir Gecesi'ne tesadüf ediyordu. Fakat o gece yaşanan vakalar ironik bir şekilde kutsallığın ve rahmetin tersine şeytanın ve gazabın habercisi gibiydi. Uzun süredir kaynayan yeniçeri kazanı alevlenmekte olan *âteş-i fitne*[121] ile daha da hararetlenmiş ve "tekrar" taşma raddesine varmıştı. Alemdar Mustafa Paşa'nın "devlet askeri" olarak Sekban-ı Cedid'i uygulamaya koyması Yeniçerilerin huzursuzluğunun asıl sebebiydi.[122] Nizâm-ı Cedid'den henüz kurtulmuş olan ocaklılar, onun bir kopyası olan Sekban projesi[123], kendilerine karşı olduğu aşikâr Sened-i İttifak'ın imzalanması ve esamelerdeki usulsüzlüklere dair yapılan düzenlemeler[124] gibi pratiklerle kendilerini tekrar tehlikede hissetmeye başlamıştı. Ayrıca

---

120 Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey", s. 156.

121 Fitne ateşi tabiri isyan dolayımında sıkça kullanılan bir imgedir. *Âteş-i fitne*, *âteş-i gayret*, *nâire-i fitne*, *nâire-i fiten ü şûriş* şeklindeki varyantları için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 114, 117, 192-193.

122 Câbî'ye göre II. Mahmud sekban askerinin tahrir olunmaya başlanmasını on beş gün geç haber almıştı. Kendisine bir arzla haber veren yeniçeri ağasına "*bu kadar vakt ola da bana niçün söylemedin. Varın ferâgat edin, yohsa senin iki gözlerini çıkarırım*" demişti. II. Mahmud'a göre cedid asker tertibi projesinden dolayı iki tane padişah kazaya uğramıştı: "*Biri ammim [III. Selim -aslında amca oğlu-] ve biri karındaşım [IV. Mustafa], sizin benim kadar ciğeriniz mi yandı. Helâk oldular.*". Bu tarihte (11 B 1223/2 Eylül 1808) henüz IV. Mustafa ölmediği için rivayet problemli görünmektedir ve fakat bu rivayet, II. Mahmud'un Sekban projesini yapmaktan konjonktürel olarak çekindiği yahut yeniçeri ağasına böyle bir imaj çizerek kendini güvenceye aldığı şeklinde nisbî bir kabulle iki şekilde yorumlanabilir bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 204. Câbî'nin zikrettiği bir diğer kayıt ise söz konusu iki yorumun birbiriyle telif edilebileceğini gösterir; Sekban askeri hususunda Alemdar ile sohbet eden II. Mahmud'un "*bak lala, bu asker, ammim gibi bir Pâdişâh'ın helâkine, bâ'is oldu. Gerçi ziyadesiyle lâzımlı askerdir, lâkin gayrı ocaklu bunları çekemeyüp hasedlerinden, miyânlarında adâvet edecekleri âşikârdır*" demesi üzerine Mustafa Paşa da cevaben "*Pâdişâhım, senin eyyâm-ı devletinde, cümlesi râbıtasını bulur. Kasâvet üzre olma*" demesine dair bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 283.

123 Nizâm-ı Cedid isminden duyulan rahatsızlıktan dolayı muhtemel tepkilere karşı bir tedbir olmak üzere yeni orduya verilecek ismin "Sekban-ı Cedid" yapılması için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1251; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 86; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 203; Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 12[b]; Erdoğan Keleş, Tülay Ercoşkun, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56(2014), s. 298.

124 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1252. Usulsüz esamelerin kaldırılması mevzuundan dolayı muhalefetin baş göstermesi, esame sahibi olan kesimlerle doğrudan alakalıdır. Örneğin Nizâm-ı Cedid ricaline karşı yapılan meşverette "kükreyen" ve galiz küfürler eden Sâbık Rumeli Kazaskeri Şemseddin Molla'nın bin sekiz yüz akçe yevmiyesinin ortaya çıkması bu açıdan gayet manidardır. Ayrıca sâbık Valide Kethüdası Yusuf Ağa'nın mühürdarı kuzatdan Mehmed Ragıp Efendi'nin birkaç kışlada altı bin akçe yevmiyesi ve bunların emsali ulema, esnaf ve etbalarından hesapsız yevmiyeler bu süreçte ortaya çıkmıştı. Esame sahipleri sadece devlet ricalinden değildi; Tophane'deki Cihangir Camii imamının üç bin akçe yevmiyesi olması bunun tipik bir misaliydi. Ayrıca Enderun ve Birun ağaları, ricali ve ulemasının üzerlerinde ve etbalarında bulunan yevmiyelerin hepsi kaldırılmıştı. Nizâm-ı Cedid'e olan muhalefetin altında yatan en müessir husus görüldüğü üzere iktisadî menfaat saikiydi. Kaynaklarda geçtiği hâliyle muhalifler tarafından söz konusu menfaatler ya "yeniçeri gayreti" ya da "şeriat/Kanun-ı Kadim" diskuruyla maskeleniyordu. Esamelere dair detaylar için bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, s. 43[a]. Esamelere dair yapılan düzenleme ile on günde 100 bin akçe hazineye girmişti bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 88. Şeriat-Küfür dikotomisinin iktidar/muhalefet diskuru hâline gelmesine bir örnek olarak Aydın muhassılının Nizâm-ı Cedid'e yazılanları küfür ile itham etmesi için bkz. BOA, Sadâret, Divan Kalemi Evrakı (A.}DVN), 10/48.

kendi isyanlarının bir nevi teminatı olan, IV. Mustafa'nın diken üzerinde ve ocak gölgesindeki saltanatı da son bulmuştu. Alemdar'ın sadrazamlığı ile beraber artmaya başlayan dedikodu ve şayialara devrik sultan IV. Mustafa'yı takiben, validesinin ve kardeşi Esma Sultan'ın faaliyetleri de eklenmiş böylece muhalif kesimin kavlî, maddî ve manevî desteği tekâmül etmişti.[125] Bu vetirede yeniçeriliğin ilgasına dair çıkan söylentiler ve Alemdar'ın sıkı/sert idaresi, isyanın hazırlanmasında en ehemmiyetli yahut en çok konuşulan ve göze batan amillerdi.[126] Babıali'nin duvarlarına "*Rumeli'nden geldi bir çıtak / Mühr-i Hümâyûn'u aldı çabucak / Sultân Mahmûd'u etti çırak / Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak / Eğer bu iş yarına kalur ise / Başına takın Şam çırak*" yazılı asılan yaftalardan da anlaşılacağı üzere Alemdar'a karşı açıktan gözdağı verilmeye çalışılıyordu.[127] Yeniçeriler, Alemdar Mustafa Paşa'ya ocağın üzerine konmuş bir bela baykuşu (*bûm-ı belâ*) nazarıyla bakıyorken,[128] kendisine karşı muhtemel suikast ve türevi hareketlere karşı teyakkuzda olan Alemdar Mustafa Paşa da hâlihazırda sert olan tarz-ı siyâsetini daha da fazlalaştırıyordu.[129]

Devrin resmi tarihçisi Asım'a göre Selim, Mustafa ve Mahmud/Alemdar devrinde iş başında olan rical ve nazırlar sırasıyla üç tabakadır. İlk tabakanın devlet ve ikbal afetiyle karşılaşması, düşkünlük ve musibetlerinin sebebi olan "şeriatı tahfif"ten kaynaklanmaktadır. İkinci tabakanın sonunu hazırlayan şey görüş ve fikirlerindeki zaaftır. Üçüncü tabakanın mağlubiyetleri ise gurur ve şehvetlerindendir.[130]

Alemdar için uzunca değerlendirmeler yapan Asım kaynaklardaki umumî diskurun bir benzeri olarak onu ümmi ve cahil olarak tavsif ediyordu. Paşanın sadareti sırasında giriştiği sert tedbirleri ve başına buyruk hareketlerini ima ederek Nizâmülmülk ve Köprülü'yü hatırlattığını söyleyen Asım'a göre manen mahfuz olan saltanat kudretine

---

125 Söylentiler için bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1255.

126 "[Alemdar Mustafa Paşa zamanında] *siyâset ile cümlenin gözü korkup bir kelâm söylemeğe halkın mecali yoğ idi. Gerek yeniçeri ve gerek kalyoncu, hangi ocaklu olsa boğmak bilmeyüp hemen ekmekçi gibi alâ mele'in-nâs katl ederdi. Hattâ Kapudan Paşa'nın Kalyoncu baş Ağası olan Kahvecioğlu bir bahadır yiğit idi ve ünü dünyayı konmuş idi. Anı dahi tutup Galata'da sokak ortasında katl edüp ve lâşenin dahi burnunu kulağını kestirüp öylece yatırdı. Asla ocaklıya itibar etmeyüp hemen reâyâ derecesinde muâmele ederdi*" bkz. Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 13ª; Ayrıca bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1379; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 71. Şânî-zâde ayrıca Alemdar Mustafa Paşa zamanında Babıali'nin/divân-hânenin "*divâne-hâne*" hâline geldiğini belirtir bkz. s. 100.

127 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 123; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi,* I, s. 118; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 19; Ayrıca bkz. Fatih Ünal, "Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüğünden '1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası'", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/4(2008), s. 580; Silvart Malhasyan, Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey", s. 154.

128 Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 115; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet,* IX, s. 17.

129 Alemdar'ın meşgul olması kastıyla Kamertab isminde bir cariyenin kendisine hediye edilmesine dair bkz. Kemalettin Kuzucu, *Kahramanı Yaratmak, İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 33; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 191.

130 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi,* II, s. 1405.

kim şerik olmaya kalkarsa sonu ilahî ceza ile hüsrandı.[131] Asım'ın söz konusu satırları II. Mahmud'a yönelik yazılmış olması itibarıyla padişahın zihnini inşa edecek gayet ehemmiyetli kayıtlardır. Yeni sultanın uzun saltanatı boyunca girişeceği siyâsî pratiklerin vakanüvislerin satırlarında vakalara yedirilerek ifade edilmesi bu bakımdan gayet dikkat çekicidir.[132] Asım'ın söz konusu inşa faaliyetinin bir diğer tezahürü de Sened-i İttifak'tır.

Sekban-ı Cedid projesinin temini kastıyla muhtemel muhalefetin önünü almak için hazırlanan Sened-i İttifak metni, hem sultan ve ayanlar arasındaki konjonktürel menfaatlerin bir tezahürü hem de diken üstünde duran bir uzlaşı/taahhüt idi. Alemdarın şahsında kısmî olarak bazı ayanların ve askerî modellerinin "devletleşmesi" veyahut bir diğer ifadeyle çevrenin merkezîleşmesi şeklinde de okunabilecek olan Sened-i İttifak metni, ayanlığın bir türlü netleşmeyen statüsünün belki de ulaşabileceği en kanunî mevkii ifade ediyordu. Ayanların, uzun süredir dış tehditlere karşı ocaktan sağlanamayan "meşru şiddet"e, potansiyel/bilkuvve sahiplikleri bu sefer bir iç tehdide/yeniçerilere karşı kullanılacaktı. Devlet, ironik olarak, haricî tehditlere karşı başvurmak zorunda olduğu ayanların muhtemel tagallübünden kaçınmak ve haricî-dahilî tehditlerden azade olmak için giriştiği askeri tecdid projesinde son kertede yine ayanlarla nisbî bir taahhüde/uzlaşıya mecbur kalmıştı. Bunun yanı sıra II. Mahmud'un Sened-i İttifak'a karşı tavrının müspet ve samimi olduğunu söylemek makul gözükmemektedir. Sekban askeri gibi bir projeye sıcak bakacağı söylenebilirse de bunun bir ayanın tasallutuyla gerçekleşmesi yeni padişah için hiç de kabul edilebilir bir şey değildi. Fakat henüz çiçeği burnunda olan padişahın emr-i vâkî kabilinden olan Sekban-ı Cedid pratiği ve Sened-i İttifak tarzı bir taahhüte karşı koyabilmesi pek de mümkün değildi.[133]

Alemdar Mustafa Paşa şahsıyla birlikte temsil ettiği ayanlık keyfiyetiyle, II. Mahmud'un iktidar tezahürlerini/pratiklerini oluşturan kurucu bir figürdü. Sultanın kudret dairesine ancak o ne kadar izin verirse girilebilirdi. Belki de şahsî kahramanlıkların ve yoldaşlığın temel değer olduğu yeniçeri ocağıyla yaşanan uzun süreli kudret krizinin

---

131 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1190, 1363, 1414.

132 Nizâm-ı Cedid ricali gibi sultanın otoritesini ihlal edecek seviyede güçlenen unsurlar için 'saltanat istilacıları' diyen Asım'a göre vükelanın padişah yerine ayanlara teveccüh göstermesi de yanlıştı. Ona göre bütün zamanlarda zorbalık ayan zümresinden kaynaklanıyordu. bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1218, 1237-1238.

133 Hatırlatmak gerekir ki yeni sultan, istemeyerek de olsa kendisini tahta çıkartan Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı bir hareket yapma kudretinden de mahrumdu. Hatta senet tasdik için kendisine gönderildiğinde onaylamakta tereddüt etmiş ancak Başçukadarı Eğriburun Ömer Ağa'nın "*bu sened sizin istiklâl-i saltanatınıza dokunur lakin reddi dahi kabil değildir, şimdilik çaresiz tasdik olunup da sonra bunun fesh ü ilgası çaresine bakmalıdır*" demesine üzerine maslahat gereği söz konusu metni kabul etmişti bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 7-8. Fakat hıncını alamadığı belli olan II. Mahmud yanındaki hizmetçilerden birine "*Bu kâğıdın ne idüğüni bilür misin? Bunu yazanlar kabil-i iştirak olmayan saltanat-ı 'Osmâniyye'ye münâfî harekete cesâret etmişler, lâkin bi-'avnillâhi Te'âlâ buna bâ'is olanların cümlesi karîben katl ü te'dîb ile mazhar-ı siyâset olurlar*" diyerek hakiki niyetini belli etmişti bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 632-633.

temelinde de bu yatıyordu. Bir taraf gücün merkezden/içeriden yayılmasına dönük Kanun-ı Kadim teorisini kabul ederken diğer tarafın çevreden/dışarıdan yaptığı müdahaleler *de facto* bir mahiyetle paradigmatik öncülleri/esasları ihlal ediyordu. Sultanın güvenliğini sağlamaları birinci vazifeleri olan ocak mensuplarına karşı emin olamayan iktidar, Nizâm-ı Cedid, Sekban-ı Cedid ve Sened-i İttifak'ta da görüleceği üzere *diğer* unsuru devreye sokmuştu. Fakat yeni bir askerî oluşum kurmak için Nizâm-ı Cedid'den farklı olarak Alemdar'ın şahsında ayanlarla nisbî bir uzlaşıya varılması tekdüze tahlillere sığdırılamayacak bir mahiyet arz eder. Söz konusu uzlaşının ardında Rusçuk Yaranı ve Alemdar'ın finansal destekçileri olan bir ekibin menfaatlerinin de olduğu şüphesiz zikredilmesi gereken en mühim hususlardandır. Nizâm-ı Cedid ricali/Rusçuk Yaranı, ayanları karşılarına alarak kaybettikleri bir savaşı bu sefer onların safında kazanma peşindeyken aynı zamanda ilişkide oldukları Alemdar'ın finans bendeleri de kendi menfaatleri uğruna paşayı destekliyorlardı. Senaryo III. Selim'e duyulan meclubiyetten ve/veya saf devlet gayretinden neşet etmiş bir romantik bağlama hapsedilemeyecek kadar girift bir kurgu barındırmaktaydı. Üstelik oldukça karmaşık olan bu hikâye dramatik bir biçimde sona erecek ve Alemdar'ın katledilmesiyle kartlar yeniden dağılacaktı. Var olan peşi sıra ihtilaller ile Osmanlı siyâsî aklı ve sosyal muhayyilesi tabiri caizse alt üst olmuştu. Artık ne teamül ne kaide ne de kanundan eser vardı. Var olan umumî bir *istisna hâli* idi. Söz konusu vetirede tecrübe edilen yaşanmışlıklarla, Osmanlı siyâsî bilincinde tesiri ilerleyen zaman diliminde neşvünema bulacak olan derin yarıklar oluşacaktı.[134]

Yeniçeriler kısa ve fakat oldukça ceberut buldukları Alemdar Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmak kastıyla, zihinlerinde epeydir planladıkları ve en müsait anı kolladıkları isyanı mutena bir vakti seçerek başlattılar. Ne Sened-i İttifak ve Sekban-ı Cedid'in yapılmasıyla kendini koruyan askerlerin hatırı sayılır bir kısmını şehrin haricinde vazifelendiren Alemdar Mustafa Paşa, ne de İslâm âlemi için mübarek sayılan bir geceyi idrak edip bayramı bekleyen İstanbullular o sıralarda kazanların kaldırılacağını ummuyordu. Fakat beklenen olmuş ve yeniçeriler fırsatı nimet bilerek huruç etmişlerdi.

Evvela Ağa Kapısı'nı basan asiler, yeniçeri ağasını katletmişler ve yangın şayiası çıkartarak Alemdar Mustafa Paşa'yı pusuya düşürmeyi planlamışlardı. Söz konusu

[134] Alakalı devrin kriz/buhran odaklı alternatif bir tahlili için bkz. Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, türlü yerler; Ayrıca bkz. Aysel Yıldız, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire, The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I.B.Tauris, London-New York 2017; a.g.mlf., *Vaka-yi Selimiyye or the Selimiyye Incident: A study of the May 1807 Rebellion*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008.

tertibin mahiyetinden haberdar olan ve fakat yalnızca vaktini bilmeyen Alemdar ise asilerin bu oyununa gelmemişti. Bunun üzerine gayet kalabalıklaşan isyancılar, sadrazamı öldürmek üzere Babıâli'yi basmışlar ve müdafaada bulunan sekbanlar ile çatışmaya başlamışlardı. Sekbanlar, oldukça kalabalık olan yeniçerilere karşı daha fazla dayanamayınca Osmanlı tarihinde eşine az rastlanır ve tarihlerde oldukça dramatik şekilde tasvir edilen o anlar yaşanmıştı;

Yeniçeriler Babıâli'yi dört bir taraftan ateşe vermişlerdi. Kurtulamayacağını anlayan Alemdar da haremindeki kalabalık cariye yekûnuyla bahçedeki kuleye sığınmıştı. Evvela dışarıdaki yeniçerilere sözle sataşarak, teslim olacağı vaadiyle gözüne kestirdiği bazı isimlerin huzuruna gelmesini istiyordu. Yeniçeriler tarafından talebi kabul edildiğinde ise söz konusu isimleri öldürerek adeta ölümle dalga geçen bir *kahraman* edası yaratan Alemdar Mustafa Paşa'nın bir diğer arzusu ise yanındaki cariyelerin mahzenden sağ salim kurtulmasıydı. Bu arzusunu da gerçekleştirdikten sonra kulenin mahzenine giren Alemdar isyancılarla çatışmaya başlamıştı. Tarihlerin kaydettiğine göre kule yeniçeriler tarafından sarılmış, hatta çatı üzerine oldukça kalabalık bir yekûn teşkil eden askerler doluşmuştu. Alakalı tarihî eserlerde oldukça sert tenkit edilen Alemdar Mustafa Paşa'nın tam bu esnada yaptığı -belki de son- tercihi enteresan bir biçimde üstü kapalı bir hayranlıkla anlatılır; asil bir ölümü tercih eden Alemdar, kulenin asiler tarafından sarıldığını anlayınca, mahzendeki barut dolu varillere doğru bir kurşun aşk etmişti. Nihayetinde hem kendisi hem de kuleyi karınca gibi saran asilerin birçoğu oracıkta can vermişler ve bir devir son bulmuştu.[135]

Söz konusu kahramanlık anlatısı alakalı inşayı kullanan tarihçiler için Alemdar'a karşı bir tarziye ve/veya günah çıkartması olarak okunabileceği gibi aynı zamanda Osmanlı sosyal/siyâsî muhayyilesindeki derin sadmenin/yarığın ifadesini bulduğu sembolik tasviri ifade eder. Söz konusu tasvire göre böylesine hazin bir son ile neticelenmiş olan hikâyenin temelinde iktidara şerik olmak gibi büyük bir hataya düşmek yatmaktadır. Alemdar'a işbu bedeli ödeten tarih inşası aynı zamanda onun düşüşü hengamında yaşanan hadiseler üzerinden yeniçerileri de aynı tarihî skalaya oturtur.

Nihayetinde Alemdar'dan kurtulmuş olan asiler için sıra onun yıktıklarını yeniden yapmaya gelmiştir. II. Mahmud'u tahttan indirerek, devrik IV. Mustafa'yı yeniden

[135] Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, s. 13^{b}-16^{a}; *Neticetü'l-Vekayi*, 44^{b}-47^{a}; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 35-37; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 39-40, 43-44; Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa*, s. 16-20; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 270-293, 307, 311; Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 250-251; Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1385-1391; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 115-125; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 20-27.

padişah yapmak, Selim'in ve Alemdar'ın yaranını ve onlardan mevrus Sekban Projesi'ni ortadan kaldırmak için bu sefer de yönlerini saraya tevcih eden asiler beklenmedik bir mukavemetle karşılaşmışlardı; Kadı Abdurrahman ve Ramiz Paşalar maiyetlerindeki askerle mukavemete karar vermiş ve gizlice saraya gelmişlerdi. Sünnet Odası'nda, söz konusu ikili, Şeyhülislam Salihzade, Kaymakam Memiş Paşa ve Enderun'daki ulema toplanmış, II. Mahmud'un huzurunda bir istişare yapılmıştı. Yapılan görüşmede sultana tavsiye ve hatta ısrar edilen husus IV. Mustafa'nın bir an evvel idam edilmesiydi. İlk başta kardeşini öldürmekten çekinen II. Mahmud, içerisinde bulunduğu tehlikeden başka bir kurtuluş yolu olmadığını anlamış ve şeyhülislamın verdiği fetvaya dayanarak IV. Mustafa'yı öldürtmüştü.[136]

[136] IV. Mustafa'nın ölümüne dair ayrıntıları muhtevi olan aşağıdaki vesika, aynı zamanda yeniçerilerin nazarındaki hanedan imajının/prestijinin ne denli yitirilmiş ve sarsılmış olduğu da gösterdiğinden calib-i dikkattir: "*[Alemdar] Mustafa Paşa'nın basıldığı ve eşkıyanın Saray-ı Hümayuna gulüvvleri ve Saray-ı Hümayun halkını üç gün üç gece tazyikleri Sultan Mahmud Han Efendimiz hazretlerini hal' ve Sultan Mustafa'yı iclas daiyeleri olduğu zahir olmağla, Sultan Mustafa['nın] saltanatın recülü olmadığı saltanat-ı ulasından malum ve aşikare olup, cülus eylese dahi Sultan Mahmud Efendimizin idamına teşmir-i sâk edip bi-eyyi veçhin kân Sultan Mahmud Efendimizi telef edeceği ve kendi dahi saltanat recülü olmadığından geride bir şehzademiz dahi kalmadığından Devlet-i Aliyye hercümerç olup hanüman-ı Osmaniye netice bulacağı, hall [ü] akt eşkıya zümresinde kalmağla cihan tımarhaneye döneceği müsellem olduğundan, Salihzade Şeyhülislam, Kadı [Abdurrahman] Paşa, ulemadan bir zât ve Ramiz Paşa her ne kadar nefsi için say eder erbabdan ise dahi ilm [ü] fazlı olmak hasebiyle danışlu bir zât-ı âli-vekar ve sair Enderun'da bulunan Ali Tahir Efendi gibi ve sairleri ve Kaymakam [Memiş] Paşa hazretleri cümlesi huzur-ı hümayunda Sünnet Odası'nda meşveret edip, Sultan Mustafa merhumun idamına say olunmadıkça bu fitne teskin olamaz, mazallahi teala işbu huzur-ı hümayunlarıyla müşerref olduklarımız Sultan Mahmud Efendimizin telefine bais olurlar. Cezmen cümlenin meczumu olmakla Salihzade'den istifta ile fetvası verilip Sultan Mahmud Han hazretlerinden istizan olundukta fekk-i şefe buyurmayıp bir vecihle kardeşinin telef olduğuna rızaları olmayacak rütbe mahzuniyetlerini izhar ile cevap vermeyip 'acaba suret-i aher bulunmaz [mı?], bu eşkıya ile cümlemiz kıtale say eylesek sancağ-ı rasulullahı ihraç ile ehl-i ırz olanlar[ı] taraflarımıza celp ile eşkıyayı sükût ettirmenin çaresi bulunamaz mı?' reyleri tercih olunmak suverleriyle(?) bir gün bir gece dahi imrar-ı vakt olunup eşkıya dahi ejder misali saat be saat çoğalıp büyümeye başlamış olmağla sancağ-ı şerif değil ki server-i kainat efendimiz bizzât kendi gelseler idi bu taifeye haber anlatmak emr-i muhal, ne din bilirler ve ne devlet ne ar bilirler ve ne gayret. Şaki âdemler Kürt, Anravud, göçebe, Laz nihayet güruh-ı mekruh. Nihayet çaresi bulunmayacağına Sultan Mahmud Efendimiz hazretlerinin irfan-ı şahaneleri teyakkun bulmağla hah-na-hah kardeşi Sultan Mustafa'nın idamına izin ve ruhsat vermekle Kadı [Abdurrahman] Paşa ve Bostancıbaşı filan ağa ile birkaç cellat ile varıp Çemşirlik'te [Şimşirlik'te], 'Yeni Mabeyn' dedikleri mahalde bulup şal kuşakları ile hunk ve idam eyledikleri haberi Telhisi Mustafa Bey ile yeniçeri ağasına vasıl olup, ağa-yı merkum dahi At Meydanı'nda güruh-ı mekruha "siz ne istersiniz" [diye sual etmiş], [bazıları] 'biz padişahımız Mustafa'yı' ve bir takımı dahi 'biz ocağımızın gülünü isteriz' deyu Sultan Mustafa merhumu ima ederler idi. Söz anlayanlarından ağa yanına cem olup bu muvahhiş haberi vermekle, ihtiyarları olan deyyusan bu haberi vermekle, 'ölüsünü olsun isteriz', demekle bir miktar uluştular ve bazen semt semt Sultan Mahmud'u da istemeyiz deyu bir miktar gevezelendiler. Bir dahi geride padişah kalmadı ki bir harf dahi söyleyebileler, ölüsünü görelim demekten gayrı. Ol esnalarda 'Sultan Mahmud efendimizi de istemeyiz deyu feryat ediyorsunuz, kimi padişah edecek idiniz' deyu hakir bazen mütekabilelerine sual eder idik, [bazısı] 'Esma Sultan olsun' ve bazısı 'Tatar Han gelsin padişah olsun' ve bazısı dahi 'Konya'dan Molla Hünkâr gelsin padişah olsun' ve bazısı 'her kim olursa olsun padişah bir âdem değil mi kim olursa olsun, Allah ocağımıza zeval vermesin de Padişah ne imiş' dediler. Vay cahil pezevenkler vay güneş olmayınca zerre kande bulunur. Maazallah*" bkz. BOA, TS.MA.E, 538/20; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 305. Hatta Sultan Mahmud'un kendisine yöneltilen tarizlerden mustarip ve *infialinden* dolayı İstanbul'u terk ederek Bursa'ya veya bir başka mahalle gitme niyeti olduğuna ve buna mukabil muarızlardan birinin "*safâ geldi hoş geldi. Asıl taht ü saltanat, Mollâ Hünkâroğlu'nundur. Bizler de varup anı getürürüz*" şeklinde cevap vermesine dair bkz. s. 316-317. IV. Mustafa'nın ölümünün "şehadet" olarak nitelenmesi için bkz. *Neticetü'l-Vekayi*, s. 46[b]; "*…bu esnada Enderûn-ı Hümâyûn'da Sultan Mustafa Han tâbe-serâhu hazretlerini şehid edip…*" bkz. Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 37. Ayrıca bkz. Robert Walsh, *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, trc. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 134; Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in The Turkish Capital and Provinces*, London 1829, II, s. 85; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327, IV, s. 60; *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi*, s. 43. Stratford Canning'e göre II. Mahmud'un emri olmadan sarayın duvarları arkasında kimse IV. Mustafa'yı öldüremezdi bkz. Erdoğan Keleş, Tülay Ercoşkun,

Alemdar'ın ve IV. Mustafa'nın ölümleriyle birlikte pozisyonu kuvvetlenen padişah yeniçerilerin darbe girişimini püskürtmüş ve tahta kalmayı başarmıştı. Rüzgârı arkasına alan II. Mahmud bu vetirede de intikam almaktan ve/veya adam harcamaktan kaçınmayacaktı.[137] Rusçuk yaranının kalıntılarını, Sened-i İttifak taraftarlarını ve III. Selim'den kalma problemli yadigarları bu vetirede *seyf-i intikam* (intikam kılıcı) bekliyordu. Evvela vaka sırasında İstanbul'u top yağmuruna tutarak şehri yakan ve harap eden Kadı Abdurrahman ve Ramiz Paşaları gözden çıkaran II. Mahmud'un kara defterinde Mehmed Emin Behiç Efendi, Moralı Ali Efendi ve Beylikçi İzzet Bey gibi isimler üst sıralardaydı.

Osmanlı siyâsî aklının hikmet-i hükumet pratiğinin yansıması *fenâ fi'd-devle* (devlette fena bulmak) ile *fedâ fi'd-devle* (devlette/devlete fedâ olmak) âresinde mevzilenmek kabilinden olduğu için her iki ucun ortasındaki kulların pozisyonu ya lütuf ya da kahırdı. Tahlile tabi tuttuğumuz vetirede Beylikçi İzzet Bey'in akıbeti bunun tipik bir tezahürüdür:

Kalemden yetişerek Defter Emini Vekilliği'ne kadar yükselen Benli Arif Ali Bey'in oğlu olan Mustafa İzzet Bey, tıpkı babası gibi kalemiyeye girmiş ve sırasıyla sadaret mektubî kalemi ve âmedî odasında yükselmişti. Âmedi-i divan olduktan sonra Ocak 1807'de asaleten beylikçi olmuş ve bu unvan ile iştihar etmişti.[138] Beylikçi İzzet Bey'in kariyeri yükselişe geçtiği hengamda devlet ise tam tersine kargaşa ve ihtilale duçar olmuştu. Peki, neden II. Mahmud'un gazabına uğramıştı? Sened-i İttifak metnini beyaza çeken Beylikçi İzzet'in imza yerine ismini müteakiben "*râkımu'l-hurûf*" yazarak senedin kâtibi olduğunu hususen belirtmesi gazap perdesini açan fahiş bir hata idi. Vakanüvis kayıtlarına göre en büyük kabahatlerinden biri olarak zikredilen bu hususun yanında senedin sonuna attığı afili ve artistik imza da şimşekleri üzerine çekmişti. Fakat sadece bu sebepler akıbetini açıklamaya kifayet etmemektedir. Şayet II. Mahmud bir megaloman ve "cani" değilse sadece bir imza yüzünden Beylikçi İzzet'in hayatına son vermemiş olsa gerekir. Beylikçi İzzet'in, Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ve Sened-i İttifak'ın rafa kalkmasından sonra Rusya ile yapılacak barış görüşmeleri için yollanan heyette

"Stratford Canning'in Kaleminden", s. 305; Fatih Ünal, "Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüğünden '1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası'", s. 583.

[137] II. Mahmud'un bu zamana kadar öldürttüğü isimlerden bazıları şunlardır; Tayyar Mahmud Paşa, Sekbanbaşı Mustafa Paşa, Bülbül Hafız/Hafız Mustafa Ağa, Cüce Mustafa Ağa, İstanbul Kadısı Muhzırbaşı Ahmed Ağa (denize atılarak idam ediliyor), Kahvecioğlu Burunsuz Mustafa Ağa, Kadı Abdurrahman Paşa, Teke Mütesellimi Kapıcıbaşı Mehmed Ağa bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 59-60, 67-69, 89, 98, 190-191.

[138] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 456; Fatîn Davud, *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)*, s. 345.

üçüncü murahhas olarak vazifelendirilmesi (1808) de mevzunun daha girift olduğunu göstermektedir.

Şanî-zâde'ye göre III. Selim zamanında, para karşılığı İngiliz ve Rus casuslarına bazı devlet sırlarını verdiği yönünde söylentiler/iftiralar çıkan Beylikçi İzzet, Sened-i İttifak'ı *inşa* etmesi ve mülahazasız ve pervasızca *râkımu'l-hurûf* yazarak imzalamasıyla dikkatleri iyice üzerine çekmişti. Galip Efendi ile birlikte barış görüşmelerine gittikleri esnada yolda çok fazla rakı içmesi hasebiyle amiyane tabirle 'kafası güzel' olan Beylikçi İzzet'in dili çözülmüş ve hiç de hoş olmayan şeyler söylemeye başlamıştı. Buna rağmen sultan tarafından mazur görülmüş ve kabahati yaşına ve toyluğuna verilerek ehl-i kalemden olmasına hürmeten kendisine müsamaha gösterilmişti. Lakin uslanacağı yerde meretin müptelası olan İzzet Bey'in gece ve gündüz 'kadeh-kârlık' şuurunu tarumar etmişti. Kendisine sözlerine dikakt etmesi yönünde nasihatte bulunan ahbap ve yaranına da 'şâirâne tavırlardandır' diyerek mukabele ediyordu. Buna rağmen paçayı kurtaran Beylikçi İzzet'in dönüşü olmayan hatalarından biri ise sultan tarafından yazılan İslâmî nasihatleri ihtiva eden hatları 'Bakalım acaba bu defa şeyhâne/mutasavvıfâne ne vaaz yazılmış' diyerek istihfaf etmesiydi. Akıbeti hiç de iyi olmayacaktı. Şânî-zâde'ye göre bu tavır hakikatte âyet ve hadislerle dalga geçmekle birdi![139]

Vakadan haberdar olan sultan ise oldukça kızmıştı. Her şeyden evvel ihtimam edilmesi gereken sefer bahsini vükelanın önemsememesinden bizar olan II. Mahmud, şuursuz davranan ricalin kendisini iğfal etmek için yazdıkları cafcaflı ve mugalata dolu takrirleri kimi zaman yumuşak kimi zaman da sert şekilde cevaplıyordu. Fakat Padişah'a en çok dokunan kendisinin "*sıbyandır, bilmez*" makamına konulmasıydı. Gönderdiği hatt-ı hümayunlarıyla "*yine mev'ize mi*" diye gülerek istihza edilmesi II. Mahmud'un kendi ifadesiyle "*ziyadesiyle infiali*"ne sebep olmuştu: "*Her hususa vukufu*" olan Beylikçi'nin asıl bildiği şey ise devletin usulünü bozmaktı.[140] Beylikçi İzzet'in cemaziyelevvelini her şeye rağmen sineye çeken sultan, kendisiyle dalga geçtiğini ve Fenerli Rumlara devlet sırlarını ifşa ettiğini öğrenince nihai kararını vermişti.[141]

II. Mahmud tarafından idam edilmesi istenen Beylikçi Mehmed İzzet Bey, bir diğer kabahatli isim olan Vahid Efendi ile birlikte evvela Üsküdar'a gönderildi. Vahid Efendi Kütahya'ya sürülürken, İzzet Bey ise idamı için memur edilen Haseki

---

[139] Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 279-280; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IX, s. 8, 121-122.

[140] BOA, TS.MA.E, 860/49; "*…Beylikçi İzzet Bey'e acıdılar idi, anın idamı emr ü nehyimi istihza ve havadis-füruşluğu kendüye kâr eylediğine mebni idi…*" bkz. TS.MA.E, 860/51 – 4.

[141] "*Beylikçi İzzet Bey esrar-ı devletimi Fenerli takımı keferelere füruht eylediği için idam olundu. Vükela ve hademe ve küttabda sadakat ve diyanet olsa memalikden fesad mündefi olur.*" bkz. BOA, TS.MA.E, 710/79.

Kuşçubaşı[142] Hasan Ağa tarafından 26 Şaban 1224 tarihinde bir cuma günü katledilmişti. Kesilen başıyla birlikte üzerinde olan eşyasının Babıali'ye gönderilmesi üzerine II. Mahmud, kesik başını bir nevi ibret-i âlem olması için Bab-ı Hümayun'a koydurtmuş ve mallarının müsadere edilmesini emretmişti: "[Beylikçi İzzet'in] *ser-i maktu'u bâb-ı hümâyunuma vaz' olunsun ve eşyası cânib-i mîrîden zabt olunsun…*".[143] Bu emri müteakiben maktul Beylikçi'nin gövdesinden ayrılan başı Bab-ı Hümayun dahilindeki Başbâkikulu Ağa Odası önüne konulmuştu. İdam yaftası ise aynen şöyle idi; "*hilâf-ı rızayı Pâdişâhî hareket eylediğine binâen, hakkında fermân-ı kazâ cereyân etmekle, cezâsı tertîb olunan Beylikci İzzet Bey'in ser-i maktu'udur*".[144]

Beylikçi İzzet'in, seferle ve mühim dini meselelerle alakalı yazılan hatt-ı hümayunlarla "istihza" etmesi yani amiyane tabirle dalga geçmesi bardağı taşıran son damlaydı ve II. Mahmud'un gazabına mazhar olmuştu. Bu meseleye dair değerlendirme yapan bir bürokrata göre, II. Mahmud, peygamberin vekili olup bütün fiil, söz ve hareketleri sünnet-i seniyyeye mutabıktı. Öyle ki sultan bütün vakitlerini din ve kulları uğrunda sarf ediyordu. Ondan sadır olan kelamla değil istihza etmek, onu "*mağz-ı Kur'an [Kur'an'ın özü] gibi*" bilip icra etmek İslâm'ın şiarıydı. Dolayısıyla bu gibi şeylere cüret edenlerin dünya ve ahirette felah bulması imkânsızdı. Onlar bu sonu kendi elleriyle kazanmıştı: *Pîçîde şeved herkes be-pây-ı 'ameleş* (Herkesin ameli kendi ayağına dolanır).[145]

II. Mahmud'un kutsiyet ve maneviyat diskuruyla perçinlenen intikam furyası kimi zaman ocağın cebriyle kimi zaman da gönüllü idi. Ocağın cebrinden padişah elbette bizardı lakin bunu bir fırsat olarak da kullanmasını bilen II. Mahmud böylelikle eski hesaplarını da kapatıyordu. Firar eden Kadı Abdurrahman ve Ramiz Paşalar hakkında kaleme aldığı hattında zahirdeki cebre karşı yeniçerilerin gönlünü okşayan genç sultanın paşalara karşı olan öfkesi ise hiç de yapmacık değildi;

Firari paşaların sırf kendilerini korumak kastıyla saraya/yanına geldiğini ve izinsiz olarak İstanbul'u bombaladıklarını söyleyen II. Mahmud her iki paşaya da ne ceza verilmesi gerektiğinin istişare edilmesini istiyor ve böylelikle hem IV. Mustafa'nın

---

[142] Saray mensubu hasekilerin zabitlerinden birine "kuşçu" denirdi. Bostancıbaşı hapsinde mahkûm/mahpus olanların terbiyelerinden mesuldürler bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., İstanbul 1993, II, s. 329. Kullandığımız belgeden de anlaşılacağı üzere "kuşçu"lar bu gibi idamlar için de kullanılmaktaydı.

[143] BOA, HAT, 507/24930.

[144] Beylikçi İzzet'in idam sebebini, borçları yüzünden orduyla birlikte hareket etmeyip İstanbul'da kalmasına bağlayan Câbî'ye göre idam tarihi bir gün evveldir bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 551.

[145] BOA, TS.MA.E, 814/42.

öldürülmesinin hem de İstanbul'un harap olmasının maliyetinden kurtuluyordu.[146] Firari paşaların sultanın gazabına mazhar olmasının sebebi, sadece ocak ile paşalar arasındaki nizadan kaynaklanmıyordu. Dolayısıyla yalnızca bu vakte mahsus değildi. II. Mahmud'un ifadesine göre, Kadı ve Ramiz Paşalar, yanlarında firar eden isimlerle birlikte cülusundan beri rızasının aksine nice yakışıksız ve münasip olmayan şeylere sebep olmuştu. "*Hüda anların belalarını versün. Birine rıza-yı hümayunum yoğ idi. Amma vakt ü hâle göre böyle oldu*" diyerek kısa bir muhasebe yapan sultan, yeniçerilerin ecdadından miras kalan kadim ocak olduğunu, geçmişteki yararlılıklarını tarihlerde gördüğünü ifade ediyordu. "*Benim dahi itibarım anlaradır*" diyen II. Mahmud'un temennisi kendisinin de ocak sayesinde nice gazalardan fetih ile çıkarak tarihlerde gazi olarak okunması idi![147]

Alemdar Mustafa Paşa gibi kenardan bir unsurun siyâsî kudrete iştirakle yaklaşmayı başardığı en merkezî mevkii ne siyâsî ne iktisadî ne de Osmanlı sosyal muhayyilesi veçhesinden özümsenecek mahiyette değildi. Mustafa Paşa'nın faaliyetleri de bunları sağlamaya nazaran tersine düşman kazanmak ve muhaliflerini sindirmek üzerine kurulu olduğundan yaptığı taktiksel ve psikolojik hatalar ile bu mücadelenin bedelini hayatıyla ödemişti. Vuku bulan ihtilal II. Mahmud'u ocak ile ru be ru hâle getirmiş ve 'yalnız' padişaha adlinin tezahürü için imkân sağlamıştı. Sıra devletin iplerini eline almakta, adle boyun eğdirmekte idi.[148]

---

146 HAT, 525/25701.

147 BOA, HAT, 294/17483; 526/25783. Firari paşalarla alakalı bkz. C.AS, 878/37666; HAT, 1326/51709. Ramiz Paşa'nın kesik başının gönderildiğine dair bkz. HAT, 494/24256; 525/25730.

148 II. Mahmud Ramiz Paşa'nın katliyle alakalı 1813 tarihli bir hattında "*Benim kimesneye bî-mucip garaz ve infialim yoktur. Ben doğru yol gösterdikçe benimle bazı kimesne muaraza [ediyor] ve 'sen bilmezsin' gibi etvar ile hareketlerini dahi tahammül eyledim. 'Kudema-yı ricale bakılmıyor, cümlesi nazardan sâkıt, böyle şey olur mu' demesinler deyü ikişer üçer kere büyük mansıplarda istihdam eyledim. Lakin kendilerine mahsus bir meslekleri vardır. Bir derece bunlara yerleşmiş ki farz mesabesinde tutarlar. Maahaza semeresi taşralıyı birbirine tutuşturup fukara-yı raiyyeti ayaklar altında komağı iyi bilirler. …başladılar maslahatta kec-reftarlığa, ben dahi bir günde o makuleleri tard ve teb'id ve yerine aherini nasb eyledim, zimâm-ı devletimi yedime aldım*" demektedir bkz. BOA, TS.MA.E, 713/6.

1.3. Ocağ-ı Âmire'den Ocağ-ı Mülgâ'ya: Siyâsî Darbe (1826)

Âl-i 'Osmân Devleti düşmüş ocağa yanıyor[149]

Anonim

Tecemmu eyledi Meydan-ı Lahm'e
Edip küfrân-ı nimet nice bâğî
Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı

Keçeçizâde İzzet Molla

Osmanlı devletinde 16. ve 17. asırdan bilitibar köyden şehre doğru başlayan göçle birlikte klasik sosyal nizâm fiilen (*de facto*) değişmeye başlamıştı. Hem üretici ve/veya ziraî nüfusun azalmasıyla birlikte gelir kalemlerinde yaşanan düşüklük hem de *yerli yerinde* olmayan unsurların gayr-ı nizâmîliğiyle ortaya çıkan muhtemel 'şiddet' boyutu Osmanlı siyâsî aklı için büyük bir handikaptı. Vali, vezir, şehzade ve yerel kudret sahiplerinin söz konusu *başıboş* ve kontrol dışı bilkuvve şiddet odaklarını kanalize etmeleriyle birlikte yeni intisap ağları (*kapı halkı*) nüfuz kazanmaya başlamıştı.[150] Taşrada kudret ve rantın yeniden üleşilmesine dönük işbu fiilî vaziyet ile ayanların statülerinde de takip edilebilir değişimler vukua gelmişti.[151]

Taşradaki söz konusu gelişmelerin yanında merkezde de siyâsî kudret/nüfuz sultana nazaran erkân arasında dağılmış ve merkezî devlet bürokrasisi ve seyfiye gittikçe sosyal kökenleri elit/asil/beyzade ve devşirme olmayan *ecnebi (*Müslüman tüccar, sanayi erbabı ve avam) kesimlerle dolmaya başlamıştı. Böylelikle Osmanlı siyâsî seçkinliğinin parametlerinde esaslı bir değişim gerçekleşmeye başlamış ve bu sultanın kudretine de sıçrayarak iktidarın gittikçe *erkân*a kaymasına sebep olmuştu. Sultan Süleyman'dan itibaren ulemanın siyâsî açıdan kazandığı güç ve yeniçeriliğin devşirme harici kesimlere açılması örneğinde görüldüğü gibi makam ve mevkilerin gittikçe sivilleşmesi ve güçlenmesiyle birlikte siyâsî arenadaki dengeler değişmişti.[152]

---

149 Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1403.

150 İktidarın kapı halklarının hâkimiyetine geçişi ile alakalı bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4(1974), s. 438-447; a.g.mlf., *1703 İsyanı, Osmanlı Siyasasının Yapısı*, trc. Çağdaş Sümer, Tan Yayınları, Ankara 2011, s. 18-27; Ayrıca bkz. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, trc. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara 1999, s. 60-69, 131.

151 Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 146.

152 Devlet idaresinde başlangıçtan itibaren yerel bey/beyzadelerde (fatihân vs.) olan siyâsî kudretin Fatihle beraber büyük çoğunlukta devşirme kökenli kullara geçmesi ve Osmanlı parasının (*akçenin*) coğrafi dolaşımda ana unsur olmasıyla (*akçe birliği*) birlikte paraya/nakde dayanan pazar/piyasa ekonomisine geçiş başlamıştı. Osmanlı siyâsî yapısının değişiminde mühim bir ayrıntı olan bu husus, 16. asrın sonları ve 17. asırda kendini tam manasıyla tebarüz ettirecektir; zikredilen vetirede kullardan/devşirmelerden sivillere/halka kayma yaşanmış ve söz konusu zengin sivillerden oluşan yeni piyasa güçleri merkezî siyâsî iradeyi pes ettirerek, var olan farklı para tedavül sahalarından deyim yerindeyse *kuruş birliği* olarak tavsif edilebilecek bir hâle geçişe sebep olmuşlardı. Para/pazar ekonomisine geçilmesi manasını taşıyan bu değişimle birlikte siyâsî ve iktisadî ilişkilerin boyutları da farklılaşmıştı. Artık nüfuz ve mal/para sahibi zengin kişiler eliyle Osmanlı siyâsî yapısı gittikçe sivilleşerek klasik unsurların/elitlerin

Yaşanan değişimlere Osmanlı iktisadî yapısındaki farklı pratiklerin (tımarların mukataalaşması, iltizamın yaygınlaşması, malikane usulü vs.) eklenmesiyle birlikte kadim sosyal/iktisadî yapıdan/statükodan memnun olanlar ve olmayanlar arasında tesirleri uzun zamanlara yayılacak gerilimler baş göstermişti. Osmanlı kendisinin de bir parçası olduğu Avrupa'da yaşanan askerî teknoloji/taktik yeniliklerinin de tesiriyle yapısında tımarlı sipahiden kapıkulu piyadesine kayan bir eğilim göstermiş ve bu vetirede esas yekûnu teşkil eden bilkuvve şiddet odağı başıboş zümrelerin süreli ve paralı (*mirlü, mahiyeli*) olarak (*levend, sekban*) istihdam edilmeleriyle siyâsî/sosyal/askerî yapı değişmeye başlamıştı.[153] Askerî dinamikler kadar siyâsî ve iktisadî (sosyo-politik/ekonomik) faktörlerin de tesiriyle Osmanlı harp gücündeki ağırlık yeniçerilerden paralı askerlere/piyadelere doğru kaymış ve klasik iktisadî yapıdaki toprak mülkiyeti temelli anlayışta farklılaşmalar baş göstermişti; fiilî/gayrı resmi özelleşme olarak ifade edilebilecek bu yeni unsurla, kadim izandaki toplumsal geçişliliğe uzak duran anlayış iyice sarsılmaya başlamıştı. Fakat söz konusu vetirede bir diğer açıdan kadim teorik olarak kendini teyit ediyor ve farklı bağlamlara oturarak bir bakıma yeniden üretiliyordu. İmparatorluk sathındaki rantın akışında izlendiği gibi fiilî özelleşme vâkıasının da ağırlıklı olarak Osmanlı siyâsî yapısında merkezde mevzilenen gruplar tarafından kontrol edilmesi bunun en net tezahürü idi.[154]

---

yerine/yanında merkezîleşeceklerdi. Baki Tezcan tarafından alakalı vetirenin *II. İmparatorluk* olarak isimlendirilmesi ve erken modernite/meşrutiyet bağlamında değerlendirilmesi için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, türlü yerler; a.g.mlf., "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı", *Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı* içinde, haz. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 260-261.

153 "*Sınaî imalata ve savaş organizasyonuna emeğiyle katılan münferit aktörler açısından bunun manası, hukuken olmasa bile fiilen toprağa ya da hizmete bağlı olmaktan çıkarak istihdam kapıları arasında dolaşabilen ücretli emek gücü haline gelmekti…Osmanlı siyaset nazariyesinin esası olan "fatih-reaya" ya da tarihçi Otto Hintze'nin Avrupa siyasî tarihinden soyutladığı kavramla "gıda üreticileri sınıfı" (Naehrstand)- "savaşçılar sınıfı" (Wehrstand) farkının fiilen geçersizleşmesi de demekti.*" bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 149-150. Sekban ve levendler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013, s. 5-22, 135-220.

154 Söz konusu unsur yavaş yavaş askerlerin elinden çıkarak saray ve siyâsî gruplara kayacaktır bkz. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 42-53; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 149. Fiilî özelleşmenin arttığı vetirede de rant merkeze akıyor ve elitler tarafından paylaşılıyordu. Rantın paylaşılmasında devletin kasasına giren meblağ ise oldukça azdı: "*…bürüt vergi gelirlerinin yalnızca dörtte biri, masraflar çıktıktan sonraki net vergi gelirlerinin ise yalnızca üçte biri merkezî devletin hazinesine giriyordu. Geri kalan miktar, yüksek bürokratlar, malikâneci, sarraf ve vergiyi kaynağında toplayan yerel güçlerden oluşan büyük koalisyon arasında paylaşılıyordu…17 ve 18. Yüzyıllarda imparatorluk ölçeğindeki yıllık üretim ve gelirin (bugünkü deyimiyle "ulusal" hasılanın) sadece yüzde üçü merkezî devletin hazinesine giriyordu*" bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 151-152. Osmanlı'daki toplam ve kişi başına düşen vergi oranlarının muadil devletlere nazaran oldukça düşük olması da bu vetiredeki en mühim problemlerdendi. Ayrıca devletin uzun süreli nakit ihtiyacına duçar olması, olağanüstü ve yenilenmeye dönük harcamaları finanse etmekte güçlük yaşamasına sebep oluyordu. Polonya/Lehistan ve İsveç ile birlikte en az vergi oranlarına sahip olan Osmanlı'nın değerlendirilmesi için bkz. K. Kıvanç Karaman, Şevket Pamuk, "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime", *American Political Science Review*, 107/3(2013), s. 605-606. Fiilî özelleşme şeklinde ifade ettiğimiz mukataalaşma/malikaneleşme vâkıasında Osmanlı merkezinin çevre (ayan) faktörlerine göre hâkim/sahip oldukları paylar da gayet calib-i dikkattir; 1734 tarihinde İstanbul'da meskûn olanların ve merkezî ricalin malikane

Zikredilen değişimler tabiatı gereği sancılı olmuş, celalî isyanları başta olmak üzere, yeniçeri, sipahi ve ulema destekli isyanlarla/ihtilallerle merkezî iktidar uzun bir vetirede istikrarsızlaşmıştı.[155] Rantın merkeze akmasına mukabil devletin çevredeki kontrolünün gittikçe azalmaya başladığı bu devir, dünyadaki iktisadî ve askerî değişimlerin de tesiriyle çok yönlü problemlere sebep olacaktı. Klasik askerî-reaya tasnifinin reel olarak silikleşmeye başladığı *sivilleşme* süreci aynı zamanda uzun harplerin ve tabii olarak ek finansal harcamaların da ihtiyaç hâline geldiği bir zamana tekabül eder. Osmanlı'nın 17. ve 18. asırda karşılaştığı ağır mali yüklerin tabii bir yansıması olarak nakit ihtiyacı baş göstermiş ve bunu çözmeye yönelik adımlar atılmıştı. Sivilleşme sürecinin siyâsî arenadaki tezahürü, elindeki servet sürekli eriyen seyfiye ve ilmiye ricalinin farklı yollara tevessül etmesinde saklıydı. Rantı "yiyen" gruplara karşı "yiyemeyen" çeşitli kesimlerin kurduğu ittifaklar ve servet edinme yönünde giriştikleri yeni pratikler zikredilen farklı yolların en mühimleriydi.[156] Osmanlı siyâsî aklının özellikle 18. asırdaki eğilimleri yukarıda izah edilen çok yönlü değişim ve farklılaşmanın bağlamında gerçekleşmişti. Siyâsî aklın giriştiği aşırı müsadere pratiği ile rantı elinde tutan kesimden nemalanması, karşılaşılan iktisadî problemleri hızla çözmek için bulduğu fiskal yenilikler ve maruz kalınan askerî mağlubiyetlerin devası olarak tecdit projelerine başvurması bunun tipik tezahürleridir. Siyâsî olarak rantçı gruplara, askerî olarak da yeniçerilere kesilen fatura iktisaden her iki zümrenin de devletle olan ilişkisini "şiddet" boyutuna taşımıştı. Sultanın/siyâsî aklın emniyeti sağlaması ancak var olan iktisadî darlıktan kurtulmaya ve askerî olarak güçlenmeye bağlıyken, her iki hususun birbiriyle simbiyotik ilişkide olan mahiyeti siyâsî failleri fasit bir daireye sokmuştu.[157] Her iki ucu da aynı anda iyileştirme kapasite ve kabiliyetinden mahrum olan devletin vaziyeti gittikçe kötüleşmeye başlamış ve alakalı hiziplerin itaat problemleriyle içinden çıkılmaz bir hâle gelinmişti.

---

gelirlerindeki payları %65.2, çevrenin ise %34.2 idi. 1737'de merkez 77.1, çevre 22.9 iken, 1768'de, 1734'teki malikane kiralamalarının nominal değeri (3.226.260) üç kat artmış (9.785.466) ve merkezî devlet gruplarının payı toplamda %86.6'ya yükselmişti. 1801 senesinde merkez-çevre payları %80.2 – %19.8, 1810 senesinde %76.36 – %23.64, 1827'de ise %80.5 – %19.5 idi bkz. Ariel C. Salzmann, *Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia Üniversitesi, 1995, s. 368-369. Salzmann'ın çalışmasından ve alakalı kayıtlardan haberdar olmamızı sağlayan kaynak için bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 171; Ayrıca bkz. Ariel [C.] Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek, Osmanlı Ancien Régime'i*, trc. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 159-160; krş. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 54 vd.

155 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celâlî İsyanları*, YKY, İstanbul 2018.

156 Yemek tabirini hassaten kullanma sebebimiz tımar, malikane ve çiftlik gibi yerlerden nemalanan kesimlere (vergiye/resme sahip olma hâlinde bulunanlara) alakalı defterlerde "burayı filan kişi yer imiş", "filan kişi yer" denmesidir bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s. 583, dipnot 272.

157 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 71-73.

Kalem erbabına/bürokrasi sınıfına nazaran yeknesak bir müessese olarak arz-ı endam eden yeniçeri ocağı bu vetirede sahnedeki en görünür figürdü. Dünyada reform sürecinin motoru olarak askerî yenilenmenin ön plana çıktığı bir devir yaşanırken Osmanlılar da aynı şekilde askerî modellerinin işlevselliklerinden şüphe duymuşlar ve bu alanda adım atmaya başlamışlardı. Yeniçeri Ocağı'nın Fatih Sultan Mehmed'e karşı tertiplenen Buçuktepe İsyanı (1446) ile başlayan siyâsî müdahaleler vetiresi, Osmanlı siyâsî/sosyal muhayyilesini derinden sarsan *Hâile-i Osmaniye* (1622) ile doruk noktasına varmıştı. Genç Osman'ın, o güne değin bir padişaha karşı yapılmayan hakaretlere uğratılarak feci bir şekilde katledilmesiyle birlikte Osmanlı sosyal/siyâsî bilinçaltında ocağın mevkiine dair izan temelinden değişmişti.[158] Bu arada ifade etmek gerekir ki Osmanlı'da siyâsî müdahalelerin üzerine fatura edilebileceği tek bir merkezden bahsedilemez. Böylesine basit bir ircayı temel alarak yapılacak değerlendirmelerde hatadan vâreste olmak neredeyse imkânsızdır. Osmanlı'da *askerî sınıf* şeklinde ifadesini bulan erkân-ı erbaa, kurduğu koalisyonlarla/ittifaklarla siyâsî iradeyi tahdit ve tehdit etme potansiyeline sahipti. Burada yeniçeriler odağında meselenin irdelenmesi, kimi zaman halk kimi zaman ulema kimi zaman da çeşitli kalem erbabı gibi müttefik unsurların yadsındığı manasına gelmemektedir. Esas üzerinde durulması gereken husus ocağın siyâsîleşme ve sivilleşme sürecinde yaşadığı değişimle iktidarın kudretindeki şerikliğinin artmasıdır.

Osmanlı siyâsî yapısının tabii bir gereği olarak kurgulanan merkez (kapı kulları) ve taşra (tımarlılar) arasındaki denge, tımar rejimin askerî veçhesinde yaşanan değişim ve kapıkullarının sayısının arttırılmasıyla birlikte ortadan kalkmaya başlamıştı. Yukarıda izah edilen *sivilleşme* süreciyle birlikte sadece kapıkullarında değil kalemiyeden ilmiyeye varıncaya dek her cemaatin yapısındaki insan profilleri farklılaşmış ve bir bakıma asilzade ve devşirme unsurların tesiri azalmaya başlamıştı. Denilebilir ki bu vetirede rant ve kudretin dağıldığı networkün yapısı değişmişti. Tımarın askerî veçhesinin değişimiyle orantılı olarak ocak artık taşraya da açılmış ve eskiden olduğu üzere salt bir hassa ordusu profili çizemeyecek kadar kalabalıklaşmıştı. Bu hususu gözden kaçırarak Osmanlı tarihinin başından sonuna değin aynı öze sahip bir *yeniçeriliğin* bulunduğunu varsaymak

[158] "*Dönemin görgü şahidi tarihçileri onun feci bir şekilde, başı açık, üstü perişan bir halde beygire bindirildiğini, ağır hakaretler altında Sultan Mustafa'nın bulunduğu Orta Cami'ye götürüldüğünü, burada iken âsilerin sadrazamlığa getirdikleri Kara Dâvud Paşa'nın onu öldürmeye çalıştığını, fakat engellendiğini, aynı gün öğleden sonra Yedikule'ye yine çeşitli hakaretlerle sevkedildiğini ve burada boğularak öldürüldüğünü belirtirler. Bazı tarihçiler, öldüğüne delil olmak üzere kulak ve burnunun kesilerek Sultan Mustafa'nın vâlidesine gösterildiğini de yazar. Daha sonra cesedi gizlice Topkapı Sarayı'na getirilmiş ve sabahleyin kılınan cenaze namazının ardından Sultan Ahmed Külliyesi'nin yanında inşa edilen I. Ahmed Türbesi'ne defnedilmiştir*" bkz. Feridun [M.] Emecen, "Osman II", *TDVİA*, XXXIII(2007), s. 455.

düşülen en yaygın hatalardandır. Ocağın imparatorluk sathında ve devlet yapısında nüfus ve nüfuzunun artmasıyla birlikte mevkii de aynı oranda ehemmiyet kazanıyordu. Bu meyanda devşirmelerin ağırlıkta olduğu bir yeniçeri ocağıyla 18. asırdaki yeniçerileri mukayese etmek kafidir.[159] Ocağın yapısında yaşanan değişimi görmezden gelerek tabii bir süreklilik vehmine kapılmak düşülebilecek en basit hatalardandır. Ne yazık ki bugün elimizde ocağın eski profiline dair net kayıtlar bulunmamaktadır. Var olan tarihî rivayetlerle ocağın kuruluşu ve geçirdiği ilk yüz senelik vetire hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir. Fakat buna rağmen tarihçiler eldeki az ve kronolojik olarak boşluklu veriteye dayanarak ocak hakkında üst-anlatılar oluşturmayı ihmal etmemişlerdir! 'Harplerdeki esas unsur olan, devşirme orijinli ve kanuna bağlı' yeniçeri imajının, tarihî diskurda var olduğu söylendiği şekliyle mutlaklaştırılması, tarihçiler tarafından kurgulanan illüzyondan başka bir şey değildir.[160] Klasik devir açısından muadil askeri gruplara nazaran daha az bir yekûn teşkil eden yeniçerilerin Osmanlı askeri yapısında esas unsur olmak gibi bir mevkileri yoktur. Zâten devşirme olarak tavsif edilen insan kapasitesiyle büyük oranlarda bir ordu kurulması da mümkün değildir. Osmanlı tarihyazımında 'ocağın bozulması' şeklinde değer yüklü ifade edilen söylem yerine, devlet tarafından yapılan bilinçli bir tercih neticesinde Osmanlı askerî yapısında değişimin vuku bulduğunu vurgulamak daha tutarlı olacaktır.[161]

Devşirme insan potansiyelinden faydalanarak daimî asker şeklinde istihdam edilen ve nakde dayalı maaşla merkezde konumlandırılan yeniçeriler Osmanlı ve Dünya tarihi için nadide bir örnektir. Fakat ziraî üretime dayalı bir devlette böyle bir pratiğe başvurmanın çeşitli handikapları mevcuttur. Bu sistemin uzun ömürlü ve işler olabilmesi evvela söz konusu asker grubunun karnını doyurabilecek yeterli ve değerli nakde sahip olunmasını gerektirmektedir. Bir diğer husus ise harplerin oldukça kısa sürmesi ve ilerideki örneklere nazaran daha az bir insan kapasitesi ile icra edilmesi gerekliliğidir. Ziraî ve geçimlik ekonominin cârî olduğu bir devletin büyük sayılarla ifade edilen, maaşlı ve daimî bir orduyu finanse edebilmesi oldukça güçtür. Ayrıca imparatorluk sathındaki nüfusun belli bir kısmından devşirme yoluyla insan toplanması usulü tabii bir doyuma sahip olduğundan, devletin ne nüfusu ne de gücü artan piyade ihtiyacını bu yoldan

---

[159] Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak* içinde, haz. Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 91; a.g.mlf, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI(1980), s. 283-337.

[160] Bahsettiğimiz illüzyonun sıkı bir sorgulaması için bkz. Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz burada yoğ iken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 29-36.

[161] Mustafa Armağan, "'Osmanlı Gerilemesi' Masalından Uyanmak!", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak* içinde, s. 47.

karşılamaya elverişliydi. Osmanlı siyâsî aklı bir yandan devşirme usulüyle asker ihtiyacının karşılanamayacağını anladığından sivil unsurların ocaklı olmasının önünü açmış diğer bir yandan da artan nakit ihtiyacını karşılayacak iktisadî pratiklere tevessül etmişti. Fakat esas problem, var olan verimin (üretim ve vergi miktarının) artmasına dönük hareket etmek yerine devletin hâlihazırdaki serveti iltizam ve malikane gibi pratiklerle daha hızlı elde etmeye yönelik davranmasıydı. Evvelkine nazaran daha fazla bir yekûnu nakdî olarak sübvanse etmek zorunda olan devlet, paranın değer kaybetmesini müteakip âdil oranlarda askerlerin maaşlarının iyileştirilmesinde problemler yaşıyordu. Hem bu sebepten hem de devşirme gibi 'elit' bir zümreye kıyasla sivil unsurlarla ocağın profilinin değişmesi, evvelki isyan/muhalefet ve protestolara nazaran yenilerinin de yapısının/şiddetinin değişmesi demekti. Sayıları sonraki yeniçerilere nazaran oldukça mahdut bir devşirme grubunun -ki sosyal ilişkileri/bağlantıları sivilleşme devrindekilerle mukayese edilemeyecek derecede azdır- şiddet potansiyeliyle esnaf, hammal, kürekçi vb. unsurlarla aynı sosyal tabandan gelen ve imparatorluk sathına yayılmış kalabalık bir ocağınki aynı olmayacaktır.[162] Devlet eski usul ile yeni problemlerini çözemeyeceğini anladığından ocağın profilinin değişmesine önayak olmuş ve fakat bunun ayrılmaz bir şartı olan iktisadî adımları atamamıştı. Sivilleşme sürecinin diğer ayağı ve ocakla benzer sosyal tabandan beslenmeye başlayan seyfiye haricindeki unsurların bu vetirede rantın çoğunu yedikleri hatırlanacak olursa burada yaşanan esas problemin ocak/yeniçerilik vs. değil rant ve kudret meselesi olduğu ortaya çıkacaktır.

Rant ve kudret kıskacında yaşanan gerilimi oluşturan en ehemmiyetli parametrelerden biri de şüphesiz ki harp sahasında şekilleniyordu. Haricî tehditlere karşı olan vazifedense daha çok dahilde faal olan yeniçerilerin askerî sahadaki itibarları da bu vetirede sarsılacaktı. 17. asrın neredeyse %80'lik dilimini savaşlarla geçiren devletin yüzyılın sonunda oldukça yorgun düştüğü aşikardır. Özellikle Kutsal İttifak'a karşı yapılan uzun mücadele, sözlü geleneğe dayalı Yeniçeri Ocağı'nın eğitimli ve tecrübeli grubunun neredeyse yok olmasına sebep olmuştur.[163] Böylesine bir yoksunlukla karşılaşılmasının yanı sıra, 18. asrın uzun süreli savaşsız dönemleri de harp başarısını

[162] Yeniçerilerin söz konusu gruplarla olan ilişkisine dair bkz. Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), McGill Üniversitesi, Montreal 1981, s. 67 vd; Mehmet Mert Sunar, "XIX. Yüzyıl Başları İstanbul'unda Esnaf Yeniçeriler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18(2010), s. 59-85; a.g.mlf., "'When Grocers, Porters and Other Riff-raff Become Soldiers:' Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2009), s. 175-194; Naime Yüksel Kayaçağlayan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçerilerin Politik ve Sosyo-ekonomik Rolleri: İstanbul Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara 2018, s. 136-167; Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s. 152-156.

[163] Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, TİBKY, İstanbul 2014, s. 190-191.

meydanda olmaya, tecrübe ve kıdeme borçlu olan ocaklıların askerî değerlerinin daha da azalmasına sebep oldu.[164] Ocağın, Genç Osman'ın katliyle sosyal muhayyileyi yaralayan psikolojik profili, sivilleşme ve sosyalleşmesiyle birlikte eskiye nazaran daha farklı bir bağlama yerleşmişken şimdi de askerî arenadaki karizması erozyona uğruyordu.[165]

Devletin 18. asırda esasen haricî faktörlerin tesiriyle yaşamaya başladığı *beka-yı devlet* kaygısı, 1703'ten Alemdar Vakası'na kadar yaşanan dahilî isyan ve ihtilallerle birlikte ele alındığında, II. Mahmud'un tam manasıyla bir enkaz devraldığı söylenilebilir. Dahilde üç ihtilalle sarsılan sosyal ve siyâsî ortam, devam eden harbin ve gün geçtikçe ağırlaşan iktisadî darlığın tazyikiyle, tesiri imparatorluğun sonuna değin sürecek *buhran hâli*ne girmişti. Nimetin sağlanamaması ve erkân-ı erbaa arası sınırların silikleşmesi mülke olan itibarı düşürüyor, rant ve kudret iştirakini arttırıyordu. Bu bağlamda sanayileşmeye başlamış ve iktisadî-askerî kuvvetini arttıran devletlere karşı Osmanlı'nın mukabelede bulunabilmesi de bir dizi problemi beraberinde getiriyordu. Başta teknolojik/yapısal yeniliklerin transfer edilerek adapte edilmesi ve yerli insan gücüyle üretilebilir/kullanılabilir kılınması lâzımdı. Fakat dahildeki siyâsî ve içtimâî birliğin sağlanamaması ve harice karşı da ontik kaygının baş göstermesiyle çıkmaza girilmişti. Söz konusu çatallaşma hasebiyledir ki 18 ve 19. asır boyunca 'yenile-ş/n-me' vâkıasının tezahürlerinde takdim/tehir farklılaşması/karmaşası göze batan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ordunun ve maliyenin düzelmesi ile *askerî* (seyfiye, kalemiye, ilmiye) taifenin itaat altına alınarak yeniden bir ahenk sağlanması meseleleri birbiriyle doğrudan orantılı olduğundan bu vetirede II. Mahmud'un fiilleri kudreti zâtında temerküz ettirme gayesi güden topyekûn bir mutlakıyete/istibdada evirilmişti.[166]

Osmanlı ricali yahut siyâsî aklı beka-yı devlet kaygısıyla haricî "düşman"a karşı hayatta kalmak için dahili dizayn etmek zorundaydı. Dahil, insanî ve finansal kaynakları devlete sağlamalı ve itaat etmeliydi. Söz konusu itaatin mercii olan devlet ise kudret tekelinin yegâne sahibi olmak istiyordu. İktidarı elinde tutmak, aynı zamanda erkân-ı erbaanın yerli yerinde olmasını sağlamaktan geçiyordu. Bundan dolayı ulema, askeriye

---

[164] Gilles Veinstein, "Osmanlı Yeniçerileri Üstüne (15-19. Yüzyıllar)", *Askerlik "İşi", Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)* içinde, der. Erik Jan Zürcher, trc. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 130; Ayrıca bkz. Virginia H. Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History*, 5(1998), s. 23-36.

[165] Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 157-166.

[166] Osmanlı'da mutlak hükümranlığın teorik veçheye nazaran fiiliyatta çoğu kez sınırlı olduğu bilinmekle beraber II. Mahmud'un iktidarı söz konusu fiilî boşluğu/sınırlılığı doldurarak, mutlak iktidarı Osmanlı tarihinde eşine az rastlanır bir şekilde yeniden inşa etme eğilimindedir. Alakalı tarihî diskurda bunu ifade eden pek çok ayrıntı bulunmaktadır; "*Mübarek zât-ı hilâfet-simât-ı hazret-i şehriyârinin kuvve-i istîcâb-ı fıtriyyeleri berekâtıyla, kendilerine mevhibe-i mahsusa-i ilâhiye olan tecelliyât-ı rabbaniye ve teyidât-ı samedâniye iktizasınca, tecdid-i kavânin-i mülk ü millet yed-i müeyyed-i cihân-bânî ve kabza-i istiklâl ü istibdâd-ı hâkânîlerine müsahhir olduğu rûz-ı fîrûzdan berü…*" şeklindeki en çarpıcı örneklerinden biri için bkz. BOA, TS.MA.E, 597/26 – 2.

veya ayanlardan herhangi birinin tasallutu istenecek son şeydi.[167] Yapılması gereken yaşanan krizlerle alt üst olmuş ve gittikçe nevrotikleşmiş siyâsî/sosyal muhayyileyi yeniden inşa etmekti. Söz konusu inşanın yolu ise II. Mahmud'un *modus operandi*si olan adaletin siyâsîleştirilmesi veyahut bir diğer deyişle şiddetin kurumsallaştırılması ve siyâsî darbeden geçmekteydi.

II. Mahmud Alemdar gailesini de atlatmış ve bir iktidar şerikinden daha kurtulmuştu ve fakat bu sefer karşısında daha köklü/kadim bir unsur vardı. Nasıl ki IV. Mustafa ile bir hüccet imzalanmış ve akabinde Alemdar sayesinde Sened-i İttifak yapılmış ise şimdi de yeniçeriler ile bir nevi senet/kefalet akdedilmişti. Bu senede göre ocak artık devlet işlerine müdahale etmeyecekti.[168]

Sathi bir umumîleştirmeden kaçınacak olursak en azından yakın tarihî seyirde yeniçerilerin bu minvalde verdikleri sözleri tutmakta pek de başarılı oldukları söylenemez. II. Mahmud'un iktidar yılları açısından yeniçerilerin itaat refleksleri hiç de müspet değildir.[169] Buna dair ilk örnek ise sembolik olduğu kadar, Alemdar'ın meşhur

---

[167] Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807–1826*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Binghamton Üniversitesi, New York 2006, s. 175.

[168] Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'nın bizzât kaleme aldığı belgeye göre; "*Devlet-i Aliyye'nin azl ü nasb hususunda umûruna müdahale olunmayacağına [dair] ocağ-ı amirede mevcut ortalar zabitanı ve ihtiyarları*" yeniçeri ağası ile bir görüşme yapmış ve "*rical-i Devlet-i Aliyye'den kimesneye dahl olunmayup Devlet-i Aliyye umûruna müdahale etmeyeceklerine cümle zabitan kulları neferatlarına kefil*" olmuşlar ve Mehmed Ağa huzurunda taahhüt etmişlerdi. Yeniçeri ağasının söz konusu görüşmeyi ifade ettiği ve bu minvalde bütün zabitana kefil olduğu vesika için bkz. TS.MA.E, 639/30, Evail-i Şevval 1223 (20 Kasım-29 Kasım 1808); Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 270-271. Ocaktan kefalet alınması artık sık sık yapılagelen bir şey hâlini almıştı. Zabitanın birbirlerine kefil olmasına dair benzer bir diğer vaka II. Mahmud tarafından "*İnşaallah bundan sonra böyle yolsuz işte bulunmayacaklarını memul ederim. Zira cümlesi birbirlerine kefil olmuşlar*" şeklinde değerlendirilecekti bkz. HAT, 279/16537; Ayrıca bkz. Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1404. Fakat yeniçerilerin tazyikleri sanıldığı kadar kolay bitmeyecekti. Bu sefer de sekbanbaşının azlini istemeleri üzerine II. Mahmud "*Sekbanbaşının bu hususta azli lâzım gelmiyor. Zira anların cebriyle olduğu gibi uygunsuz bir şey olur. Hele dediğim gibi definin tarikine bakılsın. Söz bilir âdem kalmamış mı, bir güzelce etrafıyla anlara tefhim olunsun. Azlini ben hiç münasip göremem. Benim cümlesine hüsn-i zannım var iken bu derece edebe muhîl maddeye niçün cesaret edeyorlar? Doğrusu istiğrab olunur şeydir. Eğer kaide-i devlete riayetleri var ise bu hususdan feragat ederler. Hele çaresini bulasın. Gevşek tutma biraz sıkı lâzım zannederim*" diyecekti bkz. HAT, 1314/51201. Yeniçeriler tarafından azli istenen bostancıbaşı ağanın ocak tarafından yeni bir istida gelmeden azledilmesi için bkz. HAT, 504/24860.

[169] İlga edileceği vetireye değin ocağın var olan temayüllerini mutlak itaat ve/veya isyan dikotomisiyle tahlil etmek tarihî vâkıayı mahdut şartlara inhisar etmek demektir. Ocak ve ahalisinin hareket tarzlarına söz konusu ikilemin haricindeki faktörler de müessir olmuştur. Bununla beraber tarihe eskatolojik nazarla bakma alışkanlığından dolayı geçmiş şahıs, yapı, müessese ve hassaten zaman gibi kavramlar iyiden kötüye doğru giden fatalist/determinist bir çerçevede değerlendirilmiştir. Bunun tipik tezahürü de yeniçerilerdir. Ocağın 'kadim' hâli biteviye methedilirken idrak edilen zaman dilimi aksine yerilir. Bu bakış açısına göre asırlar geçtikçe vaziyet 'kötüleşmiş'tir. Söz konusu çarpık bakış açısını çatırdatmak ve III. Selim/II. Mahmud devrindeki vakaları anlamlandırmada işlevsel birer done sunmak için bir ocak klasiği olan yaftaları tetkik ve tahlil etmek kafidir. Söz konusu yaftalar sanıldığının aksine son devirlere münhasır olmayıp, altın çağ söyleminin timsali Kanunî devrine değin geri gitmektedir. Bir diğer örnek ise II. Mahmud'un babası I. Abdülhamid devrine aittir. Yeniçerilerin Kanunî Sultan Süleyman, Rüstem Paşa ve I. Abdülhamid'e hitaben kaleme aldıkları oldukça çarpıcı yazılar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, XXXI/122(1967), s. 196-200; Fikret Sarıcaoğlu, "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler", *Belleten*, LXIV/241(2000), s. 911-912. Alakalı mektupların/yaftaların asılları için bkz. BOA, TS.MA.E, 750/30; 756/65; HAT, 1384/54819.

tazyikinin/gölge iktidarının mirasçısı olarak ocağın mevzilendiğini de belli eden bir teşebbüstür:

Yeniçerilere göre, bütün gücü elinde tutan Alemdar Mustafa Paşa'nın sadarete gelmesinin akabinde, padişahın ismi sadece hutbe ve sikkelerde geçen basit bir detay hâline gelmişti.[170] Alemdar'ın II. Mahmud üzerindeki nüfuzunun tipik bir yansıması 15 Ağustos 1808'de Şeyhülislam Arif Efendi'yi azlettirmesidir. Kaymakam Musa Paşa'nın kesik başı Bab-ı Hümayun'a konulduğu gün yirmi yedi günlük şeyhülislam da azledilmişti.[171] Bu hususa dair arzusunu dile getirirken kullandığı ibareler gayet dikkat çekici olan Alemdar'a göre Şeyhülislam Arif Efendi'yi IV. Mustafa'nın atamış olması başlı başına bir problemdi. Üstelik III. Selim'in şehadetine fetva ve ruhsat verdiğine dair rivayetler ortalıkta dolaşıyordu. Doğru veya yanlış olsun maktul olan isimlerin karıştırıldığı rivayetlerle ulu orta sohbetlerin yapılması halkın itikadını bozmuştu. Ayrıca III. Selim'in hal'i vakasında fitne ve fesada sebep olan 'eşikya'ya velev ki 'kerhen' olsun uyan ilmiye ricalini cezalandırmakta da şeyhülislam tereddüt göstermişti. Alemdar'a göre ulema güruhu IV. Mustafa devrinde teferrüde alışmıştı. Bu sebeple azli gereken Arif Efendi'nin yerine layık birisi atanmalıydı. Lakin mevcut kişiler arasında "*asra göre etraflı olarak pek de ahbabı*" yoktu. Bu yüzden eskilerden Salihzade'nin atanması münasip görülmüştü. II. Mahmud'un cevabı ise Alemdar karşısındaki muktedirsizliğini de itiraf edercesine "*her ne ki rey edersin makbul-i hümayunumdur*" olacaktı.[172]

Alemdar vakasıyla birlikte sadrazamın tasallutundan azade olan II. Mahmud henüz kendi ekibini oluşturup yalnızlıktan kurtulamamıştı. Hatta Nizâm-ı Cedid Şeyhülislamı olarak anılan Salihzade'ye ve Kaymakam Memiş Paşa'ya hitaben kaleme aldığı hattında bu hususu gayet açık bir surette dile getirecekti:

> "*Benim semâhetlü şeyhülislamım efendi, bu hatt-ı hümayunuma sebep budur ki sen benim öteden beri hayır-hâhım ve sâdıkımsın ve her türlü sadâkatin memulümdür. Cülûs-ı hümâyunumdan beri bir dakika rahatım yoktur. Bazı şeylerde bana yardım ve iânet etmiyorsunuz. Beni yapyalnız bıraktınız. Bazı maddelerde beni ihtar etmek lâzımdır. Ben dün dahi kuş gibi kafesten çıktım. Aklım erdiği kadar sa'y ediyorum. Lakin siz bana yardım etmiyorsunuz. Peygambere dahi Cibril-i Emin talim ederdi. Ben hele pek yalnız kaldım. Benim bir şeyde sun'um yoktur. Bu kadar türlü türlü erâcif havadisler çıkıyor. Bunlar ne taraftan zuhur ediyor? Gerek sizin ve gerek kaymakam paşanın aramanız üzerinize farz gibidir. Ben size her türlü ruhsat verdim. Din ü devletime ve şan u şevketime fâideli olan*

[170] Âsım, *Âsım Efendi Tarihi*, II, s. 1400.
[171] Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 120.
[172] BOA, HAT, 464/22731; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 53; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 331.

şeyleri icra edin. Zararları olan şeyleri men edin. Umûrunuzda Allah muvaffak eylesin. Amin"[173]

Yeniçeriler Alemdar'ın ortadan kalkması akabinde paşayla yer değiştirmişçesine "Nizâm-ı Cedid şeyhülislamı" olarak anılan Salihzade'nin tebdili için baskı yapmaya başlamışlardı. Söz konusu tazyik sebebiyle tebdil meselesi tartışılırken kimin şeyhülislam yapılacağı dahi bayağı bir problem hâline gelmişti. Muhtemel adaylardan Samanîzade Ömer Efendi vakte muvafık değildi zira bir önceki meşihatinde atandığı gün yeniçeriler tarafından azlettirilmişti. Bu minvaldeki adaylardan Rumeli Kazaskeri İmam Derviş Mehmed Efendi ve Kethüdazade Mehmed Sadık Efendi "*mağşuş ve bî-iktidar*" olarak zikrediliyor, Rumeli payelilerinden Ata Efendi de "*ehl-i keyif ve ehliyetsiz*" olarak tavsif ediliyordu. İhtimaller içerisinden muvafık olan isim ise Nakibüleşraf Dürrizade Abdullah Efendi'ydi. "*Sükûtî ve fetk ü retk ashâbından*" yani az konuşup iyi iş yapanlardan değil ise de diğerlerine nispetle ehvendi. Ocağın tebdil isteğine müsaade ederek Dürrizade'yi şeyhülislamlığa atayan (3 L 1223/22 Kasım 1808) II. Mahmud "*verdikleri söz üzere umûr-ı devletime müdahale etmemeleri şart olduğundan bundan maada bir teklif dahi olunmasun*" diyerek ocaktan daha fazla cebir istemediğini ifade ediyordu.[174] Bir kez rayından çıkan nizâmın tekrar yerine oturtulması problemi sadece iktidarın merkezîleşmemiş olmasından kaynaklanmıyordu. Kudretin uzun süredir kristalize olmasından dolayı cârî usul ve teamüller yerine olağanüstü hâl tavrına alışmış olan Osmanlı siyâsî aklının refleksleri *istisnaî* olanı *olağan* hâline getirmeye başlamıştı. Dürrizade Abdullah Efendi'yi müteakip Şeyhülislam olacak Samanizade Ömer Hulusi

---

[173] BOA, TS.MA.E, 529/51. Söz konusu vesika, arşiv özetinde IV. Mustafa'ya nispet edilmektedir ve fakat gerek yazı stili gerek cümle kurma yapısı açısından IV. Mustafa'nın hattlarına benzememektedir. IV. Mustafa'nın hattları diğer sultanlarınkinden bariz bir şekilde ayrışan büyük boyda yazılmıştır. IV. Mustafa'ya ait olan ve fakat yazısı Mustafa'nınki gibi orantısız ve büyük olmayan örnekler ise hattların aslı olmayıp sureti olsa gerektir. Ayrıca bu vesika, muhtevası bakımından da IV. Mustafa'ya aidiyette şüphe oluşturmaktadır. IV. Mustafa tarafından şeyhülislama bu tarzda bir serzenişte bulunulması pek makul görünmemektedir; örneğin "kuş gibi" kafesten çıkma tabirini, kendisinin de müşevviklerinden olduğu bir darbe ile tahta geçen Mustafa'nın kurması mantıksızdır. Hâlbuki tahtan ümidi olmayan ve Selim'in şehadeti ve akabinde Sened-i İttifak, Alemdar Vakası, İstanbul'un bombalanması gibi hadiseleri yaşayan II. Mahmud için bu sözler daha manalıdır. İşbu vesika beyaz üzerine hatt-ı hümayun değil surettir, yani başka biri tarafından istinsah edilmiştir. Bu hâlde hattın aidiyetini kavileştirecek başka deliller zuhuruna dek ancak muhtevası üzerinden yorum yapılabilir ki bu da katî değil her hâlükârda zandır. Muhteva ve cümle kurma yapısı üzerinden söz konusu hattın yazarının II. Mahmud olduğu kanaatindeyim. IV. Mustafa'nın suret veya müsvedde olmayan bir hattı için bkz. TS.MA.E, 808/44. Aynı hattın müsveddesi için bkz. TS.MA.E, 808/45. II. Mahmud'un saltanatının ilk hattı için bkz. HAT, 525/25654. II. Mahmud'a ait müsvedde bir hatt için bkz. TS.MA.E, 357/2. Verdiğimiz iki hat suretinin de burada tartıştığımız hattın yazısı ile benzeşmekte olduğunu söyleyerek ihtiyatî bir tercih yaptığımızı belirtelim.

[174] BOA, HAT, 463/22687; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 157, 182. Şeyhülislam tayinlerinde muhtemel adaylar için kullanılan üslup aslında siyâsî kudretin tepesinden ilmiyenin zirve adaylarına ve dolayısıyla ulema zümresine dair izanı ifade etmekteydi. Bu minvalde benzer ifadelere rastlanılması gayet mümkündür. Örneğin III. Selim de şeyhülislam tayini yapacağı sırada meşihat adaylarıyla alakalı benzer değerlendirmelerde bulunmuştu; "*Dürrizade Arif Efendi'nin hâli malum, Kâmil Efendi dahi cülus-ı hümayunumda Şeyhülislam bulunmağla umûr-ı hariciyesi olmayup ahmak ve işe yarar makulden olmadığı malum-ı hümayunum olmağla…bu tarik-i ulema neuzü-bi'l-lah pek fena olmuştur, tashihe muhtaçtır.*" bkz. TS.MA.E, 524/29.

Efendi'nin azli de bunun tipik bir tezahürüydü: Verilecek emirle hemen azli gerçekleştirilebilecek olan Samanizade'nin gizli olarak ikna edilmesi ve kendisinin istifa etmesi kararlaştırılmıştı.[175]

1808'in Kasım'ında, yeniçerilerin söz konusu tazyiklerine bir diğer örnek de ocak tarafından yeni sadrazam olan Memiş Paşa'ya "*bak Paşa baba, sen de ol bir[i]leri gibi olup yeni ocak peydâ etme*" denilerek Alemdar'ın akıbetinin hatırlatılması idi.[176] Memiş Paşa, hâmisi Yusuf Ziya Paşa'nın sadrazamlığa gelişine değin bir nevi geçici vazife deruhte ediyordu.[177] II. Mahmud'un Yusuf Ziya Paşa gibi ocak tarafından sevilmeyen devrin nüfuz sahibi ve tecrübeli bir ismini göreve getirmesi aslında niyetini de belli eden bir tercihtir.[178] Asım'ın tabiriyle *ikinci Alemdar* olan Yusuf Ziya Paşa'nın sadarete gelmesi, II. Mahmud'un iktidardaki tezahürünü hâlâ netleştiremediğini de gösterir. Asım ve Şanizade tarafından filozofluk, mezhebi genişlik gibi ithamlarla anılan Yusuf Ziya Paşa, hem Alemdar'ın akabinde yapılacak siyâsî temizlikte hem de sürmekte olan savaş hâlinin idaresinde gayet kullanışlı bir figürdü.[179] Yeniçerilerin bu tayine verdikleri tepki ise gayet sert olacaktı. Klasik şekilde Babıali'ye bir yafta asılmıştı. Devrin muhalefet diskurunu tebarüz ettiren yaftada; "*Kılıcımızdan kan damlar, iki etbalı adem sağ komayız*" denilerek açıkça gövde gösterisi yapılıyordu.[180] Söz konusu yaftada gayet sarih bir şekilde ifade edilen husus, sadrazamın devletin mi yoksa ocağın mı 'gayretkeşi' olacağına bir an evvel karar vermesiydi. Yeniçerilerin söz konusu özgüvenleri ocağın kadim imajına/muhayyilesine dayanmakla birlikte muhalefette yalnız olmamaları da ellerini güçlerinden bir diğer unsurdu; örneğin, Yusuf Ziya Paşa sadaret mührünü teslim almak üzere İstanbul'a gelmek için yola koyulmuşken merkezdeki işleri idare eden Kaymakam Çarhacı Ali Paşa yeniçeri ve levendleri kışkırtarak sadrazam olmanın yollarını arıyordu.[181] İsyan ikliminde biteviye yandaş/yoldaş/taraftar olarak yanlarında bulunan esnaf ve hammal gibi "mülksüzler" de yeniçerilerin güvendikleri bir diğer unsurdu. Nihayetinde mührü teslim alarak sadrazam olan Yusuf Ziya Paşa kısa süre

---

175 BOA, HAT, 1358/53320.

176 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 319.

177 Alemdar'dan sonra sadrazam olan Memiş Paşa Yusuf Ziya Paşa'nın himayesinde yetişmiş bir isim idi. Buna dair kendisinin Yusuf Ziya Paşa'ya yazdığı yazıda "*abd-i memlûkleri efendimin daire-i aliyyelerinden neşet etmiş ve saye-i veliyy-i niamilerinde kesb-i imtiyaz eylemiş çerağ ve ihya-kerdelerindenim*" şeklinde geçen beyanı için bkz. TS.MA.E, 299/22 – 2, 2 L 1223 (21 Kasım 1808).

178 Yusuf Ziya Paşa'ya karşı ocağın menfi tutumu için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 181. Sadrazam olduktan sonra hakkında çıkan dedikodulara dair Yusuf Ziya Paşa'nın kaleme aldığı arz için bkz. TS.MA.E, 877/6, 25 C 1225 (28 Temmuz 1810). Yusuf Ziya Paşa ile sadece ocaktan değil ricalden de sıkıntılar/çekişmeler yaşayanlar mevcuttu. Bunda şüphesiz ki paşanın kendi dahli de vardı. Osmanlı'daki hizipleşmelerin izlerini sürmeye de yarayacak, Yusuf Ziya Paşa'nın Hüsrev Paşa aleyhinde kaleme aldığı vesika için bkz. TS.MA.E, 581/65.

179 Feylosof-i rüzgâr tabiri için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 205.

180 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 409; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 183.

181 Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 180-181, 219.

içerisinde sefer için İstanbul'dan ayrılacaktı. II. Mahmud, devrin ileri gelen simalarından Yusuf Ziya Paşa'yı ocağa karşı bir paratoner olarak kullanmaya ve onu elinden geldiğince korumaya çalışmış fakat paşanın kethüdalarının aykırı hareketleri ve şüyu bulan dedikodular ile ona karşı da şüphe girdabına girmişti.[182] Söz konusu vetirede yeniçerilerin huzursuzluklarına sadrazamın mal/para düşkünlüğü de eklenince sultanın müspet olan tavrı tersine dönecekti. Yusuf Ziya Paşa'nın azli konusunda gayet sıkı ve gizli davranan II. Mahmud'un söz konusu tavrı iktidarının henüz ne kadar diken üstünde olduğunun da bir göstergesiydi.[183] Sultanın işbu vetiredeki müstereddit tavrına sebep olan faktörlerin başında ocaktan emin olmaması gelmekle birlikte vükela ve vüzerayı da henüz kontrol altına alamamış olması iktidar pozisyonu açısından ne denli sıkışık bir mevkide olduğunu göstermektedir. Örneğin sâbık sadrazamın yerine vazifelendirilen Laz Ahmed Paşa da Yusuf Ziya Paşa gibi yakınlarının usulsüzlüklerinin ve dedikodularının kurbanı olacak ve padişahın hışmından kurtulamayacaktı. II. Mahmud'a göre Laz Ahmed Paşa'nın azle müstahak bir suçu yokken tevabii yani kapısında istihdam ettiği mahrem-i esrarlarının devlet sırlarını ifşa etmesi onun da sonunu getirmişti.[184]

Alemdar'ın ve IV. Mustafa'nın ölümleriyle ocak ile baş başa kalan II. Mahmud sağlıklı bir kadro kurmak ve ipleri eline almak için yavaş ama kararlı bir sürece girmişti. Cülusundan beri niyeti harp kapısını kapayarak ahalinin/reayanın istirahatini sağlamaktı ve fakat Rus Harbi uzamıştı. Kendi deyimiyle devletin birkaç zamandır başına gelen vukuatın onda biri bir başka devletin başına gelseydi nizâmları çoktan bozulurdu. Başkaları tarafından o devlete yardım edilse dahi söz konusu bozukluğun kadim hâline döndürülmesi nice seneleri gerektirirdi.[185] II. Mahmud bir yandan mutedil bir sadrazam ararken diğer bir yandan iktidar şerikliğine soyunan ve *ihaneti* aşikâr olan isimleri katlediyor/sürüyordu. Sultan, güvendiği isimlerden kendine bir ekip yaratmak yerine muhaliflerini ortadan kaldırarak devletin duvarlarının sardığı cihan bahçesini dikenlerden arındırıyordu.[186] Ne Nizâm-ı Cedid ricali ne de IV. Mustafa'nın yadigarları gibi belli bir

---

[182] Yusuf Ziya Paşa'nın kapı kethüdası ve çukadarının uygunsuz hareketlerinin sultan tarafından oldukça sinirli bir şekilde paşaya bildirilmesi ve azledilerek cezalarının verilmesi hususu için bkz. BOA, TS.MA.E, 860/51.

[183] II. Mahmud Babıali'ye gelerek azil hususunu danışmıştı. Vükela da böyle bir kararın sebep olması muhtemel problemlerine dair yaptıkları mütalaaları padişaha sunmuştu bkz. BOA, TS.MA.E, 898/36. II. Mahmud Yusuf Ziya Paşa'ya verilmesi için göstermelik bir hatt kaleme almış ve kendisini rencide etmeden azlini bildirmek istemişti bkz. TS.MA.E, 427/49. Sadrazamına karşı bu şekilde bir tertibe girişmesinin ardındaki sebep, ondan mührün usulünce alınabilmesi ve isyan/muhalefet gibi bir vakanın zuhur etmemesini sağlamaktı. Bu konuda bkz. TS.MA.E, 529/53; 860/55.

[184] BOA, TS.MA.E, 710/79; 710/58; HAT, 1519/13. Laz Ahmed Paşa azledilmeden evvel hakkında çıkan dedikodulardan bizar olarak teessür dolu bir yazı kaleme almış, padişahın kendisi hakkındaki teveccüh ve inayeti olmasa kendini helak edeceğini dahi söylemiştir. Fakat bu sözlerinin bir tesiri olmayacaktı bkz. TS.MA.E, 710/53.

[185] BOA, HAT, 1007/42251.

[186] II. Mahmud sabit bir ekibe sahip olmamakla beraber sadakatinden ve mazisinden şüphe duymadığı isimleri göreve getiriyor hatta planlarını gerçekleştirmek üzere kritik pozisyonlara getirdiği kimi isimleri kendine bağlamaya dönük

ekibi olmayan II. Mahmud, mutemedi olan isimlerin tavsiyeleri başta olmak üzere Halet ve Canib Efendi gibi devrin mühim simalarını da kullanarak arka planda/istihbari faaliyetlerle devletin dizginlerini eline almaya çalışacaktı.[187] Bu süreçte güttüğü siyâset hikmet-i hükümet pratiğinin net bir tezahürü idi. Bir yandan gittikçe kurumsallaşan Sünnî diskurun nimetlerinden faydalanarak halife/imam-gazi sultan imajını ve *Devlet-i Muhammediye* vurgusunu arttırıyor diğer bir yandan da itaat-isyan ikliminde bir siyâsî sarkaçla *adl*ine boyun eğdiriyordu. Hikmet-i hükümet pratiğinin ayyuka çıktığı 1808'den ilgaya kadarki süreçte II. Mahmud'un ocakla olan ilişkisi söz konusu siyâset tarzının bir yansımasıydı. Bir yanda ocağı ilga etmek için ant içen bir II. Mahmud varken[188] diğer yanda harplerin ve dolaylı olarak mali buhranın tahdit ettiği bir padişah mevcuttu. Sultanın fikrî olarak ocağı ilga mı etmek istediği veya itaat altına girerse onlarla yola devam mı etmek istediği suali de II. Mahmud'un söz konusu tezatlı şartlarıyla alakalıdır. Bu bahisteki kargaşanın temelinde konjonktürün girift yapısına ilaveten II. Mahmud'un gitgelleri ve siyâsî manevraları da yatar; itaat ve rıza üretimine dayalı bir siyâsî diskur kullanan II. Mahmud'un ocak karşısındaki pozisyonu kimi zaman net tavizler

manevralar yapıyordu. Örneğin Nizâm-ı Cedid taraftarı Küçük Hüseyin Paşa'ya intisaplı Reşid Mehmed, Kara Mehmed ve Hüsrev Paşa'nın tayinleri, Hüsrev Paşa'ya bağlı Hurşid Paşa'nın sadrazamlığı, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden Halil Rıfat ve Mehmed Said Paşaların yüksek mevkilere gelmeleri yanında kendisine damat olmaları, Nizâm-ı Cedid ricalinden Defterdar Ahmed Bey, Köse Kethüda olarak bilinen Çelebi Mustafa Reşid Efendi ve mühürdarı Ethem Efendi'nin istihdamları, Eşkinci Layihası'nın hazırlanmasında Halil Hamid Paşazade Arif Bey ve Reisülküttap Raşid Efendizade Esseyyid Cafer Beyefendi'nin tesirleri, ocağın ilgasına giden vetirede mühim rolü bulunan Ağa Hüseyin Paşa'nın istihdamı, Mehmed Said Galip Efendi/Paşa'nın sadarete kadar yükselmesi gibi örnekler verilebilir bkz. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, TVYY, İstanbul 2016, s. 318, dipnot 208. Benzer bir biçimde genç padişahın III. Selim'in şehzadeliğindeki kadroyu korumaya çalışmasına dair bkz. s. 299-300, dipnot 142; Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü,* s. 148, 154, 229.

187 II. Mahmud iktidarının denetleme ve gözetleme unsuru olarak kullandığı, devlet idaresindeki istihbarî faaliyetlerin belki de en mühim veçhesi rical ve ulema dolayımındadır. İlmiye mensubu isimler hakkında verilen detaylı bir jurnalde/pusulada, söz konusu isimlerle alakalı ifadeler pek çok değerlendirmeye kapı aralayacak keyfiyettedir. Örneğin, İmam-ı evvel esbak Derviş Mehmed Efendi hakkında "*alil ve amel-mândedir*", Osman Paşazade es-Seyyid Mustafa İzzet Efendi hakkında "*irtikâb ve ifsadı meşhurdur*", İmam-ı evvel sâbık Kırımî Hafız Ahmed Kâmilî Efendi hakkında "*Bir abdal âdemdir, ilmi dahi yoktur*", Ayıntâbî es-Seyyid Mehmed Münib Efendi hakkında "*Gayet alim ve her fenden behresi var, sinni sekseni mütecaviz bir ademdir lakin gayet mürtekib ve hamiyetsiz ve devlete yar olmaz, sui hulk sahibi bir yadigardır*", sâbık Galata Kadısı Haffafzade Mehmed Emin Efendi hakkında "*Şeytan Emin Efendi demekle meşhur, Yusuf Ağa'ya ömür hücceti veren ademdir*", Mustafa Behçet Efendi hakkında "*esbak Hekimbaşı Behçet Efendi ezkiyadan ve ukaladan bir ademdir*", Ebu'l-Berekatzade Mehmed Esad Efendi hakkında "*Şeyhülislamın emmizadesidir, işe yarar adem değildir*", sâbık Kudüs kadısı Şeyh Musa Efendi hakkında "*mahud habis heriftir*", resmi tarihçi Ahmed Asım Efendi hakkında da "*vakanüvistir, ilmine hiç söz olmaz lakin fısk ile şöhreti var. Pek büyütmek uymaz*" şeklindeki kayıtlar ilmiye ricali hakkında padişaha verilen enteresan pusulanın sadece bir kısmını teşkil eder bkz. BOA, TS.MA.E, 663/2. Ayrıca II. Mahmud devri istihbaratın kullanımına dair sıkı bir çalışma için bkz. Ahmet Yüksel, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı,* Kitap Yayınevi, İstanbul 2013. Han ve kahvelerle alakalı bir jurnal örneği için bkz. Cevdet, Zabtiye (C.ZB), 31/1542.

188 II. Mahmud'un yeniçerileri kaldırmak için "*Hazret-i Bârî yârî kılur ise rûy-ı arzdan nâm ü nişânların hak ve eğer edemez isem tâc ü tahtı terk edeyim*" şeklinde yemin ettiğine dair bkz. Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat, Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2016, s. 408. Ayrınca "*ismi hanedan-ı hümayun tarihlerinde kanlı huruf ile yazılmıştı ve zât-ı şahaneleri kılıç kuşandığı vakitte ve vaka-i evvelide yed-i mülükânesini kabzasına vaz' ettikde Sultan Selim'in intikamını ahz etmek hususunu kasem ve yemin-i vaad edip hem mağfurun leh olan hakan-ı müşarünileyhin ve hem eslaf u ecdad-ı emcedlerinin intikamını alarak incâz-ı vaad etmiş..*" şeklindeki kayıt için bkz. BOA, TS.MA.E, 851/38.

sergilemesini gerektirirken, çoğu zaman karakteriyle de doğru orantılı olarak sertleşiyordu.[189] II. Mahmud'un siyâsî dilinin tahlili aynı zamanda devrin yapısını da anlamak için gayet ehemmiyetlidir.

Ona göre ecdadından varis olan yeniçeriler devletin "sinirleri" mesabesindeydi. Sultan sanki Alemdar ve IV. Mustafa'nın ortadan kalkmasını ima edercesine "*mademki…hayattayım*" diyerek söze başlıyordu. Akabinde kadim zamanlarda Allah'ın kitabı ve şer'-i şerife mutabık "kanun" ile ocağın içinde ayin, yol ve erkânlarıyla hareket edip "*itaatlerinde sabit*" olanlara her kim kötü bir nazarla bakar ve suikasta teşebbüs ederse "*kahhar-ı zü'l-celâle mazhar olsun*" diyerek beddua eden II. Mahmud'un asıl muhatabı ise aksi istikamette olanlardı; ona göre şer'-i şerif ve kanun-ı münife aykırı, yol ve erkâna muhalif, "*Müslümanlıktan hariç işler*" yapanlar ocaklı değildi. Gayet sertleşen sultan bu minvalde olanları içlerinde bulundurup ocak namını pisletenlere karşı "*bana cevap versinler*" diyecekti. Padişahın gayesi *erazil* taifesini ocakta kabul etmeyenler ile edenleri birbirinden ayırmaktı. Kabul etmeyenler, "*Müslüman olup, Allah ve peygamberi bilen ve ocağın temeli nedir aşina olan ve ehl-i ırz olan ve din ü imanını ve ayin ü erkânını bilen*" şeklinde tarif edilirken, kabul edenler ise mefhum-ı muhalifi ile bu vasıflara sahip olmayan erazil ve yaramazlar olarak ifade ediliyordu.[190] Sultana göre ocağın esas kanunu teşrifatî ve müesses/yapısal şeyler değildi; Ocağın kanunu, devletin her emrine itaat ve yasağından kaçınmaktı.[191]

II. Mahmud'un inşa ettiği siyâsî diskur sadece ocağa münhasır değildi. Sultanın kurduğu söylem oldukça boşluk bırakmayacak bir keyfiyette idi. Her fırsatta devletin manevî tarafına/evsafına atıfta bulunan II. Mahmud'a göre, mülkü olan bu devlet[192],

---

[189] II. Mahmud ocağı kimi zaman *temin* yoluyla kimi zaman da *tehdit* yoluyla kontrol ediyordu. Temin örneği olarak; "*…böylece temin ederek kullanmalı tehdit vakti değildir*" bkz. TS.MA.E, 712/95 – 1; "*Bu makule şey vukuunda maddede bulunanlar [=yeniçeriler] elbette havf üzeredirler bir kat dahi tevahhuş olunsalar türlü türlü vesveseye zahip olarak iş çıkarırlar. Sâbık ağa bir iki maddeyi icra etmekle 'bunları korkuttum' zannıyla üzerlerine varıp bu fezahati çıkarmağa sebep oldu, bunlara dair maslahat ile şimdi uğraşmak olmaz, böylece kullansın*" bkz. TS.MA.E, 712/95 – 2; "*…ağanın nasbı maddesi biraz uzadığından Ağa Kapısı'nda olan cemiyete hırs gelip ağayı idam eylediler. Bade kışlalara dahi cem olarak İstanbulluya hayli telaş verdiler. Bunlar bu maddeyi tutmuş bulunduklarından kendiler[i] dahi havf ederler. Bunlara vukufla muamele ve temin ederek gayzlarını teskin ve havflarını izale eylemesini yeni nasb olunan yeniçeri ağasına ifade* eyledin mi*? Unf ile muamele edip bir kat dahi havfa düşürmesin. Bu ocak ahalisi cebr ile kullanmağa alışmamışlardır*" bkz. TS.MA.E, 861/28. Tehdit örneği olarak; "*Yeniçeri ocağı ehl-i ırz ve zabitanın ittifakıyla li'l-lâhil hamd itaate girdi ve içlerinden çürükleri ayrıldı. Kavaid ü erkânları ve taahhütlerinin hilafı harekette bulunmamalarına ihtimam elzemdir. Binaberin kadim erkân ve usullerini tekid ve teyidine ve bundan böyle ale'd-devam itaatte sebatlarına dair tedabirin istikmaline dikkat ile bunları hekimane kullanıp yoluyla erkânıyla korkutmak ve bir kat dahi ısındırıp işe yaratmak suretinden gayrı çare yoktur*" bkz. TS.MA.E, 444/13. II. Mahmud'a benzer bir şekilde III. Selim'in lağımcı ve humbaracılar hakkında "*bir taraftan boğmalı bir taraftan kovmalı, tedricen bu herifler tebdil olmalıdır. Yohsa ferman yazmanın faidesi yoktur*" şeklindeki tehdit/şiddet beyanı için bkz. HAT, 224/12506.

[190] BOA, HAT, 1312/51086. Hatt'ın 11-20 RA 1225 (16-25 Nisan 1810) tarihli emr-i ali şeklindeki hâli için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 365-366.

[191] II. Mahmud'un "*fi'l-asıl ocağın üss-i kanunu Devlet-i Aliyye'nin her bir emrine itaat ve nehyinden teveffi ve mücanebet[tir]*" şeklindeki hattı için bkz. BOA, HAT, 525/25636.

[192] "*Mülk benim olma[sı] hasbeyile*" bkz. BOA, HAT, 250/14185.

Devlet-i Muhammediye, kendisi de Müslümanların imamı olduğu için halk itaat ediyordu.[193] Bu devlet, İslâm devletiydi, yani peygambere indirilen Kur'an-ı Kerim ve şeriata başı bağlı bir devletti. Aynı zamanda şer'e mutabık *Kanun-ı Kadim*'e ve cârî olan şartlara/usullere bağlanarak işleyen bir *tarik-i müstakim*e[194] sahipti. Devletin içinde bulunduğu hâlden şikayetçi olan padişahın ocağın haricinde vükela ve ulemaya da diyecek sözü elbette vardı. Vükela olarak hizmette bulunanlar devletin maslahatını kendi aklına uydurup meçhule hükmederek[195] devleti kalıptan kalıba sokmuşlardı. Herkes kendisiyle alakalı olan maddeleri önemseyip tercih ederken diğer şıkkı âtıl bırakıyordu.[196] Bundan dolayı devlet işleri karmakarışık hâle gelmişti. Gereksiz ve kifayetsiz verilen ferman ve beratlar ile halkı itaatten çıkarmışlardı; "*vükelada sözde devam ve sebat olmadığından cemi nâs devleti kâzib [yalancı] itikad*" etmeye başlamış, sultanın acil bir meselede 'sahih' olarak verdiği emirler dahi "*bunun aslı yoktur, meram başkadır*" şeklinde algılanır olmuştu. Ayrıca nüfuz sahibi kişilerden biri göreve geldiğinde kendi mukataası ve çiftliğine revaç vermek için kaza/karye nakli, menzil afvı gibi usulsüzlüklere tevessül ediyordu.[197] Bu hususlarla cülusundan beri uğraştığı belirten padişah "*söz anlar âdem mi kalmadı yohsa mahsus mu ederler bilmem*" diyerek hayıflanacaktı. Problemli gruplardan biri de ulemaydı. İlmiyenin çocuk oyuncağı (*mel'abe-i sıbyân*) hâline getirildiğini söyleyen II. Mahmud'un ifadesiyle herkes oğlunu müderris etmeye çalışıyordu. Bunun için de ulema efendiler sadarette bulunan kişileri taciz ediyorlar hatta muratlarına ulaşmak için paraya/rüşvete ve iltimasa tevessül ediyorlardı.[198] Bütün bunlara ek olarak kulların kendisi/sultan hakkında "*efendimiz bizim reyimizi beğenmez, kendi aklına uymuşdur*" şeklinde yaygarada bulunmaları da cabasıydı.

---

193 BOA, HAT, 284/17078.

194 Söz konusu tarikten kasıt Ehl-i Sünnet'tir. Bunu şerh eden bir diğer hattındaki "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin üss-i esası kitabullahın ahkâmı ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat tariki ve rasulullah sallallahu aleyhi vesellemin şeriatı üzere müesses ve merbut olmağla... şer'-i şerife mutabık vaz eyledikleri kanun ve ikame-i hudud-ı şer'iyeyi…*" ifadeleri için bkz. BOA, HAT, 481/23566, 14 RA 1224 (29 Nisan 1809). Hattın tarihi için bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 433-434.

195 "*…her ne kadar meşveret eyleseler biri birinin yüzüne bakup bir fezleke vermezler. Nihayeti meçhule ve mümteni bir hususa hükm ile meclise hitam verirler*", "*…Şurâ meclislerinde âfâkî söz ile vakit geçirmekten ise bunlara bakıp sonra düşman şöyle ediyor dememek lâzımdır*" şeklindeki hattlar için bkz. BOA, TS.MA.E, 712/48; HAT, 1313/51114.

196 BOA, HAT, 525/25712.

197 II. Mahmud'a göre tımar ve zeamet gibi cüzî şeyler vüzeranın zihnini işgal etmeyecek hususlardandır. Bu gibi şeyler hep fitneye sebep olan kethüdaların cürümlerindendir bkz. BOA, HAT, 525/25613.

198 Sultanın rahatsızlığı sadece iltimas ve rüşvet pratiklerinden kaynaklanmıyordu. II. Mahmud ulemanın ilmî kifayetsizliğinden de bizardı; "*Ulema tarafı fetva veriyorlar amma maslahata vukuf yok ki verdikleri fetvada muvafakat olsun. Fetva tarife göredir. Tarifte noksaniyyet olmağla öyle demişler*" bkz. BOA, TS.MA.E, 712/48. Ulemanın para meselesiyle alakalı bulduğu çözümü hile-i şer'iyye olarak gören padişahın bundan bizar olarak tekrar müzakere yapılmasını istediği "*Hiyel-i şer'iyye ve mesâil-i zaîfeden âri olarak tâbî-yi mezhebi olduğumuz imamımız İmam-ı azâm Ebu Hanife rahmetullahi aleyh efendimizin içtihadı üzere bir kıt'a mufassal ve meşruh fetva-yı şerife cenab-ı hilafet-meâbıma itâ olunduktan sonra…*" şeklindeki hattı için bkz. HAT, 566/27779.

Bu ve türevi uzunca şikayetlerde bulunan II. Mahmud'un[199] çareye dair fikirleri ise hiç de orijinal değildi. Bu meyandaki düşünce dünyası literatürdekinin aksine oldukça mutaassıptır.[200] Sadrazamına "*selefde her bir maslahatı yoluna koyup hüsn-i nizâma rabt eylemişler. Biz ana riayet etmelüyüz*" şeklinde tavsiyede bulunan padişah, muhatabından gelecek muhtemel itirazı da "*'Selef vaktine uymaz, vaktin mizacı ve mişvarı başka suret kesb eylemiş' diyeceksin rana bilirüm*" şeklinde ifade eder. Fakat her şeye rağmen kadim usullere uyulmasını salık verir. Son çare vakte uygun iş yapmak gerekirse bu hususun asla kaleme kaydedilmemesini söylemesi ise dikkat çekicidir. Osmanlı'daki hikmet-i hükümet pratiğinin nasıl işlediğini de göstermesi bakımından calib-i dikkat olan bu satırlar aynen şöyledir:

> "*Yine sen alâ kaderi'l-imkân kavaid-i kadimeyi ve usul-i müstedimi elden komayup riayet tarafını tercih edesin. Bi'z-zarur vakte uymak lâzım gelür ise aklâma kayd düşürmeyüp hevayi olarak ol işi rüyet edersin. Zira kitap ve şeriata ve Kanun-ı Kadim'e mugayir husus aklâma kayd olduğu gibi cümle nüfuzumuz zail olup…*"[201]

---

[199] II. Mahmud'un şikayetlerinin neredeyse aynısı III. Selim tarafında da dile getirilmiştir; "*…bu nasıl hâkimliktir ve nasıl şeriat icra etmektir? Ve [bu] misillü harekât-ı batıla kangı kitabdadır? Ve ehl-i İslâm'dan olan bu makule şeyleri nasıl irtikâb eder? …Bu akçeyi alan kimlerdir ve bu nasıl Müslümanlıktır? Bizim başımız şeriat-ı mutahharaya bağlı değil midir? Dinimizin sahibi kimdir? Bir kerre mülahaza etmeyelim mi? Bu devlet ve servet ol sultan-ı enbiyanın sayesinde değil mi? Bu âsi ümmet, yoluna vücud-ı pür-cûd-ı saadet-i nebeviyeyi bezl edip dar-ı bekaya teşriflerine değin cenab-ı hâliku'l-atâyâdan istircâ buyurmadı mı? Bizlere de layık olan hiç olmaz ise şeriat-ı mutahharasına iktida lâzım değil mi? Ruz-ı cezada huzur-ı lâmia'n-nur-ı nebeviye ne yüz ile varılır? İslâm demek kıyafe ile midir? Yoksa şart ve şurutunu kema hüve hakkahu icra etmek midir? Behey âdemler! Bu nasıl gaflettir? Allah['tan] havf, peygamberden haya etmez misiniz? Yoksa Allah ve peygamberi unutup paraya mı taptınız? …Sizlerin birini kendime vekil-i mutlak edip şer'a mutabık olan umûr-ı kanuna ve birinizi umûr-ı şer'iyyeye memur edip saltanatıma şerik ettim. Sizler[in] ise umûr-ı âleme baktığınız yok! Hazz-ı nefse tebeiyyet ile zevk ü safaya bakıyorsuz! Binaenalazalik işte ikinize bu defa tenbih-i şâhânemdir! Müfti dâimiz ile bir yere gelip güzelce mülahaza ile meşveret edip bu hususu tarik-i sakimden tarik-i müstakime idhal ve Allah'ın emri ve nehyi ve peygamberin kavli ve fiili üzere din-i mübine hizmet ve icra eylemeniz kat'î emrimdir! Umûr-ı şer'iyyeyi umûr-ı sairemin cümlesi üzerine takdim edip, ana bir hüsn-i rabıta veresiz! Mahkemelerde sarraf dükkânı gibi akçe tahtaları ellerinde geziyorlar. Kitap yerine akçe tahtası komuşlar! Benim bunlara bir vechle rıza-yı şerifim yoktur. Bu madde derunumda kurt gibidir! Bu bir rabıta tahtına idhal olmadıkça hâb u rahatım meslubdur*." bkz. *III. Selim'in Hatt-ı Hümâyûnları*, TSMK, Hazine Kitaplığı, nr. 1610, s. 13^{b}-16^{b}.

[200] II. Mahmud ve III. Selim'in şahsiyetleri hakkında çizilen "aydınlanmış/modern hükümdar" profili devrin kaynakları ve arşiv vesikaları nazar-ı itibara alındığında oldukça problemli görünmektedir. Her iki padişahın pratiklerini değerlendirirken, tahayyül dünyalarına dair net yorumlar yapabilmek için ancak sıkı bir söylem analizi ve teorik zemini vuzuha kavuşturan arkeoloji çalışması yapılmalıdır. III. Selim'in "*Allah için bana muin olun, Allah da size muin olsun. Devletten yalnız ben hissedar değilim, siz dahi hissedarsınız. Gerçi bu tûl vakit ile olur manadır. Lakin beş on seneden sonra üzerine olunursa* ***Sultan Süleyman asrı gibi olur***" ve II. Mahmud'un "*…sened-i müskit dahi* ***fâtih-i Kudüs ceddim Sultan Selim Han hazretlerinin*** *tarafeyne ita buyurduğu hükm-i şeriftir. İşte fâtih-i müşarünileyhin senedeyn-i şerifini esas ittihaz edüp murafaaya şüru olunmak lâzımdır. Ahd-i fârık-ı radiyallahu anh hazretlerinin menşur-ı adalet-nisaplarına muhalif amel ve harekete mecalim yoktur…* ***fâtih-i müşarünileyh hazretleri ve vükela ve uleması bizim gibi olmayıp ulü'l-ebsar olmalarıyla*** *lede't-temeyyüz ana bina ederek tarafeyne işbu senetleri vermişler…*" şeklindeki beyanları Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman asırlarını/erkânını altın çağ/numune olarak gördüklerini tebarüz ettirir. Her iki ismin beyanları, birinci bölümde uzunca izah edilen kavramsal omurga ve bu bölümdeki söylem analizi ile birlikte ele alındığında kendileri hakkında inşa edilen 'modern/aydın' algısını çatırdatmaktadır bkz. BOA, HAT, 192/9410; 526/25754.

[201] Bu satırlar hikmet-i hükümet pratiğinin nasıl yapıldığını anlamaya yarayacağı gibi sultanların iktidardaki meşruiyet kaygısını da yansıtan çarpıcı bir kayıttır. Nüfuzun zail olmasından korkmak, esasında meşruiyeti kaybetme korkusudur bkz. BOA, TS.MA.E, 712/37.

Sultan'a göre yapılması gereken evvela dahili dizayn etmek, erkân-ı erbaayı kıvâma sokmaktı.[202] Bunun için şiddet tekeline sahip olan ocağa karşı diğer unsurlarla ittifak yapma yoluna giden II. Mahmud, 1826'ya kadar ulema başta olmak üzere bürokratları ve hatta ocak harici silahlı kuvvetleri çeşitli manevralarla yanına almayı başarmıştı.[203] Fakat bu süreç oldukça sancılı olacaktı. Yeniçeriler, iyice benzeştikleri sosyal kesimler eliyle neredeyse içtimâî bir muhalefet şeklini almışlardı. Aynı sosyal tabandan gelme ve üst düzey ulemaya nazaran memnuniyetsiz olan suhte/softa kesimi de bu vetirede problem yaratan bir diğer unsurdu. Devletin haricî düşmanlarla giriştiği mücadeleler ve malî buhran ise belki de söz konusu hoşnutsuzlukların temelinde yatan esas problemlerdi.

1808-1844 seneleri arasında Osmanlı tarihinin en büyük tağşişi yaşanmış ve Osmanlı kuruşu %83 oranında gümüş kaybına uğramıştı. Aynı zamanda Osmanlı kuruşu, devrin mühim para birimlerine karşı %90 değer kaybetmişti. İç borçlanmada da aynı seyir izlenmiş, 1815-1826 arası 4.1 milyon kuruş olan esham satışları 1827'de 13.7 milyon kuruşa yükselmişti.[204] Deyim yerindeyse finansal desteğe en çok ihtiyaç duyulan bu hengamda *para pul olmuş*tu. II. Mahmud devri yapılan tağşişler, yaşanılan harp ve isyanlarla (Rusya: 1806-1812, 1828-1829; Sırp İsyanı: 1804, 1815; İran: 1821-1823, Rum İsyanı: 1821-1829, Mehmed Ali Paşa İsyanı: 1831-1840)[205] orantılı bir seyirde kuvveden fiile geçirilmişti. Devlet, halkın hem bu hususu anlaması hem de desteğini alabilmek için bastığı sikkelere ve piyasaya sürdüğü eshama *cihadiye* ismini vermişti.[206] Mali ve askeri başarısızlıkların ayyuka çıktığı bu devirde, aynı zamanda kudret ve rant gerilimiyle mücadele eden iktidarın muvaffak olabilmesi sosyal/siyâsî muhayyileyi *yekvücut* tutacak yeni bir diskuru inşa etmekten geçiyordu. Meşruiyetini cihad, gaza ve refah üzerinden

---

202 "*Devlet-i Aliyyemizin ibtida dahilde olan mazarratları def olunmadıkça hariçte olan umûr u mesalih-i mülkiyesinin hüsn-i nizâmı müyesser olamayacağı zahirdir*" şeklindeki hatt için bkz. BOA, HAT, 501/24577.

203 Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", trc. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine – Makaleler* – içinde, s. 111-153; Avigdor Levy, "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", *Modern Çağda Ulema* içinde, ed. Ebubekir A. Bagader, trc. Osman Bayraktar, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 29-61; a.g.mlf, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard Üniversitesi, Massachusetts 1968, s. 114-121; Richard L. Chambers, "Osmanlı Uleması ve Tanzimat", trc. Şaban Bıyıklı, *Çerçeve Dergisi*, 14(Mayıs-Temmuz 1995), s. 68-73; Seyfettin Erşahin, "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", *Diyanet İlmi Dergi*, 35/1(1999), s. 249-270. II. Mahmud'un Alemdar Vakası sonrası hususen topçu sınıfıyla alakadar olması, humbaracı ve lağımcılara cemilelerde bulunarak ittifaka dahil etme çabaları için bkz. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 76, dipnot 71; Ayrıca bkz. Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, Birharf Yayınları, İstanbul 2005, s. 241 vd; Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004, s. 63 vd.

204 İç borçlanma hakkında söz konusu detay için bkz. Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *TDVİA*, XLIII(2013), s. 378.

205 Harp ve isyanlarla alakalı detaylar için bkz. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri 1700-1870*, trc. Gül Çağalı Güven, TİBKY, İstanbul 2017, s. 274-317, 357-396, 414-418.

206 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 124-125; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 240-241.

fiilî olarak gerçekleştiremeyen siyâsî aklın, manevî değer ve semboller ile kendini biteviye yeniden üretme çabası devre damgasını vuracaktır. II. Mahmud'un şahsında devletin mahiyetinin dinî/manevî atıflarla yeniden kurgulanması ve bolca zerk edilen Sünnî paradigma dozunun gittikçe artmasıyla *din ü devlet*in simbiyotik boyutu silikleşmeye ve her iki uç aynı oranda aynileşmeye başlıyordu.[207] Bundan dolayı devrin siyâsî dili, en bariz hususiyetini oldukça kutsiyetçi bir hâle bürünmesinde gösterecektir. Âsi-mûtî karşıtlığının *kâfir-mümin* şeklindeki boyuta evirildiği bu vetirede *Mahmud-ı Adlî*'ye itaat etmeyen ve boyun eğmeyenler dairenin dışına itilecektir.

Söz konusu siyâsî dilin ifadesini bulduğu temel kavramlar *vifak, ittifak, ittihad-ı kulub* ve *yekvücut* olmak gibi tevhit/birlik düzlemindedir.[208] Ayrıca kadim siyâset/ahlak felsefesinin nefs teorisiyle olan derin bağlarının yansımaları da alakalı devrin diskurunda takip edilebilir. Örneğin, II. Mahmud'a göre var olan problemlerin temelinde ahlakı düzeltmek yatmaktaydı. Tasavvufi jargonu mebzul miktarda kullanan sultana göre devlet ve milletin başına gelen belalar ilâhî bir tembihti. Buna rağmen ıslah için uğraşılmıyor aksine nefsaniyete yenik düşülüyordu.[209] II. Mahmud'un şahsında içinde bulunulan

---

[207] İslâm'da dinî-lâ-dinî/din dışı/dünyevî (*seküler*) ayrımı ontolojik olarak mevcut olmadığından din ve siyâset ayrıklığı da mevzubahis değildir. İslâm'da *dünyevî olan*ın zıttı *dinî olan* değil *uhrevî olan*dır. Dinî alan ise üstteki en geniş daire olup *uhrevî-dünyevî*yi de kapsar. Uhrevî-dünyevî olan özünde *hayat* kelimesi ile karşılığını bulur. Bu bakımdan dinin hayatı belirlemesi dünyevî-uhrevî olana dair *sözünün* olması manasına gelir. Osmanlıların anlam ve değer dünyalarında, incelediğimiz zaman dilimleri açısından seküler bir anlayıştan bahsetmek oldukça abes ve tutarsızdır. Osmanlı'da sekülerizm vâkıası ancak alakalı fikrî ve entelektüel eğilimlerin ortaya çıktığı meşrutiyet sonrası tarihî dilimde aranabilir. Temelinde, İslâm'ın, İslâm hukukunun 'çöl kanunları', 'fosilleşmiş birer tarihsel atık' ve '*geride kalmış* eski dogmalar' şeklinde algılanılması problemi yatan bu anlayışla devre bakmak, tarihin modern/seküler kaygılarla kurgulanışının tipik tezahürlerindendir. Bu kabil hatalı yaklaşımlardan yola çıkarak, örfî hukuk sahasını seküler/laik olan ile eşitlemek, sanki Osmanlılar da şer'î hukuku yetersiz görmüşler ve çareyi ancak -seküler- örfî hukuku(!) işletmekte bulmuşlar gibi değerlendirmeler yapmak, erken cumhuriyet devrinin ideolojik-politik manevralarının meşruiyeti için hazırlanmış bir tarihyazımının kalıntılarıdır. İslâm tarih tecrübesinde ve hatta modernizm evvelinde, devletin/siyâsetin dinî ve metafizik diskurdan azade temellendirilebilmesi -kayda değmeyen istisnalar hariç- mümkün değildir. Devlet ve siyâset kavramlarının sekülerleştiği modern devirde dahi yapılan, esas itibariyle ilahiyat kavramlarının sekülerize edilmesinden başka bir şey değildir (politik teoloji). Meşrutiyet evveli Osmanlı tarihini politik teoloji kavramıyla irdelemek, onu batının geçirdiği tarihi skalaya oturtarak, mevzuya modernleşme penceresinden bakmak demektir. Hâlbuki nokta-i nazar manzarayı belirler. Tarihçilerin tarihî seyir için nokta ittihaz ettikleri *yer*i tayin etmelerinin ehemmiyeti de şüphesiz ki burada yatar. Mamafih II. Mahmud devri siyâsî diskurun din üzerinden şekillenmesi gayet tabiidir. Tarihî öznelerin anlam ve değer dünyalarını sorgulamak ve eğer varsa esaslı dönüşümleri tespit etmek için evvela bunu tebarüz ettirecek müşahhas envanterin ortaya konulması gerekmektedir. III. Selim ve hassaten II. Mahmud devri için, kadim anlam ve değer dünyasını çatırdatan, medeniyet kopuşuna sebep olan bir felsefî zeminden bahsetmek, tarihçilerin en büyük günahı olan anakronizm ve *whigism* menşeli bir hatadır.

[208] "*vifak ve ittihada mugayir harekattan teharri eyleyerek ittifakat-ı hasene üzere umûr-ı devletimi rüyet ve nizâm-ı âleme muhill olan rüşvet ve şefaat-i seyyie ile nâ-ehli istihdam ve hilaf-ı şer' ve hilaf-ı kanun harekatlardan ve hilaf-ı rıza-yı bâri İslâm'a şayeste olmayan nâ-reva amellerden içtinap, emr-i hüdaya inkiyad ve şeair-i İslâm'ı izhar ile ruz be ruz envar-ı nur-ı pür-nur-ı muhammediyi müzdad eylemeye sa'y eyleyesi*n", "*umumen ehl-i İslam her hangi sınıftan olur ise olsun yekvücut olmak lâzımeden iken bu yolsuz hareketler mazallahi teala hasma fırsat vermektir…askerde itaat olur ise iş görülür*", "*Eğer cümle ehl-i İslâm bir vücud gibi sözümüz ve özümüz bir olarak ittifakımızda kemal-i metanet görürler ise ol vakitte düşmanlarımıza havf u haşyet gelerek intizam-ı hâlimiz eltaf-ı ilahiyeden memuldür. Yoksa bizde ihtilaf ve teşettüt anlarlar ise ol zaman ahvalimiz pek müşkil olur. Hele şu ittifak ve ittihad-ı kulub maddesi begayet ihtimam ve dikkat ile gözetilip…*" bkz. BOA, HAT, 525/25672, 7 Z 1223 (24 Ocak 1809); HAT, 524/25590; 525/25636.

[209] "*…her usrün bir yüsrü ve yesârı ayat-ı beyyinat ile mübrehendir. İlacı;* ***tebdil-i ahlak*** *edelim, ruhaniyet-i rasulullah aleyhisselamdan istimdad [edelimdir] ve ol kân-ı şefkatin [şefkat madenini*n*] şeriat-ı mutahharasına itaatimiz olmadığından şiraze-i nizâm-ı devlete [halel] tetarruk [halel gelmesi] ve ada-yı dinin tehacümü ve gılâlin nedreti*

vaziyeti özetleyen aşağıdaki ifadeler, aslında devletin en tepesinden yapılan derin bir çaresizliğin itirafıydı:

> "*Ben yüzümü cenab-ı âlime's-sırri ve'l-hafiyyata tuttum. Benim andan gayrı muinim yoktur. Ehl-i İslâm'da gayret yok ve bu gayretsizlik bana hayret veriyor. Ol cenab-ı hâlıku's-semavati ve'l-arz bizlere yardım eylesin. Âmin. Bu dünyaya gelmekten garaz nefs-i emmareye mütabaat olmayıp ancak 've ma halaktü'l-cinne ve'l-inse illa li-ya'budûn' ayet-i kerimesinin mazmun-ı itaat-makrunuyla âmil olmak içindir. Bizim büyük düşmanımız nefsimizdir. Hâlâ ana galip olduğumuz yoktur. Her ne vakit nefsimize galip olursak din düşmanları ol vakit mağlup olur. Hüda ıslah eylesün. Âmin*"[210]

Sultanın yalnızlığı ve bir bakıma çaresizliği kimi zaman dozunu düşürüyorsa da[211] çoğu zaman siyâsî pratiklerinde sertleşmesine hatta meşru sınırları dahi aşmasına sebep oluyordu.[212] Yeniçerilerin de bunda azımsanamayacak rolleri vardı. II. Mahmud'un şahsı başta olmak üzere umumen takındıkları tavırlarla adım adım kendi sonlarını hazırlıyorlardı. 2 Kasım 1810 tarihinde ocaklıların Babıali'ye astıkları yaftadaki tehditkâr ve aşağılayıcı ibareler bu tavrın kavlî olarak belki de doruk noktasıydı:

---

ve dahi buna mümasil envai türlü beliyyenin hüdusu bizlere ***tenbihat-ı sübhani*** *iken yine ıslaha istidadımız olmayup nâs meyanında* ***garaz-ı nefsaniyyet*** *ve birbiriyle nifak-âmiz, ca'lî görüşmek [artmış] ve hakkaniyet mefkud, işte böyle bir hâl-i garibedir*" bkz. BOA, HAT, 524/25582.

[210] BOA, HAT, 525/25611; "*Devletimin nizâmına halel verenin biri dahi* ***nefsaniyet****tir. Âmme-i ibâd-ı müslimini salaha davet ederim. Niçün ısğa etmiyorlar. Bu kadar ulema ve suleha-i meşayihden zarurat-ı diniyelerini tashih ettirerek Allah'a ve Peygambere ve ulu'l-emre itaat farz olduğunu sual ve cevap ile ulema niçün beyan etmiyor. Mükafat-ı ilahiyeyi mülahaza etsünler. Kusur ve küsürlarına muterif olup dergâh-ı hakdan afv u gufran talep etsünler*" bkz. HAT, 525/25672, 7 Z 1223 (24 Ocak 1809); "*Vüzerâya rağbet ü i'tibârım Memâlik-i Şâhâne'mde olan kâffe-i 'ibâdullâh ve fukarâ vü re'âyânın zulm ü te'addîden emin olup, âsâyiş ü istirâhatleri ve Devlet-i 'aliyye'mde vaktiyle işe yarar vezir bulunmak içün idi. Vüzerâ bunları mülâhaza etmeyüp,* ***hazz-ı nefsleri*** *tarafına gitmeğe başladılar. Allah'ın havl ü kuvveti ve Rasûl-i ekrem efendimizin imdâd-ı rûhâniyyeti berekâtiyle* ***ejder olsalar, pençe-i kahr-i Mülûkâne'mden tahlîs-ı girîbâna kadir olamazlar****. Ve bunların etdiği mezâlim, huzûr-i Rabbü'l-'âlemîn'de benden su'âl olunur. Binâ'en 'aleyh işte kendülerini ikaz içün bir kerre tenbîh ederim ve yine dâ'imâ tecessüs dahi ederim. Hılâf-ı rızâ birinden ednâ bir hareket ihsâs edersem, her kangısı olur ise olsun ism-i pâk-i Kibriyâ hakkiyçün tertîb- i cezâdan başka mu'âmele etmem*" bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 682.

[211] "*...padişah ile vezirin beyn-i hümayunlarında başkaca bir muâhedeleri vardır, seferin aslı yoktur, meram başkadır [şeklindeki] havadis benim vücud-ı hümayunumu ne hâle giriftar eyledi. Bir âdem gönder baksın*" şeklinde bıkkın tavır için bkz. BOA, HAT, 1006/42207; "*benim muradım ancak şeâir-i diniyeyi ilâdır. Başka garazım yoktur.* ***Gâile-i saltanattan usandım****, varın dâr-ı fetvâda meşveret edin*" sözleri için bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, II, s. 85; "*Hiçbir tarihte olmayan ahval-i vâkıa... beni mütehayyer etmiştir*" şeklindeki hatt için bkz. TS.MA.E, 861/10.

[212] II. Mahmud'un, dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Yasin Bey'in öldürülmesinden zevk aldığını ifade eden satırları, söz konusu sertliğin sultanın şahsında yarattığı psikolojik boyutu göstermektedir; "*Alehyi mâ yestehık. Hain olan belasını bulur. Hazzettim, sair havene makulesini Hak teala kahreyleye, âmin*" bkz. BOA, TS.MA.E, 860/57. II. Mahmud'un şer'î sınırları zorlayan/aşan şiddet pratiklerinden biri zehirlemedir. II. Mahmud'un yeniçeri kul kethüdasını ve Eflak Voyvodası İskerlet'i zehirletmesi için bkz. HAT, 1273/49397; 1149/45655; 1149/45611. Ayrıca bir diğer problemli öldürme varyasyonu devletin suikast yapmasıydı: Eflak Voyvodası İskerlet'in damadı Kostaki, Kayseri'de "gazaben" öldürülen Niko, Niko'nun damadı Kostaki ve Tercüman İstoraki/İstavraki'nin tesmimen/zehirlenerek ve türevi (!) şekillerde öldürülmeleri kararlaştırılmıştı. İstavraki zehirle öldürülmesinin kuşku yaratması ihtimaline binaen kaza süsüyle öldürülmüş, hatta ölüsü yetkili ilmiye ricali tarafından da incelenmiş yani *taraf-ı şer'den* keşfe dahi gelinmişti! Fakat birden fazla ani ölüm üzerine halk arasında söylenti çıkmasını önlemek kastıyla, bazılarının kazaya kurban götürmek şeklinde planla öldürülmeleri mi yoksa zehirlenerek öldürülmeleri mi münasip olur belirlenememişti (*desise ile hâlik olmasında setri müşkil!*). Bolu mütesellimi Ahmed Raşid Efendi'nin kararsızlığı üzerine II. Mahmud "*Birini dahi [Niko'dan sonra Tercüman İstoraki/İstavraki'nin ölümünü] becermiş. Bunların idamları efrenç devletlerinden ketm olunmak lâzım ise mütesellim-i mumaileyhin özrü yolundadır.* ***Ne türlü zemin ile olsa, bir iki[si] dahi olduğu gibi anlanur. Bi'l-mülahaza hüsn-i sureti ne ise ol veçhile icrasına mübaderet oluna***" diyerek işin eninde sonunda şüyu bulacağını ima ederek her ne suretle olursa olsun alakalı isimlerin öldürülme emrini vermiştir bkz. HAT, 1155/45842.

"*Pâdişâh hilâf söylemez bilürdük, sefere gidecek idik aslı çıkmadı. Hâmilelerin var idi aslı çıkmadı. Ve Nizâm-ı cedîd'i bir dahi yâd eylemeyecek idin şimdi Yeniçeri askeri düşmen-i dîne karşu duramayüp, küffar dünyâyı istîlâ ve zabt eyledi bahanesiyle, Nizâm-ı cedîd askeri tertibini etmek istersiz gibi, kıyâs ve mülâhaza olunuyor. Yalancı Pâdişâh olmaz…*

Seni eder rağmından beter,

Yeniçeri dükenmez mantar gibi yerden biter"[213]

Yeniçerilerle bir nevi ittifakta olan kesim ise esnaf, hammal, kayıkçı ve sair çevrelerdi. Söz konusu sosyal taban aynı zamanda ocağı da besleyen insan kaynağı olması itibariyle esasında içtimâî bir muhalefeti ve karşılığı temsil ediyordu.[214] Bu devrede yeni padişahın halkın söylentilerinden de gayet çekindiği hatırlanacak olursa devlet-yeniçeri münasebetlerinin sosyo-ekonomik ve politik bir mecrada mevzilendiği söylenilebilir. Karadeniz'e gemi çıkarılmasının men edilmesinden dolayı zahire problemi yaşandığı bir hengamda[215] mevzuu ile alakalı çıkan söylentiler yeni padişahın halk tarafından algılanış şekillerinden birinin tezahürünü sunmaktadır; "*zahireden sıklet çekilmezdi, amma yeni padişahtır, ahval-i âleme vakıf değil, Karadeniz'e sefine imrarını men eyledi. Bir veçhile söz tesir ettiremedik. Ve ardı böyle oldu. Bu maddede kimesnenin medhali yoktur. Sebebi Padişahımız oldu*". Bu söylentilerden dolayı gönül azabı çektiğini söyleyen padişah, buna sebep olan yakın adamlarının/hainlerin sonunun geleceğini imalı olarak ifade etmekten de çekinmeyecekti.[216]

Yeniçeriler ve alakalı sosyal tabanlarının tehdit edici bir potansiyelleri bulunmakla beraber iktidarın elini kuvvetlendiren şey yaşanan üç ihtilal ve harplerdeki menfi neticelerle birlikte aynı zamanda ocağa karşı oluşmuş bir halk muhalefetinin bulunmasıydı. Bu evrede siyâsî aklın pratikleri, harplerin yarattığı asker ihtiyacı, ekonomik darlık ve devlet içerisinde faaliyet gösteren derin yapılarla girişilen

---

213 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 701.

214 Devrin devlet merkezli ve kutsiyetçi dilinin diskuruna kapılarak söz konusu sosyal tabanı 'ayak takımı' olarak görmek yanıltıcıdır. Alakalı gruplar sadece 'mülksüzler'den/vasıfsızlardan oluşmayıp geniş bir içtimâî skalaya yayılmaktadır bkz. Mehmet Mert Sunar, "XIX. Yüzyıl Başları İstanbul'unda Esnaf Yeniçeriler", s. 67-79.

215 Halk arasında çıkması muhtemel söylentilerden çekinilmesi birkaç vakaya has olmayıp umumî idi: Düşman Karadeniz'e gemi çıkarmışken, Osmanlı donanmasının fırtınaya tutularak geri dönmesi dolayısıyla dedikodu çıkmasından endişe edilmesi bunun tipik bir misalidir. "*nâs güft ü güya mâildir, şamatât edecekleri malumdur*" diyen II. Mahmud, söylentileri önlemek üzere olayın sebebinin halka olduğu gibi anlatılması gerektiğini söyleyecektir bkz. BOA, Cevdet, Bahriye (C.BH), 63/2975 – 1. Sık sık yangın çıkması sebebiyle halk arasında söylentilerin zuhur etmesi ile alakalı bkz. HAT, 525/25704. II. Mahmud'un söylenti/dedikodular hakkında umumî olarak kanaatlerini tebellür ettiren "*Bu nâs ne acayip cesur olmuşlar, bu kadar tedip ederim yine lisanlarını hıfz edip Allah'ın verdiği nimete razı olup oturmazlar…Bu kadar ehil olanlara ikram ederim, bu kadar şayeste-i tedip olanlardan müsamaha ederim. Bir veçhile huylarından geçmeyip lisanlarını hıfz etmezler. Allah insaf vere*" şeklindeki hattı için bkz. HAT, 1553/21. II. Mahmud'un, Ruslarla sulhun sağlanmasına dönük hareketlerde her türlü serbestiyi verdiği sadrazamına "*…şanlı beni ve seni lisan-ı halkın suizannından kurtarmaya bâdi olacak ve nîk-nâm olacak bir musalahaya say u gayret edesin… göreyim seni gayret günüdür, nâsı bana güldürme*" demesi için bkz. TS.MA.E, 1193/52.

216 BOA, HAT, 524/25601.

mücadelelerin menfaat ve maslahat gerilimleriyle orantılı olacaktı. II. Mahmud'un saltanatının ilk senelerinde vuku bulan Sırp gailesi esnasında ocağı kışkırtacak bir hareketten kaçınması bu bakımdan kayda değer bir tarz-ı harekettir.[217] Ayrıca IV. Mustafa'nın olduğu gibi kendisinin de şehzadelikten hocası olan İbrahim Refet Efendi'nin tavsiyesiyle itimat ettiği ve vazifelendirdiği Halet Efendi'nin, katledilene değin vâkî olan derin devlet vari iktidar ilişkileri siyâsî aklın önündeki en problemli meselelerden bir diğeriydi.[218] Bu gibi son kudret şeriklerinin tasalluttan azade olmak, yeni kutsiyetçi ve tevhitçi siyâsî diskuru inşa edip benimseterek devlet erkânını ve halkı aynı çatı altında konsolide etmek ve dolayısıyla yeniçerileri yalnızlaştırmak ancak uzun bir vetireyi gerektiren planlardı. Sultan bir yandan kurduğu ittifakla yeniçerileri yalnızlaştırırken diğer bir yandan ağa tayin siyâsetiyle ocağın üst kadrosunu ele geçiriyordu.[219] Ocaklıların tabii müttefiki olan gruplardan taşkınlıklara en müsait/meyyal

---

[217] "*Bir de pek muzır olan madde 'ulufenin birazını kat etmelü ve bu ocağa bir nizâm vermelü' deyü tefevvühatın beni pek dil-gîr ediyor. Öyle şeyler söz ile olmaz ve şimdi anın vakti değildir. Henüz Sırp gailesi bertaraf olmayup ve Rusyalu şurutun birisini icra etmiyor. Mazallahi teala bunlar biraz müddet sürmek lâzım gelir ise askere muhtaç değil mi? Ve Devlet-i Aliyyemin bunlardan gayrı askeri var mı? Başa çıkamayacak iş için beyhude ocakluyu şüpheye düşürüp bir kıyl ü kal çıkarmakta faide [ne]dir anlayamam. Bu makule şeyler vakt-i hazarda sadrazam ve ocak bu tarafa geldikten sonra, yine ocaklunun kendi karihalarından insaf edip zabitanının ittifaklarıyla olacak şeydir. Buna vüzera ve rical-i devlet tarafından müdahale olunmak 'yine esamileri kıracaklar imiş' deyu bir söz peyda etmekten gayrı asla bir faide vermez… Şimdi elhamdülillahi teala ocaklu mabeyninde bir kıyl ü kal yok. Zabitanı, cümlesi itaat üzere iken böyle bî-esas şeyler ile araştırmaktan ne hasıl olur? Ve bu makule şeyler[den] ne Devlet-i Aliyyeme ve ne sana bir faide hasıl olmayup halkın senden emniyeti zail olmağa sebep olur*" şeklinde kaymakan paşaya yazılan hatt için bkz. BOA, HAT, 525/25704.

[218] İbrahim Refet Efendi'nin, Halet Efendi'nin Bağdat mübaşirliği ve sadaret kethüdalığındaki rolü, ayrıca Hattat Mustafa Rakım ve Mehmed Rüşdü Paşa'nın yükselmelerindeki tesiri için bkz. Süheyla Yenidünya, "Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud'a Öğütleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 33(2015), s. 11.

[219] 1808-1826 arasında 24 yeniçeri ağasının görev yapmış olduğuna dair kayıt için bkz. Howard Alexander Reed, *The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton Üniversitesi, New Jersey 1951, s. 39. Ancak ağalara dair arşiv ve vakanüvis kayıtları incelendiğinde bu rakam daha da artmaktadır. 1223-1236 arası *tespit edebildiğimiz* ağalar; Kul Kethüdası Süleyman Ağa (1223), Kul Kethüdası Ahmed Ağa(1223), Vanlı Mustafa Ağa (1223), Kul Kethüdası Mehmed Ağa (1223), eski Sekbanbaşı Karslı El Hac Mahmed Ağa(1224), Kul Kethüdası Kazgancı Hasan Ağa (1224), Kul Kethüdası Mustafa Ağa (1225), Mehmed Salih Ağa (1226), Kul Kethüdası Ahmed Ağa (1226), Kul Kethüdası Ali Ağa (1227), Kul Kethüdası Halil Ağa (1227), Kul Kethüdası Süleyman Ağa (1228), Kul Kethüdası el-Hac Mehmed Ağa (1228), esbak Sekbanbaşı Şerif Mehmed Ağa (1229), Süleyman Ağa (1231), Mustafa Ağa, Hasan Ağa (1231) ve Kul Kethüdası Hasan Ağa (1236) olmak üzere 18 kişidir. 1821-1826 arası tespit ettiğimiz ağaların da Kul Kethüdası Hasan Ağa hariç 12 kişi olduğunu zikredersek ocak ağalarının yekûnu 30'a varır ki bu rakam 15 sene için oldukça fazladır. İlgadan evvelki beş senelik dilimde II. Mahmud'un ocağa olan müdahalesi daha da artmıştır. Kul Kethüdası Hasan Ağa (… - 18 M 1237/5 Ekim 1821), Kul Kethüdası Hüseyin Ağa (18 M 1237/5 Ekim 1821 – 30 CA 1237/22 Şubat 1822), Zağarcıbaşı Osman Ağa (30 CA 1237/22 Şubat 1822 - 4 L 1237/24 Haziran 1822), Mutasarrıf İsmail Ağa (4 L 1237/24 Haziran 1822 – 3 M-23 M 1238/20 Eylül-10 Ekim 1822), Kul Kethüdası Hasan Ağa (3 M-23 M 1238/20 Eylül-10 Ekim 1822 – 3 S 1238/20 Ekim 1822), Kul Kethüdası Seyyid Osman Ağa (3 S 1238/20 Ekim 1822 – 10 R 1238/25 Aralık 1822), Kul Kethüdası Ali Ağa (10 R 1238/25 Aralık 1822 – 14 C 1238/26 Şubat 1823), Kul Kethüdası Hüseyin Ağa (14 C 1238/26 Şubat 1823 – 16/17 R 1239/20-21 Aralık 1823), Kul Kethüdası Ahmed Ağa (16/17 R 1239/20-21 Aralık 1823 - 12 C 1239/13 Şubat 1824), Kul Kethüdası Ali Ağa (12 C 1239/13 Şubat 1824 – 24 Z 1239/20 Ağustos 1824), Kul Kethüdası Süleyman Ağa (24 Z 1239/20 Ağustos 1824 – 22 C 1240/11 Şubat 1825), Kul Kethüdası Hasan Ağa (22 C 1240/11 Şubat 1825 - 25 M 1241/9 Eylül 1825), Kul Kethüdası Mehmed Cemaleddin Ağa (25 M 1241/9 Eylül 1825 - …) bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 118, 199-200, 218; Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 20, 61, 67, 103, 127, 132, 177, 188, 271, 288, 337-338, 385, 454. Yeniçeri Ağaları ordudayken İstanbul'da kendilerine vekalet eden ağalar da sık sık değişiyordu. Bu bahiste yeniçeri ağaları ve vekillerine dair detay için bkz. BOA, Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri (A.{DVNSNŞT.d), nr. 53, s. 256-257; Sadâret Defterleri (A.}d), nr. 358, s. 73; nr. 2945, s. 38; HAT, 481/23573; 341/19479; 1002/42081; 1531/15; 341/19478; 339/19387; 1551/34; 1344/52556; 1261/48829;

olan başı boş zümrelere karşı yürütülen yıpratma ve sürgün siyâseti de devletin elini güçlendiren bir diğer unsurdu.[220] Bu vetirede ocağın sosyal tabanının mühim bir kesitini teşkil eden mülksüzlerin ikamet mahalli olan bekar odalarının yıkılması da iktidarın hâkimiyetini kavileştirme yolunda attığı en mühim adımlardandı.[221] Odalar alaşağı edilirken Beşiktaş'taki Yıldız Köşkünde olan II. Mahmud'un, dürbün ile yıkımı uzaktan *şevk* temaşa etmesi de pratiklerinden aldığı hazzın göstergesiydi![222] Zikredilen problemlerin yansıra yeniçerilerin kimi zaman kendi aralarında kimi zaman da şehirdeki farklı unsurlarla yaşadıkları kargaşa ve taşkınlıklar ahali başta olmak üzere siyâsî aklı en çok rahatsız eden problemlerdendi.[223] Siyâsî aklın teşahhus ettiği II. Mahmud, bu tarz

---

TS.MA.E, 667/23; 710/24; C.AS, 254/10592; 1033/45348; 419/17374; 233/9860; 62/2927. Ağa listesinin farklı versiyonları için bkz. Orhan Kılıç, "Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)", s. 267-268; Ayrıca bkz. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 318, dipnot 209.

220 Sokaklarda silahla dolaşan hammal ve sair erazil yüzünden ortaya çıkan asayiş probleminin halledilmesine dair bkz. HAT, 630/31156. Tahtakale, Bahçekapı ve Kapan-ı Dakik semtlerindeki Hammal, kayıkçı, kileci, kalyoncu, kalafatçı ve benzeri *edepsizlik* eden grupların terbiye edilmesi ile alakalı bkz. HAT, 341/19464; 341/19506; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 363-368. Şanizade'ye göre Galata ve civarındaki kalyoncu odaları eşkıyanın *dârü'n-nedve*siydi bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 98.

221 Üsküdar Balaban İskelesi, Debbağhane civarı, Bahçekapı, Galata ve Melek Girmez sokağındaki bekar odalarının ve münferit yerlerdeki kerhanelerin yıkılması ile alakalı bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 480, 584; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 156-157, 170; BOA, HAT, 525/25726; 1313/51094; Cevdet, Belediye (C.BLD), 94/4663; C.ZB, 34/1675; Cevdet, Sıhhiye (C.SH), 6/290. Melek Girmez sokağının temizlenmesinin ardından aynı arazi üzerine bir cami (Hidayet Camii) yapılması ile alakalı bkz. C.EV, 8/356; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 657-658; II, 759; Ayrıca bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 209, 493; II, s. 761-762, 819, 914. Bekar odaları ile alakalı II. Mahmud'un "*muhterik olan mahallerde müceddeden inşa olunan dekâkin üzerinde bekar odaları manzur-ı şahanem olmuştur. Memnuattan olmağla bir türlü ruhsat-ı hümayunum yoktur. Hedm olunsun. Min ba'd yapılmasın,* ***kadim olmayan muhdes şeylere*** *rıza-yı mülükanem yoktur*" şeklindeki hattı için bkz. TS.MA.E, 899/41. Devlet sohbeti yapılan kahvelerin kapanmasıyla alakalı bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 223-224, 239. Asmaaltı'ndaki bekar odalarının yıkılması ile alakalı bkz. Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 247. İstanbul'daki 1658 adet kahvehaneden Kasımpaşa, Üsküdar, Galata ve Eyüp'tekilerin yıkılması, berber dükkanlarında tıraş harici cemiyet toplanmaması ve saire ile alakalı bkz. s. 641. Kapanmış kahvehanelerden vakıflara ait olan bazılarının açılmasına dair arzu üzere II. Mahmud'un "*mahzurdan sâlim olanların bi't-tahkik bâlâlarına sürhle işaret olunmuş*" diyerek belirlenen adette yerin açılmasına müsaadesi için bkz. HAT, 548/27034. Artan iç güvenlik kaygısı hasebiyle göç vâkıasını denetlemek için İstanbul'a geleceklere mürur tezkiresi usulünün getirilmesi için bkz. BOA, Cevdet, Dahiliye (C.DH), 318/15882, 20 Ş 1234/14 Haziran 1819.

222 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, II, s. 762.

223 Üsküdar'daki 58. Ortanın yoldaşları ile 25. Ortanınkiler arasında kavga çıkması, 25, 33, 75. Ortaların ittifak ederek Üsküdar'daki Balaban Camii'ne sığınarak 59. Ortaya saldırması (28 Haziran 1809), ordu harp için Davutpaşa'ya çıktığında Yeniçerilerin fırsattan istifade beşer onar gruplar hâlinde geceleri bazı konak, ev ve dükkanları basmaları, ayrıca halktan bazı kişileri, sarrafları, gayrı müslim ahaliyi rahatsız ederek saldırmaları ve kadınlara sarkıntılık etmeleri (3 Ağustos 1809), 64, 75 ve 31. Ortalar arasında husumet çıkması, Galata'daki Arap Camii yakınlarında tüfeklerle beş saat çatışmalarının ardından Hacı Bektaş Vekilinin müdahalesiyle olayın durması ve fakat Sekbanbaşı Deli Mahmed Ağa'nın vaka dolayısıyla azli (3 Nisan 1810), erazil ve eşkıya olarak nitelendirilen göçmen ve mülksüzlerin kadınları zorla odalarına götürmeleri, sarkıntılık etmeleri ve esnafa rahat vermemeleri üzerine bin beş yüz kişilik bir grubun Paşakapısı'nı basarak eşkıya, hammal ve sair grupların katledilmesi için ferman istemeleri ve padişahın ruhsat vermesi (20 Nisan 1810), 26 ve 27. Ortaların yoldaşlarının aralarında husumet çıkması ve Tahtakale'deki bir handa silahla çatışmaları, bundan dolayı Sekbanbaşının azli (12 Mart 1811), 25 ve 31. Ortalar arasında kavga çıkması, Kalpakçılarbaşı ve Sepetçi Hanı'nda arbede çıkması esnafın kepenk kapatması ve vakadan dolayı Sekbanbaşının azli, ayrıca ertesi gün 25 ve 31'lerin Tavukpazarı'nda iki saat civarı birbirlerine saldırmaları (20-21 Mayıs 1811), ustalar ve halk arasında et kavgası çıkması, ulemadan Medine Kadısı Su'adâ Bey'in çukadarlarının ustaları azarlamaları ve dövmeleri ile vakanın büyümesi, çukadarların Ağa Kapısı'nda öldürülmeleri ve vaka sebebiyle Sekbanbaşı'nın azli, Su'adâ Bey'in sürülmesi (3 Kasım 1811) şeklindeki hadiseler için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, s. 133, 136, 142-144, 151, 154, 158-159; Ayrıca bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, II, s. 727-734, 741, 743-744, 749-751, 787-788, 803-806, 851, 902-903, 1006; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 468-469, 471, 476-477; II, s. 916-917, 923-926, 960-961, 1276. Galata'da 75-25 ve 71-64 ortaları arasında çıkan nişan ve avrat kavgası/arbedesi için bkz. HAT, 337/19314 – A, B, C, D; 339/19378; 339/19385. Alakalı arbede üzerine II. Mahmud'un "*Dün gece dahi def oldu deyü haber*

hadiselerden gittikçe bizar olmaya başlamış ve ocağa karşı sert yüzünü yavaşça göstermeye karar vermişti.[224] Bir yandan ocağa karşı tehdit dili kullanan padişahın diğer bir yandan her şeye rağmen sürekli bir şüphe ve korku içinde olduğu söylenilebilir. Bundan dolayı bir nevi otokontrol ve otosansür ile siyâsî fiillerini/diskurunu icra ve inşa ederken olabildiğince teenni ile davranıyordu. Korkusu III. Selim'e yapılanın bir benzerinin kendi başına da gelmesiydi.[225] Bu kaygıyı bertaraf eden şey ise halkı gittikçe yanında hissetmesiydi. Sultanın korkusunu izale eden en mühim faktörlerin başında şüphesizki halkın gittikçe yeniçeri aleyhine dönmesidir:

Yeniçerilerin taşkınlıkları hasebiyle var olan huzursuzluğun Sadık isimli bir şahsın, devre ait günlük kaydındaki yansımaları hem halkın ocağa karşı olan tutumunu hem de ocağın gittikçe yalnızlaştığı süreci ortaya koymaktadır. Sadık'ın 19 Şubat 1820 tarihli kaydına göre Yeniçeriler arasında alışılagelmiş bir taşkınlık zuhur etmiş, hamallıkla uğraşan 27 ve 31. odalar arasında bir *avret* yüzünden kargaşa çıkmıştı. Uzun süren silahlı çatışmalar, yaralanma ve ölümler üzerine ahaliden -biraz da abartılı olarak- beş altı bin kişinin toplandığını söyleyen Sadık'ın kaydına göre, kalabalık, "*be ne olmalı*

---

vermişler idi, yine zuhur etti. Bunların zabt u rabtlarından ben bir şey anlayamıyorum. Sen ne veçhile anladın bilmem. Düvel-i nasârâ elçilerinden dahi hicap etmezler…" demesi için bkz. HAT, 337/19314. Kale Yamaklarının İstanbul içerisinde "serseri" şeklinde dolaşmasından rahatsız olan II. Mahmud'un kızgınlığı için bkz. HAT, 341/19466. Kara Mahmud namındaki yeniçeri ile topçu neferleri arasında vuku bulan kargaşa için bkz. HAT, 1270/49211. Hammal, kayıkçı, kileci gibi edepsizlik eden *erazil*in esnaf usulünce terbiyesi, ocak zabitanına bu gibi hâllerin zül olması hakkında bkz. HAT, 341/19464. İzmir'de hükümet konağını basarak ihtilale sebep olan yeniçerilerin ahalinin ittifakıyla şehirden kovulmaları için bkz. HAT, 684/33259. Kayıkla tophaneye giderken Rus sefirine "fena sözler" söyleyen yeniçeri yorgancı şakirdinin cezalandırılmasına dair bkz. HAT, 300/17866; Ayrıca bkz. HAT, 630/31156; 341/19506; 881/38983; 679/33126; "*Yeniçeri gayûru yalnız nisvandan elli bin ve sıbyandan elli bin ceman yüz bin nüfus-ı zaideden bulunabilir. Bunlardan maada hevaya ve yıldıza yelken açan yeniçeri, ocak sayesinde viranelere avrat çıkaran ve yine saye-i ocakta lutî ise on pare değer oğlanı iki pareye ve belki yalnız göz belertmek ile hiç pareye sayd edüp deminde ve safa-yı hatır ile âleminde olan üstaz başlular bi't-tahmin kaç bin nefer olabilir? Ve yosma reftar ile aşup gezenler kahveci ve kahveci tabileri misillü yosmalar, hele yalnız zina ve livata demine mâni ve müzahim olmasunlar içün Asitane'de on bin âdem canını feda edebilür. Davutpaşa bostancıları malumum, ocakhâ saire bostancıları, serbest bu fiil-i kabihi istimal etmek için fakat[f noktasız] meccanen ocaklarının hizmetlerini gördükleri şahid olabilür. Bu husus da hikmetçedir, nefs canibinden lezizdir. Bunlardan maada bir güruh da esnafta Kayseri ve Eğinli ve Niğdeli ve Arapkirli ve bunlar emsali hoyrat ve alçak vilayetlü manav ve küfeci misillü ocak sayesinde İstanbul kadılarının değneğini yemezler ve narh-ı câriye riayet eylemezler, tatlu tatlu kârında olan güruhlar ve bu güruhun evlad [u] iyalleri ve ensabları hayal ve hesap olunsa kaç nefer olabilür? Ve cihânü'l-vücûh yalnız İstanbul'da yeniçeri gayreti çeken tabaka iki yüz bin nefer olabilür. İşbu gayret hazz-ı nefsleriçün olsa gerek, yohsa gayret-i ocak için, gayret-i din ü devlet için değildir. Eğer gayret-i din için olsa kâfir karşısında zuhur eder idi ve bir de Asitane'de şer'-i şerife mugayir kanunlar vazında iktiza eder idi. Eğer gayret-i ocak olsa hamamlarda olan oğlanlara yoldaşım demezler idi ve kendileri kolluklarda pezevenklik etmezler idi ve ocakta birbirlerini tasarruf etmezler idi.*" şeklindeki enteresan kayıt için bkz. TS.MA.E, 442/15.

[224] Tipik bir kargaşa sonrası ocağa gönderdiği hattındaki "*sizlerin bu hareketlerinizden murâdlarınız ma'lûm-ı Mülûkânem olup, lâkin sizlerin her hâlde haklarınızdan gelecek âdemlerim vardır. Düşmen-i dîn üzerine gitmeyüp, Âsitâne-i aliyye'de bu gûne nisvân u sıbyân arasında, bu gûne rezâleti kabûl ve bâkisi ma'lûmdur*" şeklindeki sert ifadeleri için bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, II, s. 730. Ayrıca iyi bir hattat olan II. Mahmud'un, 'Cennet, kılıçların gölgesindedir' mealindeki hadisi bizzât yazarak, Sekbanbaşı vasıtasıyla, asılması için Ağa Kapısı'ndaki Tekkeli Köşk'e göndermesi ve bu yolla üstü kapalı mesaj vermesi için bkz. s. 775.

[225] II. Mahmud'u bu kaygıyı bizzât ifade ettiği "*mahzur-ı sani merhum Selim han hakkında tefevvüh olunan havadis ile bizim dahi mülakkab olmamız lâzım gelür…benim aleyhime anların zamirinde suiniyet var ise 'emruna ilallahi fa'alün lima yürid'[işimiz Allah'a aittir -işimizi ona havale ettik-, dilediğini yapmaya kadir] olan hüda-i kerim ve rahime teslim olurum. Başka güne çarem mefkuddur*" şeklindeki hatt için bkz. BOA, TS.MA.E, 860/51 – 4.

ise olsun, ne bu kelblerden çekdiğimiz" diyerek doğruca Ağa Kapısı'na gitmiş ve yeniçeri ağasına "*ehl-i ırz ile berâber misin, yohsa bu kelbler ile misin?*" şeklinde feryat etmişti. Feryatlarına müspet cevap veren ağayı önlerine koyan kalabalık, ustalara da aynı şekilde sual tevcih etmiş ve onları da yanlarına almıştı. Vaziyeti, yaşananlara şahit olan bir casus vasıtasıyla haber alan kavgacı yeniçerileri ise bir anda korku sarmıştı. Yeniçerilere bu hengamede atfedilen sözler, bütün ihtiyat kayıtları saklı olmak üzere, devrin sosyal muhayyilesini gayet net tebarüz ettirmektedir:

> "*[Yeniçeriler:] ulan gebeş oğlu, bre bok bıyık ve fülan ve fülan; şehirli ayağa kalkmışlar. 'Zâbitlerimiz dahi ânlar ile berâber olmuşlar; anamızı sikerler' [diyerek kışlalarına kaçışmışlar!]*"[226]

Yeniçerilerin yanında devrin bir diğer problemi ise ara sıra ayaklanan suhte/softa/yobaz grubuydu. Medreselilerin de içtimâî planda seslerini çıkarmaya başladığı ve fiilî harekete geçtiği bu devir belki de Osmanlı sosyal nizâmının farklı bir mecraya doğru akışının da bir göstergesi idi. İktidar açısından, sosyal tabanı ocak ile kimi zaman benzeşen ve esamelerden nemalanan yobaz takımı/medreseliler/ilmiye ricali, yeniçerilere nazaran itaat altına alınması daha kolay bir cemaat olarak görünüyordu.[227] Esas mesele her kesimin *yerli yerinde* durmasıydı:

1820 yılında Sultan Mehmed/Fatih suhtelerinden on beş "yobaz" Balat kolluğunun önünden geçerek Eğrikapı'ya çıkmış ve oradan Yazılı Medrese'ye varıp orada meskûn olan talebeyle alaylı şekilde konuşup dedikodu yaptıktan sonra Fatih'e geri dönmüştü. Bazılarında silah olduğu tebdiller vasıtasıyla haber alınmış ve bu husus Şeyhülislam'a bildirilmişti. Mevzudan kendisinin de haberi olduğu anlaşılan Şeyhülislam bazı hocaları çağırarak tembih edeceğini ifade etmişti.

Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi, ders vekili ile beş tane hoca efendiyi nezdine çağırarak "*hilâf-ı ahd suhteler harekâta başlamışlar, bu ne keyfiyettir? Talebe-i ulûm olan kimesnelerin koynunda kitabı olur, silahı olmaz. Efâl-i şenî'aya şüru edip müsellah bulunan, talebe-i ulûmdan değildir. O makûleleri zâbitâna ahz edip kapıya getirdiklerine ben istishâb etmem varın iktizâ edenlere tekîd ve teşdîd ederek tenbîh edin*"

---

[226] Devrin ocak karşıtı diskurunun tarihçiler tarafından ihtiyatla okunması gerekmektedir ve fakat söz konusu diskur sadece kroniklerde olmayıp yabancı ve hususî tarih/tarihçe ve günlüklerde de geçmektedir. İhtiyatî bir tavırla ocak karşıtı diskurun, devrin sosyal/siyâsî muhayyilesinin kurucu bir unsuru olduğunu söylemek herhâlde yerinde olacaktır bkz. Sadık Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, TİBKY, İstanbul 2013, s. 191-192.

[227] Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 291, 314, dipnot 116 ve 193.

demişti.[228] Vakayı araştıran şeyhülislam suhtelerden Akşehirli Mehmed Efendi ve Karasulu Seyyid Mehmed Efendi'nin müsebbipler olduğunu anlamıştı.

Bu iki efendi Fatih Medresesi'nde talebe iken bir sene evvel kovulmuşlar, şimdi ise beş on kadar suhte ile beraber eski medreselerine gelerek çıkarıldıkları odalarda hâlihazırda ikamet üzere olan mollaları kovmuşlardı. Talebeyi odalarından çıkardıktan sonra onların yerine kendileri oturmuş, akabinde yine odaları kapayıp geri dönmüş ve kafadarlarıyla beraber Fatih'te Ayak Medresesi'ne gitmişlerdi. Bu hadisenin farkına varan medresenin bevvâbı/kapıcısı hadiseyi müderrislere haber vermiş ve kapatılan odalar bu sayede tekrar açılarak sahiplerine geri verilmişti.

Hadisenin elebaşlarından Akşehirli Mehmed'in Ayak Medresesi'ne gitmesi de tesadüf eseri değildi. Buradaki bevvâb/kapıcı ile Akşehirli Mehmed Efendi refik yani arkadaştı. Akşehirli ve diğer elebaşı Karasulu Mehmed ile birlikte "*fesadın menbaı*" Eyüp'teki müteveffa Darüssade Ağası Medresesi suhtelerinden Hattat Süleyman, Salih, Feyzi ve Hüseyin namındaki eşhastı. Tembihle ve yersizlere ihtiyaçları olan odalar verilmesi yoluyla kısa süreli de olsa yatıştırılan mesele II. Mahmud tarafından hiç de hoş karşılanmamıştı.

Suhtelerin silahla gezmeleri ve kolluk neferlerine sözle sataşmaları sultanın öfkesinin başlıca sebebiydi. Ayrıca zabitlerinin söz dinletemeyip neferleri yatıştıramaması üzerine suhtelere saldırılması ihtimâlinin Ümmet-i Muhammed arasında ne derecede fesada sebep olacağını akıl sahiplerinin mülahaza etmesi gerektiğini ifade eden II. Mahmud, din düşmanı olarak tanımladığı Hıristiyan devletlerin elçilerinin Müslümanlar arasındaki bu şikakı/ikiliği görmeleri ve diyecekleri muhtemel şeyler hususunda da endişeli görünmekteydi. "*Talabe-i ulumdanım diyen âdemin silahla gezmesi ne demektir? Bunlar askerî midir ki esliha ile gezerler?*" sözü ise Aristoteles'ten bu zamana değin var olan tabakalı toplum yapısının veyahut bir başka deyişle Osmanlı siyâset felsefesinin epistemik dayanağı olan Kanun-ı Kadim'in aslî unsurlarından olan askerî ve reaya taksiminin hâlen câri olduğunun net göstergesiydi.

Suhte ayaklanması mevzuu bu kadarıyla kalmamış ve rical tarafından problemin çözümü için bir meclis oluşturulmuştu. Cumartesi günü toplanan Encümen-i Şura'da bu mesele mevzubahis edilmiş ve ilk olarak Padişahın hattı okunmuştu. Suhtelerin bundan sonra silahla gezmeyip ırz ve edepleriyle derslerine devam etmeleri kararlaştırılmıştı.

[228] BOA, HAT, 464/22759.

Talebelerin içinde istenmeyen bir tarzda hareket eden olur ise diğerlerinin bunları yanlarına almamaları ve içlerinden devletçe adı sanı bilinen söz sahipleri marifetiyle bunların derhal yakalanarak kolluğa teslim edilmeleri gibi hususlar beş tane hoca efendi tarafından taahhüt edilmişti. Ayrıca bu taahhütlerinin hilafı vuku bulur ise gereken tedibin icrasında müsamaha gösterilmemesi hususunda da hocalar söz vermişlerdi.

Rical tarafından öncelikle medreselere sıkı teftiş yapılması düşünülmüş ve fakat bu husus mahzurlu görünerek yerine hafifçe teftiş yapılması akla uygun bulunmuştu. Ancak hafifçe yapılması düşünülen teftiş sırasında "*yobaz olan suhtelere*" medrese ahalisinin zaruri olarak kefalet edecekleri aşikâr olduğundan, umulan neticenin hâsıl olup olmayacağı konusunda tereddüt yaşanmıştı. "*Derununda melanet merkuz olan suhteler*"in bazı dedikodular ile yalan yanlış sözleri yaymaya cesaret edecekleri muhtemeldi. Bu sebeple suhteler arasında, taşraya gitme vakti olan Recep ayına kadar taahhütlerinin hilafı harekete cesaret edenler olur ise "*üslub-ı hakîmane*" ile tedip olunarak, Receb ayına kadar teftiş maddesinden sarf-ı nazar edilmesinin münasip olduğu fikrine varılmıştı.

II. Mahmud teftişten fayda görülemeyecekse yapılmamasını ve Recep ayına girildiğinde suhtelerin bir kısmının dağılmasından istifade edilerek bunlara yardım ve yataklık edenlerin belli mahallere sürülmesini ve asla müsamaha olunmamasını istemişti. Recep ayı gelmezden evvel verdikleri sözde durmayanlar yakalanarak tedip olunacaktı. Aksi takdirde zarar, talebeleri aşarak efendilere dokunacaktı.

Devlet suhtelerle alakalı olarak tedbiri elden bırakmamış ve talebe zümresinin arasındaki dedikoduların sebeplerinin anlaşılması için tebdiller yaparak istihbarat toplamaya başlamıştı. Bu sıralarda Yeniçeriler ve talebeler arasında yapılan sözlü atışmalar padişah başta olmak üzere devlet ricalini bir kat daha endişelendirmişti. Talebelerin yeniçerilere "s*izin hakkınızdan geleceğiz*" demeleri üzerine yeniçerilerin de şüphelenerek birtakım tedariklerde bulunduğu anlaşılmıştı. Sultan II. Mahmud "*Şimdi talebe böyle ayakta iken, 'kolluk tutmasın, Ağa Kapısı'na hapsolunsun' gibi sözlerine müsaade olunsa, ocaklar şüpheye düşer ise fesad hâsıl olup önü alınmaz*" diyerek meselenin bir an evvel ve hır gür çıkmadan halledilmesini istiyordu.

Talebelerin cuma günü padişaha arzuhal verecekleri şayiası da rahatsızlığı bir nebze arttırmış ve padişah bu söylentinin sıhhatinin araştırılmasını, eğer doğru ise "*def'i çaresine*" bakılmasını istemişti. Bunun üzerine talebeler tarafından muteber kabul edilen Hâce Emin Efendi, Çankırılı Ali Efendi ve sair bazı seçkin hocalar ile görüşülmüş, ayakta talebe kalmaması ve hepsinin dersleriyle meşgul olmaları gerektiği ifade edilmişti. Hâce

efendiler de bunun üzerine Şehzade Camii medresesine giderek içlerinden Uzun Ali Efendi namında birini talebelere göndermiş ve her türlü nasihat yapılmıştı.

Talebeler, içlerinde bazı yobazların mevcut olduğunu ve fakat bunların azınlık olduğunu belirterek çoğunluğun ehl-i ilim olduklarını ifade etmişlerdi. Kendilerinin herhangi bir suç işlemeleri hâlinde hürmet olunmayarak kolluk neferleri tarafından darp ve yaralama gibi muamelelere maruz kaldıklarını, şiddetli muamelelerden usandıklarını ve bu hâlin "*talebe-i uluma*" hürmetsizlik olduğunu söylemişlerdi. Bundan sonra vuku bulacak suçlarda kolluk tarafından değil kendi zabitlerinin eliyle tedip edilmelerini istemişler ve bu arzularına izin veren bir hatt-ı hümayunu da talep etmişlerdi.[229]

Bu istekleri, yapılabilir bir şey olmakla birlikte bunun emsali olan bir şey olmaması ve insanlar tarafından dedikodulara sebep olması ihtimali yüzünden münasip görülmedi. Talebelerin, suçları sebebiyle kendilerine şiddetli muamele edildiğine dair sözleri de devlet ricali tarafından kesin bir dille reddedildi. Bu redde rağmen yeniçeri ağasına tekrar tembih yapılarak ondan da taahhüt alındı. Derslerine başlamaları için talebeler ile karşılıklı fikir birliğine varıldı. Yeniçerilerin isyan ettiklerinde kaldırdıkları kazanlarına benzer olarak suhteler de daha evvel kaldırdıkları "*rahle ve minderleri*" tekrar eski yerlerine koymuşlar ve kendilerinden herhangi bir kötü hareketin umulmamasını istirham etmişlerdi. II. Mahmud'un kanaatlerine gelecek olursak o, suhtelerin istedikleri tarzda bir ferman vermenin mahzurları olduğunu düşünmekteydi. Medreselilerin hâllerine bundan sonra da dikkat edilmeli ve tedricen "*şu yobaz takımını içlerinden def'e*" çalışılmalıydı. Olur da bir suç sebebiyle Ağa Kapısı'na bir talebe gider ise darp edilmemesi gerektiğini belirtmekte ve yeniçeri ağasının bu hususta tembih edilmesini istemekteydi.[230]

Kısa bir zaman sonra 1826 Haziranı'nda ellerinde silahlarla yeniçeri avlamaya çalışan medreseliler/suhteler yahut *yobazlar* hatırlanacak olursa, siyâsetin ve tarihin ne denli değişken, iktidarın da hakeza ne denli kendi varlığını her defasında ve her şeye rağmen yeniden üretebilir olduğu anlaşılacaktır. Devlet için, varlığına tehdit içerdiğinde

---

[229] Benzer problemden yeniçeriler de şikayetçiydi. Ocaklılar da kendi zabitleri tarafından cezalandırılmak istiyordu. Yeniçerilerin istekleri üzere "*Kanun-ı Kadim üzere her zümre kendi zabiti marifetiyle tedib olunsun*" şeklinde ferman çıkarılması ve vüzeraya "*eski usulü bozmamaları*" için yazı yazılması hakkında bkz. BOA, HAT, 289/17328.

[230] BOA, HAT, 463/22676; 464/22735; Ayrıca bkz. HAT, 465/22771; 1320/51475; 500/24497; 465/22767; 463/22663; 464/22759; 463/22671; TS.MA.E, 712/100; Cevdet, Maârif (C.MF), 64/3157. Suhte idamı için bkz. HAT, 507/24949. Ayrıca benzer hadiselerin yaşanması ve suhtelerin sürülmeleri için bkz. Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, II, s. 807-812, 837-842.

"yobaz" olan suhteler, "devlet düşmanı" yeniçerilere karşı "kahraman" ve "gazi" olacaklardı.[231]

1820'li yıllara gelindiğinde merkezî iktidara problem yaratan yerel güçlerin/ayanların ve valilerin neredeyse tamamımın ölmesiyle Osmanlı siyâsî aklı fiilî prangalarından kurtularak daha da serbest hâle gelmişti.[232] Artık sıra yeniçerileri bir vesayet unsuru olarak kullanan Halet Efendi ve ocağın üst kadrolarındaki muarız ve muhaliflerin temizlenmesine gelmişti.[233] Yeniçerilerin "*Pâdişâhımız yine Nizâm-ı cedîd askeri tanzim edecek imiş, Bizler haber aldık, amma gel bu sevdâdan fâriğ olsun. Yohsa bizler gayrı Pâdişâh buluruz. Sonra fenâ olur*"[234] şeklindeki çıkışları ile Halet Efendi'nin "*Bugün yeniçeriyi kaldırup asâkir-i muntazama yapmak mümkindir, ammâ sonra büdelâyı/arslanımı kim zabt eder*"[235] sözleri aynı bağlamda ele alınırsa, ocağın bir yandan padişahı kontrol altında tutma supabı vazifesi gördüğü diğer yandan da koalisyonda oldukları çevrelerin varlık teminatı manasına geldiği söylenilebilir. Fakat söz konusu menfaat ittifakı Rum isyanıyla birlikte çatırdamaya başlamış, Halet Efendi Eflak-Boğdan voyvodalıklarının gelirinden mahrum kalınca ocağın kendisine olan desteği de son bulmuştu. Alemdar Vakası'nda sırra kadem basan ocağın doksan sekizinci cemaatine mensup Haydar Baba'nın yeniden ortaya çıkışı ise Halet'in sonunu hazırlayan sürecin fitilini ateşlemişti. Haydar Baba'nın ocağın arzusu üzere tekaüde sevk edilmek yerine Erzurum'a sürülmesi, vakaya müdahil ol-a-mayan Halet Efendi'nin, artık karınlarını doyuramadığı ocaklılar nezdindeki itibarını bir anda yok etmişti. Halet'in azliyle alakadar olmaktan çekinen Sadrazam Salih Paşa ve Şeyhülislam Yâsincizâde Abdülvehhab Efendi azledilmiş, yerlerine Abdullah Paşa sadarete, Sıdkîzade Ahmed Efendi de meşihata

---

231 İlga esnasında herkesten önce üç bin beş yüz kadar medreseli "*talebe-i ulûm*"un Bab-ı Hümayun'a gelmesi için bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XII, s. 159; Ayrıca bkz. Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 246-247.

232 Çapanoğlu Süleyman (1814), Karaosmanoğlu Ömer Ağa (1816), Köse Paşa hanedanından Veli Paşa (1813), Tuzcuoğlu Memiş Ağa (1817), Serezli/Sirozî İsmail Bey (1813), Pazvantoğlu Osman Paşa (1807), İdris Paşa (1813), Yılıkoğlu Süleyman (1812), Recep Ağa, Hasan Ağa, Tepedelenli Ali Paşa (1822) ve Dağdevirenzadenin ölümleri, Hicazdaki vehhabi isyanının bastırılması ve sair ayanların itaatleri hakkında bkz. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 275, dipnot 56; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 162, dipnot 66.

233 Halet Efendi ocağı bir vesayet unsuru olarak kullanmış ve elde ettiği nüfuz sayesinde kendi muhaliflerini maddî ve/veya manevî yok etmeye çalışmıştır. Örneğin, Hüsrev Paşa'ya intisaplı Hurşid Paşa, padişahın emriyle yeniçerileri cezalandıracakken Halet'in dahli ile bu plan akim kalmıştı. Hurşid Ahmed Paşa ve destekçisi Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi Halet Efendi'nin gazabına uğrayarak azledilmişlerdi. Üstelik Hurşid Paşa'nın bileği bükülmüş ve Halet'in çekim alanına girmişti. Ayrıca isyancı Rumların tenkili meselesinde Halet Efendi ile muaraza eden Şeyhülislam Halil Efendi ve karısı, şeyhülislamı destekleyen sadrazam Seyyid Ali Paşa azledileceklerdi. En güçlü rakiplerinden Canib Efendi'nin Konya'ya sürülmesi, Sadrazam Rauf Paşa ve Şeyhülislam Mekkizade'nin azli, henüz yeni tayin edilmiş Sadrazam Benderli Ali Paşa'nın azledilerek katledilmesi gibi hadiselerde Halet Efendi'nin rollerine dair bkz. Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi: Mehmed Said Hâlet Efendi*, s. 289, 295, 323, 325-326; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XI, s. 45. Benderli Ali Paşa'nın katli ve yaftasıyla alakalı bkz. BOA, HAT, 1313/51148.

234 Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 692.

235 Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi*, s. 340; Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 738. 'arslanım' şeklindeki hâli için bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XII, s. 55.

getirilmişti. Bu esnada rical ile istişarelerde bulunan padişah nihaî kararı tebdile çıktığında verecekti. Tebdilde, 'Halet'in her şey kendisinin ise hiçbir şey' şeklinde algılanışına muhatap olan ve halkın da artık Halet Efendi'den nefret ettiğini anlayan II. Mahmud için derin devletin üzerini çizme vakti gelmişti. Nişancılık vazifesinden azledilen Halet'in sürgün yeri evvela Bursa olarak kararlaştırılmışken, merkeze yakın olması çekincesiyle Konya ile değiştirilmişti. Konya'ya doğru yol alan Halet Efendi, kendinden evvel kalacağı eve gönderilen Koru Ağası Arif Ağa tarafından kılıç kaytanıyla boğularak öldürülmüştü.[236] Artık muhtelif kaygılardan dolayı çekinilen ocağa, hocası İbrahim Refet Efendi'nin tavsiyesiyle bizzât giderek, ulufeleri kendi eliyle dağıtan ve yeniçerilere 'babalık' dedirten bir II. Mahmud yoktu. Artık ocağa karşı kılıcını uzatan bir 'gazi' vardı.[237]

Bu vetirede ocaklılar görünür olmaktansa iyice içlerine kapanıyor ve gizli toplantılar tertip ederek *efsunlu* işlere tevessül ediyorlardı. Halepli Mustafa, Yağlıkçı Abdi ve Astarcı Emin Ağa namındaki isimlerin karıştığı bir vaka bu tip tedariklere tipik bir misal teşkil eder; Halepli Mustafa, Astarcı Emin vasıtasıyla 94'ün ustasıyla gizli bir görüşme tertip etmiş ve bu buluşmada türlü türlü *türrehat* söyleştikleri anlaşılmıştı. Ayrıca 94'ün kışlasında da umumî bir toplantı yapıldığı ve *fena sözler söyleştikleri* usta tarafından haber verilmişti. Zanlılar evvela Ağa Kapısı'nda Âmedçi Nasır Efendi ve yeniçeri ağası tarafından sorgulanmışlardı. Daha sonra, şeyhlik de yaptığı anlaşılan Halepli Mustafa'nın Mahmutpaşa'da kaldığı handaki odası basılmış ve evrak-ı metrukesine el konulmuştu. Evrak arasında vefat etmiş isimlerden Yusuf Ziya Paşa ve Halet Efendi ile yazışmalar çıkması dikkat çekiciydi. Yeniçeri ağası zanlıları önce tek tek daha sonra da toplu olarak sorgulamıştı. İyice korkutularak/işkence ile defalarca sorgulanmalarına rağmen zanlılar ser verip sır vermiyorlardı. Bu arada halk arasında söylenti çıkmaması için 'Halepli Mustafa'nın sihirle uğraştığı, Yağlıkçı Abdi vasıtasıyla kadınlara sihirbazlık yaptığı' şeklinde bir bahanenin açıklanması uygun görülmüştü. Zanlılar Ağa Kapısı'ndan Bostancıbaşı Hapsi'ne yollanmış ve orada da tekraren işkenceye maruz bırakılmışlardı. Sorgu neticesinde başka isimlerle de iltisakları olduğu

[236] Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi,* s. 340-350; Ayrıca bkz. BOA, TS.MA.E, 154/10; C.DH, 336/16791; HAT, 1313/51165. Halet'in yakın adamları ve sarrafının sürgün edilmeleri ile alakalı bkz. HAT, 496/24332.

[237] İbrahim Refet Efendi'nin tavsiyesine uyan II. Mahmud'a yeniçerilerin "*babalık*" demeleri için bkz. BOA, TS.MA.E, 881/87. Söz konusu kayıttan haberdar olmamızı sağlayan makale için bkz. Süheyla Yenidünya, "Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud'a Öğütleri", s. 17. Mehmed Ali Paşa'nın vehhabi isyanını bastırması üzerine Sultan Mahmud'a gazi unvanı verilmişti. Padişah bu unvanın hakkını belki de ancak *gaza-yı ekber* şeklinde kavramsallaştırılan ilga vetiresinde verecekti. Gazi unvanı verilmesi için bkz. HAT, 1522/32. İlganın söz konusu şekilde tavsifi için bkz. Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 241.

anlaşılmıştı. Boğaz Muhafızı Mustafa Paşa'nın kethüdası ve aynı zamanda Et Kâtibi olan Ahmed Efendi, kadılardan Hayri Efendi ve Süvari Mukabelecisi hacegandan Mahmud Efendi de vakayla alakalı idi. Söz konusu üçlünün (Mustafa, Abdi ve Emin) boğularak (*mahnûkan*) öldürülmesini ve akabinde denize atılmasını isteyen II. Mahmud iltisaklı oldukları yeni üç isme açıktan ceza verilmesini mahzurlu görmüş ve farklı bir yol bulunmasını istemişti. Buna dair Sadrazam Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa'nın çözümü ise her birinin birer bahane ile sürülmesi ve menfalarında öldürülmeleri idi. Fakat Ahmed ve Mahmud Efendilerin evvelki Sadrazam Mehmed Said Galip Paşa'ya intisaplı olduğu anlaşıldığından paşanın bu işte bir parmağı olup olmadığının anlaşılması gerekiyordu. Bu mevzu çözülmeden evvel Et Kâtibi Ahmed Efendi Sivas'a, kadılardan Halepli Hayri Efendi Ankara'ya, Mahmud Efendi ise Konya'ya sürülmüştü. Sürgünlerinden birkaç gün sonra da mahallerin valilerine idam emirleri gönderilmişti. Galip Paşa ile alakalı ise sadrazam, reisülküttap ve şeyhülislamla istişare etmiş ve paşanın geçmiş hizmetleri ve işgal ettiği makamları göz önünde tutarak, olayda bir dahli olmadığı kararına varmıştı. Galip Paşa'nın kusuru, olsa olsa kendi mizacından dolayı derunlarını bilmeden şeyhlik ve dervişlik satan/taslayan şahıslara -İstanbul'a- para göndermesiydi. Sadrazamın ısrarla suçsuzluğunu müdafaa ettiği Galip Paşa hakkında II. Mahmud hiç de müspet konuşmayacaktı. II. Mahmud'un işin içinde Galip Paşa'nın da parmağı olduğuna dair şüphelenmekten asıl kastı, paşanın yakalanan isimlerin tasarladığı fesattan haberdar olup, onlarla beraber olduğunu ima etmek değildi. II. Mahmud'un asıl merak ettiği, Galip Paşa'nın, müntesiplerinden "*bizim şeyh biraz şeyler haber veriyor, hakkınızda hayırlı olmak gerek*" tarzında üstü kapalı gelecek yazılara uzaktan seyirci olarak "*bakalım ne zuhur eder*" deyip demeyeceğiydi. Yani Mahmud'un şüphelendiği esas şey, Galip Paşa'nın bu fesadı fırsat bilip bilmediği, kendi ikbali için uzaktan farklı plan kurup kurmadığıydı. Padişahın, sadarete kadar birçok mühim mevkie getirdiği Galip Paşa'dan hâlen şüphe ediyor olması kendisine belki de geçmişten kalan bir mirastı. Padişaha göre Galip Paşa'nın sıkıntılı vakitlerde iş başında olduğu bir vâkıaydı fakat bu gibi fesada mail hâl ve harekette bulunmadığı pek de malum değildi. Paşanın sürgün yerini Amasya'ya tahvil eden II. Mahmud'un, geçmişteki hikmet-i hükümet pratiğiyle alakalı bir nevi günah çıkartma, tarziye ve murakabe kabilinden olan alakalı beyanları iç dünyasını ve tarz-ı siyâsetini göstermesi bakımından oldukça mühimdir:

> "*Mazallahi teala o vakitlerde bulunup telef olanların cümlesi hain-i din ü devlet olup da yalnız [Galip Paşa] sıdk u istikamet sebebiyle mi halâs olmuş? İçlerinde nice bî-cürümleri telef oldu. [Galip Paşa'nın ölmemesi] Mücerred ol vakit eceli gelmemesinden olmak iktiza*

eder. Yohsa her bir maddede vukuf ve malumatı cihetiyle beraber olması lâzım gelir iken zeytinyağı gibi üste çıkması cây-ı dikkattir. Artık bundan bahis lâzım değil"[238]

Devlet kahyası Halet Efendi'den kurtulmasıyla birlikte sabırla takip ettiği ağa tayin siyâsetine hız veren II. Mahmud, yeniçerilerin üst kadrolarını kendine muti kılmaya ve aynı zamanda ocak içindeki asileri de birer birer temizlemeye başlamıştı.[239] Burada yaver olarak kullandığı Ağa Hüseyin Paşa[240] ile ocağın ilgası hakkında istişareler yapan II. Mahmud, yeniçerilerin gittikçe Ağa Paşa'ya karşı bilenmeleri üzerine, kendisini azlederek geçici bir taviz vermişti. Ağa Paşa'nın sonu 1815 senesindeki isyanda öldürülen yeniçeri ağası gibi olmamalıydı. Osmanlı siyâsî aklının alakalı vetiredeki pratiklerinden biri de ricali-halkı daha fazla itaat dairesine almak için gerekli yollara başvurmaktı. Bu gayeyle dinî emirlere riayet edilmesi yolunda emirler veriliyor, itikat ile alakalı kitaplar çeşitli yerlere gönderiliyordu.[241]

Bu vetirede üç ila beş aylık bir müddettir planlanan Eşkinci Projesi'nin devreye konulması, siyâsî aklın rical, ulema ve üst düzey ocaklıları bir çatı altında toplama becerisinin bir yansımasıydı. Uzun zamandır muhtelif kudret koalisyonlarına girişen erkân-ı erbaa sonunda sultanla ittifak kurmuşlardı! Harplerdeki mağlubiyetlerden ve devletin batmasından mesul tutulan hatta *ümmet-i Muhammed*'den sayılmayan

---

238 HAT, 497/24392. Vakayı kurguladığımız vesaik için bkz. HAT, 290/17375; 290/17382; 290/17391; 293/17455.

239 Ağa tayin siyâsetine odaklanmak aynı zamanda yeniçeri üst kadrolarına karşı inşa edilen söylemi takip etmemize yaramaktadır. Alakalı siyâsî diskur, ocağa dair kanaatleri de ihtiva etmesi bakımından oldukça değerlidir. Mazul yeniçeri ağasının "*uygunsuz âdem*" olduğu ve "*yeniçeri nasb olunduğu günden beri erbab olmadığı etvarından*" belli olduğuna dair bkz. BOA, HAT, 341/19472; "*yeniçeri ağasının tebdili isabet oldu. Hem ifade-i hâle kudreti yok hem pek de itimad olunur makuleden değil idi*" bkz. HAT, 1339/52314; "*Yeniçeri ağası eskidiğinden tamaı ve bazı yolsuz hareketleri istima olunmağa başladı*" bkz. HAT, 1260/48716. Yeniçeri ağasının "*birkaç defa lisana almışlar*" denilerek II. Mahmud tarafından azli için bkz. HAT, 1273/49408; "*Yeniçeri ağasının asla zabt u rabta kudreti olmadığından*" azli için bkz. HAT, 337/19315; "*Yeniçeri ağası biraz tamakâr ve gevşek bir âdem, hiç ortalığı gözetmeyip daima niza eksik olmuyor*" şeklinde ifade edilen sebepten dolayı azil için bkz. HAT, 1260/48768; "*Yeniçeri ağası biraz gevşeyip evvelki gibi nüfuzu kalmadı[ğı]*" için azledilmesine dair bkz. HAT, 282/16821. II. Mahmud'un yeni ağa tayini sırasındaki "*selefi hain değil ise de pek ahmak âdem idi*" sözleri için bkz. HAT, 341/19502. Muhzırlık tevcih olunan Mustafa Ağa'nın, takdim edilen listede isminin kırmızı mürekkeple işaretli olması dikkatinden kaçmayan II. Mahmud *"…anlayamadım, sehven mürekkep bulaşması mı yoksa filhakika işaret olarak mı çizilmiş? Mesmuuma göre gayet ahmak bir âdem imiş…*" diyecekti bkz. HAT, 339/19373. Azil sebebi her zaman ağaların kifayetsizliğinden kaynaklanmıyordu. II. Mahmud'un bu bahisteki "*oldukça gayretlice bir âdem ise de bazı esbaba mebni nüfuzuna halel gelmeğle azli icap eyledi*" ifadesi için bkz. TS.MA.E, 713/24; "*yeniçeri ağası gevşek ve cebân [korkak] olduğundan*" azledilmesi ve yerine kulkethüdasının tayini için bkz. TS.MA.E, 713/65. Yeniçeri ağası olarak atandığında II. Mahmud tarafından "*dirayetlü ve iş bilir âdem*" olarak zikredilen Ağa Hüseyin Paşa'nın suikasta uğraması ihtimalinden dolayı azledilmesi gerekliliğine dair bkz. HAT, 341/19527; 400/21018. Ocağın istememesi üzerine ağa azli için bkz. HAT, 1270/49209. Hastalık sebebiyle yeniçeri ağası azli için bkz. HAT, 1261/48792. Kul Kethüdası İsmail Ağa'nın azledilerek Bursa'ya sürülmesi teklifine II. Mahmud'un "*bu bir muhrik âdeme benzer Bursa yakın mahaldir. Ağa-yı mumaileyh ile söyleşüp Anadolu'da Amasya'ya nefy olunsa dahi münasip olmaz mı?*" demesi için bkz. HAT, 338/19339. "*Tarik-i sadakatten*" çıkan ocak bezirganını azletmek isteyen II. Mahmud, bu niyetini alenen gerçekleştirmek yerine sadrazama havale etmişti. Sultanın kendini korumak kastıyla, sadrazama "*bu babta hatt-ı hümayunum sadır olduğunu asla beyan etmeyerek kendi karihandan irade eder gibi ifade eyleyesin*" demesi için bkz. HAT, 525/25622.

240 "*ta'ife-i yeniçeriyanın ifsadda sahib-i ictihad olanları Hüseyn Paşa'nın ağalığından berü birer birer ber-taraf ve sağ kalanları dahi hasbe'z-zahir 'aciz-i bad-ber-keff olmağla, husus-i merkumun icrasına sıra geldiği mütala'asıyla üç beş mah mukaddem havass beynlerinde gayet nihani tutılarak…*" bkz. Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, s. 573-574.

241 Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 334, dipnot 250.

yeniçerilere[242] karşı havuç uzatmak kabilinden olarak ocak içinde yeni bir ocağın kurulması kararlaştırılmıştı. Fark ise kurulacak Eşkinci Ocağı'nda Avrupaî/Mısır usulü talim yapılacak olmasıydı. Üst düzey ulema ile yapılan uzunca meşveretler neticesi talimin meşruiyetine dair bir fetva hazırlanmıştı. II. Mahmud'un arzusu ise bir de hüccet hazırlanması ve bütün rical, ulema ve ocak zabitleri tarafından imzalanmasıydı.[243] İttifak ve ittihat siyâsetiyle ocağın alt kadroları hariç yeniden muti kullar hâline gelen erkân tarafından bir çırpıda imzalanan Hüccet, aslında ocağın muhtemel bir isyanda başına geleceklerin habercisiydi.[244]

II. Mahmud'un bu şartlara kavuşması aslında hiç de kolay olmamıştı. An geliyor, ocağa karşı iki yüzlü olduğu yönünde şüphe edenlere karşı sert olmakla birlikte taviz veriyorken[245], an geliyor, rical ile gizli kapaklı iş yürütmesinden şüphelenenlere karşı sadık adamlarını korumaya çalışıyordu.[246] Bu tavrı ocağın şüpheyi padişaha nazaran daha

---

[242] Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 441. Kabahatin yeniçerilere yıkıldığı meşhur söyleme nazaran padişah daha umumî bir çerçeve çizecekti: II. Mahmud'a göre herkes iyiyi kendinden kötüyü ise padişah ve vezirden biliyordu bkz. "*Herkes esbab-ı seferin fikdanından bahs etmeyüb eyü gelürse kendülerinden fena olur ise cünhayı padişah ve vezir üzerine azv ederler*" bkz. BOA, TS.MA.E, 427/49.

[243] Talim meselesi ile alakalı fetva hazırlanması, padişahın fetva harici bir de hüccet verilmesi ile alakalı beyanı için bkz. BOA, TS.MA.E, 711/65. Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye için bkz. HAT, 294/17510; 664/32298. Eşkinci neferlerinin talimlerinin nizâma sokulması ile alakalı bkz. HAT, 525/25637; 525/25635. Ağa Kapısı'nda yeniçerilere talim hususunun tebliğ edilmesi ve söz vermeleri için bkz. HAT, 298/17687. Yapılan istişarede ocak mütevellilerinin 'talimden murat gavur talimi mi' diye sormalarına dair bkz. HAT, 294/17507. Yapılacak talimin muhtemel muhalefete binaen Avrupa usulü yerine 'Mısır Talimi' şeklinde ifade edilmesi, bu esnada meşayihden birinin de hazır bulunması hakkında bkz. HAT, 294/17479. Yeniçerilerin ulema huzurunda talime başladıkları ve yeni elbiseleri giydikleri hakkında bkz. HAT, 340/19425.

[244] Osmanlı'daki askeri tecdit izanını/hedefini ve ocağın resmi söylemle vaat altına alınmış olduğunu tebarüz ettiren bir arzdaki "*[talimden kasıt]* ***gavurların kullandıkları sanayi-i harbiyeye mukabele-i bi'l-misil olmak ve belki anlar beş türlü yaparlar ise biz on kat yapup ada-yı dinimize galebe etmenin çaresini bulmaktan ibarettir****…Bunda gavur talimi tabirine kat'a mahal olmayup umûr-ı şer'iyye ve meham-ı diniyeden olduğuna fetva verildi. Mamafih olunacak talim dahi frenk usulünce olmayup Mısır talimi unvanıyladır…[yeniçerilerin sözü:] semina ve eta'na, her hâlde şevketlü padişahımız efendimizin her bir emr ü fermanına can u gönülden muti ve münkadız. Bizler bunu böylece bildik, kabul eyledik ve söz verdik ve bu sözün üzerine durup ölmek var dönmek ihtimali yoktur diyerek samimi izhar-ı ferman-beri ve mütavaat ve dua-yı devam-ı ömr ü şevket-i şahaneye mübaderet etmiş oldukları…*" şeklinde verilen izahata II. Mahmud'un yaklaşımı ise oldukça manidardı: "*ruhaniyet-i rasul-i Kibriya efendimin imdad u ianesi beraber olduğundan şüphem kalmadı. Cenab-ı rabbi'l-aleminin fazl u keremine hamd [ü] sena olsun*" diyen II. Mahmud, derin yalnızlığını ilahî bir teyitle nihayete erdiriyor ve karşılaşacağı müspet ya da menfi neticeyi hangi reflekslerle karşılayacağını ima ediyordu bkz. BOA, HAT, 298/17687. II. Mahmud, atıflarını gittikçe metafizik odaklı kuruyor ve bir nevi 'tanrı tarafından teyit edilmişlik' izanını câri kılıyordu. Ona göre devletin sahibi büyüktü yani tanrıydı: "*Devlet-i aliyyemizin sahibi büyük olduğundan her kim ki hıyanet ederse elbette ayağına dolaşır. Cenab-ı hakk şâhid-i âdildir*" bkz. HAT, 290/17382. Hakeza, alınan askerî mağlubiyetlerde yeniçerilerden sağlanması beklenen faydanın yokluğu, siyâsî aklı gittikçe maddeden manaya kayan bir arayışa itiyordu. II. Mahmud'un "*Anlar kuvvet-i askeriyelerine itina ederler, biz cenâb-ı mâlikü'l-mülke dayanıruz*" sözü için bkz. HAT, 956/41003.

[245] "*Ocaklumu iltizam eylemekten iradem müdârâ yahut nifak-âmiz kelimat bastıyla* ***el altından başka fikrime revaç vereyim için olmayup*** *kavlen ve fiilen matlubum budur.* ***Ben rabbimi ve peygamberimi bilirim ve takdir-i ilahiyeye itikad-ı tammım vardır****. Öyle nifak-âmiz etvar menfurumdur. Ocaklu içinde Kanun-ı Kadim ve yol ve erkânıyla hareket edenler kulumdur. Şer'-i şerif ve kanun-ı münife mugayir harekette bulunanlar ocaklum değildir. Dağî [ve] bâğîdir. Şer'an ve kanunen hakkından gelmek üzerime lâzımdır. Ve* ***geçmişten bahisle ahz u intikam dâiyyem yoktur***" şeklindeki hatt için bkz. BOA, HAT, 1312/51046.

[246] "*…padişah ile vezirin beyn-i hümayunlarında başkaca bir muâhedeleri vardır seferin aslı yoktur meram başkadır*" şeklindeki söylentiler ve yeniçerilerin harp bahanesiyle kendilerinin kırdırılacaklarını düşünmesiyle alakalı bkz. BOA, HAT, 1006/42207; Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu,* s. 320, dipnot 216. II. Mahmud'un devlet erkânını koruyuşuna tipik örnek olan "*anlara bazı şey söylediğinden anlar dahi senden her ne işitseler* ***ocakda kafadarları olan bazı kendini bilmez ve işittiği şeyin manasını anlamaz heriflere söylediklerinden zabitanın kulağına gidüp emniyetleri zail oluyor****. Şimdi dahi bir koltukçu herif gündüz çarşıda koltukçuluk edip*

çok ricale çevirmesine de sebep olmuştu. Ocak, II. Mahmud'u bir nevi çaresizce kabullenmiş fakat hesabı ricale kesmeye çalışır hâle gelmişti. Gayet iyi bir hedef şaşırtma siyâsetiyle kendini ulaşılabilir olmaktan çıkartan II. Mahmud'un, kendi ittifakına dahil ettiği ulema ve ricali ocak tehdidiyle safları sıklaştırmaya zorladığı ve ilgaya hazırladığı bir vâkıadır.[247]

II. Mahmud'un şahsında inşa edilen mehdi[248], müceddid (*ashâb-ı mie*)[249] ve gazi sultan imajı da söz konusu vetireyi tekâmül ettiren en mühim unsurlardandı. Öyle ya

---

gece musahib gibi senin yanında oturur imiş ve yine Memiş Baba namında bir haseki tekaüdü âdem[i] havadis tashihi için memur etmişsin. ***Vüzeraya bu makule âdemler ile seraire dair sohbet etmek nâsın emniyetini zail eder****. Ve senin gizlice tashih ettim zanneylediğin havadisler takımıyla sekbanbaşı ve sair zabitanın kulağına gider. Bir havadis olsa anı zabitan be-her hâl haber verirler.* ***Esafil-i nâsa böyle şeyleri söylemek gayet muzırrdır.*** *Ve bir faide hasıl olmayup rahatsızlıktan gayrı netice vermez…****Nâs acayiptir. Bazıları kendü kârına revaç vermek için bir maslahatı hak suretinde ifade ve ilka eder. Ana heman inanup icrasına sa'y etmek kâr-ı akıl değildir. Hüsn ü kubhunu mizan-ı akıl ile muvazene lâzımdır.*** *Bir süi karinin var amma kim olduğunu anlayamıyorum. Kışlada Hacı Bektaş vekili, 'kaymakam paşa bana altun göndermiş' deyü iftihar-gune ana buna söyler imiş. Bunun aslı yoğise de işitenler ne mana verirler edna teemmül ile malum olur… Meramım seni sıyanettir ve tenbihtir. Bundan sonra bu makule şeyler mesmuum olur ise gücenürüm malumun olsun*" şeklindeki hattı için bkz. HAT, 525/25704.

247 Yeniçerilerin devleti gittikçe rahatsız ettikleri bir hengamda II. Mahmud ""*İşte bu heriflerin hâlleri böyle. Asla sözlerinde durmayıp aralık aralık üzerlerine lâzım olmayan maddelere müdahale ederek bil-cümle memalikin usulüne sekte vererek mesalih-i devlet-i aliyyemizin yoluyla rüyet olunmasına mâni olarak nice nice mazarratları çekileceği mahall-i şüphe değildir. Ve hâlâ çekilmekte olan maddelerin ekserlerine yine bunlar sebep olduğu zahirdir. Gerçi bunların terbiyeleri her ne veçhile mülahaza olunsa her birinde bir mahzur görünerek çaresi mefkûd gibi ise de her bir istidalarına 'bir söz peyda etmesinler' deyü müsaade olundukça 'bundan iyi usul olmaz' deyü gün be gün dahi ziyade şeylere müdahale etmeye başlayacakları, reviş ve reftarlarından malum ve nümayan olmağla, bunlara dair bir layiha-gune kâğıt kaleme alıp geçende Bab-ı Ali'ye teşrif ettiğimde kethüdana vermiştim. Hele bir iyice imale-i fikr olunarak, şuna bir çare mülahaza olunsa, zira bunların bu veçhile yolsuz hareketleri hem Memalik'in şiraze-i nizâmına halel verip, hem böyle vakt-i nazikte umûr-ı mülkiyenin külliyen teşettütüne bais olarak maazallah pek fena suretlere varacağı derkardır*" şeklinde şikâyette bulunmuş ve sadrazamın, kethüdasıyla ve reis efendiyle bu hususu istişare etmesini istemişti. Yapılan istişareye dair sadrazamın sözleri, yeniçeri korkusunun vükelayı ne derece sardığını gayet net göstermektedir: "*[Yeniçerilerin,] serkarda bulunanları lisana alarak ve kendü zuumlarınca 'şevketlü padişahımızın bize müsaadesi var amma vükela ve rical mani oluyor, bunları bitirmedikçe devlet yoluna girmez' deyu türlü türlü söz ve fesad peyda edecekleri aşikar olduğundan,* ***hazret-i Hakk alîm ü dânâdır ki bu endişeler kullarını mütehayyer ve meslubu'ş-suur etmektedir ve bunun ilerüsünü düşündükçe kendü nefislerinde emniyetleri münselip olmaktadır****. Zira bu ocaklu takımı din ü devlet ve akıbet ve ahirini düşünür makuleden olmayarak, heman akçe kapmak ve fesatlarına revaç vermekten gayrı fikr ü endişeleri olmadığından* ***bu gidişle devlet ne hâle girer ve memalik ne suret kesb eder****… memurin kulları her ne kadar perhizkar ve ehl-i iffet ve hayırhah-ı devlet olsalar bile bunlar kendü çekilerine gelmediği gibi 'padişahımızın bize müsaadesi var amma bunlar böyle ediyorlar' diyerek haklarında isaet ve ihanete başlayacakları ve kat'a insaf ve diyanete itiyad etmeyecekleri bedidar… nihayetü'n-nihaye bunun çaresi olsa olsa tehdide muhtaç görünür*". Yeniçerilerin sert tehditlerle uslandırılması yönünde tavsiyeler gelmesine rağmen II. Mahmud daha açık ve cesur konuşulmasını istiyor gibidir: "*İşbu takririn meali vükelaya fütur iras etmiş gösterir. Ancak benim avn ü inayet-i Hakkla bir gûne fütur ve telaşım yoktur. Bunca din düşmanları… [belge silik] ocaklunun aklı ermeyenleri tarafından bir yolsuz hareket vuku bulur ise murad-ı hümayunum şu günlerde erkeni kestirmek içün ne gûne tedbir-i hazırayı..[belge silik] bunların muratları 'heman fırsattır' deyu akçe kapmaktan ibaret olup bu günlerde zerre kadar imanı olan bunu tecviz etmez. Allahu tealanın havl ü kuvvetine tevekkül, aleyhi's-salatü ve's-selam efendimizin imdad-ı ruhaniyetlerine tevessül ile metanet ve sebat edüp kat'î cevap veresün. Vükela dahi kaviyyü'l-kalb olup sebat ve metanet üzere hareket etsünler. İnşaallah hak teala herhâlde muindir!*" bkz. BOA, HAT, 525/25729; HAT, 339/19366.

248 "*mehdî-i âhir zaman*" tavsifi için bkz. Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, *Hülâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan,* s. 19; Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 10; Mehtap Erdoğan, "Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihî ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25(2009), s. 86; Mehmet Arslan, "Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî'nin Manzum Nusretnâme'si", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 3(Sivas 1996), s. 35. Pertev Paşa'nın II. Mahmud için "*kutb-ı din*" demesi için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, V, s. 22.

249 Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 41; Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 234; "*[II. Mahmud'un] kutb-ı zaman ve müceddid-i mie-i sâniye oldu[ğu]*"na dair kayıt için bkz. Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, *Hülâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan*, s. 27; Alî b. Ebî Bekr el-Herevî, *Siyaset ve Savaş Sanatı, Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye*, s. 110; Mehmet Arslan, "Yeniçeriliğin Kaldırılmasına

Mahmud-ı Adlî'ye itaat etmemek gibi bir "*günahın sonu pişmanlık*"tan başka bir şey olamazdı.

15 Haziran 1826'da isyan bayrağını açan ocaklılar uzun tarihî seyirdeki son huruçlarını yaptıklarından habersizdi. II. Mahmud, kardeşi IV. Mustafa'yı öldürme kararını aldığı hengamede dahi aklında olan bir imaja başvurmuş ve sancak-ı şerifi çıkartmıştı. İsyana karşı yapılan bu taktiksel hareketle asi ve mutî olarak tavsif edilebilecek öznelere, *mümin-kâfir* ikiliği dayatılmıştı. Uzun süredir beklenen bu *melhame-i kübrâ*, meşveret meclisinde *erkân-ı erbaa*nın *ittifak*la aldığı karar neticesi, yeniçerilerin kışlalarıyla birlikte *arzdan silinmesi*yle, yirmi bir dakikada nihayete ermişti.[250]

15 Haziran 1826'da beklenen olmuş, menfaat saikleri ağır basan ocak ahalisi müktesep hak ve mevkilerini kaybetmemek için yine ayaklanmışlardı. Fakat bu sefer yanlarında ne ahali ne de siyâsî bir kudret vardı. Ocak, tarihi seyrinde belki de ilk defa bu kadar yalnız, içten kuşatılmış ve *ötekileştirilmişti*. Devlet, kendi namı hesabına yaptığı bir yığın yanlışı da ocağın üzerine yığarak kolektif hataların bedelini ödetiyor, sosyal muhayyilede yer alan, 'iktidarı fiilen tahdit edebilme' vâkıasının önünü kesiyordu. Aynı zamanda, sivil insanlarla dolup taşmış bir yapıyı bozarak, sosyo-politik/ekonomik muhalefeti susturuyor, itaat ve disiplin algısını yeniden dizayn ederek dikensiz bir bahçeyi inşa ediyordu. Artık ne ocakla iltisaklı ve benzer muhalif sedayı taşıyan Tarikat-ı Bektaşiyye[251], ne de kaynak insan networkünü oluşturanlar varlıklarını rahatlıkla

---

Dair Edebî Bir Metin: Aynî'nin Manzum Nusretnâme'si", s. 49; "*Gelir hez yüz yıl içre dini bir tecdid eden dehre/ Bunun gibi müceddid binde bu kez olmadı peyda*" bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 5, 28 C 1247 (4 Aralık 1831). Reformların dini meşruiyeti için yazılan bir eserde de II. Mahmud için "*müceddid-i din olmaları memuldür*", "*reis-i müceddid-i din*" denmektedir. Müellife göre içinde bulunulan zaman *tecdide muhtaç*tır bkz. Ali Şükrî b. el-Hâc Muhammed el-Birgivî, *Risâletü'l-Adliye fî Asâkiri'l-Mansûreti'l-Muhammediye*, s. 24[a], 44[a], 46[b].

250 Yeniçeriliğin ilgası ile alakalı ferman için bkz. BOA, HAT, 1318/51356 – C; 1236/48106. IV. Mustafa'nın katliyle sonuçlanacak isyanı kaydeden II. Mahmud'un sırkatibi Feyzullah Efendi'nin ocağın ilgasının II. Mahmud'a nasip olmasını dilediği oldukça erken tarihli kayıt için bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 263. İlga ile alakalı esas/tâlî kaynaklar ve detaylar için bkz. Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, s. 9-34 ve türlü yerler; Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 41-82, 106-129; Mehmed Dâniş, *Neticetü'l-Vekayi*, İÜNEK, nr. TY 6006, s. 5[a]-18[a]; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XII, s. 146-170; Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290, I, s. 136-142; Ayrıca bkz. Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 337-358; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 31-114; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, s. 548-565.

251 İlga ile *devlet düşman*ından kurtulan siyâsî akıl için sıra *din ü devlet* aynileşmesinin diğer boyutunu (*din düşmanı*) kurgulamaya gelmişti. Örneğin "*...fesedât-ı mülkiye Devlet-i Aliyyemizden kalkmış ise de fesedât-ı şer'iye henüz kalkmamış olduğundan...*" diyen II. Mahmud için yeniçerilerin olmadığı bir atmosferde herkes itaatten nasibini almalıydı. Böylelikle yeni oluşturulacak 'nizâm' temelli anlayışta, var olan kısmî ve fiilî muhalefet sahası da iyice daralacaktı. Örneğin Şanizade Ata Efendi, Cağalzade Tahir Efendi ve Raşid Efendi'nin sürgünleri ile alakalı diskurunu itikadî boyut üzerinden kuran II. Mahmud "*...bundan sonra dahi tarik-i ulemada bu makule* ***akaid-i bâtılada*** *olanları tahkik ve taharrisine dikkat...*" diyecekti. Ayrıca İsmail Efendi ile akalı "*Bütün bütün nâsın ıslahı vüs'-ı beşerden hariçtir. Ancak elden geldiği mertebe şer'-i şerîfin mugayiri olan şeylerden nâsı men etmeye sa'y u gayret eylemek pek lâzımdır ki mazallahi teala bilerek sükût olunsa beraberce ism olunmak lâzım gelir. Mumaileyh İsmail Efendi müsinn ve ihtiyar ise de* ***ekseri ihtilâtı gavurlar ile olduğundan akayid-i diniyesi olmadığına bu da delil-i kavidir***" şeklinde ifadelerde bulunan II. Mahmud'un alakalı hattları için bkz. BOA, HAT, 503/24730; 500/24493; 293/17443; Mehmet Beşirli, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasından Sonra Tokat ve

sürdürebileceklerdi. Kadim izanda var olan itaat-isyan diskuru belki de ilk defa bu denli fiile geçiyor, Kanun-ı Kadim yeniden inşa ediliyordu. Mesele esasında beka-yı devlet kaygısını izale etmekti ve fakat aynı zamanda haricî düşmanlara galip gelemeyen siyâsî aklın, 'askerî ıslahat'ı işlevsel bir done şeklinde kullanarak, ihdas edilen dahildeki düşmanlara bedel ödetmesiydi. 15-17 Haziran 1826 tarihinde siyâsî akıl tarafından yapılan darbenin arkasında askerî, iktisadî ve içtimâî problemlerin birikmişliği vardı. Fakat bu neticenin ardında yatan esas unsur Buhran devrinin siyâsî/sosyal muhayyilede yarattığı sanrılar, yarıklar ve devrin en mühim faili II. Mahmud'un psikolojisiydi. Bir başka deyişle Osmanlı siyâsî aklının 1807'den 1826'ya değin edindiği tecrübeler, yaşadığı hüsranlar, nevrozlar ve aşınan bilumum sinir uçları ocağın tarihe gömülmesinde esas sebeplerdi.

15 Haziran 1826'da *kavm-i âteş* olarak anılan yeniçeriler son kez parlamış, asırları bâliğ olan ocak, yarım saatten az bir sürede, son kez kaldırdıkları kazanın *devrilmesi* ile sönmüştür. Sadece ocağa münhasır olmayıp, ilmiye, kalemiye ve ehl-i tarikatın tamamını kapsayan umumî bir disiplin/nizâm rejimi, teorisi kadim temellerden pratiği de Osmanlı pragmatistliğine şayan her şeyden/yerden devşirilerek temellendirilmişti. Devlette fena bulmayanların feda edildiği bu devir, aynı zamanda devletin kendi gayr-ı meşru siyâsî pratiklerini uygulama sahasını da boşa çıkaracaktı. Böylelikle siyâsî akıl -meşru dairede kalarak- devlet üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabilecek kudreti eline almış ve *Tanzimat-ı Hayriye*'ye giden yol açılmıştı; Tanzimat-ı Askeriye'ye, Tanzimat-ı Mülkiye'ye, velhasıl *Tanzimat-ı Adliye*'ye giden yol.

Çevresinde Güvenlik Sorunu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII/1(2003), s. 33. Bektaşiliğin ilgasını müteakip tekkelerin ellerinden alınmasına dair Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi tarafından verilen fetva için bkz. C.ADL, 29/1734 – 2, 3. Bektaşi tarikatının ilgası ve alakalı düzenlemeler için bkz. Mesut Ayar, *Bektaşilikte Son Nefes, Yeniçeriliğin Kaldırılmasından Sonra Bektaşilik*, Giza Yayınları, İstanbul 2009, s. 31-57; Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, TTK, Ankara 2018, s. 63-107; Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat, Bektaşîliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s. 38-61; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, s. 565-575; Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarîkat Islahâtları – II. Mahmud Dönemi ve Sonrası –*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007, s. 35-110. II. Mahmud'un din temelli vurgusu ile Avrupai usulleri taklide dönük pratikleri zahirde çelişik bir tezahür olmakla birlikte esasında pragmatik reflekslere dayanıyordu. Gavura *misliyle mukabele etmek* şeklindeki izanda fail/batı ötekileştirilirken fiiller sahipleniliyordu. II. Mahmud'un "*Düvel-i Nasara'dan hiçbir vakitte Devlet-i Aliyye'ye yardım olunduğu yoktur. Evvel ve ahir tahrir eylediğim veçhile kendi umûrumuza nizâm vermek cümleden elzemdir*" şeklindeki hattı buna tipik bir misaldir bkz. HAT, 1097/44434.

2. Hikmet-i Hükümet'ten Tanzimat-ı Hayriye'ye

> "*Bundan önce ve İslâm'ın başlangıç döneminde emîrler (otoriteler) bilginlerdi (ulema); halk (raiyye) ile askerdi. Düzen iyi işledi. Halk (avam) bir bölük, emîrler başka bir bölük oldu. Sonra Allah, yüce hikmeti ve takdiriyle işi ayırdı. Bilginler bir bölük, emîrler bir bölük oldu. Halk bir sınıf, asker bir sınıf oldu. İşler karıştı.*"
>
> *Ebubekir İbnü'l-Arabî*[252]

> "*Bizler [askerî/yönetenler] üç tâ'ife idik: Biri ulemâ [ilmiye], biri ricâl ü ketebe [kalemiye], biri ocaklı [seyfiye]. Üçümüz de murûr-ı ezmine ile bozulmuş idik. Ocaklıdan farkımız bu ki biz i'tirâf-ı kusûr idüp şevketlü pâdişâhımızın afv ü merhametine sığınup oturduk. Anlar bulundukları hâle mu'terif olmayup dürlü dürlü hıyânet ü habâsetler eylediler. Anınçün mevlâ-yı müte'âl kahr u tedmîr eyledi. Biz i'tirâf-ı kusûr ile kurtulduk.*"
>
> *Keçecizâde İzzet Mollâ*[253]

Uzun bir zaman dilimi boyunca *olağanüstü hâl*in varlık sebebi görülen yeniçeriler ve onların varyantı unsurların (Bektaşiler) *din* ve *devlet* düşmanı ilan edilerek kaldırılmasıyla birlikte, Osmanlı siyâsî aklının gayrı meşru pratiklerini meşrulaştıracağı zemin buharlaşmıştı. Bunun ilk emaresi, II. Mahmud'un 17 Haziran 1826'da müsadereyi kaldırması ile tezahür edecekti.[254] Tahta çıktığı sıralarda, gayrı meşru müsadere pratiklerine bir son verme niyetinde olan padişah bunu fiile geçirebilmek için ancak ayan, yeniçeri, esnaf, mülksüzler ve derin devlet faaliyetleri güden çevreleri yani siyâsî, askerî ve sosyo-politik/ekonomik muhalefeti sindireceği vakti bekleyecekti.[255] Saltanatının

---

[252] İbnü'l-Ezrak'tan naklen Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, s. 300-301.

[253] Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 56.

[254] BOA, TS.MA.E, 721/37, 11 ZA 1241 (17 Haziran 1826). Transkripti için bkz. EK I. 18 ZA 1241 (24 Haziran 1826) tarihli kaydı için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri 88, İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (H. 1237-1246/M. 1822-1831)*, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s. 220-221; Ayrıca bkz. C.ADL, 25/1485; Talip Ayar, *"Üss-i Zafer"*, s. 177-179. Vakanüvis Lütfî Efendi ise müsaderenin gayrı meşru uygulanmasının zâten şer ve kanunda olmadığını hatırlatarak, yapılması gerekenin zulmü ortadan kaldırmak olduğunu vurgular; "*usûl-i fıkhiyyenin mesâil-i esâsiyesindendir ki gerek makul olup da meşru olsun ve gerek meşruiyetini müteakip makul olsun, şu iki kavle göre dahi akl u naklin ittifakı müttefekun aleyhdir. İktizâ-yı şer'îden nazarı kat' ile müsadere kaziyesi teşrih olunduk da eğer muhallefat-ı mevcude mevtanın öz malı ise âna müdahaleye hiç kimsenin hakkı olamayıp alâ mâ farazallahu taksim olunur. Lakin taraf-ı devletten mensub ve memur olup da yed-i emanetine tevdi kılınan emvâl-i devleti ketm ü ihfa ve ahaliyi tecrime ictira edip, bunlardan cem eylediği nukûd ve emvâle tasarrufu meşru olamadığı cihetle ahz u zabtı ayn-ı adalet olacağını akl u nakl musaddaktır. Devlet ol vakit müsadereyi resmen ref ü ilga buyurmamış olsa idi yine memnuiyeti tabiî idi.* ***Sebebin intifası müsebbibin nefyini mucip olacağından****, ittihaz buyurulan usul-i adliye muktezasınca* ***ebvab-ı zulmiye mesdud olduğu takdirce kabahate meydan bulunmaz ki müsadere edilmek lâzım gelsin!***" bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, I, s. 144-145; Ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XII, s. 171.

[255] Evâhir-i L 1223 (8-18 Aralık 1808) tarihli, gayrı meşru müsadere pratiğinin menine/ilgasına dair kayıt için bkz. BOA, Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Buyruldu ve İlmühaber Defterleri (A.{DVNSBUY.İLM.d), nr. 2, s. 15. Fermanı mealen veren kaynakta ise tarih 13 ZA 1223 (31 Aralık 1808) olarak zikredilmektedir. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 358.

henüz başlarında oldukça cılız kalan bu niyet 1826'da gayet üst perdeden dile gelecekti. Fakat istisna hâlinin olağanlaşmasından kaynaklı alışkanlıklardan kurtulmak sanıldığı kadar kolay değildi. Ayrıca bu iptilalardan sıyrılabilmek için gerekli olan siyâsî, askerî ve iktisadî ahval de henüz yeterli değildi. Bundan dolayıdır ki müsadere pratiği 1826'dan 1838'deki kesin ilgasına dek, eskiye nispetle az olmakla beraber, devam edecektir.

Siyâsî akıl yeniçerileri kaldırarak sadece bir ocaktan kurtulmuş olmuyor, yaptığı siyâsî hamle/darbe ile *serbestiyet*ini kazanıyordu. Devlet teşkilatının bu süreç içerisinde hızla değişime uğraması siyâsî serbestinin en net tezahürlerindendir. Rant ve kudretin çevreden merkeze doğru akışının da bir getirisi olarak, yeni üleş paylarına razı olmayanlar cezalandırılmıştı.

İlgaya kadar geçen devirde *vesayet*in öyle ya da böyle devam ettiği, Padişahın *serbestiyet-i hükümet*i eline alamadığı aşikârdı. Bu sebeple Padişah *maslahat-ı hayriyeye [ocağın ilgasına] her maslahat-ı diğeri feda etme*ye mecbur olmuştu. Kan ile karışık (*hûn ile memzuc*) ilga sayesinde ancak bu serbestiyeti elde edecekti. İlgadan evvel *hilm* ile davranamayışı da bu sebeple yani dizginlerin tam olarak elinde olmayışı ile alakalı idi. İlgadan sonra artık padişahın fiilleri hakkaniyet ve insaf ile muhakeme edilebilirdi. Fakat her şeye rağmen kılıç ile elde edilen *serbestiyet* yine kılıç yoluyla ve *hainler* tarafından ele geçirilebilirdi.[256]

Bu tereddüt hâlinin sebebi, sadece yeniçeri ve ayan özelinde aranarak ulaşılması mümkün olmayan, daha girift iktidar ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Halet Efendi ve Hüsrev Paşa gibi devletin kılcallarına sirayet eden bürokrat/asker unsurların vesayeti, ayan/yeniçeri denkleminden farklılaşan bir itaat problemini ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer kurumsal unsur olarak ilmiyenin de bu tereddütten payını almayacağı pek tabii düşünülemezdi. İlmiye, askeriye ve kalemiye denkleminin, ocağ-ı amirenin ocağ-ı mülga hâline gelmesi ile yeniden formüle edilişi bu bağlamda netleşmekte ve anlam kazanmaktadır. Tekkelere karşı uygulanan politikanın Bektaşilik özelindeki tezahürü, ulemanın sabit gelir kapısı olan vakıfların yeni kurulan *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*'ne bağlanması gibi siyâsî hamlelerin akabinde geriye tek unsur kalmıştı. Artık *kalemiye* de sıkı bir itaat çemberine alınmalı ve yeni iktidar denkleminde merkezî güç sultana münhasır olmalıydı. Geri kalanlar ise kendi aralarında *eşit* olacaklardı.

Ocağı kaldırılması basit bir askeri yenilik olmayıp söz konusu problemle ilintili her sahayı kapsayan umumî bir pratiğe dönüşecekti. İlga, devrin çok yönlü iktidar/hizip

[256] BOA, HAT, 909/39799.

ittifaklarının/ilişkilerinin askerî kanadının diskalifiye edilerek, geride *yalnız* kalan tarafların çeşitli siyâsî pratiklerle devletleştirilmesini/ıslahını mümkün kılmıştı. Ocağın sistemden çıkarılması, yeniden inşanın önünü açmış ve klasik pratiğin 18. asırdan beri bir türlü tutturulamayan dikişinin yerine artık sağlam, itaatkâr ve *yeni* bir şeklin konulmasını sağlamıştı. Bu tarihî kırılmayı var kılan şey neydi? Sultanın icra yetkisinde yaşanan azalmanın klasik sistemin işlerliğine zaaf getirdiği aşikârdı. İşbu zaafın buhran devrinde ortadan kaldırılma teşebbüsleri ve iktidarın merkezde/sultanda toplanma girişimleri nispeten başarılı/başarısız olmuştu. Bu bağlamda meseleyi en iyi ifade eden kelimelerden biri padişahın/merkezin serbestiyetidir. Bu serbestiyeti bağlayıcı ve kısıtlayıcı şer'î/örfî faktörlerin yanında sahayı daraltan, ulema, bürokrasi, ayanlar/valiler gibi merkez/çevre faktörleri ve sarraflar gibi ekonomik unsurlar iktidar ilişkilerinin girift ağını oluşturuyordu. Tanzimat'ı hazırlayacak olan en mühim faktörlerin başında gelen şey merkezî otoritenin iktidarının/serbestiyetinin takviye ve tahkimi meselesidir. Bu teorik boyutun pratikte olan tezahürü ise iktidar ilişkilerinde ortaya çıkar; *iktidar ve itaat ilişkileri*.

İtaatin merkezî hâle getirilmesi için uygulanacak olan tanzim pratiği, bunu ihlal eden vesayet unsurlarına karşı işletilmiştir. İlganın akabinde Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasıyla birlikte başlayan Tanzimat-ı Askeriye, ülke sathında yapılan nüfus sayımları ve sürgün politikası[257], halka ve tarikatlara karşı uygulanan dinî-itikadî disiplin pratikleriyle[258] beraber ele alındığında gayet sıkı bir *nizâm*ın kurgulandığı aşikâr olacaktır. II. Mahmud'un inşa ettiği yeni nizâm tabii olarak muhalefetini de beraberinde oluşturmuştu lakin işbu muhalefet, yeniçeri ve ulema gibi askerî/fiilî ve siyâsî/teorik payandalarından mahrum kaldığı için oldukça cılız ve budanmış bir vaziyetteydi. Kapatılan Bektaşi tarikatının müntesiplerinin II. Mahmud'a "*Sultan*

[257] "*şurada burada başıboş hayli eşhas görülmekte olduğuna binaen*" alakalı kesimlerin memleketlerine sürülmeleri ile alakalı bkz. BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 152-153, 23 L 1254 (9 Ocak 1839). Sosyal hayatı daha sıkı denetleme varyantlarından olarak ocağın ilgasını müteakip kurulan İhtisap Nezareti zikredilen denetleme ve gözetleme mekanizmasının en mühim tezahürlerindendir. Esnaf, bekar, mülksüz ve sair unsurların denetlenmesi/sürülmesi/eğitilmesi ve mürur tezkiresi usulünün uygulanması ile şehirler arası geçişliliğin kısıtlanması ve piyasadaki fiyatların kontrolü gibi hususlarda devletin emniyet mekanizmasını işleten İhtisap Nezareti'nin nizâmnamesi için bkz. BOA, HAT, 1243/48311 – B; A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 22. II. Mahmud tarafından başlatılan Tanzimat-ı Hayriye gereği hediye-caize pratiği kaldırılarak maaş sistemine geçildiği için ihtisap dairesindeki ketebe ve memurların maaşlarına zam yapılmış ve ihtisap nazırının esnaftan aldığı hediyeler kaldırılmıştı bkz. HAT, 1244/48313. Alakalı mazbata için bkz. HAT, 1244/48313 – A.

[258] 19 S 1252 (5 Haziran 1836) tarihli, tarikatların kendine has kıyafet/kisve ve serpuşları sadece mensuplarının giymesi ve şeyhlerin birden fazla icazet almaları hakkında sıkı düzenleme için bkz. BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 122-123. İstanbul'da derviş kıyafetiyle *serseri* gezen/dolaşan *mechulü'l-ahval* bazı kişilere şahit olunması üzerine şeyh efendiler tembih edilmişti. Bu tembihe göre, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de olan hankah ve tekkelerde mevcut ve malum olan dervişlere şeyh efendiler tarafından tezkireler verilecek ve bu suretle hakiki dervişler ayırt edilebilecekti. Tezkireli olanlardan başka hiç kimsenin derviş kıyafetiyle gezmemesi kararlaştırılmıştı bkz. HAT, 637/31419.

Maymun" demeleri ve alt kademedeki ulemadan bazılarının tekfir jargonuyla muhalif diskur inşa etmeleri bu kabilden zikredilebilecek örneklerdendir.[259]

[259] Şeyh Saçlı adındaki bir dervişin, II. Mahmud'a "gâvur padişah" diyerek çıkıştığına dair literatürde gayet meşhur olan rivayet için bkz. Joseph Marie Jouannin, Jules Van Gaver, *Turquie*, Firmin Didot Frères, Paris 1840, s. 429; Baptistin Poujoulat, *Histoire de Constantinople comprenant le Bas-Empire et l'Empire Ottoman*, Paris 1853, II, s. 487-488'den naklen İsmail Hami Danişmend, *Tarihî Hakikatler*, İstanbul 1978, I, s. 162-163; M. A.[Jean-Henri-Abdolonyme] Ubicini, *Lettres sur la Turquie, ou, Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire ottoman, depuis le khatti-cherif de Gulkhanè (1839)*, Paris 1853, s. 115; Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*, Vatan Matbaası, İstanbul 1342/1923, I, s. 179; Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", s. 124; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münaesebetleri*, İstanbul tarihsiz, s. 152. Ayrıca meşhur problemli rivayetin "*1 Nisan 1837'de Saçlı Şeyh isminde bir derviş, yeni inşa edilen Galata Köprüsü'nün üzerinde Sultan Mahmud'un karşısına çıkarak, onu ahmakça azarladı ve aynı yerde idam olundu*" şeklindeki varyantı için bkz. Kevork Pamukciyan, "II. Mahmud'a Dair Dört Manzum Methiye", *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 175. Galata Köprüsü üzerinden kurgulanan rivayetin tutarsızlığı o tarihte Haliç üzerinde sadece 1836 senesinde yapılan Unkapanı hizasındaki Hayratiye Köprüsü'nün olmasıdır. Rivayette zikredilen Galata Köprüsü o tarihte henüz mevcut değildir bkz. Günay Kut, Edhem Eldem, *Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı Mezar Taşları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 48. Şeyh Saçlı ile alakalı rivayet yekûnu bilindik şekliyle yabancı literatüre dayanmaktadır. Şeyh Saçlı ile alakalı herhangi bir resmi kayda rastlanılmamasından dolayı tarihçiler, bugüne değin sağlıklı bir değerlendirme yapabilme şansından mahrumdular. Şimdiye kadar fark edilmeyen ve tarafımdan bulunan bir arşiv kaydı söz konusu mahrumiyeti izale etmektedir. Şeyh Saçlı ile alakalı sürgün kaydı: "*Divan-ı Deavi Nazırı el-Hac Mehmed Necib zide-ulvehu ve Galibolu Naibine hüküm ki: Üsküdar'da Harem İskelesi Camiiyle cevami-i sairede vaiz olan Karamanlı Saçlı Şeyh demekle maruf kimesne mecalis-i vaaz-ı ibâdullah emirlerine müteallik vaaz u nush etmesi lâzıme-i hâlinden iken hariç ez-vaaz bazı nâ-münasip kelimat tefevvühüne ictisar etmekle li-ecli't-tedib merkumun Gelibolu kazasına nefy ü iclası babında emr-i şerifim suduru şeyhü'l-islam ve müftiyü'l-enam olan Mekkî-zade Mevlana Mustafa Asım edamallahu teala iclalehunun işaret etmeleriyle, işaretleri mucibince merkumun çavuş mübaşeretiyle Gelibolu['ya] nefy ü iclası fermanım olmağın imdî nazır-ı mumaileyhsin merkumu ahz ve divan-ı hümayunum çavuşlarından Çavuş zide-kadruhuya terfikan Gelibolu'ya nefy ü irsale müsaraat eyleyesin ve sen ki nâib-i mumaileyhsin, vusulünde merkumu ol tarafa menfiyyen meks ü ikamet ettirüp ba-ferman ol taraftan mücanebet ve hatve-i vahide mahall-i ahere salıverilmemesine ihtimam ve dikkat ve vusulünü çavuş-ı merkum muavedetiyle Dersaadetime i'lama mübaderet eylemen babında fi evail-i N[1-10] sene [1]252 [10-19 Aralık- 1836]*" bkz. BOA, Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Kalebend Defterleri (A.{DVNSKLB.d), nr. 40, s. 92; "*Ramazan-ı şerif'te camilerde vaaz u nasihat esnasında derslerinin haricinde olarak nizâmat-ı cedideyi takbihe dair tefevvühata cüret eden hacelerden Boşnak Mustafa Efendi ve Saçlı Şeyh gibi birkaç kimseler nefy olunmuş*" şeklinde Saçlı Şeyh vakası ile alakalı meşhur rivayete nazaran daha suskun ve farklı bilgi veren devrin kaynağı için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, İstanbul 1291, II, s. 144. Bu kayıtlara göre Şeyh Saçlı'nın Karamanlı bir vaiz olduğu, camilerde verdiği vaazlarda nasihat etmek yerine siyâsî değerlendirmelerde bulunduğu ve bundan dolayı da Gelibolu'ya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca 1829 yılında Süleymaniye Camii'nde Cuma vakti Pekmezci Delisi ismiyle maruf bir *mezcub*un Şeyhülislam'a "*seni sakalından sürümeli, padişahı âyin-i bâtıla iliştirdin*" diyerek buna benzer *türrehatla* şeyhülislamın tadını kaçırması ve *fitne* korkusu sebebiyle İstanbul dışına *def* edilmesi için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, II, s. 94. Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından II. Mahmud aleyhinde, 'kâfirleri taklit ettiği, dinin ve Kur'an'ın hükümlerine aykırı hareket ve yeniliklerde bulunduğu' şeklinde yapılan propaganda için bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK, Ankara 1945, I, s. 58. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'da yaptırdığı medresenin müderris-i sanisi el-hac Yakup Efendi, Asakir-i Mansure ve Redif askeri toplanacakken askerliğe elverişli olan çocukları "*gelin medreseye dahil olun, halâs olun diyerek*" askerlik yapmaktan vazgeçiriyordu. Yakup Efendi'nin ders esnasında başına fes takanları tekfir ettiği, "*her kim bilâ-destâr fes iktisa eder ise kâfir olur. Başınıza destâr sarınız*", "*kim ki fes giymek emr-i padişahîdir der ise ağzını yırtarım! Şer'an halife demek sahih değildir!*" şeklindeki sözleri için bkz. HAT, 521/25460 – C, 21 CA 1250 (25 Eylül 1834). 1836 yılında ulemadan Abdurrahim Efendi'nin Babıali'ye gelerek duvarda asılı olan II. Mahmud'un portresine karşı ağır sözler söylemesi ve söz konusu hususun İslâm'a aykırı olduğunu belirtmesi için bkz. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 69, dipnot 14. Ne yazık ki Ahmet Dönmez alakalı hususta atıf yaptığı *The Times* gazetesinin tarihini yanlış vermektedir. Ayrıca söz konusu yazıda değinmediği dikkat çekici bir diğer rivayet de şöyledir; II. Mahmud'un eşi hanım sultana karşı -ulema tarafından saraydaki bir çocuk elde edilerek- zehirleme tertibi yapılmıştır. İhtiyatla yaklaşılması gereken, *Galignani's Messenger* gazetesi kaynaklı şüpheli rivayetler için bkz. "The Sultan and The Ulemas", *The Times*, nr. 16239, 20 Ekim 1836, s. 3; *London Chronicle*, 10 Ekim 1836, s. 2. Haberin aslı için bkz. *Galignani's Messenger*, nr. 6734, 8 Ekim 1836, s. 3. Ponsonby'e göre II. Mahmud'un kötü davranışları gittikçe halkın gözünden düşmesine sebep olmuştu. Ayrıca Sultanın kendi emniyeti için Ruslara bağımlı hâle gelmesi de cabasıydı. Hâlbuki orduyu canlandıracak ve yenileyecek reformları yapabilirdi. Bunun için de ileri gitme zorunluluğu olmayan hâllerde durmasını bilmeliydi. Fakat II. Mahmud halkın din, örf, adet, kıyafet ve cebine *zulümle* saldırmıştı. Ponsonby'e göre köleleri haricinde herkes II. Mahmud'a karşıydı bkz. PP/GC/PO/142, Ponsonby'den Palmerston'a, 14 Mayıs 1833.

Osmanlı siyâsî gerçekliğinde muhalif diskurun tepkisel, irrasyonel ve dinî atıflarla oluşması ne kadar normal bir şey ise bunun altındaki esas sebebin var olan iktisadî, askerî ve sosyal çöküntüden kaynaklanması da o kadar tabiidir. Devlet ocağı ilga ederek topyekûn muhalefeti tazyik altına almışken aynı zamanda Yunan ve Sırp meselelerinden kaynaklanan problemler patlama raddesine gelmişti. Dahilde Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı isyan ve hariçte İngiliz, Rus ve Fransızların yapmış oldukları tazyikler alakalı devri netameli hâle getiren ve varlık kaygısını arttıran esas meselelerdir:

İlga sürecinde İngiltere ve Rusya, imzaladıkları Petersburg Protokolü (4 Nisan 1826) ile müstakil bir Yunan devletini Osmanlı'ya dayatmaya karar vermişlerdi. Osmanlılar, işbu nazik hâli fırsat bilen Çar I. Nikola'nın çabasıyla, yeniçeriliğin ilgasından dört ay sonra Sırpların özerkliğini muhtevi Akkerman Antlaşması'nı (7 Ekim 1826) imzaladılar. Söz konusu antlaşmada verilen Sırp-Eflak-Boğdan tavizleri netamelerin ilk ve en mühim örnekleriydi. Devam eden Rum isyanının nazik bir veçhesini teşkil eden, Navarin Kalesi'nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından teslim alınması da problemi ayyuka çıkaracak gelişmelere doğru giden yoldaki mühim bir adımdı. İsyanda taraf olmak gibi resmi bir mevkileri olmayan İngiliz, Fransız ve Rusların, Osmanlı-Mısır donanmasına düzenledikleri baskınla elli iki gemi ve altı bin denizci kaybedilmişti. Tarihe Navarin Baskını/Faciası (20 Ekim 1827) olarak geçecek bu hadise neticesinde alakalı devletlerle diplomatik ilişkiler askıya alınmış ve Ruslarla akdedilen Akkerman Antlaşması feshedilerek Boğazlar kapatılmıştı. 1828-29 senelerinde vuku bulan Rus Harbi de var olan bu buhranın tabii bir neticesiydi. Rusların Edirne'ye kadar ulaşmalarıyla uluslararası gerginlik hat safhaya ulaşmış ve Edirne Antlaşması'yla harp nihayete ermişti (14 Eylül 1829). Uzun süreli isyan ve savaş hâli neticesinde Yunanlılar bağımsızlıklarına kavuşmuş ve 24 Nisan 1830'da Osmanlılar tarafından resmen tanınmışlardı.[260] Ayrıca aynı sene Cezayir, Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Söz konusu problemlere Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi talep etmesi de eklenince, III. Selim devrinde başlayan ve fakat bir nebze olsun durulan Mısır Meselesi devletin en acil/hayatî problemi hâline gelmişti.

Kasım 1831'de valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla karşılaşan II. Mahmud, Yafa'nın 12 Kasım 1831, Hayfa'nın da 17 Kasım 1831'de düşmesi ve Akka'nın kuşatılması ile Mayıs 1832'de Kavalalı ve oğlu İbrahim Paşa'yı asi ilan eden ve bağy suçuna istinaden katillerine hükmeden bir fetva neşretti.[261] Akka'nın 27 Mayıs 1832'de,

[260] BOA, HAT, 896/39466 – A; Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, II, s. 13-17, 231.
[261] BOA, HAT, 360/20081 – A.

Şam'ın da 16 Haziran'da düşmesi, Osmanlı ordusunun Beylan'da üç buçuk saatte mağlup olması (29 Temmuz 1832) ve İbrahim Paşa'nın ordusuyla Torosları aşarak Adana'yı ele geçirmesi (31 Temmuz 1832) ile problem bir iç mesele olmaktan çıkacaktı.[262] Sultan evvelki ayan ve valilerle giriştiği uzun soluklu mücadeleden farklı bir vâkıa ile karşı karşıya olduğunun farkındaydı. Üstelik ocağın ilgasından sonra kurulan yeni ordu da tam manasıyla teşekkül etmemişti. Var olan çaresizlik hasebiyle İngilizlerle yakınlaşan II. Mahmud, Stratford Canning'in Mısır Meselesini bir *yem* olarak kullanma taktiğine kanarak Yunan sınırları ile alakalı yeni bir protokolü kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı (21 Temmuz 1832).[263] Osmanlı siyâsî aklı bir yandan İbrahim Paşa'ya karşı yeni bir ordu gönderirken diğer bir yandan da İngilizlerle Mısır meselesiyle alakalı yardım almaya dayalı gizli bir antlaşma yapmak kastıyla diplomatik faaliyetlere başlamıştı. Namık Paşa bu gayeye mebni sefaret göreviyle vazifelendirilmişti.[264] II. Mahmud'un emeli ittifak antlaşması yapmak ve teçhizat dahil yardım görmekti ve fakat Avrupalılara karşı pek de ümidi yoktu:

> "*Vâkıâ Devlet-i Aliyyemizin mesalih-i dahiliyesine düvel-i ecnebiyyenin hiçbirini karıştırmak caiz olmadığı zahir ve müsellem ise de ne çare mağzub-ı makhurun [Kavalalı'nın] kemal-i hilesinden düvel-i ecnebiyeye bayağı kul ve kurban olmak derecesinde serfuru etmekte olduğundan bu cihetle tez elden kuvvet-i bahriye-i menhusesini iptal etmek için İngilterelinin bu veçhile celbi lâzım geldi…İngiltere ve Fransalının bir gunâ tavassut gibi şeylere teşebbüs ve ısrarları lâzım gelir ise ol vakit ne veçhile davranmak iktiza eder? İşte asıl dakika yeri ve iyice mülahaza olunsun dediğim buralarıdır…şimdiye kadar taraf-ı Devlet-i Aliyyemizden düvel-i ecnebiyye haklarında hürmet ve uhud u şuruta ne derece riayet olunmakta olduğu zahir ve aşikâr ise de anlar tarafından hiç Devlet-i Aliyyemiz hakkında bu ana gelince bir günâ dostluğa riayet ve menafii mucib olacak bir madde görülmediğinden doğrusu bu hususta dahi zihnim ilişiyor*"[265]

Bir yandan diplomasi faaliyeti yürütülmeye başlamışken kısa bir süre sonra Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Konya'da Osmanlı güçlerini mağlubiyete

---

[262] Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, trc. Abdullah Yılmaz, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 130; a.g.mlf, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, trc. Deniz Zarakoğlu, İBÜY, İstanbul 2010, s. 63-64.

[263] Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 55.

[264] Ahmet Dönmez, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832–1841*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2006, s. 45.

[265] BOA, HAT, 365/20183. II. Mahmud, Canning'e yazdığı 6 Ağustos 1832 tarihli ve -gizli- bir hatt-ı hümayunda, İngiltere ile samimi ve dostane ilişkiler kurulması gerekliliği üzerinde durmuş ve Yunan ayaklanmasından mütevellit vuku bulan problemlerin Canning sayesinde sona erdiğini kaydetmişti. Babıali ile İngiltere arasındaki siyâsî ahvalin iyileşmesini uman II. Mahmud'a göre Mehmet Ali Paşa'nın isyan ve ihaneti yüzünden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform çabalarının başlamasına ket vurulmuştur. İngiliz Kralının Mehmet Ali Paşa'ya karşı kendisine yardım edecek olmasından dolayı gurur duyduğunu ifade eden II. Mahmud, bunun için Londra'ya gizli bir kişi göndermişti. Bu konuda ona yardımcı olan isim ise Canning'ti bkz. PP/GC/CA/114, S. Canning'ten Palmerston'a, 26 Ekim 1832.

uğratmış ve sadrazam Reşid Mehmed Paşa dahil on bin asker esir düşmüştü (21 Aralık 1832).

Ocağın ve bilumum ayan ve isyancıların tehditlerinden azade olan II. Mahmud ilk defa bu denli bir hezimetle karşı karşıya kalıyordu. Tehdit hiç de azımsanacak mahiyette değildi; İbrahim Paşa tarafından ulema, II. Mahmud'un Fatih Sultan Mehmed'in yolundan saptığını ve tahtı bırakması gerektiğini ilan eden bir fetva yayımlamaya ikna edilmişti.[266] İbrahim Paşa, İstanbul'a yürüyerek sultanı tahttan indirmek için babasından izin isterken, bunun kazanımlarını kaybetmeye sebep olacak kötü bir hamle olacağının farkında olan Mehmed Ali Paşa oğluna izin vermemişti!

Navarin baskınındaki rolü ve İstanbul'dan elçisini çekmesi gibi hadiselerin akabinde İngilizlerden de beklediği desteği alamayan II. Mahmud, hem Kavalalı'ya karşı caydırıcı bir unsur olması için hem de Avrupalı güçleri yanına çekmek için meseleyi tam manasıyla uluslararası bir mahiyete büründürecek olan taktiksel bir tavırla Ruslardan yardım talep etmişti.[267]

Ruslara gösterilen yakınlık bir yandan korkuyu da doğuruyordu. Endişelerden biri Kavalalı'nın Ruslarla yakınlaşmasıydı. Bunun için İngilizlerle ilişkilerin geliştirmesi gerektiğini düşünen II. Mahmud'a göre "*Frenklerin hiçbirinden hizmet ve sadakat memul değil ise de şu hain-i makhurun kuvvet-i bahriyesine kesr gelmek icab-ı maslahattan göründüğünden şu günlerde İngilterelinin bu zemin ile celp olunması*" lâzımdı.[268] İngilizlerin bir türlü netleşmeyen tavırları bir yana fırsatı ganimet bilen Ruslar Osmanlı'nın yaptığı talep üzerine (2 Şubat 1833) askerî yardım yapmaya karar vermişler ve tabiri caizse fiilen İstanbul'u işgal ederek Kütahya'daki görüşmelerde Osmanlıların elinin kuvvetlenmesi için çabalamaya başlamışlardı. Nihayetinde Kütahya'da yapılan görüşmeler neticesinde uzlaşı sağlanmış, "*Mısır, Halep, Şam, Akka, Trablus-Şam, Girit, Beyrut, Safed, Kudüs ve Nablus'un idaresi Mehmed Ali Paşa'ya, Habeşistan, Cidde ve Mekke'nin idaresi ise İbrahim Paşa'ya*" verilmişti (14 Nisan 1833).[269] Daha sonra İbrahim Paşa'ya Adana Muhassıllığı da verilerek problem çözülmüş (3 Mayıs 1833)[270] ve harp geçici olarak nihayete ermişti. İbrahim Paşa Torosları geçerek ordusuyla

---

266 Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali*, s. 133.

267 Elçilerin İstanbul'u terk etmeleri üzerine "*işte elçiler kalkıp gittiler*" diyen II. Mahmud Avrupalı devletlere karşı hiçte iyi hisler beslemiyordu bkz. BOA, HAT, 1070/43793.

268 BOA, HAT, 1034/42922.

269 Literatürde yanlış bir biçimde antlaşma olarak vasfedilen Kütahya görüşmelerine dair mühim bir makale için bkz. Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşma'sının Yeni Bir Değerlendirmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII(İstanbul 1997), s. 282.

270 Kütahya görüşmelerinde Adana muhassılığının İbrahim Paşa'ya verilmesi mevzubahis olduğunda Fransa ve Rusya arasında çıkması muhtemel bir harbe nazaran bu tavizin ehven-i şer olduğuna dair bkz. HAT, 369/20346.

çekilirken, Osmanlılar da Ruslarla Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamış ve İstanbul fiilî işgalden kurtulmuştu (8 Temmuz 1833).

Dünya kamuoyunun sarsıldığı bu hadiseler özellikle İngilizleri rahatsız ediyordu. Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla Rusların elde ettiği stratejik kazanımları kendisi için tehdit olarak gören İngiltere Osmanlı'ya karşı tutumunu değiştirmeye başlamıştı. Devrin mühim diplomatları eliyle şekillenecek olan 'Osmanlı'yı ayakta tutma siyâseti' de bu sırada alevlenmişti. İngilizlere göre Osmanlı'nın çökmemesini sağlamak için bir dizi reform yapılması ve ülkenin içinde bulunduğu perişanlıktan kurtarılması gerekiyordu.

1834 senesinde Nablus'ta Kavalalı aleyhine başlayan isyan Osmanlı ile Avrupa'yı, hususen İngiltere'yi yakınlaştıran bir diğer faktördü. Akif Paşa Lord Ponsonby'e, Osmanlı'nın tamamiyetinin güçlenmesi için İngiliz ve Fransız desteğine ihtiyaç duyduğunu söylemişti. Esas mesele bu hususta İngilizlerin neleri yapabileceğiydi. Literatürde Rus yanlısı olmakla biteviye itham edilen ve bu dolayımda İngiliz yanlısı olduğu söylenen Pertev Paşa ekibiyle sunî bir siyâsî ihtilaf içerisinde gösterilen Akif Paşa, II. Mahmud'a Osmanlı'nın menfaatlerinin İngiltere ile iş birliğine dayalı olduğunu söyleyecekti (Mart 1834).[271] Lord Ponsonby'den gelen "*Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı korunmaya çalışılacaktır*" şeklindeki itimat verici cevaplar ve Mehmet Ali'nin muhtemel bir istiklal ilanına izin verilmeyeceğine dair garantiler ile II. Mahmud'un harp yanlısı tutumu ve aciliyet kaygısı bir nebze olsun dizginlenmişti.[272]

II. Mahmud, yaşanan gelişmelerden çıkardığı dersle askerî Tanzimat'ın yanında mülkî ve malî Tanzimat'a da el atması gerektiğini anlamıştı. 1831'de ilk nüfus sayımının yapılması, mal-mülk sayımıyla vergi potansiyelinin belirlenmesi, ilk resmi gazete olan Takvîm-i Vekayi'nin yayımlanması, yönetici/askerî kısmı kapsayacak kıyafet düzenlemesi ve ordu başta olmak üzere askerî/yönetici taifenin fes giymesi[273],

---

[271] Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 133. 1834 tarihli üç tane imzasız layihaya göre Osmanlı için Avrupa devletlerinden yalnız İngiltere'den fayda beklenebileceği ve ancak İngilizlerle ittifak akdi yapmanın doğru olduğuna dair bkz. BOA, HAT, 949/40818; Akif Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve dahilî kudretinin artması İngiltere'nin veya Fransa'nın desteğine bağlıydı. Ayrıca paşaya göre İngilizlerin desteğinden emin olmak gerekiyordu: "*Bütünlüğümüzü ve bağımsızlığımızı tek başına İngiltere'nin koruyabileceğine inanıyoruz, ancak İngiltere'nin bizim için ne yapabileceğine dair güvence vermesi gerekiyor*." bkz. The National Archives (NA), Foreign Office (FO), 78/235, Ponsonby'den Palmerston'a, 12 Şubat 1834.

[272] Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 136. Lord Palmerston ve Lord Ponsonby'in yürüttüğü arka kapı diplomasisi sayesinde II. Mahmud'un İngiltere'ye olan güveni artmıştı bkz. s. 147. Lord Palmerston'un İskenderiye'deki İngiliz konsolosuna yazdığı mektuptaki "*[Kavalalı'nın] Devlet-i Aliyye'den ayrılmasına kat'a ve katiyyen İngiltere devleti razı olamaz ve zannetmesin ki mukaddem Kütahya'ya varıp işini gördüğü gibi bu defa dahi yapabilemez*" şeklindeki ifadeleri için bkz. BOA, HAT, 831/37519 – B.

[273] Asakir-i Mansure'de fes giydirilmesi ile alakalı meclis müzakeresi ve II. Mahmud'un hattı için bkz. BOA, HAT, 1303/50810. 11 Nisan 1829 tarihli askerî/yönetici taife için vazedilen Esvab/Kıyafet Nizâmnamesi için bkz. A.}VKN, 1/3.

muhtarların teşkilatlandırılması[274], menzil nizâmnamesinin çıkarılması[275], daimî elçiliklerin açılması (1834), karantina usulünün uygulanması, ilk öğretimin mecburi hâle getirilmesi, Avrupa'ya talebe gönderilmesi, Tıbbiye, Harbiye, Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye okullarının açılması, tevcihat usulünün değişmesi, Evkaf-ı Hümayun, Divan-ı Deâvî, Mülkiye/Dahiliye, Hariciye ve Maliye nezaretlerinin teşkil edilmesi bu kabilden mühim örneklerdir.

1836 yılı bu açıdan bir dönüm noktasıdır.[276] Pertev Efendi'nin mülkiye nazırı, Mehmed Akif Efendi'nin de hariciye nazırı olması, yapılan mülki Tanzimat'ın pratikteki mühim bir boyutunu oluşturmaktaydı.

Yeniçeriliğin ilgası ile askeri vesayetten kurtulan II. Mahmud'un giriştiği yeni tanzim pratiğinin ardında vüzera/vükela kesiminin kudretini pasifize etme kaygısı vardı. Ocağın yerinden edilmesi aslında kartların yeniden dağıtılmaya başlayacağının bir işaretiydi. Seyfiye ve ilmiye sınıflarının yeniden dizayn edilmesiyle ve Mısır probleminin bir nebze olsun soğumasıyla birlikte sıra bürokrasi/kalemiye erbabını hizaya getirmeye gelmişti. Bu girişim, Keçizade'nin ifadesinde karşılığını bulan şekliyle yerli yerinde durmayan sınıfların "*kusurlarını itiraf ettirerek*" yeniden düzenlenmesi demekti. II. Mahmud 1836'ya gelindiğinde kadim muhaliflerinin çoğunu imha etmişti. 1826-1836 arasında devlet nezdinde kudret şeriki olabilecek keyfiyette olması muhtemel isimlerin başında asi bir vali (Kavalalı) ve onun amansız düşmanı Hüsrev Paşa ve himayet ağı

---

[274] Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017, s. 13-27.

[275] BOA, A.{DVNSNZAM.d, nr. 36.

[276] Nezaretler ve sair hususlarda merkez teşkilatındaki tanzimat ile alakalı bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 26, 66, 70, 92, 144, 166; Ayrıca bkz. BOA, TS.MA.E, 410/13; 410/14. Maliye Nezareti'nin yapısıyla alakalı detay için bkz. A.{DVNSNZAM.d, nr. 48. Girişilen yeni tanzim pratiği ile birçok mevzuda/meselede düzenlemeler yapılmıştı: Deavi nazırının yapılacak düzenlemeler ile alakalı layihası için bkz. HAT, 1251/48385 – A; 1251/48385. Kadılarla alakalı düzenlemeler için Anadolu Kazaskeri Abdülhak Efendi'nin layihası için bkz. HAT, 1251/48372 – B; HAT, 1251/48372; MVL.d, nr. 562, s. 5; HAT, 1251/48372 – A; HAT, 1251/48372 – C. Vezir ve ulemanın tabiyetleri altındakiler/kapı halkları ile alakalı meclis mazbatası ve alakalı düzenlemeler için bkz. HAT, 1245/48324 – A. Arz ve hatt için bkz. HAT, 1245/48324. Ricalin memuriyetlerinde kullanacakları etbaya dair defter için bkz. HAT, 1245/48324 – B. Tımarlı süvari mansure askerine verilecek nizâmla alakalı Dâr-ı Şurâ-yı Askeri mazbatası için bkz. HAT, 1246/48332 – B. Dâr-ı Şurâ-yı Bab-ı Ali mazbatası için bkz. HAT, 1246/48332 – A. Meselenin Meclis-i Vâlâ'da görüşülmek üzere oraya havalesi için bkz. HAT, 1246/48332 – D. Meclis-i Vâlâ arzı ve hatt için bkz. HAT, 1246/48332; HAT, 1246/48332 – C. Tabur imamları hakkında düzenleme ile alakalı meclis mazbatası ve karar için bkz. HAT, 1247/48344 – A; HAT, 1247/48344; HAT, 1252/48400. Alaylara imam nasbına dair mazbata için bkz. MVL.d, nr. 564, s. 5-6. Meselenin meşihata havalesi için bkz. HAT, 1247/48344 – B; HAT, 1247/48344 – C. Baltacı adıyla reayadan asker yazılması meselesi için bkz. HAT, 1249/48355 – A. Alakalı telhis ve hatt için bkz. HAT, 1249/48355; HAT, 311/18381. Fetva ve mazbata için bkz. HAT, 1251/48380 – B; 1251/48380 – A; 1251/48380; Ayrıca bkz. HAT, 1251/48383 – C/2; 1251/48383; 1251/48383 – A, B; MVL.d, nr. 564, s. 90 vd. Matbah-ı âmire işlerinin darphane-i amire müşirine bağlanması için bkz. HAT, 1247/48343 – A; 1247/48343. İstanbul'da kıyılacak nikahlarda İstanbul Mahkemesi'nden ruhsat tezkiresi alınmadıkça mahalle imamlarının nikah kıymamalarına dair bkz. HAT, 1251/48373 – A; 1251/48373; MVL.d, nr. 564, s. 129. Jandarma askerinin tanzimine dair Namık Paşa'nın layihası için bkz. HAT, 1252/48386; 1252/48386 – A, B, C. Karakol düzenlemesine dair bkz. MVL.d, nr. 564, s. 30 vd. Divan-ı Deavî çavuşları hakkında düzenlemeye dair mazbata için bkz. MVL.d, nr. 564, s. 68.

geliyordu. Diğer isimler ise Pertev ve Akif Efendilerdi. Fakat Mısır valisi hariç söz konusu isimlerin sultanın rağmına/sultansız harekete girişmek gibi bir mevkileri yoktu. Aksine onu kuşatarak tesir altına almaya çalışan *gözde* olma peşindelerdi.

II. Mahmud'un giriştiği yeni kabine sistemiyle elde etmeyi amaçladığı gaye sınırları net çizilmiş bir bürokrat sınıfı oluşturarak itaat dairesini belirginleştirmekti. Siyâset sahnesinin bu devirdeki simaları/klikleri arasındaki çekişme, yaklaşan Tanzimat-ı Hayriye projesinin arifesinde iktidar ve muhalefet oyunun tezahür sahasıydı.

Ulemadan İbrahim Efendi ve -Ordu-yı Hümayun Şeyhi Çerkez Halil Efendi'nin kızı- Hatice Hanım'ın oğlu olarak 1200/1785 tarihinde dünyaya gelen Mehmed Said Pertev Efendi ilk tedris hayatına kardeşi Mehmed Emin ile birlikte başlamıştı. Seyyit olması ve ailesinin de tesiriyle bir süre ilmiye tarikinde kaldıktan sonra annesi Hatice Hanım'ın akrabası Beylikçi Kisedarı Hacı Ahmed Efendi'nin vasıtasıyla 1219/1804 tarihinde divan-ı hümayun kalemine girdi ve Hacı Ahmed Efendi'nin uygun gördüğü Pertev mahlasını aldı. 1201 senesinde sadaret mektubi odasına geçen Pertev Efendi o sırada reisülküttaplık vazifesinde bulunan Mehmed Said Galip Efendi (daha sonra Sadrazam Galip Paşa) ile yakınlaşarak himayesine girdi. Galip Efendi barış görüşmelerinde murahhaslık yapmak üzere görevlendirildiğinde, liyakatini takdir ettiği Pertev Efendi'yi de hususi kâtip olarak yanında götürmüş ve tecrübe kazanmasını sağlamıştı. Galip Efendi'nin katipliğini yapan Pertev Efendi İstanbul'a döndüğünde âmedî kalemine girdi.

Pertev Efendi, hâmisi Galip Efendi'nin İstanbul dışında görevlendirilmesi ile birlikte kalemiyenin iktidar çekişmelerine ilk kez muhatap oldu. İleride amansız nefretine muhatap olacağı Akif Efendi'nin amcası Mustafa Mazhar Efendi ile yaşadığı anlaşmazlık yüzünden kısa süreliğine âmedî kaleminden çıkarıldı. Galip Efendi/Paşa, Sivas Valisi olarak atandığında Pertev Efendi'yi de yanına almıştı. Pertev Efendi İstanbul'a döndüğünde tekrar âmedî odasına girmiş, 1240/1824 tarihinde âmedçi[277], 1241/1825 tarihinde Beylikçi[278] ve 24 Mart 1827 (25 Ş 1242)'de reisülküttap olmuştu.[279]

Yunan meselesi sırasında kabahatli görüldüğü için 27 Ş 1245 (21 Şubat 1830) tarihinde azledilen Pertev Efendi kısa süre meclis-i vükela memurluğunda bulunduktan

---

[277] Pertev Efendi'nin amedçi olması ile alakalı "*…âmed odasında mevcut hulefa beyninde kesb-i hüner-i haysiyet etmiş ve mukaddema müsalaha esnasında ve muahharan Reis Efendi kullarının Rusya elçisiyle vâkî olan müzakerat-ı mecalisi zabtına ba-irade-i seniyye memur kılınmış olan Mehmed Said Pertev Paşa…*" şeklindeki detay için bkz. BOA, HAT, 468/22857.

[278] "*…âmedci Pertev Efendi'yi Beylikçi ve müteveffa Mazhar Efendi'nin birader-zadesi olan Akif Efendi'yi amedci nasb ve tayin edip…*" bkz. BOA, TS.MA.E, 861/3.

[279] "*…riyaset hizmeti Beylikçi-yi Divan-ı Hümayun Mehmed Said Pertev Efendi kullarına ve Beylikçilik âmedî-yi divân-ı hümayun el-hac Mehmed Akif Efendi kullarına…*" bkz. BOA, HAT, 474/23179.

sonra 1830 tarihinde Girit'teki isyanı bastırmak ve Mehmed Ali Paşa'dan teminat almak kastıyla Mısır'a gönderildi[280] ve II. Mahmud'un gönlünü alacak neticelerle geri döndü.[281] Bu sırada amcası Mazhar Efendi'nin iltimasıyla devletin merkezine yaklaşan Akif Efendi (meşhur Akif Paşa) ise hep bir adım geriden Pertev Efendi'nin kariyer çizgisini takip ediyordu.

11 Mart 1836'da nezaretlerin ihdasıyla Pertev Efendi mülkiye nazırı olurken Akif Efendi de hariciyeye atanmıştı.[282] Devlet bir yandan dahildeki teorik nizâmını kurgulamaya çalışırken pratikte ise Mısır probleminin sancıları devam ediyordu. İngilizler, Mısır meselesinin çözümü için Osmanlı'nın askerî açıdan kuvvetlenmesine dönük tekliflerde bulunurlarken ayrıca Rus-Türk yakınlığından da kurtulmaya çalışıyorlardı.[283] Tarihe Miyop Churchill Vakası olarak geçecek hadise de bu bağlamda ellerini kuvvetlerinden büyük bir fırsat olacaktı.

İngiliz vatandaşı olan William Churchill'in Müslüman bir çocuğu silahla yaralaması akabinde gördüğü şedit muamele iyi işleyen İngiliz-Osmanlı ilişkilerini bir anda germişti.[284] Söz konusu vakayı *bahane* olarak kullanan İngilizler, Ruslarla diplomatik ilişkilerin devam etmesini sağlayan Ahmed Fevzi Paşa ve Akif Efendi'nin görevden el çektirilmesi yönünde tazyike başlamışlardı. Böylelikle Osmanlılar İngiliz güdümüne girebilecekti. Aksi istikamette çabalamasına rağmen daha fazla direnemeyen II. Mahmud Akif Efendi'yi azletmiş ve yerine Ahmed Hulusi Efendi'yi getirmişti (2 RA 1252/17 Haziran 1836).[285]

---

[280] Pertev Efendi'nin azil tarihi için bkz. BOA, HAT, 473/23124. Pertev Efendi söz konusu memuriyetinde âmedi halifelerinden olan Mustafa Reşid Bey'i (meşhur Mustafa Reşid Paşa) kâtip olarak yanında götürmüştü. Mustafa Reşid Bey'e söz konusu memuriyet için beş bin kuruş harcırah verilmesi ile alakalı olarak bkz. BOA, C.DH, 323/16102. Pertev Efendi'nin 7 L 1246 (21 Mart 1831) tarihinde sadaret kethüdalığına atanması için bkz. A.}d, nr. 363, s. 41.

[281] Biyografisinin derlendiği kaynaklar için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I, s. 1301-1304; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 38; Fatîn Davud, *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)*, s. 42-43; Özhan Kapıcı, *Tanzîmât Yolunda Bir Osmanlı: Mehmed Sâid Pertev Paşa (1785-1837)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2006.

[282] BOA, HAT, 774/36324, 23 ZA 1251 (11 Mart 1836). Nezaretlerin teşkil tarihi için bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 34-35; *Takvîm-i Vekayi*, defa 125, 26 ZA 1251 (14 Mart 1836).

[283] Osmanlı siyâsî aklının bu vetiredeki pratiklerinin sadece diplomatik olduğu söylenemez. Hüsrev Paşa'nın kölelerinden Kaymakam Reşid Bey eliyle Kavalalı'ya suikast yapılmasına dönük proje ve planlar için bkz. Yüksel Çelik, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Bâbıâlî'ye Karşı Tutumu ve 1836'da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20(2009), s. 69-100.

[284] Vakanın detayları için bkz. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", *Belleten*, LIX/226(1995), s. 661-713; Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986.

[285] Akif Efendi'nin azli Takvîm-i Vekayi'de sansürlü olarak "*illet-i mizacı sebebiyle mesalih-i memuresine devam edemediğinden*" şeklinde ifade edilmişti. 2 RA 1252 (17 Haziran 1836) tarihli hatt-ı hümayun için bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 36-37; *Takvîm-i Vekayi*, defa 130, 7 RA 1252 (22 Haziran 1836). Kısa süre sonra yeni atanan Ahmed Hulusi Efendi'ye ve mülkiye nazırı Pertev Efendi'ye paşalık verilecekti bkz. BOA, HAT, 479/23465.

Akif Efendi'nin azlinin akabinde uzun süredir görüşmeleri yapılan, İngiliz subayların eğitim için Osmanlı'ya gelmeleri hususu da böylelikle gerçekleşmişti.[286] Fakat bu oldubittiden ne II. Mahmud ne de İngilizler memnun değildi. İngilizler, Rusların Osmanlı siyâseti üzerinde hâlen devam eden tesirinden ve Akif Efendi'nin göstermelik bir surette azledilmiş olmasından hoşnut değillerdi. Osmanlı tarafı ise diplomatik teamüllere uygun olmayan davranışlarından ötürü İngiliz elçisinin görevden alınmasını istiyordu.[287] Ahmed Hulusi Paşa'nın 6 RA 1253 (10 Haziran 1837) tarihinde vefat etmesi üzerine Hariciye Nezareti, II. Mahmud'un gözdelerinden ve Pertev Paşa'nın himayesindeki isimlerden olan Londra Sefiri Mustafa Reşid Bey'e[288] tevcih edilmişti.[289] Reşid Paşa İngilizlerle ilişkileri iyileştirme yolunda adımlar atmaya çabalıyordu. İngilizler de daha iyi anlaştıkları bu diplomat sayesinde askerî uzman istihdamı meselesinde İstanbul'daki askerî kanadın en mühim isimlerinden Halil Rıfat Paşa'yı sıkıştırıyorlardı.[290] Fakat bu sırada dahildeki iktidar oyunu iyice kızışmış ve neticesi hiç de iyi olmayacak şeyler vukua gelmişti:

---

286 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 154.

287 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 56-57.

288 Reşid Bey, ordu maiyetine memur âmedî halifelerinden Nafi Efendi'nin rahatsızlanması üzerine serdar-ı ekremlik tarafından yazılan telhisleri kaleme almaya başlamıştı. Yazılarının selikasını beğenen II. Mahmud onun için "*işte yazılan telhisatı mektubî hulefasından Reşid Bey yazıyormuş. Fakat def-i zaruretleri için alâ merâtibihim tahsis kılınacak mahiyeden mumaileyhin maaşı sair hulefadan farklıca tertip olunsun*" demişti bkz. BOA, HAT, 1011/42434, 23 CA 1244 (1 Aralık 1828). Sadrazam İzzet Mehmed Paşa'nın arzusu/iltiması akabinde Reşid Bey âmedî odasına nakledilerek terfi etmişti. Ehliyet ve kabiliyeti sebebiyle orduya başka kâtip gönderilmemesi ve Reşid Bey'in âmedî odasına nakliyle alakalı bkz. HAT, 483/23671, 12 C 1244 (20 Aralık 1828). "*istidat ve kabiliyeti cihetiyle amedi odasına çıraklığa şayeste olarak*" terfi eden Reşid Bey'in maaşının odadakilerle mütenasip bir şekilde 1.500 kuruş olarak belirlenmesi için bkz. HAT, 1021/42651, 22 C 1244 (30 Aralık 1828). Maaş kayıtları için bkz. HAT, 1021/42651 – A; Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, II, s. 65-66, 149-150. Mustafa Reşid Bey'in âmedi odasına geçtikten sonraki 400 kuruş atiyye kaydı için bkz. Ali Emiri, II. Mahmud (AE.SMHD.II), 121/10028. Mustafa Reşid Bey'in mütareke için memur edilmesiyle alakalı bkz. HAT, 1067/43730, 15 S 1245 (16 Ağustos 1829). Amedçi Köse Ahmed Âkif Efendi 13 CA 1246 (30 Ekim 1830) tarihinde sadrazam maiyetine memur edilmiş ve Mustafa Reşid Bey amediliğe vekalet etmeye başlamıştı. Kaymakam Paşanın iltiması ile vekaleten görevi sürdüren Mustafa Reşid Bey "*mütefennin ve marifetli*" olması hasebiyle 3 M 1247 (14 Haziran 1831) tarihinde asaleten amedçiliğe atanmıştı. II. Mahmud söz konusu atamaya binaen Reşid Bey hakkında "*âmedî vekili olan Reşid Bey'in gerek yazısı ve gerek selikası Âkif Efendi'ye müreccahtır*" demişti bkz. HAT, 417/21580; 470/22966; 481/23615. Atama tarihleri için bkz. A.}d, nr. 363, s. 25, 47; Ayrıca bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, III, s. 194-195. Amedçiliğin ibkasıyla alakalı bkz. HAT, 472/23119; 472/23114 – A. Âmedçi iken Paris Orta Elçiliği'ne tayin edilen Mustafa Reşid Bey için II. Mahmud "*…âmedcinin saye-i şahanemde itibar ve haysiyet-i zâtiyesi olduğundan…*" diyecekti bkz. İrade, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT), 139/27, S 1250 (Haziran 1834); HAT, 457/22513; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 26. Reşid Bey/Paşa ile alakalı biyografik detaylar için bkz. *Ceride-i Havadis*, nr. 870, 6 C 1274 (22 Ocak 1858), s. 1; Hippolyte Castille, *Réchid - Pacha*, Paris 1857, s. 18 vd; Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, s. 37-40; Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatı Mustafa Reşid Paşa*, İstanbul 1306, s. 12-17; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, s. 393-395; Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* içinde, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, s. 723-746; Ercümend Kuran, "Reşid Paşa", *İA*, IX(2001), s. 701-705; Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, XXXI(2006), s. 348-350; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1945.

289 Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 43-44; BOA, İ.DUİT, 140/11; "*Londra'da sefaret-i saltanat-ı seniyye ile memur bulunan atufetlü Mustafa Reşid Bey Efendi hazretleri maarif-i zâtiye ve kemalat-ı fitriye ile muttasıf ve dekayık-ı umûr-ı vaka ve mesalih-i politikaya vakıf olduğuna ve hakkında teveccühat-ı iksir-ayat-ı hazret-i cihanbani bi-diriğ ve seza buyrulduğuna binaen kariha-i ilham-sariha-i cenab-ı hilafet-penahiden paşalık lafzı yad olunmamak üzere rütbe-i samiye-i müşiri ile umûr-ı hariciye nezaret-i celilesinin*" Reşid Bey'e tevcihi için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 150, 9 R 1253 (13 Temmuz 1837).

290 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 172-173.

İngilizlerin kendi menfaatleri uğruna iktidardan uzaklaştırdıkları Akif Efendi ihtiraslarına yenik düşerek el altından faaliyete girişmişti. Akif Efendi, Pertev Paşa'nın İngiliz politikası çıkardığını söyleyerek, "*kendi itikadınca saltanat-ı seniyyeyi iğfalden ibarettir, demeye dilim varmaz*" şeklindeki yazılarıyla kulis faaliyeti yapmaya başlamıştı.[291] Ona göre Pertev Paşa'nın hakiki maksadı İngiltere yanlısı politika tutarak kendi ikbalini sağlamaktı.[292]

Pertev Paşa'nın azli meselesinde Akif Efendi'nin arizalarına muhatap olan padişah, Sadrazam Rauf Paşa'nın da görüşüne başvurmuş ve kati kararını vermeden evvel Reşid Paşa'nın İstanbul'a dönmesini bekleme kararı almıştı.[293] Bu karardan memnun olmayan Akif Efendi, sadrazamın da azil meselesinden haberdar olmasını bahane ederek Padişahın aklını çelmeye çalışıyordu. Akif Efendi'ye göre Rauf Paşa'nın azil meselesinden haberdar olması hiç de iyi olmamıştı; Rauf Paşa, Reşid Bey'in gelişine ertelenen azil meselesinin *İngilterelü* korkusuyla yapılmayacağı fikrine tutulabilirdi. Ayrıca sadrazam, Reşid Bey'in İstanbul'a gelmesiyle birlikte muhtemelen azil meselesi ertelenir ve Vassaf Bey tekrar mabeyne atanarak Pertev Paşa ile birlikte söz konusu üçlü devletin iplerini alırlar, şeklinde de düşünebilirdi.[294] Bu düşünceler sadrazamın söz konusu üçlünün tarafına mail olmasına sebep olabilirdi. Akif Efendi'nin II. Mahmud'a ektiği şüphe tohumlarından biri de Sadrazamın Pertev Paşa'nın yanına giderek "*ben Reşid Bey gelsin deyü tehir ettirdim, geldiği vakit siz baş başa vererek işinize bakıp beni de geçindirerek yalı borcundan kurtarın*" demesi idi. Geleceğe dair bu senaryoyu gayet kesin gören Akif Efendi'ye göre bundan sonra Pertev'i durdurmak gayet zorlaşacaktı. Kendisini azlettiren ve fakat Pertev Paşa ile arası gayet iyi olan Ponsonby'nin devreye girmesiyle işler Reşid Paşa'nın gelmesinden de evvel tamamen aleyhe dönecekti. Pertev Paşa'nın Ponsonby'yi ayartması ise en kötü ihtimaldi; Pertev Paşa Ponsonby'ye, 'Sultanı İngilizler ile iyi bir korkutmadıkça olmayacak' diyebilir ve Rusya'yı bahane ederek Malta'daki İngiliz donanmasının ihtiyaten Çanakkale'ye gelmesini isteyebilirdi. Akabinde Ponsonby'den işine yarayacak yazılar alarak 'İngilizler mutlaka boğazdan geçmek istiyorlar, müdafaa mümkün olmuyor, İngilizler girdiği gibi Ruslar da Karadeniz

---

291 Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter*, s. 85[b].

292 Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter*, s. 87[a].

293 Rauf Paşa'nın bu hususdaki beyanı "*…diğer şıkkı dahi [=azil meselesi] şimdilik tehir ile Hariciye Nazırı Reşid Bey bendelerinin vürudundan ve Avrupa'ca ahval-i lâzıme anlaşıldıktan sonra icrası ve bir suret dahi müşarünileyhin Avrupa'ca ve bazı mahalce batınen hâli ve niyeti malum-ı acizi değil ise de zahirce olan mesalih-i mülkiye ve meham-ı seniyeyi yolunda rüyet ve gayret etmekte olduğundan iktizasına göre yine istihdamı… Şu şıkların kangısını ziyade tercih ve tensip eylediler deyü sual-i âli-i mülükane buyrulur ise ne diyeyim dediğimde, cümlesinden ziyade hele şu Reşid Bey'in gelmesini bade'l-vürud icrasını tercih ediyorum*" şeklindedir bkz. BOA, TS.MA.E, 713/39.

294 BOA, TS.MA.E, 712/39.

boğazından girerse hâl nasıl olur' şeklinde telaşlı sözlerle zihinleri bulandırması da ihtimaller dahilinde idi. Asıl tehlike, Pertev Paşa'nın bu planla sultanı kendine müracaat etmeye mecbur bırakmasıydı. Bütün muhtemel senaryoları ve zihin bulandırmaya yönelik çabalarını "*bu âdemin yüzünden yine bir bela mı çıkacak, nasıl olacak?*" diyerek sonlandıran[295] Akif Efendi emeline ulaşmış ve II. Mahmud'u etkilemişti.[296] Sultan, Akif Efendi'nin kışkırtmaları ile tehir kararından vazgeçerek istenildiği şekilde azil hattını kaleme aldı. Pertev Paşa 11 C 1253 (12 Eylül 1837) tarihinde Damadı Vassaf Efendi ve biraderi Mühimmat-ı Harbiye Nazırı Emin ile azledildi. Azlin akabinde Pertev Paşa Edirne'ye, Emin Efendi Kütahya'ya, Vassaf Efendi ise Varna'ya sürüldü. Mülkiye nazırlığına Pertev Paşa'nın düşüşünün mürevviçlerinden eski hariciye nazırı Mehmed Akif Efendi/Paşa getirildi.[297] Bu aynı zamanda İngilizlerle bir türlü rayına oturmayan ilişkilerde sadme tesiri yapmıştı. Kısa süre içerisinde efendilikten paşalığa yükselen Akif Paşa, çok geçmeden Pertev Paşa'nın ekibini tasfiyeye girişecekti. Sadece bu kadarla yetinemeyen Akif Paşa, Pertev Paşa'nın ortadan kaldırılması maksadıyla biteviye arizalar kaleme almaktan da geri durmuyordu. Pertev Paşa'nın akıbeti için mesai sarf edenler arasında II. Mahmud tarafından beklenilmedik şekilde seraskerlikten azledilen Hüsrev Paşa da vardı.[298] Pertev Paşa'nın ölümünün gizli olması isteniyordu ve fakat henüz nasıl olacağı kararlaştırılamamıştı.[299] Nihayetinde verilen emir üzerine 6 Kasım 1837

---

295 BOA, TS.MA.E, 712/39.

296 Yabancı kaynaklardaki bir rivayete göre Akif Paşa, Hüsrev Paşa ve II. Mahmud'un damadı Halil Rıfat ile iş birliği yapmış, Pertev Paşa'nın kendisine suikast yapacağına padişahı inandırmıştı. Bir diğer rivayet ise Churchill Vakası'nda Akif Paşa'nın azline kendisini ikna eden Pertev Paşa'ya padişahın kızgın olmasıydı. Küçük düştüğünü düşünen II. Mahmud bundan dolayı onu azletmişti bkz. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 216 ve dipnot 4; Ayrıca Halil Rıfat Paşa ve ekibinin padişahı, tebaasının ve dünyanın gözünde "*nazırının [Pertev Paşa'nın] elinde bir kukla olarak*" görüldüğüne inandırmasına dair rivayet için bkz. NA, FO, 78/305, nr. 216, Ponsonby'den Palmerston'a, 16 Eylül 1837. Sultanın Pertev Paşa ile Mehmed Ali Paşa yakınlığına dair söylentiler hasebiyle Pertev Paşa aleyhine tavır alması, Mehmet Ali Paşa'nın Pertev Paşa'yı aklama yönündeki çabaları üzerine sultanın iyice şüphelenmesi ve Pertev Paşa'yı zehirletmek ve/veya yayla boğdurtmak üzere emir vermesi ile alakalı bkz. PP/GC/PO/362, Ponsonby'den Palmerston'a, 14 Aralık 1838.

297 BOA, HAT, 746/35253, 11 C 1253 (12 Eylül 1837). Tarihi için bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 44-45; NA, FO, 78/305, nr. 212, Ponsonby'den Palmerston'a, 12 Eylül 1837.

298 Hüsrev Paşa'nın sâbık mabeyn kâtibi olan Said Bey'e "*bunlar [Pertev ve diğerleri] Hüsrev kul ve kölesi gibi mal ve canı efendimizin olarak abd-i memlûkü olmayıp*" şeklindeki sözü ve alakalı yazıları için bkz. Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter*, s. 85^{a}, 83^{b}-85^{a}.

299 "*[Pertev Paşa'nın] bir takrib ile tesmimi [zehirlenmesi] tarikini bularak kimse duymadan ne veçhile ve ne suretle olur ise hufyeten kârını itmâm…*" bkz. İBBAK, Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv), nr. 48459. "*…tesmim [zehirleme] suretiyle mi olur yoksa vech-i diğerle mi uydurulur, her ne veçhile uydurulabilir ise sessizce işi bitirilip füc'eten vefat eylemiş gibi cenazesinin defniyle…*" şeklinde verilen emir üzerine Pertev Paşa 3-4 kişinin saldırması sonucunda öldürülmüştür. BOA, TS.MA.E, 580/19 – 9, 7 Ş 1253 (6 Kasım 1837). Pertev Paşa'nın akabinde Vassaf'ın da öldürülmesi şüpheye sebep olacağından onun katlinin Şaban ayının sonuna bırakılmasına dair bkz. TS.MA.E, 580/19 – 13.

tarihinde[300] akşama doğru Pertev Paşa öldürüldü.[301] Osmanlı tarihindeki son siyâseten katil kurbanı olan Pertev Paşa'nın öldürülmesi aynı zamanda bir devrin sona erişini de temsil ediyordu. Pertev'i infaz eden, Akif Paşa'nın taraftarlarından Edirne Valisi Emin, yeni vazifesi olan hariciye nazırlığı için İstanbul'a dönüş yapan Mustafa Reşid Paşa'yı, efendisini öldürdüğü valilik binasında ağırlamıştı. Vefat haberini muhtemelen yolda öğrenen Reşid Paşa'nın üzerinde bu hadisenin yaratacağı kalıcı tesirler ilerleyen devirdeki siyâsî fiillerine yansıyacaktı. Akif Paşa'nın Pertev ve yakınlarına olan düşmanlığı onu Mustafa Reşid Paşa'yı Paris elçiliğine, Ahmed Fethi Paşa'yı da Londra elçiliğine tayin ettirerek merkezden uzaklaştırmaya kadar götürecekti.[302] Fakat bu Akif Paşa'nın son hamlesi olacaktı.

Osmanlı siyâsî atmosferindeki dahili ve harici problemler senkronize bir tutarlılıkla (!) kaynamaya devam ederken II. Mahmud, nizâm odaklı yeni sistem kurma projesini kemale erdirecek son adımları atmaya başlamıştı. Yeniçeriliğin ilgasını müteakip başlayan Tanzimat-ı Askeriye, malî ve mülkî cihetleri de kapsayacak şekilde genişlemeye başlamış ve *Tanzimat-ı Mülkiye* bu vetirede mevzubahis olmuştu. Evvela nezaret ve meclislerin açılmaya başladığı söz konusu süreçte en mühim adımlar atılmaya başlamıştı. Bu vetirede kurulan ilk meclis *Dâr-ı Şurâ-yı Askerî* idi.[303] 1 ZA 1252 (7 Şubat 1837) senesinde kurulan[304] meclisin ilk görüşmesi askerlik müddetin kısalması ve şartların hafifletilmesi ile alakalıydı.[305] Tanzimat-ı Hayriye bahsi de tam bu hengamda,

---

[300] Edirne Valisi Mehmed Emin, Pertev Paşa'nın öldürülmesinde en münasip yerin kendi konağı olacağını düşünmüştü. Hademeleriyle birlikte ağırladığı Pertev Paşa 6 Kasım Pazartesi günü konağına gelmişti. Hademeler farklı bir odada ağırlanmış, Pertev Paşa ise daha evvel suikast tertibinin yapıldığı odaya alınmıştı. Edirne Valisi Mehmed Emin, Pertev Paşa ile bir süre sohbet (!) dahi etmişti. Akabinde 3-4 kişilik suikastçı ekip tarafından Pertev Paşa öldürülmüştü. Mehmed Emin'in kendi ifadesiyle Pertev Paşa'nın, "*çend nefer mutemed ve mevsuk hademe-i bendeganem marifetiyle işi bitirilmiş*"ti. Mehmed Emin'in kendi mührünü taşıyan vesika için bkz. BOA, TS.MA.E, 580/19 – 9.

[301] Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 46-47; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, trc. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 2016, ss. 71-83; Özhan Kapıcı, *Tanzîmât Yolunda Bir Osmanlı: Mehmed Sâid Pertev Paşa (1785-1837)*, s. 119 vd. Ayrıca genel yazışmalar için bkz. Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter*, s. 82^{b}-100^{b}; Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv), nr. 48459, 48475, 48485, 48486, 48487, 48488; Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, TTK, Ankara 2013, s. 42-69; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I ve III.

[302] *Takvîm-i Vekayi*, defa 160, 28 Ocak 1838, s. 1.

[303] Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'nin Selim Sâtı Paşa tarafından kaleme alınan 11 Z 1252 (19 Mart 1837) tarihli nizâmnamesi için bkz. BOA, Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Kanunnâme-i Askeri Defterleri (A.{DVNSKNA.d), nr. 2, s. 39^{b}-42^{a}; Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 351-358; Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, İÜNEK, nr. TY 4178, (cilt/kitap) II/IV, s. 61-66; Ayrıca bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye [Târîh-i Lütfi]*, İstanbul 1302, V, s. 70.

[304] Kuruluş tarihi ile alakalı ihtilaflar bulunmaktadır. Buna dair bkz. Ahmet Yaramış, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2002, s. 140; Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2003, s. 25; Cevat Aksu, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2004, s. 11.

[305] Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 162- 164, 178; Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, II/IV, s. 60-61. Dâr-ı Şurâ Reisi Tayyar Paşa zamanında (1838-1839) muvazzaf askerliğin üç/beş sene olması ve akabinde redifliğe geçilmesine dair seraskerlik şurasında bir layiha kaleme alınmıştı. Ayrıca bu süre esas alınarak münavebe ve kura usulüne geçilmesi planlanmıştı. Her yedi eyaletin bir ordu olarak itibara alınması da yapılması planlanan

1253/1837 senesinde gündeme gelecekti. Seraskerlik şurasında yapılacak görüşmelerde askerî ve malî boyutlarıyla planlanan Tanzimat-ı Hayriye müzakere edilecekti. Tanzimat meselesinin müzakere edilmesini isteyen II. Mahmud, bu bahiste kaleme aldığı hattında memleketteki zulmün defedilmesi, reaya ve fukaranın rahata kavuşturulması, *mülk ü millet*in imarı için defalarca emir verdiğini belirtiyordu. Fakat maliyedeki eski usulden kaynaklı yetersizlikler ve vergilerin fazlalıklarından dolayı hakiki emelleri gerçekleşememişti. Onun arzuladığı şey beldelerin ümranı, kullarının asayiş ve rahatıydı. Padişaha göre böyle devam ettiği müddetçe arzusunun gerçekleşmeyeceği gayet açıktı. Bundan dolayı kara ve deniz dahil olmak üzere askeriye, harp mühimmatı, tersane, tophane ve baruthane-i âmirenin ve sair hususlardaki zaruri ve tabii olan masrafların idare edilebilmesi için bir şeyler yapılması gerekmekteydi. Ayrıca ahalinin hâl ve tahammülü gözetilerek var olan zulümler (*mezâlim*) ortadan kaldırılmalıydı. II. Mahmud, tanrının emaneti olan fakir ve zayıfların yani halkın refahı *niyet-i hayriye*siyle maliyenin başka bir usule konulmasını istemişti.[306]

Bu emir üzerine Seraskerlik Dâr-ı Şurâ'sında görüşmeler yapılmaya başlanmıştı. Meclis, Tanzimat'ı "*maslahât-ı mühimme-i diniyye*" şeklinde niteleyerek, söz konusu problemlerin asıl sebebini vergilerin zulüm derecesine varması şeklinde ifade ediyordu. Bu maslahatın gerçekleştirilebilmesi için yapılması gereken şey, evvela zulüm derecesine varan vergilerin (*rüsumât ve tekâlif*) kaldırılmasıydı. Ayrıca halktan alınan bu fazlalıklar kaldırıldıktan sonra vergiye dahil olan İslâm ve reayadan yıllık olarak belirli miktarda bir vergi (*vergi-yi maktu*)[307] alınmalıydı.

---

hususlardandı. Layiha ve meclis kararı için bkz. BOA, TS.MA.E, 637/36; Ayrıca bkz. TS.MA.E, 643/31. Söz konusu belge her hâlükârda Gülhane Hattı'ndan evveldir. Tayyar Paşa'nın meclis reisliğinin nihayeti itibar alınırsa belgenin 3 B 1255 (12 Eylül 1839) tarihinden öncesine ait olduğu ifade edilebilir. Tayyar Paşa yerine Hacı Reşid Paşa'nın atanması ve tarih için bkz. HAT, 1440/59159; A.}d, nr. 365, s. 106.

306 "*Memalik-i Mahruse-i Şahanemizden def-i mezâlim ve ref-i cerayim ile iraha-i fukara ve raiyyet ve imar-ı mülk ü millet hususlarına bu ana kadar nice kere emr ü tenbihat-ı seniyyemiz sudur etmiş iken umûr-ı maliyede cârî ola gelen usul-i atikanın mazbut ve mahdud olmasıyla tekalif ve mütalebatın taaddüd ve tekessüründen ve sair esbab-ı malumeden naşi dilhah-ı şahanem olan umran-ı bilad ve asayiş ü istirahat-i ibâd kaziyesi şimdiye dek hasıl olamayıp bu hâl üzere kaldığı surette bundan böyle dahi husule gelemeyeceği nezd-i şahanemde mütehakkık olduğuna ve lillahi'l-hamd ve'l-minne tecdid-i kavanin-i mülk ü millet emrinde muvaffakiyet-i şahanemle beraber mülk-i mevrus-ı padişahanemin istihsal-i hüsn-i hâli çaresine bakılmamak bir veçhile karin-i cevaz olmadığına mebni asakir-i berriye ve bahriye ve mühimmat-ı harbiye ve tersane ve tophane ve baruthane-i amiremizin ve sair masarifat-ı tabiiyye ve zaruriyenin idare-i kafiyesi ve ahali ve sekenenin hâl ve tahammülü gözetilerek şu mezâlim ve teaddiyat seyyiesinin temelinden def ü refi ve vediatullah olan fukara ve zuafanın teneffüs ve terfihi niyet-i hayriyesiyle umûr-ı maliyenin üslub-ı ahere vaz'ı zımnında…*" bkz. BOA, HAT, 1618/64.

307 Mehmet Genç, maktu kelimesiyle aynı manada kullanılan mukataanın tanımlarından birini "*vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması*" şeklinde vermektedir bkz. Mehmet Genç, "Mukātaa", *TDVİA,* XXXI(2006), s. 129. Maktu/maktua kelimesi *belirli bir meblağ* karşılığı işletmeye verilen mukataa olarak da tarif edilmektedir bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 329-330. Metnimizde Tanzimat bağlamındaki maktu vergiden kasıt, senede bir kez aynî olarak tahsili mümkün olmayan ve/veya devlet tarafından bu yolun tercih edilmediği vergi kalemlerini nakdî olarak tahsil etmeye karşılık gelir. Bedeli, ederi/tutarı önceden belirlenmiş/sabit, yani götürü usulü/miktarı belli olan vergi ve tahsil edilen tutar manasına gelir. Tanzimat'la birlikte geniş bir yelpazede uygulanmak istenen *gelir düzeyine göre nakdî ve oranı baştan belirli* vergi nizâmıyla, aynî vergilendirmelerdeki

Ülke sathında -henüz tahrire dahil olmayan mahallerin haricinde- tahrir edilen yerlerde asker ve redif olanlar hariç İslâm ve reayanın erkek nüfusu hesaba göre beş milyona yakındı. Fakat bunların bir buçuk milyondan fazlası çocuktu. Ayrıca askerliğe elverişli ve çocuk olanların haricinde, tahrir yapılan yerlerde (İstanbul dahil) vergiye muhatap üç milyon iki yüz bin kişilik nüfus vardı. Bunların her birinden barış zamanı kaydıyla, herkesin hâline göre yüz ellişer kuruş maktu vergi tahsil olunursa senelik 960.000 kese akçe varidat hasıl olacaktı. Söz konusu hasılatın 450.000 kese akçesiyle, yüz elli bin nefer Asakir-i Nizâmiye'nin idare olunabileceği düşünülüyordu (kara ve deniz askeri sınıflarının her biri bin beşer yüz kuruş itibar edilecek, levazımatı ve zabitanı da dahil olacak). 319.000 kesenin de mühimmat ve sair masraflara kifayet edeceği düşünülmüştü. Bu hesaplamalara göre aşar-ı şer'iyye, gümrük, cizye ve zecriye gibi belirli olan eski varidatın fazlasıyla birlikte senelik 196.000 kese akçenin artacağı ön görülmüştü. Ayrıca geçilmesi planlanan maktu vergi usulünde üç milyon iki yüz bin kişinin *her birinden* söz konusu yüz ellişer kuruşluk verginin mutlaka alınması da gerekmiyordu. Lakin her eyalet, liva, kaza, nahiye ve kurada ne kadar İslâm ve reaya varsa, hepsi tekrar tahrir olunmalı ve insanların birbirine nispeten eksik ve fazlalarıyla kaldırabilecekleri derece (*derece-i kudret*) ortaya çıkarılmalıydı. Daha sonra her bir kaza ahalisindeki kişilerden yüz ellişer kuruşluk senelik verginin ne miktar civarında alınması gerekirse, alınacak vergi yekûnu alakalı kazadaki herkesten tahsil edilmeliydi. Verginin, muhatap olan fertlerden eşit (*mütesavî*) şekilde değil *farklı farklı* olarak alınması düşünülmüştü. Söz konusu farklı almaktan kasıt ise senelik verginin beş çeşit (*ûlâ, sânî, sâlis, râbi, hâmis*) itibar edilmesiyle alakalıydı. Aynı zamanda vergi, niceliği açısından *a'lâ, evsat, ednâ* olarak tasnif edilecekti. Birinci sınıf a'lâ, ikinci sınıf a'lâya yakın, üçüncü sınıf evsat, dördüncü evsata yakın, beşinci ise edna olacak şekilde yukardan aşağıya beş yüz kuruştan yirmi kuruşa kadar taksim olunması kararlaştırılmıştı.

Ahalinin bu düzenlemeden haberdar olması gerekeceğinden "*nüfus başına yüz ellişer kuruşluk maktu vergi*" hususunu yalnız memurlar bilecek ve gizli tutacaklardı. Yerel güçler (*vücuh-ı memleketin*) marifetiyle ve devlet tarafından tayin olunacak müdür ve memurların nezaretiyle herkesin senelik vergisi tescil olunacaktı. Vergiye muhatap olanlar içerisinde *kadim*den beri vergi vermeyen imam, hatip, şeyh ve alimler ise emlak ve arazi tasarruf etmedikleri surette kadimde olduğu üzere vergiden müstesna tutulacaklardı. Aynı şekilde, asker iken yaralanarak emekli ve iş göremeyecek derecede

örfî vergi kalemlerinin ve istismarın fazlalığını ortadan kaldırmak planlanıyordu. Buradaki esas gaye istismara mâni olmak, adaleti sağlamak ve hazine gelirlerini öngörülebilir kılmaktı.

olanlar da muaf sayılacaktı velakin normal şekilde emekli olarak askerlikten çıkmış fakat tamamen iş göremeyecek raddede olmayanlar ise diğer ahali gibi vergiye tabi olacaklardı. Senelik vergiye muhatap olacak kesim, erkek nüfusun on iki yaşından yukarı olanlar şeklinde itibara alınacak, söz konusu yaş haddinin altındakilerden (çocuklardan) ise asla bir şey alınmayacaktı.

İkinci husus ise bir mahzuru konu ediniyordu; yukarıda açıklanan vergi sisteminin icrasıyla beraber memleketin tamamında uygulanan ihtisab, damga, yed-i vahid, inhisar ve menafi gibi ticaret ve temettüat gelirleri/vergileri tamamen kaldırılacak, sadece a'şâr-ı şer'iyye, cizye, gümrük ve zecriye vergileri devam edecekti. Fakat dikkat edilmesi gereken esas mesele ahalinin, bunu fırsata çevirerek farklı farklı isimlerle vergi toplamaya çalışacak voyvodalar ellerine düşürülmemesiydi. Ahalinin çeşit çeşit isimlerle vergilendirme, zabit çokluğu ve halka zulmedilmesi gibi problemlerden kurtarılması gerekiyordu. Bundan sonra her mahallin güzelce idare olunması için devlet tarafından İstanbul'dan tayin edilecek *müdiran*, *nüvvab* ve alakalı mahallerden seçilecek defter nazırları, kayıt memuru (*mukayyit*), müftü ve vücuh-ı beldeden oluşacak, yerine göre beş, sekiz veya on kişiden ibaret meclis marifetiyle ve hâkim-i şer' nezaretiyle işler yürütülecekti. Bu şekilde kayıtlar tutulacak, vergi yerli yerinden ve gerekenlerden tahsil edilecekti. Alakalı vazifeliler tahsilden sonra imzalanmış hasılat defterleriyle İstanbul'a döneceklerdi. Hazine-i amireye ait olan aidat taksim edilip devredildikten sonra ayrıca gerekli yerlere (*ashâbına*) paylar verilecekti. A'şâr-ı şer'iyye alınacak mukataa sahiplerinden bazılarının bizzât öşrü hesaplamak (ta'şir etmek) veya adam göndermek arzusunda olma ihtimali vardı ve fakat bu hususa izin verilemezdi. Mukataa, tımar ve zeametlerin çoğu iltizam defterlerine dahil olup cüzî bir kısmı haricinde kalmıştı. Söz konusu cüzî kısmın hasılatları belirlenerek gerek evvelden deftere dahil olanlar gerek yeni usulle hasılatı belirlenecek olanların hepsinin öşrü hazine tarafından hesaplanacaktı. Bu suretle iltizam bedelleri hazineden sahiplerine verilecekti.

Üçüncü olarak, uygulanılması düşünülen maktu verginin hazine-i amirenin usulünü sekteye uğratmaması, Asakir-i Nizâmiye'nin ve sair mühim yerlerin masraflarına birdenbire durgunluk vermemesi gerekiyordu. Ayrıca ahali de gereği gibi temin ve tatmin edilmeliydi. İçinde bulunulan senenin (1253/1837) mukataa, temettüat ve sair gelirlerinin kâmilen arkasını alıp bir sonraki senenin yeni varidatının kolaylıkla tahsil olunması mütalaasıyla, maktu verginin 1253 senesi Martından (r. 1 Mart 1253/h. 16 Z 1253/m. 13 Mart 1838) sonraki ruz-ı hızırdan (r. 23 Nisan 1253/h. 10 S 1254/m. 5 Mayıs 1838) başlayacak şekilde itibara alınmasıyla ilerideki ruz-ı hızıra (r. 23 Nisan 1254/h. 20 S

1255/m. 5 Mayıs 1839) kadar üç taksit ile alınması herkes tarafından daha ehven ve kolay görülmüştü. Söz konusu vakitten başlayarak senede üç taksit ile bu usulün uygulanması münasip görüldüğünden, memurların seçilerek tayin olunması ve ellerine verilecek talimnameler gereği vazifelerini icraya başlamaları uygun görülmüştü.

Tanzimat için planlanan vergiden hasıl olacak 960.000 kese akçenin 450.000 kesesi daha evvel ifade edildiği üzere yüz elli bin kişiden oluşan kara ve deniz askerlerinin masrafları için kullanılacaktı, kalan miktarın 314.000 kesesi de diğer gerekli masraflara karşılık olarak düşünülmüştü. Bu miktarın 40.000 kesesi mamul mühimmat masraflarına, 30.000 kesesi Asakir-i Nizâmiye'den ayrı olarak tersane-i amirenin masraflarına ve 100.000 kesesi matbah-ı amire, zahire ve sair askeri erzak ile zuhur edecek masraflar için hazine-i amireye ayrılmıştı. 54.000 kesesi ise oluşturulması planlanan mecliste bulunacak azaların maaşlarına karşılık olarak düşünülmüştü. Tanzimat için gereğine göre üç dört kaza birleştirilerek üç yüz kaza itibar edilecek ve her kazaya tayini lâzım gelen beş yüz kişiden (her mahalle beş kişi) oluşan meclis azalarına on beşer kese akçe aylıklar verilecekti. Tabi bu ayrım yapılırken her mahallin büyüklüğüne ve tahammülüne göre -fazla ve eksik olarak- oran belirlenecekti. 28.800 kesesi de sekiz müşire ellişer bin kuruş, on altı ferike yirmi beşer bin kuruş, otuz iki livaya on ikişer bin beşer yüz kuruş olarak verilecek senelik maaşa ayrılacaktı. 50.000 kesesi İstanbul'da bulunan vüzera, vükela ve sair hademeye hâl, haysiyet, rütbe ve memuriyetlerine göre verilecek senelik maaşlara ayrılacaktı. 12.000 kesesi dahi daha sonra tanzimi düşünülen tarik-i ilmiye maişetlerine ayrılacaktı. Kalan 196.000 kese ise padişahın masraflarına tahsis olunmak üzere ayrıca "fazla" olarak bırakılmıştı. Bu meblağa fazla denmiş ise de planlanan vergi gelirlerinin tahsil edileceği ilk sene usul değişeceğinden (*teceddüd-i usul*) ihtiyaç zuhur ettiğinde kullanılacaktı. Örneğin, memleket içindeki misafir ve sair kimseler için konak verilmesi usulü artık uygun olmayacağından ve ayrıca sevk ve tayin olunacak Asakir-i Nizâmiye eskiden olduğu gibi evlere taksim olunmayacağından yerleşim yerlerinin/memleketlerin haricinde münasip mahallerde büyük hanlar ve misafirhaneler inşası gerekmekteydi. Bunun için de tabii olarak masrafa ihtiyaç duyulacağından söz konusu fazla miktarın bu senelik yüz bin kesesi sermaye olarak bırakılacaktı. Her yerin "fazla" olarak kalan hissesi mahallerinde tutularak, müdür ve ehl-i meclis marifetiyle uygun yapılar inşa edilecekti. Ayrıca ahaliden kudretsiz olup ziraata sermayesi olmayanlar için de meclis erbabı

marifetiyle ve müdür tarafından sağlam bir senetle gerekli miktarda para borç olarak (*karzan ve tavizan*) verilecekti.[308]

Meclisin çalışmalarında inşa edilen Tanzimat diskuru da gayet dikkat çekici olması bakımından zikre şayandır. II. Mahmud'un tecdid pratiğini yücelten söz konusu diskurda kusur ve hata çoğunlukla memurlara yüklenmektedir. Memurların kabiliyetsizlik ve terbiyesizlikle iş görmeleri neticesi zuhur eden kusurlar sebebiyle "*çok zamanlar fırsatlar zâyi*" olmuştur; on iki seneden beri yani yeniçeriliğin ilgasından bu yana muvazzaf askerlerin sayısı yüz bine çıkarılamayarak elli-altmış bin arasında kalmıştı. Redif ve hassa mansuresi bu süreçte kurulmakla birlikte ne hassa ve mansure ne de rediflerin sayısı Avrupa ve hem civar devletlere nazaran kâfi dereceye ulaşamamıştı. Bundan dolayı, askerliğe elverişli olanların kısa bir sürede talimli hâle getirilmelerine ve Asakir-i Mansure'nin münavebe usulüne dair Dâr-ı Şurâ'da kaleme alınan layiha[309] mütalaa olunmuş ve faydasının aşikâr olduğu ortaya çıkmıştı. Lakin mali kuvvetin askeri kuvvete arzı meselesi zarf-mazruf ilişkisi gibiydi. Yani kara ve deniz askerlerinin sayısının çoğaltılması, harp edevat/mühimmatının ikmali ile devletin kuvvetlenmesi, malî ve mülkî işlerin güzel bir kalıba (*kalıb-ı hasene*) sokulmasına bağlıydı. Cârî olan usul ile bu niyetin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını söylemeye gerek bile yoktu. Merkez ve taşrada vazifeli olan kişilere bu ve benzeri hususlarda yazılan emirler, insanların tabiatında olan "*tama ve irtikab belası*"nın gözlerini perdelemesi ile fayda vermemişti. Ayrıca memleketin her yerinde bulunan *zâlim* yerel güç unsurları ve ayanların kendi menfaatleri için bu gibi şeylere tevessül etmesi insanları cesaretlendiriyordu. Yaptıkları zulümlerden el çekmemeleri bir yana, senelerdir Anadolu ve Rumeli'nden celp olunan mansure, bahriye ve redif neferleri kendilerine sermaye gibi olmuştu. Yalnız bu hususlar

---

308 BOA, TS.MA.E, 597/26 – 1.

309 Bu hususla alakalı bir başka vesikada da devletin dayanağı mali ve askeri kuvvet olarak tanımlanıyordu: "*Askerliğe elverecek nüfus-ı mevcudenin cümlesi muallem olmak üzere devletlü serasker paşa hazretleri tarafından kaleme aldırılarak birer nüshası başka başka cümle memurin taraflarından derdest-i mütalaa olan layiha-i hayriyenin…mütemmim ve mükemmeli olmak üzere müşarünileyh hazretlerinin tasavvur ettikleri, nüfus-ı mevcudeye göre vergi hususu ki çakerlerinin öteden beri emel-i acizanem idi. İnşaallahu'r-rahman şu iki madde-i muazzama ulivv-i himmet-i hazret-i padişahane ile yoluyla ve hakkıyla vücuda gelirse işte ol vakit mülk ve melekût-ı saltanat-ı seniyye mazhar-ı ihya-yı azîm olarak* ***Avrupa'nın nazar u itikadı defaten değişeceğinde şekk ve iştibah olmadığından*** *layiha-i mezkure teemmül ve tedkik ile mütalaa olunmakda olduğu misillü bu maddenin dahi usul ü füruu ve şurut u kuyudu bi'l-mütalaa kaleme alınmak iktiza edip ancak bu husus öbüründen nazik ve dakik bir madde-i mutena olmak hasebiyle vaktine kadar şüyuundan hıfzı dahilen ve haricen ehemm ü elzem olduğuna binaen Bab-ı Seraskerî'den Dâr-ı Şurâ reisi Hüseyin Paşa ile baş katibi ve rical-i devlet-i aliyyeden tophane-i amire nazırı efendi ve Bab-ı âliden dahi Müsteşar Beyefendi ile Amedci Efendi beyninde geceleri kaleme alınıp serasker-i müşarünileyh ile çarkerleri ve memurin-i hamse-i mumaileyhimi tecavüz etmemek ve 'acaba bunların toplanıp söyleştikleri nedir' deyu hatırlara mana gelmemek için layiha-i mezkurenin bazı tetimmatına ve şahsiyata dair mülahazat-ı mukteziye kaleme aldırılmakta olduğu ve günlerin kısalığı ve mesalihin kesreti cihetiyle zaruri geceye uydurulduğu…*" bkz. BOA, TS.MA.E, 581/2. Mali ve mülki hususlara dair layihaların bayrama kadar (Ramazan ise 29 Kasım 1837, Kurban ise 7 Mart 1838'e kadar) gizli tutulması, bu süreye kadar defterdar ve sadrazamın da haberdar olmaları hususu için bkz. TS.MA.E, 581/54. Müşirlik bahsiyle alakalı Abdülmecid devrine dair düzenlemelerle karşılaştırmak için bkz. TS.MA.E, 684/33.

vasıtasıyla ahaliden elde ettikleri akçenin haddi ve hesabı yoktu. Üstelik İstanbul'a gelen tevzi defterleri alakalı yerlerdeki tahsilata muvafık değildi. Muhtelif şekillerde alınan ayni ve nakdi vergiler ile memleketin tamamından hasıl olan gelirin/akçenin onda biri hazineye giriyorsa geri kalanı *yağma*ya gidiyordu. Söz konusu mali zâyiat ile devletin haraplığı artmış ve Mısır meselesi yüzünden Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya bakışları ve itikatları değişmeye başlamıştı. Ahali ise kendisini himaye etmek üzere devlet tarafından ilan olunan hususları artık hükümsüz bir söz bellemeye başladıklarından iyice ümitleri kırılmıştı. Bundan dolayı *vakt ü hâl ve istidad-ı zaman* meselesi (konjonktür) dikkate alındığında "*bu gidişin ilerisi uygunsuz*" görünüyordu. Meclis mazbatasında bu hususla alakalı yer alan ifadeler dikkat çekicidir; izah edilen sebeplerden dolayı "*gözümüz göre göre ve aklımız ere ere*" akıbeti vahim olan bu hâlin çaresine bakmamak, ilahî ihsan olan müceddidliğe sahip böyle bir padişahın zamanını güzelce değerlendirmemek demektir. Bu ise hem sultanın nezdinde mesul olmaya hem de dost ve düşmanların katında dile düşmeye sebep olacaktır.

Bundan dolayı padişahın izni üzere Hacı Saib Efendi, Hüseyin Paşa, Müsteşar Bey[310], Amedci Efendi [Sadık Rıfat] ve Başkâtip Efendi arasında alakalı layiha gizlice müzakere edilmişti. Varidatın arttırılması ve devletin imar edilmesi (*imar-ı mülk*) konularında "esas" kabilinden olarak kaleme alınan layihanın özeti olan hususların yapılması gerekmekteydi. Layihanın özeti ise şu şekilde dile getirilmişti;

İstanbul ve sair topraklarda tahrire/sayıma dahil olan mahallerde mansure, redif ve bahriye askeri olmayan, on iki yaşından yukarı 3.200.000 kişi vardı. Söz konusu İslâm ve reaya nüfusunun her birinden yüz ellişer ve mahallerince yirmişer kuruştan beş yüzer kuruşa kadar senelik maktu vergi alınması planlanıyordu. Ayrıca öşür, gümrük, cizye ve zecriyeden gayrı bütün kadim ve cedit varidat kaldırılacaktı. Fakat kaza birleştirilmesi ve sayım için muharrirler tayini gibi meseleleri de barındıran proje ilk bakışta "*dağdağa ve mugalatalı*" görünüyordu. Fakat her zaman ve her devlette küllî kanun ve kaidelerin başlangıçları sıkıntısız (*tekellüfsüz*) olamayan hususlardandı. Bu tarzda umumî menfaati olan büyük maddeler zahmet ve meşakkat olmadan vücuda gelmiyordu. Başlangıçtaki ağırlık, neticesindeki menfaatlere göre olacağından tartışılan bu hususlar mutlaka icra edilmeliydi. İlk senede olmazsa ikinci senesinde düzelip üçüncü senede de layıkıyla yoluna gireceği düşünülüyordu. Fakat Tanzimat maddesinin en "güç" olan hususu,

[310] 1253'te Hariciye müsteşarı Reşid Paşa iken, Ahmed Hulusi Paşa'nın vefatıyla onun yerine geçmiş ve müsteşarlık Mehmed Nuri Efendi'ye verilmiştir. O sırada Bahriye müsteşarlığı tesis edilmiş ve bu göreve Musa Safveti Efendi getirilmiştir. 1253 senesinde Amedi-yi divan-ı hümayun olanlar ise sırasıyla Mehmed Sadık Rıfat Bey ve Mehmed Şekip Efendi'dir. Reşid Paşa Ş 1253'te İstanbul'a geldi.

yapılacak *nizâmat-ı hasene*nin istikrarına muhalif hareketlerin vukua getirilmemesiydi. Bu ise tamamıyla padişahla alakalı bir meseleydi. Söz konusu mali ve mülki meseleler için Dâr-ı Şurâ-yı Askeriye gibi iki meclis daha kurulmalıydı. Bir tanesi, Babıali'de tahsis kılınacak mahalde veya müdür olacak zâtların konağında on-on beş kişiden oluşmalıydı. Bir de umûr-ı maliye kalemi namıyla hususî bir kalem oluşturulmalı ve alakalı meseleler buraya havale edilmeliydi. Padişahın onayladığı meclis kararlarının/kanunların hilafına hareket eden her kim olursa olsun suçu tetkik edildikten sonra rica, şefaat, rütbe, hatır ve gönle bakılmaksızın cezası verilmeliydi. Bu usul ve kanun hâlihazırdaki idare-i mülkiyeyi esasından değiştirmek (*tağyir ve tebdil*) manasına geliyordu. Vüzera, ulema, vükela, hazine-i amire velhasıl her tarafa *dokunur* büyüklükte bir iş olduğundan icra ve istikrarı ancak padişahın kararlılığına bağlıydı. Vukua gelmeden şüyu bulursa, herkesin hususi menfaatine ve cârî olan usulüne dokunacağından karışıklık çıkacağı da aşikardı. Söz konusu Tanzimat'ın gayesi *ihya-yı mülk* olduğundan hariçten bile ihlal ve ifsada çalışılabilirdi. Bundan dolayı tam manasıyla karar verilene kadar gizli tutulması daha münasip görülmüştü. Devletin tecdit ve ihyası manasına gelen bu husus aynı zamanda hem şimdisine hem de geleceğine de tesir edecek bir projeydi. Nasıl ki imkânsızın imkânsızı olan yeniçeriliğin ilgası gerçekleşmişse bu husus da ancak II. Mahmud'un himmetiyle vücuda gelebilirdi.[311]

10 ZA 1253/5 Şubat 1838 tarihli, Serasker Halil Rıfat Paşa'nın başkanlığında yapılan bir diğer görüşmede ise Tanzimat'ın askerî veçhesine dair müzakereler yapılmıştı. Müzakerelerde evvela devletin askerî ve malî işlerinin birbirinden ayrılmaması gerekliliği üzerinde durulmuştu. Akabinde düşünülen maktu vergi sistemi için Anadolu ve Rumeli arazi ve ahalisinin hendesî kaidelere uygun olarak daireler şeklinde ayrılması gerekliliği üzerinde durulmuştu. Bu plana göre her daire maiyetine göre bir müşirlik itibar olunacaktı. En az 160.000 bin nüfustan oluşacak ve icap ederse bazı mahallere askerî zabitlerden büyük bir kişi tayin olunacaktı. Söz konusu dairelerin de her biri yirmi beşer bin kişiden oluşacak, daireler arası mesafe on sekiz saat olacak ve bu şekilde sekiz kıtaya taksim yapılacaktı. Müşirlerin bulunacağı kıtaya *re's-i mamure* veya *mahruse* ve diğerine *müfreze* ismi verilecekti. Her bir daireye bir hâkim-i şer', müdür olarak tayin olunacaktı. Bu usule evvela Rumeli'nde başlanılması uygun görülmüştü. Rumeli'ndeki Edirne, Sofya, Şumnu, Yenişehr-i Fener kasabaları merkez olacaktı. Söz konusu yerler Mamure-i Edirne, Mamure-i Sofya ve Mamure-i Şumnu

311 BOA, TS.MA.E, 597/26 – 2.

şeklinde veya mamure yerine mahruse ile anılacaktı. Yalnızca Yenişehr-i Fener kasabasının Mamure-i Rumeli olarak adlandırılması düşünülmüştü.

Alakalı yerlerde kurulacak meclislerde kadı, müftü, müdür, musahib, mukayyit yamağı, zabitanın büyüklerinden biri ve redif nazırı bulunacaktı. Ayrıca münavebe ile üç ayda bir değişmek üzere İslâm ve reayadan ve memleketin ileri gelenlerinden üç kişi seçilecekti. Söz konusu meclis erbabı haftanın belirli günleri kendilerine mahsus bir mahalde toplanacaktı. Bütün şer'î ve kanunî meseleleri incelemek meclisin birinci vazifesi olacaktı. İlan edilen ceza kanunnamesi meclis tarafından icra edilecek ve suçlular cezalandırılacaktı. Oluşturulması planlanan daireler ise şöyleydi: Mahruse-i Edirne: re's-i daire-i Edirne, Kıta-i müfreze-i Çorlu, Kıta-i müfreze-i Keşan, Kıta-i müfreze-i Gümülcine, Kıta-i müfreze-i Ahi Çelebi, Kıta-i müfreze-i Zağra-i Cedid, Kıta-i müfreze-i Rusi Kasrı, Kıta-i müfreze-i Pınarhisar; Daire-i Şumnu: re's-i daire-i Şumnu, Kıta-i müfreze-i Kızanlık, Kıta-i müfreze-i Tırnova, Kıta-i müfreze-i Rusçuk, Kıta-i müfreze-i Babadağı, Kıta-i müfreze-i Köstence, Kıta-i müfreze-i Hacı Oğlu Pazarı, Kıta-i müfreze-i Silistre; Daire-i Sofya: re's-i daire-i Sofya, Kıta-i müfreze-i Razlık, Kıta-i müfreze-i Cuma Pazarı, Kıta-i müfreze-i Üsküp, Kıta-i müfreze-i Priştine, Kıta-i müfreze-i Vidin, Kıta-i müfreze-i Lofça, Kıta-i müfreze-i Niş; Daire-i Rumeli: re's-i daire-i Rumeli, Kıta-i müfreze-i Tırhala, Kıta-i müfreze-i Serfice, Kıta-i müfreze-i Manastır, Kıta-i müfreze-i Kırçova(?), Kıta-i müfreze-i Doyran, Kıta-i müfreze-i Drama, Kıta-i müfreze-i Selanik.

Daha evvel Dâr-ı Şurâ'yı Askerî'de yapılan görüşmede *nizâmat-ı hayriye*'nin icrası için nüfus tahriri yapılması ve memurların tayin edilmesi hususu dile getirilmişti. Oluşturulması planlanan dairelerde müdürler olacağından ayrıca memurlar gönderilmesi gereksizdi. Bundan dolayı tahrir meselesi de seçilecek müdürlere ihale edilebilir ve yanlarına katiplerden ikişer kişi kayıt memuru (*mukayyid*) olarak tayin edilebilirdi. Yaklaşan mart ayından üç ay sonra talimnameler hazırlanarak gönderilecek kişilere verilebilirdi. Seçilecek müdürler ilk başta muharrir suretiyle de gönderilebilirdi.[312]

Halil Rıfat Paşa Tanzimat bahsinde layiha hazırlamayla ve meclislerde müzakerelerle uğraşırken, aleyhine kulis faaliyetleri yapıldığından habersizdi. Evvelki layihalardan da anlaşılacağı üzere seraskerlik şurası haricinde ayrı bir meclis

[312] BOA, TS.MA.E, 674/12. Söz konusu düzenlemeler II. Mahmud devri redif teşkilatına dair düzenlemeler sırasında da düşünülmüştü. Bu düzenlemelere dair yazılan layihalarda mali ve askeri işlerin ayrı ayrı idare edilmesi, Anadolu'da belirlenecek numune bölgelerde müşirlikler kurulması ve mali işlerin merkezden atanacak muhassıllar eliyle emaneten idare edilmesi, gelirlerin merkezî hazinede toplanması, görevlilere merkezden maaşlar tahsis edilmesi gibi Tanzimat'ı önceleyen fikirler gündeme gelmişti bkz. HAT, 304/17983 – D, G. Bu hususta II. Mahmud'un "*r'es-i mesele iki şey olup birisi nizâmat-ı askeriyemizin ilerlemesi ve birisi dahi ahali ve fukaranın himayet ve sıyaneti olmağla*" şeklindeki tanzim pratiğinin ruhunu ifade eden beyanı için bkz. HAT, 298/17702.

oluşturulması fikri mevzubahis olmuştu. Padişah da buna sıcak bakıyordu ve fakat söz konusu fikre karşın askerî/siyâsî kanattan bir homurdanma gelmesi ihtimali de her zaman mevcuttu. Bütün bu ihtimaller yanında Halil Rıfat Paşa'nın Pertev Paşa'nın azlinde dahli olan isimlerden biri olduğuna ve taht üzerindeki ihtiraslarına dair söylentiler, aleyhindeki kişiler için gayet müsait bir zemin oluşturmaktaydı. Bu sefer kulis yapan şahıs Mustafa Reşid Paşa'ydı. Reşid Paşa, Halil Rıfat Paşa'nın rüşvet alması ve yapılması planlanan tanzim faaliyetinde problem çıkarması ihtimaline binaen azledilmesi gerektiğine II. Mahmud'u ikna etmişti.[313] Bunun üzerine Halil Rıfat Paşa görevden alınmış ve yerine ikinci damat Mehmed Said Paşa getirilmişti.[314]

Tanzimat bahsinin sınırlı sayıdaki isimler arasında görüşülmesinin akabinde sıra umumî müzakereye gelmişti. Yapılan görüşmede evvela II. Mahmud'un bu meseledeki hattı, akabinde de alakalı layiha okunmuştu. Meclistekilerin mevzuyu değerlendirirken zihinlerindeki esas kaygı konjonktür ve maslahat (*icabat-ı vakt ü hâl ü maslahat keyfiyetleri*) idi. İşbu maslahat kaygısıyla meclisteki umumî kanaat alındıktan sonra ortaya çıkan neticede herkesin bu hususta "*öteden beri*" istekli olduğu anlaşılmıştı. Hâlihazırda var olan -eski- usulle gerek mali kudretin ve gerek askeri kuvvetin ilerleyemeyeceği aşikardı. Ahali ve reayanın ahvali de uygunsuzlaşmak derecesine

---

313 NA, FO, 78/330, nr. 66, Ponsonby'den Palmerston'a, 14 Mart 1838; Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 218-219. Reşid Paşa'nın Halil Rıfat Paşa hakkındaki kulis faaliyeti Gülhane Hattı'nı müteakiben de devam edecektir. Reşid Paşa Gülhane Hattı sonrası da Halil Rıfat Paşa'nın rüşvet aldığına vurgu yapmış ve fakat bu sefer usulsüzlüğe Akif Paşa'yı da dahil etmişti. II. Mahmud'un rüşvet bahsinden/görevine yakışmayacak hareketler yapmasından dolayı seraskerini azletmesi tanzim pratiğine olan sadakatiyle de doğru orantılı bir davranıştı. Paşa'nın azliyle alakalı yapılan resmi ilanda "*bazı etvar ve meslekte seraskerliğe yakışmayacak bazı yolsuz hareketlerden feragat ile tahsil-i temekkün edememesine mebni…*" şeklindeki üstü kapalı satırlar için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 162, 21 Z 1253 (18 Mart 1838), s. 1. Reşid Paşa'nın Halil Rıfat ve Akif Paşa'lar aleyhindeki Gülhane Hattı sonrası arzı için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 2010, s. 115; Halil Rıfat Paşa'nın azlinde Hüsrev Paşa'nın dahli olduğuna ve Akif Paşa'nın düşüşünde de Reşid Paşa'nın katkısı bulunduğuna dair bkz. PP/GC/PO/328, Ponsonby'den Palmerston'a, 21 Nisan 1838.

314 II. Mahmud tayinle alakalı çekincelerini Sadrazam Rauf Paşa'ya "*zinhar derdest olan Tanzimat-ı Hayriye ve Dâr-ı Şurâ-yı Babıali ve Meclis-i Mahsus tertip ve terkibi maddelerine kata tagayyür gelmemesi irade-i katıa-i şahanemiz muktezasından olduğu malumun olduk da serasker-i müşarünileyh [Said Paşa] tarafına vardığında sen dahi bu hususları müzakere birle işlerinize kema-kân dikkat ve ihtimam eyleyesiz*" şeklinde ifade etmişti bkz. BOA, HAT, 469/22932, 15 Z 1253 (12 Mart 1838). Halil Rıfat Paşa'nın azil tarihi için bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 48. Halil Rıfat Paşa'nın azli, II. Mahmud'un alakalı hattındaki Tanzimat'a dair kısımların sansürlenmiş hâliyle resmi olarak "*mevadd-ı askeriye ve sair bazı etvar ve meslekte seraskerliğe yakışmayacak bazı yolsuz hareketlerden feragat ile tahsil-i temekkün edememesine mebni azl ü tebdili lâzım gelmiş*" şeklinde ilan edilmişti bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 162, 21 Z 1253 (18 Mart 1838), s. 1. Yeni serasker ile maliye nazırı Nafiz Paşa arasındaki soğukluk hatırlanacak olursa, Tanzimat'ın görüşüldüğü sıralardaki bürokratik gerginlik ve problemlerin derecesi daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca. II. Mahmud'un çekinceleri bu yönüyle daha da anlam kazanmaktadır. İki ismin arasının bulunmasına dair sultanın arzusuyla alakalı bkz. C.DH, 288/14370, 23 RA 1255 (6 Haziran 1839). Maliye Nazırı Nafiz Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında da anlaşmazlık olduğuna dair bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, İstanbul 1302, VI, s. 4. Tanzimat projesiyle alakalı hassasiyete bir diğer örnek de muhtemel problem zuhuruna binaen Esad Paşa'nın meclis memuriyetinin hoş karşılanmamasıdır: "*Esad Paşa Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye kayd buyurulmuş ise de müşarünileyhin derkar olan mizaçları hasebiyle öyle nazik meclise memuriyetleri pek de yakışık olmayıp müşarünileyh Hüsrev Paşa hazretleri bulunduğu surette aher vezirin bulunması iktiza etmeyerek…*" bkz. BOA, TS.MA.E, 580/21 – 2. Esad Paşa'nın azliyle alakalı ayrıca bkz. *Takvîm-i Vekayi,* defa 165, 6 RA 1254 (30 Mayıs 1838), s. 3.

vardığından sultan tarafından bu meyanda düzenlemeler yapılması için verilen emir tam yerindeydi. Söz konusu layihada, zikredilen hususların esası hakkında konuşmalar yapılmışsa da teferruatı ve tamamlayıcı unsurlarını tartışmak daha gerekli bulunmuştu. Uzun uzun yapılan münazaralardan sonra varılan netice bu *maslahat-ı hayriyenin* bir an evvel düzenlenerek yoluna koyulmasının *farz* mesabesinde olduğu idi. Defaten yani hemen icrası için yaklaşmakta olan ruz-ı hızırdan (m. 5 Mayıs 1838/r. 23 Nisan 1253) başlanılması herkesin arzusuydu. İcra meselesinin en evvel düşünülmesi gereken tarafı ülke sathındaki nüfus ve emlakin tamamen tahrir edilmesi/sayılması ve bütün eyalet ve livaların hendesî olarak taksim edilmesi hususuydu. Ayrıca tahrir hususu evvelden olduğu gibi yalnız isim ve eşkal yazmaktan ibaret olmayıp layihada zikredilen dereceler itibara alınarak herkesin mali kudretinin ortaya çıkarılması gerekiyordu. Bunun ardının alınması da tabii olarak vakte muhtaçtı. Alınması planlanan maktu vergi de tabii olarak tahrirden sonraya sarkacağı için hemen icrası mümkün değildi. Çünkü 1838 senesi iltizamlarının çoğu ihale olunmuş hatta bazılarının peşin taksitleri dahi alınmıştı. Yeni vergi usulünün icra edilmesi durumunda bunların feshedilmesi ve alınan akçelerin geri verilmesi gibi bir problem zuhur edecekti. Fakat askerî idare, varidatının elde olmasına muhtaçtı. Yeni usule geçilecekken eldeki paraları iade ederek masrafları idare etmek güçtü. Üstelik yeni nizâma teşebbüs edildiğinde şimdiki mültezim ve sarrafların ilişkileri tamamıyla kesileceğinden, hazinenin almış olduğu eski vergilerin ileride *usul-i cedide* üzere alınacak vergiye mahsup sayılması da mümkün değildi. *Nizâmat-ı Hayriye* yoluna girene kadar askeri masrafların idaresi için istikraz/borçlanma ihtimali göze alınsa bile bu husus da çarçabuk gerçekleşemezdi.

Yapılması planlanan tanzim faaliyeti malî sistemdeki eski usulün (*usul-i atika*) temelinden değişmesi demekti. Fakat unutulmaması gereken husus, var olanı yıkmanın kolay fakat yenisini vazetmenin zor olduğuydu. Yeni nizâm hayli vakte ve gelire muhtaçtı ve fakat hazinelerin hâlihazırdaki hâli de herkesin malumuydu. *Mahv ile ispat* (yıkmak ile yapmak) arasında, arafta kalmak ise askerî hususlara halel gelmesine sebep olacaktı. Bundan dolayı yeni gelirlere ulaşana kadar askerî meseleler zarardan korunmalıydı. Bunun için de içinde bulunulan senenin gelirleri tahsil edilmeden yeni usule dair herhangi bir ilan ve icra faaliyetine girişmenin uygun olmadığı kararlaştırılmıştı. Fakat bir sonraki seneye tehir edilmesinin de muhtemel zararları vardı:

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ile *bazı taraflar* (Rusya ve Prusya kastediliyor), Osmanlı'nın kuvvetlenmesine sebep olacak böylesine bir maslahatın hayata geçmesini istemediklerinden Devlet-i Aliyye'yi işgal etmek için türlü türlü fesatlara teşebbüs

edebilirlerdi. Fransa ve İngiltere'nin bu tip arzulara meydan vermeyerek Osmanlı'ya kavlî ve fiilî yardım edeceği de aşikardı! Bundan dolayı 1254 senesi martına (r. 1 Mart 1254/h. 27 Z 1254/m. 13 Mart 1839) kadar bu hususun tehiri münasip görünmüyordu. İcra ve tehir şıklarının ortası olmak ve *acilen* faydalarını görmek üzere bu senenin *eski varidatına* dokunulmayarak *hemen* memur ve muharrirler tayin edilmeliydi. Böylelikle hem senenin ortasına doğru tahrir kemale erecek ve hem de hazine-i amirenin arkası alınmış olacaktı. Ancak bu yolla kaldırılması planlanan vergilerden kurtulunabilir ve *kanun-ı cedid* ilan edilebilirdi. Bu fikre göre planlanan maktu verginin 1254 senesi martının başında bir taksiti tahsil edilebilirdi. Mecliste bu hususa oy birliğiyle karar verilmişti. Ayrıca söz konusu meselenin mecliste tekrar tekrar görüşülmesine de karar verilmişti. Mecliste bu kararı veren en mühim isimler Sadrazam Rauf Paşa, Anadolu Seraskeri Said Paşa, Dahiliye Nazırı Akif Paşa, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa, Aydın ve Edirne müşirleri Fethi ve Emin Paşalardı. Bu görüşmeler ayrıca Tophane-i Amire Nazırı Hacı Saib Efendi'nin meclis reisi olduğu ayrı bir toplantıda da tartışılmıştı. Bu toplantıya malumatından dolayı Hüseyin Paşa, Dahiliye Müsteşarı Şerif Bey ve Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi de katılmıştı. Ayrıca katılımcılar arasında Çerkeşli Mehmed Efendi, şurâ müftüsü Hakkı Efendi, şurâ başkatibi, kayıt için Beylikçi Nafi Efendi, eyaletlerin taksimi konusunda oluşan hendese uzmanı ihtiyacı için de mühendishane başhocası Ali Bey vardı.

Bu görüşmeden de anlaşılacağı üzere Akif/Hüsrev Paşa ve taraftarları yapılması planlanan Tanzimat'ın aleyhinde herhangi bir karar almamışlardı! II. Mahmud bu meselenin bir süre daha istişare edilmesini ve oldukça gizli tutulmasını istiyordu.[315]

II. Mahmud'un en şaşırtıcı hamlesi ise Pertev Paşa'yı ortadan kaldırmasına sebep olan Akif Paşa'yı kaderin bir cilvesi olarak azletmesiydi. Halil Rıfat Paşa ile birlikte bir anda gözden düşen Akif Paşa, Pertev Paşa'ya karşı sergilediği tavrın bedelini onun mahmisi Mustafa Reşid Paşa'nın kurbanı olarak ödemeye başlamıştı.

II. Mahmud, Akif Paşa'yı azlederken aynı zamanda sadareti başvekalete çevirmişti. Bu düzenleme ile içi gittikçe boşalan sadrazamlık yerine, geçilen yeni sistemle uyumlu olan başvekalet memuriyeti oluşturulmuştu. Akif Paşa yerine dahiliye nazırı olarak atanan Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa, artık sadrazam değil bütün vükelaya reislik edecek *başvekil* olacaktı. II. Mahmud'un bu hamlesiyle padişahın mutlak vekilliğini deruhte eden bir makam tarihe karışmış oluyordu.[316] Akif Paşa, Pertev

[315] BOA, HAT, 1611/111.
[316] BOA, HAT, 470/23003.

Paşa'nın ekibinden Reşid Paşa'yı uzaklaştıracağını düşünürken, *çark-ı felek* tersine dönmüş ve bir anda kendisi azledilmişti. İstanbul'dan uzaklaştırmak istediği Reşid Paşa'nın Paris'e elçi olarak gönderilmesi meselesi de böylelikle iptal edilmişti.[317]

Sultan Mahmud, eski alışkanlığının da bir devamı olarak "kul"larını rahat bir şekilde harcıyor ve fakat zihnindeki esas proje olan *Tanzimat*'tan ise vazgeçmiyordu.[318] Sıra, Tanzimat-ı Hayriye'nin derinlemesine düşünüleceği ve icrası için plan/program yapılacağı meclislerin kurulmasına gelmişti. Seraskerlikte bir meclis zâten mevcuttu fakat yapılması planlanan düzenlemeler için yetersizdi. II. Mahmud'a göre *nizâm-ı cedide-i müstahsene* aynı zamanda *usul-i atikanın tebdili* manasına gelmekteydi. Bu da son derecede büyük bir *maslahat* olduğundan başka meclislere gerek vardı.

Tanzimat ile alakalı yapılan istişarelerde ayrı meclisler kurulması yönünde verilen tavsiyelere sıcak bakan II. Mahmud'un bu meyandaki değerlendirmeleri;

> "*meclis-i has namı veyahut nam-ı âher ile bendegân-ı saltanat-ı seniyyemizden üç-beş kimesnenin başkaca memuriyetleriyle meclis-i şurâda karar verilen mevadd tekrar meclis-i has memurları ortalarında dahi bi'l-etraf mütalaa ve müzâkere olunarak ve icap eylediği hâlde birbirleriyle muhâbere suretiyle sual ve cevap olunduktan sonra dahi fezleke-i kararları bâb-ı âlimizden taraf-ı şahânemize arz ve istizân olunarak ne veçhle emr ü irâdemiz sudur eder ise ol veçhile icrâsı suretleri mülken ve maslahaten hem fukara ve reâyâ hem din ü devletimiz haklarında mucib-i hayr olacağı*" şeklindeydi.[319]

Bu filizlerin semeresi ise Dâr-ı Şurâ ve Meclis-i Vâlâ olacaktı.[320] Verilen tavsiyelere nazaran dile getirilen çekinceleri de dikkate alan II. Mahmud, Meclis-i Vâlâ için sarayın içerisinde yani kendine en yakın yerde bir mekân tahsis etmişti.[321]

---

317 *Takvîm-i Vekayi*, defa 164, 11 S 1254 (6 Mayıs 1838), s. 2.

318 II. Mahmud'un gücünün zirvesindeyken yahut beklenmedik bir şekilde katlettiği ve/veya azlettiği devlet adamları kendisinin idare tarzının tezahürleri açısından gayet mühimdir. Bu isimler özetle Beylikçi İzzet (maktul), Yusuf Ziya Paşa, Halet Efendi (maktul), Benderli Ali Paşa (maktul), Mehmed Said Galip Paşa, Mehmed Selim Sırrı Paşa, Ağa Hüseyin Paşa, Hüsrev Paşa, Pertev Paşa (maktul) ve Akif Paşa olarak zikredilebilir. Zikredilen isimlerden bazılarına dair detaylar için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, s. 342.

319 BOA, TS.MA.E, 713/73.

320 Meclisin isminin belirlenmesi için sultana sunulan isim örnekleri/listesi ve "*Meclis-i Ahkâmü'l-Adliye*" isminin II. Mahmud tarafından tercih edilmesi ile alakalı bkz. BOA, TS.MA.E, 581/38. Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâ'nın nizâmname ve/veya talimnamesi için bkz. TS.MA.E, 442/33; A.}DVN.MHM, 1/9, s. 13[b]-15[b]. Eksik hâli için bkz. İ.DUİT, 192/3; Meclis-i Vâlâ Defterleri (MVL.d), nr. 561, s. III-V. [Defterin başındaki numarasız sayfalar roma rakamlarıyla tarafımdan belirlenmiştir.]

321 Literatürde, herhangi bir mantıkî/ilmî sebep/ilinti olmaksızın, muhaliflik profilinden ötürü Akif Paşa'ya atfedilen bir vesika, II. Mahmud'u etkileyen bir faaliyet gibi gösterilmektedir. Bu vesikada/arzda Tanzimat-ı Hayriye'nin seraskerlik şurasında görüşülmesi ve yeni oluşturulacak meclis ile alakalı çekinceler dile getirilmiştir. Arzı kaleme alan kişi, daha evvel padişah tarafından alakalı hususlarda kendisine *iki bend beyaz üzerine* hatt yazıldığını ifade etmektedir ki bu hatt, II. Mahmud'un konuyla alakalı yukarıda zikredilen hattı olsa gerektir. Çekinceleri ifade eden arzın yazılmasına sebep olan hatt muhtemelen Sadrazam Rauf Paşa'ya hitaben kaleme alınmıştı. Yani arzın yazarı da muhtemelen Rauf Paşa'dır. Akif Paşa'ya aidiyet üzerine yapılan yorumları nakzedecek en mühim husus, arzı yazan kişinin II. Mahmud ve Reşid Paşa'ya gayet yakın olan Kani Bey ile zikredilen çekinceleri konuştuğunu belirtmesidir. Ayrıca yazılan arz ve şifahi olarak iletilmesi gereken şeyler de Kani Bey vasıtasıyla padişaha bildirilmiştir. Herhalde Akif Paşa, bu denli hassas bir mevzuya padişahın dikkatini çekmek için, bundan en çok rahatsızlık duyacak muhaliflerinin haberdar olmasını istemezdi! Ayrıca alakalı arz, arşiv özetinde de Rauf Paşa'ya

Meclis-i Vâlâ "*Tanzimat-ı Hayriye'nin icrâ-yı icâbât-ı hâliye ve istikbâliyesi zımnında tertibi iktizâ eden meclis*" idi.[322] Meclis-i Vâlâ reisliğine Hüsrev Paşa, Dâr-ı Şurâ reisliğine ise Davud Paşa getirilmişti.[323] Meclis-i Vâlâ'nın kurulmasında olanca titiz ve "acil" davranılıyor, yeni seneye girildiği gibi Tanzimat müzakerelerine başlanılması arzu ediliyordu. Bundan dolayı meclise has olan mühürlerin imaline başlanılmış ve meclis

atfedilmiştir. Arzdaki çekincelere gelince, evvela Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'de Tanzimat bahsinin konuşulmasında bir beis olmadığı belirtilmekte ve fakat devam eden süreçte kurulması düşünülen yeni meclisin yine Dâr-ı Şurâ'ya tahsis edilmesi durumunda malî, askerî ve mülkî meselelerin hepsinin aynı yerde görülmesinin *nüfuz*u buraya kaydıracağı ifade edilmektedir. Şayet meclis Babıali'de oluşturulursa aynı çekinceler mevzubahis olacaktır. Arzın yazarı, Serasker Halil Rıfat Paşa'dan çekincesi olmadığını söyleyerek ileride tayin edilecek yeni seraskerin *ne meslekte* olacağının bilinememesini de bir problem olarak kaydeder. Halil Rıfat Paşa'nın azlinden kısa bir süre evvel yazıldığı belli olan bu arzda, paşanın tebeddülüyle oluşacak muhtemel bir probleme dikkat çekilmesi enteresandır. Bu satırlar, Halil Rıfat Paşa'ya hakikaten güvenen bir beyan olarak okunabileceği gibi, üstü kapalı bir hedef gösterme olarak da anlaşılabilir ki paşanın yakın süre içerisinde Reşid Paşa'nın dahliyle azledilmesi bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Arzda geçen ibare II. Mahmud'u en yumuşak yerinden etkilemeye dönüktür: "*Allah etmesin ki velinimetim efendimin istiklal-i emr ü nehy-i şahanelerine kıl kadar dokunacak sureti tecviz etmekten [ise] ölmek bin kere hayırlı olmağla*". Arzın yazarı devamında, oluşturulması planlanan meclisin ne seraskerlikte ne de Babıali'de kurulmaması gerektiğini belirtir. En münasip mahal II. Mahmud'un zâtına *münasebetli bir mahal*dir (ör. Saray). Hatta meclise verilecek isim dahi padişahla ilişkili ve onu ima edecek bir şekilde olmalıdır (ör. Meclis-i *Vâlâ* ismindeki ululuk atfı padişaha da gönderme yapmaktadır). Arzdaki esas mühim olan husus ise meclisteki görüşmelerin ve alınacak kararların, Babıali vasıtasıyla padişaha sunulup onay alınmadıkça hiçbir hükmü olmamak üzere bir usul ve kanuna bağlanmasıdır. II. Mahmud gibi iktidara şerik kabul etmeyen bir padişahın kuracağı meclisi kendinden bağımsız bir mevkie getirmeyeceği zâten aşikâr ise de söz konusu arzla birlikte kendini bir kez daha teyit etmiş olması muhtemeldir. Hatta Meclis-i Vâlâ'yı saray içerisinde mevkilendirip mekân üzerinden iktidar devşiren padişahın reisliğine de Hüsrev Paşa'yı getirerek, yeni bürokratlara nazaran kadim bir müttefiki/kulu vasıtasıyla istenmeyecek *kudret* problemlerinin önüne en baştan set çekme siyâseti güttüğü ifade edilebilir. Alakalı arz için bkz. BOA, TS.MA.E, 713/90. İlk bakışta, muhtevası hasebiyle olsa olsa Akif Paşa'nın yazabileceği bir metin gibi duran bu arzdaki görüşlerin benzerlerini literatürde reformcu kanat olarak isimlendirilen Reşid Paşa grubunun da dillendirdiğini belirtmek yerinde olacaktır. Reşid Paşa bu vetirede II. Mahmud'a, meşruti monarşi olan (*hükümet-i meşruta*) ülkelerdeki meclis usullerinin uygun olmadığı, Avusturya ve Prusya gibi mutlak monarşi (*hükümet-i mutlaka*) örneklerinin Osmanlı'ya mutabık olduğunu bildiren yazılar kaleme alıyordu. Reşid Paşa'nın, meclis meselesinde istiklal ve kuvvetin padişahta olması gerektiğini vurguladığı yazısı için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 105.

322 BOA, TS.MA.E, 581/62.

323 BOA, TS.MA.E, 580/21 – 2. Seraskerlikten azledildikten sonra bir nevi emekli edilmişçesine sahilhanesine çekilen Hüsrev Paşa'nın Meclis-i Vâlâ reisliğine getirilmesi gayet taktiksel bir manevradır. II. Mahmud'un "*insan şeytanı*" olarak nitelediği Hüsrev Paşa'ya karşı, serkaskerlikten azlinin akabinde yazdığı pohpohlayıcı ifadeler, paşanın daha sonra meclis riyasetine getirilmesine dönük okunduğunda, padişahın Hüsrev Paşa gibi nüfuzlu bir *bende*siyle kurduğu girift iktidar ilişkisi tebarüz etmektedir. II. Mahmud'un "*Benim vezir-i sadakat-semirim Hüsrev Mehmed Paşa! …Sen Devlet-i Aliyyemin ve bahusus zât-ı şâhânemin esdak ve sâdık bende-i mücerreb-kerdesi olduğundan eğerçi mücerred istirahatin için bu defa seraskerlikten infisalin vuku bulmuş ise de yine hakkında teveccühât-ı şâhânem derkârdır ve hatta bu veçhile infisalin kimesne hakkında misli mesbuk şey olmadığından zâtına başkaca bir iftihar edecek şık olduğu zahir ve aşikardır*" şeklindeki lütufkar sözleri için bkz. *Hatt-ı Hümayun*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 764. II. Mahmud'un Hüsrev Paşa hakkındaki olumsuz tavsifi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, TİBKY, İstanbul 2013, I-V, s. 601. Meclis-i Vâlâ azaları ve aylık maaşları: Sâbık Serasker Mehmed Hüsrev Paşa (Reis) (75.000), Emin Beyzade Abdülkadir Beyefendi (12.500), Defterdar Emini el-Hac Mehmed Said Muhib Efendi (15.000), Evaf-ı Hümayun Nazırı Ahmed Ziver Efendi (15.000), Sâbık İhtisap Nazırı Emin Faik Efendi (10.000), Duhan Gümrüğü Emini Mustafa Kâni Bey (12.500), Katib-i evvel Ahmed Atıf Beyefendi (7.500 + zam 2.500), Katib-i sani/Muavin-i Katib-i evvel Mehmed Muhsin Efendi (7.500), Mukayyid Hacı Hüseyin Efendi (3.000). Dâr-ı Şurâ azaları ve maaşları: Davud Paşa (Reis) (15.000), Erzurum Valisi Ayaşlı Esad Muhlis Paşa (Kısa süre sonra mazul) (30.000), Çerkeşli Mehmed Efendi (10.000), Sâbık Tophane Nazırı Mehmed Arif Beyefendi (10.000), Deavi Nazırı esbak Salih Efendi (10.000), Mektubi-yi Sadr-ı Âli esbak Ali Raif Efendi (5.000 + zam 2.500[bir deftere göre 10.000]), Nabi Efendi (5.000), Tersane Müdürü esbak Mehmed Lebib Efendi (5.000), Katib-i evvel Mehmed Nasır Efendi (7.500), Katib-i sani Ahmed Akif Efendi (7.500), Mukayyid Abdürrezzak Efendi (7.500) bkz. HAT, 1663/46; TS.MA.E, 581/6 – 1, 2; A.}d, nr. 365, s. 58; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 50-51. Dâr-ı Şurâ ve Meclis-i Vâlâ'daki müzakerelerin kaydının tutulması maksadıyla ikişer kâtip istihdamı için bkz. HAT, 1242/48290. Meclise memur olanların maaşlarına dair bkz. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 9280, s. 7; nr. 8999, s. 8; Maliye Nezâreti, Masârıfât Defterleri (ML.MSF.d), nr. 18937, s. 2, 5-6.

azalarının talimatları kaleme alınmıştı.[324] Meclisin tesisinden murat "*mesâlih-i din ü devlet ve umûr-ı mülk ü milletin sarf-ı efkâr-ı amîka ile hüsn-i tensîk ve kemaliyle temyiz ve tedkîki niyet-i hâlisesinden ibaret*" idi.[325]

Meclisin ilk faaliyetleri arasında avâid ve câize gibi "hediye" pratiklerini kaldırıp, bunlardan hasıl olan geliri hazineye terk ederek maaş usulüne geçilmesi vardı. Bu meyanda ilk iş olarak Babıali Kalemlerinin ıslahına dair düzenleme yapılması kararlaştırılmıştı. Yazı işlerinden sorumlu olan "kalem"lerin nizâmlarının düzenlenmesi kastıyla ilk iş olarak bir layiha kaleme alınmıştı.

Söz konusu layihada;

Babıali'deki dahiliye ve hariciye kalemlerinin yeni bir kalıba sokulması lâzım geldiği ifade edilmişti. Âmedi odasında yazılan rikab maruzatlarının dahili ve harici olanları birbirinden tefrik edilerek güzel bir şekilde idare edilmesinin çaresine bakılmak üzere dahiliye maruzat kâtibi (*maruzat-ı dahiliye kâtibi*) unvanıyla yeni bir görevli tayini ve hâlihazırda mevcut olan on bir kişilik âmedi halifelerinden beşinin üzerine yeniden bir kişi ilave edilerek toplamda altı kişilik görevli yekûnunun maiyetine verilmesi kararlaştırılmıştı. Söz konusu görevlilerin memuriyetleri ise, dahiliye işlerine dair padişaha takdim edilecek telhislerin ve mabeynden gönderilecek tezkirelerin yazılması ve kaydedilmesi başta olmak üzere bir kâğıt arandığı vakit kolaylıkla bulunabilmesi için kalemde tesisi lâzım gelen bazı düzenlemeleri icradan ibaretti. Söz konusu efendilere "*maruzat-ı dahiliye odası hulefası*" ve ikamet edecekleri mahalle "*maruzat-ı dahiliye odası*" denilecekti. Bu görevlilerin bürokratik sarmalın son ucunda olmaları (*münteha efendiler*) gerekeceğinden ve rikab maruzatının yazılmasına memur olmaları hasebiyle diğer kalemlerin halife ve katiplerinden ayrıştırılmaları/temyizleri gerekiyordu. Bu sebeple âmedci halifelerine verilen maaş ve sair varidat tamamıyla hazineye bırakılarak, söz konusu yeni halifelerin liyakatlerine göre taksim olunması kararlaştırılmıştı. Kendilerine on bin kuruş tahsis edilecekti. Yeni görevlendirilecek efendiler rütbe-i salisenin ikinci sınıfında tutulacaklar, buna göre kendilerine nişanlar tevdi edilebilecek ve halifeler zikredilen bu rütbeleri hiçbir zaman tecavüz edemeyeceklerdi. İçlerinden birisine farklı bir mansıp verildiğinde kaleme dışarıdan biri alınmayacak, söz konusu kadro dahiliye mektupçusu halifelerinin sınıf-ı evvelinden bir kişinin seçilmesiyle

[324] BOA, TS.MA.E, 580/21 – 3; İBBAK, Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv), nr. 48480; HAT, 1626/28. Dua ve tahlis merasiminin ilanı ile yeni seneye girildiği gibi münasip bir zamanda *Tanzimat-ı Hayriye'nin* müzakeresine başlanılması ile alakalı bkz. HAT, 479/23427. Yemin meselesi alakalı olarak ayrıca bkz. TS.MA.E, 581/48. Bu dua ve tahlis merasimi 24 Mart 1838 tarihinde yapılmıştır. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, İstanbul 1302, V, s. 108; Ziya Şakir, *Büyük Türk İnkılabı*, İstanbul 1956, s. 35-36; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 50-51.

[325] BOA, MVL.d, nr. 561, s. 1; nr. 560, s. 1[b]; HAT, 709/33973, 5 M 1254 (31 Mart 1838).

doldurulacaktı. Takvîm-i Vekayi nazırlığı, rütbe-i salise sınıf-ı evvelinin başlangıcı olduğundan, emirlerine "hürmeti" olan Beylikçilik memuriyetinin söz konusu nazırlığın yanına kaydolunması düşünülmüştü. Eğer bu husus padişah tarafından uygun görülürse, maruzat-ı dahiliye katipliğinin Beylikçilik hizmetinin altına kaydedilmesi ve âmedcilik varidatının tamamen kaldırılması için yeniden on bin kuruş maaş tahsis kılınması kararlaştırılmıştı.

Babıali memurlarından ibaret olan rütbe-i salisenin sınıf-ı evvel mütemayizi ve sınıf-ı sanisi, daha önce birbirinden ayırt edilmiş ise de rütbe-i saniye sınıfında olduğu gibi nişanları ayrılmamış olduğundan hâlihazırda câri olan rütbe-i salise nişanı bundan sonra söz konusu rütbenin sınıf-ı sanisine mahsus olmak üzere sınıf-ı evvel nişanlarının biraz daha ağırlaştırılması kararlaştırılmıştı. Çünkü maruzat-ı dahiliye ve hariciye katipleriyle halifelerinin birbirinden ayırt edilmesi gerekiyordu.

Askeri tevcihlere dair yazılan takrirler ve sair sürh işaretli olanlar, hatt-ı hümayun yazılacak emirler sadaret makamı tarafından takdim edilecekti.

Maruzat-ı hariciyenin güzel bir şekilde idare edilebilmesi için tıpkı maruzat-ı dahiliye katibinin sahip olduğu rütbe, nişan ve maaş ile bir kişi de maruzat-ı hariciye kâtibi olarak tayin edilmeliydi. Hariciye kısmının yazı işleri dahiliyeye nispetle daha hafif olacağından âmedi halifelerinden geride kalan altı kişinin bu yeni görevlinin maiyetine verilmesi ve bunların rütbe, nişan ve maaşlarının tıpkı maruzat-ı dahiliye halifeleri gibi düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.

Maruzat-ı hariciye odasında yazılacak şeylerin *umûr-ı düveliye*ye dair senet hükmünde olması hasebiyle, her devletle alakalı bir senelik birikmiş evrakın ayrı ayrı torbalara koyularak korunması, yazılacak resmi telhis, takrir ve tezkire müsveddelerinin de her gün kaydolunması ve yeni seneye geçildiğinde kayıt defterlerinin de yenilenmesi kararlaştırılmıştı.

Söz konusu halifeler altı kişiden fazla olmamalıydı. Şayet fazlası icap ederse atanacak kişi, sultan tarafından verilecek izne bağlı olarak hariciye mektupçusu halifelerinin sınıf-ı evvelinden sağlanacaktı. Sefirlerin serkatiplikleri de memuriyetin "*nezaket ve ehemmiyetine*" göre maruzat-ı hariciye odası ve dahiliye mektupçusu halifelerinden alınacaktı. Tercüman odasındaki kabiliyetli kişilerden birinin de bu aralıkta ikinci serkatip olarak seçilmesi ve serkatipliğe gidecek olan kişiler hangi odada ve sınıfta bulunuyorlarsa ona göre nişan ile gitmeleri ve derecelerinin üstünde nişan kullanmamaları kararlaştırılmıştı.

Dahiliye ve hariciye maruzat odaları birbirinden ayrılacağından ve yapmaları gereken işler "*başka başka*" görülüp yürütüleceğinden harici ve dahili meselelerle alakalı arzlar da mabeyne kendi nezaretleri tarafından takdim edilecekti.

Hâlihazırda mektep odasındaki mevcutlar şu şekildeydi; müsevvid ve mübeyyiz olarak istihdama değer otuz beş kişi, bazı kişilerin maiyetlerinde bulunan on bir kişi, uzun müddet odada hizmet ederek artık ihtiyarlamış on kişi, devamlılığı olmayan on üç kişi, halifelerin çocuklarından düzenli bir şekilde memur olarak tahsilde olan yirmi kişi velhasıl yekûn olarak odada seksen dokuz ketebe mevcuttu. Bunların içlerinden zikrolunan otuz beş kişilik müsevvid ve mübeyyizler ve tahsilde olan yirmi kişilik mülâzımlar işlerinde devamlı olmakla birlikte bulundukları dereceler bir nizâma bağlı olmadığı ve işe yarayanların maaşları dahi "*aşağılı yukarılı*" yani düzensiz olup tek bir biçimde olmadığından söz konusu otuz beş kişinin seçkinlerinden beş kişinin sınıf-ı evvel itibar olunması kararlaştırılmıştı. Ayrıca uhdelerindeki eski varidatlar kaldırılarak aylık 1500 kuruş maaş ve birer rütbe-i rabia nişanı verilmesi kararlaştırılmıştı. On beş kişi dahi sınıf-ı sani addolunarak onların da eski varidatlarının kaldırılması ve kendilerine aylık 1000 kuruş maaş ve birer hâcelik nişanı verilmesi uygun görülmüştü. Geri kalan on beş kişinin de sınıf-ı salis olmak üzere hâlihazırdaki maaş ve aylıklarının devam ettirilmesi kararlaştırılmıştı. Yirmi kişilik halife çocuklarının mülâzım olarak kaydedilmesi öngörülmüş ve harici meselelerle alakalı tahrirler hariciye nezareti tarafından yazıldığı gibi dahili meseleler ile alakalı tahrirlerin de dahiliye nezareti tarafından yazılması kararlaştırılmıştı.

Yirmi kişilik halifelere verilecek senelik maaşın 275.000 (2 yük 75.000) kuruş tutarında olacağı ortaya çıkmıştı. Bunların uhdelerindeki senelik 87.000 kuruş maaş ve 19.320 kuruş atiyye ve 3.720 kuruş mevkuf, mübaşirlik hizmetine dair 7.336 kuruş toplamda 117.376 (1 yük 17.376) kuruşluk bir yekûn tutuyordu. Söz konusu eski varidatları ile yenisi karşılaştırıldığında açığın kapanması için bir senede 157.624 (1 yük 57.624)* kuruşun kendilerine tahsis edilmesi gerekiyordu.

Sınıf-ı evveldekilerden biri şayet odadan çıkarsa yerine sınıf-ı saniden kıdemli ve hak eden biri "*hüner ve marifeti gereği gibi anlaşıldıktan sonra*" padişahın izniyle alınacaktı. Kendisinden boşalan yere de sınıf-ı salisten yetenekli ve kabiliyetli biri

* Alakalı arşiv defterinde "152.624 (1 yük 52.624)" yazmakta ise de hesap yanlış yapıldığından burada tasarrufta bulunmak mecburiyetinde kaldım.

sokulacak ve ondan boşalan yer de maiyetlerindekiler veya mülâzımlardan biri ile karşılanacaktı.[326]

On kişilik ihtiyarlar da devamlılıktan mazur görülecek, odanın işine pek de yaramayacakları aşikâr olmasına rağmen emektarlardan olmaları hasebiyle maaşlarına dokunulmayarak kayd-ı hayat şartıyla devam ettirilmeleri sağlanacaktı. Söz konusu emektarlardan boşalan maaşlar ise hak eden mülâzımlara verilecekti. Eski varidattan geriye kalan şeyler ise hazineye dahil edilecekti.

Odaya devama rağbet etmeyen on üç kişinin uhdelerinde bazı varidat var ise de bunların çoğu "*acezeden*" olduklarından kendilerine dokunulmayacaktı.

Evvelki nizâmda halife çocuklarının odaya memur olmaları tabii kabul edilmişken bu uygulamanın icra edilecek yeni usule aykırı olması dolayısıyla halife çocuklarından memuriyete girmek isteyen olur ise, yaşı on beşten yukarı ve okuma yazma bilenlerin mülâzım olarak kaydolunması ve mülâzımların da yirmi beş kişilik kotayı aşmaması kararlaştırılmıştı.

Hâlihazırda mektupçuluk maaşı 6.000 kuruş olup, ekstra maden kalemi mukataacılığından aylık 1.000 kuruş bağlanmıştı. Fakat eski varidatlar hazineye bırakılacağından ve mektupçuluk hizmetinde bulunanlar "*vakit ve hâle göre*" aylık 7.000 kuruş ile de idare edemeyeceklerinden, dahiliye mektupçusu olanların eski maaşlarına 2.000 kuruş zam olunarak muktubi kalemi hasılatı 9.000 kuruşa çıkarılacaktı. Odada serhalife olan kişiye bundan böyle halifeler müdürü (*müdir-i hulefa*) denileceğinden, kendisinin maaşının tıpkı hariciye halifeleri müdürü gibi 2.000 kuruş olması gerekmekte ise de evvelki maaşı 4.000 kuruş ve senelik 15.000 kuruş atiyye, mevkuf ve mübaşirlik geliri olduğundan yeni düzenlemede zâtına mahsus olarak eski maaş ve gelirlerine mukabil aylık 5.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı.

Hâlihazırda hariciye nezareti makamından Osmanlı sefirlerine yazılacak tahrirler âmed odasında ve hariciye işlerine dair diğer yazılar da mektupçu odasında yazılmakta ise de güzel bir nizâma bağlı olmamalarından dolayı evrak ve kayıtlar karmakarışık bir hâle gelmişti. Ayrıca sefirlere yazılan mühim ve acil yazılar vaktiyle yetiştirilemiyordu. Dolayısıyla hariciye işleri ile alakalı yazışma maddesinin düzgün bir usule kavuşturulması gerekmekteydi. Hepsi bir kalemden çıkarak dağınıklıktan (*teşettütten*) kurtulunması, bugünkü kâğıdın yarına bırakılmaması, müsveddelerin dahi maruzat odası usulünce kaydettirilmesi ve bütün evrakın tertip ve korunmasına bakılmak üzere hariciye

[326] Babıali kalemlerinde yapılacak söz konusu atamaların imtihan usulüyle yapılmasına dair bkz. BOA, HAT, 484/23757.

mektupçuluğu unvanıyla bir kişinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Dahiliye mektupçusunun maaşına muadil olmak üzere aylık 9.000 kuruş tahsis olunmuş ve rütbe ve nişanı da dahiliye mektupçusuna denk olarak düzenlenmişti. Hariciye mektupçusu odasının dahiliye tarafı kadar yoğunluğu olmayacağından on beş kişinin kâfi olduğu öngörülmüştü. On beş kişinin içerisindeki on kişilik yekûn iki gruba taksim edilmiş ve kalan beş kişilik kısım ise mülâzım olarak belirlenmişti. Söz konusu on kişilik kısmın içerisinden seçilen beş kişiye sınıf-ı evvel itibarıyla rütbe-i rabia nişanı ve 1.500'er kuruş maaş tahsisi kılınmıştı. Diğer beş kişiye de sınıf-ı sani itibarıyla hacelik nişanı ve 1.000'er kuruş maaş verilmişti. Beş kişilik mülâzımlara ise nişan verilmeyerek 250'şer kuruş maaş tahsis edilmişti. On beş kişilik halife ve mülâzımları serhalife makamında "*layıkıyla kumanda etmek için*" maruzat-ı hariciye odasındaki altı kişi ve âmedi halifelerinden ehliyetli bir kişinin halifeler müdürü (*müdir-i hulefa*) unvanıyla tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Müdür, maruzat odası halifeleri gibi 2.000 kuruş maaş ve rütbe-i salisenin sınıf-ı sanisi nişanı ile tayin edilecekti. Bu odaya halife alınması gerektikçe, dahiliye mektupçusu odası halifeleri ve birtakım mülâzımlar hariciye tarafı mülâzımlarına alınabilecek ve gerektiği takdirde Divan-ı Hümayun mühimmecilerinden dahi hariciye mektupçusu halifelerinin sınıf-ı sani ve mülâzımlarına ilhak yapılabilecekti. Sınıf-ı evvele birinin alınması gerektiğinde sınıf-ı saniden alınacak, dahiliye ve hariciye mektupçuları halifelerinin sınıf-ı sanisine dahil olanlar nişanları münasebetiyle hacelik rütbesine sahip olacaklardı. Bu aynı zamanda hacegan tarikine girmek demek olduğundan onlar için ayrıca hacelik verilmesine de gerek olmayacaktı. Bunun gibi daha aşağı mevkide olanlara da bu yüzden hacelik verilmeyecekti.

Hâlihazırda tercüme odasında bulunan on dokuz kişinin içinden on üç kişi ikiye taksim edilip beşi evvel ve sekizi sani sınıf olarak belirlenmişti. İçlerinde yeni memur olmuş ve başlangıçta olan beş kişi mülâzım tayin olunacaktı. Mütercim-i evvel bulunan Safvet Efendi tecrübe ve yeteneğiyle herkesten üstün olması hasebiyle sahip olduğu rütbe-i rabia nişanı, rütbe-i salisenin sınıf-ı sanisi nişanı ile değiştirilerek maaşına 2.000 kuruş zam yapılması ve sınıf-ı evvelin üstünde tutulması kararlaştırılmıştı. Sınıf-ı evvelde bulunacak efendiler ile bir odada oturarak mektum ve mühimme evrakının tercüme edilmesi ve beyaza çekilmesi hususlarında onları kumanda edecekti. Sınıf-ı evvelde olan beş kişinin de eski maaşları kaldırılarak seviyelerine göre 1.500'er kuruş maaş bağlanacak ve nişanı olmayanlara dahi birer adet rütbe-i rabia nişanı verilecekti.

Budan böyle tercüme odasına kimsenin gelip gitmemesi kararlaştırılmıştı. Sınıf-ı evvele birinin alınması icap ettiğinde de sınıf-ı sanide olup diğer odada dil öğrenen

efendilerin "*tercüme ve tekellümde*" maharetli olanlarından ve "*iffet ve istikameti*" tecrübe edilenlerden biri alınacaktı. Alınan kişiden doğan açığı karşılamak üzere sınıf-ı saniye mülâzımlardan münasip olanı sultanın izniyle seçilecekti. Sınıf-ı sanide bulunacak sekiz kişiye birer adet hacelik nişanı ile 1.000'er kuruş ve mülâzımlara da 250'şer kuruş maaş verilmişti. Hepsinin tabakalarının eşitliğine (*tabakat-ı mütefavite*) göre istihdamları için çalışılacaktı.

Muallimler, başlangıçta (*mübtedi*) olanların ilerlemesi için çabalıyorlar ve padişah tarafından da sayıları arttırılıyordu. Bir iki muavin olmadığında hocaların dikkat etmesi zor olacağından, sınıf-ı evvelde olanlardan Halis ve Naci Efendiler her gün ders yapılan odaya gelerek talebelerin derslerini müzakere ve tekrar etmelerini sağlayacaktı. Ayrıca talebelerden Arapça ve Farsça'ya vakıf olmayanları da bu dillerde maharetli biri olan Samil/Şamil Efendi okutacaktı. Muallim ve muavinlik edecek kişilere de şevk ve gayret olması için sınıf-ı evveldekiler gibi 1.500'er kuruş maaş ile nişan verilecekti.[327]

Babıali kalemlerine dair düzenleme sırasında ayrıca taşralarda bulunan müşir ve feriklerin gelirleri de mevzubahis edilmişti. Her tarafta asakir-i mansure ve redif bulunmasından dolayı aylıklı asker istihdamına muhtaç olmayacakları ve dairelerinin yoğunluğunun azalacağı düşünülerek harcamalarının da azalacağı ön görülmüş ve bu sebepten ileride pratiğe geçecek *Tanzimat-ı Dahiliye* ile masraflarında tenzilata/azaltmaya gidilmesi kararlaştırılmıştı. Şayet icap ederse maaşlarına zam da yapılacaktı. Vükela ve memurların her sene gönderdikleri hediye-behalar artık alınmayacağı için yapılması düşünülen tenzilat verecekleri hediye-behalara mukabil sayılacaktı. Ahaliye zulmetmeden ve Tanzimat-ı Hayriye'ye dokunmadan gelir tedarik etmenin bu kesinti/maktuiyyet usulünden başka bir çaresi yoktu. Nezaretlerde bulunan isimlerden müşirlik rütbesinde olup, merkez ve taşrada bulunan müşirlerin maaşlarının eşitlenerek aylık 75.000 kuruş olarak belirlenmesi düşünülmüştü. Taşrada maaşı 25.000 kuruş olan müşirlerden ve maaşı 60.000 kuruş olan feriklerden 20.000'er kuruş aylık tenzil yapılırsa senelik 1.380.000 (13 yük 80.000) kuruş hazineye kalacaktı. Maaşa dahil olmayan Rumeli, Silistre, Elviye-i Hamse, Erzurum, Aydın ve Sivas müşirleri, Bosna ve Trabzon valileri, Vidin muhafızı ve sair memurlar tarafından her sene vükela ve memurlara gönderilen hediye-behalar dahi kesinti suretiyle hazine tarafından alınarak maaşlar tertip edilmişti. Kurulan Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâ'ya memur edilecek kişilerin 2.600 keselik maaşları da bu şekilde "*çıkıştırılmıştı*". Maaş hususunun bir mahalden

[327] Babıali kalemlerinin ıslahına dair layiha için bkz. BOA, MVL.d, nr. 561, s. 1-5; Ayrıca bkz. MAD.d, nr. 8989.

görülmesinde kolaylık olmasından dolayı defter harcı gibi uygulamalardan da vazgeçilerek, buralardan gelen paranın da hazineye bırakılması kararlaştırılmıştı. Böylelikle bundan sonra vükela ve memurlardan hiç kimseye bir akçe dahi hediye göndermek gerekmeyeceğinden bu husus, maaşlarında kesti yapılacak kişilere yazılarak haber verilecekti. Yeni maaş sistemine 1254 senesi muharreminin başlangıcından itibaren geçileceğinden eski varidatlar da ona göre hazineye terk edilecekti.[328]

Babıali kalemlerinin ıslahına ve maaş sistemiyle birlikte hazineye gelir sağlanmasına dönük projeyle[329] ilgili yukarıdaki izahlar II. Mahmud tarafından da olumlu karşılanmıştı. Söz konusu projenin mali yükünün karşılanması için çalışmalara başlanılacak ve Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasına kadar maaşlara karşılık bulunacaktı.[330] Dâr-ı Şurâ ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakerelerin akabinde "*derdest olan Tanzimât-ı Hayriye'nin hüsn-i icrâsına kadar maaşlara karşılık olarak varidât tedâriki hususunun dahi bundan eslem tariki bulunamayacağından*" gereği gibi icra edilmesini isteyen II. Mahmud'un deyimiyle "*müstevfî maaşlar tertibinden murâd-ı şâhânemiz şer'an ve dinen ve aklen ve mülken memnu ve muzırr olan irtişâ madde-i kerîhesinin külliyen ref ve imhâ[sı]*" idi.[331]

---

328 BOA, MVL.d, nr. 561, s. 6. Bu konuda ilk teşebbüsler Hüdavendigar'da başlamıştı. İstanbul'a yakın mahallerden bu tip uygulamalara başlanılması gayet dikkat çekicidir. Gülhane Hatt'ının tatbik olunduğu yerler de buna benzer şekilde merkeze hemcivardır bkz. HAT, 1288/49988. 21 S 1254 (16 Mayıs 1838) tarihli taşra memurlarına gönderilen alakalı tahrirat için bkz. MAD.d, nr. 9280, s. 1; Ayrıca bkz. Yüksel Çelik, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15(2006), s. 41-42. Osmanlı'daki caize pratiğini maaş sistemine geçişte bir kriter/basamak olarak değerlendiren teferruatlı bir makale için bkz. Muzaffer Doğan, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7(2002), s. 35-74.

329 Söz konusu yeni sistemle verilecek yeni maaşlar ve kaldırılan hediye, caize ve benzeri uygulamalardan hazineye aktarılacak gelirler için bkz. Ek II. II. Mahmud devri maaş sistemine geçişi konu alan detaylı bir makale için bkz. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20(2009), s. 33-68.

330 "*…Babıâli aklâmının hüsn-i nizâma rabtıyla memurîn ve hulefâ ve ketebesinin ol vechile memur tayin kılınmaları ve avâid ve cevâizin kâffeten hazineye terkiyle atîk ve cedîd memurîne maaşlar tertibi münâsib olup müşîran ve ferîkan ve sair memurinden alınacak akçe dahi göndermekte oldukları hediye-behâlara mukâbil demek olarak bi-avnihî teala* ***tanzimât-ı hayriye****nin icrâsına kadar verilecek maaşlara zulümsüzce bir karşılık bulmak suretinde ise de çünkü kâffe-i memurîne mesâlih-i memuresini mübeyyin verilecek talimnâmeler ile her memurun zuhûru muhtemel olan cünha ve tekâsülüne göre mücâzât-ı mütefâviyesi kanunnâmesi dahi Dâr-ı Şurâ-yı Babıâli'de kaleme alınıp Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de dahi tetkik olunacağından işbu nizâmât-ı aklâm ve teferru eden keyfiyât ve hususiyle maaşların rütbe-i münâsibede olup olmadığı ve maaşlara mukabil tertip olunan akçenin ol veçhile alınmasında beis olup olmayacağı suretleri dahi teberrüken ve teyemmünen en ibtidâ müzâkere olunmak üzere Dâr-ı Şurâ-yı Babıâli'ye havale olunarak oradan dahi hasbe'l-usul Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmek üzere hususât-ı muharrerenin icrâ-yı iktizâlarına ibtidâr olunsun*" şeklinde II. Mahmud'un hattı için bkz. BOA, MVL.d, nr. 561, s. 5, 5-8 M 1254 (31 Mart – 3 Nisan 1838).

331 "*…derdest olan Tanzimât-ı Hayriye'nin hüsn-i icrâsına kadar maaşlara karşılık olarak varidât tedâriki hususunun dahi bundan eslem tariki bulunamayacağından ber-vech-i karar icrâ-yı iktizâlarına ibtidâr olunsun. Ancak vükelâ ve memurîn-i saltanat-ı seniyyemize bu veçhile müstevfî maaşlar tertibinden murâd-ı şâhânemiz şer'an ve dinen ve aklen ve mülken memnu ve muzırr olan irtişâ madde-i kerîhesinin külliyen ref ve imhâsıyla umu[r]-ı devlet-i aliyyemizin ve mesâlih-i ibâdın garaz karıştırılmayarak tensîk ve rüyeti ve bu cihetle memâlik-i mahrûse-i şâhânemizin istihsâl-i mamuriyeti kazâyâ-yı nâfiasından olmağla cümle memurînin vazife-i zimmet-i memuriyetlerini mübeyyin iktizâ eden talimnâmeler ile beraber her memurdan zuhuru muhtemel olabilecek cünha ve tekâsülün derecât-ı mü[te]fâvitesine göre ceza kanunnâmesi tanzim olunması[nı] dahi mukaddemce emr ü irâde etmiş idim. İşte bu irtişâ madde-i fecîası dahi mücâzât-ı şedîdeyi icap edecek şeylerden olmağın hîn-i müzâkerede bu fıkra dahi dermeyân olunarak ceza kanunnâmesine derç kılınsın. İşbu talimnâmeler ve ceza kanunnâmesi*

Tanzimat bahsi yukarıda ifade edildiği üzere evvela Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'de görüşülmüş ve bir mazbata hazırlanmıştı. Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâ-yı Babıâli'nin kurulmasıyla birlikte alakalı görüşmeler daha fazla bir katılımla tartışılmaya başlandı. Bu meyanda evvelki seraskerlik mazbatası, yakın geçmişin bir muhasebesi olarak ilk görüşülen husus olacaktı. *Nizâmât-ı Hayriye*'ye dair seraskerlikte yapılan görüşmelerde Tanzimat, özet olarak ahalinin zulümden kurtarılması gayesini güden bir çaba olarak ifade ediliyordu.[332] Nüfus başına yüz ellişer kuruşluk bir vergi tahsis edilmesi ve a'şâr-ı şer'iye, gümrük, cizye, zecriye vergileri olduğu gibi bırakılarak ihtisap, damga gibi ahaliden alınan diğer vergilerin ilga edilmesi ve bunun icrası için de Rumeli'nin birkaç kıtaya taksim edilerek tahrir edilmesi için muharrirler tayinine dair hususları içeren bir layiha hazırlanmış ve fakat II. Mahmud bu hususun müzakeresinin Babıâli'de oluşturulan Dâr-ı Şurâ'da yapılmasını istemişti. Yapılan müzakerelerde alınan eski vergilerle, alınması planlanan yeni verginin iyi bir mukayesesi yapılmadan bu işe girişilmemesi gerekliliği ifade edilmişti. Bunun için hazine varidatı, tersâne-i âmire ve sair yerlerin "*maktu suretiyle*" gelir miktarının anlaşılması gerektiğinden evvela alakalı varidat defterlerinin incelenmesi kararlaştırılmıştı. Söz konusu kararı tasvip eden II. Mahmud'a göre vergi maddesi Tanzimat'ın esasıydı. O, Tanzimat hususundaki arzusunu zulmü defederek sahih mamuriyete ulaşmak olarak ifade ediyordu.[333] Dâr-ı Şurâ meclisi Babıâli'de, Meclis-i Vâlâ ise Topkapı Sarayı'ndaki Gülhane Kasrı'nda toplanacaktı.

kararlaştıktan sonra artık hiç hatıra ve gönle bakılmayarak her kim ve kangı rütbede olur ise olsun mücâzât-ı mukarreresi icrâ olunacağı ve mürteşî ile beraber râşi olanlar dahi tedip kılınacağı ve bu hususun taraf-ı şâhânemizden hafî ve celî tah[k]îk ve taharrîsinden hâlî olunmayacağı der-kâr ve aşikâr olmağla… " şeklinde II. Mahmud'un hattı için bkz. BOA, MVL.d, nr. 561, s. 13; nr. 560, s. 1[b], 8 M 1254 (3 Nisan 1838). Maaş meselesi ile alakalı hatt-ı hümayun sureti, ayrıca pasaport ve tehaffuz/karantina usulü ile alakalı yapılan yenilikler için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 164, 11 S 1254 (6 Mayıs 1838), s. 3-4. Karantina bahsi de *Tanzimat-ı Hayriye* minvalinde değerlendiriliyordu. Bu bahisle alakalı olarak karantina defterindeki satırlar Tanzimat diskurunu yansıtması bakımından gayet mühimdir; "*…asr-ı mehâsin-hasr-ı şehriyârîlerinde nev be nev zuhura gelen* ***tanzimât-ı hasene ve tensîkat-ı müstahsene*** *âsâr-ı celilü'l-mikdârından madûd olmak…*" bkz. BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d), nr. 1714, s. 2, 27 M 1254 (22 Nisan 1838).

332 "*…memâlik-i mahrûsetü'l-mesâlik-i mülûkâne ahâlisinin fi-mâ-ba'd zulüm ve teaddiden rehâ-yâb olmaları niyet-i hayriyesiyle derdest-i mülâhaza ve müzâkere olunan Tanzimât-ı Hayriye evvelce Dâr-ı Şurâ-yı Seraskerî'de memurîn beyninde bazı mertebe lede'l-müzâkere…*" bkz. BOA, BEOAYN.d, nr. 1729, s. 4; HAT, 1604/92 – 1, 28 M 1254 (23 Nisan 1838).

333 II. Mahmud'un hattı aynen şöyledir; "*Tanzimât-ı Hayriye'nin esası olan vergi maddesinin kararlaştırılması vâkıâ evvel emirde hazâin-i şâhânemiz mürettebâtının layıkıyla bilinmesine mütevakkıf olmağla işte şimdi tamâm-ı maslahata yoluyla teşebbüs olunmuş oluyor. Bu husus mevâdd-ı nâzikeden olarak buna kemâliyle sarf-ı efkâr olunmak icâb edeceği müsellemdir ve bundan murâd-ı hümâyûnumuz ref-i mezâlim ile mamuriyet-i sahiha istihsâli kaziyesinden ibâret idüğü gayr-ı mübhem olmağın ana göre meclislerde tedkikât-ı lâzımeye itinâ ve ihtimâm olunsun.*" bkz. BOA, BEOAYN.d, nr. 1729, s. 5; MVL.d, nr. 561, s. 22; nr. 560, s. 6[a]; HAT, 1604/92 – 2, 28 M 1254 (23 Nisan 1838). II. Mahmud'un Tanzimat'ın esası olarak zikrettiği vergi maddesi Gülhane Hattı sonrasında da aynı keyfiyette anılacaktır; "*Tanzimât-ı Hayriye'nin rükn-i rekîni olan vergi maddesinin…*" bkz. HAT, 1354/52896 – A.

Sultan bilfiil meclislere iştirak etmiyordu. Lakin her an gözetlendiklerini hatırlatırcasına meclise kendi tasvirini göndermeyi de ihmal etmemişti.[334]

Bu sırada yapılması istenen Ceza Kanunnamesi[335] de Dâr-ı Şurâ'da hazırlanarak Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş, umumî kabul görmesi üzerine yürürlüğe konularak gerekli yerlere gönderilmesi için kanunnamenin basılması kararlaştırılmıştı.[336] Ayrıca hediye usulünün kaldırılmasından dolayı bunun da Ceza Kanunnamesi'nde zikredilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Peygamberin sünnetinde olan hediyeleşmenin yasaklanamayacağı göz önünde tutularak rüşvet ve iltimas olacak pahalı ve külliyetli şeyler haricinde ufak hediyelere karışılmayarak arta kalanların cezaya tabi tutulması hususu da kanunnameye eklenmişti.[337] Ayrıca seyfiye ve kalemiye kesimine yapıldığı gibi ilmiye sınıfı için de bir ceza kanunnamesi yapılması kararlaştırılmıştı.[338] Kısa süre içerisinde Tarik-i İlmiye Ceza Kanunnamesi de hazırlanmış ve yürürlüğe girmişti.[339]

Her iki ceza kanunnamesi de İslâm hukukunda örfî hukuk kapsamına giriyordu. Tanzimat-ı Hayriye'nin temellerini oluşturması bakımından söz konusu kanunnameler gayet ehemmiyetlidir ve fakat bugüne değin muhtevasındaki temel atıf ve nüanslar gözden kaçırılmış gibidir. İleride ilan olunacak Gülhane Hattı'nın esasını oluşturan

---

334 *Takvîm-i Vekayi*, defa 164, 11 S 1254 (6 Mayıs 1838). Gönderilen tasvir için teşekkür edilmesine dair bkz. BOA, HAT, 710/34013, 12 M 1254 (7 Nisan 1838); MVL.d, nr. 561, s. 15.

335 Ceza Kanunnamesi için bkz. BOA, HAT, 1242/48294; MAD.d, nr. 23772; Ayrıca bkz. *Kanunname-i Ceza*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire), RA 1254. 1256/1840 senesi ceza kanunnamesi ile krş. C.ADL, 17/1034; *Kavanin ve Nizâmat Mecmuası: Kanunlar, Layihalar, Evamir ve Muahedeler*, İBBAK, Belediye Yazmaları, nr. 12, s. 11[a]-14[a]. 1838 Ceza Kanunnamesi'nin hazırlanmaya başladığı zaman diliminin meclislerin tertip edilmeye başladığı sıralara denk geldiğini gösteren detay için bkz. TS.MA.E, 581/60.

336 Ceza Kanunnamesi ile alakalı II. Mahmud "*Mukteza-yı irade-i hümayunumuz üzere kaleme alınan Ceza Kanunnamesi'nin mevadd-ı mündericesi yolunda olup cümleye malum olduğu üzere rüteb-i samiye ashâbının itibar ve haysiyetleri her bir efal ve harekâtlarını şer'-i şerifin ahkâm-ı münifesine ve emr-i ulu'l-emre tatbik ve tevfik eyledikleri hâlde cârî ve meri olarak aksi hareketleri vukuunda sefele-i nas ile beraber ve belki daha ebter olacaklarında şüphe olmamağla mevadd-ı muzırrada bulunanlara tamam böyle mücazat-ı mütesaviye icrası iktiza eder. Kanunname-i mezkure ila maşaallahi teala bundan böyle düsturu'l-amel tutulmak ve bir de meclislerde bu misillü kavanin başkaca bir deftere kaydolunmak ve bundan böyle ilerüde dahi icab ettikçe bazı mevadd-ı münasibe derci caiz olmak üzere ber-vech-i istizan icra-yı iktizasına ibtidar olunsun*" diyecekti. "*Nizâmat-ı ber-güzide*" ve "*kavanin-i pesen-dide*" gereği olarak yapıldığı söylenen Ceza Kanunnamesi'ne dair arz ve hatt için bkz. MVL.d, nr. 561, s. 22-23; nr. 560, s. 6[a], 28 M 1254 (23 Nisan 1838).

337 BOA, HAT, 1242/48293, 20 S 1254 (15 Mayıs 1838); MVL.d, nr. 561, s. 29; nr. 560, s. 10[a]. Alakalı meclis mazbatası için bkz. HAT, 1242/48293 – A. İhtisap dairesinde de benzer uygulamaya gidilmiş ve İhtisap Nazırının esnaftan aldığı hediye usulüne son verilerek maaşına zam yapılmış ve dairede istihdam edilen kâtip ve memurlara maaş bağlanmıştı bkz. HAT, 1244/48313. Alakalı mazbata için bkz. HAT, 1244/48313 – A.

338 BOA, MVL.d, nr. 561, s. 38-39; nr. 560, s. 14[b]-15[a], 4 RA 1254 (28 Mayıs 1838).

339 Tarik-i İlmiye hakkındaki Ceza Kanunnamesi için bkz. BOA, HAT, 1625/2; Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Nizâmât Defterleri (A.{DVNSNZAM.d), nr. 46, 14 RA 1254 (7 Haziran 1838); *[Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunname-i Hümayunu] Kanunname-i Ceza*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire), RA 1254. Yapılan zeyil ve ilavelerle alakalı bkz. HAT, 464/22724. Nüvvab olacak eşhas için 3 kişilik bir heyet (iki kişi şahit) önünde imtihan usulünün getirilmesine dair bkz. HAT, 464/22744. Söz konusu hususla alakalı yapılan zeyl için bkz. C. ADL, 10/646. İlmiye kanunnamesi ile alakalı yazılmış bir taslak/layiha için bkz. C. ADL, 6/404. Tarik-i İlmiye Ceza Kanunnamesi Gülhane Hattı'ndan sonra da yürürlükte kalmıştır bkz. *Kavanin ve Nizâmat Mecmuası: Kanunlar, Layihalar, Evamir ve Muahedeler*, İBBAK, Belediye Yazmaları, nr. 12, s. 18[a]-20[a]. Gülhane Hattı'ndan sonra kanunname ile alakalı yapılan düzenlemeler için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 306-310; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnamesi'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25(1981-1982), s. 139-161.

hususlar bu kanunnamelerde gayet açık surette yer almaktadır. Örfî ölüm cezası ve gayrimeşru müsadere pratiğinin kaldırılması bu meyanda zikredilmesi gereken ilk örneklerdir:

"*ezmân-ı sâlifede câri olan müsâdere-i gayr-i icâbiyye ile beraber siyâset-i örfiyye bi'l-külliyye terk ve ilgâ ve şer'an kısas ve hudud icrası lâzım gelenlerden maada sâir erbâb-ı cürüm ve kabahatin cerâyim ve kabahatlerine göre âher gûne tedib olunmak üzere idam ve itlâf-ı nefslerinden sarf-ı enzâr-ı âtıfet-âsâr-ı hazret-i cihân-bâni şâyân ve sezâ buyrulmuş olduğuna*" (Memurin Ceza Kanunnamesi, Ek III)

Ayrıca rüşvet vâkıasının suç kapsamında önünün alınması da kanunnamenin mühim özelliklerindendi. Bu hususta rüşvet veren ve alanın suçlu sayılması kararlaştırılmıştı. Söz konusu düzenlemenin nirengi noktası ise bu suçu işleyenlerin hangi rütbeden olursa olsun (*büyük ve küçük*) cezalandırılmasıydı.[340] Böylelikle askerî/yönetici taife arasındaki temel farklılıklardan olan, suç-ceza farklılıklarına dayanan klasik muafiyet, mükellefiyet izanı da kaldırılmış oluyordu. Buradaki mantık tanrı katında bütün kulların yaratılıştan eşit olmasıydı: "*sahib-i cünha olanlar bi'l-farz rütbe ashâbından olsalar bile nezd-i canib-i ilâhîde kâffe-i ibâd hilkatte seyyan olduğu misillü bunlar dahi seyyan olup saire ibret olmak üzere*". (Memurin Ceza Kanunnamesi, Ek III)

İlmiye kanunnamesi ile ulema sınıfı arasındakiler de (büyük ve küçük) suç ve ceza kapsamında eşitlenmişlerdi:

"*Büyük ve küçük her kim olur ise olsun hükûmât-ı şer'iyyede bulunanlar icra edecekleri ahkâm-ı şer'iyyede hatıra riayet ile ihkak-ı hakda rehavet ederler ise tazirat-ı layika ile mazhar-ı ceza ve tazir veyahud ahz-ı rüşvete cesaret eyledikleri bade't-tahakkuk mehuzları olan şeyi redd ile kendüleri icabına göre tazir olunalar*" (Tarik-i İlmiye Ceza Kanunnamesi, Ek IV)

İlmiye kanunnamesindeki diğer bir atıf da Gülhane Hatt'ındaki "eşitlik" bahsini açıklaması bakımından gayet mühimdir. Söz konusu eşitlik, her kim olursa olsun hakkaniyetin gözetilmesine dönük bir atfı ihtiva eder. Yani kimse zımmî, Müslüman, hür veya köle olduğu için kayırılmayacak, herkesin mertebesi eşit tutulacaktır:

"*Gerek Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye ve gerek bilad-ı sairede hâkim olan zevat kendüye varide olan* ***murafaa-i şer'iyyede vazî' ve şerif ve müslim ve zımmi ve müstemen ve hürr***

[340] Memurin için vazedilen kanunnamede büyük ve küçük atfı, geçtiği her yerde askerî sınıfı işaret etmektedir: "*büyük ve küçük yani vezaret ve müşirlik rüteb-i celilesinden ta piyade bir katibe varınca ferdin mücasereti*", "*büyük ve küçük her kim olur ise olsun hidemat-ı şahaneden memur olduğu hizmetin*", "*Büyük ve küçük kâffe-i hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de bulunan zevat*", "*Büyük ve küçük hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de müstahdem olan zevat*", "*Memurin-i Devlet-i Aliyye'den büyük ve küçük zevat*". Bundan dolayı alakalı maddelerin reayaya/halka dönük okunması problemlidir.

ü abd her kim olur ise olsun mesağ-ı şer'iyye mertebesi tarafeyni seyyan tutup *hükmünde bir tarafa asla meyil eylemeyüp ve hâkim-i mumaileyhin üzerine tevarüt eden mesalih-i ahkâm ve sair senedat-ı şer'iyyede ancak hakkaniyyet ve nasfeti iltizam edip bir ferdin şefaat ve iltimas ve rüşvet ve ubudiyetine iltifat eylediği bade't-tahakkuk aldığı şey mahalline lede'r-redd azliyle mücazat oluna*". (Tarik-i İlmiye Ceza Kanunnamesi, Ek IV)

Söz konusu eşitlik tıpkı daire-i adliye izanında olduğu gibi mertebelerin aynı ve fakat makamların farklı olmasına dayanıyordu. Hâkimlerin zanlılar karşısında tarafsız olması (kanunî hak) veçhesinden zikredilen mertebe eşitliği, mesuliyet ve mükellefiyetlerde yani toplumsal statüde bir eşitlik getirmiyordu. Bu sebeple cizye, kıyafet yasağı, kölelik, kadınların erkeklere karşı hukukî statüleri gibi hususlar 1838'deki kanunnameler ve Gülhane Hatt'ından sonra da devam edecekti.[341]

Gülhane Hatt'ında muhakeme ve suç bahsinde dile getirilecek temel ilkeler daha evvel 1838 Ceza Kanunnamesi'nin rüşvet ile alakalı pasajlarında tezahür etmektedir; açık ve gizli (*hafi ve celi*) suça teşebbüs edenlerin kabahatleri tahkik edilip ortaya çıkarıldığında (*bade't-tahakkuk ve's-sübut*), suça göre ceza verilecektir. Söz konusu hususlarda hatır, gönül, taraf, taallukat, iltimas, tövbe ve şefaat gibi şeyler de artık yasaklanmıştır: "*bab-ı tövbe ve şefaat meftuh olmağla*".

Yeniçeriliğin ilgasından sonraki süreçte II. Mahmud'un kurmaya çalıştığı nizâm, esasında erkân-ı erbaa olarak karşılığını bulan yönetici taifenin uzun süredir fiilen farklılaşan statülerini eşitlik düzleminde yeniden kurgulamaya dayanıyordu. Böylelikle sultan/halife harici askerî/yönetici elit kendi arasında eşitlenmiş olacaktı.[342] Reayayı da kapsayan umumî hukukî prosedürde ise eşitlik ilkesi kadim makâsıd-ı şer'iye izanı ile

---

[341] Reayanın fes giymesi ile alakalı yapılan düzenlemelerde, gayrimüslim feslerinin üzerine kendilerini belli edecek alamet konulması, ehl-i İslâm ile aralarında fark ve temyiz olması için feslerin sol tarafına siyah şerit dikilmesi ve fesli olmayanların yeniden fes giymemesi şeklinde verilen karar için bkz. BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 127-128, 7 CA 1252 (20 Ağustos 1836). Ayrıca 5 CA 1252 (18 Ağustos 1836) tarihli başka bir emir için bkz. s. 126-127, 120-121. Söz konusu izana göre "*müslim ile kâfir hamamda dahi fark ve temyiz olunma*"lıydı bkz. s. 22. Reayanın kadimî reaya gibi kıyafet giymesi gerektiği aksi hâlde tedip olunacağına dair bkz. s. 28. Gülhane Hattı sonrası müslim-reaya farklılıklarına dair ve literatürdeki "satatü eşitliği" algısını nakzeden kayıtlar için bkz. A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 3, s. 51, 55, 61, 66, 68. II. Mahmud tarafından başlatılan Tanzimat-ı Hayriye'nin esası olarak zikredilen vergi meselesinde de söz konusu eşitlik bahsi dikkati çekmektedir. Bu meselede de şer' ve örf ayrımı olması gayet mühimdir. Bu ayrıma göre şer'î vergiler harici örfî bir eşitlik planlanmaktadır: "*tekalif hususunda bay ü geda ve ehl-i İslâm ve reaya seyyan olarak, emlak ve arazi ve mal ve hâl ve tahammüllerine göre tadil ve tesviye*", "*ehl-i zimmet reaya taifesinin dahi üzerlerine edası lâzım gelen cizye-i şer'iyeleri mukteza-yı şer'-i şerif üzere her birinin hâl ve tahammüllerine göre ale'r-ruus esnaf-ı selase itibarıyla cibayet kılınmak şart iken*" buna uyulmadığı ve ehl-i İslâm ve reayanın bütün memlekette yeniden düzgünce tahrir edilmesi gibi hususlar için bkz. BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 92, 29 CA 1246 (15 Kasım 1830).

[342] Osmanlı teşrifatında sadrazam ve şeyhülislamın rütbe ve dereceleri evvelden beri eşit olmakla beraber 1836 tarihinde yapılan düzenlemeyle alakalı ikiliye serasker de dahil edilmişti. Böylelikle ilmiye, askeriye ve mülkiye unsurları eşit mertebede itibara alınmış oluyordu bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856),* s. 38-39.

yeniden inşa edilecek ve *adalet* algısı normatif hukukî ilkeler manzumesi temelinde şekillendirilerek Tanzimat'ın temelleri kurgulanacaktı. II. Mahmud'un Aralık 1827'de ilmiye sınıfının ıslahı ile alakalı fermanındaki beyanları söz konusu yeni kurguya temel teşkil eden diskurun tipik bir örneğiydi:

"*...emr-i dînde siyâset yalnız avâma ve şuna buna münhasır olmayarak siyâsat-ı şer'iyyede avâm ve ulemâ yeksân olduğundan ba'd-ezîn her kangi tarîkde fukaraya zulm ve gadri mûceb hareket ederi olur ise cürm ve kabahatine göre her dürlü mücâzat-ı şer'iyyeleri icrâ kılınacağı peşin kendülere bildirilerek...*"[343]

Tanzimat projesi bir yandan tasarlanmaya devam ederken diğer bir yandan tamamen icra edileceği vakte kadar alakalı hususların bir nevi geçiş vetiresine sokulduğu burada değinilmesi gereken bir diğer noktadır. Tımarlı süvari-i mansure, humbaracı ve lağımcı askerlerinden kalma, mansure hazinesi tarafından zabt olunan senelik 3.000 kese tutarındaki tımarların 1253 Mart'ı (r. 1 Mart 1253/m. 13 Mart 1838) başlangıç itibar olunarak yazılacak Asakir-i Mansure süvarilerine tevcih olunması kararlaştırılmıştı. Fakat tımarlar artık mansure hazinesi tarafından zabt olunmayacaklarından Mansure Süvarileri'nin uhdelerindeki eski ve yeni tımarların kendileri tarafından zabt/taşir ve taksim edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat taşir hususunda ortaya çıkan bazı mahzurlar bu kararın gözden geçirilmesini gerektiriyordu. İcrasına kati olarak karar verilen Tanzimat-ı Hayriye gereği söz konusu hususa da güzel bir suret verilmeliydi. Tımar ashâbının tımarlarının öşrünü kendilerinin tahsil etmesi (*taşir*) faydalı bir usuldü ve fakat söz konusu tımar sahiplerinin içerisindeki bazı kişiler bundan dolayı imtiyaz kazanabilir, bazıları da kendi rızalarıyla tımarlarını mültezim ve voyvodalara vererek öşür tahsil edebilir ve bu husus halk için zulme sebep olabilirdi. Tımar sahiplerinin bizzât öşrü tahsil etmesi, tımar mahallinde ikamete mecbur olması, fazla ve eksik hasılatın zuhur etmesinden dolayı şikayetlerin vuku bulması, mansure hazinesinin varidatından bulunan gelirlere el uzatılması ve sair mahzurları da barındırıyordu. Bundan dolayı hazırlanan mazbata ve maliye nazırının da görüşleriyle taşir hususu için 1254 senesinin itibara alınması kararlaştırılmıştı. 1254 senesi itibar olunarak 1253 senesine mahsub sayılacak, müşir, ferik, mütesellim ve voyvodalar tarafından şimdiye kadar yed-i vahid usulünce öşrü tahsil olunan tımarlar yine aynı şekilde taşir edilecek ve bu suretle tımar sahiplerine bedelleri verilecekti. Umumî olarak taşir maddesinin çözümü 1254 senesine (1 Mart 1254/13 Mart 1839) tehir ediliyordu. Bu hususta II. Mahmud'un arzusu ileride Tanzimat-

[343] İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, s. 305.

ı Hayriye'nin icrası sırasında söz konusu taşir maddesinin de işin icabına göre yeniden mütalaa edilmesi ve güzel bir çözüme kavuşturulması idi.[344]

Tanzimat-ı Hayriye ile alakalı olarak meclislerde yapılan çalışmalar hız kesmeden devam ediyordu. 4 RA 1254 (28 Mayıs 1838) tarihinde kaleme alınan oldukça uzun mazbatada yapılacak tanzim pratiğinin detayları biraz daha netleşmeye başlayacaktı. Bu mazbataya göre:

Vali, mutasarrıf, mütesellim, voyvoda, ayan, mültezim ve sair görevlilerin ahali ve reayaya adalet ve şefkat ile muamele etmeleri vazifeleriyken tam tersine hareket ederek zulmetmelerinden dolayı merkezden defalarca emriler yazılmış ve fakat bir tesiri olmamıştı. İnsanların mizacındaki tama ve irtikap *belası* yüzünden bu emirlerin hiçbir semeresi görülmemiş ve bütün fukara ve reaya söz konusu kesimlerin zulüm pençesinde inler hâle gelmişti. Şayet bir süre daha bu husus devam eder ve bir nizâm altına konulmazsa ülkenin her tarafı *bütün bütün haraba yüz tutacaktır*. Nasıl ki müceddidliğinin feyzi olarak II. Mahmud'un saltanatında *nizâmat-ı askeriye* ve *umûr-ı mülkiye* günden güne iyileşmekte ise tıpkı bunun gibi vergilerin kemiyet ve keyfiyetinin artması ve sair sebeplerden fukara ve reayanın çektikleri zulüm ve sıkıntılar da temelinden ilga edilmeliydi. Bu hususta Tanzimat-ı Hayriye olarak bilinen projeyi başlatan emir sultan tarafından verilmişti. Fukaranın hâl ve tahammülü gözetilerek devlet gelirlerinin/vergilerinin düzenlenmesi ana mesele idi. Dâr-ı Şurâ-yı Babıali'de birkaç kez toplanan encümen-i şûrada bu hususa dair daha evvel kaleme aldırılan layihalar okunmuştu. Söz konusu layihaların muhtevası özet olarak; a'şar-ı şer'iye, gümrük, cizye ve zecriye gibi belirli atîk varidatın haricindeki düzenlemeler (*tertibat*), rüsumlar ve sonradan konulan aşırılıkların (*muhaddesat*) kaldırılmasıyla vergiye muhatap olan bütün İslâm ve reaya nüfusun her birinden barış zamanı kaydıyla maktuan/toptan yüz ellişer kuruş vergi alınması ve söz konusu vergiye muhatap nüfusun hâl ve tahammüllerine göre beş sınıf itibar olunarak alınacak maktu verginin beş yüzden yirmi kuruşa kadar tahsil edilmesinden ibaretti. Geçilmesi planlanan yeni vergi usulü, üzerinde derinlemesine ve etraflıca düşünülmesi gereken bir hususu. Meclis mazbatasına göre bu tarzda nüfus başına vergi alınması hiçbir devlette görülmeyen bir hususu. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından bu tarzda vergi toplanılmasına teşebbüs olunmuşsa da Şam ahalisi bu usulü şimdiye kadar hiç görüp işitmediklerinden nefretlerine sebep olmuştu.

[344] "*Tanzimat-ı Hayriye'nin icrası sırasında işbu taşir maddesinin dahi ilerüde işin icabına göre yine bi'l-mütalaa bir hüsn-i suretine bakılmak*" şeklinde hat için bkz. BOA, MVL.d, nr. 561, s. 34; nr. 560, s. 12[b], 25 S 1254 (20 Mayıs 1838); krş. HAT, 276/16219; Cevdet, Tımar Zeâmet (C.TZ), 5/202; 13/611.

Ayrıca bu hususun Avrupa devleri tarafından da âdetlere aykırı (*hilâf-ı âde*) ve çirkin göründüğüne dair rivayetler vardı.

Söz konusu vergi maddesi ilk bakışta ehven görünmekte ise de nüfus başına akçe alınması ve muhatap şahısların ellerine tezkireler verilmesi Müslümanların içindeki bazı saf kişiler tarafından bayağı cizye gibi algılanabilirdi. Bundan dolayı halk arasında söylentiler de çıkabilirdi. Ayrıca bazı kazaların nüfusundan yüz ellişer kuruş hesabıyla alınacak vergi, o kazalardan gelen tevzi defterleri ile karşılaştırıldığında kimi kazalarda dört-beş, kimilerinde ise yedi-sekiz katlık fazlalık olduğu anlaşılmıştı. Evet, ahalinin gelen defterlerdekinden hariç malları vardı ve 'aralık tevzii' ismiyle başkaca verecekleri vergilerle bir senelik vergi yekûnları gelen defterlerdeki tutarın üç katını buluyordu. Lakin defterlerin karşılaştırılması neticesinde nüfus hesabıyla toplanılacak vergi meblağının, hâlihazırda verdikleri vergiden iki-üç kat fazla olduğu anlaşılmıştı. Bu ise istenilen refahı sağlamak şöyle dursun daha da zulme sebep olacak bir hususdu. Kaldırılması planlanan vergilerden ihtisap rüsumu ve sair fukaradan 'çıkacak' şeylerin affedilmesi, özellikle ahali ve reayanın angarya suretiyle istihdam edilmesi usulüne son verilmesi ahali hakkında mahza adaletti. Fakat resm-i kantar ve benzeri fukaraya dokunmayacak, ayrıca *frenklerden çıkacak* rüsumlar ve her türlü mahsulattan alınan öşür gibi ashâb-ı ağnamın koyunlarından onda bir hesabıyla alına gelen ağnam öşrünün affedilmesi yok yere devlet mallarının telef edilmesi demekti. Bundan dolayı evvelki layihaların tatbik edilmesi aklen ve mülken mümkün değildi. Yapılması gereken, evvel emirde her kaza ahali ve fukarasının hâlihazırdaki vergi ve masraflarının belirlenmesiydi. Söz konusu belirleme, hem hazine-i amire görevlilerine, hem vali, mutasarrıf, mütesellim, voyvoda ve sair memurlara verilen tutarın, hem de mübaşirlik hizmeti ve benzeri işlerde olanların masraflarını karşılamak üzere bir sene zarfında verilen meblağın tespitini içeriyordu. Ayrıca gerek tersane ve baruthane-i amire'ye verilen kereste, til, künder, güherçile ve sair şeylerin nakliyle alakalı kaza ahalisinin söz konusu maddelerin fiyatından dolayı oluşan giderlerinin, gerek ücretsiz-angarya usulü istihdam edilen insan ve hayvanların telef olmasından dolayı vuku bulan bütün masrafların sayımının yapılması demekti. Bunun için alakalı mahallere memurlar tayin edilecek, hiçbir fert geri kalmaksızın hepsi sayılacak ve tespit edilen kişilerin tasarrufları altında olan mal, arazi ve hayvanların hakiki kıymeti doğru ve tam bir şekilde kaydedilecekti. Söz konusu mal mülk sayımı yapıldıktan sonra gelecek defterlerin yekûnu, hazine-i amirede kayıtlı olan varidat ve belirli maddeler ile karşılaştırılmalıydı. Bu sayede hazineye ait mallardan başka *şuna buna* kaynak olarak aktarılan *fazla miktar*ın tutarı anlaşılacaktı. Bu tespite göre yeni

varidat (*varidat-ı cedide*) düzenlenebilecek ve fukaraya yüklenen ağırlıklar hafifletilebilecekti. Arazi ve emlak kıymetleri, ticaret ve temettülerine göre 'barış zamanına' mahsus olmak üzere binde hesabıyla (ala, evsat, edna itibarıyla) belirlenecekti. Böylelikle herkesin payı (vergi) hakkaniyet ölçüleriyle tespit edilmiş olacaktı. Söz konusu paylar memurlar vasıtasıyla hesaplanarak rumî sene başı olan mart itibarıyla mahkeme sicillerine kaydedilmeliydi. Ayrıca her şahsın eline bir senede *teklif namıyla* vereceği paranın miktarını gösteren mühürlü senet verilmeliydi. Senettekinin haricinde kimseye açık ve gizli, bir akçe ve *bir habbe* verilmemeliydi. Hiç kimsenin angarya suretiyle ne devlet hizmetinde ne de sair hizmetlerde istihdam olunmayacağı hususu da ilan olunmalıydı. Söz konusu şeylerin neticesinde vergiler (*hisse-i tekalif*) senede iki taksit ile memurlar tarafından toplanmalıydı.

Memurların yapacakları sayımla vergiler belirlenip planlanan şekilde kararlaştırıldıktan sonra aşar-ı şer'iyye, gümrük, cizye ve zecriye gibi atik varidattan başka alınan, ahaliye/fukaraya zararlı olan şeylerin kaldırılması gerekiyordu. Fakat burada ahaliden çıkacak olan şeylerin ve toplanmasında mahzur olmayanların iyi belirlenmesi gerekiyordu. Söz konusu belirleme Dâr-ı Şurâ-yı Babıali'ye arz edilmeli ve karar sultanın izniyle alınmalıydı. Ayrıca tersane ve baruthane için lâzım olan kereste, künder, zift, katran, güherçile ve sair maddelerin vakte uygun rayiç bedeli verilerek satın alınmalıydı. Alakalı maddelerin mirî fiyatından, şimdiki rayiç değerine göre gerekli olan fazla miktar, nakliye masrafı olan kaza ahalisinden tahsil olunmalıydı. Cârî olan usulde tahsil olunan bu miktarın cüzî bir kısmı, alakalı maddeleri bin bir zorlukla imal edenlerden *sızıltı* çıkarması muhtemel olanlara *ağızlarını kapatmak* için verilmekte kullanılıyordu. Fakat yeni usulde söz konusu fazlalık, yani şuna buna kaynak olarak aktarılan fazla miktar hazineye kalacağından, vuku bulan zulümlere daha rahat mâni olunacaktı. Kereste için kesim yapılan korular layığı veçhile gözetilmeli, söz konusu alanların civarlarındaki münasip mahallere hayvanlar yerleştirilerek onların da bakımları yapılmalı ve bu sayede kereste imali ve taşıması sağlanmalıydı. Ahaliye angarya olmayacak şekilde ve en ehven surette bu işin yapılması kararlaştırılmıştı. Rumeli'ndeki ashâb-ı ağnamın koyunlarından onda bir hesabıyla alınan *ağnam* ahaliye dokunan bir şey olmayıp öşür makamında olduğundan kaldırılmaması gerekiyordu.

Bir diğer problem de ahalinin verecekleri vergi taksitlerinin, mahsulün revaçlandığı vakitlere tesadüf etmemesiydi. Bu problemden dolayı pek çok sıkıntı yaşanıyordu. Bunlara mâni olmak için her bir sancağın mevsim ve mahsulüne göre vergi

zamanının serbest bırakılması gerekiyordu. Ahali iki veya üç taksit ile verecekleri vergileri istedikleri/kendilerine en uygun mevsimde verebilmeliydi.

Söz konusu vergi maddesi hususunda müslim-reaya ve vücuh-erkân-ı memleket eşit tutulmalıydı. Müşir, ferik, liva, memurlar, hâkimler ve bunların mensup ve akrabaları dahi tasarrufları altında emlak, arazi, ticaret ve temettü bulunursa vergiye dahil olacaktı. Ayrıca vergiye muhatap olan isimlerin servetlerinin artması ve fakat vergilerin aynı kalması şeklinde oluşacak muhtemel probleme de mâni olmak gayesiyle üç senede bir tahrir/sayım yapılmalıydı. Maden olan bölgeler söz konusu tahrirden muaf tutulursa bu sayede darphane için ekstra fayda hasıl olacaktı. Fakat evvelki devirlerde sayım esnasında ahaliden derbentçilik, köprücülük ve sair isimlerle muaf sayılanların ayrıcalıkları artık iptal edilmeliydi.

Mecliste değinilen meselelerden bir diğeri de Voynuk taifesinin yeni usulde istisna teşkil etmesi hususuydu. Söz konusu taife öteden beri vergi vermeye alışmamıştı. Eğer sıkıştırılırlarsa bulundukları Eflak ve Sırbistan bölgelerindeki yerler elden çıkabilirdi. Bundan dolayı Voynuklar ile alakalı mevzular askere havale edilmeliydi. Voynuk reayasından Tanzimat-ı Hayriye'ye dahil olmayı talep edenler olursa söz konusu taifeye ait olup olmadıkları belirlenmeli ve daha sonra gereği yapılmalıydı.[345]

Bu mazbata üzerine II. Mahmud dahilî olarak böyle bir "*Tanzimat-ı müsessese ve kâmileye*" ihtiyaç olduğunu, vergi hususunda mazbatada izah edilen ve meclisçe verilen karardan daha uygun bir yolun olmadığını belirtmişti. Maslahatın esası üzerine diyecek bir şey olmadığını ifade eden sultana göre teferruatı da söz konusu esaslara göre düşünülmeliydi. Tanzimat henüz tasavvur aşamasında olduğundan asıl dikkat edilmesi ve ittifakla çalışılması gereken şey kuvveden fiile çıkarılması hususuydu. Tanzimat'a dair söz konusu yeniliklerin iki idare usulünü tamamıyla mahvedeceği ve yeni bir kalıba sokulacağı aşikardı. Dolayısıyla bundan nazik bir maslahat olamayacağını söyleyen padişah, "*kâmilen ve tamamen*" icrasına kadar bütün memurların ihtimam üzere olmalarını istemişti. II. Mahmud tasavvur olunan Tanzimat'ın bir sonraki seneye (1255/1839) yetiştirilmesini istiyor, bundan dolayı da bir an evvel muharrirlerin tayin edilmesini arzu ediyordu.[346]

Tanzimat projesi devletin mülkî/askerî ve malî yapısının değişmesini sağlayacak büyüklükte bir girişim olduğundan bir anda icra edilebilmesi mümkün değildi. Yapılan

[345] BOA, BEOAYN.d, nr. 1729, s. 5-9. Ayrıca angaryanın ilgası ile alakalı Gülhane Hattı sonrasına ait mazbata için bkz. Cevdet, İktisat (C.İKTS), 35/1719.

[346] BOA, BEOAYN.d, nr. 1729, s. 9-10; MVL.d, nr. 561, s. 41; nr. 560, s. 16[a-b], 6 RA 1254 (30 Mayıs 1838).

görüşmeler neticesi varılan uzlaşı söz konusu projenin kısmî de olsa fiiliyata geçirilmesine dönüktü. Planlanan Tanzimat'ın pilot bölgeler üzerinde uygulanmaya başlanması için evvela memurların tayin edilmesi gerekiyordu.

Bu husus için hazırlanan mazbatada Tanzimat-ı Hayriye'nin esası ahalinin her sene verecekleri vergilerin bir *hüsn-i suret* ve *itidale* bağlanması şeklinde tarif ediliyordu. Mazbataya göre, yeni usul için ahalinin bir senede verecekleri yeni verginin miktarı bilinmeli ve eski gelirler ile karşılaştırılmalıydı. Bu da mal mülk sayımı (nüfus, emlak, hane ve sair) yapılmasını icap ettiriyordu. Fakat her kaza ve kasabaya müstakil memur tayini gayet fazla insana ihtiyaç doğuracaktı. Mali olarak sancak üzerinden sayım yapılması daha uygun görünüyordu. Ayrıca Rumeli ve Anadolu'da her eyalet ve sancağa gönderilecek memur ve muharrirlere maaş ve harcırah verilmesi gerekiyordu. Yapılan hesaplamaya göre harcırahın yekûnu 2.708 kese, memurların maaşlarının aydan aya miktarı ise 1.087 kese idi. Mazbataya göre vazifelendirilecek isimler seçilerek tayinat sağlanmalı ve alakalı talimatın/emirin yazılmasıyla vazifelerine başlamalılardı.[347]

Mazbata usul üzere Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş ve orada görüşülmüştü: Trabzon'a memuriyeti düşünülen Arapzade Hamdullah Efendi'nin biraz yaşlı olması ve Silistre'ye memuriyeti düşünülen İsmet Beyzade Arif Bey'in de sağlık sorunları olması hasebiyle değiştirilmeleri düşünülmüştü. Hamdullah Efendi yerine Dâr-ı Şurâ-yı Babıali azası Hacı Edhem Efendi, şura vazifesi üzerinde olarak tayin edilebilirdi. Arif Bey yerine de sâbık İhtisap Nazırı İbrahim Efendi'nin vazifelendirilmesi uygun görülmüştü. Ayrıca meclis azası Lebib Efendi'nin de aynı şekilde Kütahya'ya tayin edilmesi tavsiye ediliyordu. Meclis-i Vâlâ'daki görüşmelerin bir diğer veçhesini, problem çıkması muhtemel kazalarda yeni usulün tatbikinin ertelenmesi oluşturuyordu. Tanzimat-ı Hayriye'nin kendisi için yararlı olduğuna *aklı erenler* tatbike başlanıldığı gibi memnun olacaklardı. Fakat ahaliden bazı *sâde-dil*ler, idrak kabiliyetinden yoksun oldukları için vehme kapılabilirlerdi. Bunları şüphelendirmemek için dikkatli davranılmalı ve memurlar vardıkları yerlerde nüfus ve emlak tahririnden muradı farklı bir söylemle anlatmalıydılar. Bu söyleme göre: Padişahın bundan muradı fukaradan zulmü kaldırmaktı. Ziraat yapılmayan ve boş olan tarlaların araştırılacağı, söz konusu tarlalarda ziraatı başlatmak üzere hayvan tedariki için sermaye akçesi verileceği, hatta İstanbul civarında bu usulün uygulandığı şeklinde *halkı temin edecek ve şevk getirecek* açıklamalar yapılmalıydı. Ayrıca gidecek memur ve muharrirler için hazırlanacak emirlerde Tanzimat-ı Hayriye

[347] BOA, BEOAYN.d, nr. 1729, s. 10-11, 20 RA 1254 (13 Haziran 1838).

açıklanmamalı ve yukarıdaki söylem dolayımında ifadeler kullanılmalıydı. Meclis'te varılan karar, şimdilik Kocaeli Sancağı'ndan tahrire başlanılmasıydı. II. Mahmud'a göre bu husus gayet mühim ve dakik bir mesele olduğundan her tarafı iyice mülahaza olunmalıydı. Sultan, başvekil, serasker, müşirler ve gerekli kişilerin tekrar görüşmesini istemişti. Ayrıca her yerin keyfiyetini bilmek için şimdiden haritalar hazırlanması gerekiyordu. II. Mahmud bu hususun da yapılacak görüşmede kararlaştırılmasını istemişti. Ancak bundan sonra işe başlanılabilirdi.[348]

Padişahın arzusu üzerine alakalı isimler Meclis-i Vâlâ'da toplanmışlar ve Tanzimat-ı Hayriye'nin esası olan vergi maddesini tekrar müzakere etmişlerdi. Tanzimat'ın mottosu hâline gelen "*mücerred umrân-ı bilâd ve irâha-i fukarâ-i ibâd ile istihsâl-i hüsn-i nizâm u intizâm-ı memleket*" tabirinin yanında belki de esas gayeye matuf ibareler bu görüşmeyle alakalı arzda en net ifadesini bulacaktı: "*istikmâl-i kuvvet ü kudret-i saltanat*". Tanzimat-ı Hayriye'nin maksadı bir diğer ifadeyle varidat ve askeri arttırmaktı (*teksir-i vâridât ve ecnâd*). Bu sayede ne dost ne de düşmanların (*yâr u ağyâr*) saltanat/devlet usulü hakkında hiçbir diyeceği kalmayacaktı. Bundan dolayı bu hususa teşebbüs etmek maslahata muvafık, hikmet ve *adalet*e mutabıktı. Fakat birdenbire her mahalde icrası yerine şimdilik numune olarak Anadolu ve Rumeli'nin birkaç mahallinde icraya başlanılması daha münasipti. Söz konusu numune bölgelerde sayım bitene kadar Tanzimat'ın diğer maddeleri müzakere edilir ve arkası alınabilirdi. Böylelikle geri ve ilerisi düşünülecek bir yer bırakılmamış olurdu. Meclisteki herkes tarafından daha uygun görülen bu fikir icabınca Anadolu'da Hüdavendigar, Rumeli'nde de Gelibolu sancakları seçilmişti. Söz konusu mahallerin numune seçilmesindeki sebep ise merkezin civarında olmalarıydı. Tanzimat yerel güç unsurları, eşraf, ileri gelenler ve ahalinin hâl, kudret, emlak ve arazisine göre vergi alınması usulünü getirmeyi planlıyordu. Fakat eşraf ve ileri gelenlerin değil kendileri en ufak yakınları bile vergi vermiyor, onların hisseleri ise reayadan çıkıyordu. Eski usul değişeceği için söz konusu kesimler oldukça rahatsız olacaklardı. Çünkü en fazla emlak ve arazi bu çevrelerde bulunduğundan en fazla vergiye muhatap olacak kesim de yine kendileriydi. Fukara ve ahali bu düzenlemeden ne kadar memnun olacaksa eşraf ve ileri gelenlere de bu yenilik o kadar ağır gelecekti. Bundan dolayı onların da muhabbetini kazanmak üzere bir müddetten beri devam eden ve ekseriyetle eşrafın hakkında cârî olan zabt-ı muhallefat/müsadere usulü, diğer ilga

[348] BOA, MVL.d, nr. 560, s. 18[b]-19[a], 1 R 1254 (24 Haziran 1838).

olunacak şeylerle beraber külliyen ve katiyen kaldırılmalıydı. Bu husus Takvîm-i Vekayi'e şu şekilde geçirilmeliydi:

Müsadere hususu yeniçeriliğin ilgası esnasında men olunmuştu ve fakat şimdiye kadar bazı ayan, eşraf ve sair kişilerin mallarına *bazen* devlet tarafından el konulmuştu. Bunlardan kimisinin devlet ile alacak-vereceği olması, kimisinin fukaradan gasp ve cebirde bulunmaları, o malları ait oldukları hakiki yere döndürmeyi gerekli kılmıştı. Fakat artık bu gibi zâlim ve mütegallipler kalmamış, devlet memurları başta olmak üzere bütün devlet bendelerine maaş tahsis edilmişti. Artık kimsenin şuradan buradan mal ve para tahsil etmesine gerek kalmamıştı. Dolayısıyla bundan sonra vârissiz olanlardan başka hiç kimsenin muhallefatına devlet tarafından müdahale ve taarruzda bulunulmayacaktı. Şayet vefat eden şahsın devlete borcu varsa, miras alacaklılara girmeksizin alakalı miktar terekesinden alınarak geri kalanı varislerine terk olunacaktı.

Söz konusu açıklama, muharrirler için çıkarılacak emirle birlikte yayınlanırsa eşrafın da gönlü alınmış olacaktı. Tanzimat için numune olarak belirlenen bölgelere tayin edilmesi düşünülen muharrirler de bu sırada padişaha tavsiye olunmuştu. Mevaliden Bursa Naibi Şükrü Efendi, asakir-i hassa başkatipliğinden mazul Sadi Efendi, redif baş kitabetinden Rüşdî Efendi, Gelibolu Muhassılı sâbık Nâbî Efendi ve Zimmet Halifesi sâbık Kadri Efendiler Hüdavendigar sancağı için münasip görülmüştü. Koniçeli Hüseyin Bey ile -müteveffa Selim Paşa'nın mühürdarı- Hacegandan Latif Efendi iyi Rumca bildiklerinden, sahil bölgesi ve ahalisi ekseri reaya olan Gelibolu'ya memur edilmeleri uygundu. Memurlara eşit olarak 7.500, katiplere de 1.000'er kuruş verilebilirdi.[349] Harita bahsine gelince, bu işin erbabı Meclis-i Ziraat memurları arasında bulunduğundan oraya havale edilecek, haritalar da Hariciye müsteşarı Nuri Efendi nezaretinde Meclis-i Ziraat'te yapılacaktı. II. Mahmud bu sefer tatmin olmuş, sırasıyla alakalı hususların müzakere edildiğini söylemişti. Muhallefat hususu için kaleme alınacak emirlerin üzerine hatt yazmayı daha münasip gören padişah meclis görüşmesine müspet karşılık vermişti.[350]

---

[349] Tıpkı teklif olunduğu üzere memurlara eşit olarak 7.500 kuruş aylık maaş ve hakeza her birine 7.500 kuruş harcırah verilmişti. Maiyetlerinde bulunacak muharrirlerin/katiplerin her birine de 2.000 kuruş harcırah ve 1.000 kuruş aylık maaş tahsis edilmişti. Söz konusu hususla alakalı 15 R 1254 (8 Temmuz 1838) tarihli emr-i âli için bkz. BOA, BEOAYN.d, nr. 796, s. 39. Ayrıca Nâbî Efendi ve maiyetinin maaşları, yetkileriyle alakalı düzenleme ve alakalı hususlar için bkz. BOA, C.ML, 452/18284; HAT, 478/23403; C. ADL, 40/2437. Sadi Efendi'nin maaşı için bkz. C.DH, 71/3502.

[350] BOA, MVL.d, nr. 560, s. 20[b]-21[b], 5 R 1254 (28 Haziran 1838); BEOAYN.d, nr. 1729, s. 14-16. Müsaderenin ilgası ile alakalı mühimme kaydı için bkz. Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d), nr. 253, s. 22-23, Evasıt-ı Ş 1254 (29 Ekim-8 Kasım 1838).

Bunun üzerine vergi meselesi ile alakalı yapılması planlanan tahrir ve müsaderenin ilgası gibi hususlar tekrar görüşülerek ilan edilmeleri kararlaştırılmıştı. Bu görüşmelerde Tanzimat-ı Hayriye, "*ahali ve fukara haklarında pek büyük bir inayet*" olarak tarif ediliyor ve az vakitte memleketin mamur olmasıyla bir kat daha istirahati sağlayacağına vurgu yapılıyordu.[351]

Tanzimat ile alakalı hazırlığı yapılan ve esas maddelerden biri olan husus izah edildiği üzere vergi bahsiydi. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler neticesinde *rüsum-ı ihtisabiye*, *damga* gibi halka ağır gelen bazı vergilerin ilgası kararlaştırılmıştı. Bu uygulamanın evvela Tanzimat için seçilen numune/pilot bölgelerde yapılması kararlaştırılmışken daha sonra İstanbul da kapsama dahil edilmişti. Söz konusu vergi kalemlerine ek olarak benzer hususiyette olanların ilgası da Tanzimat'ın tam manasıyla icra edileceği vakte bırakılmıştı. Ayrıca müsadere/zabt-ı muhallefat hususunun da kesin bir biçimde ilga edilmesi kararlaştırılmıştı.[352] Söz konusu gelişmelerle alakalı II. Mahmud, ileride ilan edilecek Gülhane Hattı'nı müjdelercesine değerlendirmede bulunmuştu; ona göre bu husus "*cümlenin muhafaza-i mal ve canı zımnında…*" yapılan bir düzenlemeydi.[353]

Bu meyanda vergi meselesiyle alakalı olarak mirî mübayaa usulü ve ayrıca yed-i vahid ve inhisar-ı ticaretin de ilgası gündeme gelmişti. Bu hususların acil bir şekilde gündeme gelmesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bu tip vergileri umumî olarak kaldırmış olmasının zikredilmesi gayet mühimdir. Buna karşı II. Mahmud'un da "*ahali hakkında mümkün mertebe böyle bir tedbire teşebbüs*" etmesi gerekliliği üzerinde duruluyordu;

> "*eğerçi derdest olan tasmimat-ı hayriye ile bu suretler dahi saye-i şevket-vaye-i cihandarilerinde hasıl olacak ise de icrası biraz vakte muhtaç olduğuna binaen ana mukaddime-i hayriye ve temin-i kuluba asar-ı fiiliye olmak üzere işbu mübayaa maddesinin hemen şimdiden külliyen ref ü ilgası eyü bir şey olacağı derkar ve aşikar olup….şimdilik yed-*

[351] BOA, MVL.d, nr. 560, s. 23[b]-24[a], 26 R 1254 (19 Temmuz 1838). Alakalı mazbata için bkz. BEOAYN.d, nr. 1729, s. 16-17, 26 R 1254 (19 Temmuz 1838).

[352] BOA, Cevdet, Maliye (C.ML), 490/19943, 19 R 1254 (12 Temmuz 1838); MAD.d, nr. 9070, s. 13-14, 29 R 1254 (22 Temmuz 1838). İlga edilecek ve zam olunacak eşya defteri için bkz. HAT, 542/26742, 29 R 1254 (22 Temmuz 1838). 16 CA 1254 (7 Ağustos 1838) tarihli alakalı emr-i âlî sureti için bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1328, I, s. 123-139; *Takvîm-i Vekayi*, defa 169, 16 CA 1254 (7 Ağustos 1838), s. 3. Lütfi Efendi tarafından söz konusu gelişmeler "*bu tedbirler Tanzimat-ı Hayriye usulünün mukaddimesi olmuştur*" şeklinde ifade edilmektedir bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, V, s. 123.

[353] BOA, HAT, 538/26536.

i vahid ve inhisar-ı ticaret usulünün feshi ve Tanzimat-ı Hayriye'ye numune olarak başlanılacak mahallerde dahi ihtisap ve rüsumatın ilgasıyla neşr-i adalet olunmak…"[354]

Meclislerde Tanzimat bahsi istişare edilirken Osmanlı siyâsî aklını en çok işgal eden husus ise Mısır meselesiydi. Bu problemin yarattığı gerginliğe çareyi İngilizlerle yakınlaşmakta bulan siyâsî akıl, ileride neticeleri üzerine gayet uzun mütalaalar yapılacak olan Balta Limanı Muahedesi'ni imzalayarak (16 Ağustos 1838)[355] İngilizlere bir nevi cemilede bulunmuştu. Söz konusu muahede Osmanlı iktisadî hayatı için 1826'dan bu yana uygulanan devletin iktisadî müdahaleleri ve girişim hamlelerinin bazılarının hafifletilmesine ve bazılarından da el çekilmesine dönüktü. Osmanlı siyâsî aklı şüphesiz kendisine de zarar vermesi muhtemel olan bu seçimi, pamuk ipliğine bağlı Mısır'ın iktisadî vaziyetini düşürme pahasına ehven bulmuştu. Bu seçimi ehven kılan bir diğer husus da politik arenada müttefik arayan Osmanlıların, iktisadî yakınlaşmalar/müsaadeler üzerinden elinin kuvvetlenmesini sağlayacak olmasıydı. Değinilmesi gereken son ve belki de en ilginç teferruat, Balta Limanı Muahedesi'nin içerdiği 'liberal' iktisadî yaklaşım gereği atılacak adımların, devletin planladığı Tanzimat projesinin de yapılacaklar listesinde olmasıydı.[356] Nihayetinde Osmanlı siyâsî aklı tasarladığı tanzim pratiğinin muhtevasındaki bazı meseleleri maslahat icabı siyâsî arenada fiile geçirmiş ve bir veçheden Tanzimat ile Mısır meselesi aynı bağlama oturmuştu.

Bir yandan konjonktürel bağlama da giren tanzim pratiği bu kadar az kalemle ifade edilemeyecek denli büyük bir projeydi. Numune olarak seçilen bölgelerde tahrir başlamıştı ve fakat iltizam ihalelerinin yapılmaya başladığı eylül ayının yaklaşmasından dolayı tabii olarak problem zuhur etmişti. İltizamların eylül ile mart arasında ibka veya ihaleleri yapılması devletin kadim usulüydü ve fakat Balta Limanı Muahedesi ile yed-i vahidin ve Tanzimat gereği alakalı vergilerin kaldırılması şeklinde çerçevesi çizilen yeni usulün tatbik edilebilmesinin gerek şartı olan sayım hâlen tamamlanmamıştı. Nabi Efendi tarafından sayım meselesi ile alakalı merkeze yazılan 30 Aralık 1838 tarihli yazıda, kazalardaki karyelerin dağınık ve birbirine uzak, ahalinin de kalabalık olması sebep

---

354 BOA, HAT, 382/20601. Mübayaa usulünün ilgası ile alakalı Meclis-i Umûr-ı Nafia'da kaleme alınan layiha ve söz konusu usulün kaldırılması ile alakalı bkz. C. ML, 484/19761, 4 R 1255 (17 Haziran 1839); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856),* s. 127-128.

355 BOA, TS.MA.E, 597/29; 716/45.

356 "*illet-i gaiyyesi yed-i vahid usulünün feshi ve ticaretin serbestiyetini icap edüp ma-haza bu yed-i vahid maddesi fukara hakkında muzırr bir şey olmak hasebiyle saye-i müceddidiyyet-vaye-i cenab-ı milkdaride Tanzimat-ı Hayriye'nin memalik-i mahruse-i şahanede icrası ve fukaraya dokunur bir takım mezâlim-i muhterianın def ü ilgası sırasında yed-i vahid usulünün dahi bi't-tab kaldırılması lâzım geleceğinden…el-hasıl* ***Tanzimat-ı Hayriye*** *cihetiyle rüsumat-ı muhdesenin mahvı menfaati yalnız tebaa-i devlet-i aliyyeye ait olup frenklerin hissesi yine bu tarik ile istihsal olunmuş*", "*vâkıâ yed-i vahid usulünün memalik-i mahruse-i şahaneden defi politikaca ve mülkçe muhsinatı müstelzim olacağı derkar…ilerüde ticaret-i dahiliye Tanzimat'ının hüsn-i tesviyesi sırasında bu hususun dahi ol vakit hüsn-i suretine bakılur*" bkz. BOA, HAT, 1172/46365; HAT, 1172/46409.

gösterilerek tahririn Mart'a kadar yetişemeyeceği ifade edilmişti.[357] Tahrir/sayım meselesinin bitirilememiş olmasından dolayı mecliste yapılan istişareler neticesi, bir senelik daha eski usulün uygulanmasına karar verilmiş ve planlanan yeni usul doğal olarak bir sonraki seneye (1256/1840) sarkmıştı.[358]

Değinilmesi gereken ilginç hususlardan biri sayım meselesinde de siyâsî aklın diskurunun dinî jargon üzerinden kurgulanmasıdır. Örneğin, Ali Beyzade Mehmed Ali namında biri, sayımdan saklamak kastıyla hane ve mallarını gizlemeye çalışmış ve fakat birdenbire çıkan bir yangınla her şeyini kaybetmişti. Resmî gazeteden duyurulan bu vaka mahza *keramet* olarak tavsif ediliyordu.[359]

II. Mahmud devri Tanzimat-ı Hayriye'nin hazırlanması ve numune/pilot bölgelerde icrasına başlanılması ne yazık ki alakalı literatürde hak ettiği değeri görmemiştir. Çoğunlukla akim, cılız ve başarısız bir teşebbüs[360] olarak nitelenen bu vâkıa sanıldığının aksine ne Akif Paşa'nın tesiriyle sona ermiştir[361], ne de sayım yarım kaldığı

---

357 BOA, HAT, 1617/7 – 4, 13 L 1254 (30 Aralık 1838). Nabi Efendi'nin yapmış olduğu tahrirlere dair umumî bir döküm için bkz. HAT, 1617/7 – 1; Ayrıca bkz. HAT, 527/25948; 527/25948 – A; HAT, 528/26003, 26 B 1254 (15 Ekim 1838). Tehir meselesi ve alakalı problemlere dair meclis tarafından hazırlanan mazbata ve alınan karar için bkz. BEOAYN.d, nr. 1729, s. 20-22; MVL.d, nr. 565, s. 13^{b}-14^{a}.

358 Alakalı mazbata için bkz. BOA, HAT, 1617/7 – 3; BEOAYN.d, nr. 1729, s. 18-19, 15 ZA 1254 (30 Ocak 1839). Mazbata üzerine verilen karar için bkz. HAT, 1617/7 – 5; MVL.d, nr. 565, s. 15^{a}, 15 ZA 1254 (30 Ocak 1839); BEOAYN.d, nr. 1729, s. 19-20. Tahririn yetişememesi hasebiyle eski usulün tekrar uygulanacağı resmî gazetede de ilan edilmişti bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 177, 19 Z 1254 (5 Mart 1839).

359 "*derdest-i tasavvur ve tasmim olan Tanzimat-ı Hayriye'nin bi-inâyetihî teâlâ kuvveden fiile ihracına numune olarak Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarına mahsus memurlar tayin ve izamıyla tahrir-i nüfus ve emlake mübaşeret olunmuş olduğundan…*" bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 174, 14 N 1254 (1 Aralık 1838), s. 1.

360 II. Mahmud devri Meclis-i Vâlâ'nın verimli çalışmadığı, başkanlığa atanan Hüsrev Paşa'nın reform ve Tanzimat karşıtı bir isim olması hasebiyle çelişik bir hâlin mevzubahis olduğu ve sair değerlendirmelere dair detaylar için bkz. Mehmet, Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara 1999, s. 38-39. Meclisin Gülhane Hattı'na dek başarılı çalışmalar yapamamasının ardındaki sebeplere dair kurumsal aksaklıkları ve Mısır Meselesini öne süren kayıtlar için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, s. 189-192, 197. Yeni meclislerin/müesseselerin henüz oturmamış olduğu, bürokrasinin söz konusu yeni vâkıaları özümseyemediği ve müsaderenin kaldırılması gibi yenilikler başarıldıysa da vergi, imar ve saire gibi pek çok sorunun üstesinden gelinemediğine dair ifadeler için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, s. 350-351. II. Mahmud devri görev-yetki düzenlemelerinin tam manasıyla belirlenemediği ve ancak Gülhane Hatt'ından sonra Meclis-i Vâlâ'nın kurumsal yapısının oturmaya başladığı pek tabii söylenebilir. Fakat II. Mahmud devri Tanzimat pratiğiyle, yapılan kanunnameler, müsadere, angarya, miri mübayaa, hediye usulü, yed-i vahid ve pek çok örfî verginin kaldırılması, yeni vergi sistemine ve maaş usulüne geçişin hazırlığı, askerlik süresinin azaltılması ve sabitlenmesi yönündeki çabalar topyekûn dikkate alındığında bunların neredeyse tamamının süreç gerektiren uygulamalar olduğu ortaya çıkacaktır. En mühim meselelerden biri olan yeni vergi sistemine geçiş hadisesi, Gülhane Hattı'ndan sonra da uzun zaman diliminde halledilememiş bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakeza iltizamın ilgası, yeni kanunnamelerin yapılması gibi hususlar da bir çırpıda tanzim pratiğinin oturmadığının tezahürüdür. Burada temas edilmesi gereken esas problemler, yapılan planların gerçekleşebilmesi için gerekli olan tecrübe, insan ve finans kapasitesinin sınırlı olması, toplumsal iletişim ve inandırıcılığın azlığı, politik kamplaşma ve menfaat kaygılarının hangi taraf ve hizip kaynaklı olursa olsun süreci yavaşlatması vb. hususlardır. II. Mahmud devri yapılan tanzim faaliyetinin esas değeri, devletin malî, siyâsî, içtimaî, iktisadî ve askerî keşmekeş içerisinde olduğu bir vetirede yapısal yenilikleri tamamlanmamış bir ordu ve güvenlik sistemiyle söz konusu hususları başarmaya dönük cesur adımlar atmasında saklıdır. Şüphesiz bu meyanda yeniçeriliğin ilgası Tanzimat sürecinin başlamasına sebep olması dolayısıyla ilk sırada zikredilmesi gereken bir hususdur.

361 Literatürde Tanzimat-ı Hayriye'nin II. Mahmud devri başladığına dair atıflar bulunmakla beraber, söz konusu kayıtlar Reşid Paşa merkezli bir reform projesi anlatısı kurarak *muhalif* Akif Paşa'nın buna mâni olduğunu ve projenin akim kaldığını ifade ederler. Bu rivayetin esas yaratıcısı Abdurrahman Şeref'tir. Hazırladığı Lütfi Tarihi'ne düştüğü bir dipnotta "*Bir sene evvel Tanzimat'ın ilanı kuvve-i karîbeye gelmiş iken Akif Paşa 'hukuk-ı şahaneniz tahdid olunacak' sözüyle Sultan Mahmud'un zihnini tağlit eyleyip bi'z-zarure tehir olunmuş idi. Bu*

için projeden vazgeçilmiştir. Mal-mülk sayımı yetiştirilemediği için eski usulün tekrar uygulanmasına karar verilmiş olmakla birlikte alakalı bölgelerde sayım/tahrir işlemi devam etmiştir.[362] II. Mahmud devri hazırlanan Tanzimat-ı Hayriye projesinin en mühim hususlarından olan vergi meselesiyle alakalı olarak yapılan sayım faaliyeti, başarısız bir örnek olmak şöyle dursun girilen yeni devrin başlangıcını temsil etmektedir.[363]

Örneğin kurulan bir başka mecliste kaleme alınan layihadaki satırlar, tabiri caizse Tanzimat ruhunun siyâsî akla ne denli yerleşmiş olduğunu göstermekteydi. Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâ-yı Babıali'nin yanı sıra ziraat ve sanatın gelişmesi için bir meclis-i mahsus kurulması kararlaştırılmıştı (*Meclis-i Ziraat*). Meclisin başkanı Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi olacaktı.[364] Meclisin kurulmasının akabinde söz konusu hususlara dair Nuri Efendi tarafından hazırlanan 2 Temmuz 1838 tarihli layihada Tanzimat-ı Hayriye'nin umumî esasları şu şekilde dile getiriliyordu;

> "*Hükümeti terkib eden her bir uzuv, kanunca zâten ve malen ve mülken temin olunmak ve kavanin-i mevzuiyyenin ahkâmına müracaat şan-ı cemiyetten sayılan ve tatbik olunmadıkça ve icab-ı kanun etmedikçe kimesneye taarruz olunmaya ve bundan başka yine kanun mucibince herkes malını mübadeleye ve satmaya ve miras bırakmaya kâdir ola.*

---

mealde sözler tebaasına hukuk-bahş olan bilcümle hükümdarana söylenmiş ve az çok tesiri görülmüştür" demektedir bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, nşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul 1328, VIII, s. 390. Abdurrahman Şeref kendi eserlerinde de aynı husus hakkında şunları söylemektedir; "[Akif Paşa] *…Sultan Mahmud'un hatime-i sinin-i saltanatında mümanaat eylediği Tanzimat'a itimad etmiyor idi*", "[Tanzimat'ın] *Sultan Mahmud'un son sene-i saltanatında ilanı mutasavver iken Akif Paşa'nın mümanaatıyla tehire uğrayarak…*", "*sultan Mahmud'un evahir-i saltanatında bazı tecrübeler yapılarak fakat esas kurucu teşebbüsat-ı kat'iyeye yanaşılamamış idi*" bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s. 18, 48, 61. Ayrıca "*elli dört senesinde icrası tasmim olunmuş iken bi'l-icab tehir olunan Tanzimat-ı Hayriye*" şeklindeki kayıt için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312, II, s. 355. Abdurrahman Şeref'in yarattığı Akif Paşa rivayetiyle II. Mahmud devri Tanzimat projesi üç beş cümleye sığdırılarak geçiştirilir bir hâle gelecektir; "*... Sultan Mecid zamanında ilân edilen Tanzimât-ı Hayriyye bile bunun son zamanlarında hazırlandığı halde, meşhur Âkif Paşa vesaire gibi bâzı muhâfazakârların muhalefetlerinden dolayı geri kalmıştır*", "*…İkinci Mahmud devrinin sonlarında bile Tanzimât ihtiyacı hissedilmişse de meşhur Dâhiliyye nâzırı Âkif Paşa'nın padişaha saltanat hukukunun tahdidinden bahsederek şiddetle muhâlefeti yüzünden tatbik edilememiştir… her halde İkinci Mahmud devrinin sonlarında hazırlanmış bâzı esaslar da mevcuttur; zâten bir arşiv vesikasına nazaran Tanzimât esasları bir hey'et tarafından hazırlanmıştır*" bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 120, 123; "*Gülhâne hattının ilânından kısa bir süre önce, "Tahrir-i emlâk ve nüfus ile ta'yin-i vergi maddesi" hususunda girişilen teşebbüs, böylece akamete uğradı*" bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 120; Ayrıca bkz. Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, s. 731-732; A. Cevad Eren, "Tanzîmât", *İA*, XI(2001), s. 717-718; Ercümend Kuran, "Reşid Paşa", *İA*, IX(2001), s. 702. Devri idrak eden Mustafa Nuri Paşa'nın II. Mahmud zamanı yapılan projeyle alakalı "*…Tanzimat'ın mukaddematı hükmünde olan ıslahat-ı mülkiye dahi yüz göstermeğe başlamıştı…*" şeklindeki kaydı gayet mühimdir ve fakat Mustafa Nuri Paşa'nın mevzuya yaklaşımı Reşid Paşa merkezli bir anlatı kurmaya dönüktür; "*Hariciye Nazırı Reşid Paşa Mısır aleyhine düvel-i muazzama ile akd-i ittifak içün iki seneden berü Avrupa'da bulunup muvaffak dahi olmuştu. Tebeddül-i saltanat akabinde İstanbul'a gelip elli dört senesinde icrası tasmim olunmuş iken bi'l-icab tehir olunan Tanzimat-ı Hayriye'yi ilan ve icra ettirdi bu bapta Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümayun ile sene-i merkumede Tanzimat'ın ileriye talikini mutazammın olan ferman-ı âli suretleri düstur namında olan mecmuada mesturdur*" bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, IV, s. 94, 99.

362 II. Mahmud devri yapılan sayım Gülhane Hattı sonrasındaki tahrirlere bir numune/örnek/kaynak teşkil etmişti. Tanzimat'ın numune bölgelerdeki sayımının durmadığına ve yapılan tahririn keyfiyetine dair teferruatlı bir inceleme için bkz. Ayla Efe, "II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Belleten*, LXXX/288(2016), s. 483-505.

363 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1330, II, s. 6.

364 *Takvîm-i Vekayi*, defa 167, 14 R 1254 (7 Temmuz 1838).

Bilcümle teklif ve vergü-ha efrad ve eşhasın keyfiyetine ve rütbesine bakılmayıp belki herkesin mutasarrıf olduğu temellükatı bilinip mahsulatına tatbikan tevzi olunmak"[365]

Tanzimat'ın temel umdeleri yahut ruhu olarak ifade edilebilecek izanın siyâsî akla ne denli yerleştiği oluşturulan söylemin yaygınlığından aşikardır. Birtakım şahsî hırs, menfaat saikiyle hareket eden hizip ve/veya şahısların tekil ve indi pratikleri üzerinden Osmanlı siyâsî aklının gerici yahut ne idiği belirsiz bir muhafazakarlıkla tavsif edilmesi kanaatimize göre oldukça vahim bir hatadır. Bu vahim hata üzerine kurulu tarihî diskuru anlamsızlaştıracak hususlardan biri de zıt kutupta gösterilen isimlerin temelde aynı noktada buluşmalarıdır; beka-yı devlet kaygısıyla hareket etmek ve devlet için pragmatik olarak ne yapılması gerekiyorsa onu yapmak. Halil Rıfat ve Pertev Paşa gibi iki ayrı hizbi temsil eden ismin bu meyandaki sözleri basit hayıflanmalar olmaktan çok içinde bulunulan hâlin çarpıcı birer kayıtlarıdır;

"*Eğer Avrupa'yı taklit ve müsaraât etmez isek bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur.*" (Halil Rıfat Paşa)[366]

"*Bu surette ehl-i İslâm['a] dahi üç şeyden birini ihtiyar etmekten gayrı çare yoktur. Ya emr-i bâri ve mukteza-yı şer'-i Muhammedî üzere biz dahi mal ve candan geçüp elimizde olan memaliki vermeyüp muharebe etmek veyahut bırakıp Anadolu'ya gitmek veya mazallahi teala Kırım ve Kazan ve Hind ahalisi gibi esirliği kabul etmek şıklarıdır.*" (Pertev Paşa)[367]

Söz konusu kayıtları haklı çıkaran husus ise devletin iç ve dış tehdit ikileminden bir türlü kurtulamamış olmasıdır. Kavalalı hadisesiyle birlikte dahilî olan bir meselenin haricî boyutla birleşmesi, Osmanlıları en fazla rahatsız ve tehdit eden problemlerin beka-yı devlet refleksini tetikleyecek biçimde şekillendiğini göstermektedir. Balta Limanı Muahedesi'nin ilanına giden süreç Mısır tarafı için yeni bir isyanı hazırlarken İstanbul için müttefikler bulma siyâsetini pekiştiren bir yapı arz etmekteydi.

Mehmed Ali Paşa'nın tekrar isyana teşebbüs edeceğini belli etmesiyle birlikte 1838 yılının mayıs ayından itibaren Osmanlı'nın siyâsî gündemi tekrar kızışmaya başlamıştı. Kavalalı'nın 25 Mayıs 1838'de istiklal arzusunu ilan etmesiyle birlikte başlayan netameli sürece Osmanlı tarafı ilk etapta diplomatik kanalları devreye sokarak karşılık vermeye çalışmıştı. II. Mahmud'un arzusu İngilizlerle yakınlaşarak Mısır'a karşı tecavüzî bir anlaşma yapmaya matuftu. Fakat İngilizlerin bu meyanda net bir tavır sergiledikleri söylenemez. Osmanlı taleplerine meyyal olmaktansa, Mısır meselesini

---

365 BOA, HAT, 1220/47758 – A.

366 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islâhâtı 1826-1882*, trc. Ali Reşad, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1328, s. 6.

367 Pertev Paşa, *Layiha-i İttihâdiye*, İÜNEK, nr. TY 6993, s. 9[a-b].

kendi siyâsî pragmatizmleri uğruna kullanma yoluna giden İngilizler bir kez daha Osmanlı siyâsî aklını kandırmayı başaracaklardı. Balta Limanı Muahedesi bunun tipik bir izdüşümü olması hasebiyle gayet mühimdir.

Lord Ponsonby, Balta Limanın'da yapılacak görüşmenin arifesinde, antlaşmanın imzalanmasını temin kastıyla Mısır Meselesi ile alakalı olarak Mustafa Reşid Paşa ile Kalender Köşkü'nde bir toplantı yapmış[368] ve İnglitere'nin Kavalalı'ya karşı harekete geçeceğine dair söz vermişti.[369] Ponsonby planlanan *ittifakın* kabul edileceğine dair kuvvetli imalarda bulunmuştu. Ayrıca zikredilen hususlar dolayısıyla müessir bir kişinin [Reşid Paşa'yı kastediyor] Londra'da bulunması gerektiğini de ifade etmişti.[370] Lord Ponsonby'ın beyanları üzerine Hüsrev Paşa'nın sahilhanesinde toplanan meclis-i şurada İngiltere ile akdolunacak ittifak antlaşması meselesi üzerine gayet çarpıcı tartışmalar yapılmıştı;

Yapılan görüşmede, 1832 senesinde Mısır hadisesi zuhur ettiğinde İngiltere'nin *iane etmemesi*nin Rusya ile Hünkâr İskelesi Muahedesini doğurduğu ifade ediliyordu. Ruslarla bu şekilde bir muahede imzalanmasından dolayı "*millet tarafından vükela-yı devlete pek çok tarizat vukua*" gelmişti. Aynı duruma düşmemek kaygısıyla bu sefer *çabuk* davranılarak İngiltere ile ittifak yapılması görüşü ağır basmıştı. Aksi takdirde ileride ihtiyaç hâsıl olur da Rusya tarafından bir yardım (*iane*) gelir ise bunun gayet zararlı olacağı ifade edilmişti. İngiltere ile yapılacak ittifak, maslahatı söz konusu mahzurlardan kurtarmak demekti. Meclis devletin bağımsızlığının ancak İngilizlerle bu şekilde bir antlaşma yapılmasından geçtiğine karar vermişti; Devlet-i Aliye'nin *vikaye-i istiklal ve hıfz-ı tamamî-yi mülk ü saadet-hâli* kaziyesi bu *ittifak* ile hâsıl olabilirdi! Bu konuda Osmanlı siyâsî aklının eğilimlerini de gösteren en çarpıcı kayıt ise bu şekilde şartları muhtevi bir ittifak fırsatının Devlet-i Aliye'nin *ne vakitten berü arayıp istediği şeyler*den olduğunun ifade edilmesiydi. Ayrıca Kavalalı ile muhtemel bir harp için planlanan ittifakın ahvalin/konjonktürün değişmesi hâlinde dahi faydalı olacağı düşünülüyordu; "*elçi-yi mumaileyhin [Reşid Paşa'nın] ifade eylediği ve rabt u bendine memur olduğu*" muahede maddeleri hâlihazırdaki durumun "*başkalaşdığı takdire göre olup bekası*

---

368 Görüşmeyle alakalı mazbata sureti için bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VI, s. 7-8; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 130-133. Lütfi tarihinde münderiç olan mazbata sureti için ayrıca bkz. *Zabt-ı Vekayie Dair Şayan-ı Mütalaa Bazı Muharrerat ve Mektubat* içinde, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, El Yazmaları, nr. 1348, s. 60.

369 Hâlbuki Lord Palmerston tarafından Lord Ponsonby'ye Balta Limanı Muahedesi'nin yapılması karşılığında *saldırı ittifakı* yapma gibi bir yetki verilmemişti bkz. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 252.

370 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 248 vd; a.g.mlf, "Mustafa Reşid Paşanın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2011), s. 4.

hâlinde dahi yine faideden hâli" değildi. Kavalalı'nın bağımsızlık ilanı yapmadan bertaraf edilmesi herkesin ortak fikriydi; "*hain-i ma'hud[Kavalalı] ilan-ı dava-yı istiklal etmeksizin üzerine varılarak gailesinin bir an evvel ortadan kaldırılması*".

Reşid Paşa'nın ifadesiyle, bu meselenin süratli bir şekilde husule gelmesi "*Londra'da rabıtalı bir sefirin vücuduna muhtaç*" ve bağlı olduğundan kendisinin sefir olarak bu vazifeyi deruhte etmesi gerekiyordu! Paşa'nın hariciye nazırlığı ve meclislerdeki mesuliyetleri hasebiyle İstanbul'da *hizmeti cesim* olduğundan işinin başında bulunması gerekmekte ise de "*Devlet-i Aliye'nin şimdiki hâlde şu Mısır maddesinden ehemm ve nazik maslahatı*" olmaması dolayısıyla böyle bir vazifeye gelmesi daha mühimdi. Gerekirse *İngiltere devlet ve milletinin usul ve mizaçlarına göre* hareket edilmeli ve arzulanan ittifak antlaşması yapılmalıydı. Meclisteki görüşmeler nihayetinde Reşid Paşa'nın İngiltere'ye sefir olarak gönderilmesi ve hariciye nezaretine evvelde olduğu gibi Hariciye müsteşarı Nuri Efendi'nin memur kılınması kararlaştırılmıştı.[371]

Meclisin fikirlerini aynen kabul eden Sultan Mahmud'un Reşid Paşa hakkındaki beyanları muhtemel ittifak muahedesine ne denli ehemmiyet verdiğini ortaya koymaktadır:

> "[Reşid Paşa] *şu maddeye muvaffak olur ise Devlet-i Aliye'mize ve zât-ı şahanemize büyük hizmet etmiş olacağından ind-i şahanemde ne derece makbule geçerek kadri bilineceğinden başka kıyamete değin hayır ile yâd ol[una]acağı der-kârdır*", "*İngilterelü sözlerinde sebat etmeyip de mazallahi teala türlü zeminle vakit geçirmek ve mel'un herifin [Kavalalı'nın] fesat ve mel'anetine meydan vermek gibi bazı şeyler ile müşarünileyhi [Reşid Paşa'yı] işgal ederler ise işte burası pek dakik şey olduğundan ana göre mülahaza olunsun…*"[372]

16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasının arifesinde Reşid Paşa'nın Londra'ya büyükelçi olarak gönderilmesi bu şekilde kararlaştırılmıştı. Reşid Paşa'nın ikinci Londra elçiliğindeki esas vazifesi en kısa zaman zarfında Kavalalı'ya karşı İngiltere ile bir *ittifak* antlaşması imzalamaktı.[373] Fakat

---

[371] 16 CA 1254/7 Ağustos 1838 tarihi salı günü Umûr-ı Hariciye Nazırı Reşid Paşa fevkalade Büyükelçi unvanıyla Londra Sefareti'ne memur kılınmış ve yerine vekalet etmek üzere Umûr-ı Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi tayin edilmiştir. Reşid Paşa'nın maiyeti şu şekildedir; Londra Sefareti Müsteşarlığı Divan-ı Hümayun Tercümanı Ali Efendi'ye, Londra Sefareti ser kitabeti Hariciye kâtibi Rauf Bey'e tevcih edilmiştir. Rauf Bey'in yerine Hariciye Kitabeti vekaleti evamir-i aliye kâtibi Hacı Edhem Bey'e, Ali Efendi'nin yerine Divan-ı Hümayun Tercümanlığı vekaleti de mütercim-i evvel Safvet Efendi'ye tevcih edilmiştir bkz. BOA, A.}d, nr. 365, s. 70.

[372] BOA, HAT, 382/20583; Ayrıca bkz. HAT, 382/20583 – B; TS.MA.E, 419/1; İBBAK, Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv), nr. 48483; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 137.

[373] "*…nazır-ı müşarünileyhin [Reşid Paşa'nın] memuriyeti işbu Mısır Meselesi üzerine mümkün mertebe menafi-i saltanat-ı seniyeye dair bir muahede-i ittifakiye inikadı garaz-ı aslîsine münhasır ve mübteni olduğu…*" bkz. BOA, HAT, 382/20596; *"Bu manzara 1832 yılının bir tekrarı gibiydi. O zaman da Mehmet Ali Paşa'ya karşı İngiltere ile bir ittifak anlaşması yapmak için Namık Paşa Londra elçisi olarak gönderilmişti. Mavroyani de burada onunla birlikte çalışmıştı. S. Canning'in İngiltere'nin ittifak anlaşması yapacağı sözüne inanılarak Yunan hudut anlaşması*

Palmerston ile Sultan Mahmud'un muhtemel ittifak muahedesi ile alakalı görüşleri uyuşmuyordu. Bu uyuşmazlığın tabii neticesi tarafların uzlaşamaması ve çözümsüzlüğün baş göstermesinden başka bir şey olmayacaktı. Yapılan muahede taslağı/müsveddesi, İstanbul'a ulaştığında tabii olarak Babıali ve sultan tarafından reddedildi. İngilizlerden ümidi kesen II. Mahmud, Reşid Paşa'nın Ponsonby'ye aldandığını düşünüyor ve Paşa hakkında hiç iç açıcı konuşmuyordu:

> "*...nâzır-ı müşarünileyh[Reşid Paşa] buradan çıktığında yaparım dediği şeylerin üzerine yaptım deyu tatlı tatlı yazdığı muahede mantıklı bir şey olmadığından başka filhakika mecliste dermeyan olunduğu veçhile bazı mertebe mazarratı dahi der-kâr ve meal-i muahede öteden beri düvel-i hamsenin lisanen söyledikleri lakırdılardan ibaret idüğü bedidardır. Müşarünileyh gayr-i memul böyle bir ümide düşerek biraz da Lord Ponsoby'e aldanmış oluyor...*"[374]

Reşid Paşa'nın müzakere ve tanzimine teşebbüs etmiş olduğu ittifak muahedesinin içeriği II. Mahmud'un istediği surette değildi ve reddedilmesi gerekiyordu (*suret-i ahkâmı matlub-ı âliye muvafik ve tadil ve tevfiki memul olmadığından*). İlerleyen süreçte başka zararları görülmemesi için (*bu dahi ilerüde başkaca bir nev mazarratı müstelzem olmamak için*) ret yolları düşünülmüş ve gönderilen muahede taslağına İngiltere'nin kabul etmeyeceği tarzda *bazı fıkralar* derç edilmesi kararlaştırılmıştı.[375]

II. Mahmud, istediği beynelmilel desteği bulamadığından askerî harekât yapma kararını almak mecburiyetinde kalmıştı. Sultan her ne kadar bir destek olmaksızın galibiyetin zor ve neredeyse imkânsız olacağını bilmekteyse de var olan problemli

---

buna bir taviz niteliğinde kabul edilmişti. Şimdi ise İngiliz Elçisi Ponsonby'nin aynı şekildeki vaatleriyle Balta Limanı Ticaret Anlaşması kabul edilmişti." bkz. Ahmet Dönmez, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832–1841*, s. 126.

374 BOA, HAT, 380/20560; Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, İstanbul 1302, VI, s. 17; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 151. II. Mahmud'un iradesindeki satırlar o sırada bürokraside var olan kanaatlerin bir yansımasıydı. Yazarı meçhul bir vesika, II. Mahmud'un sözleriyle neredeyse birebir aynıdır; "*Umûr-ı Hariciye Nazırı devletlü Reşid Paşa hazretleri hakkında olunan mütalaat nâkıs olup şöyle ki eğerçi müşarünileyh hazretleri buradan çıktığında yaparım dediği şeylerin üzerine yaptım deyu tatlı tatlı yazdığı muahede menfaatli bir şey olmadığından başka fil-hakika mecliste dermeyan olunduğu veçhile bazı mertebe mazarratı dahi derkar ve meal-i muahede öteden berü düvel-i hamsenin lisanen söyledikleri lakırdılardan ibaret idüğü bedidardır. Ve İngilterelünün bundan ilerü gidemeyeceği geldiğim esnada huzur-ı lamiu'n-nur-ı hazret-i şahanede ve gerek muahheren sual-i ali vukuuna mebni hariciye müsteşarı atufetlü Nuri Efendi hazretleri muhlisleri tarafından yazılan tezkire ile mukteza-yı ubudiyet ve sadakatim üzere müşarünileyh hazretlerinin zâtları iltizam olunmayarak şifahen ve tahriren doğrucasının ifadesine cüret olunmuştu. Müşarünileyh hazretleri gayr-ı memul böyle bir ümide düşerek biraz da Lord Ponsonby'e aldanmış oluyor...*" bkz. TS.MA.E, 643/38.

375 BOA, HAT, 382/20602 – A, 20 M 1255 (5 Nisan 1839). Tarihi için bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Cild-i Sadis Ez Tarih-i Ahmed Lütfî,* İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, El Yazmaları, nr. 1340-2, s. 28[a]. Söz konusu muahede taslağının Rusya elçisine gizlice gösterilmesi ve münasip bir dille savuşturulması hususu hakkında bkz. HAT, 1619/15. Muahedenin kabul edilmemesi ile alakalı ricale yönelik ithamlara karşı, esas ret kararının padişaha ait olduğu şeklinde cevap verilmesi hususunda bkz. BOA, HAT, 381/20567. Muahedenin reddinden sonra Reşid Paşa'ya talimat verilmesiyle alakalı, "*müşarünileyhin istediği talimatın kendisine gönderilmesi lâzım geleceğine ve bu tanzimat denilen maddeye dair Fransa elçisi tarafından...*" ifadeleri için bkz. HAT, 382/20597; "*müşarünileyhin ahval-i hazıradan dolayı bir müddetçik ol canipte ikamet etmesi hususu şeref-sünuh ve sudur buyrulan...*" bkz. HAT, 661/32271, 9 RA 1255 (23 Mayıs 1839); "*Dersaadet'e avdet-i acizi hususu tasmim kılınmış ve bu tarafta ana göre tedabir-i lâzımeye teşebbüs olunmuş olmağla*" bkz. HAT, 661/32271 – A, 11 RA 1255 (25 Mayıs 1839).

statükoyu koruması yönündeki tavsiyeleri kabul edecek durumda değildi. Rahatsızlığının iyice baş gösterdiği sıralarda almak mecburiyetinde kaldığı bu karar Osmanlı tarihi için mühim virajlardan birini oluşturmaktaydı.

Nizip'te yaşanılan bozgun, II. Mahmud'un vefat etmesi, Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın donanmayla birlikte Mısır'a firar ederek Kavalalı'ya sığınması şeklinde gerçekleşecek seri hüsranlar, Osmanlı siyâset ve iktidarına otuz yılı aşkın bir süredir hükmeden sultanın artık var olmadığı ve ayrıca kara ve deniz unsurlarının yok hükmünde olduğu bir hâle karşılık geliyordu. Bu hüsran hâli, uzun Osmanlı tarihi açısından hiç de tahmin edilemeyecek bir tezahürdü. Nihayetinde *silah* seçeneğini de kaybeden siyâsî aklın beka-yı devleti sağlaması için elinde kalan son çare artık *kalem*den başka bir şey olamazdı.

2.1. *Mahmud-ı Adlî*'nin Mirası: Kadim ile Cedid Arasında Gülhane Hatt-ı Hümayun'u

"*Bu mirası bize vasiyet eden olmadı*"

René Char

II. Mahmud 19 R 1255 (2 Temmuz 1839) tarihinde akciğer tüberkülozu komplikasyonlarına bağlı sebeplerle vefat etti. Vefatına tekaddüm eden vetire hem şahsı hem de devlet için belki de en zor zaman dilimine karşılık geliyordu. Ömrünün son iki-üç yıllık vetiresinde gittikçe artmaya başlayan rahatsızlıkları, 1838 senesinin sonlarından itibaren kendisini huzursuz edecek raddelere varmıştı. 1839'un Mart'ından itibaren söz konusu rahatsızlıklarla mücadele eder hâle gelen II. Mahmud'un vücudu artık gittikçe yenik düşmeye başlamıştı.[376]

Osmanlı siyâsî aklının merkezindeki ismin sonunun yaklaştığı bu hengâme devlet açısından da Mısır meselesi üzerinden benzer bir hâle tekabül ediyordu. Padişah, Nizip'te Osmanlı ordusunun aldığı ağır mağlubiyeti öğrenmeden hayata gözlerini yummuş ve ardında her veçheden yapılandırılmasının devam etmesi gereken *yeni* bir Devlet-i Aliyye bırakmıştı. Esas problem, devletin valisine karşı yenilmiş olması ve Kaptan-ı Derya'nın merkezdeki hizip çatışmalarından dolayı donanmayla birlikte Mısır'a firar etmesiydi.[377]

II. Mahmud'un 1826'dan bilitibar, artık *atik* hâle gelen müessese ve uygulamaları kaldırarak/değiştirerek icra ettiği pratiklerle devlet topyekûn *tecdid* edilmişti. Kanun-ı Kadim'in teorik veçhesinin 13./19. asrın ilk yarısındaki bağlama uyan pragmatist pratiklerle yeniden kurgulanışı/inşa edilişi olarak da ifade edilebilecek bu vetirenin altında yatan temel refleks, hiç şüphesiz *beka-yı devlet* kaygısıydı. Yeni kurgulanan sistemin dinamikleri henüz oturmamışken, Mısır meselesinin kızışması ve uluslararası bir vaziyete gelmesi, ıslahat devrinin temel refleksinin doruk noktasını ifade ediyordu. Devlet neredeyse parçalanma raddesine gelmişti.

Devletin içinde bulunduğu hâl-i pürmelal tabii olarak siyâsî aklı da buhrana sokmuştu. Osmanlı siyâsî muhayyilesinin temel yapı ve çerçevesini yeniden dizayn eden II. Mahmud'un tam manasıyla üstesinden gelemediği ve sistemleştiremediği bürokratik unsurlar/kalemiye erbabı, sultanın vefatıyla birlikte kudretlerini aşikâr edecekleri müsait zemini bulmuşlardı. II. Mahmud'un vefatı dolayımında var olan rivayetler yekûnundaki bazı anekdotlar da bu hususu yansıtması bakımından gayet dikkat çekicidir. Birbiriyle

[376] Ali Akyıldız, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4(2001), s. 64-65.
[377] Ahmet Dönmez, "Babıâli'de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 40(2016), s. 43-57.

alakalı olan söz konusu rivayetlerden ilki Hüsrev Paşa kliğinden rahatsız olan sultanın Ahmed Fevzi Paşa eliyle oğlu Abdülmecid'i siyâseten katletmek istemesine,[378] ikinci rivayet ise Hüsrev Paşa kliğinin II. Mahmud'u zehirleyerek Abdülmecid'i tahta çıkarmasına dairdir.[379]

Rahatsızlığı oldukça artan padişahın vefatının an meselesi oluşunun devletin üst kademesindeki zevat tarafından gayet net anlaşıldığı söz konusu hengamda zehirleme gibi alengirli bir yola tevessül edilmesi uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Hüsrev Paşa kliğinin, II. Mahmud'un istirahatte olduğu köşke hâkim olduğu ve fiilî olarak iktidarı eline aldığı hatırlanacak olursa, Abdülmecid'in tahta geçişinin zehirleme şeklinde suikastla değil tabii bir şekilde olduğu pekâlâ söylenilebilir. Fevzi Paşa'nın Hüsrev Paşa ile olan hasımlığı göz önüne alındığında şehzade Abdülmecid'in ortadan kaldırılmasına dönük rivayetleri anlamlı kılacak bir boyutun olduğu da inkâr edilemez. Donanmayı Kavalalı'ya teslim edecek bir karakteri olan firarî Fevzi Paşa'nın, Hüsrev Paşa kliğinin sulta kazanmasına mâni olmak kastıyla bu derecede bir işi göze almış olması ihtimal dahilindedir. Fakat duyuma (!) ve maksatlı üretime dayalı eldeki sınırlı rivayet yekûnu, suikast emrinin bizzât II. Mahmud tarafından verildiğine dair bir çıkarım yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Şayet böyle bir suikast arzusu mevcudiyetinden bahsedilecekse bunun Fevzi Paşa'nın ikbal kaygısıyla tasarladığı bir plan olması ihtimali daha yüksektir. Babıali'de kudret yeniden dizayn edilirken, kendini tehlikede gören isimlerin sergiledikleri tavırların oturduğu bağlam işbu kudretin pasifize olmasıyla doğrudan alakalıdır. Bu meyanda Fevzi Paşa'nın hareketlerindeki tavır ve tarz-ı musikinin reform/Tanzimat ve yenilik bağlamında değil hizipleşme/gruplaşma ve şahsî menfaat

---

[378] "*…Ahmed Fevzi Paşa mutemed ve mutemen-i Mahmud Hanî idi. Ol vakit* ***kesb-i iştihar eden rivâyâta nazaran*** *güya Sultan Mahmud Han Hazretleri Halil Paşa ve Hüsrev Paşa'dan selb-i emniyet ile bazı mertebe vesveseye mübtela oldukda* ***Ahmed Fevzi Paşa şehzâde-i civan-baht hazretlerine suikastı deruhte eylemiş*** *idüğünden…*" bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, IV, s. 93. Abdurrahman Şeref Bey de duyuma dayalı olarak bu rivayeti vermektedir; "***Mesmuatımıza nazaran*** *Sultan Mahmud Han'ın evahir-i saltanatında zaaf-ı beden ve maraz-ı müzminine mebni keff-i yed ettirilerek büyük şehzade Abdülmecid Efendi'nin iclasını talip bir fırka zuhur edip, Hüsrev Paşa bu fırkanın mürevviçlerinden imiş. Bunlara karşı* ***Enderun'da diğer bir fırka dahi Abdülmecid Efendi'nin ifnasıyla*** *henüz pek müsinn olmayan padişahın tahlisi gayretini güdermiş*" bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri,* s. 11.

[379] "*Hüsrev Paşa ile Damat Halil Paşa* ***zât-ı şahaneyi [II. Mahmud'u] bi't-tesmim [zehirleyerek]*** *henüz pek genç ve bî-derman olan Sultan Mecid Han hazretlerini iclas ve bu veçhile nüfuz-ı saltanatı ihtilas ile kendi maksatlarının aleyhinde olanları idam edip…*" bkz. Kâmil Paşa, *Tarîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye,* Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1327/1909, III, s. 181. Söz konusu hususun yabancı arşiv vesaikine yansımaları için bkz. Ahmet Dönmez, "Babıâli'de Hizip Çatışmaları", s. 49, 51. II. Mahmud'un zehirlenmesine dair rivayet havadis jurnallerine dahi yansımıştır. Ayazma'da Hacı Emin'in kahvesinde yapılan konuşmalarda "*[Ahmed Fevzi Paşa:] Âsitâne'de bizim hakkımızda çok âdemler devlet haini mürtedd diyorlar. Çünki ben devlet haini idim, Hüsrev Paşa sâdık bende idi, niçün cennet-mekân hazretlerini zehirledi? Sâdık ile hâin inşallahu Teâlâ tiz vakitde bellü olur ben de gelürüm demiş olduğu*" şeklindeki detaylar için bkz. Cengiz Kırlı, *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, TİBKY, İstanbul 2009, s. 108.

skalasında şekillendiğini söylemek herhâlde yerinde olacaktır. Bu hususta zikredilmesi gereken bir diğer isim de Hüsrev Paşa'dır.

II. Mahmud'un vefatının arifesinde fiilî olarak iktidarı ele geçiren Hüsrev Paşa, Abdülmecid'in tahta geçmesiyle birlikte senelerce arzuladığı sadaret mevkiini elde etmeyi başarmış ve Fevzi Paşa gibi bundan oldukça rahatsız muhalifleri, neticesi devlete oldukça pahalıya mal olacak hareketlere girişmişti. Yeni padişahın Hüsrev Paşa'yı sadrazam olarak ataması, II. Mahmud'un başvekalet sisteminden bir geri dönüşü ifade etmesi itibarıyla enteresandır. Vekil-i mutlaklığın yerinin olmadığı yeni sistemde tekrar eski usulde bir atama yapılması Hüsrev Paşa'nın darbesi olarak yorumlanabilir. Lakin bir oldu bitti ile karşılaşan yeni padişahın tam manasıyla pasif bir hâle büründüğünü söylemek yanıltıcıdır. Abdülmecid, her ne kadar Hüsrev Paşa'yı vekil olarak atamışsa da vekaletin mahiyetini istişare üzerine kurgulamayı da ihmal etmemişti.[380] Abdülmecid'in pasif bir mevkide olmadığının anlaşılması aynı Tanzimat-ı Hayriye'nin mahiyetini de izah etmesi bakımından tahlile şayandır.

Hüsrev Paşa'nın idareyi ele alması özellikle Tanzimat'ı mesele edinen eserlerde menfi bir husus olarak işlenmektedir. Hüsrev Paşa'nın "gericiliği" ve İstanbul'a dönen Reşid Paşa'nın ilericiliği bu vetireyi izah etme çabalarının en genel geçeridir. Fakat çoğu kez görmezden gelinen şey, II. Mahmud'un vefatından (2 Temmuz 1839) Reşid Paşa'nın İstanbul'a ayak basmasına (5 Eylül 1839)[381] kadar yaşanan, Hüsrev Paşa'nın ipleri elinde tuttuğu dönemdir. Bu dönemde, II. Mahmud devrinin son zamanlarına kadar devam eden tanzim pratiğinin rağmına siyâsî fiiller ve diskur görmek şöyle dursun tam aksine tezahürler mevcuttur. Hüsrev Paşa'nın sadarete getirilmesine dair hattı dahil Abdülmecid'in bu meyandaki yaklaşımını ifade eden yazıları takip ve tahlil edildiğinde yeni padişahın Tanzimat-ı Hayriye'ye dair gayet bilinçli, istekli ve kararlı olduğu görülür;

---

380 "*...sen Devlet-i Aliyyemizde sinin-i vafireden beri hutub-ı cesimede isbat-ı sadakat ve himmet ile kesb-i şöhret ve imtiyaz etmiş ve **şeyhü'l-vüzera** namını ihraz eylemiş esdikay-ı saltanat-ı seniyyemden bulunduğundan seni kariha-i sabiha-i padişahanemden umûr-ı dahiliye ve hariciye ve mesalih-i maliye ve askeriyeye velhasıl kâffe-i hususata nezaret-i şamile ile sadaret-i uzmâ ve vekalet-i mutlaka-i kübrâ makam-ı celiline bi'l-istiklal intihab ve tayin eyledim. Sen dahi bu inayet-i celile-i padişahanemin kadr ü şükrünü bilerek ve habl-i metin-i şeriat-ı mutahharaya kemaliyle tevessül ve **bilcümle vükela-yı fihamımla merasim-i ittihad ve ittifaka riayet eyleyerek** kâffe-i hususat-ı memalik ü ibâdın mukteza-yı istiklalin üzere hüsn-i tesviye ve temşiyetine mübaderet eyleyesin*" bkz. BOA, HAT, 1620/67, 20 R 1255 (3 Temmuz 1839); Sadâret, Âmedî Kalemi Defterleri (A.}AMD.d), nr. 374, s. 1; A.}d, nr. 365, s. 92-93; *Takvîm-i Vekayi*, defa 181, 28 R 1255 (11 Temmuz 1839), s. 2.

381 *Takvîm-i Vekayi*, defa 185, 16 B 1255 (25 Eylül 1839). Reşid Paşa İstanbul'a 25 C 1255 (5 Eylül 1839), Ahmet Fethi Paşa ise 6 B 1255 (15 Eylül 1839) tarihinde gelmiştir bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, I, s. 64. Reşid Paşa'nın 17 Ağustos 1839'da Londra'dan ayrılıp İstanbul'a 4 Eylül 1839 tarihinde ulaştığına dair bkz. Frank Edgar Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement – A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, London 1942, s. 184, dipnot 21.

"*…kâffe-i ahali ve fukara ve aceze ve reayanın istihsal-i asayiş [ve] huzurları emrinin icrasını huzuz-ı nefs-i hümayunuma tercih ve belki bais-i mahzuziyet ve mübahat addetmiş olduğumdan…*"[382]

"*Benim vezirim, beyandan müstağni olduğu üzere her bir hususta kanun-ı nasfet ve hakkaniyete riayet envaı muhassenatı mucip ve bunun hilafı hareket vukuu dünya ve ahirette uygunsuzluğu câlib ve müstevcib olup şöyle ki bir müddetten beri bazı bendegan taraflarından akçe ve sair türlü hedâyâ takdimi adet hükmüne girerek bu usul her ne kadar cennet-mekan pederim hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında ma'a'l-kürh(?) câri ve bu suret bilahare vedia-i cenab-ı rabb-i izzet olan fukara-yı raiyyete tahammüllerinden ziyade bâr-ı girân tahammülünü müeddi olduğu ve bu keyfiyet mizac-ı şahanemin dahi bi'l-vücuh hilafı bulunduğu hâlde pederim müşarünileyh hazretleri usul-i gayr-ı makbule-i mezkurenin külliyen menini irade ve bu ma'razda Ceza Kanunnamesi tanzimiyle fukara-yı raiyyeti bu bâr-ı sakilden dahi azade eylemişti. İşte benim dahi murad-ı hayriyet-itiyad-ı mülükanem kâffe-i fukara ve reayanın mezâlim ve teaddiyattan vikayesiyle ez her cihet asayiş-i hâl ve arâmiş-i bâllerinin istihsali kazıyye-i madelet-marziyyesinden ibaret olduğuna ve bu cihetle zaman-ı nasfet-nişan-ı padişahanemde dahi bu misillü hilaf-ı rıza-yı bârî olan madde-i mekruhenin fi-mâ ba'd vukua gelmemek üzere men-i küllî ile meniyle pederim müşarünileyh hazretlerinin eser-i âlîsine iktifa nuhbe-i efkar-ı hayriyet-disar-ı mülükanemden idüğüne ve seni bilcümle saltanat-ı seniyyemde müstakil bi'r-re'y olarak vekalet-i mutlakam hutab-ı cesimine memur ve tayin eylemiş olduğuma mebni bundan böyle hiçbir taraftan hak-pây-i hümayunumuza o misillü akçe ve sair takdime takdim olunmamak ve bundan maada bendegan-ı şahanemiz caniblerinden dahi gerek mücevherat ve gerek sair türlü hedâyâ namı ve nam-ı aherle bir şey ahz ve kabul kılınmamak üzere bu maddenin ilâ maşallahi teâlâ düsturu'l-amel tutulması senin tetimme-i mesalih-i memurenden olmaktan naşi husus-ı mezburu cümleye ilan ve işâ'at birle eğer ba'd-ezin usul-i sâbıka veçhile hareket olunduğu mesmu-ı şahanem olur ise o misillüler haklarında ahkâm-ı cezayı icra edeceğimden maada sana dahi güceneceğim hüveyda olmağla işte ana göre hareket ve şu hususun vakten mine'l-evkat ve sebeben mine'l-esbab bozulmamasına be-gayet ihtimam ve dikkat eyleyesin…* "[383]

"*imâri-yi bilad ve enha zât-ı hümayunuma vedia-i cenab-ı kibriya olan bilcümle reaya ve berayanın refahiyet-i ahvalleri ve celb-i kulub u duaları ile hasıl olacağı hüveyda olmaktan naşi… fukara-yı raiyyetin mezâlim ve teaddiyattan bi'l-vücuh vikayeleriyle cümlenin hayır duaları alınması murad-ı mülükanem olmağla o makule mültezimînden hilaf-ı âde mugayir-*

---

382 BOA, HAT, 1620/67, 20 R 1255 (3 Temmuz 1839).

383 5 CA 1255 (17 Temmuz 1839) tarihli beyaz üzerine hatt-ı hümayun için bkz. BOA, TS.MA.E, 859/59 – 32; A.}AMD.d, nr. 374, s. 1-2; "*[II. Mahmud'un] asr-ı hümayunlarında Ceza Kanunnameleri tertip ve neşriyle bi-tevfikihi teâlâ men ve terkine himmet olunmuş olan irtişa madde-i kerihesiyle müteferriatı olan mevadd-ı nâ-makbule-i zulmiyenin zaman-ı nasfet-nişan-ı şahanede dahi ale'd-devam metruk olması ve sair bu misillü usul-i nâ-marziyyenin dahi zuhur ve vukuuna zinhar ve zinhar meydan verilmemesi nezd-i âlide kemaliyle mültezem yani gerek Dersaadet'te ve gerek memalik-i mahrusetü'l-mesalik-i şahanede sâkin ve mutavattın* ***bilcümle ahali ve reaya ve aceze ve beraya velhasıl kâffe-i bay u geda ez her cihet asayiş-i hâl ve ârâmiş-i bâlleri husulüyle saye-i saltanat-ı seniyyede mal ve can ve mahall ü mekanından müsterih ve emin ve asar-ı renciş ve teaddiden masun ve mutmain olmaları ehass-ı metalib-i şahane****…*" bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 182, 16 CA 1255 (28 Temmuz 1839), s. 2; Ayrıca bkz. HAT, 1624/51.

i irade harekete her kim cesaret eder ise lede't-tahkik rütbe ve haysiyetine bakılmayarak ceza kanunname-i hümayunumuz mucibince hakkında icab edecek muamele-i mücazat icra kılınmak… her tarafta mamuriyet-i bilad ve refahiyet-i aceze-i ibâd mevadd-ı matlubesinin istihsal ve istikmaline bezl ü sa'y ve rüyet…"[384]

Tanzimat literatüründe Reşid Paşa'nın Abdülmecid'i iknaı çerçevesinde inşa edilen anlatıyı tersyüz edecek yukarıdaki hatt-ı hümayunlar, yeni padişahın Tanzimat'la ilişkisine dair gayet net ipuçları vermektedir. Mevcut literatürde, Abdülmecid'in, "aydınlanmış" bir bürokratın dölleyeceği genç bir dimağ olarak görülmesi şeklinde karşımıza çıkan çarpık bakış açısıyla bu hattların izah edilebilmesi mümkün gözükmemektedir. Abdülmecid'in zihninde Tanzimat'a dair bir çerçevenin olmadığı ve sırf Reşid Paşa'nın çabaları ile söz konusu yeniliklerin vücuda geldiğini dile getiren yaklaşımlar, hem II. Mahmud devri yapılan tanzim pratiğini hem de Reşid Paşa'nın İstanbul'da olmadığı vetirede Tanzimat'ı müjdeleyen hususları hazfeden bir tutum sergilemektedir.

Bu anlatı evvela Hüsrev Paşa'nın Reşid Paşa'yı yok etme planı ile başlamaktadır: II. Mahmud'un istediği tarzda bir tecavüzî ittifak yapamayan Reşid Paşa'nın merkezdeki mevkii sarsılmıştı. Bu vetirede sultanın rahatsızlanması üzerine merkezdeki iktidarın Hüsrev Paşa kliğine geçmesi Reşid Paşa'yı da rahatsız ediyordu. Bir yakınından aldığı malumata dayanarak merkeze gelişini geciktirmeye karar veren Reşid Paşa'nın esas kaygısı muhtemel bir dönüşle hayatından olmak idi. Söz konusu literatürde Reşid Paşa'yı bu kaygıya sevk eden gelişmelerin odağına Hüsrev Paşa oturtulur;

Hüsrev Paşa, Reşid Paşa'nın Mısır meselesini Sultan Mahmud'un matlubu olan surette bir neticeye ulaştıramaması üzerine bunu fırsat bilerek ona karşı sultanı gazaba getirmiş ve hatta idamı için irade-i seniyye dahi çıkartmış ve bu sebeple Reşid Paşa İstanbul'a davet edilmiştir. Tam o sırada Reşid Paşa İstanbul'daki dostlarının birinden mektup alır. Mektup mealen "*kendisinin bir tehlike-i azimeye maruz bulunduğuna ve padişahın da hasta olduğuna ve Dersaadet'e avdetini mümkün mertebe tehir etmesi lüzumuna*" ilişkindir. Reşid Paşa bu mektup üzerine *temaruz ederek* yani hasta rolü yaparak tedavi için Londra'da biraz daha kalır ve bir müddet sonra sultanın vefatını müteakip İstanbul'a döner. Yeni tahta geçen Abdülmecid ile görüşeceği sırada sunması için Hüsrev Paşa kendisine sultana iletilmek üzere bir ariza takdim eder. Bu arizada "*İşbu arizamı efendimize takdim edecek olan Reşid Paşa, cennetmekan pederinizin idam için ferman buyurduğu zâttır ve din ü devlete begayet muzırr olduğundan hükm-i pederi*

[384] BOA, HAT, 1624/51; *Takvîm-i Vekayi*, defa 183, 23 CA 1255 (4 Ağustos 1839), s. 1; A.}AMD.d), nr. 374, s. 2.

heman icra buyurmanız münasiptir" satırları yer almaktadır. Hüsrev Paşa, Reşid Paşa'nın kendi eliyle idam istidasını padişaha iletmesini sağlayacak bir plan kurmuş ve fakat başarılı olamamıştır.[385] Tanzimat'a dair inşa edilen Reşid Paşa merkezli anlatıda, Hüsrev Paşa'nın hışmından sultanın korumasıyla kurtulan paşanın yavaş yavaş genç padişahı tesiri altına almaya başladığı ifade edilir:

Reşid Paşa Tanzimat'a dair bir layiha kaleme alarak padişaha takdim etmiş, genç sultanı söz konusu reformları yapmaya ikna etmiştir. Reşid Paşa'nın yazdığı iddia edilen söz konusu layiha şu şekilde özetlenmektedir;

> "*Devletin ahval-i hazırasıyla esbab-ı mümkine-i ıslahı ve Avrupa cemiyet-i düveliyesinin tarz-ı idareleriyle Şark hakkındaki/Türkiye'ye müteallik efkar-ı sahîfe ve niyat-ı sakîmeleri ve akvam-ı Hristiyaniyye'nin ilkâat-ı hariciyeden suret-i masuniyyeti hakkında izahat ve mütalaat-ı kafiye ve muknia serd ve temhid eylemiş ve ıslahat-ı mutasavvirenin üssü'l-esası şeriat-ı mutahhara-i ahmediyenin tayin ve temin eylediği veçhile kâffe-i teba ve zir-destan-ı devletin mal ve can ve namusunu temin, yani kulub-ı âmmeyi tatmin eylemek idüğünü söylemiştir*"[386]

Mehmed Selahaddin tarafından oldukça geç bir tarihte dile getirilen söz konusu layiha ve ikna bahsi Tanzimat'ın/Gülhane Hattı'nın nüvesi olarak işlenmiş ve Abdülmecid ile birlikte sair rical pasifize edilmiştir;

> "*Bin iki yüz elli altı senesi Şaban'ında Gülhane Meydanı'nda mahsusen inşa edilen kürsi-i âli üzerinde Reşid Paşa'nın bizzât muvacehe-i âmmede kıraat eylediği hatt-ı hümayun, layiha-i maruzanın tarz-ı resmiye ifrağ edilmiş bir kopyası idi. Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanıyla beraber zâten ve dinen mükellef olduğumuz ahkâm-ı âdile-i şer'iyye teyid ve tahkim olunmakla beraber akvam-ı gayr-i müslimenin kulub-ı hâifeleri tatmin ve Avrupa efkâr-ı umumîyesi temin edilmiş oldu*", "*Reşid Paşa dahilen Tanzimat-ı Hayriye-i mezkurenin ahkâmını icra ve Allah'tan korkmaz ve şeriat bilmez bir takım mütegallip ve müstebidleri izale ve imha ediyor ve kulub-ı âmmeye neşr-i envar-ı adalet eyliyordu*"[387]

---

[385] Ali Rıza, Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali", *Peyâm*, 17 Teşrinsani 1335/22 Safer 1338, s. 3. Hüsrev Paşa tarafından bizzât Reşid Paşa'nın eliyle Sultan'a ulaştırılan ve paşanın "*adab ve adat-ı memleket ve usul ü muamelat-ı devlet ile kabil-i tevfik olmayacak ahval ve harekâtı ihtiyar ve her bir hususça mübalatsızlığa ictisar eylediğinden bahisle izale-i vücudunu*" isteyen idam tezkiresinin zikredilen farklı versiyonu için bkz. Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306, s. 21; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 12. Literatürde Reşid Paşa'nın idam tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına dair zikredilen bir diğer rivayet de Kütahya görüşmeleri hengamına tesadüf eder. Bu rivayete göre II. Mahmud, Reşid Paşa'yı İbrahim Paşa ile Kütahya'da istediği tarzda anlaşamadığı için idam etmek istemişti. Reşid Paşa bu tehlikeden Darphane Nazırı Ali Rıza Efendi'nin sultanı ikna etmesi sayesinde kurtulmuştu bkz. Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Lütfî*, IV, s. 28. Ali Fuad Bey bu rivayeti teyit edecek bir vesikaya ulaşamadığını ve Ali Rıza Efendi'nin oğlu Besim Bey'den de bu tip bir söz işitmediğini kaydetmektedir bkz. Ali Fuad, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 19-96(1 Haziran 1928), s. 87; Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, TTK, Ankara 1991, s. 21.

[386] Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatı Mustafa Reşid Paşa*, s. 30-31; a.g.mlf, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, s. 26; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 61.

[387] Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatı Mustafa Reşid Paşa*, s. 31, 33. Mehmed Selahaddin'in söz konusu satırlarında hattın tarihi ve ilan yeri yanlış bir biçimde 1256 ve Gülhane Meydanı olarak zikredilmiştir. Hâlbuki Gülhane Hattı, Gülhane Kasrı'nın önünde 1255 tarihinde ilan edilmiştir.

Burada zikredilmesi gereken bir diğer mesele de Reşid Paşa'nın ikna çabalarının sadece Abdülmecid'e matuf olmadığıdır. Reşid Paşa anlatısını üreten literatürde Abdülmecid'den evvel II. Mahmud'un ikna edilmesi üzerinde durulmaktadır. Bu anlatı da diğerleri gibi problemler içermekle beraber vurguladığı esas nokta, Reşid Paşa'nın devleti kurtarmaya dönük fikirlerini Avrupa'dan dönüşte II. Mahmud'a sunarak ikna onu etmesidir. Kemal Paşazade Said Bey kaynaklı bu rivayete göre;

> "*Sultan Mahmud-ı sani Reşid Efendi'yi Paris Sefareti kitabetinden avdetinde huzuruna kabul etmiş, selamet-i devlet için ittihazı lâzım olan tedabiri sormuş, Reşid Efendi de Tanzimat-ı Hayirye'yi tavsiye etmiş idi. Mahmud-ı sani (üç yüz bin asker cem eder, Avrupa'nın hakkından gelirim) demesiyle Reşid Efendi (üç milyon asker cem etseniz de yine Avrupa'nın hakkından gelemezsiniz. Avrupa'yı iskat etmek ve teveccüh-i umumîyi hakkıyla üzerimize celb eylemek için ahkâm-ı şer'iyenin emreylediği emniyet-i can ve mal ve ırz kaziyesini vücuda getirmek lâzımdır) cevabını vermiş ve bu fikrini ancak genç Sultan Mecid'e kabul ettirebilmiştir*"[388]

Aynı rivayetin küçük ama gayet dikkat çekici bir değişikliğe uğramış diğer versiyonu da şöyledir;

> "*Reşid Paşa Avrupa'dan avdetle Sultan Mahmud-ı sani'nin huzurunda bulunduğu bir günde Hakan-ı müşarünileyhe: 'Devlet-i Aliyyelerini kurtarmak için üç milyon askere ihtiyaç vardır. Maahaza bu kuvvet yalnız Avrupa kuvvetine karşı gelebilir hâlbuki devleti esasından kurtarmak için* ***usul-i meşrutiyet****e müracaat etmekten başka bir tedbir-i salim yoktur' demiş ve zann-ı kaviye göre Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile Şura-yı Babıali tesisi gibi mukaddemat-ı ıslahiye bu türlü maruzatın semeresi bulunmuştur*"[389]

Reşid Paşa'nın II. Mahmud'a olan tesirine dair zikredilebilecek bir diğer örnek de Tanzimat esaslarının padişaha söyletilmesine müteveccihtir. Bu anlatıya göre Reşid Paşa yine bir Avrupa dönüşü II. Mahmud ile yabancı elçileri karşı karşıya getirmiş ve padişaha gayet meşhur olan "*Ben tebaamdan Müslüman'ı camiide ve Hristiyan'ı kilisede ve Musevi'yi sinagogda fark ederim. Aralarında başka günâ bir fark yoktur*"[390] sözünü söyletmiştir;

> "*[1253 senesinde]…birinci defa olarak umûr-ı hariciye nezaretine geçen Mustafa Reşid Bey, bir devletin umûr-ı siyâsiyesini idare etmek için iktiza eden evsaf ve mezayayı haiz olup ale'l-husus Sultan Mahmud-ı saninin evahir-i saltanatında tafsili âtide beyan olunacağı üzere huzur-ı hümayunda bulundurduğu süfera-yı ecnebiyeye hitaben hakan-ı müşarünileyhe 'Ben*

---

[388] Abdurrahman Adil, "Kemal Paşazade Said Bey ve Mesâî-i Hukukîyesi", *Hadisât-ı Hukukîye*, İstanbul 1338/1922, cüz 2, s. 19.

[389] Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*, I, s. 228-229; Ziya Şakir, *Büyük Türk İnkılabı*, İstanbul 1956, s. 44.

[390] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 65. II. Mahmud'a atfedilen bu söz muahhar kaynaklarda geçtiğinden ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.

tebaamın Müslümanı'nı camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini de havrada görürüm, cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır' dedirtip bu kelam-ı şahaneyi de müdebbirane ve müsavatperverane bir tarzda tefsir eylemiş ve el hak bir eser-i kiyaset göstermiştir…Sultan Mahmud-ı saninin son senelerine müsadif bulunan bu memuriyetinde ve hakan-ı müşarünileyhin eyyam-ı marazında bir gün süfera-yı ecnebiyenin huzura kabul müsaadesi istirhamında musırr bulunduklarını padişaha ve kendilerini müsûl şerefine mazhar kılarak bazı beyanatta bulunacağını da padişah tarafından süferaya arz ve tebliğ ettikten ve birbirlerini karşı karşıya getirdikten sonra, mülakatı kısa kesmek isteyen padişaha (Ben tebaamın…ilh.) dedirterek bu nutk-ı hümayunu bilcümle tabaa-i şahanenin nazar-ı padişahîde, müsavata mazhariyeti ile tefsir eylemiş ve Avrupa'nın takdiratını celb ile Kırım Muharebesi'ndeki müzaheret-i maddiye ve maneviyenin esasını on beş sene evvel kurmuştur"[391]

Reşid Paşa'nın devletle alakalı ve siyâsî mülahazalar içeren fikirlerini II. Mahmud'a sunduğu bir vâkıa olmakla beraber, eldeki kaynaklar bunun bütün Tanzimat projesini muhtevi bir yapıda olduğunu göstermekte yetersizdir.[392] Reşid Paşa, tıpkı diğer rical gibi yapılan tanzim pratiğinin birçok veçhesinde vazife deruhte etmişti. Onu diğer isimlerden ayrıştırarak kahramanlaştırma refleksinin altında Reşid Paşa'nın kendi beyan ve tavırları başta olmak üzere, bürokratik kariyeri ve maiyetindeki isimlerin oluşturduğu diskur gayet müessir olmuştur.

Bu diskura göre kısa sürede sultanla yakınlık sağlayan Reşid Paşa onu etkilemekte gecikmemişti. Tanzimat ile ilgili fikirleri de sultana aşılayan o idi; vükela devletin ıslahı için çareler arıyor ve fakat bulamıyordu ta ki Reşid Paşa devlet için bir "*rehaname-i istikbal*" olan layihasını Sultan'a sunana kadar.[393] Reşid Paşa fikirleriyle sultan Abdülmecid'i etkilemiş ve Tanzimat'ı bina etmişti.[394]

Reşid Paşa imajının inşası için elbette bu kadarla iktifa edilmemiştir. Sırada Gülhane Hattı'nın ilanı vardır; Cevdet Paşa, velinimeti ve peder-i manevisi olan[395] Reşid Paşa'yı devletin politika ufkunda parlayan "*kevkeb-i Utarid gibi cirmi küçük kadri büyük*

---

391 Ali Rıza, Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali", *Peyâm*, 17 Teşrinsani 1335/22 Safer 1338, s. 3.

392 Reşid Paşa'nın âmedci iken vazifelendirildiği Paris'ten döndüğü hengamda takdim ettiği bir takrir, devletin politik olarak takınması gereken tavra dair kıymetli fikirler içeriyordu; "*zikrolunan takrirde mezkur olan ahvale nazaran Fransa ve İngiltere devletlerini kemâ-yenbagî celb ve temin ile menfaat-i matlubenin tezelden istihsali cay-ı iştibah ise de düvel-i mezkure nezdinde Devlet-i Aliyyelerinin muteber sefirleri bulunup da mümkün mertebede def-i mazarrata çalışılmak dahi vakte göre büyük menfaat demek olacağı aşikar…*". Daimî elçilikler üzerinden sıkı politik manevralar yapılmasını salık veren işbu takrir gizli olmayıp bizzât sadrazam tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmuştu. II. Mahmud'un sadrazama hitaben kaleme aldığı hattında, söz konusu takrir ile alakalı düşünceleri "*[Reşid Bey'in] takririnde muharrer olan mevadd vâkıâ umûr-ı dakikadan olduğundan derin derin mütalaata mütevakkıf ise de aralık aralık mahremane müzakere ve vaktin icabına göre icra-yı iktizasına bakılmak lâzımedendir*" şeklinde geçmektedir bkz. BOA, HAT, 833/37603.

393 Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, s. 22-23.

394 Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, s. 26.

395 Christoph K. Neuman, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, trc. Meltem Arun, TVYY, İstanbul 2000, s. 18, 42.

bir zât" olarak anıyor[396] ve halkın onu küçük görmesinin sebebini Rauf ve Hüsrev Paşa gibi kudemadan zevata alışılmış olmasıyla açıklıyordu. Ona göre "*bu devirde andan büyük adam yok idi*".[397] Reşid Paşa, Tanzimat-ı Hayriye fermanını kaleme alıp[398], kürsü üzerine çıkarak Lütfi Efendi'nin tabiriyle başından sonuna dek "*savt-ı bülend ve selika-i beliga-i âlempesend ile*" okumuştu.[399] O, "*harekât-ı cansiperane ve fedakâranesi*" ile cihan tarihinin sayfalarında zirvedeki yerini çoktan hak etmişti; bunun teyidi olarak Lütfi Efendi hattın ilanından evvelki gece, daire kethüdası Topçubaşızade Salih Bey'in mühim bir iş için Reşid Paşa'yla konuşma arzusuna karşı paşanın, "*sen ne efkârdasın, ben ne hâldeyim. Ben yarınki gün bir mehlekedeyim ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur*" şeklindeki sözünü nakletmektedir.[400]

Reşid Paşa ise Tanzimat'ın pek çok cihetten gerekli olduğunu ortaya koyan ilk kişinin kendisi olduğunu söylemektedir. Söz konusu bahiste teşvik edici pek çok konuşma yaptığını söyleyen Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'in de bunu pekâlâ bildiğini ifade etmektedir. Ayrıca yukarıdaki anlatılar ile uyuşturulması zor olan şu sözleri söylemektedir;

> "*Bununla beraber bu maslahat-ı hayriyyeyi kuvveden fiile getiren ancak padişahımın mekârim-i ahlâkı ve sıfat-ı memduhe ve fetanet-i fıtriyyesi olub ol vakit vükelâdan bulunan zevâtın muvafakat ve himmetleri dahi maslahatı pek çok teshil etmiş olduğundan bunda dahi kendimce bir güne da'vaya istihkakım olmadığını i'tiraf ederim ve idare-i umûr-ı mülkiyeye adem-i iktidarımı mukir olduğum hâlde padişahım murad ederek bu acizi kullanmış olduğundan vüs'um mikdarı çalışmakda kusur etmedim…*"[401]

Gayet mütevazı olmakla birlikte kendi payını ifadeden de geri kalmayan Reşid Paşa'nın bu sözleri şahsı etrafında oluşturulan efsaneyle mukayese edilince birçok rivayet yoğunluğunu kaybederek buharlaşmaya başlıyor. Onun Tanzimat'ın gerekliliği ve sebepleri muvacehesindeki değerlendirmeleri de tıpkı buradaki gibi bir neticeyi verir niteliktedir.

Tanzimat ile alakalı yapılan açıklamalarda en mühim husus hep Mısır meselesi olmuştur. Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın Avrupa devletleri arasında bir ittifak hasıl edip

---

396 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, 1-12, s. 6-7.
397 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 1-12, s. 14.
398 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 1-12, s. 7; "*Sultan Abdülmecid'in cülusunu müteakip Tanzimat-ı Hayriye'yi tesis için nezd-i padişahîde münferiden sa'y göstermiş ve bu emre mütedair olan hatt-ı hümayunu Reşid Paşa tesvîd etmiş…*" bkz. Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, Vilayet Matbaası, İzmir 1328, s. 9-10.
399 Ahmed Lütfî, *Târîh-i Lütfî*, VI, s. 60. Reşid Paşa'nın okuyuşundan ayrı bir zevk almış olduğu anlaşılan Lütfi Efendi "*o hüsn-i kıraat ve letafet-i hitabet görülmüş şey değil idi*" demekten de kendini alamaz bkz. Ahmed Lütfî, *Târîh-i Lütfî,* VI, s. 64.
400 Ahmed Lütfî, aynı yer.
401 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 165.

kalemen/diplomasiyle Mısır meselesini halletmek ve bu hususu Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasına raptederek iki işi birlikte yapmak için çalıştığını belirtmektedir. Cevdet'e göre vükela/muhalifler onun meydana koymak istediği Tanzimat'tan hoşnut değildir ve sırf Mısır maslahatının husule gelmesi için Tanzimat'a muvafakat etmiştir. Çünkü vükela Tanzimat'ın temellerini yıkabilmenin ancak Mısır meselesi hallolduktan sonra mümkün olabileceği mütalaasındadır.[402] İlanını müteakip belli başlı eşhasın Tanzimat'ın muhalifi kesilmeleri ile de bu sözler delillendirilmeye çalışılır. Bu diskura göre Tanzimat pratiği bir maske ardında gerçekleştirilen bir vâkıa olarak resmedilir. Ressamın zihninde, maskesiz/çıplak olan nesnenin/Tanzimat'ın asla kabul görmeyeceği izanı vardır. O sebeple nesne öteki bir şeyin ardında kalmalı ve kimse huzursuz edilmemelidir. Huzursuz olanlar ise maske sebebiyle itiraz edemeyecekler ve etmek istediklerinde ise çoktan iş işten geçmiş olacaktır.

Tanzimat'ın II. Mahmud devrinde hazırlandığını ve ardında topyekûn siyâsî aklın olduğunu gösteren delillerle bu rivayetlerin tevil edilmesi gayet zor olsa gerektir. Devlet tarafından dahilî ve haricî meseleler fiilî müdahale ile halledilemez olunca elde kalan şey elbette kalem yani diplomasi olacaktır. Sadık Rıfat Paşa'nın da Avrupa devletlerinin dahilî ve haricî bir anlaşmazlıkta problemin "*tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def ve teskinine*" çalıştıklarını belirterek bu usulü tavsiye etmesi Tanzimat pratiğindeki izanı gösterir mahiyettedir.[403] Diplomasinin bu derece artmasının arkasında devletin fiilî kuvvetindeki sarsılma ve umumî olarak dünya siyâset tarzındaki değişimler yatmaktadır. Batılı ve seküler bir anlayış olması bakımından değil gerekli olması bakımından bu usul kullanılmaya başlamıştır ve bir bakıma Tanzimat pratiğinin bir hususiyeti hâline gelmiştir. Mısır meselesinin halli de bunun en tipik misalidir ve fakat Tanzimat-ı Hayriye sırf bu meseleye inhisar ettirilerek açıklanamaz. Reşid Paşa aynı bahiste "…*tanzimat maddesi [antlaşma maddesi] reviş-i hâlden istidlal kılındığına göre sadece Mısır meselesi hakkında olmayıp hem Mısır maslahatına bir hüsn-i suret vermek ve hem bununla beraber saltanat-ı seniyyeyi düvel-i Avrupanın hukuk-ı mukarreresine bil-idhal Devlet-i Aliyye'nin ilelebet tamamiyet-i mülk ve saadet-hâlini dahi temin eylemek vadilerinde göründüğünden bu usul Rusyalunun sûrî ve manevî tecavüz ve tahattîsinin önüne set çekmek demek olacağına*" atıf yapmakta ve bu sözünü birkaç satır aşağıda daha sarih ifade etmektedir; Ona göre Avrupalı devletlerle yapılacak antlaşmanın faydasının

[402] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 7.
[403] Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa Ahvaline Dair Risale", *Müntehâbât-ı Âsâr* içinde, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1290, II, s. 3.

neticesi olarak Mısır gailesi güzel bir şekilde hallolacaktır ve bununla beraber söz konusu antlaşma "*Rusya İmparatoriçesi esbak Katerina zamanından beri Rusyalunun matmah-ı enzarı olan hülya-yı batılın külliyen mahv ve iptalini*" gerektiren hayırlı bir şeydir.[404] Reşid Paşa'nın Mısır Meselesi'ne dair antlaşmanın bağlamını devletin içinde bulunduğu varlık-yokluk kaygısına çekerek *beka-yı devlet* dolayımında ele alması gayet mühimdir. Kavalalı'ya ve Rusya'ya karşı, yapılacak antlaşmanın faydasını Avrupa devletler hukukuna dâhil olma ile ifade etmesi de beka-yı devlet kaygısının tezahürüdür. Reşid Paşa'nın söz konusu kaygı hasebiyle devletin dertlerine deva olacak hususları dahilde aramaktansa harice yöneldiği de söylenilebilir. Cevdet'in ifadesiyle "*Reşid Paşa takımının efkârı neşr-i ma'arif ve t'amîm-i terbiye ile devleti usûl-i cedîde-i Avrupa'ya tevfikan tanzim etmek*" idi.[405] Tanzimat pratiğinin II. Mahmud'dan mevrus olarak, devletin ileri gelenleri ve sultanın iradesi ile ete kemiğe bürünen topyekûn bir hareket olması bir yana, Reşid Paşa'yı ilan edilen hatt ve akabindeki fiiliyatla Tanzimat'ın münşîsi olarak gören görüş, paşanın *beka-yı devlet* kaynaklı politik hareketleri ve kendi inşa ettiği *siyâsî persona*[*] kaynaklı bir yaklaşım olsa gerektir.

Yukarıda izah edilmeye çalışıldığı üzere Reşid Paşa anlatıla gelen Tanzimat pratiğinin ardındaki bürokratlardan yalnızca biridir. Bu kadar ehemmiyetli bir meselenin mesuliyetini yalnızca Reşid Paşa'nın üstlenmiş olabileceğini zannetmek doğru bir düşünce tarzı olamaz.[406] Burada irdelenmesi gereken husus Tanzimat'a yüklenen mananın mahiyetidir. Tanzimat'ın muhtevasındaki değişikliklerin maslahata dayanan ve pragmatik pek çok saikle temellendirilmesi başka Avrupa medeniyetine izafeten temellendirmesi ise başka bir veçhe arz eder. Reşid Paşa'nın algısı ise burada tabir

---

404 BOA, HAT, 1240/48229, 15 R 1255 (28 Haziran 1839). Ahmed Fethi ve Mustafa Reşid Paşaların mühürlerini taşıyan işbu vesika hususen Mısır Meselesi'ne, Avrupa'nın bu hususta Osmanlı ile anlaşması ve Rusya tehlikesine dair bir bağlamı muhtevidir. Vesikada geçen Tanzimat bahsi ise Tanzimat-ı Hayriye'yi ifade etmeyip Mısır Meselesi'nin uluslararası bir mevzu hâline gelişinin ve onun çözümünün Avrupa ile yakınlaşmakta/anlaşmakta olduğunun ifadesi maksadıyla kullanılmaktadır. Tanzimat-ı Hayriye'yi ifade etmemesine rağmen Reşid Paşa'nın Mısır Meselesi'ni de benzer bir kavramla ifade etmesi, Tanzimat ile Mısır Meselesi'ni aynı bağlama oturtan tarihyazımı ile birlikte düşünüldüğünde gayet dikkat çekicidir. Reşid Paşa'nın işbu vesikadaki tanzimat kelimesini kullanışının Avrupa ile Mısır Meslesi'ni çözmeye matuf olduğuna dair bir diğer yazısı için bkz. HAT, 1239/48177, 21 RA 1255 (4 Haziran 1839). 15 Temmuz 1840 tarihinde Mısır Meselesi'nin halli için yapılan antlaşmada da söz konusu husus *tanzimat* kelimesi ile ifade edilmektedir bkz. *Muâhedât Mecmûası*, TTK, Ankara 2008, IV, s. 210.

405 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, 40-Tetimme, s. 23.

* Jung'a göre, bir kişinin *olmak ve görünmek istediği kişi* ile toplumun onun *olmasını ve görünmesini istediği kişi* figürlerinin bir nevi bileşkesi olan *persona* kavramı, kişinin kendisi olarak sunduğu/sahnelediği sahte kişiliğidir. Kişinin *kendi*si ile *persona*sı arasında ayrım yapamaz hâle geldiği durumlarda iki kişiliklilik baş gösterir ki bu da nevrotik davranış türlerindendir. Burada değindiğimiz siyâsî persona kavramı, Reşid Paşa özelinde, paşanın kendi kişiliğinden azade olarak, bürokratik pozisyonunu ve Osmanlı siyâsî aklını şekillendirmede kendisi *haricinden* şahsiyetine dair biçilen kimlikleri ifade eden, benimsenmiş yapay bir kişiliğe karşılık gelir. Unutmamalı ki söz konusu siyâsî persona, Reşid Paşa'nın kendisi ve himayesindeki Cevdet Paşa gibi isimler eliyle tarihyazımına da intikal ettirilmiştir.

406 Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Açıkoturumlar Dizisi, İstanbul 1990, VII, s. 22.

yerindeyse karma karışıktır. O, medeniyetsiz hiçbir şey olamayacağımızı düşünür ve medeniyetin de bize sadece Avrupa'dan geleceğini ifade eder.[407] Palmerston'a verdiği memorandumunda, Sultan Mahmud'un taraftarı olduğu yeni kurumların karşılaştıkları zorlukların ve ilerleme sağlayamamalarının sebebini bizzât sultanın bunları içi boş ve gösteriş için oluşturmasına bağlar. Ona göre zorba ve despot olan Sultan Mahmud'un 13-14 yıldır (ilgadan sonra) reform ismiyle yaptıkları faydadan uzak şeylerdir. Reformların gerçekleşmesi için Avrupalıların müdahalesi ve tazyiki gereklidir.[408] O bu müdahale arzusunu İngilizlerin yanı sıra Fransızlardan da talep etmiştir. Fransa'nın İstanbul elçisinin kanaatlerine göre Reşid Paşa, Gülhane Hattı'nda öngörülen şeyleri Avrupa veya sadece Fransa'nın müdahalesiyle gerçekleştirme arzusundadır. Çünkü Reşid Paşa'ya göre İmparatorluğun şu anki vaziyeti ile berhayat kalabilmesi ve Türklerin kendi kendilerine medenileşebilmesi mümkün değildir. Reformların tatbik edilebilmesi için padişahın iradesi kafidir yeter ki büyük devletler bunu sultana müşterek bir surette hissettirsinler.

Fransız Hariciye Vekili Monsieur Guziot'a göre Reşid Paşa'nın bu tavrının sebebi Avrupa medeniyetini Müslüman adetlerinden daha çok sevmesi değil Avrupa siyâsetinde memleketine ve padişahına itibar ve yer kazandırma arzusudur; "*Ondaki hâkim ve değişmez fikir Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin ve memnun etmektir*"[409]

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Reşid Paşa devletin yapmaya çalıştığı Tanzimat'ın sözde kalıp icraya geçirilmediğini düşünmekte ve kendisi bunu sağlamaya çalışmaktadır. Daha sonra onun şahsı üzerinden üretilen diskur da kanımızca Gülhane Hattı'nın ilanıyla başlayan ve siyâsî nüfuz elde etmesi ile devam eden devrin bir neticesidir. Mevcut literatürde Sultan Abdülmecid'in bu bağlamdaki mevkii eksik değerlendirilmiş ve tabiri caizse yoka irca edilmiştir. Abdülmecid babasından kalma tanzim ve siyâset pratiğinin mirasçısı olmakla birlikte iktidar tezahürlerini Babıali'deki çekişmeleri dizginlemek ve haricî/dahilî meseleleri halledebilmeye tevcih etmiş, bürokratlar arasında bir muvazene siyâseti gütmüştür. Bizzât Reşid Paşa'yı defalarca görevlendirmesinin yanında ölümünden sonra onun için hiç de lütufkâr konuşmamıştır; devletin mali olarak zor bir vetireden geçtiği sırada Babıali'ye gelerek vükelaya hiddetlenen Sultan Abdülmecid'in, Reşid Paşa'nın oğlu ve aynı zamanda damadı olan Ali Galip Paşa'yı azarlarken "*Ol vakit babasının fesâdından korkuyordum. O cehennem oldu*

[407] Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler Ankara, 13-14 Mart 1985*, TTK, Ankara 1987, s. 73.
[408] NA, FO, 78/383, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 12 Ağustos 1839. Ayrıca bkz. Ek V.
[409] Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", s. 73-74.

kurtulduk. Lâkin bu babasından müfsid olacak" demesi[410] Reşid Paşa'ya olan bakışın bariz göstergesidir.

Tanzimat bahsinde Reşid Paşa'nın mevkiini *whigism*e kapılmadan değerlendirebilmeyi mümkün kılacak şey, II. Mahmud devrini temel ittihaz etmek ve tarihî vâkıayı şahsiyetlerden azade girift bir teselsülün neticesi olarak görmektir. Yukarıda uzunca izahı yapıldığı üzere II. Mahmud devri hazırlanan Tanzimat-ı Hayriye, Gülhane Hattı'nın muhtevasını her yönüyle kapsamaktadır. Mahmud devri pilot bölgelerde başlayan sayımın tamamlanamaması üzerine alınan tehir kararı projenin hassaten vergi tarafına dönüktür. Burada zikredilmesi gereken en mühim mesele Tanzimat'ın siyâsî/uluslararası bağlama oturması meselesidir ki bunun ilk emarelerinin Balta Limanı Muahedesi'nde görüldüğünü daha evvel zikretmiştik. Meselenin tam manasıyla uluslararası bir mahiyet kazanması ise Nizip bozgununu takip eden zaman diliminde gerçekleşecektir.

Sultan Abdülmecid tahta geçtiği sırada kendisini en çok meşgul eden husus Mısır Meselesi'ydi. Yeni sultanın bu hususta ilk faaliyeti Kavalalı'yı affettiğini ilan etmek oldu. Bu kararı, babasının Mısır meselesindeki konumlanışından farklı bir tavrı sergileyeceğinin mühim bir emaresiydi. Aynı zaman diliminde Londra'da olan Mustafa Reşid Paşa ise hem burada hem de Paris'te siyâsî mahfillerle görüşmeye başlamış ve payanda olarak kullanabileceği siyâsî bir kanal/destek bulma arayışına girmişti. İstanbul'a döndüğü sırada Hüsrev Paşa'nın hışmına uğrama tehlikesi geçiren Reşid Paşa bu sıkıntılardan Abdülmecid'in soğuk kanlılığıyla kurtulmuştu.[411] Babıali'nin dengeleri Hüsrev, Halil Rıfat, Mustafa Reşid ve Ahmed Fethi Paşaların oluşturdukları bir ittifak/koalisyon üzerine şekillenmişti. Devletin menfaatlerinin İngilizlerle yakınlaşmakta olduğu konusunda ikna edilen Hüsrev Paşa söz konusu isimlerle müşterek hareket etmeye başlamıştı; Lord Ponsonby bu hususu: "*Bu üçü şu anda mutabık gibi görünüyor ve Reşid Paşa'nın sistemine göre hareket ediyorlar*" şeklinde ifade edecekti.[412]

---

[410] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, 13-20, s. 55.

[411] Mustafa Reşid Paşa'nın ortadan kaldırılmasıyla alakalı planlara dair Lord Ponsonby'nin, Lord Palmerston'u bilgilendirmesi ve "*Reşid Paşa'yı olup bitenler hakkında bilgilendirmeyi zat-ı âlinizin münasip görmesi durumunda bunun faydalı olacağını düşünüyorum. Reşid Paşa'nın buradan gelen haberlere aldanmış olabileceğinden ve onu yok etmek için kendisinin tam olarak farkında olmadığı bir planın var olduğundan şüpheleniyorum*" şeklindeki yazısı için bkz. NA, FO, 78/333, nr. 264, Ponsonby'den Palmerston'a, 17 Aralık 1838; Hüsrev Paşa'nın planlarına Nuri Efendi ve İbrahim Sarım Efendi'nin de dahil olduğuna, Reşid Paşa İstanbul'a gelmeden hariciye nezaretinden azledilmesine dair resmi yazının dahi hazırlandığına ve fakat Halil Rıfat ve Rıza Paşaların dahliyle Hüsrev Paşa'nın bu karardan vazgeçirildiğine dair detayları muhtevi yazı için bkz. NA, FO, 78/358, nr. 243, Ponsonby'den Palmerston'a, 5 Eylül 1839.

[412] NA, FO, 78/358, nr. 257, Ponsonby'den Palmerston'a, 22 Eylül 1839; Hüsrev Paşa'ya "*şimdilik*" güvenilebileceği ve onun "*kendi menfaat ve güvenliğinin İngilizlerinkiyle birleştiği*" hususuna dair bkz. PP/GC/PO/371, Ponsonby'den Palmerston'a, 20 Ağustos 1839; Reşid Paşa ve Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Ponsonby'nin tavsiye ettiği her şeyi yapmaya hazır olduğuna dair bkz. PP/GC/PO/375, Ponsonby'den Palmerston'a, 30 Ekim 1839.

Hüsrev Paşa'nın Reşid Paşa aleyhindeki tutumu şayet doğru kabul edilirse nasıl olup da ittifaka razı olduğu sualinin cevaplanması gerekmektedir. Bu muammanın cevabı Hüsrev Paşa'nın Ponsonby'e sorduğu can alıcı bir sual ile alakalıydı. Bu suali sormasına sebep olan hadise ise Rusya'nın padişahın validesi Bezmiâlem Sultan vasıtasıyla Reşid Paşa ve kliğini azlettirerek yerlerine Akif, Said ve Nazif Paşaları getirmek istemesiydi. Rusya'nın bu çabasına Halil Rıfat ve Fethi Paşaların padişahı ikaz etmeleriyle mâni olunmuştu.[413] Bunun üzerine Hüsrev Paşa, Lord Ponsonby'e "*reform karşıtlarının M. Reşid Paşa'nın da içinde bulunduğu gruba yönelik bir darbe planladıklarını, böyle bir durumda İngiltere'nin kendilerini destekleyip desteklemeyeceklerini*" sormuştu. Ponsonby ise bu şekilde bir siyâsî darbeyi muhtemel görmemekle beraber icabı hâlinde İngilizlerin donanmayla müdahale edeceklerini söylemiş ve Reşid Paşa koalisyonunun muhafaza altında olduğuna dair teminat vermişti.[414]

Hüsrev Paşa'nın bu teminat akabinde şahsî hırs ve menfaatleri bir kenara bırakıp devlet maslahatı odaklı mevzilendiği söylenilebilir. Reşid Paşa'nın henüz İstanbul'a adım atmadığı hengamda Abdülmecid'in Tanzimat ile alakalı yaklaşımlarda ne derece samimi ve kararlı olduğunun da farkına varan Hüsrev Paşa ve yakın ekibi, II. Mahmud zamanındaki tanzim pratiklerinde bizzât vazife almış olmaları itibariyle esasında yapılan yeniliklere muhalif değillerdi. Muhalefetin temelinde iktidar hırsı yatıyordu. Bu ise devletin içinde bulunduğu nazik hâl muvacehesinde ertelenmesi gereken bir hesaplaşmaydı.

Söz konusu ekip aralarındaki uyuşmazlıkları bir kenara bırakarak yapılması planlanan tanzim pratiğiyle alakalı hazırlıklara başladı. Reşid Paşa, II. Mahmud devrinden mevrus Tanzimat projesini tekemmül ettirme gayesiyle müttefikleri ile çalışmaya başlamış ve İngiliz sefaretini de haberdar etmişti. Lord Palmerston'a sunduğu memorandumla, ülkede yapılacak yenilikleri planlayan bir profil sunan ve söz konusu yenilikleri kendine mal eden Reşid Paşa, İstanbul'daki faaliyetleriyle bu tavrını sürdürmeye devam etti. İngiliz sefaretine verilen bilginin temelinde hayat ve mülkiyet hakkının teminat altına alınması vardı ki bu husus Reşid Paşa'nın iddiasının aksine kendi

[413] Reşid Paşa Abdülmecid ile bizzât görüşerek ona validesinin devlet işlerine müdahale etmemesini ve nazırlar haricinde devlet işlerinde kimseyle istişare edilmemesini söylemesiyle alakalı bkz. NA, FO, 78/359, nr. 263, Ponsonby'den Palmerston'a, 24 Eylül 1839; Söz konusu hususta Reşid Paşa'ya Halil Rıfat Paşa'nın yardım etmesi hususunda bkz. NA, FO, 78/359, Ponsonby'den Palmerston'a, 8 Ekim 1839; Valide Sultanın padişah üzerindeki tesirini sağlayan adamlarından Ali Necip Paşa'nın pasifize edilmesi ile alakalı bkz. PP/GC/PO/377, Ponsonby'den Palmerston'a, 18 Aralık 1839.

[414] Lord Palmerston'un bu hadise üzerine donanma komutanı Stopford'a, Reşid Paşa ve ekibine bir müdahale olması durumunda İstanbul'a gitme talimatı vermesine dair (8 Ekim 1839) bkz. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, s. 263.

buluşu olmayıp, despot olarak nitelediği II. Mahmud'un arzuladığı bir hususstu. Hatta II. Mahmud'dan da evvele dayanan siyâsetname yazımında üzerinde durulan hassas konulardan biriydi. Ayrıca Reşid Paşa'nın sefaret ile yaptığı haberleşmelerdeki bazı ayrıntılar mevcut literatürdeki pek çok kaydı geçersiz kılacak bir mahiyet arz etmekteydi. Lord Ponsonby, Lord Palmerston'a yazdığı 22 Ekim 1839 tarihli yazısında bu hususla alakalı, Reşid Paşa'nın Hüsrev, Halil Rıfat ve valide sultanın kahyası Ali Paşa ile birlikte "*tebaanın muhakemesiz idam cezasına çarptırılmaması ve mülkiyetin iktidarın keyfiliğinden [müsadereden] korunması*" için bir plan hazırladığını kaydetmektedir.[415]

Esasında bu hususlar ve teferruatı II. Mahmud tarafından yeniçeriliğin ilgası akabinde tanzim edilmeye çalışılan pratiklerdi. Hassaten 1837 senesinden Abülmecid'in tahta çıktığı süreye değin kurulan meclisler ve yapılan kanunname ve düzenlemelerle alakalı hususlar kuvveden fiile geçirilmişti. Fakat Mısır meselesinin zuhuruyla padişahın sergilediği uzlaşmaz ve harp yanlısı tavır daha da evvele dayanan olumsuz imajıyla birleşmiş ve Osmanlı'daki yeniliklerin esaslı olmadığı algısı oluşmuştu. Tanzim pratiğinin sembolü olan II. Mahmud'un vefatıyla doğan tabii boşluktan faydalanan Reşid Paşa hem şahsî geleceği hem de siyâsî ikbalini değiştirecek bir manevrayla projeyi kendine mal etmesini bilmişti.[416] *Kral öldü, yaşasın yeni kral* anlayışının da getirdiği avantajla Abdülmecid'in genç ve tecrübesiz oluşundan faydalanan kalemiye erbabı kendi iktidar hırsları bağlamında makam, mevki ve ikbal hırsına düşmüşlerdi. Söz konusu

---

[415] NA, FO, 78/359, Ponsonby'den Palmerston'a, 22 Ekim 1839; Reşid Paşa daha evvel de Ponsonby'e "*idarî pek çok meseleye dair ıslahat planlarını*" açıklamıştı. Ponsonby tarafından bu planlar uygulanabilir görülmüştü bkz. NA, FO, 78/331, nr. 119, Ponsonby'den Palmerston'a, 10 Mayıs 1838; Reşid Paşa, II. Mahmud'un vefatını müteakip İstanbul'a gelir gelmez Ponsonby'e güvenilir bir adamını göndermişti. Reşid Paşa'nın İngiliz elçisine verdiği haber "*can ve mal emniyetini temin edecek tedbirlerin alınması*"na dair arzusu ile alakalıydı. Reşid Paşa söz konusu hususların gerçekleştirilmesine dair kaygılarını Ponsonby'e ileterek onun tavsiyelerine açık olduğunu belirtti. Ponsonby'nin tavsiyeleri ise bu hususta ihtiyatlı olunmasına ve mevcut enerjinin kaybedilmemesine müteveccihti. Aynı zamanda bu hususun gerçekleştirilmesi için padişahın mutlak gücüne ve tebaanın onayına ihtiyaç vardı. Ponsonby'nin tavsiyeleri; Balta Limanı Muahedesi'nin titizlikle uygulanması, Türkler ve reaya arasında mülkiyet emniyetinin muhafaza edilmesi, paşaların sivili ve askerî güçlerinin tefrik edilmesi ve vergi hususu ile alakalı idi bkz. NA, FO, 78/359, Ponsonby'den Palmerston'a, 30 Eylül 1839.

[416] Tanzimat-ı Hayriye'nin daha en başta Reşid Paşa tarafından politik kaygı ve reflekslerle kullanıldığına değinilecek olursa, Tanzimat'ın muhtevi olduğu *değerler* için mi yoksa sağlayacağı siyâsî rant için mi desteklendiği suali akla gelmektedir. Reşid Paşa'nın Akif, Nafiz ve Hüsrev Paşaların *Tanzimat-ı Hayriye*'ye muhalif hareketlerinden dolayı muhakeme edilmesi hengamındaki tavrı, politik refleksini gayet net tebarüz ettirmektedir. 1840 Ceza Kanunnamesi henüz mevcut ve meri değilken, alakalı şahıslar söz konusu suçları işlemişler (!) ve daha sonra vazedilen işbu ceza kanunu ile hüküm altına girmişlerdir. Bu husus, Hüsrev, Nafiz ve Akif Paşaların sırf Tanzimat'a muhalefet dolayımında değil siyâsî olarak hüküm giydiklerini gösterir keyfiyettedir. Ebüzziya Tevfik Bey alakalı hususta Hüsrev Paşa'nın muhakeme sebebi olarak, Mısır Meselesine sebep olması ve Reşid Paşa'nın idamını istemesini zikreder. Akif Paşa'nın muhakemesi hakkında "*sırf Reşid Paşa'nın garaz-ı şahsisi neticesi idi*" diyen müellif, Pertev Paşa'nın idamının Akif Paşa'dan bilinmesini muhakemenin esas sebebi olarak zikreder. Nafiz Paşa'nın muhakemesi hakkında ise, birbiriyle yekvücut olan Reşid ve Nafiz Paşaların arasının açılması ve "*sırf Reşid Paşayı lekelemek maksadıyla ihdas edilmiş isnâdât-ı garazkârâne neticesi*" şeklinde değerlendirmede bulunan Ebüzziya Tevfik'in yazısı için bkz. Ebüzziya Tevfik, "Muhakeme ve Divân-ı Âli", *Mecmua-i Ebüzziya*, 119(11 ZA 1329), s. 66-67. Akif, Hüsrev ve Nafiz Paşaların muhakemeleriyle alakalı tutanaklar ve detaylar için bkz. BOA, İ.MVL, 1/21; 4/61; 7/113; 11/180; 46/882; 2/36; 6/96; 30/502; 35/635; 8/117; İ.DH, 19/906; Ayrıca bkz. Cengiz Kırlı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul 2015, türlü yerler.

hırsların Osmanlı siyâsî muhayyilesinde yaratacağı problemlerin tezahürü ise ancak ilerleyen yıllarda müşahede edilebilecek birer tarihî vâkıaydı.

II. Mahmud zamanında hazırlıkları yapılan ve tasarlanan Tanzimat-ı Hayriye, o devirde vazife almış ricalin de katkısıyla kemale erdirilmişti. Gülhane Hattı'nı Reşid Paşa'nın kaleme aldığına dair literatürdeki gayet teatral ve romantik anlatıların aksine, söz konusu tarihî vesika Osmanlı siyâsî aklının müşterek bir ürünüydü.[417] Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 18. asırdan beri devletin yaşadığı problem ve aksaklıklara getirilmek istenen çözümlerin tabii bir neticesi ve hamulesiydi. Alakalı devirde yazılan siyâsetname, ıslahat/nasihatname tarzı inşa edici metinlerde biteviye tavsiye edilen hususlardan hayata geçirilmeyi ve yinelenmeyi bekleyen umumî kaide ve pratiklerin mücmel bir ifadesiydi.

26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839) tarihinden birkaç gün evvel, ilan esnasında bulunması gereken rical, ulema, vüzera, patrik, hahambaşı ve sefirlere tezkireler yazılmış, Gülhane Kasrı'nda alaturka saat dörtte hazır olmaları istenmişti.[418] 25 Şaban 1255 tarihinde Sultan Ahmed Camii'ndeki büyük kürsü hattın okunması için Gülhane Kasrı'nın önüne getirilmişti. 3 Kasım 1839 tarihinde, bütün davetliler toplandıktan sonra, Gülhane Kasrı'nda olan Sultan Andülmecid'in kaleme aldığı hatt-ı hümayun Mabeyn Müşiri Rıza Paşa'ya verilmiş, Rıza Paşa da hattı Sadrazam Hüsrev Paşa'ya, o da Reşid Paşa'ya takdim etmişti. Gülhane Kasrı'nın meydanındaki kürsüye çıkan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarihe geçecek hatt-ı hümayunu okumuş, akabinde yüz on adet top atılmasıyla ilan merasimi nihayete ermişti.[419]

---

[417] Gülhane Hattı'nın Reşid Paşa tarafından yazıldığına dair mevcut literatürdeki anlatı tamamen duyuma dayalı rivayetlerle inşa edilmiştir. Bu hususu netleştirecek herhangi bir vesika da mevcut değildir. II. Mahmud devri yapılan tanzim pratiğini ve Osmanlı siyâsî aklının müşterek gayretini göz önünde bulundurursak yapılabilecek en mutedil yorum; kalemden yetişmiş bir kişi olmak hasebiyle Reşid Paşa'nın, 3 Kasım 1839'a değin oluşan bütün tanzim pratiğinin hamulesi olacak bir metnin *kompozisyonunu hazırlamış olabileceğini* söylemektir. İşbu mutedil yaklaşım/yorum, hattı muhteva ve teorik arka plan bakımından sırf Reşid Paşa'ya mal eden klasik rivayetlerin indirgemeci yaklaşımlarına nazaran hem Osmanlı siyâsî aklını hem de II. Mahmud'un siyâsî idaresini temel ittihaz ettiğinden vâkıa ile mutabıktır. Reşid Paşa'yı merkeze alarak adeta kahramanlaştıran tarihyazımının en iyi örneği Cumhuriyet devri yapılan umumî bir çalışmada tezahür etmektedir. Bu çalışmada Reşid Paşa'nın hattı yazdığı mekâna dair duyuma (!) dayalı "*Mustafa Reşit Paşa Tanzimat fermanını bugün Suphi Paşa (Büyükelçi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in babası) veresesine ait olan Horhordaki konağında yazmıştır. Suphi Paşa konağı tamir ederken yalnız Mustafa Reşit Paşanın Tanzimatı yazdığı odayı hâliyle bıraktığını Netayicül-vukuat sahibi Mustafa Paşaya söylemiş ve o da bunu Ricali Mühimmei Siyasiye müellifi Ali Fuat Beye nakleylemiş. Ben de bunu Ali Fuat Beyin oğlu eski Tiran Elçimiz Âli Türkgeldi'den duydum*" şeklindeki rivayet için bkz. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Haricî Siyaseti", *Tanzimat I*, s. 664.

[418] Resmi ulema ve mollalara 23 Ş 1255 (31 Ekim/1 Kasım 1839) tarihinde yazılan tezkirede "*İnşaallahi teala işbu pazar günü adalete dair hatt-ı hümayun-ı şahane kıraat olunacak olmağla ıyd-ı şerif elbiseleriyle yevm-i mezkurda saray-ı hümayunda vâkî Gülhane'de, saat dört buçukta iken mevcut bulunmağa himmet buyurmaları…*" istenmişti bkz. BOA, BEOAYN.d, nr. 672, s. 61. Söz konusu tezkire ile yapılan üç gün evvelki davet dahi Reşid Paşa'nın Tanzimat'ın ilanından bir gün evvel yaşadıklarına dair nakledilen kahramanlık anlatılarının ancak teatral olarak değerli olup (!) tarihî malzeme açısından ne kadar zayıf olduklarını göstermektedir.

[419] BOA, A.}d, nr. 365, s. 112-113; "*müteakiben kurbanlar kesilip toplar atılmış ve icra-yı şadmani edilmiştir*" bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 48. Gülhane Hatt-ı Hümayunu için bkz. BOA, MFB, nr. 48; İrade, Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 1/24 – 1. Transkripti için bkz. EK V. Hattın okunduğu kürsüyle alakalı "*ve beyazını Gülhane meydanına mevzu Ayasofya Camii kürsüsüne çıkıp kendisi [Reşid Paşa] umum ahaliye karşı okumuş…*" şeklindeki farklı rivayet için bkz. Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 10. Gülhane Hattı'nın ilan edildiği gün ve

Gülhane Hattı'nın ilanını müteakip Hırka-i saadet odasına geçilmiş ve evvela padişah "*Hatt-ı Hümayunumda münderiç olan kavanin-i şer'iyyenin harf be harf icrasına mevadd-ı esasiyenin füruatına dair ekseriyet-i ara ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceğime ve hafi ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümayunuma ilka olunan şeyleri kavanin-i müesseseye tevfik ve tatbik etmedikçe kimesnenin lehine ve aleyhine bir hükm ü ferman etmeyeceğime ve vaz olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini tecviz buyurmayacağıma, vallahi!*"[420] şeklinde yemin etmiş, daha sonra erkâna "*zat-ı şevket-simat-ı şahane ve mülk ü devletime ve millete kemal-i sıdk u istikamet ile hizmet edeceklerine ve hiçbir hâlde kavanin-i müesseseye muhalif hareket etmeyeceklerine ve işbu kavanin-i şahaneme muhalif hareket edenler olur ise hiç hatır ve gönle ve merâtibe bakılmayarak cümlesi davacılık edeceklerine velhasıl kalen ve kalemen ve kalben ve kalıben ve fiilen ve hâlen ve istikbalen mazallahi teala bir güne hıyaneti irtikab etmeyeceklerine, vallahi!*" şeklinde yemin verdirmişti.[421] Yeminin ardından sultan Abdülmecid'in hocası ve ders vekili olan Akşehirli Ömer Efendi dua etmiş ve erkân padişahın eteğini öpmüşlerdi.

Padişahın yemin metninde ifade ettiği *ekseriyet-i ara* ile karar verme meselesinin sabit olması için alakalı rical meşveret meclisi tertip etmiş ve Gülhane Hattı'nın muhtevasıyla neredeyse birebir bir mazbatayı padişaha sunmuştu.[422] Bu mazbatanın esas

---

gece her sene kutlama yapılması ve ilan mahallinin "*meydan-ı adalet*", ilan gecesinin "*leyle-i adalet*" olarak anılması, ayrıca söz konusu yere "*Nişân-ı Adalet*" namıyla bir nişan taşı dikilerek Tanzimat-ı Hayriye için bir abide yapılması düşünülmüştü. Söz konusu abidenin üzerine Gülhane Hattı'nın tamamen yazılması ve bir de tuğra konulması planlanmıştı. Mahallin saray içinde olması dolayısıyla benzer bir abidenin Bayezid Meydanı'na da konulması ve sair detaylar için bkz. İ.MSM, 1/14 – 2, 7 Ş 1256 (4 Ekim 1840). Akim kalan bu projeyle alakalı teferruat ve yapılması planlanan abidenin resmi için bkz. Darülmuallimin Tatbikat Mektebi Müdürü İhsan, "Tasavvurda Kalmış Bir Tanzimat Abidesi", *Şehbal*, 83(1 Teşrinievvel 1329), s. 210.

420 BOA, TS.MA.E, 569/59 – 1.

421 *Kavanin ve Nizâmat Mecmuası: Kanunlar, Layihalar, Evamir ve Muahedeler*, İBBAK, Belediye Yazmaları Koleksiyonu, nr. 12, s. 4[a]; *Takvîm-i Vekayi*, defa 187, 15 N 1255 (22 Kasım 1839), s. 2.

422 BOA, TS.MA.E, 569/59 – 2. Metnin taslak, temize geçilmemiş ve mühürlerin basılmamış hâli için bkz. HAT, 1618/65. Meclis mazbatasının transkripti için bkz. Ek VI. Bu konuda ayrıca bkz. *Tanzimat I*, s. 667, 697, 710. Söz konusu meclis mazbatası bugüne değin Gülhane Hattı'ndan evvele tarihlenmiş ve bu tarihlemeye kıymet verilerek değerlendirilmiştir bkz. Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", s. 22; a.g.mlf, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, XXXI(2006), s. 349; Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDVİA*, XL(2011), s. 2. Bu çalışmaya başladığım zaman diliminde mazbatayı incelemeye koyulunca yakaladığım bazı karineler, tarihleme hususunda şüphe etmeme sebep olmuştu; meclis mazbatasında Sultan Abdülmecid'e ait olan "*bu husûs-ı hayriyet-nüsûsa dair sûret-i karar ve irade-i hümayunumuz beyaz üzerine hatt-ı şâhânemiz ile ber-tafsil ilan olunmuş olmağla*" ifadeleri, Gülhane Hattı'na veya içeriği ona benzeyen bir başka hatta işaret ediyordu. Eğer mazbata Gülhane Hattı'ndan evvel ise Abdülmecid'e ait benzer bir başka hattın olması lâzım gelirdi ki Gülhane Hattı'ndan başka "beyaz üzerine" ve tafsilatlı bir vesika mevcut değildi. Söz konusu şüphelere nazaran, literatürdeki tarihlemeyi nakzedecek mevsuk ve müdellel bir kayıt bulana dek aynı kanaati paylaşmak zorunda kaldığımı belirtmeliyim bkz. Muhammed Mahmut Bakır, "Tanzimat Bir Bürokrat Şaheseri Değildir", *Derin Tarih*, 82(2019), s. 20-23. Fakat Süleymaniye Kütüphanesi'nde yapmış olduğum araştırma sırasında şüphelerimin kesin kanaate dönüşmesine sebep olacak bir kayıtla karşılaştım; Sultan Abdülmecid'e ait olan bu hatt-ı hümayun kaydı, mazbatanın Gülhane Hattı'ndan sonra yazıldığını gayet net ortaya koymaktadır; "*İşbu bin iki yüz elli beş senesi şehr-i şaban-ı şerifin yirmi altıncı pazar günü Gülhane kasr-ı hümayunumuzda kavanin-i cedide vaz' olunmuştur. Cenab-ı Hakk muvaffak buyursun. Kavanin-i cedide vaz' olunduğundan sonra cümle ulema ve vükela bir mufassal mazbatanın zeyline kendü mühürleriyle temhir eyleyüp takdim ettikleri varakanın balasına tahrir ettiğim hatt-ı hümayunumun aynı suretidir; Benim Vezirim, Doğrusu…*" bkz. *Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han*

önemi, padişahın iradesine dayanan hatt-ı hümayunun oy birliğiyle kabul edilen hususları ihtiva ettiğini ve bir kişiye (Reşid Paşa) ve/veya azınlığa irca edilemeyeceğini ortaya koymasıydı. Gülhane Hattı'na dair meclis mazbatası 38 kişinin mührünü taşıyordu. Bu vesika Tanzimat-ı Hayriye'nin, Osmanlı siyâsî aklının topyekûn imzasını taşıdığının mevsukiyeti ve müdellel bir tezahürüydü. Gülhane Hattı esasında II. Mahmud zamanında yapılan uzun istişareler ve alınan kararların Abdülmecid tarafından ilan edilmesi manasına geliyordu. Aynı şekilde Osmanlı siyâsî aklının bir mazbata ile söz konusu hattı yineleyerek zapta geçmesi tanzim pratiğindeki kolektif kabule bir atıftı. II. Mahmud'un mirası Tanzimat-ı Hayriye oğlu ve bendeleri tarafından sahiplenilmişti.

Fakat söz konusu miras/Tanzimat, devrin bürokratları, tarihyazımı ve modern araştırmalar eliyle II. Mahmud'dan azadeleştirilerek muhayyel bir çerçeveye oturtulmuş ve özünde taşıdığı manayı kaybetmiştir. II. Mahmud'un zihnindeki proje vergi ve asker meselelerindeki problemi esasından çözmek ve hikmet-i hükümetin *de facto* pratiklerinden sıyrılmış sağlam bir idarî sistem kurmaktı. Bunu başarmak da kudretin padişahta temerküz ettiği bir sistemi inşadan geçiyordu. Fakat Gülhane Hattı'nın ilan edildiği hengamede Osmanlı siyâsî erkânı II. Mahmud'un mirasının esasını oluşturan "kudret temerküzü"nü benimsememişler, aksine erkânın iktidarı eline alması için çaba sarf etmişlerdi. 1839'dan bilitibar artan bürokratik oligarşi/kuvvetlenme vâkıası II. Mahmud'un tasarladığı Tanzimat pratiğinin ihtiva etmediği ve öngörmediği bir netice idi. Bu neticenin hasıl olmasını sağlayan sebepler ise uluslararası bir problem hâline gelen Mısır meselesini çözmek için devletin gittikçe siyâsî istiklalinden taviz vermeye başlaması ve yetişmiş bürokratların yabancı devletlerle olan ilişkilerde edindikleri stratejik mevkileri ülke içinde bir payanda olarak kullanmasıdır. Dolayısıyla denilebilir

Hazretleri'nin Bidayet-i Cülus-ı Hümayunlarındaki Hatt-ı Dest-i Şahaneleri, Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman Yazmaları, nr. 9, s. 4[a], (Eserin kütüphane kaydında Abdülmecid yerine yanlış olarak Abdülhamid yazmaktadır). Mazbatanın muhtevası ve Abdülmecid'e ait zikredilen yeni kayıt/hatt haricindeki bir diğer delil de mazbatanın suretinin olduğu name-i hümayun defterinde vesikanın altına tarih düşülmüş olmasıdır. Söz konusu tarih, "*tarih-i kayd*" yani kayıt tarihidir. "*Tarih-i Kayd*", sureti yazılan metnin alakalı deftere kaydedildiği tarihi belirtmektedir. Fakat esas mühim olan husus, bu gibi kayıt tarihleriyle belgelerin kendi tarihleri arasında çok uzun fasılalar bulunmamasıdır. Meclis mazbatasının name-i hümayun defterindeki suretinin altına düşülen kayıt tarihi 29 L 1255 (5 Ocak 1840)'tir bkz. Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.{DVNSNMH.d), nr. 11, s. 17-18. Sureti alınan metinlerin, esas tarihlerinden bir, iki günlük/haftalık fasıla ile kaydedildiği hesaba alınırsa, söz konusu "tarih-i kayd"ın bir, iki gün/hafta gecikmeli olarak itibara alınmak kaydıyla elimizdeki en sahih tarih olduğu söylenilebilir. Söz konusu name-i hümayun defterinde mazbatanın suretinin olduğu sayfadaki bir diğer vesika da bu çıkarımı destekler niteliktedir. Ahmed Fethi Paşa'nın evliliğine dair Abdülmecid'in yazdığı hatt-ı hümayunun altına düşülen "tarih-i kayd" 5 ZA 1255 (10 Ocak 1840)'tir bkz. A.{DVNSNMH.d), nr. 11, s. 18. Alakalı hattın gerçek tarihi ise iki gün evvel yani 3 ZA 1255 (8 Ocak 1840)'tir bkz. Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, s. 72. Abdülmecid'in hatt-ı hümayunlarının kayıtlı olduğu bir defterde alakalı meclis mazbatasının Gülhane Hattı'ndan sonraki hatlar arasında kaydedilmesi, iddiamızı destekler bir diğer unsurdur bkz. A.}AMD.d, nr. 374, s. 7-8; Name-i hümayun defterindeki ayrıntıya ulaşmamın akabinde bu deftere daha evvel atıf yapıldığını fark ettim. Tespit edebildiğim ilk ve tek atıf için bkz. Nezihe Çetin, *Tanzimat (Gülhane Hattuhumayunu)*, (Yayımlanmamış Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1939?, s. 31.

ki II. Mahmud'un Tanzimat'ı ile Gülhane Hattı'nın içerik/muhteva bakımından ayniyeti söz konusu olmakla birlikte, Mahmud'un gayesiyle yeni reformcuların gayeleri bakımından gayriyetleri mevzubahistir. 1826-1839 arası fiiliyata geçen tanzim pratiği Gülhane Hattı'nın muhtevasını oldukça aşan bir genişliktedir. II. Mahmud'un zihnindeki Tanzimat-ı Hayriye, söz konusu geniş tanzim pratiğiyle kurgulanan, iktidarın temerküz edildiği bir devlet için planlanmıştı. Fakat Mahmud'un varisleri Gülhane Hattı'ndaki esasları geçmişten tevarüs etmekle birlikte, hakiki niyet olan kudret izanını reddetmişlerdi. Reşid Paşa'nın Lord Palmerston'a karşı "veli-nimeti" hakkında "despot" deyişi, Hüsrev Paşa'nın başvekillik gibi pasif bir mevki yerine kendini sadrazam olarak atatması ve bu darbeyle geri gelen sadrazamlığın (vekalet-i mutlakanın) Reşid Paşa ve aynı meslekte olanlar tarafından da ilerleyen yıllarda benimsenmesi şüphesiz bu redd-i mirasın en açık ifadesiydi.[423] Mahmud'un mirasını bu manda vasiyet/tevarüs eden olmamıştı.

2.2. Tanzimat-ı Hayriye'nin Tarihyazımı ile İmtihanı

Quid rides? Mutato nomine de te fabula narratur:
Ne gülüyorsun? İsmi değiştir, [göreceksin ki] anlattığım senin hikayen.
Horatius
Goftend fesanei vü der hab şodend:
Efsane söylediler ve uykuya daldılar.
Ömer Hayyâm – Rubailer

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, galat olarak "Tanzimat Fermanı" günümüze değin yerli ve yabancı mehazların ürettiği tarihyazımında en fazla işlenen vesikaların başında gelir. Hattın 1839'un 3 Kasım'ındaki ilanı, tarihçiler nezdinde devrin miladı olarak işlenmiş ve Tanzimat kelimesi bir vesikayı ifade eder olmaktan çıkarak mücerret bir vetireye mal olmuştur. Kelimenin geçirdiği istihale sadece devri yansıtır bir şekle bürünmesiyle nihayete ermemiştir; Tanzimat, yeri gelmiş "Tanzimatçılık" şeklinde bir zihniyeti ifade etmede, yeri gelmiş Türk edebiyat hayatının dönüşümlerini anlamlandırmada kullanılmıştır. Bir mefhum hâline gelen Tanzimat adeta 19. asır Osmanlısının ve yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin perde arkasını oluşturan kilit faktör olmuştur.

İkinci bölümde oldukça teferruatlı bir şekilde izah ve işaret edilen II. Mahmud devrindeki tanzim pratikleriyle, mevcut tarihyazımındaki Tanzimat diskuru arasında ufak

[423] Hüsrev Paşa gibi 'reform muhalifi' olarak tasvir edilen bir kişinin bir nevi siyâsî darbe ile daha evvel kaldırılmış olan sadrazamlığa kendisini atatması, karşı kutba yerleştirilen Mustafa Reşid Paşa'yı rahatsız etmemiş olacak ki (!) kendisi de sadaret makamının nimetlerinden ve nüfuzundan faydalanmış, başvekillik gibi pasif bir makama teveccüh göstermemiştir.

görünmekle beraber gayet mühim farklar söz konusudur. Evvela Tanzimat'ın periyodik bir nokta olarak ele alınması yani gelenekten bir kopuş, hâliyle batılı norm ve değerleri içkin bir başlangıç, "aydınlanmış bürokratlar" eliyle oluşturulmuş bir "ilk adım" şeklinde algılanışı hem Gülhane Hattı'nı hem de II. Mahmud devri yapılan pratikleri gölgede bırakmıştır. Esasen bu çalışmanın mevcudiyetine sebep olan problem/mesele de tam olarak burada yatmaktadır. Tanzimat'a dair literatürdeki "çarpık" bakışın sebebi nedir? En naif ifadesiyle *eksik, tutarsız, maksatlı* ve *indirgemeci* bir dilin kullanılmasının ardında ne yatar? Tanzimat ile ifade edilen yahut bir diğer deyişle *inşa edilen* tarihî söylemler, kendilerini oluşturan tarihçiler tarafından neyi işaret etmek üzere ve hangi politik, psikolojik ve sair gayeler/endişeler ile kurgulanmıştır? Tanzimat, hakikaten tek bir mana havzasına karşılık gelen bir belgeyi ve devri mi ifade etmektedir? Bugün "Tanzimat" dendiğinde zihinlerde oluşan algı, hatırlanan *mazi* tarihte ne kadar geriye götürülebilir? Bu sorgulamaların cevabını verebilmek ancak Tanzimat'a dair inşa edilen tarihyazımının ilmek ilmek dokuduğu yakın tarih halısında göze çarpan, ufak ama gayet mühim olan söküğün/problemin tutulup çekilmesinde yatar. Üst-anlatıların (*meta-narrative*)[424] en bariz göstergesi uzaktan gayet hoş görünmekle beraber detaylarında yıkılmaya teşne olduğu anlaşılan bir bina görüntüsü vermeleridir. Bu çalışmanın gayesi nasıl ki Tanzimat'a dair *yeni* bir inşayı imkân dahiline sokmayı umuyor ise şüphesiz ki bu hedef aynı zamanda eski *hikâyeler*in anlattıklarını yeniden yorumlama/kurgulama çaba ve manasına karşılık gelir. Tanzimat'a dair anlatılan *hikâye* şüphesiz ki tarihçiliğimizin kendi hikâyesidir.

2.2.1. Hakikat ile Siyâset Arasında Tanzimat'ı Hatırlamak

Derviş Yunus bu sözü eğri büğrü söyleme
Seni sığaya çeker bir Molla Kasım gelür

Yunus Emre

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Tanzimat ve onunla alakalı bütün değerlendirme yekûnu açısından Türk tarihinin en fazla atıf yapılan metnidir. Söz konusu atıf yoğunluğunun sebep olduğu dezavantajların başında Gülhane Hattı *hakkındaki* değerlendirme ve yorumların metnin kendisi yerine geçmiş olması gelmektedir. Tanzimat'ı hatırlamak her şeyden evvel onun *hakkındaki* bir yorumu hatırlamak demektir. Bu da tarihçiler başta olmak üzere mevzu üzerine çalışma yapan herkesin literatürün yanılsama ve çarpıtmalarına karşı savunmasız olduğunun en bariz

[424] Meta-narrative kavramı ve bilim ile ilişkisine dair bkz. Jean-François Lyotard, *Postmodern Durum*, trc. İsmet Birkan, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2014.

göstergesidir. Tanzimat'ı yorumlayan zihinlerin onu hatırlayış ve hatırlatışı, metni kendi bağlamından koparark farklı yerlere yerleştirme hareketiyle başlar. Metin artık yersiz yurtsuzdur. *Tarihin cazibesi*ne kapılan tarihçi ve bilumum sosyal/beşerî bilimcinin zihninde Tanzimat, şimdiki zamanın açıklaması için başvurulan bir mihenk taşıdır; geçmiş onu vermek için akar, gelecek de ancak ondan neşet eder.[425] *Hakikatin efendi*liğine soyunan tarihçi için[426] yazı hatırlamaya yarayan bir *deva*dır (pharmakon); o, yazı sayesinde geçmişi eğip bükebilir, ona aşamalar ve duraklar atfederek musallat olmak hakkını her daim kendinde bulur. Tarihçi böylelikle *ân*ı yani şimdiyi kurgulayarak tarihi yapmaya kâdir olur. Tanzimat yakınçağ tarihçisinin *modus vivendi*sini *(hayat biçimi)* oluşturmak için ürettiği senaryodur (sahte-hakikat).[427] İşbu senaryonun bütün teknikleri *tarihyazımı* olarak ifadesini bulmaktadır. Tarihyazımı işe her şeyden evvel bugünü geçişmişten ayırarak başlar. Bunu yaparken kronoloji, devir, teşbih/ispat (benzeşme/olumlama) ve/veya tenzih (négation) ile kurguyu donatmaya çalışır. Bu çabanın ardında nelerin hâlâ canlı ve ölü olduğunu belirleme yani nelerin hatırlanmaya değer olduğuna ve/veya unutulması gerektiğine dair seçimler söz konusudur. Nasılsa metinlere ve/veya kahramanlara sonsuza dek susmaları karşılığında senaryoda yer verilecektir. Yiten geçmişin bir daha geri gelemeyeceğinin farkında olan tarihçinin yaşadığı/inşa ettiği mezarın içi boştur.[428] Tanzimat bu veçheden tarihçilerin inşa ettiği bir tarih panteonudur. Yakınçağ Türk tarihyazımında bu panteonun peygamberi ise Şinasi'nin tabiriyle "medeniyet resulü" olan Reşid Paşa'dır. Tanzimat'ın Reşid Paşa'nın irşadı, söylemi ve hayat hikayesi çerçevesinde anlamlandırılması da şüphesiz söz konusu algının aşikâr veya zımnen kabul edilmesinde yatar. Tanzimat'ın tarihyazımındaki aksinin ilk örnekleri tarihçi ve edebiyatçı, münevver, mütefekkir ve gazeteci olan isimlerde tezahür etmektedir.

Gülhane Hattı'nın ilan edildiği 1839 senesinde sağ olan tarihçilerin yaşları (Esad Efendi (50), Tayyarzade Ata (38), Ahmed Lütfi Efendi (23), Ahmed Cevdet Paşa (17), Mustafa Nuri Paşa (15)) nazar-ı itibara alındığında bu bahiste hususi bir eseri/beyanı olmayanlar bir kenara Ata, Lütfi Efendi, Cevdet ve Mustafa Nuri Paşalar Tanzimat diskurunun ilk münşileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Mustafa Nuri Paşa'nın hem

---

[425] Eski hikayeleri/masalları anlatmaktan alınan keyfe Marbeau'nun "*tarihin cazibesi*" demesi hakkında bkz. Michel de Certeau, *Tarihyazımı*, trc. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2020, s. 28.

[426] François Dosse'un alakalı tanımlaması için bkz. Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, s. 155-156, dipnot 2.

[427] "*Yazı gizlenmiş bir 'hakikati' bulup ortaya çıkartmakla ilgilenmez, o daha çok zamansal dilimlere bölünmüş yeni bir uzam ve günümüzde anlaşılabilir söylem görünümüne sahip uygulamalar -bu tam olarak 'tarih yapmaktır'- yapılmasını sağlayabilen 'senaryolar' üreten bir modus vivendi (yaşam biçimi) arasındaki ilişki sayesinde bir simge görevi yapar*" bkz. Michel de Certeau, *Tarihyazımı*, s. 22.

[428] Michel de Certeau, *Tarihyazımı*, s. 15-16, 19.

yaşı hem de İstanbul'a geldiği zaman diliminde Reşid Paşa ve ekibinin haiz olduğu siyâsî ağırlık göz önüne alındığında, onun Tanzimat inşası diğer isimlere nazaran daha geç bir kaynak olarak itibara alınmayı gerektirmektedir. Söz konusu dört isim içerisinde Tayyarzade Ata ve Mustafa Nuri Paşa haricindeki iki isim resmen vakanüvis olarak vazife almaları itibarıyla ayrı bir kategoriye dahil edilebilirler. Cevdet Paşa'nın tarihi 1826'ya kadar olan hadiseleri içermesi bakımından vaka olarak Tanzimat'ı kapsamazken, *Tezakir* ve *Maruzat* ile alakalı devre dair kayıtlar bırakılmış olması gayet mühimdir. Lütfi Efendi'nin tarihinde Tanzimat bağlamındaki satırların müşahedeler haricindeki kısımlarında Cevdet Paşa tesiri oldukça aşikardır. Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa ile olan yakınlığı, Lütfi Efendi'nin en azından Tanzimat bağlamında Cevdet Paşa'dan etkilenmesi göz önüne alındığında -ki Lütfi de Reşid Paşa hayranıdır- Tanzimat diskurunun münşileri arasında Tayyarzade Ata Efendi'yi ayrı bir yere koyma mecburiyeti hasıl olacaktır.

Tayyarzade Ata Efendi, Pertev Paşa'yı sevmemesine rağmen, Reşid Paşa'ya karşı oldukça lütufkardır. Reşid Paşa'yı III. Selim devri Nizâm-ı Cedid ricalinden bazı isimlerle aynı bağlama oturtarak, onların ardından 1250 tarihlerinde, paşanın varlığını ispat etmesine değin geçen süredeki devlet ricalini gayet sert tenkit etmektedir. Söz konusu aralıkta vazife alan isimlerdeki akıl, şuur ve mütalaa noksanlığı sebebiyle devletin vücuduna zehirli neşter vurulmuş ve yaralar açılmıştır.[429] Ata Efendi, Gülhane Hattı'nı -tarihini yanlış vererek- Reşid Paşa'nın Avrupa'dan döndükten sonra devletin istiklali ve tebaanın temini için *himmet* ettiği Tanzimat-ı Hayriye hattı olarak anar. Fakat Ata Efendi'nin, Gülhane Hattı'nı II. Mahmud'un tanzim pratiğinin *teyidi* olarak anması gayet dikkat çekicidir;

> "*...Sultân Mahmûd Hân efendimiz 'ilm-i yakîn hâsıl itdiklerinden on beş sene mukaddem bilâ-mesâğ-ı şer'î katl-i nüfus ve müsâdereyi men' buyurmuş olduklarını işbu tanzimât-ı hayriyye hatt-ı hümâyûnı tenvîr ü te'yîd itmiş ve Reşid Paşa'nın bu bâbdaki hüsn-i hıdmeti toğrısı zamân-ı hayât-ı müste'âr-ı 'âcizânemde idrakiyle müftehir oldığım medâyih-i muhassenât-ı vukû'âtın birincisi dinmeğe şâyân bir lutf-ı celîl olup...*"[430]

Aynı şekilde Lütfi Efendi de II. Mahmud devrinde yapılan tanzim faaliyetini zikreder. Fakat Reşid Paşa'nın merkezdeki mevkiini gayet tahkim eden Lütfi, onu Tanzimat bahsinde biteviye parlatmaktan geri durmaz. Lütfi'ye göre "*felâtun-ı zaman*" geçinen rical, devleti iyileştirmekten aciz kalmıştır. Bunların halefleri olan vükela da çığır açmak bir kenara idareyi dahi gözetememiştir. Nihayet "*bıçak kemiğe dayandığı*" ve

[429] Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 336.
[430] Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, III, s. 265. Müellifin II. Mahmud'un tanzim pratiğine dair kısa özeti için bkz. s. 178-180.

Mısır meselesinin "*civcivlendiği*" hengamda Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasının kararlaştırıldığı Gülhane Hattı ilan olunmuştur. Lütfi'ye göre Tanzimat-ı Hayriye'nin birinci mucit ve müşevviği Mustafa Reşid Paşa'dır. Reşid Paşa önüne çıkan manilere karşı göğüs germiş, yetiştirdiği isimler ve açtığı çığırla Avrupa'ya karşı Osmanlı'nın medeniyet ve adaleti tesise çalıştığını göstermeye gayret etmiştir. Tanzimat'ın muhaliflerine gelince Lütfi Efendi'ye göre her asırda olduğu gibi bazı vükela ve memurlar saltanata karşı sadık gözükerek "*şebekât-ı münafıkâne*" kurmuşlardır. Lütfi'ye göre Reşid Paşa bu tuzaklardan kaçınmak için kimi zaman Avrupa'da kimi zaman da vazifesiz İstanbul'da vakit geçirmiştir. Bundan dolayı kurulan Tanzimat binası düşe kalka, yavaş yavaş temel tutmuştur. Reşid Paşa'nın karşısındaki vükela ve memurlar göstermelik olarak "*tecdid-i usul*"e taraftar görünmüşlerdir. Lütfi Efendi'ye göre Reşid Paşa bütün muhalefet ve problemlere karşı Avrupa'dayken dahi Osmanlı'nın "*usul-i atikayı*" terk ederek Avrupa'ya "*tatbik-i hâl*" etmeye başladığını ifade eden birisidir.[431] Lütfi Efendi nihai olarak Tanzimat'ı devrinin sultanına entegre ederek, Tanzimat-ı Hayriye'nin mükemmelinin -kendi devrinin padişahı- II. Abdülhamid'in ilan ettiği Kanun-ı Esasî olduğu söyler.[432] Böylelikle Tanzimat'ın kahramanı Reşid Paşa ve takımı öne çıkarılmış, muhalif olanlar ise ötekileştirilmiştir. Lütfi Efendi'nin inşasındaki Tanzimat, aslında siyâsî zafer sahiplerinin (Reşid, Ali, Fuat) tarihi için bir "*araç*" mesabesindedir.[433] O bu kadarla da kalmayarak Kanun-ı Esasî ve Tanzimat'ı bir tamamlanmamışlık/mükemmellik skalasına oturtur. Böylece kendi devrinin pratiklerinin meşruiyeti yakın geçmişten devşirilmiş olacaktır. Öyle ya tarihçi daima siyâsetin/iktidarın yakınlarındadır!

Lütfi Efendi'nin Tanzimat diskurundaki tenkit, tariz ve bir nevi yukarıdaki anlatısıyla uyuşturulması zor olan satırlar *muhayyel Tanzimat*'ın kendi yapısını sökmesiyle alakalı verilebilecek en iyi misallerdendir.

Lütfi'ye göre Tanzimat-ı Hayriye tarihinden beri o kadar talimname, nizâmname, layiha ve kanunname yapılmıştır ki ahkâmı icra etmek bir yana, okunup "*bellenmesi*" bile mümkün değildir. Bunların çoğu vakit geçirmek, işgüzarlık etmek ve "*Avrupa'ya mukallitlik*" maksadıyla yapılan şeylerdir. Cihanın her tarafını şan ve şevketinin avazı

---

431 Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, IV, s. 158.

432 Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VIII, s. 79-81.

433 Lütfi Efendi tarihinin bir başka yerinde iltizamın yeniden meriyete konulmasıyla alakalı olarak, Tanzimat'ın henüz mürekkebi kurumamışken böyle bir şeyin yapılmasını devletin tuttuğu usule aykırı düşmek olarak tavsif etmektedir. Bundan dolayı Tanzimat dersine elifbasından başlanılması mecburiyetinin hasıl olduğunu söyleyen müellif, evvelki hızın yakalanamadığını da belirtir. Bununla beraber Tanzimat'ı meydana koymada "*âlet-i müstakille*" şeklinde zikrettiği Reşid Paşa gibi "*asrının ferîdi*" ve Ali ve Fuat Paşalar gibi onun iki eli mesabesinde olan zevatın karşısına çıkan "*atabekan-ı zamanın*" saldırılarının icraata mâni olduğunu da belirtmesi dikotomik Tanzimat diskurunun tipik örnekleridir bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VII, s. 36.

kaplayan ve "*kanun-ı ilâhîye*" bağlı olan Osmanlı Devleti'nin yüz yıllardır "*güya nizâmsız ve kaidesiz yaşamış kılıklı*" gösterilerek yabancılarla/elçilerle mütalaalarda bulunulması Lütfi'ye göre yanlıştır.[434] Lütfi Efendi, Cevdet Paşa'nın tezkirelerinde oldukça kısa ve basit bir anlatımla kurgulanan Tanzimat anlatısını neredeyse birebir tarihine derç etmiştir. Lütfi'nin bu şekilde yaptığı iktibasların tespiti aslında onun kendi fikirlerini serdettiği kısımlara ayrı bir nazarla bakmayı da mümkün kılar.[435]

Örneğin, Lütfi Efendi'ye göre Reşid Paşa, muarızları tarafından dini hususlara saygısız/umursamaz (*mübalatsız*) şeklinde itham ediyordu.[436] Reşid Paşa sebebiyle Babıali'den/amedcilikten çıkarılan (!) Mahir Bey'in Paşa hakkındaki beynamazlık ithamı ironik olduğu kadar bu konuda verilebilecek tipik bir misaldir.[437]

Lütfi Efendi'nin II. Mahmud devrindeki buhranı ifade eden uzun açıklamaları müteakip, 'söz konusu gaileler olmasaydı ıslahatın yapılması bir şey değil idi' demesi de manidardır. Lütfi'ye göre II. Mahmud, ıslahat ve nizâmat hususunda asla fütur göstermemiştir; II. Mahmud, "*zamanında bulunan müdebbirân-ı umûrun birincisi*"dir. II. Mahmud'un zamanı "*mebde-i nizâmât ve ıslahât olduğundan muhassenât-ı asriye ve mülkiyeye dair meydanda bulunan şeylerin çoğu o sultan-ı müceddidin eser-i*

---

434 Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VIII, s. 125.

435 Cevdet Paşa'nın altıncı tezkiresiyle Lütfi tarihindeki alakalı pasajları mukayese için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 5-10; Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VI, s. 132-133; VII, s. 98-100.

436 Cevdet Paşa da aynı hususa işaret ederek, Reşid Paşa'nın Avrupalılar ile sıkı fıkı olması ve karantina usulüne dair atılımları hasebiyle mutaassıp çevreler tarafından kendisine "*umûr-ı diniyyede mübâlâtsız*" nazarıyla bakıldığını kaydeder bkz Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 8.

437 Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, VI, s. 125. Mahir Bey'in Rıfat Paşa'ya karşı zikrettiği "*Taaccüp ederim sizin hâlinize, vaktiyle Ebussuud ve İbn Kemal gibi zâtların vaz eyledikleri kanunu bozup sizin gibi zâtlar onlara bedel kanun vaz ve tanzim ediyorsunuz*" sözleri gayet dikkat çekicidir bkz. s. 124. Aynı itirazların Ebussuud ve İbn Kemal gibi kişilere de yapılmış olabileceğini varsaymadan ve sanki söz konusu isimler sonrası kanun vazedilmemiş gibi bir diskur inşa eden Mahir Bey'in tavrı kendinden evvelki örnekler ile mukayese edilince oldukça mutaassıp kalmaktadır. Bu meyanda Ömer Faik Efendi'nin "*Zira sevâbık-ı eyyâmda verilen nizâmlar imrâr-ı zamanla batnen bade batnin takviyyet bulup âlem-i nâsın sem' ü itikâdını lebrîz etmekle hilâf-ı hareket-i itikâdât-ı âleme muhalefet olmağın mucib-i güft [ü] gû olarak herkes mizacına göre laf u güzâf ederek be-her-hal bir fesadı müntic olacağı cây-ı kîl ü kâl değildir. Zira tarîhdân olan zevât-ı kiramın malumlarıdır ki ibtidâ-yı zuhur-ı Devlet-i Aliyye'den refte refte mihr-i cihân-tâb-ı ikbâl-i devlet sâha-i âleme tâbân ve lema-i satveti gün-be-gün dirahşân olarak vüsat ve refahiyet geldikde* ***Ebu Hanîfe-i sânî müftî-yi adimü'l-müdânî mevlânâ Ebu's-Suud el-imâdî hazretleri*** *kavânîn-i Osmâniyeyi şer'-i şerîfe tatbik ve mesâlih-i divâniyeyi ahsen-i nizâm üzere tensik edip ulemâ-yı izâm ve vüzerâ-yı kirâm ve hademe-i bâb-ı devlet ve tevâif-i askeriyeye nizâm verilmek eşedd-i ihtiyaçla muhtaç olunmağın ittifâk-ı ârâ-yı ulemâ-yı şeriat ve vükelâ-yı devlet ile şer' ve kanuna muvafık bazı nizâm u intizam verildiği avânlarda dahi* ***nizâmları nice sinîn mürûr edince[ye] kadar esâfil-i nastan nice nice ta'n u teşnî' işittiler ve neler vukua geldi. Fe-keyfe ki avândan bu ana kadar zaman-ı kesîre mürûr edip âlemi cehalet ihâta etmiştir. Bu zamanda olan vükelâ-yı devlet hekîm-mizâç olup nizâm-ı devleti emzîce-i vakte göre tanzim ve telif elzemdir***." şeklindeki satırları için bkz. Ömer Faik Efendi, *en-Nizâmü'l-Atîk fi'l-Bahri'l-Amîk*, s. 4[a-b]. Reşid Paşa'ya yapılan bu kabil ithamlar siyâsî olarak karşı cephede olanların umumî tavrını ifade etmemektedir. Örneğin, Reşid Paşa'ya muhalif ve 'muhafazakar' kanatta resmedilen isimlerden Mahmud Nedim Paşa'nın gayrimüslimlere âdilane muamele edilmesi ile alakalı fikirleri literatürdeki yaklaşımları nakzedecek şekilde Tanzimat diskuruyla aynıdır; "*bunların mallarını malımız ve canlarını canımız ve ırzlarını ırzımız gibi muhafaza lâzımdır buyurulmuştur ve Hristiyan tebaa evâil-i Devlet-i Aliyye'den hoşhâl ve adl ü insafta tebaa-i müslime ile müsavi iken kendilerinden ne güzel hizmet ve gayretler ve emr-i cihatta gazilere muavenetler görüldüğünü tevarih-i eslâf müttehiden beyan etmişlerdir. Eğerçi bunlar dahi sonraları su-i efkâr ve muamelât ile din ayrılığını izhar eylediler lakin buna yine heyet-i İslâmiye'de rü-nüma olan taassuplar sebebiyet verdi*" bkz. Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327, s. 16, Ayrıca bkz. s. 15-35.

himmet"idir.[438] Lütfi Efendi'nin II. Mahmud'a yaptığı ufak göndermeler ile -Cevdet Paşa'nın da bariz tesiri görünen- Reşid Paşa merkezli anlatısı mukayese edildiğinde ikincisinin neşvünema bulduğu söylenilebilir. Hakikaten Tanzimat bağlamında II. Mahmud'a yapılan kısmî göndermeler, daha sonra vücut bulacak alakalı literatürde de Lütfi Efendi'deki yoğunluğu (!) aşamayacaktır. Çoğu eserde birkaç cümleyle ifade edilerek geçilen bu husus yavaş yavaş II. Mahmud'un unutulduğu ve Reşid Paşa'nın merkezîleştiği bir yapıya bürünecektir.

Burada değinilmesi gereken en mühim nokta yukarıda zikredilen rivayet yekûnunun oldukça bilgiden muaf, yorum ve kanaat ağırlıklı olduğudur. Evet işbu kanaatler ile Tanzimat Reşid Paşa'ya pekâlâ mal edilebilirdi. Peki söz konusu kanaatler Gülhane Hattı'nın ve Tanzimat'ın literatürdeki şaşaalı iddialara mesnet edilebilmesini sağlayacak kapasiteye sahip midir? Bu sorunun cevabı şüphesiz menfi olacaktır. Tanzimat'ın hazırlık safhasının kanaat ve yorumlar bir kenara bırakıldığında mevcut literatür üzerinden aydınlatılması çok zor görünmektedir. Gülhane Hattı'nın hazırlanması hususunda mevcut literatürün yetersizliği, tarihçileri bu meselede çok az şey bildiklerini itirafa mecbur bırakmıştır.[439]

İkinci bölümde uzunca izah ve ifade edilen, II. Mahmud devri hazırlanan Tanzimat-ı Hayriye ile mevcut literatürdeki *kısır* anlatının arasındaki çelişkileri zikretmeyi şimdilik bir kenara bırakırsak, bu anlatının çözümlemesine devam edebiliriz.

Tanzimat'ı kendi insiyak ve hayalleriyle hatırlayan/hatırlatan *tarihyazımı*nın esas münşisi ne Tayyarzade Ata ne Cevdet Paşa ne de diğerleridir. Bu tahayyülün ardındaki esas isim Reşid Paşa'nın şahsından başkası değildir.

Yakınçağ Türk Tarihyazımının zaaf ve kusurlarının başında *kahramanlar* eliyle dizayn edilmiş olması yatar.[440] Mustafa Reşid Paşa ve siyâsî muzafferiyetinin sağladığı prestij/karizma şüphesiz ki *Tanzimat-ı Hayriye*'yi gölgeleyen en mühim faktördür. Reşid

---

438 Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfi*, VI, s. 35-36; "*Tanzimat-ı Hayriye'ye mukaddime olmak üzere numune olarak birkaç eyaletin tahrîr-i nüfus gibi bazı ıslahatına evvelce teşebbüs olunmuş imiş*" kaydı için bkz. s. 88.

439 Frank Edgar Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement*, s. 193. Reşid Paşa ile Palmerston arasındaki ilişkiye eğilen yazar, iki devlet adamının umumî olarak çözülmesi gereken problemler hususunda hemfikir olmaları gerçeğinin, İngiliz Hariciyesi'nin Reşid'e sponsorluk ve rehberlik ettiğine delil olamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca müellif, İngiliz vesikalarında Gülhane Hattı'nın üzerinde Palmerston'un tesirini gösteren hiçbir şey olmadığını belirtmektedir bkz. s. 189.

440 Kahramanlar üzerinden siyâsî tarih tahlilinin başat eğilimi karizmatik unsurlara yaslanmasıdır; Weber'e göre egemenliğin meşruiyet temeli ilkesel olarak üç tanedir; ilki töre/örf/gelenek, ikincisi karizma, üçüncüsü ise yasal/ussal/kural odaklı olmadır. Weber'in karizmaya dair satırları hem tarihî özneler hem de onlardan etkilenen tarihçilerin mevkilerini anlamak için oldukça mühimdir; "*Sonra kişiye özgü olağanüstü, Tanrı vergisi bir yeteneğin (karizmanın) yetkesi gelir; bir bireyin açınsamasına, kahramanlığına ya da başka önderlik niteliklerine tam bir kendini adamadan, kişisel inançtan doğar. Bu, yalvacın ya da -siyaset alanında- seçilmiş savaş beyinin, halkın üzerinde uzlaştığı yöneticinin, büyük demagogun ya da siyasal parti önderinin sergilediği 'karizmatik' egemenliktir*" bkz. Max Weber, *Meslek Olarak Siyaset*, trc. Levent Özşar, Biblos Kitabevi, İstanbul 2017, s. 8.

Paşa işbu karizmatik ve muzaffer imgeyi talihle elde etmemiş, aksine Tanzimat'ı topyekûn kendine mal ederek siyâsî bir bagaj olarak kullanmasını bilmiştir. II. Mahmud'un vefatının akabinde Palmerston'a yazdığı satırlar bu hususu ispat etmeye yetecek kifayettedir;

> "*Babıali'nin içişlerine damgasını vuran evvelki kötü gidişat, tebaası için gerçek bir felaket olmuştu. On üç veya on dört yıldır, reform adıyla abartılı bir şekilde süslenmiş şeylerden en ufak bir faydanın hasıl olduğunu görmek şöyle dursun, bu sözde reformlar, geçmişin tiranlıklarına yalnızca yeni cefalar katmıştır. İmparatorluğun tamamında mevcut olan umumi memnuniyetsizliği tam manasıyla ifade etmek imkânsız olacaktır. İnsanların hoşnutsuzluğu, Avrupa'da zannedildiği gibi, onların medeniyete az meyilli olmalarından ya da taassuptan neşet eden sair herhangi bir sebep dolayısıyla değildir. Bu hoşnutsuzluk, dahilden ve hariçten her türlü entrikanın üst idarenin/Babıali'nin ülkenin iyiliği için bir şey yapmasına mâni olduğu bir ortamda, tahammül etmesi zor bir tiranlıktan kaynaklanan kötülüklerden gelmektedir… Yeniçeriler, yok edildikleri zamana kadar, kamu işlerindeki kötü gidişatın sebebiydiler. Ancak o zamandan beri, hükümetin faaliyeti halk tarafından herhangi bir şekilde engele maruz kalmadı. Sultan Mahmud'un taraftarı olduğu yeni müesseseler zaman zaman zorluklarla karşılaşmış; hemen hemen hepsi bir adım dahi atmadan başlangıç noktasında kalmışlarsa, bunun sebebi yalnızca, onları insanlar için hiçbir semere-i nafiası olmayan ve beyhude âlâyişden ibaret kılan hükümdarın gururuna matuftur… Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından bu yana Osmanlı hükümdarlarına ait tiranlığın tedricen ne dereceye ulaşmış olduğu Avrupa devletlerinin malumudur. Artık Sultan Mahmud kimseyi dinlemek istememiş, kendisininkinden başka tavsiyelere kulak asmamıştır. Kimi büyük meselelerdeki kudret ve enerjisini inkâr etmek haksızlık olur. Bununla birlikte o idarî meselelerle alakalı malumata sahip değildi. Zihni idrakten yoksundu. Onun gururunu ve kibrini pohpohlamak, rızasını elde etmek demekti. Fakat diğer taraftan onunkine muhalif bir fikir beyan etme gerekliliğine inanan birkaç cesur hakikat dostunun cüretkâr gayretlerinin bedeli ya ölüm ya da müsadere idi. Sultan, bu şekilde hem onların fikirlerinden kurtulmayı keşfetmiş hem de böylece aynı katılığın dehşetiyle söz konusu ağızları kapatmıştır. İmparatorluğunun en dürüst adamı olan sâbık Hariciye Nâzırı[Reisülküttap] Seydâ Efendi'yi Rusya'yla yapılacak savaşa sıcak bakmaması sebebiyle azli ve akabinde zehirletmesi onun zihin ve fikir muvazenesizliğini ortaya koymuştur.*[441] *Onun [Seydâ Efendi'nin] halefi olan ve*

[441] Mustafa Reşid Paşa'nın Reisülküttap Seydâ Efendi'nin zehirlendiğine ilişkin ithamı gerçeği yansıtmamaktadır. İftar için Kaptan Paşa'nın evine gelen Seydâ Efendi, teravih namazının yarısında fenalaşmış "*yine beni rîh incitti*" diyerek namazı yarım bırakmış ve doktoru Morin'in getirilmesini istemiştir. Kolundan (*sâidlerinden* -dirsekle bilek arasından) iki defa kan alınmış ve felç olduğu sanılarak müdahale edilmeye çalışılmasına rağmen Seydâ Efendi kurtarılamamıştır. Kaptan Paşa'nın vakayı sadrazama bildirmesi üzerine vefattan haberdar olan II. Mahmud "*[Seydâ Efendi] alîl âdem idi. Mukaddemde çok hastalık çekmiş idi. Ne çare dânesi bu kadar imiş. Hak teala taksiratını afv eyleye, amin. Müteveffa-yı mumaileyh bunca zaman menâsıb-ı devlet-i aliyyemde bulunmuş ve bir validesiyle hemşiresinden başka zükûr ve inâstan hiçbir nefer evladı yok. Bu suretle kâffe-i emvâl ve eşyası şöylece terk oluna…*" diyerek kimsesi kalmayan Seydâ Efendi'nin mallarının müsaderesini emretmiştir bkz. BOA, HAT, 519/25389. Seydâ Efendi'nin vefatıyla alakalı ayrıca bkz. Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa*, s. 183-186; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, s. 119-120. II. Mahmud'un Seydâ Efendi ile alakalı müsadere talebi, Engelhardt tarafından çarpıtılarak tenkit edilmiştir. Yeniçeriliğin ilgası sonrası müsadere kaldırılmışken Şapçı Behor ve Seydâ Efendi'nin müsadereye tabi tutulmaları ile alakalı "*…kanun-ı mezkurun neşr ü ilanından on beş gün sonra Sultan*

tüm tehlikelerini görmesine rağmen bu harbe rıza gösteren Pertev Paşa, ölümcül neticeleri tehir edilmiş olan bu acımasız gaddarlıktan kaçamamış ve nihayetinde yedi veya sekiz yıl sonra bunun hazin bir kurbanı olmuştur. Padişahın çevresinde dalkavukluk yapan ve onun gizli karakterini bilen kişiler, biri kendilerinden olmadığında veya fikirlerine katılmadığında o kişiyi ortadan kaldırmak için mevcut basit taktiğe, yani o kişiye iftira atmaya başvuruyorlardı. Bu, onlar için tüm rakiplerine karşı, zehirle ya da alenen ölümle alt etmenin kesin yoluydu. Bu talihsiz vetîre, imparatorluğun zayıflamasını isteyen düşmanlar tarafından da müessir bir şekilde kullanılmıştır. Bir nâzır ülkenin menfaati için bir şeyler yapmaya çalıştığında, yabancı ajanlar, kıskançlıklarını körüklemek için birbirine rakip olanların her birine zekice hemen nasıl yaklaşacaklarını öğrenmişlerdi. Aynı zamanda, Sultan'a yaptıkları sayısız entrikalarla, onun ruhuna binlerce meşûm şüphe sokmayı kolayca başarmışlardı. İnanıyorum ki Sultan Mahmud'un ölümünün Babıali idaresinin bu kadim sorununa bir rahatlık getireceğine şüphe yok, ancak imparatorluğun ileri gelenlerinin kıskançlığı sönmemiştir. Genç yaşı ve tecrübesizliği sebebiyle, yeni imparator dahilî ve haricî entrikalara daha kolay kanacaktır ve ayrıca onun saltanat dönemindeki sıkıntının babasınınkinden bile daha büyük olacağından endişe edilebilir… Ancak denilebilir ki, Babıali'nin dahilî idaresine bir çeşit müdahale edilmeksizin bu problemin çaresi bulunamaz. Bu tutum, milletlerin şahsî haklarına aykırı olurdu. Dahası, Müslümanlar Kuran'ın hükümlerine körü körüne itaatleri ve malum taassupları hasebiyle Avrupa devletleri tarafından dikte ettirilen her şeyi reddedecektir. Bu itiraza karşılık vermek için, milletlerin karşılıklı haklarına yönelik bu müdahalenin insanlara zarar verecek bir durum olup olmadığını ve de Avrupa dengesince gerekli olup olmadığını sormak yeterli olacaktır. İnsanları güçlü ve müreffeh yapacak herhangi bir şeye girişmenin hiçbir sakıncası ve mahzuru olamaz ki bu da dahilî idareye müdahalede bazı sınırları aşmaksızın başarılamaz. Dahası, [Osmanlı'nın] kendisine yapılacak teklifler tek bir devletten değil, bütün büyük güçlerin ittifakından gelmelidir. Böylelikle bu istisnâî durum, Babıali'nin dahilî meselelerine tek başına müdahale etmeleri konusunda onlara ne bir bahane ne de bir örnek teşkil edecektir… Müslüman halkın bağnazlığı artık eskisi gibi değil, ulemânın gücü de azalmış vaziyettedir. Kadim problemlere çare bulmak maksadıyla ifade edilen tedbirler Kuran

---

Mahmud'un (Çapçı [Şapçı Behor]) namındaki musevî sarrafının emvâlini hacz ve aradan bir sene geçer geçmez sâbık reisülküttap Seydâ Efendi'nin bütün servetini gasp ettiğini…" bkz. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 21. Şapçı Behor ile alakalı ilk bakışta haklı bir tenkit gibi görünen bu husus, ilga ile birlikte yeniçeri ocağıyla iltisaklı olan kişilerin müsadereye tabi tutulduğu hatırlanacak olursa oldukça zayıf bir ithama dönüşecektir. Şapçı Behor'un ocak ve devlet memurları ile olan ilişkisi hem sonuna hem de müsaderesine sebep olacaktı. Şapçı Behor'un müsadere edilen mallarının yekûnu 34.000 kesedir (17.000.000 kuruş) bkz. HAT, 290/17362. Şapçı Behor'un Kuruçeşmede'ki yalısında, Bahçekapısı'nda olan Taş Han ve Yeni Han'daki odalarında tespit edilen nakit parası 9.579 kese 345 kuruş yani 4.789.845 kuruştu bkz. TS.MA.E, 1236/19. Seydâ Efendi'nin müsaderesi bahsinde zabt-ı muhallefat usulünün ilga edilmesi dolayısıyla aklına şüphe düşen sadrazam meseleyi şeyhülislamla istişare etmiş ve ardında yetim ve sair varisi kalmayan kişilerin mallarının müsadere edilebilmesinin şeran bir mahzuru olmadığı yönünde cevap almıştı. Sadrazamın bu hususu kendisine bildirmesi üzerine II. Mahmud "*…mâl-ı eytâm hususunda olan irade-i hümayunumu unutmadım. Ancak bu ana kıyas olmayıp şer'îsi dahi olduğunu bildiğimden ol veçhile irademi beyan etmiştim. Efendi dâimizden tekrar suret-i şer'îsinin sual olunması isabet olmuş…*" şeklinde karşılık verecekti bkz. HAT, 518/25337. Şer'î sınırlar dahilindeki müsaderenin ilga edilmediğini ve edilemeyeceğini muhtemelen bilmeyen Engelhardt'ın söz konusu hususdaki tenkitlerinin karşılığı bulunmamaktadır. Ayrıca bkz. C. ML, 477/19445.

hükümleriyle tezat oluşturmuyorlar. Açık bir şekilde her kademede makul bir ilerlemeye sebep olan bu tedbirler, halihazırda iş başında bulunan kişilere Avrupalıların sevgisini kazanma noktasında bir fırsat hediye ediyor. İyilik yapma düşüncesiyle, onlar tarafından yapılan herhangi bir teklifi hiç şüphesiz kolaylıkla kabul etmek için acele edeceklerdir. Yakın dönemde, Yunan meselesi ve mümasili diğer birçok meselede Babıali, ret ve mukavemetini canlı tutmak için Kuran hükümlerinin arkasına sığınmıştı ama aslına bakılırsa bu mukavemet kutsal kitabın herhangi bir kısmına istinat etmiyordu; Sultan Mahmud sadece kendisine yapılan teklifler iradesine mugayir olduğunda, bunların reddine bahane olarak dine başvuruyor, kendi isteklerine itaat söz konusu olduğunda ise peygamberin yolunu mütemadiyen unutuyordu. Umumî şekilde hürriyetler olarak adlandırılan mefhumların Divan'a sunulması, yanlış anlaşılmaya mahal vermeyecek ve mutlak güçlerin [Avrupa devletlerinin] hükümetleri tarafından hiçbir itiraza fırsat bırakmayacaktır. Çünkü maksat hürriyeti kazanmak değil, sadece hayat ve zenginlik elde etmektir. İşbu umûmî teminatlar imparatorluğun dînî ve örfî hukukunda zaten taahhüt edilmiş olması hasebiyle, bu kanunların Babıali tarafından dahili idaresinde sağlıklı bir şekilde tatbikini tavsiye etmeliyiz… Yüreği acıyla sızlayan insanlar, herşeyden önce tüm dilekleriyle ıslahatlar için çağrıda bulunuyorlar. Güçler, alicenap dikkatlerini ucundan da olsa göstermeleri durumunda, hükümetin ileri gelenleri kendileri için göstermelik bir zafer olabileceğinin önemini kavrayarak, yeniden toparlanmanın en kuvvetli unsurunu burada bulan Babıali'nin Hristiyan tebaasına bu menfaati de sağlayacak koruyucu kanunların tamamlanmasını hızlandırmanın gerekliliğini takdir edeceklerdir. Bu nokta elde edildiğinde her şey kolaylaşacak, Babıali'nin istiklalini ve toprak bütünlüğünü sağlamak için Avrupa'nın siyasi haklarına katılma çağrısı yapmak kaçınılmaz olacaktır. Burada söz konusu teklif kendisine sunulacağı zaman, padişahın gençliği ile alakalı tüm düşünceleri hatırlatıp ve Avrupa devletlerini yöneten, Kuran'da da tavsîf edildiği üzere vatandaşların öldürülmemesi ve zulümle mallarının gasp edilmemesini söyleyen kutsal kanunların himayesine giren Divan'ın bu ihtiyacı kabul etmesi gerektiğini tasdik etmek gerekecektir. Öyle ki, bir kişi ölümü hak eden bir suç işlediyse, mahkemeler karşısında alenen dînî, örfî, kadim ve bu vesileyle yeni oluşturulan kanunlara göre muhakeme edilecek ve sanığın, mahkemenin hükmünden başka korkacak hiçbir şeyi olmayacaktır… eğer Babıali bundan böyle daha iyi bir yol izler, mal ve can güvenliğini, tiranlığın yargısından kurtararak eksiksiz uygulanan kanunların ve akıllı düzenlemelerin garantisi altına koyarsa, [müttefik] güçlerin yardımı onu başarısızlığa uğratmayacaktır… Bu ve benzeri sert ifadeleri ona [Babıali'ye] duyurmak, son derece ehemmiyetli bir teşebbüs olacaktır."[442]

[442] NA, FO, 78/383, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 12 Ağustos 1839. Ayrıca bkz. Ek V. Reşid Paşa'nın memorandumu ile alakalı ayrıca bkz. Frederick Stanley Rodkey, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839", *The Journal of Modern History*, II/2(1930), s. 251-257; Frank Edgar Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement*, s. 271-276; Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", s. 7-12; Turgut Subaşı, "Anglo-Ottoman Relations in the Nineteenth Century: Mustafa Reşid Paşa's Memorandum to Palmerston, 11 August 1839", *International Journal of Human Sciences*, 8/1(2011), s. 1731-1746; Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, trc. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 339-340.

Reşid Paşa 1826'da yeniçeriliğin ilgasını bir dönüm noktası olarak görür. O tarihten evvelki bütün usulsüzlükler ve hukuksuzluk ocağa mal edilmiştir. Bu umumîleştirmenin esas sebebi, böylesine umacı ilan edilen bir yapının ortadan kalkmasının akabinde *sahici reformların* yapılmamasına (!) herhangi bir sebep kalmadığını ispat etmektir. Reşid Paşa, 1826-1839 arasında devletin neredeyse her organını yeniden düzenleyen tanzim pratiğini tahfif ederek 'içi boş' şeklinde nitelendirir. Bunu yaparken velinimeti ve padişahı olan II. Mahmud'u yabancı bir devlete karşı karalamaktan da çekinmez. Reşid Paşa, esas Tanzimat profili olan II. Mahmud'un karizmasını 'yıkarak', alçaltarak kendi (!) fikirlerinin reklamını yapar. Onun II. Mahmud hakkındaki kininin ardında, *de facto* pratikler yekûnuna yani hikmet-i hükümete yakınlarını/sevdiklerini kurban/feda etmesi yatar. Şüphesiz ki bu psikolojiye kendi can korkusu da tesir etmiştir. Paşanın satırları en naif ifadeyle, Osmanlı siyâsetname/nasihatname yazımında da zikredilen, örfî cezalardaki aşırılık ve usulsüzlüklere dair hassasiyetin bir devamı olarak okunabilir.

Reşid Paşa'nın esas gayesi, İslâm'da/Kur'an'da da olan temel emniyetlerin batılıların tazyik, teşvik ve destekleri ile sağlanmasıdır. Paşa, ötekileştirdiği II. Mahmud profili ve efkâr-ı atika ashâbı[443] yerine kendisini ve efkâr-ı cedide ashâbını sahneye koyar. Batılılardan istenen, kendilerinin de arzu edeceği reformların yapılmasına karşı koyabilecek muhtemel düşmanların önünün kesilmesidir. Bu da ancak siyâsî arka çıkma ve uluslararası baskı ile olabilir.[444]

---

[443] Reşid Paşa tarafından muhaliflerini/kendi siyâsî programıyla uyuşmayanları ifade kastıyla "usul-i atika ashâbı" şeklinde kullanılan ötekileştirici itham başta Cevdet Paşa olmak üzere devrin mühim isimleri tarafından da kullanılmıştır. İşbu "efkâr/usul-i atika/cedide" ikiliği Cevdet Paşa'nın *Târîh-i Cevdet*'te yaptığı ustaca inşa ile daha evvelki Osmanlı tarihine de yedirilmiştir. Böylelikle 1839 ve sonrasının siyâsî dili ve kamplaşmaları 1774-1839 arasındaki Osmanlı tarihini de belirleyen kavramlar hâline getirilmiştir. Reşid Paşa'nın kullanımı için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 165. Cevdet'in oldukça basit bir kurgu ve anlatımla inşa ettiği Tanzimat diskurundaki kullanım için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 7. Nizâm-ı Cedid usulünün "efkar-ı umumîye"de yerleşmediği, eski ocakların Nizâm-ı Cedid'e ısınamadığı, "efkâr-ı atîka" ashâbı şeklinde geçinen memurların dahi "efkâr-ı cedide" ashâbıyla bir türlü birleşemediğine dair Cevdet'in yorumları için bkz Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VIII, s. 142. Namık Kemal'in söz konusu kavramlar ile alakalı "*Bu bir tabirdir ki lisan-ı umuma devr-i inkılabımızdan yadigâr kalmıştır…Bildiğimize göre efkâr-ı cedide bizim memlekette Avrupa'ya taklit şartıyla terakkiye meyil manasına kullanılıyor ve mukabilinde efkâr-ı atîka eğer hâlin evâil-i islâm'a veya mebâdi-i osmaniyana takliden ıslahı kabil değilse ibkaen ala mâ-kân tarikini iltizam etmeye ıtlak olunur*" şeklindeki satırları için bkz. Namık Kemal, "Efkâr-ı Cedîde", *Hadîka*, 14(26 N 1289/27 Kasım 1872), s. 1

[444] Reşid Paşa'nın memorandumunda çizdiği çerçevenin benzeri kendi intisap ağında bulunan bir isim tarafından şöyle ifade edilmektedir; *"Tanzimat-ı Hayriye hem devlete hem de millete bâis-i hayat olduğu için bundan biraz bahsedilecektir. Cümlenin bildiği üzere usul-i idare-i devlet asırlarca istimal-i şiddet ile emr ü nehy yürütmüş olduğundan kesilip asılmak ve mal ve mülk alınmak keyfiyatı tâbî-yi ferman ve müstemirrü'l-cereyan idi… Safahat-ı tarihe bakılınca görülür ki dünyada en büyük işleri heyetler meydana getirmiş olmayıp fevkalade iktidarda yaratılmış bir dahi çıkar da heyetlerin taakkul edemediği yoldan yürüyerek menzil-i maksuda erişmekle itmam-ı kâr eder. Sultan Mahmud devrinde tahayyüz ve temeyyüz etmiş olan Mustafa Reşid Paşa işte o kâ'bda bir vücud-ı bî-hemtâ bulunduğundan hariciye nezaretinde ve saltanat-ı seniyyenin Londra ve Paris sefaretlerinde senelerce ibraz-ı fetanet etmişti.*". Reşid Paşa'nın İngiliz ve Fransızlarla yaptığı sohbetlerde, padişahın (II. Mahmud'un) her şeyi istediği gibi yapmasından duyulan rahatsızlıklara muhatap olduğu ve bu hususu İstanbul'a geldiğinde yeni padişaha ifade ederek onu Tanzimat'a ikna ettiği şeklindeki anlatı için bkz. Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnât*,

Reşid Paşa'nın satırlarında dikkat çeken husus Tanzimat ilkelerinin salt Batı'ya ait değer ve normlar olarak zikredilmeyip, İslâm'ın da vazettiği esaslardan olduğunun vurgulanmasıdır.[445] Fakat bu zikredişin batılılar nezdinde ne derece makbul olduğu şüphelidir. Reşid Paşa'nın bu tavrının devlette büyük yaralar açtığına dair yapılan yorumlar belki de Tanzimat dolayımında vücut bulan ilk ve esaslı tenkitlerdi.[446] Fakat söz

İzmir 1328, s. 8-11. İngilizlerin, II. Mahmud'un aşırı güç kullanmasından rahatsızlıkları ve buna mâni olma niyetleri için ayrıca bkz. PP/GC/PO/150, Ponsonby'den Palmerston'a, 22 Haziran 1833.

[445] Cumhuriyet evveli tarihyazımında Gülhane Hattı'na dair yapılan değerlendirmelerde de bu husus gayet sarih bir surette dile getirilmiştir; "*ahkâm-ı şer'iye dahi bunu tamamıyla müeyyeddir amma bizde bu hakk-ı aslî meriyetten sâkıt idi*", "*emniyet-i mal keyfiyeti daman-ı kâfî-i kanuni tahtına vaz olunmak lâzımeden idi. Vâkıâ ne ahkâm-ı şer'iye ve kavanin-i müdevvenemiz hakk-ı müsadareye asla müsait değil idi. Lakin kuvve-i te'yidiyeleri düçar-ı inhilal olmakla suiistimalatın önüne geçilemiyordu.*", "*vâkıâ şer'-i şerifte ve kavânîn-i kadimemizde dahi ahkâm-ı mezkûre mevcut idi.*" bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 50, 53, 63. Mevcut literatürde Gülhane Hattı'nın fikrî arka planını oluşturan isimlerden Reşid Paşa ile birlikte zikredilen ikinci kişi Sadık Rıfat Paşa'dır. Sadık Rıfat Paşa, söz konusu değerlendirmeye sebep olan risalesinde tıpkı Reşid Paşa gibi can, mal ve ırz emniyeti hususunu batılı değer ve normlar olarak zikretmekle beraber İslâm'a da mal etmektedir; "*Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu yani usul-i me'nusiyet ve medeniyeti iktizasınca menafî-i mülkiye-i lâzımelerinin ilerlemesini ancak teksir-i efrad-ı millet ve imar-ı memalik ü devlet ve istihsal-i asayiş ü rahat esbab-ı adidesiyle icra ve istihsal etmekte ve bu misillü menfaat-i külliye ile ilerleyip yekdiğer üzerine hâlen ve itibaren kesb-i meziyyet eylemektedirler. **Bu madde-i lâzımenin üss-i esası dahi her bir akvam ve milletin can ve mal ve ırz ve itibarı hakkında emniyet-i kâmilesinin istihsaline yani millet-i tahire-i İslâmiyye'de dahi merî ve ale'l-husus bi-tevfikihi teala şimdiki asr-ı mehasin-hasr-ı hazret-i şehinşahide memalik-i mahruse-i Devlet-i Aliyye'de dahi cârî olduğu üzere** hukuk-ı lâzıme-i hürriyetin kema yenbağı icrasına merbut olduğundan…*" Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa Ahvaline Dair Risale", *Müntehâbât-ı Âsâr* içinde, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1290, II, s. 4.

[446] Ziya Paşa II. Mahmud için hızır, Reşid Paşa için de "hızır-ı sânî" diyerek Tanzimat'ı alkışlamasına rağmen şu esaslı tenkidi yapmaktan da çekinmez: "*[Reşid Paşa'nın]…Tanzimat'ı hayz-ı vücuda getirmekle beraber, suret-i icrasında derd-i şöhret ve daiye-i menfaatle ettiği yanlış hareket devletin ta temeline balta vurdu… Gülhane Hatt-ı Hümayun'u harf be harf nazra-i tetkik ve im'andan geçirilse içinde ahkâm-ı şer'iyye haricinde kelime-i vahide görülmediği ve ıslahat denilen şeylerin mukteza-yı hükm-i şer'î olduğu metn-i hatta merreten ba'de uhrâ tasdik ve tebyin olunduğu hâlde Reşid Paşa, güya bunlar millet ve devlet-i İslâmiye'de mukaddema bilinmez şeyler immiş de mücerred kendisi Avrupa'ya takliden yeniden ihdas ve icada muvaffak olmuş ve belki ahkâm-ı şer'iye ve mutaassıbîn-i İslâmiye bu icraata karşı iseler de kendisi dirayeti hasebiyle ve zor ile vücuda getirmiş renginde işi Avrupa'ya kıymetli satmak ve kendini Türkistan'ın muhyisi bildirmek istedi. Ve bundan esas-ı devlette büyük rahne açıldı... Reşid Paşa'yı, Tanzimat'ı, devletten ziyade nefsini kurtarmak için yaptı diyenler vardır. Hatta yevm-i ilanın akşamında berâ-yı tebrik konakta isbat-ı vücut eden hulus-kârândan biri: 'Efendimiz, bu mutaassıp halk içinde alâmeleinnas kürsüye çıkıp da, halkın Frenklere taklit addettikleri Tanzimat'ı ilandan nasıl korkmadınız, ya maazallah mutaassıbînden biri çıkıp da efendimize suikastta bulunsa idi kim mani olabilirdi?' demiş, Reşid Paşa da ona; 'Evet, onu ben de düşündüm. Fakat bu tehlikeyi, her günkü tehlike-i melhuzeye nispetle bir kereden ibaret ve ehven buldum.' sözüyle mukabele etmiş ve bununla adet üzere feveran-ı gazapla padişahların kahr u setmine her an uğramak muhakkak olacağını anlatmak istemiştir.*" bkz. Ebüzziya Tevfik, "Reşid Paşa Hakkında", *Mecmua-i Ebüzziya*, 120(18 ZA 1329), s. 101 vd. Ebüzziya Tevfik'in söz konusu yazısına sebep olan makale için bkz. Hâkî, "Tarihe Dair", *Şehbal*, 51(15 Nisan 1328), s. 46. Ziya Paşa'nın hatıralarının alakalı bölümlerinin ilk neşri için bkz. "Hatıra", *Hürriyet*, 34(3 ZA/15 Şubat 1285/1869), s. 3; 41(22 Z/5 Nisan 1285/1869), s. 6-8; "*22 sene imtidâd etmiş olan devr-i sefâhet, reculiyyet-i kavmi nev'-i zîbâ ile hem-ayar bir hâlet-i nâkısaya tahvil etmişti. Reşid Paşa'nın azmi, terakkiperverliği, mücahedât-ı siyâsiyyesi, ne kadar ıttırâ edilirse kendisi o kadar küçültülmüş olur. Bu zât yapmak istediği şeyin nasıl yapılmak lâzım geleceğini ya bilmiyordu, yahut yaptığı şeyler, bir maksad-ı şahsiye müstenit idi; denecek kadar muallel bi'l-ağrâzdır. Her nasıl olsa, efâlinin netâyicindeki akamete nazaran milletin o zamanki hâlet-i ictimaiyyesiyle kâbil-i telif olamayacak teşebbüsâtta bulunmuş olduğu meydandadır. Bunlar birtakım amâl-i nefsaniyyeden mütevellit şeylerdir ki arzû-yı teâli-i memleket levn-i kazibiyle setrolunurlar. Vâkıâ bir zaman için enzâr-ı hakâyıkbinândan mestûr kalabilirlerse de her şeyin mahiyet-i asliyyesini meydana çıkarmakta sâbir ve fakat mahir olan istikbal, istitâr ettiği ridâ-yı müsteârı âkıbet ref' eyler. Reşid Paşa âdem yetiştiriyordu. Fakat yetiştirdiği âdemlerde itimad-ı nefs hâssası inbisât bulduğunu derk eder etmez onların hasm-ı eleddi oluyordu. Şüphe yoktur ki büyük adamların ekserinde hod-perestlik hâssası havâss-ı sâiresine galiptir. **Lakin Reşid Paşa gibi başladığı işin hüsn-i neticeye incirârına hâdim ettiği vesait-i âliyeyi cemadat gibi hissiz addedip de her türlü fezâili nefsine hasretmek isteyenler azdır**. Vâkıâ kimse kimsenin kalbini yarıp veya dimağını çıkarıp da hakîkat-ı maksadını teşrîh ve keşfedemez, bunu olsa olsa maneviyatın tasvir-i zi-hayâtı hükmünde olan efâlinde görür. İşte biz de 22 sene imtidad eden devr-i sefâhetimizdeki efâle bakacak olursak, çünkü bu devrin 19 senesi Reşid Paşa'ya münhasır olduğundan, isbât-ı müddeaya medar olacak pek çok hâlâta tesadüf eyleriz: 1255 senesi 26 Şabanından 1274 senesi 26 Cemaziyelevvelisine kadar istediği vakit mevki-i iktidâra geçen, ve istemediği zaman sayfiyesine çekilircesine mevkiini terk eden bu (büyük!) âdem, bizi yaşadığımız asrın temayülatından haberdar edip de bulunduğumuz asra ihrâz-ı liyâkat edebilecek evsâfa takrîb değil, bir asırda kat' olunamayacak*

konusu tenkitlerin, Reşid Paşa ve ahfadı etrafında kurgulanan diskura yenik düştüğü ve cılız kıldığı şüpheden vârestedir.

Reşid Paşa'nın Gülhane Hattı sonrası yazdığı 9 Mart 1841 tarihli bir diğer memorandum ise Tanzimat'ın nasıl politize edildiğini ve paşanın padişah başta olmak üzere muarızları ile ne denli problemler yaşadığını göz önüne sermektedir. Reşid Paşa'nın ticaret kanunu ile alakalı yapılan görüşmelerde Rıfat Paşa'nın şeriat ile muvafakat olup olmadığı yönündeki sualine "*İlahî Yasa'nın/Şeriat'ın bu gibi mevzularla hiçbir ilgisi yoktur (The Holy Law has nothing to do with such matters)*" şeklinde cevap vermesi ulema başta olmak üzere, paşanın azlettirdiği Hüsrev Paşa kliğini kendisine karşı harekete geçirmişti.[447] Reşid Paşa'nın, genç sultana karşı "*babasından daha büyük bir tiran*" olduğunu söylemesi ise bardağı taşıran son damlaydı.[448]

İşbu nazik ahvelde olan Reşid Paşa azlinden evvel Palmerston'a bir memorandum göndererek, kendisinin ne denli zorluklara maruz kaldığını, ulema ve muhaliflerin manialar çıkardığını, Gülhane Hattı'nın gayesine ulaşamadığını ve başarısızlığa mahkûm olduğunu ifade etmişti. Yapılan tanzim faaliyetini kendisine hamledip, muhaliflerin kerhen söz konusu yeniliklere taraftar göründüğünü belirterek kendi siyasî ve şahsî ikbalini de sağlama almaya çalışan Reşid Paşa'nın Palmerston'dan isteği Avrupa'nın sultana ve hükümete direkt müdahalesiydi![449]

---

kadar baid bir mevkide terk etmiştir" şeklindeki sert tenkitler için bkz. Ebüzziya Tevfik, "Süleyman Nazif Beyefendi'ye", *Mecmua-i Ebüzziya*, 97(26 CA 1329), s. 580 vd.

447 Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, London 1936, s. 163; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2013, s. 154; Ahmet Dönmez, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/6(2016), s. 23; Frank Edgar Bailey, *British Policy and The Turkish Reform*, s. 204.

448 Ponsonby'nin 1 Şubat 1841'de Palmerston'a gönderdiği mektupta bu husus şöyle geçmektedir; "*Sultan, ulemayı yıkmak, saltanat yetkilerini kısıtlamak ve Fransa'nın yönetim biçimini/meşrutiyeti Osmanlı'ya uygulamak istediği için Reşid'e son derece kızgın ve endişeli. Bunu biliyorum çünkü sultan bu konuda bana kendisi şikâyette bulundu. Reşid karşı koyarken, sultana onun babasından daha büyük bir tiran olduğunu söyleyerek aptalca bir iş de yaptı*" bkz. Ahmet Dönmez, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", s. 26

449 Reşid Paşa'ya göre -tıpkı yetiştirmesi Cevdet Paşa'da olduğu gibi (!)- muhaliflerin Tanzimat'a ses çıkarmamaları Mısır Meselesi kaynaklı idi; "*Türk-Mısır meselesi muhalefeti o kadar korkutmuştu ki, herhangi bir yenilik ona ne pahasına olursa olsun yutulması gereken nâhoş bir şey gibi görünüyordu*". Söz konusu kötü gidişe Avrupa'dan başka kimse mâni olamazdı; "*Gülhane Hatt-ı Şerifi kararlaştırılan hedefe ulaşamadı; hatta prensipte iptal edildi. Nedeni neydi? Bunun nedeni, ulemanın fanatizmi, devlet memurlarının kıskançlık ve açgözlülük ile onu kendi çıkarlarına mugayir bulmasıydı*". Reşid Paşa'nın söz konusu memorandumunda ulemaya tevcih ettiği galiz ve ağır tenkitlerde adetlerle dinin karıştırılmasına değindiği satırlar gayet mühimdir. Reşid Paşa Islahat Fermanı'nından oldukça erken bir döneme denk gelen bu yazısında cizyenin kaldırılmasına dair muhtemel bir teklife ulemanın sıcak bakmayacağını; "*Teklif-i şahsînin [cizyenin] kaldırılması mı? Hakiki Müslümanlar ile imansız Hıristiyanlar arasında kanun nazarında müsavat olmadığını ve olmaması gerektiğini haykırıyorlar; cizye vergisi, kâfirlerin kanının bedeli ve onların köleliğinin işaretidir. Bir kişi Türklerin Hıristiyanları Müslüman dinini kabule zorlamalarını yasaklayarak din hürriyetini tesis etmek isteyebilir mi? Hıristiyan nüfusa karşı büyük bir gaddarlıkla öfkeleniyorlar. Türkiye'de herkesin Gülhane Hattı'na uyacağını resmen vadettiği zamandan bu yana ne korkunç sahneler! Yapılmasına izin verdikleri barbarca eylemlerine karşı çıkmak isteyen herkes, sapkınlıkla suçlanacak, her yerde nefret edilecek ve kin beslenilecekti*" şeklinde ifade ediyordu. Kaderin bir cilvesi olsa gerek, Reşid Paşa işbu memorandumu yazdığı sıralarda karşı kutba yerleştirdiği ulema ile yıllar sonra Islahat Fermanı'na itirazda buluşacaktı. Reşid Paşa'nın devlete harici bir müdahale yapılmasını arzuladığı oldukça talihsiz memorandumu için bkz. NA, FO, 78/465, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 9 Mart 1841. Reşid Paşa'nın dahilî hadiselerde yaşadığı bu

Reşid Paşa'nın kurguladığı muhayyel Tanzimat algısı, 19. asır Osmanlı ilim muhitinin parlayan yıldızlarından olan Cevdet Paşa eliyle kavileştirilmiş ve tarihyazımının bel kemiğini oluşturmuştur. Böylelikle paşanın siyâsî konumlanışı ve tarz-ı hareketi nimetlerine mazhar olan isimler eliyle biteviye yeniden üretilmiş olacaktır; Reşid Paşa Cevdet Paşa'nın velinimetidir. Babasının ölümünden ziyade velinimetinin vefatına ağlayan Cevdet Paşa'nın bir şiiri onun hissiyatının kendi dilinden en net tezahürüdür. Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa'ya yazdığı kasidedeki bazı ibareler, sultanlara nazaran bir devlet adamının geldiği manevi makamı göstermesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir;

"***Dem-i Mesîh gibi*** *tâze can verir çemene…*
Veliyy-i ni'metimin *tâ ki feyz-i medhiyle*
Sabâ gibi edeyim dehre bûy-i müşk îsâr
O âsaf-ı azamet-vâye-i hümâ-sâye…
Nizâm-i mülk ü milel *melce'-i sigaar ü kibâr…*
Muhît-i âlem-i ilm ü edeb *kerem-kirdâr*
Cenâb[-ı] Sadr-ı mükerrem Reşîd Pâşâ kim
Odur zemâneye müşkil-güşâ vü kâr-güzâr…
O rütbe âleme âsâr-ı adli sârî kim
Gazâle pençe-i şîr oldu dest-i istizhâr…
Kemâl-i aklına hayrân olur Felâtun'lar
Fetânetin bütün ehl-i hikem eder ikrar*…*
Kalemle eylediğin kârı kahramân edemez…"[450]

Cevdet Paşa'nın medeniyetin Endülüs'ten Avrupa'ya geçtiğine dair atıfları ile birlikte on iki ciltlik tarihini sonlandırırken ki beyanları birlikte mütalaa edildiğinde *muhayyel Tanzimat* diskurunun çerçevesi tebarüz etmektedir;

> "*Vaka-i Hayriye ulema ve sülehanın içtimaıyla vücuda gelmiş olmak mülabesesiyle andan sonra Bâb-ı Âli pek ziyade taassup yolunu tutup salabet-i diniye yerine taassub-ı riyâkârâne kâim oldu. Erbab-ı taassup meydan aldı. Bundan pek çok mazarrat görüldü. Sonra bir çıkmaz sokak olduğu anlaşıldı. Bu meraktan vazgeçildi. Lakin sonra da pek ileri gidildi. Efkâr-ı diniyeye zaaf getirildi. Bunun da hamyâzesi çekildi. Elhasıl Devlet-i Aliyye hayli müddet kendisini ifrat ve tefritten tahlis edemedi. Ve şâh-râh-ı itidale gidemedi. Fakat cennetmekan sultan Abdülmecid Han hazretlerinin asr-ı saltanatlarında bir itidal yolu almış ve Reşid*

ve türevi güçlüklerde harice sığınma refleksi göstermesi Ponsonby tarafından "*Reşid çok çekingendir, kendisini tehdit edene itaat eder*" şeklinde ifade edilmişti. Dikkat çekici satırlar için bkz. PP/GC/PO/516, Ponsonby'den Palmerston'a, 27 Nisan 1841.

[450] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 32-34. Cevdet Paşa, Reşid Paşa'ya karşı salt methetme tavrında olmayıp yeri geldiğinde hâmisi ve velinimetini tenkit de ediyordu. Alakalı tenkitleri için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 10, 13, 19-20; *Tezâkir*, 13-20, s. 30, 71; *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 63.

Paşa'nın ikdâm-ı fedâkârânesiyle umûr-ı siyâsiyesini yoluna koyup bi-hakkın Avrupa muvazenesine dahil olmuştur"[451]

Cevdet Paşa'nın inşasındaki hâkim fikir, kendisinin kariyer basamaklarında ilerlemesini sağlayan Reşid Paşa'nın aynı zamanda devleti de itidal yoluna sokarak rayına oturtmasıdır.

Ali Suavi, Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi münevverler de söz konusu Reşid Paşa mitinin münşileri arasında yer almaktadırlar. Ali Suavi II. Mahmud'u Tanzimat'ın esaslarının hazırlayıcısı olarak anar.[452] Şinasi'ye göre Reşid Paşa'nın yazdığı Gülhane Hattı, sultana haddinin bildirildiği bir kanun mesabesindedir.[453] Ziya Paşa ise Reşid Paşa'yı övmek ile yermek arasında tereddüttedir. Fakat Reşid Paşa mesleğindeki tanzim pratiğini içten içe tenkit eder; *Anlar ki verir laf ile dünyaya nizâmât/ Bin türlü teseyyüb bulunur hanelerinde (Terkib-i Bend).*

Namık Kemal de Reşid Paşa ve Tanzimat'ı merkezîleştirir. Ona göre iki-üç yüzyıldır haksız yere kan dökülmektedir. Dökülen bütün kanlar, çiğnenen (*pâ-mâl*) namuslar nazara alındığında Gülhane Hattı'nın "*hukuk-ı beşerin*" muhafazası için yapılan bir adalet mucizesi olduğu anlaşılacaktır. Bunun yanında Namık Kemal'e göre Tanzimat hakikatte sırf siyâsî bir eserdir. Görünürde can, mal, ırz ve namus güvencesi için yapıldığı zannedilebilirse de hakikatte devletin hayatını temin etmek kastıyla yapılmıştır. Devletin yıkılmaya başlayan siyâsî düzeni kırk kırk beş senedir tamamıyla mahvolmuş ve Avrupa'nın idarî kaideleri mutlak galibiyet elde etmiştir. Ayrıca zuhur eden Mısır Meselesi ile saltanat kuvvetine de alternatif çıkmıştır. Tam bu esnada Namık Kemal'e göre devletin en büyük bahtiyarlıklarından biri gerçekleşir; "*Devlet-i Aliye'nin en büyük bahtiyarlıklarından biridir ki bu kadar şiddetli bir hatar içinde Reşid Paşa zuhur eyledi. Tanzimat'ı ilan ile Devlet-i Aliye'yi kurtardı*".

---

[451] Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, XII, s. 219-220. Cevdet Paşa'nın medeniyetin Endülüs'ten Avrupa'ya geçtiğine dair beyanı için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 239. Cevdet Paşa on iki ciltlik tarihinde Gülhane Hattı'na/Tanzimat-ı Hayriye'ye sadece bir yerde değinir; III. Selim devrinde Şerif Efendi tarafından angarya usulüne ilişkin yapılan teklife değinirken Tanzimat'ı anacaktır; "*ol vakitler gerek umûr-ı tersane için ve gerek sair mesalih-i devlet için câri olan angarya usulü ahalinin bîtap ve memalikin harap olmasına bâdî bir keyfiyet olduğundan Şerif Efendi'nin beyan eylediği üzere bu usul-i kerihenin ilgasıyla eminiyet-i mal maddesinin tesisi her şeyden ehem ve nâfi idüğünde şüphe yoktur. Lakin ol asırda icrası kabil olamayıp bu madde-i hayriye karibü'l ahdde merîyyü'l-icraya konulan emniyet-i can ve ırz ve mal maddelerinden ibaret olan* ***Tanzimat-ı Hayriye****'nin bir rengi olmuştur*" bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, VI, s. 49. Cevdet'in tarihyazımını Tanzimat'ı meşrulaştırmaya dönük kurgulamasıyla alakalı mühim bir çalışma için bkz. Christoph K. Neuman, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 215 vd.

[452] "[II. Mahmud]*...bilcümle Abdülmecid zamanında ilan olunan Tanzimat esaslarını tehyie eyledi*" bkz. Ali Suavi, "Târih-i Mahmûdî ve Mecîdî ve Azîzî", *Ulûm Gazetesi*, 9(Paris 1286/1869), s. 490.

[453] "*Bir ıtık-nâmedir insana senin kanunun/Bildirir haddini sultâna senin kanunun*" bkz. Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, I, s. 265.

Namık Kemal devleti kurtaran Tanzimat'ın bazılarının zannı gibi bir şartname olmadığını savunur. Ona göre Tanzimat, hakiki şartname olan şeriatın bazı kaidelerini ve Avrupa'nın fikirlerine muvafık birkaç idari tedbiri teyit eden bir beyannamedir. Ziya Paşa'nın, Reşid Paşa'nın Tanzimat'ı şahsî bir bağlama hapsetmesi üzerinden dile getirdiği tenkitlerine isim vermeden değinen Namık Kemal, "*Reşid Paşa Tanzimat'ı kendi hayatının muhafazası için neşreyledi diyenler de vardır. Bu rivayet sahih olsa ne lâzım gelir? Böyle bir zaman içinde Gülhane Hattı'nı ilan edebilecek kadar dirayet ve cesarete mâlik bir adamın vücudu hiç olmazsa o hatt-ı hümayun kadar nâfî' değil midir?*" der.

Namık Kemal bir yerde Ziya Paşa ile birleşir. Ona göre Tanzimat Avrupa kefaletindedir. Söz konusu kefalet Reşid Paşa'nın Tanzimat'la alakalı icraatları uluslararası siyâset arenasına taşımasından neşet eder. Namık Kemal'in satırlarının Islahat Fermanı sonrasına rastlaması kefalet bahsindeki düşüncelerini daha da kavileştiren bir unsur olsa gerektir. Ayrıca Tanzimat fikri gittikçe Gülhane Hattı'nın metnini aşarak devrin tanzim pratiklerinin hepsini ifade eder şekilde kullanılacaktır. Velhasıl, Namık Kemal bu kefaletten hiç de rahatsız görünmemektedir. Ona göre Tanzimat'ın kendisinden rahatsız olan kamuoyunun korumasına verilmesi celladına teslim edilmesi mesabesinde bir şeydir;

> "*…bugün Tanzimat'a terettüp eden hâlleri devletin bekasına bir büyücek rahne zanneden ebna-yı vatanın bunamış bunamış pederleri Tanzimat ilan olunacağı zaman onun her kelimesini Hilafet-i İslâmiye'yi hedm için vefk içine alınmış bir sihr-i mübîn addederlerdi. Binaenaleyh Tanzimat'ı o zaman efkâr-ı umumîye himayesine vermek, cellat eline teslim etmek kabilinden olmaz mı idi? Efkâr-ı umumîyeden başka dahilî ne kuvvet bulabilirdi ki Tanzimat onun kefaletine tevdi olunabilsin? Şeriat mı denilecek? O zâten merî olsa idi Tanzimat'ı neşre hacet kalmazdı. Ulema mı denilecek, ulema eğer şeriat-ı İslâmiye'yi muhafaza etse idi zâten şunun bunun bilâ-muhakeme katline fetvalar vererek Avrupa himayesi altında bir varakpare ile binaullah olan hayat-ı beşerin teminine ihtiyaç bırakmazlardı.*"[454]

Tanzimat'ın Osmanlı tarihyazımındaki muhayyel tasvir ve hikayesini oluşturan isimlerden bir diğeri de Abdurrahman Şeref'tir. Abdurrahman Şeref'e göre edalı yürüyüşünde püskülü sallanan Reşid Paşa Tanzimat'ın banisidir. Hüsrev Paşa ve emsallerinin ise Tanzimat'ta asla dahli yoktur. Tanzimat, "*…sırf Mustafa Reşid Paşa'nın eser-i himmeti*"dir.[455] Abdurrahman Şeref'e göre Tanzimat, eski idare tarzının yeni bir

[454] Namık Kemal, "Tanzimat", *İbret*, 46(4 N 1289/5 Kasım 1872), s. 1-2.
[455] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 12. Müellifin hayranı olduğu kahramanı tasvir ederken, "*edalı yürüyüşünde püskülü*"nün sallanışını zikrettiği satırlar için bkz. s. 77.

şekle kavuşması demektir; "*eski tarz-ı idareyi yeni tarza ifrağa Tanzimat-ı Hayriye pişvâ olmuştur*".[456] Abdurrahman Şeref Tanzimat'ın ruhunu ve iki mühim esasını şahsî masuniyet ve kanun nazarında eşitlik olarak zikreder.[457] Müellif eşitlik söylemini modern literatürdeki gibi şeriatın haricinde bir bağlam üzerinden inşa etmez. Ona göre şahsî masuniyetin mühim taraflarından biri olan muhakemesiz idam olunmaması usulü zâten şer'î bir esastır; "*ahkâm-ı şer'iye dahi bunu tamamıyla müeyyeddir amma bizde bu hakk-ı aslî meriyetten sâkıt idi*". Müsadere bahsinde de aynı tavrı sürdüren Abdurrahman Şeref'e göre esas problem şeriatta da olan söz konusu kurallara uyulmamasıdır; "*emniyet-i mal keyfiyeti daman-ı kâfi-i kanuni tahtına vaz olunmak lâzımeden idi. Vâkıâ ne ahkâm-ı şer'iye ve kavanin-i müdevvenemiz hakk-ı müsadereye asla müsait değil idi. Lakin kuvve-i teyidiyeleri düçar-ı inhilal olmakla suiistimalatın önüne geçilemiyordu*".[458]

Abdurrahman Şeref literatürde Tanzimat'ı en uzun tahlil eden isimlerdendir. O bütün tahlillerinin merkezine Reşid Paşa'yı yerleştirir. Reşid Paşa'nın nadir bulunan zekalardan olduğunu söyleyen müellife göre paşa neredeyse tüm meziyetleri zâtında toplamıştır;

> "*…geçen asırda yetişen hamiyetperveran ve siyâsetmendan-ı rical-i osmaniyenin serefrazıdır. Elini sürdüğü her işte zekâ-yı fevkaladesi ve ulüvv-i himmeti nümayandır. Siyâset-i hariciyeye vakıf ve mülk ü devletin salah-ı idaresi için sülük edilecek şâh-râh-ı nizâm ve terakkiyi hakkıyla müdrik olmakla yüksekten atılmış bir nazar-ı sâkıb ile ıslahatın esaslarını görmüş ve büyük bir cüret-i vatanperverane ile mevki-i tatbike koymuştur. Cerbezesi ve cesaret-i medeniyesi calib-i hayrettir. Bu memleket kendisine bi-hakkın minnettardır*"[459]

Her şeye rağmen Abdurrahman Şeref dahi Reşid Paşa'ya dair olumsuz birkaç cümle yazmaktan kendini alamaz. Ona göre Reşid Paşa hırslı ve "*harîs-i câh*"tır. Reşid Paşa'da yükselme arzusunun (*dâiye-i tefevvuk*) fazla olduğunu belirten müellife göre padişah da ondan hoşnut değildir. Hakikaten 19. asır tarihyazımının satır aralarındaki birtakım kırıntılar Sultan Abdülmecid ile Reşid Paşa ilişkisine dair enteresan doneler barındırmaktadır. Abdurrahman Şeref'e göre Sultan Abdülmecid Reşid Paşa'dan kurtulmak için başını duvarlara vurarak dua ediyordu.[460] Cevdet'e göre de Reşid Paşa'nın vefatının ardından Sultan onun için "*cehennem oldu kurtulduk*" demişti.[461] Bir başka

---

456 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 48.

457 "*nazar-ı kanunda beyne't-tebaa müsavat-ı hukuki tazammun etmektedir…masuniyet-i şahsiye ile işbu müsavat-ı hukuk keyfiyetleri Tanzimat'ın ruhu ve iki mühim rüknü idi*" bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 58.

458 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 50, 53.

459 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 76. Yazar sadece bu kadarla da yetinemeyerek şu cümleleri dile getirir; "*devletimizin tarihi Reşid Paşa'ya ilelebet minnettar kalacaktır*" bkz. s. 62.

460 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 106.

461 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 55.

kayda göre ise Sultan Abdülmecid Reşid Paşa'yı kastederek, 'başıma ne geldiyse ondan' ve 'ömrümün musibetidir' demişti.[462]

Sultan ve Reşid Paşa ilişkisi esasında saltanat kudretinin Tanzimat'la tahdit edilmesine dair bir vurguyu/imayı ve/veya çekinceyi barındırır. Bu söyleme göre padişahın elleri Tanzimat'ın ipleri ile bağlanmıştır. Bursa muhassılı Kani Bey'in azliyle alakalı literatürde var olan beyanlar padişaha yapılan bir ihtar olarak muhayyel Tanzimat diskurunda kendine yer bulacaktır. Abdurrahman Adil'in Kemal Paşazade Said Bey kaynaklı satırları şöyledir;

> "*Reşid Paşa yalnız Tanzimat-ı Hayriye fermanının neşriyle iktifa etmeyerek ahkâmına riayet edeceğine dair Sultan Mecid'e yemin dahi ettirmiştir. Reşid Paşa'nın bu yemini ettirmekle dahi iktifa etmeyip ahkâmına riayete Sultan Mecid'i davet edegeldiği Bursa Muhassılı Kani Bey Meselesi hakkında Sadık Rıfat Paşa kalemiyle yazılmış bir tezkire ile de sabit oluyor. Said Bey derslerinde mehaz göstermez idi. Garip tesadüftür ki tetebbuat-ı tarihiyesinin sıhhatini vefatından birkaç gün sonra neşrolunan mezkûr tezkire dahi teyid eyledi*"[463]

Bursa muhassılı Kani Bey'in azli meselesiyle alakalı padişahı üstü kapalı uyaran bir mazbata kaleme alınmıştı. Padişaha Tanzimat için ettiği yemini hatırlatan meclis erbabı Abdülmecid'den muhtemelen sert bir geri dönüş beklemiyordu. Fakat Sultan Abdülmecid beklenmedik bir şekilde gazaba gelmiş ve Tanzimat'ın esas koruyucusunun kendisi olduğunu söylemişti. Saltanatın tanrı tarafından kendisine tevdi edildiğini de hatırlatan Abdülmecid, meclis erbabının Tanzimat üzerinden nüfuzunu tahdit şeklinde anlaşılabilecek imalarını sert bir şekilde savuşturmuştu.[464] Fakat literatürdeki kayıtlar

---

462 "*C'est Sa Majesté Elle-même, qui m'a exposé cette situation et qui m'a prié de l'aider à en sortir. Elle me désignait, à cette époque, de la façon la plus claire, Réchid-Pacha, comme la source de tous ses embarras, comme le fléau de sa vie!*" bkz. L. Thouvenel, *Trois Années de La Question D'Orient 1856-1859*, Paris 1897, s. 194; İşbu kaynaktan haberdar olmamızı sağlayan eser için bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, TİBKY., İstanbul 2010, I, s. 122.

463 Abdurrahman Adil, "Kemal Paşazade Said Bey ve Mesâî-i Hukukîyesi", *Hadisât-ı Hukukîye*, İstanbul 1338/1922, cüz: 2, s. 19; "*[Reşid Paşa] Sultan Abdülmecid'i esâs-ı Tanzîmât'ı kabûl ve tatbîka iknâ' etti. Tanzîmât-ı hayriyyeyi, Hüsrev Paşa gibi buna en ziyâde mu'ârız olan bir Sadr-ı a'zamın zamânında mevkı'-i icraya vaz'a ve memlekette emniyet-i cân ve mâl ve ırz ve nâmûs kazâyâ-yı mühimmesini te'mîne muvaffak oldu. Sultan Abdülmecid'i de Ahkâm-ı Tanzîmâtı muhafazaya resmen yemîn ile rabt eyledi*" bkz. Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz. Hayrettin Pınar, Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 7.

464 "*Bu Kani Bey'in muhassıllıktan azli hususunu irade etmekliğim, bu âdemin zâtını iltizamımdan ve Dersaadet'e gelmesi matlubum olduğundan iktiza etmeyerek mücerret İsmet Paşa ile beynlerinde hasıl olan bürudet ve mübayenetten dolayı şayet orada Tanzimat-ı Hayriye'ye mugayir bir şey zuhura gelmesi ihtimalatından neşet edip hâlbuki mîr-i mumaileyhin beka ve adem-i bekası nezd-i şahanemizde tev'em ve* ***cümleye malum olduğu üzere Tanzimat-ı Hayriye'nin hâmî-yi hakikisi zât-ı şahanemiz olarak cümleden ziyade halelden vikayesine ikdam etmekte olduğum müsellem olup****, güya bu âdemin azli hususunu irademiz mevadd-ı müessese-i nizâmiyeyi adem-i vikayemize haml olunmuş oluyor ise de mukteza-yı ahd ü misak-ı hümayunumuz veçhile şimdiye kadar Tanzimat-ı Hayriye'nin hilafına olarak bir gûne irade-i şahanemiz sadır olmayıp, kâffe-i mesâlih-i saltanat-ı seniyyemizin mecalis-i âliyemiz kararı üzere icralarına irade ve müsaade buyurmakta olduğum dahi umûr-ı müsellemedendir* ***ve fakat bazı iliştiğim şeyleri dahi sual etmekliğim min kıbeli'r-rahman müfevvez-i uhde-i mülükânemizdir. Eğerçi bu âdemin keyfiyet-i hâli layıkıyla malum-ı hümayunumuz değil ise de mademki kendisi böyle uygunsuz âdem olduğundan hidemat-ı saltanat-ı seniyyemize istihdamı nasıl tecviz olunur? İşte burasını dahi sual ederim!*** *Ve bir de bu madde için mazbata takdimi iktiza etmeyerek başka suretle ifade ve istihsal-i idare mümkün iken bu suretin ihtiyarı beyhude göründüğünden işbu mazbata taraf-ı hümayunumuzdan kabul olunmayarak, keyfiyetin*

Abdülmecid'i suskunluğa gömerek karşı tarafın oldukça cılız ve cüretkâr çabalarını duyulur hâle getirmiştir. Hâlbuki Reşid Paşa'nın sultana karşı olan mevkii onu tahdit etmek şöyle dursun, azli dolayısıyla yazdığı bir yazıda da görüleceği üzere nerdeyse 'yalvarma' raddesine gelebilecek bir mahiyettedir;

> "*Kulunuzun velinimetimin hüsn-i teveccüh-i âlisinden başka güvendiğim ve devam u bekasını istediğim şey olmadığından… iyal ü evladım cariye ve kölelerinin iftirak-i elemiyle küll-i yevm nalan u giryan olmaları dahi bendenizi şaşırtmakta… bir abd-i ahkar olduğumdan öyle zeminkarlıklar ile tahvil-i memuriyete çalışmak sureti kulunuzun hayalhane-i hatırımdan bile geçmez… velinimeti nezdinde medhul olarak yaşamaktan ise bu âlem-i fenadan bütün bütün el çekmek daha hayırlı olacağından eğer zât-ı şevket-simat-ı hazret-i mülükanenin rabbimiz teala hazretlerine emanet rezanet-i akl u kâmil ve kuvve-i mümeyyizelerine istinadım tesliyeti olmasa kendi kendimi telef etmek hiçbir şey değildir ve kulunuzun bu âlemde iftihar edecek ne haysiyet-i zâtiye ve ne bir gûne hüner ve marifetim olmayıp…*"

Reşid Paşa II. Mahmud'un teveccühüne mahzar olduğunu oğlu Abdülmecid'e hatırlatarak kendisinin miras kalmış bir kul olduğunu söylüyordu; "*cennetmekan efendimizin teveccüh ve itimatlarına mazhar olduğum misillü velinimet-i âlem efendimizin dahi li'l-lâhi'l-hamd emniyet ve merhametlerine nail olmuş olduğumdan bu abd-i mevrûs hakkında…*". Reşid Paşa kendisine yapılan iftiraların II. Mahmud'un toprağı hürmetine (*cennetmekan efendimizin türab-ı türbe-i şerifelerine riayeten*) tahkik edilmesini istemişti. Ayrıca Reşid Paşa zerre kadar suç ve kabahati ortaya çıkarsa veya İstanbul'da durması mahzurlu addedilirse ıslah-ı nefsi için Hindistan'a (*Hind ü Sinde*) kadar sürülmeyi talep etmekteydi.[465] Reşid Paşa'nın memorandumlarında yabancı devletlerin saltanat ve hükümete müdahale etmelerini istemesinin ardındaki esas sebep öyle görünüyor ki kendisinin dahilde saltanatın kudreti karşısında oldukça güçsüz hissetmesiydi. Öyle ya devlet hâlâ *hükümet-i mutlaka* ile idare ediliyordu!

Burada değinilmesi gereken bir diğer nokta da Sadık Rıfat Paşa'nın Tanzimat'ı önceleyen görüşleridir. Paşanın Gülhane Hattı'nın ilanından çok kısa bir süre evvel yazdığı layihalarda hattın muhtevasındaki hususlara değinmesi bir yandan Reşid Paşa

---

tekrar istizanıyla ana göre icra-yı iktizasına bakılsın" bkz. BOA, HAT, 1634/10 – 1. Kani Beyin azliyle alakalı irade için bkz. İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 8/128 – 16. Sadık Rıfat Paşa, Sultan Abdülmecid'in gayet sert bir cevapla mazbatayı iade etmesi üzerine, padişahı ağdalı cümlelerle öven ve af dileklerini muhtevi bir yazı kaleme almıştı. Burada Kani Bey ile alakalı meclis erbabının meramını gayet 'nazik' ifade eden Sadık Rıfat Paşa "*azl ü ibkası hususunda her ne veçhile irade-i seniyye-i hazret-i şahane müteallik buyurulur ise*" diyerek Tanzimat'ın meşrutiyet demek olmadığını zımnen kabul etmek durumunda kalmıştır bkz. *Müntehâbât-ı Âsâr*, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1291, VI, s. 10. II. Mahmud'un vefatının akabinde rical/vükela kudret temerküzüne sadme vurmak ve Babıali'yi güçlendirmek peşindeydi. Fakat bu husus Tanzimat akabinde yapılan yemin ile sağlam bir esasa bağlanmadı. Yeminin çiğnenmesi gayet basit bir hareket olabileceği gibi, bunu yapmaya hacet kalmaksızın meclislerden gelen kararları kabul etmeyerek/geri çevirerek saltanat makamı gücünü son raddeye kadar yine kullanabiliyordu! Osmanlı tarihinde resmen saltanatın tahdidinden söz edilecekse bu ancak meşrutiyet ile ete kemiğe bürünen kurallı ve müesses bir yapıyla ifadesini bulacaktır.

[465] BOA, TS.MA.E, 713/102 – 2.

merkezli anlatıyı sarsarken diğer bir yandan da Tanzimat-ı Hayriye'ye dair siyâsî aklın çoğulculuğuna bir işarettir. Başta II. Mahmud olmak üzere devrin ricalinin yaptığı uzun istişareler neticesi alınan kararlar ve yapılması icap eden tanzim pratiği Sadık Rıfat Paşa'nın da yazılarına yansıması bakımından gayet mühimdir.[466]

Reşid Paşa anlatısından şüphe duyan bazı isimler Sadık Rıfat Paşa'nın Gülhane Hattı'nı önceleyen yazılarını delil göstererek Tanzimat'ın hazırlanmasındaki kahraman sayısını ikiye çıkarmışlardır. Burada esas problem, Tanzimat'ın fikrî arka planının biteviye "Avrupa" görmüş ve batılılar ile temas etmiş kişilerden neşet edeceğine dair ön kabuldür. Bu inanışın temelinde 'Gülhane Hattı'ndaki normatif hukukî boyutun (can, mal, ırz ve namus emniyeti) Osmanlı geleneğine (şer ve örf) ait olmayacağı' şeklinde bir şartlanmışlık bulunmaktadır. İşbu anlayışın literatürdeki en net karşılığı Engelhardt'ın eserinde tezahür etmektedir. Muhayyel Tanzimat diskurunu, bütün zaaf ve kusurları ile cem eden bir eser kaleme alan müellif, Tanzimat ile alakalı temel karışıklık ve muğlaklıkların kaynağıdır. Ona göre Osmanlı'yı yok olmaya doğru götüren esas müessir Avrupa'dan ayrı, tek başına kalmasıdır. Bunun da hakiki sebebi dindir. Osmanlı'nın kurtuluşunun çaresi ise hükümeti, Hristiyan âleminde olduğu gibi dini kanunların tesirinden azade hâle getirmektir (*ruhaniyetten dünyeviyete tahvil eylemek!*).[467] medenileşebilmek için dinden ve din ile alakalı olan şeylerden uzaklaşılması gerekliliğini kabul ve ilan eden müellifin Osmanlı tarihi için de bir *seküler* başlangıç noktası araması gayet doğal olsa gerektir.

Engelhardt'a göre Tanzimat, "*her şeyden evvel Avrupa'yı memnun etmek ve Türkiye'ye karşı daha mülayim ve müsaadekâr davrandırmak maksadına*" dayanıyordu. Avrupa'nın teveccühünü kazanmak için hükümet, reayaya "*iade-i hukuk*" etmiş yani o güne kadar verilmeyen (!) haklarını bahşetmiştir: "*Millet-i galibe ile millet-i mağlube, yani İslâmlar ile Hristiyanlar arasında kaide-i müsavâtı kabul ve tedricen tatbik eylemek mecburiyetinde idi*".[468]

Engelhardt'ın mesnetsiz, kendine özgü rivayet ve yorumları eserinin epey bir kısmına yedirilmiştir. Onun miras bıraktığı metin, Yakınçağ Türk tarihyazımının

---

[466] 15 ZA 1254 (30 Ocak 1839) tarihli Tanzimat-ı Hayriye'ye dair on bir maddelik layiha için bkz. Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabat-ı Asar*, Ali Bey Matbaası, İstanbul 1292, VIII, s. 35-49. 11 Ş 1255 (20 Ekim 1839) tarihli layiha için bkz. s. 58-63. Sadık Rıfat Paşa, II. Mahmud'un vefatını müteakip kısa bir tercüme-i hâl kaleme almıştır. Burada II. Mahmud'un ıslahatlarını acele ile yapması, tanzim pratiğinin şekilde kalması, padişahın kudret temerküzünün, gazabının ve sık değişen hâlinin kendisinin de içinde bulunduğu bürokratlar için menfi tesir oluşturduğunu olabilecek en mutedil üslupla ifade etmektedir. Devrin tanzim faaliyetlerinin siyâsî ve askeri gailelere kurban gittiği Sadık Rıfat Paşa'nın umumî kanaatidir. 15 C 1255 (26 Ağustos 1839) tarihli Sadık Rıfat Paşa'nın kaleminden, literatürdeki ilk II. Mahmud tercüme-i hâli için bkz. s. 52-57.

[467] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 7.

[468] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 8.

Tanzimat dolayımında en fazla kullanılan eseri olmakla birlikte, tenkit ve şüpheden nasipsiz olması da düşündürücüdür. Alışılmış/öğrenilmiş hakikatlerden şüphe duymadan "tarih yapmak" herhâlde hakikati yaralamaktan başka bir şey değildir. Esasen kendi hakikatini kurgulama peşinde olanlar, zikredilen kaygıdan -tabii olarak- azade hissetmekte mazurdurlar!

Bu meyanda Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı'nın ilanı ile alakalı değerlendirmeleri ve Reşid Paşa'nın söz konusu ferman hakkındaki meşhur tenkidindeki calib-i dikkat ayrıntılar, Gülhane Hattı/Tanzimat ile alakalı yukarıdaki *müsavat*/eşitlik diskurunu geçersiz kılacak keyfiyette olması itibarıyla zikre şayandır.

Cevdet Paşa'ya göre Islahat Fermanı'nın ilanıyla birlikte millet-i hâkime-millet-i mahkume ayrımı ortadan kalkmıştır.[469] Bu değerlendirme ve kıymet hükmü mehfum-ı muhalifi ile birlikte düşünüldüğünde 1856'ya dek söz konusu ayrımın devam ettiği söylenilebilir. Müslim-gayrimüslim eşitliği düzleminde zikredilen husus esasında 1856'daki Islahat Fermanı ile alakalı bir bahistir. 1839 ile 1856 arasında bu gibi bir eşitlikten bahsedilmesi mümkün gözükmemektedir.

Cevdet Paşa, Fuat Paşa'ya atfen zikrettiği "*Devlet-i aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan her kangısı nâkıs olur ise idare kabil olmaz. Dört esas budur. Millet-i islâmiyye devlet-i türkiyye salâtîn-i osmaniyye pâyıtaht-ı İstanbul*" değerlendirmesi üzerinden Islahat Fermanı için şu yorumu yapar;

> "*Fuad Paşa'nın bu sözü doğrudur. Fakat bu kadar yüz yıllardan beri millet-i hâkime olan ehl-i islâm teba'a-i gayr-i müslime ile müsavat-ı tamme hâline tenezzül ettikte acebâ dört esastan biri hedm edilmiş olmadı mı. İşte bahis buradadır*."[470]

---

469 "*Bu Ferman'ın hükmünce teba'a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lâzımgeldi. Bu ise ehl-i islâma pek ziyade dokundu…b'il-cümle hukuk-ı hükûmette teba'a-i gayr-i müslime ehl-i islâm ile müsavi add olunuverdi…Teba'a-i gayr-i müslime ise ol gün raiyyet silkinden çıkıp millet-i hâkime ile tesavi kazanmış olduklarından anlarca bir yevm-i meserret idi.*" bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 67-68. Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı'yla alakalı söz konusu değerlendirmelerini sanki Gülhane Hattı için yapılmış gibi aktaran ve buna dayanarak "*3 Ekim 1839'da [!]*" okunan "*Tanzimat Fermanı*" hakkında uzun boylu değerlendirmeler yapan bir müellif için bkz. Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006, s. 29.

470 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 85. Cevdet Paşa bir layihasında da bu hususu şöyle ifade etmektedir; "*Devlet-i Aliyye Yavuz Sultan Selim zamanından beri Hilafet-i seniyyeyi hâiz olduğuna nazaran din üzerine müesses bir devlet-i azîmedir. Lakin andan evvel bu devleti tesis edenler Türk oldukları cihetle hakikat-i hâlde bir devlet-i Türkiye'dir. Ve ibtida bu devleti teşkil eden âl-i Osman olduğu cihetle Devlet-i Aliyye dört esas üzerine mebni bir heyet demek olur. Yani hükümdar-ı Osmanî ve hükûmet-i Türkiye ve din-i İslâm ve payitahtı İstanbul'dur. Bu dört esastan hangisine zaaf gelse bina-yı devletin dört direğinden biri sakatlanmış olur. Binaenalazalik Devlet-i Aliyye [için] her hâl ve zamanda bu dört esası muhafaza etmek ferâiz-i hâliyedendir. Fakat tagayyür-i ezman ile bazı ahkâm-ı şer'iyye bile tagayyür eylediğinden bir asır evvelki hâli iade kabil olamaz. Her hâlükârda ilcaât-ı zamaniyyeye tevafuk edebilecek mutedil meslek ittihazı lâzım gelir. Bazı mutaassıbînin efkâr-ı taassubiyyesine bakılır ise mühim işlerde hiç Hristiyan kullanmamak yolu terviç olunur. Bu ise kat'a caiz olamaz ve müdahalât-ı ecnebiyyeyi davet edeceğinde iştibah olunmaz*" bkz. BOA, Y.EE, 39/5, s. 2ª.

Cevdet Paşa sadece kendi tenkitlerini yapmakla kalmayarak Reşid Paşa'nın itirazını da aynen nakleder. Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı hakkındaki değerlendirmeleri de 1856 evveline, hâliyle Gülhane Hattı'na ışık tutacak keyfiyettedir. Reşid Paşa'ya göre Islahat Fermanı'nın hakiki manası "*émancipation complète*" ve "*égalité parfaite*" yani liberalleşme-tam özgürlük ve tam eşitliktir (*müsavat-ı tâmme*). Ferman işbu manası dolayısıyla millet-i hâkime (İslâm) ile mahkûm milletler (gayrimüslim) arasında "*hiçbir gûne fark kalmadığını*" ilan demektir. Reşid Paşa bunu devletin altı yüz senelik rengini tam zıddına çevirmek şeklinde niteler. Ona göre bu sefer ilan edilen "*nizâmat*"ın şimdiye kadar hiç emsali görülmemiştir.[471]

Reşid ve Cevdet Paşaların Islahat Fermanı hakkındaki değerlendirmelerinden çıkarılacak en net husus söz konusu müslim-gayrimüslim eşitliğinin Gülhane Hattı ile bir alakasının olmadığıdır. Söz konusu müsavat bahsinin Islahat Fermanı ile başlaması gerçeği ne yazık ki Engelhardt başta olmak üzere tarihî veriteyi *yamultan* ve tahrif eden münşiler eliyle neredeyse unutturulmuştur. İfade etmek gerekir ki söz konusu eşitlik bahsinin muhayyel Tanzimat diskurunu inşa eden bir done olarak kullanılması Engelhardt haricinde bizzât Babıali tarafından yürütülen bir siyâsetin neticesidir. Devrin Babıali'sinin hâkim figürleri olan Âli ve Fuad Paşaların siyâsî diskurları, Islahat Fermanı ile alakalı Reşid Paşa'nın vâkî olan itirazlarına cevap verircesine Gülhane Hattı ile Islahat Fermanı'nı aynı potaya yerleştirmiştir. Babıali/Hariciye Nezareti tarafından yayımlanan, 'Kırmızı Kitap' ismiyle maruf eserde, muhtemelen Fuad Paşa'nın elinden çıkan bir layiha Gülhane Hattı'na dair çarpık değerlendirmelerin kaynağı gibi gözükmektedir;

> "*Tanzimât-ı Hayriye'nin ilanından mukaddem tebaa-i saltanat-ı seniyye suret-i zahirede izalesi nâ-kâbil bir zu'm-ı bâtıl ile müfterik iki sınıfa münkasım olup biri fırka-i hâkime ki Müslümanlar ve diğeri kâmilen ehl-i İslâm'ın mutii olan ahali-yi gayr-ı müslimedir. O zamanın hükmünce bunlar beyninde adem-i müsavat maddesi gayr-ı meşruiyetiyle beraber bir kaide-i esasiye-i politika hükmüne girmiş olduğu hâlde kavmiyet ve diyanete bakılmaksızın bilcümle tebaa-i şahane beyninde bilâ-istisna ve bir suret-i mutlakada usul-i*

[471] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 79-80. Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı hakkındaki tenkitlerini muhtevi değerlendirmeleri için ayrıca bkz. BOA, TS.MA.E, 644/46. Reşid Paşa Osmanlı siyâsî diskurunda müşterek vatan ve ahalinin hepsini kapsayacak şekilde *vatandaşlık* tanımını dillendiren ilk isimlerdendir. Reşid Paşa'nın söz konusu fikirleri, özellikle gayrimüslimlerin de Müslüman ahali gibi askerlik yapmalarıyla alakalı fikirlerinde tezahür etmektedir. Ona göre tebaa arasında denge sağlanabilmesi (*muvazene-i tebaa*) için Hristiyanlar da askere alınmalıydı; "*…mademki şu memleket anların dahi vatan-ı müştereklerididir…*". Reşid Paşa'nın tebaayı tek çatı altında toplayan vatan kavramı Osmanlı tabiiyeti altındaki unsurların devlete bağlanmasına dönük bir fikrî zemine istinat ediyordu. Bunun en net ifadesi paşanın gayrimüslimlerin de askerlik yapma arzusunu delillendirişinde yatar. Paşa'ya göre mahkûm milletler askerlik yapmadıkları için günden güne nüfus ve nüfuzları artmaktadır; "*…millet-i hâkime olan ahali-yi İslâm'a sınıf-ı mahkûm olan tebaa-i iseviyenin maddî ve manevi tefevvükleri günden güne artmakta olduğuna…*". Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı'ndan yıllar evvel hâkim-mahkûm millet ayrımına dikkat çektiği bu hususî pasaj hem kendisinin 1856 senesindeki tenkitlerinde samimi olduğunu gösterir hem de Gülhane ile birlikte söz konusu ayrımın hâlâ korunduğuna bir delildir bkz. İ.MSM, 15/316 – 4, 28 RA 1264 (4 Mart 1848); İ.MSM, 16/365, 8 ZA 1263 (18 Ekim 1847).

müsavatı ilan etmiş olan Gülhane Hatt-ı Hümayun'uyla işbu madde-i gayr-ı meşrua lağv olunmuştur. İşte o zamandan beri Devlet-i Aliyye'nin bilcümle mesaisi kavliyatı fiiliyata tahvile yani kaide-i müsavatın nizâmat-ı esasiyeye derciyle âdât ve muamelat-ı nâsda cereyanı emr-i düşvarını istihsale masruf olmuştur. Bu bapta yapılacak daha pek çok şey olduğu gayr-ı münker ise de esas maddenin takarrür ettiği ve âdât ve muamelatta cereyana başlayarak günden güne ilerlemekte bulunmuştur"[472]

Babıali'nin Gülhane Hattı ile müslim-gayrimüslim arasında eşitliğin ilan edildiğine dair vurgusu, hakikatte Islahat Fermanı ile getirilen işbu statü eşitliğine bir meşruiyet arama çabası olsa gerektir. Aksi takdirde hâkim ve mahkûm millet ayrımını oluşturan cizye vergisi, kıyafet ayrımı, mal-mülk edinme kısıtlamaları, bürokratik makamların gayrimüslimlere açık olmayışı gibi hususların 1839-1856 arası devam edişi açıklanamaz olacaktır. 1839 ile 1856 arası söz konusu hususlar Gülhane evvelinde olduğu üzere devam ettiği hâlde 1856 Fermanı ile verilen işbu imtiyazları sanki 1839'dan beri câriymiş gibi göstermek politik kurnazlıktan başka bir şey olmasa gerektir.

Bu meyanda Babıali'nin söz konusu layihadaki görüşlerini tenkit eden Ziya Paşa'ya göre alakalı satırları yazanlar ne bir fıkıh kitabı ne de bir İslâm tarihi görmemiş gibi eşitsizliğin (*adem-i müsavat*) gayrimeşruluğunu ve bu hâlin 1839 evveli devletin esas politikası olduğunu beyan etmektedirler. Söz konusu gayrimeşruluğun ortadan kaldırılmasına Gülhane Hattı'nın sebep ve başlangıç olduğunu zikretmek, Babıali'nin daima hatırlanacak olan, aptal aldatırcasına bir tavrıdır (*şive-i ebleh-fîrîbâne*). Ziya Paşa'ya göre söz konusu satırlar Babıali'nin yabancılara karşı kullandığı dilin bir yansımasıdır ve fakat bu sahte sözlerle umulan netice hasıl olmamıştır.

Ziya Paşa'ya göre Gülhane Hattı'nda olan müsavat "*hukuk-ı şahsiye*"den ibarettir; "*yani herkesin huzur-ı mehâkimde adalet görmesinden ibaret idi*". Babıali'nin, 'Gülhane Hattı mutlak surette eşitliği ilan etti' demesi Ziya Paşa'ya göre hakikate aykırı bir şey olmakla beraber kahkaha atmaya sebep olacak derecede cahilane bir sözdür (*hande-i istihzaya şayan bir kelam-ı cahilane*).[473]

Literatürün en büyük problemlerinden biri de Tanzimat kelimesinin Islahat Fermanı'nı da içine alacak bir genişlikte kullanılmasıdır. Söz konusu iki metni, hazırlanışları, muhtevası ve gayelerindeki farklılıkları görmezden gelerek aynileştirmek neredeyse literatür için kanıksanmış bir hâle karşılık gelir. Bu iptilanın bir diğer neticesi de yekpare bir Tanzimat tanımı ile 1839 sonrası Osmanlısının *anlatılabilir* bir hikâyeye

[472] Kırmızı Kitap ismiyle maruf eserdeki ayrıntı için bkz. *Muharrerât-ı Resmiye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1284/1868, s. 48.
[473] Ziya Paşa, "Mesele-i Müsavat", *Hürriyet*, 15(18 C 1285/5 Teşrinievvel 1868), s. 3

kavuşacak olmasıdır. Muhayyel Tanzimat diskurunun tipik zaafı; farklılıkları, özgünlükleri, ayrıntıları silikleştirmesi ve/veya yoka irca etmesidir. Bu hâliyle Osmanlı tarihinin kendi iç dinamiklerinde olan köklü problemler birkaç kahraman ve batılı eliyle çözülmüş olacaktır veya tam tersine bu problemler yok sayılarak bütün suç söz konusu mitolojik figürlere yıkılacaktır.

Muhayyel Tanzimat diskurundaki, Osmanlı anlam ve değer dünyasının teorik temellerine dair oldukça problemli bakış açıları da burada zikredilmesi gereken bir diğer hususdur. Müspet ya da menfi atıflarla *gelenek*ten kopuş yaşandığına dair dile getirilen yorumlar başta olmak üzere batılı değerlerin kabulüyle bir paradigma değişimi yaşandığı vurgusu muhayyel Tanzimat inşasının mayasını oluşturur.

Osmanlı Kanun-ı Kadim algısının temel yapısını oluşturan daire-i adliyenin Şinasi ve Namık Kemal örneklerinde de izlenebileceği gibi hâlen berdevam olduğu hatırlanacak olursa söz konusu çıkarımların payandaları hafifleyecektir.[474] Ayrıca meşrutiyet sonrası epistemik buhrana gark olmuş Osmanlı ilim/siyâset/fikir dünyasına hâkim olan çok veçheli *kaos*un geriye doğru çekilmesi/geriden başlatılması, kavramların tarihîleştirilerek sanki geçmişte de aynı şekil ve biçimlerde kullanıldığının varsayılması gibi problemler Tanzimat'ın neliğini unutturan başat problemlerdendir.[475]

---

[474] Şinasi'nin Reşid Paşa'ya yazdığı kasidede "*'Âleme mûris-i cân 'adl ile ihsân olmuş/'Âdeme bâ'is-i şân 'akl ile 'irfân olmuş…Şem'idir kalbimizin cân ile mâl ü nâmûs/Hıfz için bâd-ı sitemden olur 'adlin fânûs*" beyitleri Tanzimat'a yapılan atıfların hâlen klasik daire-i adalet üzerinden kurgulanışına tipik bir misaldir bkz. Adem Çalışkan, "İbrahim Şinâsî Efendi'nin Mustafa Reşid Paşa Üzerine Bir 'Kasîde'si ve Tahlili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/19(2011), s. 43-44. Sadık Rıfat Paşa'nın yazılarına da daire-i adalet "*mülk devlet ve asker rical ile ve rical mal ile bulunur ve mal ahali ve tebaadan husule gelir. Ahali dahi adl ü hakkaniyet ile muntazamü'l-hâl olur. Cemi devlete ârız olan zaaf u zeval daima bu esasın ihtilalinden ve beyne'l-vükela ihtilaflar zuhurundan neşet edegelmiştir*" şeklinde yansımaktadır bkz. Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabat-ı Asar*, Ali Bey Matbaası, İstanbul 1293, XI, s. 43. Sadık Rıfat Paşa'nın daire-i adliye atıflarını kendi görüşlerini "*kabul edilebilir*" kılmak için yaptığına dair maksatlı bir yorum için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, trc. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 203. Sadık Rıfat'ın daire-i adliye atfında samimi olduğu, geleneksel paradigmayı benimsediği, "*İslam-Batı kopukluğundan ziyade, bir başkalaşım ya da şekil değişikliğinden, bir genişlemeden bir zenginleşmeden*" söz edilebilecek sentezci bir tavırda olduğuna dair mutedil yorumlar için bkz. Carter Vaughn Findley, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, TİBKY, İstanbul 2014, s. 502. Şerif Mardin'in Sadık Rıfat Paşa hakkındaki değerlendirmeleri Cemil Meriç tarafından gayet sert tenkit edilmiştir; "*Mardin, Metternich'e fazla önem vermiyor mu acaba? Sonra Paşa'nın iktisadî fikirlerini anlatan yazar onu merkantilizme bağlıyor. Sadık Rıfat halk kelimesini ilk defa olarak 'peuple' mânâsında kullanmış. 'Hukuk-ı lâzime-i hürriyet'den söz etmiş vs. Sadık Rıfat Osmanlı'dır. Avusturya'da adaletin tecellisine şahit olur. İslâmî Adalet'in. Başka bir deyişle, Rıfat'ın temel düşünceleri, tamamen ananevi İslâm düşüncesinin çerçevesi içindedir*". Cemil Meriç'in Sadık Rıfat hakkındaki mutedil yorumları için bkz. Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, haz. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 205-206. Daire-i âdile terkibinin Namık Kemal tarafından kullanılışı için bkz. Namık Kemal, "ve şâvirhum fi'l-emr", *Hürriyet*, 4(30 RA 1285/20 Temmuz 1868), s. 1; Daire-i adliye izanının II. Mahmud devri halen câri olması ve mevcut Tanzim pratiğinin bu epistemik arka plan ile şekillenmesi gayet mühimdir. Tanzimat-ı Hayriye'nin temelindeki izana karşılık gelen daire-i adliyenin farklı sahalarda da tezahürleri mevcuttu: Örneğin, II. Mahmud devri Lağımcı Ocağı terfi tablosunun dairevî hali için bkz. BOA, HAT, 1445/59410.

[475] İsmail Kara'ya göre gelenekçi-muhafazakâr, İslâmcı, batıcı, Türkçü-milliyetçi, Osmanlıcı ve türevi II. Meşrutiyet dönemi için yapılan tasnif ve umumîleştirmelerin geriye doğru işletilmesi "ilmî bir araç olarak kullanılmaları"nı zorlaştırır; "*Cevdet Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi müellif ve fikir adamları acaba hangi tasnif grubunun altında ele alınırsa doğru yerde ele alınmış olacaktır? Osmanlıcılık, İslâmcılık, milliyetçilik, batıcılık veya modernist, muhafazakâr, ayrımları bu ve benzeri mütefekkirleri tek başına ihata edebilir mi?*" suali ve alakalı

Söz konusu *unutma hâli* Tanzimat'a dair yapılan değerlendirmelerin neredeyse çoğunda yer alan, yorumların tarihî envanteri silikleştirmesiyle alakalıdır. Bu meyanda Yusuf Akçura'nın Tanzimat ve Yeni Osmanlıları tahlil ettiği bir pasajda uzunca değerlendirme ve yorum yaptıktan sonraki itirafı, bütün Tanzimat diskurunun inşacılarını temsil edecek bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır; "*Lakin bizim bu hükümlerimiz, asar ve vesaikten ziyade istihracat-ı mantıkîyeye istinat ediyor, asar ve vesaik ile tekidlerine lüzum vardır*".[476]

Eser ve vesikalara yapılan bu gönderme, Tanzimat'a dair inşacının zihnindeki tahayyülün bir şekilde doğrulanabileceğine dair bir inanca da karşılık gelir. Fakat belirtmek gerekir ki 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı'nın ortaya çıkışı, hazırlanması ve fikri arka planına dair eldeki eserler oldukça sığ ve kısır bir bilgi yekûnu içermektedir. Yukarıda işaret edilen tarihçilerin yorum harici verdikleri bilgi yekûnunun esasında bir paragrafın ötesine geçmediği hatırlanacak olursa Tanzimat'a dair yapılan tahlil ve tenkitlerin menşeini farklı bir *yerde* aramak zorunluluğu hasıl olacaktır. O *yer* de şüphesiz tarihçinin zihnidir.

Osmanlı devri ders kitaplarında Tanzimat'ın hatırlanış ve hatırlatılışına değinilecek olursa şüphesiz eldeki muhayyel diskurun ne denli zayıf bir karaktere sahip olduğu anlaşılacaktır. Meclis-i Kebir-i Maarif azası Selim Sabit'in sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere kaleme aldığı eserde ve hakeza rüştiyelerde okutulmak üzere hazırlanan bir diğer kitapta Gülhane Hattı'nın ilanı sırasında sadrazam olan Hüsrev Paşa tarihten tard edilmişçesine unutulur! Reşid Paşa'nın sadrazam olduğu ve hattı ilan ettiği *anlatılır*;

> "*makam-ı sadarete Reşid Paşa getirilip öteden beri icrası mutasavver olan Tanzimat-ı Hayriye vaz ve tesis buyurularak umum ahali mahzarında Gülhane Hatt-ı Hümayunu kıraat olunup menafii-i umumîye temin kılınmıştır*"[477]
>
> "*mesned-i sadaret Reşid Paşa'ya tevcih olundu. Kâffe-i teba ve zir-destanın bila-istisna mazhar-ı adl-i bî-intiha olmalariçün Gülhane'de bir hatt-ı hümayun kıraat ettirilerek Tanzimat-ı Hayriye neşr ü ilan olundu*"[478]

değerlendirmeler için bkz. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 40.

476 Yusuf Akçura, "Türkçülük", *Türk Yılı 1928*, toplayan: Akçuraoğlu Yusuf, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 299.

477 Selim Sabit, *Muhtasar Târîh-i Osmânî,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1291/1874, s. 35.

478 Sami, Aziz, Şevki, *Mir'ât-ı Târîh-i Osmânî,* Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul 1293/1876, s. 427. Hattı yazanın Reşid Paşa olduğuna dair rivayet ve paşa merkezli anlatı örneklerinden biri için bkz. Ali Reşad, *Avrupa ile Münâsebât-ı Hâriciyemiz Nokta-i Nazarından Târîh-i Osmânî*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329, s. 718. Reşid Paşa'nın ilan ettiği (!) Tanzimat'ın medenileşme hücceti olarak görüldüğü bir anlatı için bkz. Abdülhalim Memduh, *Reşid Paşa*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306, s. 9-10.

Ayrıca II. Mahmud devrinde Tanzimat'ın hazırlanması meselesine de ya hiç değinilmez yahut bazen bir ibare bazen de bir cümle ile geçiştirilir. Esas vurgulanması gereken şey Reşid Paşa ve fiiliyatıdır;

> "*Reşid Paşa ıslahat için ikinci sultan Mahmud nezdinde ciddi teşebbüsatta bulunmuş ve hatta Tanzimat'ın ilanına padişahı ikna etmişti. Reşid Paşa hariciye nazırı olduğu hâlde Mısır meselesinin halli için Londra sefaretine gitmiş olduğundan ilan teehhür eylemişti. 1839'da Sultan Abdülmecid cülus ettiği zaman Reşid Paşa İstanbul'a geldi ve her şeyden evvel Tanzimat'ı ilan ettirdi.*"[479]

Osmanlı tarihlerinde tanzim pratiğinin anlatıldığı zaman diliminin periyodizasyonu da bugün için garipsenecek şekildedir. Abdurrahman Şeref, Yaş muahedesiyle, Paris muahedesi arasında geçen zamanı, II. Meşrutiyet'in ruhuna uygun bir şekilde "*devr-i teceddüdat ve terakkiyat*" olarak anacaktır.[480]

Ahmed Vefik Paşa'nın yazdığı ilk ders kitabında ise II. Mahmud ve Tanzimat bahsi olabilecek en az tahrifle yer almaktadır. Ahmed Vefik Paşa'ya göre II. Mahmud yaptığı tanzim pratiğiyle "*nizâmat-ı kadime*"yi yani Kanun-ı Kadim'i ihya etmiştir. Vefatının akabinde Abdülmecid tahta geçmiş ve Reşid Paşa tasavvur olunan "*nizâmata*" dair hattı okumuştur; "*Vaka-i Hayriye'nin semeresi ol gün zahir oldu. Vezirle çobanın şeriat-ı garra mahzarında müsavi olduğu unutulmuşken yeniden ilan kılındı.*".[481]

Mevcut tarih anlatısındaki problemlerin bir diğer veçhesini de Tanzimat'ın mahiyeti üzerine serdedilen fikirler oluşturmaktadır. Gayrimeşru pratikler yekûnu olan hikmet-i hükumet sahasındaki aşırı uygulamaların şeriat/hukuk dairesine çekilmesi şeklinde esası ifade edilebilecek Tanzimat-ı Hayriye'nin teferruatı ise işbu esasa müteallik hususların açılımından oluşuyordu. Muhtevası itibariyle oldukça sade ve basit bir metin olan Gülhane Hattı'nda zikredildiği üzere can, mal, ırz ve namus emniyeti sağlanacak, iltizam, müsadere, angarya, rüşvet ve iltimas ilga edilecek, hâl ve tahammüle uygun yeni vergi sistemine geçilecek, askerlik süresi tahdit edilerek net belirlenecek, devletin mali vaziyetini itidale sokmak kastıyla bütçe hazırlanacak, muhakemesiz/suç sabit olmadan ceza verilmeyecek, hiç kimse keyfi surette idam edilmeyecek/zehirlenmeyecek, cezalarda rütbe sahibi olanlar ve sair hiç kimse

---

479 Liselerin ikinci devre son sınıfları hitaben, eski Maarif Müsteşarı ve Darülfünun müderrisi tarafından yazılan eser için bkz. Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Târîhi*, Milli Matbaa, İstanbul 1926, s. 181; "*Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa, cülus-ı hümayunları akîbinde İstanbul'a avdet edip elli dört senesinde icrası tasmim olunmuş iken bi'l-icap tehir olunan Tanzimat-ı Hayriye ilan olundu*". II. Meşrutiyet sonrası yeniden hazırlanan ders müfredatı için yazılan eserdeki alakalı ayrıntı için bkz. Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Târîh-i Devlet-i Osmânîye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1315, s. 209.

480 Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Târîh-i Devlet-i Osmânîye*, s. 182.

481 Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Târîh-i Osmânî*, Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 26 R 1287/26 Temmuz 1870, s. 168-169.

kayırılmayacaktı. Söz konusu hususlar haricinde ceza kanunnamesi yapılacak, meclislerde tanzim pratiğinin füruatına dair oy birliğiyle kararlar alınacaktı. Gülhane Hattı, söz konusu maddeler içerisinde müktesep hak olarak zikredilebilecek hususlardan tebaanın istisnasız faydalanacağını vadediyordu. İşbu vaadin odak noktası ise teamül hukuku olarak vasfedilebilecek can, mal, ırz ve namus güvenliği idi; "*tebaa-i Saltanat-ı Seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsâadât-ı şâhânemize bilâ-istisnâin mazhar olmak üzere cân ve ırz u nâmûs ve mâl mâddelerinde hükm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş*" (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Ek V).

Buradaki esas vurgulanması gereken nokta, hattın muhtevasında yer alan can, mal, ırz ve namus mevzularıyla alakalı bahislerden şer'î hükümler gereği istisnasız herkesin yararlanacak olmasıdır. Şer'î hukukun muhtevasında da bulunan söz konusu tabii normların bir hatt ile tekraren zikri, uzun zamandır süregelen uygulamalardaki artan hukuksuzluğu önlemeye matuf bir çabaya karşılık gelir. Gülhane Hattı'nın hukukun güvencesinde olan tabii hakları tekit etmek/güçlendirmek için tekraren zikretmesi ve bütün tebaanın bu haklardan *istisnasız* yararlanacağını bildirmesi, tebaanın statüde eşitlenmesi manasına gelmez. Burada esas olan şeriatta da olduğu üzere hukuk nazarında ferdî eşitlik/âdilane muameledir.[482] Ayrıca Gülhane Hattı'nın içerisinde eşitlikle alakalı net bir kelime de kullanılmamıştır. Eşitliği ima edecek tek husus, söz konusu emniyet bahsi olup bunun şer'î sınırlarla kayıtlandığı unutulmamalıdır.

İkinci bölümde uzunca izah edildiği üzere 1837 sonrası II. Mahmud'un tanzim pratiği ve diskuru takip edildiğinde Gülhane Hattı'nın muhtevasının neredeyse tamamının işlenmiş ve planlanmış olduğu vuzuha kavuşacaktır. Yakınçağ Türk tarihyazımındaki hâkim görüşe göre II. Mahmud devrinde -Reşid Paşa kaynaklı (!)- ufak kıpırdanmalar var ise de asıl Tanzimat tecrübesiz ve genç Abdülmecid'i ikna eden Mustafa Reşid Paşa'nın eseridir. Reşid Paşa ile birlikte anılan bir diğer isim evvelce zikredildiği üzere Sadık Rıfat Paşa'dır. Her iki ismin II. Mahmud'u tesir altına almaları mantıken mümkün olmakla birlikte bu fikri terviç etmezden evvel sorgulanması gereken en mühim noktalar ne yazık ki kale alınmamış ve/veya gözden kaçırılmıştır. Reşid ve Sadık Rıfat Paşaların II.

[482] Gülhane Hattı'nın şerîliğine dair detaylar için bkz. Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(1994), s. 173-203; a.g.mlf., "Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun", *Turkish Historical Review*, 6(2015), s. 117-137; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, s. 142, 145-146, 148, 150, 177; Frederick F. Anscombe, *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet*, trc. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 133-135; "*Tanzimat, adalet(justice) ve kanuniliğe(legality) dair geçmişten gelen Osmanlı ideallerinin on dokuzuncu yüzyıl bağlamında yeniden yorumlanması ve yeniden konumlandırılması girişimidir.*" bkz. Ruth A. Miller, *Fıkıhtan Faşizme*, trc. Hamdi Çilingir, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013, s. 32-33.

Mahmud'a ve tanzim pratiklerine tesir edebilecekleri zaman diliminden evvel Gülhane Hattı'nda zikredilen hususlara dair herhangi bir kayıt yok mudur? Bu sorunun cevabı şüphesiz ki "var" olacaktır.

1829 tarihinde II. Mahmud'un Mora reayası için ilan ettiği fermandaki ifadeler Tanzimat dolayımında ve söz konusu şüphe bağlamında düşünülmeye şayandır;

> "*...gerek ehl-i İslâm ve gerek reayanın şimdiye kadar hasbe't-takdir düçar oldukları âfât ve mesâibin esbâb-ı mucibesi bundan böyle ilelebet tekevvün ve tahaddüs edememesi için zıll-i zalîl-i saltanat-ı seniyyemde cümlesi mal ve can ve ırzları muhafazasında hasbe'ş-şer'i'ş-şerîf seyyan ve yeksan tutularak ehl-i İslâm misillü reaya-yı Devlet-i Aliyyem dahi kemâl-i emn ü aman ve mezid-i asayiş ü itminan ile yurt ve meskenlerinde ikamet ve meluf oldukları kâr u kisb ve ticaretleri ne ise bilâ-mezâhim yine öylece ticaret ve iktisâb-ı menfaat edip dahilen ve haricen asla bir türlü rencide ve remîde olunmamak...*"[483]

Görüleceği üzere söz konusu can, mal, ırz ve namus emniyeti Gülhane hattından on sene evvel bizzât II. Mahmud'un fermanında geçmektedir. Üstelik Gülhane Hattı'nda olmayan bir netlikte -şeriat ile mukayyet- eşitliğe (*seyyan ve yeksan*) vurgu yapılmıştır.

---

[483] BOA, HAT, 877/38818, Evail-i M 1245 (3-12 Temmuz 1829); Ahmed Lütfi Efendi, *Târîh-i Lütfî*, II, s. 202. II. Mahmud'un Rumeli seyahatindeki "*Memâlik-i mahrûsetü'l-mesâlik-i şâhânemizde mutavattın kâffe-i ehl-i İslâm ve reayanın vikayeleriyle sâye-i şevket-vâye-i mülûkânemizde asayiş ve istirahatleri ehass-ı metâlib-i hümâyunumuz olup işbu külfet-i hareketi dahi ihtiyarımız imâr-ı mülk ve himâye-i ahali ve reaya niyet-i hayriyesinden ibaret olmağla...*" beyanları için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 149, 25 RA 1253 (29 Haziran 1837), s. 3; "*Kâffe-i memâlik-i mahrûsetü'l-mesâlik-i şahanemizde mutavattın bilcümle ehl-i İslâm ve ehl-i zimmet ve âmme-i tebaa ve raiyyetin zulm ü teaddiden vikayeleriyle sâye-i şevket-vâye-i mülûkânemizde asayiş-i tâm ve emn ü istirahat-ı tamamları ehass-ı metâlib-i hümayunumuz olduğundan külfet-i hareketi ihtiyar ile buralara vürud...*" bkz. Esad Efendi, *Âyâtü'l-Hayr*, SK, Hüsrev Paşa, nr. 319, s. 6[b]-7[a]. İkinci bölümde izah edildiği üzere Tanzimat-ı Hayriye II. Mahmud tarafından hazırlanmıştı. Bu husus devrin resmi diskuruna gayet veciz bir surette yansıyacaktı; II. Mahmud'un muradı "***imar-ı mülk ü millet*** *ve nizâm-ı ahval-i ahali ve raiyyet kaziye-i hayriyesiden*" ibaretti. Tanzimat-ı Hayriye/Mülkiye tabiri ve alakalı detaylar için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 163, 11 M 1254 (6 Nisan 1838), s. 2. Nizâmat-ı mülkiye ve usul-i hayriye tabirleri için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 165, 6 RA 1254 (30 Mayıs 1838), s. 3. Gülhane Hattı'nın ilanını müteakip mecliste görevlendirilmesi düşünülen kişilerden Divan-ı Deavi Nazırı Hacı Saib Efendi'nin II. Mahmud devri Tanzimat-ı Hayriye'nin hazırlanmasında rol almış olmasının zikredilmesi de bu meyanda zikredilebilecek hususlardandır; "*Divan-ı Deavi nazırı Hacı Saib Efendi bendeleri dahi kudema-yı rical-i saltanat-ı seniyyeden ve kanunî ve nizâmî maddelerde vukuf ve malumat ashâbından olup asr-ı sâbıkda Tanzimat-ı Hayriye'ye teşebbüs olunduğu hengamda dahi maslahatın içinde bulunarak evvel ve ahirini bilmesi cihetiyle...*" bkz. BOA, İrade, Dâhiliye (İ.DH), 5/197 – 2, 18 N 1255 (25 Kasım 1839). Gülhane Hattı sonrası Tanzimat'ın icra edilmesi ile alakalı yapılan görüşmelerde evvela iltizamın ilga edilmesi ve yeni vergi usulüne geçilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat iltizamın ilgası ve muhassıllık sistemine geçişte vuku bulması muhtemel bazı problemler (dış borç) mevzubahisti. Söz konusu hususlara dair yapılan görüşmelerde II. Mahmud devri Tanzimat-ı Hayriye'nin hazırlanmasına dair mühim atıflar yapılmıştı; "*tez elden ahali-yi memalike bir numune-i hayriyesi gösterilmek üzere mukaddemce dahi Anadolu ve Rumeli'den numune olarak tahrir ettirilmiş ve muharrirlerinden ve sair erbab-ı vukuftan tahkikat-ı mukteziyesi ikmal olunmuş olan Gelibolu ve Hüdavendigar sancaklarından bed ile...*" bkz. İ.MSM, 1/3 – 6. Meclis görüşmelerinde Arif Bey, Raif Efendi ve Reşid Paşa'nın bu hususdaki beyanları da şöyleydi; Ticaret Müsteşarı Arif Beyefendi: "*mukaddem numune sancaklar var anlar da bu suret [ile] icra olunsa...*", "*mukaddem numune veçhile yazılan Gelibolu ve Hüdavendigar sancaklarından icra olunmak...*" bkz. İ.MSM, 1/3 – 7, 8. Raif Efendi: "*Geçen sene bu nizâmat-ı hayriyeden dolayı Anadolu ve Rumeli'nin her koluna evamir-i aliyye neşriyle sımâh-ı âlem şu mevadd-ı hayriye tebşiratıyla mâ-lâ-mâl...*", Reşid Paşa: "*Maslahat yalnız Bursa ve Gelibolu sancaklarına inhisar suretinde tutulmayıp... numune şeklinde iki sancak ile iktifa olunmak münasip olmayarak...*" bkz. İ.MSM, 1/3 – 9. "*mukaddemleri bazı asar-ı hayriyeye teşebbüs olunmuş ise de kuvveden fiile çıkmamasından dolayı bu defaki nizâmat-ı hasene ve kavanin-i müstahsenenin kemahiye hakkıha icra olunup olunmamasında ezhân-ı umumîye müteredditd ve herkes suver-i icraiyesine muntazır olmak...*" bkz. İ.MSM, 1/3 – 10. Gülhane Hattı'na dair meclis mazbatasında da Tanzimat-ı Hayriye ile alakalı zikredilen "*doğrusu bu âsâr-ı hasene selâtin-i mâziye hazerâtının pek çok isteyip muvaffak olamadıkları madde-i nâfia olduğundan*" ibareleri söz konusu projenin 1839'a münhasır olmadığının en net ifadesidir bkz. EK VI.

Söz konusu can, mal, ırz ve namus emniyetine dair atıfların ardındaki sebep, yeniçeriliğin ilgası ile uzun zamandır problemli hâle gelen *nizâmı* devletin yeniden tesis etme çabasıdır.[484] İhtilaller, isyanlar, Rum Fetreti/Mora İhtilali ve benzeri dahili kargaşalar ile söz konusu hususlara dair yok olan güvencenin yeniden kurgulanması ve Osmanlı siyâsî aklının uzun vetirede olağan hâline getirdiği *istisna hâli*nin gayrimeşru pratiklerinden (hikmet-i hükümet) sıyrılma çabasıdır.

Eşitlik bahsi ile alakalı zikredilebilecek bir diğer örnek de Şanizade'nin bu meyandaki erken tarihli kayıtlarıdır;

> "***Ma'lûmdur ki vesîle-i ma'mûrî-i bilâd, mûcib-i ittihâd-ı fu'âd olan ihkâk-ı hukuk-i 'ibâd ile irâha-i sükkân ü kuttân ve te'mîn-i mâl ü 'ırz ve cândır****, hattâ* ***husûmet-i şer'iyyeye dâ'ir maslahatda huzûr-i kâdî-i 'âdilde mü'min ve kâfir, mîzân-ı 'adâlet-i Ahmedî ve kefe-i terâzûy-i şer'-i Muhammedi ile ta'dîl olunmak vâcib olup, mücerred cihet-i edyâna nazaran temâyül-i tabî'ata teba'iyyetle, mugâyir-i hükm-i şerî'at iltizâm-ı maslahat şer'an câ'iz olmadığı, bu da'vâya bir a'del beyyine vü bürhândır.*** *Binâ'en 'aleyh kânûn-i kadîm-i Devlet-i 'aliyye ve hükm-i kavîm-i şerî'at-i Muhammediyye zîr u bâlây-ı ehâlî vü ra'iyyetini tegallüb ü gadrden vikaye vü halâs ve mütegallib ü katile icrây-ı ahkâm-ı siyâset ve ri'âyet-i kavâ'id-i kavad ü kısâs olduğundan, ''Adliü'l-meliki li-dînihî ahvetu ve li-dünyâhu azbetu ve li-evliyâ'ihî sebtiin ve li-a'dâ'ihî kebtün'[Hükümdârın âdil olması, dini için daha ihtiyatlı, dünyası için daha mazbut, dostları için daha istikrârlı, düşmanları için de onların kötülüklerini önleyici bir durumdur] mü'eddâsınca, celb-i kulûb-i 'âlemiyân ile niçe memâlik-i muhâlifu'l-edyâna bilâ-seyf sûret-i teba'iyyetle mâlik olduğu, ma'lûm-i tevârîh-şinâsândır.*"[485]

Ayrıca Gülhane Hattı'nın -artık- klasikleşmiş ve literatüre mal olan meşhur girişinin, II. Mahmud'un mebzul miktarda kullandığı diskurun bir kopyası olduğu da burada zikredilecek olursa, hem Gülhane Hattı'nın metni üzerinden yapılan "özgün" yorumlar boşa çıkacak hem de hatt üzerindeki esas tesirler tezahür edecektir;

---

[484] Örneğin II. Mahmud devri, altı yüz kişilik bir kalabalığın Babıali'yi basarak *hazele* tarafından can, mal ve ırzlarına yapılan tasallutlara dayanamadıklarını ifade etmeleri bu meyanda zikre değerdir. Yüksek rütbe sahibi kişilerin (*kübera*) açıktan rüşvet almaları, "*Hüdavendigar-ı esbak-ı şehid [III. Selim] merhumun zamanlarına benzemeyeydi*" şeklinde sözlerin dillendirilmesi ve alakalı şahısların cezalandırılmasına dair bkz. BOA, TS.MA.E, 703/21 – 1, 2.

[485] Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, I, s. 677. Mustafa Sâfî'nin (ö. 1616) oldukça erken tarihli eserindeki ayrıntılar da söz konusu eşitlik bahsine dair oldukça çarpıcıdır; "*Lâkin çün hükm-i dîn kâffe-i nâse ber-vech-i umûm câri ve emr-i şer'-i mübîn 'âmme-i halâika ber-sebîl-i iştirâk 'ale's-seviyye sârî olub 'inde't-tahkîk husus-ı şer'-i mutahherde halk berâber olub, ba'zın ba'zdan farkı ve hâssanın 'âmmeden tefâvüti olmadığı…* " bkz. Mustafa Sâfî, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003, I, s. 31. Mora'da vuku bulan hadiseler üzerine 1243/1827-28 tarihinde Rum patriğinin yazdığı layihada geçen dikkat çekici ayrıntılar da eşitlik bahsiyle alakalı 1839 evveli uygulamalara ışık tutmaktadır. Gülhane Hattı'nın muhtevasındaki hususların esasında daha evvelki zamanlarda da olduğunu gösteren çapıcı kayda göre; "*[Devlet-i Aliyye] haraçgüzar reayasını ber-muceb-i ahkâm-ı şerife-i İslâmiye himayet ve sıyanet edip hukuk-ı maaş ve dünyalık cihetiyle İslâm'dan olan tekalifgüzar reaya ve berayasından dûn tutmayıp temellük-i emlak ve kesb ü kar ve ırz u mal hususunda müsavat suretiyle idare edegeldiğinden…*" bkz. HAT, 850/38100 – C.

"*Cümleye malum olduğu üzere bir müddetten berü kavanin-i örfîye ve nizâmât-ı mülkiyeye layıkıyla bakılamadığından her bir şey* ***şiraze-i nizâmdan*** *çıkmış olduğundan*"[486], "*Bir müddetten berü kavanin-i örfîye ve nizâmât-ı mülkiye-i saltanat-ı seniyeye layıkıyla bakılamadığından her bir şey* ***tavr-ı kadiminden*** *çıkmış*"[487]**,** "*…'Etiyullahe ve etiyu'r-resule ulu'l-emre minkum' ayet-i kerimesi muktezasınca kâffe-i mümin ve muvahhid olanlar emr-i ulu'l-emre itaat ve inkıyad ile memur olup bir müddetten berü Yeniçeri namına olan eşkıya makulesi hilaf-ı şer'-i şerîf daire-i itaatten huruç ederek ferce bulması cihetiyle gerek memalik-i mahrusede ve gerek daru's-saltanatü's-seniyyede her bir şey çığırından çıkmış …* ***ümmet-i muhammedin can ve mallarından emniyeti*** *kalmayıp rahatlarına halel gelerek …usul-i müstahsene-i kadimeye dahi layıkıyla bakılamadığından …bundan böyle her bir hususu şer'-i şerîf ve kanun-ı münife tatbik ile ümmet-i muhammedin …rahat ve asayişleri tezayüd bulmasına dikkat olunması…*"[488]

Reşid ve Sadık Rıfat Paşaların henüz oldukça düşük mevkilerde oldukları ve II. Mahmud'u Tanzimat bağlamında etkileme ihtimallerinin mevcut olmadığı bir zaman dilime ait olan Mora Fermanı, Yakınçağ Türk tarihyazımındaki büyük ve cafcaflı çıkarımların hepsini topyekûn boşa çıkaracak nitelikte bir vesikadır. Reşid ve Sadık Rıfat Paşa gibi "aydın ve batılı" öznelerin/faillerin fiilleriyle meydana geldiği söylenen Tanzimat için padişahlar ve "yerli" isimler daima meful mevkiindedir. Hâlbuki Tanzimat meselesi, uzun Osmanlı tarihindeki esaslı problemlere dair bir çözüm çabası olması hasebiyle birkaç nevzuhur ismin "*Avrupa'nın bikr-i fikri*"ni "*Asya'nın akl-ı piranesi*" ile izdivaç ettirmesine herhâlde indirgenemez.[489] Ayrıca siyâsetname/ıslahatname literatürünün bir asrı aşan ifade ve muhtevasında, Tanzimat-ı Hayriye'nin kapsamındaki neredeyse her hususa bir değini olması da burada zikredilmesi gereken bir hususdur.[490]

Behiç Efendi ve Keçecizade İzzet Molla'nın Tanzimat'ın muhtevasını inşa edecek tavsiye ve değerlendirmeleri bu meyanda zikre şayan misaller barındırmaktadır: Behiç Efendi Kanun-ı Kadim'in teorik boyutunu yeniden inşa ederek, insanı medeniyyun bi't-tab olarak zikreder ve devletin idaresi için daire-i adliye formülasyonunu tekrarlar. Ona göre şiddet üzere içtima eden devletlülerin ittifakları ile refah ve emniyet hasıl

---

[486] BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 35, S 1242 (Eylül/Ekim 1826); "*…kavanin-i örfîye ve nizâmât-ı mülkiyeye bakılamadığından her bir şey* ***tavr-ı kadiminden*** *çıkmış*" şekli için bkz. s. 40, 25 S 1242 (28 Eylül 1826); "*bir müddetten berü asayiş-i ibâdın esas-ı kavisi olan nizâmat-ı mülkiye-i saltanat-ı seniyeye layıkıyla bakılamadığından her bir şey tavr-ı kaviinden çıkıp*" hâli için bkz. s. 59; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, s. 454. Daha evvelki bir örnek için bkz. Kemal Beydilli, İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, TTK, Ankara 2001, s. 63.

[487] BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 37, Evail-i S 1242 (4-13 Eylül 1826); s. 38, 5 S 1242 (8 Eylül 1826); s. 41.

[488] BOA, A.{DVNSBUY.İLM.d, nr. 2, s. 36, Evail-i S 1242 (4-13 Eylül 1826).

[489] Şinasi'nin İstanbul'u merkez ittihaz ederek dillendirdiği söz konusu değerlendirmesi için bkz. Şinasi, *Makaleler, Külliyat IV*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara 1960, s. 103.

[490] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", s. 25-64; Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme", *Divan: İlmî Araştırmalar,* 19(2005/2), s. 117-150.

olacaktır. Fakat burada ilk yapılması gereken, vezirler başta olmak üzere ulema, fukara ve dervişanın kalplerinin tatmin edilmesi gerekliliğidir. Behiç Efendi'nin bu meyandaki tavsiyesi gereksiz yere kimsenin hatırının kırılmaması, töhmet ve kabahat ile itham edilenlerin sorgulanmadan, araştırma ve tahkik yapılmadan cezalandırılmamasıdır. Ayrıca bu gibi meselelerde asla şefaat kabul edilmemeli, zayıf isnatlarla kimseye ceza verilmemelidir; "*bir nev'i töhmet ve kabahat ile ahz ü girift olunan şahs-ı müttehemi kerre-i ba'de merre istintak ve etrafdan dahi taharri ve tahkik itmedikçe mücazat olunmamak…kat'en şefa'at kabul olunmamak…haber-i vahid ile bir şahsa ikame-i hudud 'ayn-ı zulm ve ta'addi[dir]*". Behiç Efendi'ye göre eskimiş kanunlar (*kavanin-i atika*)[491] tecdit edilerek asra ve maslahata uygun bir hâle getirilmelidir.[492] Bu bahiste yapılması gereken en mühim hususlardan biri liyakatin arttırılması ve tayinlerde dikkate alınmasıdır. Bunun için de kadı ve naiblere imtihan usulü uygulanmalıdır. Behiç Efendi'ye göre medrese, cami, mescit ve mekteplerdeki eğitim, öğretim, ülke içindeki işler, ahali ve reayaya ilişkin hâllerle alakalı hususi kanunnameler hazırlanmalıdır.[493]

II. Mahmud devri Tanzimat için kurulan Meclis-i Valâ tipi bir meşveret organını tavsiye eden Behiç Efendi'ye göre, ağır bir yükü tek el ile kaldırmadaki zahmet, çift el ile olan kolaylıkla mukayese edildiğinde nasıl ki ikinci şık tercih ediliyorsa, beş-on akıllı kişinin bir yerde içtima ederek özel bir meclis kurmaları (*kalb-i devlet*) ve meşveret eylemeleri, tek kişilik idareye göre daha ehvendir. Ona göre meclistekilerin her husus hakkında gayet hür bir şekilde konuşmalarını sağlamak kastıyla hepsi eşit tutulmalı, hatır ve gönle bakılmamalıdır. Devletin kalbi mesabesinde olan heyet ile müzakere edilmedikçe herhangi bir husus hakkında karar verilmemelidir.[494]

---

[491] Kavanin-i kadime tabiri yerine *atika*yı tercih eden Behiç Efendi'ye göre konjonktüre uymasa da esasına itibar edilerek maslahata göre hareket edilmelidir; "*esası vakt ü hâle muvafık ise ol esasa ri'ayet ile üzerine teferru' olunmak, muvafık olmadığı hâlde aher güne nizâmı tedebbür ve mülahaza kılınmak…*" bkz. Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i*, s. 15, 34. Keçecizade de söz konusu hususta "*herkese nizâm virilmedikçe şu uslûb-ı kadîm üzre kim çâre mülâhaza ider ise vâhi ve izâ'a-i inâyet olduğu zâhirdir*" demekle birlikte kadimden kastının eskimiş/atik kanunlar olduğu zahirdir; "*Devlet-i Aliyye'mizin kavânîn-i atîkasını tecdîd kabilindendir*" bkz. Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 10, 73.

[492] Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i*, s. 3-7. Daire-i adliye zikri için bkz. s. 58. Keçecizade'deki adalet dairesi izanı ise "*teksîr-i asâkir*", "*tevfîr-i îrâd*", "*terfih-i ibâd*", "*terfih-i hâl*", "*tevfîr-i mâl-i îrâd*" kelimeleri üzerinden kurgulanmaktadır; "*Be-her-hâl bir devlete fukarâsı hidmet itmedikçe o devlet devlet olamaz…Bu cesâmete göre cesîm îrâd ister ve cesîm îrâd re'âyâ vü berâyâ ile olduğu mâ-lâ-kelâmdır. Binâberîn hazinemizi muhâfaza ve re'âyâmızı muhâfaza ile olacağı zâhirdir.*", "*Zîrâ mülkden i'tidâle münâfî akçe alınsa mülk bozulur, alınan kadar yerine gelmez olur. Memâlikden akçe alınmasa asker duramaz. Bu sûretde o devlet hem sekenesini ve hem askerini düşünüp ana göre hareket itmek lâzımdır.*", "*re'âyâsını muhâfaza ve mülkünü i'mâr ve a'şâr-ı şer'iyyeyi teksir…Re'âyânın kalbinden vahşeti ref' ve cenâb-ı hakk'ın rızâ-yı şerifini tahsîl…*" bkz. Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 2, 11, 41, 43.

[493] Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i*, s. 10-12. Seyfiye kesimi ve kalem erbabı için kanunname/nizâmname yapılmasıyla alakalı kısımlar için bkz. s. 22, 32.

[494] Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i*, s. 18-20.

Behiç Efendi'nin vurgularındaki mühim noktalardan bir diğeri de müsaderedir. Söz konusu uygulamanın devlette vazife alan kişileri ne denli âtıl ve korkak hâle getirdiğini gayet veciz anlatan müellife göre bu usul zararlıdır. Behiç Efendi'nin tavsiyeleri arasında tercüme odasının kurulması, yeniden tahrir yapılması, suçsuz ve kabahatsiz azil yapılamaması, pasaport/mürur tezkiresi usulünün uygulanması, belediye nazırlığının oluşturulması ve genel olarak devlet işlerinin müstakil nazırlıklara havale edilmesi, imam, bekçi vb. görevliler eliyle asayişin sağlanması gibi hususlar vardır.[495]

Keçecizade İzzet Molla'ya göre de irtişa, bohça-beha tarzı hediyeleşme kaldırılmalı, yüz senedir riayet edilmeyen meşveret usulüne uyulmalı, suça göre cezalar verilmeli ve bu hususta araştırma ve soruşturmaya dikkat edilmelidir.[496] Ayrıca müsadere/miri mübayaa tarzı uygulamaların zararlı olduğuna değinen Keçecizade'ye göre Babıali, vüzera, ulema ve babı defteri'ye ayrı ayrı kanunnameler yapılmalıdır. Behiç Efendi gibi memleket sathında tahrir yapılmasını isteyen müellife göre bundan murat "*boş âdem bırakmamakdır*". Başı boş ve miskin olanların sürülmesi ve uygun mahallere konulması gerektiğini söyleyen Keçecizade'ye göre yapılacak düzenlemeleri denetleyecek bir nizâmat nazırının bulunması da şarttır. Ayrıca müellife göre tersane, tophane ve mühimmat-ı harbiye ile alakalı yabancı devletlerdeki şeriata dokunmayan nizâmları maslahata uydurmak ve adapte etmek gerekmektedir.[497]

Behiç Efendi ve Keçecizade örneklerinde de görüleceği üzere Tanzimat-ı Hayriye'yi önceleyen ve dikkatlice irdelenmesi gereken, 18. asra değin geri götürülebilecek gayet mühim bir ıslahat diskuru mevcuttur. Bu vâkıayı görmezden gelerek, sırf zaman itibarıyla yakın olmalarından ötürü Reşid ve Sadık Rıfat Paşalar üzerinden bir inşa yapılması problemli görünmektedir. Tanzimat esasında devletin geçirdiği çeşitli problemlerin uzun asırlar boyunca biriken hamulesinin bir neticesidir.[498]

Tanzimat'a dair muhayyel tarihyazımının iğfallerinin temelinde, esasında Islahat Fermanı'nın muhtevasını oluşturan hususları Gülhane Hattı'na yüklemek yatar. Hâlbuki

---

[495] Özcan Mert, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i*, s. 36, 39, 42-43, 52-54, 60.

[496] Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 8, 15, 21, 61, 64.

[497] Lütfi Doğan, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, s. 34, 54, 76, 80.

[498] Kemal Beydilli, muhayyel Tanzimat algısının sorgulanması gerekliliğine dair kaleme aldığı mühim makalesinde "*III. Selim ve II. Mahmud devri reform düşüncelerinin, geri kalmışlığın ve Avrupa'daki ilerlemelerin yüzyıllar öncesine uzanan zorlu muhasebesinden çıkartılmış olarak, önceki devirlerin deneme ve yanılmalarla geçen uzun macerasının bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda, Tanzimat'ı hazırlayan fikri oluşumun ve Ferman'da yer alan ana ilkelerin bu birikimin bir sonucu olduğunu kabul ile, bu ilkelerin doğrudan Avrupa örneklemesinden geldiği hakkındaki yaygın kanaatin sorgulanması gerektiği, her hâlde yanlış bir tesbit olmayacaktır.*" şeklinde değerlendirme yapmaktadır bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", s. 64.

Gülhane Hattı'nın muhtevası şeriatın bir gereği olan nefsî/şahsî masuniyet ilkesine dayanmaktadır. Hukuk karşısında bütün tebaanın söz konusu haklara eşit seviyede sahip olduğunun vurgulanması ve âdilane muhakeme hakkı gereği hâkimlerin tarafsız olması/eşit davranması, devrin ifadesiyle 'hukuk nazarında müsavat' Tanzimat-ı Hayriye'nin Kanun-ı Kadim'i teyidinin en net ifadesidir.[499] Esasında söz konusu müsavat, adaletin tezahürüne bir atfı işaret eder. Statü eşitliği gibi mutlak eşitlik/müsavat-ı tamme izanı Gülhane Hattı için câri değildir.

Kırmızı Kitap ismiyle maruf olan eserde Babıali tarafından inşa edilen yeni politik diskurdaki yanıltıcı yaklaşım ve Engelhardt'ın tasavvur dünyasıyla da desteklenerek büyüyen Tanzimat imajı esasında Ali ve Fuad Paşaların siyâsî konumlanışına[500] ve bir Batılının oryantalist reflekslerine dayanmaktadır. Bunu teyit etmek için 1849 senesinde Babıali'ye yeni reformlar yapılmasını salık veren Stratford Canning'in taleplerini hatırlamak kafidir.

Canning'in ve dolayısıyla İngilizlerin arzuları arasında gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine mahkemelerde şahitlik yapabilmeleri, cizyenin ilgası, Hristiyanların hukukunun genişletilmesi (yüksek rütbelerde vazife almaları, askere

---

499 Tanzimat-ı Hayriye, Kanun-ı Kadim'in teorik veçhesinin en mühim unsurlarından olan daire-i adliye formülasyonuna dayanmaktadır. Kendi devrinin bağlamında daire-i adliyenin yeni bir ifadesi olan Gülhane Hattı ile söz konusu kadim teorik izan devlet için en azından Islahat Fermanı'na dek sarsılmaz bir temel oluşturmuştur. Abdülmecid devri Tanzimat, "*Tanzimat-ı Adliye*", "*Tanzimat-ı Hayriye ve kanun-ı adliye*" olarak anılmaktaydı; "*Tanzimat-ı Hayriye ve kanun-ı adliyenin üss-i esası mal ve can emniyeti ve ırz u namus mahfuziyeti olmağın bunun tağyiri şeran ve aklen mücaz olmadığı müsellemdir*". Daire-i adliye formülasyonu Gülhane Hattı'na ruh ve muhtevasını verdiği gibi uygulamada yaşanılan aksaklıklar ve türlü maniler üzerine biteviye hatırlanan bir izana karşılık gelmekteydi; "*maksûd-ı âli olduğu veçhile ehemm ü elzem olan hüsn-i idare-i umûr-ı mülkiye ve istihsal ü iradat-ı maliye ve ikmal-i esbab-ı kuvve-i askeriye ve fukara-yı raiyyeti taaddiden vikaye suver-i erbaasına münhasır ve mebni ve malum u meşhur olduğu veçhile mülk ü devlet asker ve rical [ile] ve rical mal ve mal reaya ile hasıl olup reaya dahi adl ile mamur olarak bunlar lâzım ve melzum kabilinden olmağın…*" bkz. HAT, 1636/1 – 3; "*Tanzimat'tan murad dahi mücerred def-i mezâlim ve mazarrat ve vaz-ı usul-i madelet demek*" bkz. HAT, 1636/1 – 2; "*…kavanin-i adliye ise iki yüz elli beş senesi şaban-ı şerifinin yirmi altıncı günü Gülhane'de kıraat olunan mübarek hatt-ı hümayun ile cümleye ilan buyrulmuş…*" bkz. İ.MSM, 1/14 – 2. Sultan Abdülmecid'in Tanzimat-ı Hayriye'yi topyekûn "*Tanzimat-ı Adliye*" şeklinde nitelemesi ve devleti kadim izanda olduğu üzere "*devlet-i ebed-müddet-i muhammedî*" olarak anması için bkz. TS.MA.E, 511/8.

500 Âli ve Fuad Paşaların haricinde 19. asır Osmanlı siyâset sahnesinin mühim isimlerinden Midhat Paşa da muhayyel Tanzimat algısına hizmet edenler arasındandır. Midhat Paşa'nın yazdığı bir layihada "*alelacele hukuk-ı umûmiyeyi temin maksadıyla ve Tanzimat-ı Hayriye namıyla bir mukaddime-i esâs vaz ve ittihaz olunarak bununla Avrupa'ya karşı bir eser-i hüsn-i niyet gösterilmiş oldu… Tanzimat'ın üç kelimeden ibaret olan esasıyla iktifa olunarak idare-i devletin sair usul ve füruundaki harekât ve icraatımız ne bu esasa mütenasip ve ne de Avrupa'nın gidişine muvafık olmadığı cihetle…*" şeklindeki satırları için bkz. BOA, Y.EE, 21/29, 21 R 1293 (19 Mayıs 1876); Ayrıca bkz. *Zabt-ı Vekayie Dair Şayan-ı Mütalaa Bazı Muharrerat ve Mektubat*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, El Yazmaları, nr. 1348, s. 54[b]. Tanzimat-ı Hayriye, 19. asır Osmanlısında Reşid, Âli, Fuad ve Midhat Paşa gibi mühim siyâsî isimler eliyle farklı bağlamlara yerleştirildiği gibi bizzât padişahlar tarafından da referans alınarak, yeni politik konjonktür üzerinden her defasında yeniden üretilmişti. Sultan Abdülaziz'in Âli Paşa'yı sadarete tayin ettiği hattaki Tanzimat atıfları için bkz. Yıldız, Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d), nr. 1092, s. 2-4. V. Murad'ın cülus hattı için bkz. İ.DUİT, 190/42, 9 CA 1293 (2 Haziran 1876). II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasî'nin ilanı için Midhat Paşa'ya yazdığı hatt ve alakalı detaylar için bkz. Y.EE, 71/38, 7 Z 1293 (24 Aralık 1876). II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusân'ın açılışında okunan nutkundaki Tanzimat ile alakalı detaylar için bkz. Y.EE, 71/25, 4 RA 1294 (19 Mart 1877); *Meclis-i Meb'usan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul 1939, I, s. 7-12.

alınmaları vs.), din değiştirmeye zorlama tarzındaki uygulamaların kaldırılması gibi hususlar bulunuyordu.

Bu husus için vükelanın meşveret yaparak söz konusu istekleri müzakere etmesi için bir meclis-i muvakkat oluşturulmuştu. Söz konusu taleplerin çoğu şer'-i şerif ile alakalıdır. Hususen bu meseleye dair toplanılmasının sebebi de isteklerin hangisinin şeriata uyup uymadığının belirlenmesi ve ona göre cevap verilmesidir. Meclis tarafından özetlenen istekler şöyledir;

> "*...mevadd-ı katl-i nefs ve bu misillü cinayatta İslâm üzerine Hristiyânın şehadeti istima olunması ve Hristiyânın cebren İslâm'a davet olunmaması ve anların sıbyanının İslâmiyeti kabul kılınmaması hususlarından ibaret olup bunlardan başka reviş-i tebligât-ı vâkıadan emval-i cizyenin bilâ-rencide cibayet ve tahsili ve reayanın tevsi-i hukuku ve reaya hakkında muamelât-ı tahkiriyenin meni dahi matlupları idüğü anlaşılmış ve bu hâlde Hristiyândan asker alınmasında lüzum dahi gösterilmiş olmağla...*"

3 M 1265 (29 Kasım 1848) tarihinde yapılan meclis görüşmesinde şahitlik meselesi görüşülmüştü. Canning'e göre Hristiyanların Müslümanlar üzerine şahitliklerinin kabul olunmaması kendilerine hakaret manasına gelmekteydi. Meclis görüşmesinde bu meselenin şer'î icabının mütalaa edilmesi kastıyla muteber fıkıh kitaplarının tetkik edildiği ve söz konusu şahitlik meselesinin Kura'n'ın kati nasları, hadisler ve icma-i ümmet ile sabit meselelerden olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Hristiyanların Müslümanlar üzerine şahitlikleri hiçbir şekilde kabul edilemezdi. Herhangi bir şer'î mahkemede bu isteği icra etmek mümkün olmadığı gibi bunun yapılması şeriatı tağyir manasına gelmekteydi. Fakat bu husus ifade edildiğinde İngilizlerin ve bu taleplerde müşterek olan diğer yabancı devletlerin yapacakları muhtemel itiraz; daha evvel mürtedin katli hususunda sağlanan kolaylığı Osmanlı'nın bu konuda da hayata geçirmesi olacaktı. Meclise göre mürted meselesinde verilen karar şer'î hükmü tecil ve tehir idi. Şehadet meselesinde yapılan teklif ise şer'î hükmü *tağyir* manasına geldiğinden ve bu hususta İslâmî kaynakların (*kütüb-i mevcude-i İslâmiye*) hiçbirinde lafzen ve manen cevaz olmadığından bu istek uygulanamazdı. Meclisin bu meyandaki şaşırtıcı olan ifadesi Osmanlı siyâsî aklının yaklaşımını özetliyordu; İmam-ı azam'ın zamanı olsa onlar dahi buna çare bulamazlardı (*sahib-i mezhep hazretlerinin bile zamanı olmuş olsa buna çare bulamayacakları*). Bu meseledeki problemlerden biri de Müslüman şahit bulunamayan katl ve benzeri cezalarda/mahallerde suçluların serbest kalması ve müstahak oldukları cezaya çarptırılamamasıydı. Bu gibi vakalar ve sağlam delillerle itham edilen kişiler hakkında "*şeran olamadığı hâlde kanunen ve nizâmen*" yani örfen, emaresine göre "*kısas ve diyet-i şer'îye*" harici layık oldukları cezalar verilebilir ve buna dair yapılacak

düzenlemeler Ceza Kanunnamesi'ne eklenebilirdi. Nihayetinde varılan karar gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine/üzerine şahitliklerinin kabul edilemeyeceği ve problem çıkan davaların ancak örfen/emr-i sultani ile halledilebileceğine dairdi.

11 M 1265 (7 Aralık 1848) tarihinde yapılan toplantıda cebren İslâm'a davet edilme meselesi görüşülmüştü. Yapılan görüşmelerde, herhangi birinin korkutularak ve zorla İslâm'a davet edilmesinin yani Müslüman olmaya zorlanmasının zâten şeran caiz olmadığı vurgulanmıştı. Her ne kadar taşradaki bazı mahallerde buna aykırı olarak gelişen birtakım hadiseler vuku buluyorsa da bu hususta kati tembihler yapılmalı ve İslâm'a aykırı olan bu gibi muamelelerin önüne geçilmeliydi. Ayrıca İslâm'ı kabul eden küçük yaştaki kişilerin söz konusu beyanları velileri ve/veya yakınları huzurunda yapılarak, din tebdilinin cebren olmadığının vuzuha kavuşturulması fikri ön plana çıkmıştı.

18 M 1265 (14 Aralık 1848) tarihinde yapılan görüşmede ise cizye meselesi görüşülmüştü. Meclis cizye vergisinin şer'î ahkâmdan olması hasebiyle kaldırılamayacağı ve isminin değiştirilerek reayanın vergilerine eklenemeyeceğini ifade etmişti. Tanzimat'ın başlangıcında cizyenin an-cemaatin toplanmasına dair fetva ve irade verilmişken patrikhanelerde yaşanılan problemlerden dolayı tekrar eski usule dönülmüştü. Meclise göre cizye memurlarının reayayı rahatsız etmeleri gibi sebeplerden ötürü -vaktinde tahsil edilmesi şartıyla- tekrar an-cemaatin toplama usulüne geçilebilirdi. Bu meseleyle aynı bağlamda olan bir diğer husus da reayanın hukukunun genişletilmesi ve kendilerine hakaretamiz muamele yapılmaması idi. Gülhane Hattı ile vaz edilen "*kavanin-i adliye*" gereği İslâm ve Hristiyan velhasıl tebaanın her bir ferdi "*emniyet-i nefsiye ve maliye ve mahfuziyet-i ırziye ve namusiye maddelerinde velhasıl nazar-ı himayet ve sıyanette yeksan ve seyyan*" idi. Fakat yabancı sefirlerin 'hukukun genişletilmesi' hususundaki ihtarları, gayrimüslimlerin kabiliyet ve liyakat derecelerine göre devlet rütbesi/memuriyeti alabilmelerine, mali ve mülki hizmetlerde istihdam edilebilmelerine müteveccihti. Meclise göre reayanın "*hukuk-ı zâtiyeleri*" şeriat muktezasınca layıkıyla verilmişti. Onların raiyyette bulunmaları hukuklarının icrasına mâni olmadığı gibi kendileri her türlü emniyet ve adalete mazhardılar. Yeni yetişen neslin asır ve zaman icabı yeni haklar talep etmesi meselesine gelince, reayanın bazı devlet hizmetlerinde -kendi kavimlerine hükmedecek şeylerde- istihdam olunmaları ve "*Müslümana takaddüm edememek*" üzere itibar almalarında şeran bir beis yoktu. Fakat gayrimüslimlerin Müslümanlara velayet ve "*emr ü nehy*" etmeleri caiz değildi. Osmanlı'da asıl madde olan "*ehl-i İslâmın şerafeti*"ni koruyarak can, mal ve ırz hususlarında hukuk ifa etmede eşitlik/müsavatî zâten meri idi. Tahkir meselesine gelince

bazı muamelelerin yapılmaması ve yazışmalarda ezaya/incinmeye sebep olan tabirlerin kullanılmaması da gayet mümkün görülmüştü.

16 S 1265 (11 Ocak 1849) tarihli görüşmede de gayrimüslimlerin askerliğe alınmalarına dair talepler görüşülmüştü. Meclis görüşmelerinde, reayanın haricî bir gaile vukuunda veya memleket dahilinde gayrimüslim eşkıya zuhur etmesi hâlinde silahlı olarak sevk edilmeleri caiz ise de Müslümanlar arasında silah tutarak kullanılmalarının caiz olmadığı ifade edilmişti.[501] Zâten reayanın kendisi asker olmaya razı değil aksine hallerinden memnundular. Fakat askerlik hizmetinde Müslümanların zahmetini hafifletmek için şer'î mahzuru olmayan mızıkacılık, lağımcılık gibi istihkamat görevlerinde kullanılmalarında bir mahzur yoktu hatta istihdamları gerekliydi. İçlerinden kabiliyetli olanlara -kendi aralarında- onbaşı ve çavuşluk gibi küçük rütbeler verilmesi de reayanın memnuniyetini sağlayabilirdi. Şayet mülki bir mahzuru yoksa bu husus hayata geçirilebilirdi. Cizye meselesinin ise şer'î bir husus olması hasebiyle kaldırılamayacağını tekraren dile getiren eden meclis, askerlik mesleğinde bulunanlardan cizye alınmasının yakışık almayacağını ifade ederek, istihdam edildikleri müddetçe alakalı şahıslardan cizye alınmamasının münasip (caiz) olduğu kararına varmıştı.[502]

---

[501] Söz konusu hususta Osmanlı siyâsî aklı pek de gönüllü olmayıp maslahatçı davranıyordu. Reşid Paşa'nın hususî bir sohbette Canning'e, - meclis görüşmesinin üzerinden bir sene geçmesine rağmen -Padişahın, Hristiyanların askere alınması meselesine pek de sıcak bakmadığını ifade etmesi bunun tipik tezahürüydü bkz. PP/GC/CA/200, S. Canning'ten Palmerston'a, 5 Şubat 1850. Canning'in Palmerston'a, zikredilen hususlardaki taleplerinin biteviye geçiştirilmesinden bizar olarak, bir süre daha aynı hâl devam ederse "*Reşid Paşa'yı Babıali'ye getirmek için elimden geleni yapacağım*" demesine dair bkz. PP/GC/CA/225, S. Canning'ten Palmerston'a, 5 Kasım 1850. Canning'e göre Reşid Paşa olmaksızın reformlar gerçekleştirilemeyecektir bkz. PP/GC/CA/224, S. Canning'ten Palmerston'a, 5 Ekim 1850. Canning'e göre şimdiye kadar yapılan reformlar yalnızca sultanı pohpohlamaya ve Hristiyan âlemiyle alay etmeye hizmet etmişti bkz. PP/GC/CA/220, S. Canning'ten Palmerston'a, 5 Ağustos 1850. Canning, sultanın maslahatçı ve çekingen hâline ek olarak Reşid Paşa'nın da ilgisiz ve korkak tavırları olduğunu kaydetmektedir. Ona göre eğer Reşid Paşa söz konusu korkaklık ile sultanın maslahatçı davranmasına biraz daha izin verirse, "*Avrupa çizgisindeki reform ve iyileştirmeler*" asla gerçekleşmeyecekti bkz. PP/GC/CA/218, S. Canning'ten Palmerston'a, 19 Temmuz 1850. Canning'e göre Reşid Paşa'nın şöhreti, para/mal kazanma cazibesinden dolayı cafcaflı binalar ve ihtişamlı yatırımlar altında eriyip gidiyordu. Canning bu zayıflıkları hem paşanın kendi hesabına hem de "*büyük siyâsî çıkarlara*" nazaran acıyla izliyordu. Fakat, her şeye rağmen Reşid Paşa kadar iyi olan bir diğer Türk bürokratını nerede bulabileceğini bilmeyen Canning, tanımadığı kişilere tevessül etmektense paşadan en iyi şekilde yararlanmayı düşünmekteydi bkz. PP/GC/CA/228, S. Canning'ten Palmerston'a, 3 Ocak 1851.

[502] Meclis-i Muvakkat tarafından hazırlanan ve on bir kişinin mührü bulunan mazbata için bkz. BOA, İ.DH, 213/12447 – 2, 21 CA 1265 (14 Nisan 1849). Neredeyse bir sene sonra söz konusu meclis-i muvakkatta bulunanların katılımıyla oluşturulan bir meclis-i mahsusta söz konusu hususlar daha geniş bir katılımla müzakere edilmiş ve aynı minvalde bir mazbata kaleme alınmıştı. Her iki mazbatadan da anlaşılacağı üzere Gülhane Hattı'nda işbu talep edilen hususlar yoktur; Osmanlı'da gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerine şehadetleri ve sair zikredilen eşitlik talepleri uygulanmamaktadır. Yabancı devletlerin bu hususta baskı yapmaları da bundan dolayıdır. Islahat Fermanı'nın meşruiyeti için Gülhane Hattı'nı bağlamsızlaştıran hatta adeta Islahat Fermanı ile aynileştiren Âli ve Fuad Paşa'nın 5 C 1266 (18 Nisan 1850) tarihli meclis-i mahsus mazbatasının altındaki yirmi mühür sahibinin içinde yer almaları da tarihin bir cilvesi olsa gerektir. Mühürler; Mustafa Reşid, es-Seyyid Ahmed Arif, Rauf, es-Seyyid Mehmed Ali, Ahmed Fethi, Süleyman, Arif, es-Seyyid Mehmed Emin Âli, Namım Rıfat ez(?) Mehmed yafet, İsmail, Abdülhak, Mehmed Esad, Mehmed Arif, Mehmed Rüşdü, Mehmed Fuad, Ali (?) Şefik, Mahmud Nedim, Tevfik. Sultan Abdülmecid söz konusu mazbatanın üzerine 12 C 1266 (25 Nisan 1850) tarihinde şu hattı yazacaktı; "*İşbu mazbata ile fetva-yı şerife ve diğer mazbata mealleri malumumuz olmuştur. Mademki hususat-ı muharrerenin [cizyenin an-cemaatin toplanmasının] mesail-i şer'iyyesi hakkında her türlü tetkikat icra olunarak cevaz-ı şer'î gösterilmiş ve cizyeye dair fetva-yı şerife verilmiş olduğuna ve mülkçe icab-ı hakiki bahsinde dahi ulema ve vükela beyninde ittifak hasıl olmuş idüğüne binaen ber-vech-i istizan icra-yı iktizalarına ibtidar olunsun*"

Gülhane Hattı'na dair mevcut literatürdeki çarpık bakış açısını çatırdatan bu kayıtlar Tanzimat-ı Hayriye'ye atfedilen pek çok iddiayı boşa çıkaracak keyfiyettedir. Bu hususta verilebilecek çarpıcı bir diğer örnek de Sırbistan'ın idaresi için oluşturulan kanunnamedir. Söz konusu kanunname Gülhane Hattı'ndan evvel kaleme alınmış olup muhtevası itibariyle Tanzimat-ı Hayriye'nin ruhu mesabesinde olan mühim hususların neredeyse tamamını içermektedir.[503] Dolayısıyla Tanzimat-ı Hayriye'nin Gülhane

bkz. İ.DH, 213/12447 – 3. Cizye ile alakalı fetva için bkz. İ.DH, 213/12447 – 1. Ayrıca Gülhane Hattı sonrası cizyenin an-cemaatin toplanması kararı ile alakalı bkz. HAT, 1631/15; *Takvîm-i Vekayi*, defa 191, 17 ZA 1255 (22 Ocak 1840), s. 2. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası Esad Efendi'nin kaleme aldığı cizye düzenlemesine dair sual-cevap tarzı meşruiyet yazısı için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, defa 192, 26 ZA 1255 (31 Ocak 1840), s. 3-4; Ayrıca bkz. İ.DH, 6/263. An-cemaatin tahsil usulünün kaldırılma sebeplerini ve cizye tahsilinde yaşanılan problemleri muhtevi mazbata ve vesaik için bkz. HAT, 1636/2 – 6, 9, 14. Hristiyanların askere alınmaları ve cizyenin -namının/ismininkaldırışı ile alakalı detaylar için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 35-66; Mehmet Yıldız, "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7(2002), s. 75-114. Cizyenin ilgası ile alakalı alternatif değerlendirmeler için bkz. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, trc. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

503 Sırbistan'a verilecek imtiyazları tanzim eden idare-i dahiliye kanunnamesinin muhtevasında yer alan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu önceleyen ifadeler Tanzimat-ı Hayriye pratiğinin en net tezahürü idi; "*...memleketin idâresi lâzimesi için* ***mesârif-i seneviyenin tahminine*** *ve işbu mesârifât-ı lâzimenin istîfâsına medâr olacak ve enseb görülecek sûretle tarh ve tahsîli tarîklerinin mütalaasına ve zabt u rabt-ı memlekete lâzım olan neferât-ı müstahfazanın miktarını ve maaşlarını ve üslûb-ı rüyet-i hizmetlerini mübeyyin bir nizâmın müzâkeresine mevkûf ve münhasır olup...*", "*...azâ-yı Meclis-i Şûrâ'nın nezd-i Devlet-i Aliyyemde* ***bir gûne cürm ü kabahatleri ve kanun u kâide-i memlekete muhâlif hareketleri mütebeyyin olmadıkça bilâ-mûcib azl ü tebdil olunmamak****...*", "*...ve Sırp Memleketinin sâye-i adalet-vâye-i saltanat-ı seniyyemde mustazıll olan reayasının* ***muhâfaza-i nefs ve mal ve ırz ve rütbeleri matlûb-ı kat'i-yi şâhâne*** *ve hiç[bir] ferdin hukuk-ı beldesinden bilâ-muhâkeme mahrûmiyeti veyahut tekdîr ve rencîşi hilâf-ı rızâ-yı padişâhânem olduğuna mebni* ***herkesin hak ve berâeti veyahut cürm ü töhmeti bi't-terâfu ispat olunarak âna göre kanûnen avâm ve havâssın ihkak-ı hukûku****...*", "*...****hiçbir ukûbet ve cezâ gerek cismen ve gerek mâlen yani cerîme merâsim-i kanûniye üzere bir mahkemede bi'l-murâfaa hükm olunmadıkça hiçbir Sırplı kısas ve siyâset kılınmamak*** *ve hukûk davaları ve ticaret münâzaaları ve töhmet ve cünhaların teftiş ve murâfaası ve nihâyet hükmü kanûnen erbâb-ı muhâkemât-ı mevzûaya ait ve muhavvel olmak ve* ***hiçbir takdirde müsadere kaziyesi câiz görülmemek ve müttehemin cünhası için evlâd ve akrabası mesul ve muâteb olmamak****...*", "*...ve hiçbir mahkeme uzvu vâcibât-ı mefrûzasından inhirâf eylemiş olduğu* ***kanûnen bi'l-muhâkeme sâbit olmadıkça azl olunmamak ve erbâb-ı seyf ü kalemden olan rütbedâr müstahdemlerden veyahut ruhban tâifesinden birinin ba'de'l-muhâkeme kanûnen töhmeti alenen sâbit olup tedibi lâzım gelir ise bu makûlelerin tedipleri ecsâm ve vücutları üzerine imâl olunmayıp belki tazîr ve habs ve ıskat-ı rütbe ve nakl-i bi'l-mekân sûretiyle icrâ olunmak*** *ve sâlifü'z-zikr muhâkemât-ı selâseye erbâb-ı seyf ü kalem olan müstahdemîn-i emâretten küçük ve büyük hiç kimesne müdâhale edemeyip fakat mehâkimin ahkâmını icrâya mezûn olmak ve Sırp milletinin* ***emr-i ticâreti serbest olup her bir Sırplı icrâ-yı ticârete mezûn bulunmak ve serbestiyet-i ticârete hiçbir inhisârın vukûu tecvîz olunmamak****...*", "*...her bir Sırplı kavânîn-i memlekete tevfîkan* ***emlâk ve eşyâ-yı mahsûsasına dilediği vech üzere mutasarrıf olarak bey' ve itâ ve vasiyete fâil-i muhtâr olmak*** *ve bu istihkaktan mehâkim-i mevzûa-yı memleketten birinin inzimâm-ı re'y ve hükm-i kanûnisi olmadıkça mahrûm olmamak...*", "*...ve her bir* ***angarya Sırplı memleketinde memnû olup*** *ve bir Sırplıya angarya teklifi câiz olmamak...*", "*...memleket hizmetlerinde müstahdem olan cümle hademeye tarafından azâ-yı Meclis-i Şûrâ-yı Memleket ile bi'l-ittifak* ***bir maaş-ı mukarrer ve senevî tahsis ve tayin kılınmak****...*", "*...Sırp milletine* ***serbestiyet-i kâmile*** *ibzâl olunup...*", "*...Sırp içinde sipâhilik ve tımar ve zeâmet iptal olunmuş olmağla bu misillü âdât-ı kadime teceddüt etmemek ve her bir Sırplı* ***küçük ve büyük edâ-yı teklif ve vergiye tâbi olmak ve umûr-ı hidemât-ı memlekette müstahdem olan rütbeli Sırplılar mutasarrıf oldukları emlâk ve arazilerine nispetle hisse-i münâsibelerini edâ eyleyip*** *ancak ruhban tâifesi tekliften müstesnâ bulunmak...*", "*...****hiçbir Sırplı ale'l-ıtlâk bilâ-istisnâ mahkemelerde ihzâr ile terâfu olunmadıkça gerek hafî ve gerek celî takib ve tekdîr olunmamak****...*", "*...memleket-i şâhânemin dâhilen ve haricen muhâfaza ve mamûriyeti ve ahâlisinin asâyiş-i hâl ve ferâğ-ı bâlleri esbâbının istihsâline tarafından bezl-i makderet ve* ***herkesin hâl ve nâmûsuna ve hizmet ve rütbesine riayet*** *ve bâlâda beyan olunan kuyûd ve şurût-ı kanûniyenin ale'd-devam kâmilen meriyyü'l-icrâ olmasına...*" bkz. BOA, HAT, 1122/44928, Evâsıt-ı L 1254 (27 Aralık 1838 – 6 Ocak 1839). Tarih bulunan hâlleri için bkz. AE.SMHD.II, 25/1568; Y.EE, 41/144. Söz konusu kanunnameye dair teferruatlı bir makale için bkz. Ahyan Ceylan, "Sırbistan'ın İdare-i Dâhiliyesine Dâir Kanunnâme: 1838 Türk Anayasası (Turski Ustav)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 28(2019), s. 5-53.

Hattı'ndan evvelki kanun ve nizâmlarda farklı farklı tezahür ettiği ve daha sonraki taknin/kanunlaştırma faaliyetine de damgasını vurduğu ifade edilebilir.

Devletin giriştiği tanzim pratiğinin en mühim veçhesini oluşturan husus şüphesiz kanunlaştırma faaliyetidir. Gerek dahilî problemler ve gerek haricî tazyikler sarkacında Osmanlı siyâsî aklının giriştiği yeni kanunlaştırma ameliyesi, tıpkı Tanzimat hakkındaki umumî kanaatler gibi batılılaşma ve sekülerleşme derekesinde tahlil ve tespitlerle irdelenmiştir. Hâlbuki var olan kanunlaştırma faaliyetlerinin derinlemesine bir incelemesi ve muhayyel Tanzimat diskurundaki alışılmış kabullerin sorgulaması yapıldığında meselenin alternatif yorumlara da kapı araladığı görülecek ve ancak söz konusu alternatif yorumlar sayesinde Tanzimat'ı *yerli yerine* oturtmak mümkün olacaktır.

Bu bağlamda denilebilir ki Tanzimat sonrası Osmanlı -devletin dinî referans ve kaidelerden arındırılması manasında- bir laikleşme değil aksine *anti-laikleşme* yani dinîleşme vetiresi yaşamıştır. Ulemanın 1839 sonrası kazandığı mevki ve İslâmî referansların/bağlamın hukuk eğitiminde edindiği yerin artışı bunun mühim bir veçhesini teşkil eder. Ayrıca 1840 ve 1851 kanunnamelerinde ulemanın hatırı sayılır yardımı ve siyâsete kadimde hiç olmadığı kadar katılmasıyla birlikte Osmanlı ilmiye ricali hukuk, tanrı, toplum ve bireyi korumak yerine gittikçe dini potasında eriten *devleti* muhafaza etmeye dönük bir refleks kazanmaya başlanmıştı. Söz konusu eğilim, can, mal, ırz ve namusun korunmasına dönük müktesep haklar temelinde bir diskura dayanmakla birlikte esasında devlete karşı sorumluluklarla alt yapısı ve muhtevası inşa edilen Tanzimat'ın, -ulemanın hatırı sayılır desteğiyle- suçtan çok suçluya, toplumsal/sınıfsal özgürlüklerden çok *siyâsî adalete* yani devlet ve bürokrasinin mevkiinin korunmasına matuftu. Bu vetirede hukuk dilinde *suç* gittikçe *günah* hâlini almaya başlamış ve ahlakî bir vâkıa olmaktan çıkarak siyâsîleşmişti. Yapılan hukukî tanzim faaliyetleriyle toplumsal statüleri yönetici/devlet kadrolarından sürekli farklı tutulan yeni *vatandaş* ise, kadim Osmanlı reayasına nazaran halife/sultanın hükumetine karşı belli dinî ve dünyevî ödevleri olan bir sınıfa karşılık gelecek şekilde yeniden inşa edilmişti. Bu yeni teba/reaya/vatandaş algısı, kadimdeki nostaljik/somut atıfların soyutlaştırılarak devlete karşı dinî/şer'î farklılıklar ve örfî vazifelerle şekillendirilmiş yeni nizâmın *kul*larını tasvir ve temsil ediyordu. Fertler belki geçmişteki gibi gayrimeşru hikmet-i hükümet pratiğiyle varlıklarından olan kullar değillerdi lakin artık meşru hikmet-i hükümetle (gayrimeşru hikmet-i hükümet pratiklerinin hukuk sınırlarına çekilmesi manasında *Tanzimat* ile) daha tehlikeli ve nizâmî

bir denetime/disipline[504] tabi olacaklardı. Devlet-i Aliyye'nin vatandaşları artık kendine muti geniş bir insan yekûnunu tanımlamak kastıyla inşa edilmiş normatif bir düzenin yani Tanzimat'ın kullarıydı![505]

[504] Tanzimat-ı Hayriye'nin disiplin anlayışının temeliyle yeni kurulan askerî modelin karakteristiği arasındaki muvafakat için bkz. Ulrich Bröckling, *Disiplin, Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, trc. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

[505] Ruth A. Miller, *Fıkıhtan Faşizme*, türlü yerler; Ayrıca ulemanın Tanzimat pratiğindeki esaslı mevkiini tebarüz ettiren bir makale için bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmed Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 31-69.

SONUÇ

Osmanlı'nın son iki yüzyıllık tarihi biteviye "modernleşme", "batılılaşma", "sekülerleşme", gelenekten kopuş ve mümasili değer yüklü mefhumlar ile tahlile tabi tutulmuştur. İndî, sathî, ideolojik, pejoratif ve modern reflekslerin kıskacında kalan söz konusu tarihî vetire, Türk tarihî bilincinin en esaslı yarıklarından/yaralarından birine karşılık gelir; yani Tanzimat-ı Hayriye ya geleneğin boyunduruğundan kurtulmayı temsilen müstakbel cumhuriyetin hazırlayıcısı bir tarihî sıçrayışı/aydınlanmayı, ya da şaşalı maziden inhirafın başladığı bir tagayyürü ifade eder. Kâh nurdan zulmete, kâh zulmetten nura, olabildiğince farklı tarihî ve insanî bağlamlara oturtulan işbu vetirenin müşahhas olarak neliğinin/mahiyetinin dahi bugüne değin müşterek bir bilgi yekûnu hâline gelememesi bu yüzden hiç de şaşırtıcı değildir. Kâhir ekseriyetiyle söz konusu tavır ve tarzda olan mevcut literatürle Osmanlı'daki değişim ve dönüşüm bahislerinde tutarlı bir değerlendirme yapabilmenin zorluğu da bundan kaynaklanmaktadır. Eski-yeni, kadim-cedid, doğu-batı, muhafazakâr-liberal ve sair dikotomik kavramlara irca edilerek inşa edilen muhayyel Tanzimat diskurunun bütün çelişki ve tutarsızlıklarıyla kendi kendisini yapısöküme uğrattığı da yadsınamaz bir vâkıadır. Tam da bu sebeple Tanzimat-ı Hayriye kendisini çevreleyen işbu ikilikler cümbüşünden azade olarak yeni bir teorik yaklaşımla ele alınmayı hak etmektedir.

Osmanlıların anlam ve değer dünyalarının deşifresi olarak ifade edilebilecek Kanun-ı Kadim, teorik tarafıyla kadim medeniyet miraslarının müşterek hamulesine dayanmakla birlikte icab-ı hâle/maslahata göre fiile geçirilen pratikleri de muhtevidir. Burada vurgulanması gereken husus onun pratik tarafının tarih-üstü, aşkın bir mana taşımadığı, belli bir zamanla mukayyet olduğu ve pek çok tarihî ilişkinin bir ürünü olduğudur. Kanun-ı Kadim, *tarihsel a priori* olarak Osmanlı *episteme*sini düzenleyen bir kavramdır. Bu, söz konusu kavramın yalnızca bir takım iktisadî, askerî, teşrifatî, bürokratik vb. tarihî pratiklere inhisar edilemeyecek bir felsefî zemine istinat ettiğini de göstermektedir. Osmanlılar Tanzimat-ı Hayriye'ye değin, Kanun-ı Kadim'in pratik veçhesi olarak yerleşmiş olan denenmiş iyiler bütününü *devletin âli menfaatleri* uğruna değiştirmekten hazer etmemişlerdir. Fakat pratiklerde yaşanan bu değişim, Kanun-ı Kadim'in teorik veçhesini oluşturan; daire-i adliye, nizâm-ı âlem ve mümasili anlayışların/kodların değiştiği/dönüştüğü anlamına da gelmemektedir. Islahatname, siyâsetname ve türevi eserlere atf-ı nazar edildiğinde söz konusu kadîm epistemenin/paradigmanın mevkiini hâlen muhafaza ettiği görülecektir. Hususen 18. asrın başlarından bilitibar 1839'a değin geçen vetirede siyâsî akıl kadim değerler

manzumesini *cedid* uygulamalar ile pratize etme yönünde bir eğilim içerisine girmiş ve bu eğilim *status quo*dan nemalanan kesimlerin muhalefeti ile karşılaşmıştır. Tanzimat'a giden vetire, *kadim*in *cedid* pratiklerle yeniden inşa edilmesi yolunda iktidar ve muhalefetin giriştikleri rant ve kudret hesaplaşmasına sahne olmuştur. Bu vetirede, farklı içtimâî tabanlara mensup olan muktedir ve muhalif hizipler arasında vuku bulan hesaplaşma, III. Selim ve IV. Mustafa'nın katli ile neticelenmiş ve siyâsî akıl erkan-ı erbaayı (ilmiye, seyfiye, kalemiye, ehl-i ticaret) yeniden tanzim etmeye başlamıştır. Söz konusu zaman diliminde devlet tarafından muhalif ayan gruplarının güçleri kırılmış ve 1826'da yeniçeri ocağı ile Bektaşi tarikatı *siyâsî bir darbe*yle ilga edilmiştir. Bu vaka sadece bir askeri grubun tasfiyesi olmayıp devrin çok yönlü iktidar/hizip ittifaklarının askerî kanadının diskalifiye edilerek, geride *yalnız* kalan tarafların çeşitli siyâsî pratiklerle devletleştirilmesini/ıslahını mümkün kılmıştır ve fakat Halet Efendi ve Hüsrev Paşa gibi devletin kılcallarına sirayet eden bürokrat/asker unsurların vesayeti ayan/yeniçeri denkleminden farklılaşan bir itaat problemini de ortaya çıkarmıştır:

Ocaktan kurtularak *serbestiyet*ini eline alan II. Mahmud için tehlike henüz tam manasıyla geçmiş değildi; kan ile kazanılmış bir zaferi, benzer şekilde kaybetme ihtimali de varitti. Bu da her kesim için bir tereddüt hâlini câri kılıyordu. Bir diğer kurumsal unsur olarak ilmiyenin de bu tereddütten payını almayacağı pek tabii düşünülemezdi. İlmiye, askeriye ve kalemiye denkleminin, ocağ-ı amirenin ocağ-ı mülga hâline gelmesi ile yeniden formüle edilişi bu bağlamda netleşmekte ve anlam kazanmaktadır. Tekkelere karşı uygulanan politikanın Bektaşilik özelindeki tezahürü, ulemanın sabit gelir kapısı olan vakıfların devletleşmesi ile birleşince geriye kalan tek unsur olan kalemiyenin sıkı bir itaat altına alınması başlıca bir ihtiyaç hâline gelmiştir. Yeni denklemde merkezî güç sultanındır. Geri kalanlar ise kendi aralarında *eşittir*. İlganın hemen akabinde bizzât sultan tarafından herkesin *devlet maslahatı* için ittifak ile hep bir elden çalışması ve meşveret meclislerinde müşavere edilmesi istenmiş olması da bunun güzel bir göstergesi olsa gerektir.

Tanzimat'ın hükümdarın merkezî otorite olarak yeniden inşasını teorik açıdan ihtiva ediyor oluşu, bunun tezahürü olan söz konusu pratiklerden çıkarsanabilir ve bu vâkıa Kanun-ı Kadim'in teorik boyutu ile doğrudan irtibatlıdır. *Değişen* ise yalnızca pratiklerdir. Askeri ve bürokratik kurumların *eski* deneyimler ile değil yeni pratikler ile oluşturuluyor olması, bu pratiklerin teorik boyutunu da yeni yapmaz. Atik olan mazide bir yerde kalmıştır ve fakat kadim olan hâlen berdevam olandır.

Ocağın ilgası ve iktidarın tekrar ele geçirilmesi ile birlikte rant ve kudret temerküzü probleminin önündeki maniaları aşan devlet için sırada *de facto pratikler yekûnu* (hikmet-i hükümet) olarak tarif edilebilecek gayr-ı hukukî yaklaşımlardan arınmak ve hizmet-nimet sarmalını yeniden tesis etmek vardı.

II. Mahmud'un giriştiği Tanzimat'ın en az askerî tarafı kadar iktisadî ve hukukî veçhesi de ehemmiyet arz etmekteydi. Tanzimat-ı Hayriye, II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında siyâsî aklın uzun istişareleri neticesi ortaya çıkmış bulunan, kudretin merkezde (hususen padişahta) temerküz ettiği, normatif hukukî ilkelerin tekraren teyit edildiği, ağırlıklı olarak vergi iyileştirmesi, usulsüzlüklerin/hikmet-i hükümet pratiklerinin lağvı ve askerlik meselesine değinilen bir projedir. Bu proje II. Mahmud tarafından pilot bölgelerde uygulamaya konulmuş ve fakat umumî icrası, gereken tahrir/sayım bitirilemediği için tehir edilmiştir. II. Mahmud'un vefatı ile birlikte -henüz tam dizginlenememiş olan- kalemiye/bürokrasi sınıfı, zuhura gelen kudret boşluğundan faydalanmasını bilmiş ve seyfiyenin gücünü oldukça kaybettiği bu hengamede II. Mahmud'dan miras kalan Tanzimat-ı Hayriye, onun "kudreti zâtında temerküz ettirme" gayesi hariç uygulamaya konulmuştur. Bu vetirede rant ve kudret, müşahhas bir sultandan mücerret bir hükümete/kalemiyeye doğru kaymış ve siyâsî akıl Tanzimat'ı kendi ikballeri uğruna desteklemiş ve/veya muhalefet etmiştir.

Tanzimat-ı Hayriye, can, mal, ırz ve namus gibi İslâm hukuku tarafından da muhafaza edilen hususların emniyet altında olduğunu, müsadere, rüşvet, siyaseten katl ve mümasili usulsüzce uygulanan pratiklerin kaldırıldığını, hakkaniyetli bir vergi sisteminin getirileceğini ve askerlik süresinin belirleneceğini ifade etmekle birlikte kanunlaştırma faaliyetlerinin başlayacağını da salık veren, daire-i adliyenin 19. asrın ilk yarısındaki *vakt ü hâle* göre şerhi mesabesinde olan bir projedir. Zikredilen bütün veçheleri ile Tanzimat-ı Hayriye, II. Mahmud devri Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâ-yı Askerîye/Babıali'de temelleri atılarak tasarlanan hatta hayata geçirilen bir pratiktir.

II. Mahmud devri Tanzimat'ın fiilî ve nazarî olarak temellerinin atıldığı zaman dilimidir. Tanzimat-ı Hayriye'nin temel referans metni olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun atıfları da Kanun-ı Kadim'in teorik veçhesini şematize eden daire-i adliye izanına dayanır;

Gülhane Hattı'nda *mevadd-ı esasiye* olarak zikredilen can, mal, ırz ve namus emniyeti, daire-i adliyedeki *reaya* ve *mal*a karşılık gelir ki halk söz konusu hususlarda muhafaza edilmez ve mal olmazsa silsile temelden bozulacaktır. Fakat yapılan atıflar

esasında devlete dönüktür; dikkat edilirse can, mal, vergi ve askerlik hususunda Gülhane Hattı'nda yapılan açıklamalardaki vurgu oldukça devlet merkezlidir;

> "***bu dahi devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu*** *...* ***işi ve gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hıdmetden ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir*** *...* ***herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imâr-ı mülke bakamayıp*** *...* ***kendisinde gün be gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp… muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlînin farîza-i zimmeti ise de*** *..."* (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, EK V)

Gülhane Hattı'nın söz konusu devlet merkezli atıfları tesadüfî değildir; metnin temel referansı daire-i adliye ile şekillenmiştir;

> "*kavânîn-i şer'iyye [şeriata muvafık kanunlar – şer ve kanun] tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzıhâttan bulunmuş olup…*", "*bir* ***devlet muhâfaza-i memâliki için*** *elbette* ***asker ve leşkere*** *ve sâir* ***mesârif-i mukteziyeye muhtâç*** *olarak* ***bu ise akçe ile idâre*** *olunacağına ve* ***akçe dahi tebaanın vergisiyle*** *hâsıl olacağına binâen*", "*imâr-ı memâlik ve enhâ ve terfîh-i ahâlî ve berâyâ*" (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, EK V)

Metnin anlam örüntüsü ve meşruiyet zemini çok açık bir şekilde daire-i adliyenin yeniden inşa edilmesi ile oluşturulmuştur. Esasında gayrimeşru pratikler yekûnu olan hikmet-i hükümetin, Osmanlı siyâsî meşruiyetini zedeleyen gayr-i şer'î unsurlarının budanması ve hukuk/şeriat sınırları dahilinde yeniden bir meşruiyet teessüsü için daire-i adliye üzerinden inşa edilen Tanzimat-ı Hayriye ile 19. asır konjonktüründe Kanun-ı Kadim yeniden inşa edilmiştir; "*kavânîn-i şer'iyye mücerret dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz olunacak*". Böylelikle meşruiyetin zedelenmesine sebep olan ve artık *eskimiş* olduğu varsayılan birtakım pratikler (vergi, müsadere, ceza ve muhakeme usulleri) kaldırılarak yenilenmişlerdir; "*usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağından*".

18. asırda yeşeren *beka-yı devlet* kaygısı ile başlayan netameler III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud devrinde siyâsî *buhran*a evirilmiş ve iktidar tam manasıyla kristalize olmuştur. Söz konusu siyâsî buhranın yol açtığı en mühim husus ise meşruiyet problemidir. Harici ve dahili olarak devletin bütünlüğünü tehdit eden gailelerin bu vetirede yoğunlaşmaları da tesadüfi değildir. Osmanlı siyâsî aklı bu vetirede hem fiilî problemlerinin izalesine gayret etmiş hem de baş gösteren meşruiyet bunalımını çözmeye çalışmıştır. Bu çözüm ise şüphesiz ki siyâsî aklın ittifakıyla oluşturulan Tanzimat-ı Hayriye'de ete kemiğe bürünmüştür. Kudret tekeline sahip olan saltanat ve şeriği olan erkân-ı erbaa, iktidar ve muhalefetiyle birlikte yeniden oluşturulan/tazelenen *meşruiyet* ile hem kendilerinin hem de siyâsî ikballerinin mevcudiyet sebeplerini (*raison d'êtres*)

muhafaza altına almışlar ve devlet gemisinin neredeyse bütün problemli parçalarını yenileyerek, *dönüşmeden değişebilmeyi* başarmışlardır.

Tanzimat'ın mevzu edilmesinde en ehemmiyetli hususlardan biri de alakalı tarihyazımıdır. Tanzimat'ın II. Mahmud devri hazırlanması hususunda sessiz kalan tarihyazımındaki Sultan Abdülmecid ve Tanzimat'ın banisi olarak görülen Reşid Paşa'nın esas mevkii ise hakikatte siyâsî aklın paydaşlarından biri olmaktan öteye geçer mahiyette değildir. Tanzimat-ı Hayriye ne bir sultana/bürokrata inhisar edilebilecek kadar basit bir projedir ne de siyâsî akıldan azade kılınabilecek kadar cılız bir pratik. Tanzimat-ı Hayriye'yi söz konusu dar kalıplara sığdırma çabasının ardında şüphesiz ki yakınçağ Türk tarihyazımının problemleri yatar.

Söz konusu tarihyazımı Tanzimat'ı birkaç aydın padişah ve/veya aydın-modern bürokrata hamlederek, Osmanlı tarihini cumhuriyeti doğuracak bir tarih kuluçkası olarak görür. Bu çarpık bakış açısına göre Osmanlı sekülerleşmesi, batılılaşması ve buna mümasil episteme dönüşümlerinin atası Mustafa Reşid Paşa, hazırlayıcıları ise nispeten III Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid'dir. Söz konusu tarihyazımındaki ana eğilimin hususiyeti muhayyel ve musavver bir Tanzimat inşasını mümkün kılacak evsafta olmasıdır. Bu temayüle göre Tanzimat, kendini yazan ve tüketen tarihçiler için her kapıyı açan anahtar mesabesindedir. O, prestij sağlamak ve illüzyonun büyüsüyle okurunu/dinleyicisini hayrete düşürmek gayesindeki tarihçinin "abrakadabra" yerine kullandığı 'sözcük'tür. İçinde her şeyi eriten anlamlar magması hâline gelmiş Tanzimat, kendi his ve tavrını ifade etmek isteyen münşilerin/tarihçilerin kaynağı mesabesindedir. Öyle ateşin bir magmadır ki bu, kültürden sanata, müzikten resme, edebiyattan siyâsete, her şeyi ama her şeyi barındırır. Volkanın patlama anı ise, münşinin/tarihçinin 'Tanzimat'tan beri/bu yana' şeklindeki klasikleşmiş referansıyla vuku bulur. O, bütün kötülük ve iyiliklere referans olabilmekle tarihsizleştirilmiş ve nihayetinde 'tarih-dışı'na atılmıştır. Bundan dolayıdır ki Tanzimat'a yüklenen atıflar oldukça mistik ve irrasyonel bir edadadır. Kendine müteveccih işareti takip ettiğinizde mücessem ve müşahhas bir Tanzimat nesnesi görünmemesinin de esas sebebi budur. Tanzimat hakkında inşa edilen diskurun başlamasıyla var olan mana havzası ve muhayyel tasavvur yekûnu, cümlenin bitişiyle buharlaşır, bir anda kayboluverir. Bir takım öğrenilmiş ve sabit hakikatler ile yola çıkan her kişi için câri olan temel hususlardan biri odur ki, Gülhane Hattı ve Tanzimat devri şeklinde ifade edilen tarih, zaman, mekân ve nesneler yapay ve sündürülmüş bir maziye karşılık gelir. 'Geçmiş' adeta silikleşmiş ve saklanmıştır. Onun yerini alan yahut başka bir deyişle bugüne dek inşa edilen/varsayılan hakikatler ise

bulmak istenilenlerden başkası değildir. Muhayyel Tanzimat, Türk tarihyazımını inşa eden *yaralı* bilinçlerin/zihinlerin *yarık* ve boşluklarını doldurduğu jokerdir.

Öyle ya dairenin üst tarafında asla uzlaşmayan ve birbirinden ayrı varlıklarıyla sırt sırta olan 'kadim' ile 'cedid', tam bir dairevî hareket neticesinde yüz yüze gelir. Sanki saydamlaşarak birbirlerinin içinden geçercesine yer değiştirirler. Geçmiş, geçip gitmeden, gelecek de henüz gelip geçmeden silikleşerek 'şimdi'nin zamansallığında eriyerek kayboluverirler. Ân, bir türlü bitmek bilmeyen geçmiş ve geçmeyen geleceğin itibarîliğiyle tarihselliğin tezahürüdür. Ezel ve ebed potasında kayganlaşan, kayganlaştıkça kendi kapsamı müphemleşen tarihin rasyonalize edilmesi demek, tarihçinin o kaygan çamura şekil vererek, hakikatini/manasını üflemesidir. Öyleyse tarihçi, zamana hükmetmek ve anlamsızın bataklığındaki 'yok'luktan kendi 'varlığını' çıkartmak isteyen bir rab edasındadır. Ol, dediğinde tarih yani *her şey* olur ve biter.

Tanzimat da şüphesiz tarihin işbu tasvirinde ifadesini bulan kaygan çamurlar içerisinde en fazla şekilden şekle sokulan kavramdır. Sonraki nesillerin sığındığı, mahfuziyetine kaçılan muhayyel bir mağaradır Tanzimat. Mağaradakiler kimi zaman muhafazakâr, kimi zaman da seküler reflekslerle hareket eder. Bazıları *tarih*e batı figürlerini kazırken, bazıları da şaşalı bir geçmişe duyduğu hasreti akıtır. Bütün seyyaliyeti ve kullanışlılığıyla, girdiği her kabın şeklini alan bir şeydir Tanzimat. Öylesine muğlak bir tasavvur ve temsil yekûnudur ki hem Osmanlı'nın dağılması ve çöküşünün deşifresidir hem de ittihadın, aydınlanmanın, terakkinin ve inkılabın emaresi. O, ahlaki çöküntünün, medeniyet kaybının, ruh ve maneviyat sarsıntısının izdüşümüdür. Batının doğuya karşı olan tahakkümünün miladıdır. O aynı zamanda istikbale açılan bir pencere, meşrutiyet ve cumhuriyeti doğuracak bir atılım, medeniyet resullerinin "sultan"a hakkını bildirdiği tarihî bir manifestodur!

Tanzimat, taşıdığı bütün hayalî unsurlarla mevhum bir öznedir. Öyle ki getirdikleri ve götürdükleri üzerinden kurgulanır tarih. Sadece bir vakaya münhasır değildir Tanzimat, hem bir zihniyetin hem de kadim ile cedidi, dün ile bugünü bıçak gibi kesen bir devrin adıdır. Bütün ikilikleri, inşaîliği ve diskursif yapısıyla Tanzimat'ın tarihi esasında Türk tarihyazımının refleks, zaaf ve eğilimlerinin tezahürüdür. Bir başka deyişle Tanzimat'ın tarihi yakınçağ Türk tarihyazımını inşa eden zihinlerin tarihidir.

Dürüstlük ve tutarlılık açısından uyulması gereken *ad hominem* ilkesiyle sınandığında sınıfta kalacak bir tavra sahip olan Tanzimat diskurunun en başat hususiyeti

'şahsiyetçi' olmasıdır. Tanzimat ile alakalı yapılan değerlendirmeler refleksif olmak* - vaka ve vâkıanın kendini/neliğini düşünmek ve tahlil etmek- yerine çoğu kez şahsiyetlerin gölgesinde kalır. Şahsiyetlerin seçimi, değerlendirilmesi ve sunuluşu, Tanzimat'ın mana ve ehemmiyetine olanca sıcaklığı ve canlılığını verir. Ana tema olarak kullanılan Tanzimat ve ona ilişik *yapay değer*ler sayesinde sahnedeki şahsiyetlerin tarihî kişilikleri değer kazanır veya kaybeder. Onun bir diğer hususiyeti, sırf ret ve karşı duruşu sağlamlaştırsın diye yanlış temsil ve tahkiye edilebilmesidir.* Tanzimat, var olan literatürün hemen hemen tamamında bir ikilikler cümbüşünü andırır. Denilebilir ki dikotomiler - düaliteler olmaksızın Tanzimat'ı anmak neredeyse mümkün değildir. Hâlbuki söz konusu ikilemlerin sahici bir sağlamasının bugüne değin yapılmamış olması oldukça düşündürücüdür. 1839 ile birlikte *bir anda* eski-yeni, müslim-gayrimüslim, batılı-doğulu, alaturka-alafranga ve sair ikiliklerin oluştuğunu varsaymak problemlidir. İkilikler/tezatlar zihnin çalışma yapısı dolayısıyla gayet kolay kurulurlar ve fakat vâkıayı tahdit ve irca etmeleri hasebiyle oldukça yanıltıcıdırlar. Söz konusu dikotomilerin hakikaten var olup olmadıkları sorgulanmaksızın vâkıanın sadece bunlardan ibaret görülmesi Tanzimat'ı *sahte ikiliklere* ve kaygan bir zemine hapsetmiştir.

Temelinde irrasyonel ideolojik reflekslerin yattığı bu kabil yaklaşımlar ve türevleri ne yazık ki ya Tanzimat'ı tarihin nesnesi olmaktan çıkararak siyâsî bağlamlara hapsetmiş yahut onu tarih-üstü/dışı bir mevkie çıkararak gayr-ı tarihî bir hâle getirmiştir. Tanzimat ile alakalı yapılan değerlendirmelerin temel zaafı Osmanlı siyâset felsefesinin deşifresi olan Kanun-ı Kadim hakkında tutarlı ve topyekûn bir teorik izandan yoksun olmalarıdır. Tanzimat'ı anlamlandırmak, esasında değişimi mevzu edinmektir ve *neyin değiştiği* üzerine sağlıklı bir değerlendirme yapabilmenin koşulu da ancak *değişen*in doğru tanımlamasında saklıdır. Değişen yani *kadim* olan hakkında esaslı bir tasvirden yoksun olan ve değiniler ile alakalı hususu geçiştiren muhayyel Tanzimat literatürünün tavr-ı musikisi *anakronik* sedalarla doludur. Değişen/kadim olan *evvel* olduğu hâlde onu vuzuha kavuşturmaksızın *değişim*i ve yeni-sonra olanı/*değişilen*i açıklamak, kadimin, cedid olanın olumsuzlaması ile kurgulanması gibi çarpık ve sorunlu bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Yani Tanzimat'a yüklenen anlamlar ve onunla geldiği varsayılan

---

* Esasen düşünen öznenin/failin kendi üzerine kapanması/düşünmesi faaliyetini ifade eden bu kavramı tarih mevzubahis olduğundan, tarihçinin/failin/öznenin *geçmiş*in temsili olan *tarih*in kendisi üzerine kapanma manasında kullanıyorum. Bu anlamıyla refleksif düşünme, tarihe dair, tarih ve tarihî olan üzerine bir düşünmedir. Bu da haddizâtında insanın kendisine, bilincine dair bir düşünmeye karşılık gelir.

* "straw man fallacy" şeklinde ifade edilen safsatanın özelliği, karşı koymak maksadıyla, argümanların yanlış temsil edilmesidir. Muhayyel Tanzimat tasvirlerinin belirgin özelliklerinden biri de işbu yanlış temsillerle oluşturulmuş olmasıdır.

yeniliklerin olumsuzlaması ile bütün eksiklik ve kusurlar kadim olana inhisar edilmiştir. Böylelikle içi boşaltılan kadim talileştirilmiş ve anakronik çarpıklığa kurban edilerek *cedid* olana yüklenen müspet yahut menfi manaların/yorumların küllerinden yükseldiği bir *anti-tez*, karşıt kutup olarak resmedilmiştir.

Yukarıdaki detaylar haricinde zikredilmesi gereken bir diğer husus da Tanzimat'a dair yapılan yorumların umumî çerçevesidir. Muhayyel Tanzimat diskurundaki başat tavırlar arasında en meşhur olanları, Gülhane Hattı'nın batının tazyiki ile oluşturulduğu, mutlak eşitlik, laikleşme ve batılılaşma/Avrupalılaşma gayelerini güttüğü şeklindeki yaklaşımlardır. Bu değerlendirmelerin temel güdüsü, müspet yahut menfi, Tanzimat'ı cumhuriyete gidişin ana sebebi olarak görmektir (*whigism*). Osmanlı tarihini, sırf kronolojik olarak akabinde cumhuriyete geçildiği için, yeni rejimi doğuracak bir matris/köken/rahim gibi tahayyül etmek, tarihçiliğin en basit ve fakat en problemli hatasının tezahürlerindendir. Bu hatanın ardında, politik mevzilenme, şahsî eğilimler, arşiv/kaynak noksanlığı gibi çeşitli unsurlar bulunduğu gibi modernleşme projesi, oryantalizm ve sair yaklaşımların da tesiri vardır.

Yakınçağ Türk tarihyazımında uzun zamandır bir *Tanzimat* hayaleti dolaşıyor. Tanzimat-ı Hayriye nice vakittir kendisini/hüviyetini unutan zihinlerin tahayyüllerinde yaşayan *hayaletimsi* bir şeydir. Onun hatırlanma ve unutulma arasındaki bu hayaletimsi hâli esasında *musallat* olduğu zihinlerin/tarihçilerin kendi yarattıkları bir üründür/*hortlak*tır; kendi ideolojik, hissî, geçmiş ve gelecek üzerine var olan kaygılarının ve mevzilenişlerinin ürünü bir hayalet. Mevcudiyet ile nâmevcudiyet arasında müphem bir yere karşılık gelen bu kavram, musallat olduğu zihinlerin geçmiş ve gelecek arasındaki trajik şimdilerine müteveccihtir. Dolaşımda olan hayalet geçmişle ilintili olduğu kadar, şimdi ve gelecek ile de alakalıdır. Fakat esas nokta şimdiki zaman aralığında olan tarihçilerin bu *karabasan* ile biteviye karşılaşmalarıdır. Tanzimat hayaletinden bahsetmek, esasında yakınçağ Türk tarihyazımında veya daha doğru ifadesiyle yakınçağ Türk tarihyazımını inşa edenlerin zihinlerindeki tarih panteonunda hâlâ ölmesi gereken ölülerin mevcudiyetinden bahsetmek demektir. Ancak bu hayalet öldüğünde Tanzimat'ın kendi/hakiki ruhu çağrılabilecek ve böylelikle onun hak ettiği yas tutulabilecektir.*

---

* Bu pasaj, Marx'ın manifestosunun meşhur girişine bir telmihle başlamakla beraber, bu sözden hareketle *hayalet/hayaletimsi, hortlak* ve *karabasan* gibi kelimeleri sıkı bir kavramsallaştırmaya tabi tutan Derrida'nın yorumlarından da esinlenmeleri muhtevidir. Derrida'nın alakalı yorum, şerh ve izahları için bkz. Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, trc. Alp Tümertekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019; a.g.mlf., "Yasanın Gücü: Otoritenin Mistik Temeli", trc. Zeynep Direk, *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*, haz. Aykut Çelebi, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 43-133.

EKLER

Ek I

Müsaderenin İlgasına Dair Emr-i Âli (17 Haziran 1826)

Bu defa Anadolu ve Rumeli'nin üçer kollarına yazılacak evamir-i aliyyenin müsveddesidir.

Hazret-i rabbi'l-âlemîn zât-ı hümâyunumu hâmî-yi dîn-i mübîn ve imâmü'l-müslimîn buyurup Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'd-devamımızı deâim-i şer'-i şerîf ile ilâ kıyâmü's-sâa' muhalled ve payidâr buyurmuş olduğundan fe-lâ cerem her hâlde ve her bir hususta muktezâ-yı şeriat-ı mutahhara-i muhammediye ve sünnet-i seniyye-i ahmediyyeye kemâl-i ittiba ve mütabaât olunmak iktizâ-yı âmâl-i hayriyet-iştimâl-i şâhânem ve zıll-i zalîl mülükânemde mustazıll olan kâffe-i ibâdın iltizâm-ı hüsn-i hâl ve refâh-ı bâllerine itinâ ve dikkat kılınmak akdem-i merâm-ı merâhim-ittisâm-ı pâdişâhânem olduğu zâhir ve âşikâr olup mâ-haza bunca sinîn ü a'vâmdan berü saltanat-ı seniyyemde yeniçeri tâifesinin fart-ı cehâlet ve adem-i itaatle her bir şeyde gulüvv ü istilâları ve emr-i cihâda mahsus olan beytü'l-mâl-i müslimînin beyhude telef ü hasâretine bâis olan metâlib-i nâ-bercâları sebebiyle şimdiye kadar ekser umûrun merkez-i lâyıkında görülememesine bâdî oldukları derkâr ve ezcümle bu âna kadar bazı muhallefâtların cânib-i mirîden zabt u tahriri seyyiesi dahi bunların yüzünden olan telefât-ı beytü'l-mâle cebr-i noksân için zaruret messetmesinden neşet edegeldiği bedîhî ve bedîdâr iken bu defa mahz-ı kudret-i kâhire-i hazret-i ilâhî ve mucize-i bâhire-i cenâb-ı risâlet-penâhi eser-i celîli olmak üzere muktezâ-yı kitâb u şeriat ve ittifâk-ı umûm ve icmâ-ı ulemâ-yı ümmet ile yeniçeri eşkıyasının kahr u tedmîri ve fi-mâ-ba'd rûy-ı arzdan yeniçerilik nâmının mahv u ilgâsı ile dâmen-i saltanat-ı seniyyemin levs-i vücûdlarından tathîri hususu müyesser-kerde-i hazret-i rabb-i kahhâr olarak iki gün evvel[506] saray-ı hümâyûnumdan merhûm Sultan Ahmed Camii-yi şerifine ihraç olunan liva-i saadet-iltivâ-yı hazret-i sultânü'l-enbiyâ aleyhi efdalü's-salâvat ve't-tehayâyı tekrar sarây-ı hümayun-ı mülûkâneme âlâ-yı vâlâ ve cemiyyet-i uzmâ ile bi'l-iâde zât-ı hümâyunum meşyen ale't-ta'zim istikbâl ve mültesem-şifâh-ı tefhîm ü ibcâl ederek bâbü's-saadetü'ş-şerifem pişgâhına sâye-endâz-ı merkez-i feyz-i ikbâl ve zir-i sâye-i saadet-vâyesinde müctemâ olan bi'l-fiil sadrazam-ı sütûde-şiyem ve vekil-i mutlak-ı kaviyyü'l-himem düstur-ı ekrem Mehmed Selim Paşa edamallahu teâlâ iclalehu ve zâ'afa/menâifu(?) bi't-teyid-i iktidârihi ve ikbâlihi ve bi'l-fiil şeyhülislam ve müftiyü'l-enâm olan Kâdızade Mevlana

[506] 9 ZA 1241/15 Haziran 1826 tarihinde sancak-ı şerif çıkarıldığına göre belgenin tarihi 11 ZA 1241/17 Haziran 1826 olmalıdır.

Mehmed Tahir edamallahu teâlâ fezâilehu ve sâbık ve esbak şüyûh-ı islâm ve sudûr-ı kirâm ve sair ulemâ-yı a'lâm ve ricâl-i Devlet-i Aliyye-i ebed-kıyâm hâzır oldukları hâlde dua-yı devâm-ı ömr ü devlet-i şahane ve mansûriyet-i …[silik çıkmış]-i saltanat-ı seniyye-i pâdişahanem tediye ve ikmâl olunduktan sonra Kubbealtı'na bizzât teşrif-i hümâyûnum vukuuyla müşârünileyhimin cümlesini huzûr-ı fâizü'n-nûr-ı mülûkâneme dühûl ve içtimâ şerefine nâil ederek karîha-i sabîha-i mülûkânemden maslahât-ı hâliyeye dair tenbihât-ı celîle-i cihândârânem şeref-sudûr buyurulduğu sırasında li'l-lâhi'l-hamd Devlet-i Aliyyemiz ve cümle ümmet-i muhammed taife-i merkumenin vizr ü vebal ve şürûr-ı a'mallerinden kurtulup yüzlerinden olan telefât-ı mîriyye seyyiesi dahi bertaraf olmak cihetiyle inşaallahi teâlâ bundan böyle cüz'î ve küllî kâffe-i umûr u hususda cümlenin medâr-ı fevz ü felah ve sermaye-i selamet ü necâhımız olan hablü'l-metîn-i şeriat-ı mutahharaya el birliğiyle yapışılıp ve her hâlde kitâb ve sünnet üzere davranılıp ser-i mû inhirâfa cevâz gösterilmemesi ve ale'l-husus bu günkü günden sonra zabt-ı muhallefât seyyiesi külliyen terk ü imhâ olunarak gerek vüzerâ ve mîr-i mîrân ve ricâl ve bilcümle hademe-i devletimden ve gerek Dersaadetimde ve taşralarda müteayyin zevât ve vücûh u a'yân u voyvoda ve mütesellim ü tüccar ve sair müslim ve reayâdan her kim olur ise olsun vefat edip eytâm ve veresesi olanların cüz'î ve küllî zuhur eden kâffe-i muhallefât ve emvâl ü emlâk ve bi'l-cümle terekeleri eytâm ve vereselerine 'alâ ma farazallahu teala tevzi ve taksim olunarak cânib-i mirîden ve taraf-ı âherden kat'â dahl ü taarruz olunmaması ve taşralarda bu misillü eytâm ve veresesi olarak vefat eden vüzerâ ve mîr-i mîrân ve sairenin evvelki gibi hâne ve konak ve daireleri mühürlenmemesi ve hükkâm-ı şer' taraflarından dahi vâris-i sagîr ve sagîresi olmayanların terekelerine cebren tahrir teklifi olunmayıp sagîr ve sagiresi olub da marifet-i şer'le tahriri lâzım geldiği hâlde dahi mesâğ-ı şer'î üzere fakat kuruş başına birer pâre resm-i kısmet alınarak zinhar ve zinhar ücret-i katibiyye ve hüddâmiyye ve çukadariyye ve kalemiyye ve residiyye ve âher türlü nâm ve vesile ile ziyâde bir akçe ve bir habbe alınmayıp mesârif-i tahririyye resm-i mezkûrdan idâre ve iktifâ kılınması ve bu makule marifet-i şer'le tahriri icap eden terekeler Memâlik-i Mahrusemde fakat hükkâm-ı şer' marifetiyle yazılıp vüzerâ ve mîr-i mîrân ve mütesellimin ve voyvodagân ve a'yân u zabitân ve sairi taraflarından kat'â bir akçe ve bir habbe istenilmeyerek lakırdısına bile karışılmaması hususlarına irade-i kâtıa-i pâdişâhânem sâniha-pirây-ı sudûr olmağla, siz ki vüzerâ-yı müşâr ve mîr-i mîrân ve mevlana ve kudât ve nüvvâb ve sair mevâlihimsiz, muktezâ-yı emr ü irade-i seniyye-i şâhânem üzere ba'd-ezin taht-ı hükûmetinizde kâin mahallerde o makule eytâm ve veresesi olarak vefât edenler her ne rütbe ve sınıftan olur ise olsun zuhur edecek cüz'î ve

küllî muhallefâtına kimesne tarafından hafî ve celî bir gûne müdâhale ve taarruz olunmayarak ‘alâ ma farazallahu teâlâ beyne’l-verese tevzi ve taksim olunması ve mevcut verese-i kebîresi olan terekeler hükkâm-ı şer‘ taraflarından cebren tahrir olunmayıp sagîr ve sagîre ve gâib ve gâibesi olup mûcib-i tahrir olanlardan dahi resm-i kısmet olarak kuruş başına birer pâreden ziyâde hiç bir nam ile bir akçe ve bir habbe alınmaması ve bu misillü tereke ve muhallefâtlara vülât ve mutasarrıfîn ve sair ehl-i örf zâbitânı taraflarından dahi veçhen mine’l-vücûh dahl ü taarruz olunmaması hususuna bi’l-ittifak mezîd itinâ ve dikkat ve her hâlde taraf-ı eşref-i cihandârâneme cümleden da‘avat-ı hayriye isticlâbı vesâiline ihtimâm u gayret eylemeniz fermanım olmağın tenbihen ve ihtimamen işbu emr-i celilü’l-kadrim ısdâr ve …[boşluk] ile irsâl ve tisyâr olunmuştur. İmdi işbu fermân-ı meâli-unvan-ı pâdişâhânemin mazmûn-ı adâlet-makrûnu cümleye ifâde ve tefhîm ve her bir kaza mahkemesi sicilline dahi bi-ibaretiha sebt ü terkîm olunarak ilâ maşaallahi teâlâ infâz ve icrâsına cümle tarafından dâima ve müstemirren ihtimam ve dikkat olunmak kat’î matlûb-ı pâdişâhanem idüğü ve bundan böyle dahi o makule muhallefâta vüzerâ ve mîr-i mîrân ve sair zabitân taraflarından müdâhale olunmak ve hükkâm-ı şer‘ taraflarından dahi mûcib-i tahrir olmayan terekenin tahririne tasaddi ve tahriri icâp edenler için dahi kuruş başına birer pâreden ziyâde nesne mütâlebesiyle vereseyi taaddi vukuu haber alınmak veyahut verese tarafından iştika kılınmak lâzım gelir ise cesâret edenlerin hâl ve şanlarına göre haklarında lâzım gelen tedibât-ı şedîde bilâ-imhâl icra kılınacağı malûmunuz olduk da âna göre amel ü hareketle icrâ-yı emr ü irade-i şâhâneme bi’l-ittihâd mezîd itinâ ve dikkat ve hilâfını tecviz ile dâreynde mesul ve muateb olmakdan nefsinizi sıyânet eylemeniz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki …[boşluk] vusûl bulduk da bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü’l-ittibâ ve lâzımü’l-imtisâlimin mazmûn-ı itaat-makrûnuyla amel ü hareket ve hilâfından ziyâde hazer ü mücânebet eyleyesiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerifeme itimat kılasız. Tahriren fi evâsıt-ı şehr-i zilkaadetü’ş-şerife, sene ihda ve erbain ve mieteyn ve elf [11-20 Zilkaade 1241/17-26 Haziran 1826].

Dersaadet için dahi Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları ve haremeyn ve evkaf ve hadîka-i hassa müfettişleri efendilere ve defterdar efendiye hitaben iktizasına göre başka başka buyuruldular tahrir olunmak üzere idiğü.[507]

[507] BOA, TS.MA.E, 721/37, 11 ZA 1241 (17 Haziran 1826).

Ek II[508]

Hediye ve Caize Pratiğinin İlgasıyla İhdas Olunan Maaşların Cetveli

Tertib-i Cedid Üzere Beher Mah İtası İcap Edecek Maaş	
Maruzât-ı Dahiliye Katibine	12.000
Altı Nefer Hulefasına İstihkak ve İstihdamlarına Göre Taksim Olunmak Üzere	10.000
Maruzât-ı Hariciye Katibine	12.000
Altı Nefer Hulefasına Kezalik Taksim Olunmak Üzere	10.000
Toplam	**44.000**
Dahiliye Mektupçuluğuna	10.000
Müdir-i Hulefasına	5.000
Beş Nefer Sınıf-ı Evvel Hulefasına Bin Beşer Yüzden	7.500
On Beş Nefer Sınıf-ı Sani Hulefasına Binerden	15.000
Hariciye Mektupçuluğuna	10.000
Beş Nefer Sınıf-ı Evvel Hulefasına	7.500
Beş Nefer Sınıf-ı Sani Hulefasına	5.000
Toplam	**104.000**
Beş Nefer Mülâzımına	1.250
Divan-ı Hümayun Tercümanlığına	7.500
Mütercim-i Evvele	2.000
Sınıf-ı Evvelide Bulunan Beş Nefer Efendiye	7.500
Sınıf-ı Sanide Olan Sekiz Nefer Efendilere	8.000
Beş Nefer Mülâzımlara	1.250
Muallim ser-efendi (?)	1.500
Toplam	**133.000**

Zikrolunan Maaşların Senevisidir	1.596.000
Hazine-mande Olacak Varidat	668.876
Hesap	**927.124**

Âmedi Odasından Hazine-mande Olacak Varidat-ı Seneviye	246.750
Mektubi Odasından	259.376
Tercüman Odasından	162.750
Toplam	**668.876**

[508] Söz konusu maaş cetveli için bkz. BOA, MVL.d, nr. 561, s. 11-12. Daha fazla detay için bkz. MAD.d, nr. 8999, s. 6-9.

Hazine-mande Olacak Avaide Mukabil Bazı Memurinin Maaşlarına Zam ve Tahsis Kılınan	
Deavi Nazırı Efendiye	2.500
Beylikçi Efendiye	5.000
Teşrifatî Efendiye	4.000
Tezkire-i Evvel Efendiye	2.500
Tezkire-i Sani Efendiye	2.000
Toplam	**16.000**
Dahiliye Kâtibi Efendiye	5.000
Hariciye Kâtibi Efendiye	3.000
Dahiliye Kâtibi Serhalifesine	1.500
Teşrifatî Kisedarı ve Halifesi ve Yamağı Efendiye	1.000
Toplam	**26.500**
Beylikçi Kisedarı Efendiye	500
Haremeyn Tercümanı Efendiye	1.500
Çavuşlar Kâtibi Efendiye	500
Toplam	**29.000**

Tertib-i Cedid Üzere İta Olunacak Maaş	
Başvekalet İnzimamıyla Nezaret-i Dahiliyeye	0 (75.000)[509]
Nezaret-i Celile-i Hariciyeye	75.000
Nezaret-i Celile-i Maliyeye	75.000
Dahiliye Müsteşarına	25.000
Hariciye Müsteşarına	25.000
Maliye Müsteşarına	25.000
Bu Defa Tanzim Olunacak Aklâm-ı Memurin ve Ketebeye	133.000
Hazine-mande Olacak Avaide Mukabil Bazı Memuriyete Tayin Buyurulan	**29.000**
Toplam	**387.000**

Senevi	5.544.000
	4.439.806
Hesap	**1.104.194**

[509] Söz konusu tabloda maaş sıfır olarak gösterilmektedir. Muhtemelen tablo hazırlandığı esnada henüz maaşı belirlenmeyen Rauf Paşa'ya Dahiliye nezareti için 75.000 kuruş, ilaveten Başvekalet için de 25.000 kuruş tahsis edilmişti bkz. MAD.d, nr. 9280, s. 7.

Münhal Olacak Maaş ve Varidat-ı Saire-i Seneviye	
Nezaret-i Celile-i Dahiliye'nin Maaş-ı Senevisi	300.000
Nezaret-i Celile-i Hariciye'nin Maaş-ı Senevisi	240.000
Nezaret-i Celile-i Maliye'nin Maaş-ı Senevisi	480.000
Üç Nefer Müsteşar Efendilerin Maaş-ı Senevileri	420.000
Nezaret-i Hariciyeye Ait Olup Maaşa Mahsup Olunacak Harc-ı Aklâm Ale't-tahmin	120.000
Toplam	**1.560.000**
Nezaret-i Dahiliye'nin Muayyenât-ı Kadimesi	201.230
Nezaret-i Hariciye'nin Muayyenât-ı Kadimesi	103.500
Dahiliye Müsteşarlığının	32.500
Hariciye Müsteşarlığının	17.500
Aklâmdan Hazine-mande Olacak Varidat	668.876
Toplam	**2.583.606**
Deavi Nazırı Efendinin	27.500
Mektubi Efendinin	36.500
Beylikçi Efendinin	40.000
Teşrifatî Efendinin	29.800
Toplam	**2.717.406**
Amedi Efendinin	40.500
Toplam	**2.757.906**
Tezkire-i Evvel Efendinin	25.000
Tezkire-i Sani Efendinin	23.300
Dahiliye Kâtibi Efendinin	33.500
Hariciye Kâtibi Efendinin	16.750
Serhalife-i Mektep Efendinin	12.750
Toplam	**2.869.206**
Serhalife-i Katib-i Dahiliye Efendinin	10.400
Beylikçi Kisedarı Efendinin	6.000
Teşrifat Odası Takımının	8.600
Tevzi Evamiri Harcı Fazlasından	165.600
Müşiran ve Ferikan Maaşları Fazlasından	1.380.000
Toplam	**4.439.806**

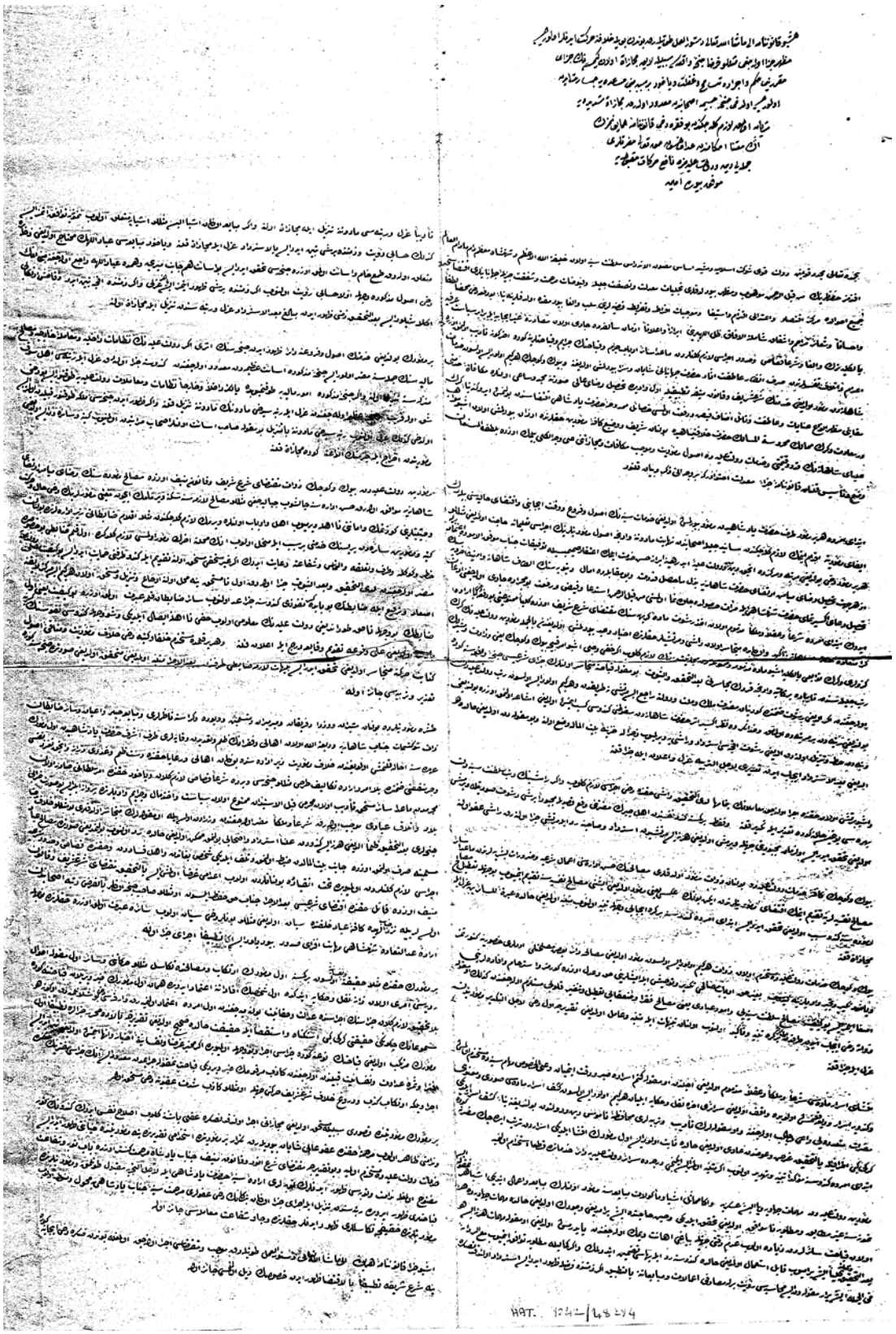
Müşiran-ı İzam ve Ferikan-ı Kiram Hazeratı Maaşlarından Kat' Oluncak	
Ankara Müşirliğinden	25.000
Konya Müşirliğinden	25.000
Edirne Müşirliğinden	25.000
Hüdavendigar Ferikliğinden	20.000
Konya Ferikliğinden	20.000
Toplam	**115.000**

Mansure Hazinesinden	30.000
Hazine-i Amireden	10.000
Toplam	**40.000**

Senevi 1.380.000 İrad Kayıtlanmıştır.

Beher Sene Vükela ve Memurine Göndermekte Oldukları Hediye-behaya Mukabil Bazı Müşiran ve Vüzera ve Memurine Maktuiyet Suretiyle Tertip Olunan Mebaliğ	
Sivas	300.000
Trabzon	200.000
Bosna	150.000
Elviye-i Hamse	500.000
Rumeli	200.000
Toplam	**1.350.000**
Vidin	150.000
Silistre	100.000
Aydın	150.000
İzmit	100.000
Toplam	**1.850.000**
Turnova	100.000
Filibe	100.000
Karesi	50.000
Midilli	150.000
Toplam	**2.250.000**
Üsküp	150.000
Niş	100.000
Toplam	**2.500.000**
Balada mezkûr Maaşlardan Açık Kalan	**1.104.194**
Hesap	**1.395.806**

Ek III

Ek III

1838 Senesi Memurine Dair Ceza Kanunnamesi

İşbu kanunnâme ilâ maşaallahi teala düstûru'l-amel tutularak bundan böyle hilâfına hareket edenler olur ise mazhar-ı cezâ olacağı misillü faraza cünha-i vâkıası sebebiyle lâyık-ı mücâzât olan kimsenin cezâ-yı mukarrerini hükm ü icrâda tesâmuh ve gaflet veyahut bir sebebe mebni müsaadeye cesaret eden olur ise ol dahi cünha-i cesîme ashâbından madud olarak mücâzât-ı şedîdeye şâyân olmak lâzım geleceğinden bu fıkra dahi kanunnâme-i hümayunumuzun en mutena ahkâmından addolunsun. Hak teâlâ hazretleri cümleyi din ü Devlet-i Aliyyemize nâfi' harekât-ı makbûleye muvaffak buyura, âmin.

Bi-hamdihi teâlâ müceddid-i kavanîn-i devlet-kaviyy-i şevket-i İslâmiyye ve müşeyyid-i esâs-ı masûnü'l-indirâs-ı saltanat-ı seniyye olan halifetu'l-lâhi'l-a'zam ve şehinşâh-ı muazzam dâme mâ-dâme'l-âlem efendimiz hazretlerinin min kıbeli'r-rahmân mevhûb ve mazhar buyruldukları tecelliyât-ı madelet ve nasfet-i celîle ve füyûzât-ı merhamet ve şefkat-i cezîle-i cihan-bânileri iktizâsınca cemi ahvalde merkez-i iktisat ve itidâli iltizâm ve istifa ve mucibât-ı ifrat ve tefrit kazıyyelerini selb ve ilgâ buyurmakta olduklarına binaen bu defa dahi mahzâ lutfen ve ihsânen ve şeâir-i merâhim ve eşfâk-ı şâmiletü'l-âfâk-ı zıllu'l-lâhîlerini ibrâzen ve ilânen ezmân-ı sâlifede câri olan müsâdere-i gayr-i icâbiyye ile beraber siyâset-i örfiyye bi'l-külliyye terk ve ilgâ ve şer'an kısas ve hudud icrası lâzım gelenlerden maada sâir erbâb-ı cürüm ve kabahatin cerâyim ve kabahatlerine göre âher gûne tedib olunmak üzere idam ve itlâf-ı nefslerinden sarf-ı enzâr-ı âtıfet-âsâr-ı hazret-i cihân-bâni şâyân ve sezâ buyrulmuş olduğuna ve büyük ve küçük her kim olur ise olsun hidemât-ı şâhâneden memur olduğu hizmetin şer'-i şerîf ve kanûn-ı münîfe tatbikiyle ol vadide tahsil-i rızâ-yı âli sûretine mücid ve sâ'î olanlara mükâfâten hizmeti mukabili mazhar-ı enva-ı inâyât ve âtıfet ve nâil-i esnâf-ı feyz ü rıf'at olması hasâil-i memdûha-i hazret-i pâdişâhi iktizâsından bulunmuş idüğüne binaen gerek Dersaadet ve gerek Memâlik-i Mahrûsetü'l-mesâlik-i hazret-i hilâfet-penâhide bulunan şerif ve vazî kâffe-i memurîn haklarında erzân buyrulmuş olan işbu mevâhib-ulyâ-yı şâhânenin kadr ü kıymetini ve hidemât-ı Devlet-i Aliyye'de usûl-i memuriyyet ve mûcib-i mükâfât ve mücâzâtını alâ vechi'l-küllî bilmek üzere bi-lutfihi'l-müsteân vaz' ü tesis kılınan kanunnâme-i cezâ-i madelet-ihtivâdır ki bervech-i âti zikr ü beyân kılınır.

İptidâ-yı emirde her bir memur taraf-ı hazret-i pâdişâhiden memur buyrulmuş olduğu hidemât-ı seniyyenin usûl ve füru ve vakt-i icâbını ve iktizâ-yı hâliyesini bilerek

ifâ-yı memuriyete ikdâm etmek lâzım geleceğinden mesânid-i celîle ashâbından nihâyet madûnuna varınca usûl-ı memûriyetlerinin icrâsı talimâta hâcet olmadığı misillü her bir memûr dahi bulunduğu mertebe ve merkezde ancak din-i mübîn ve Devlet-i Aliyye-i ebed-rehîne ibrâz-ı hüsn-i hizmet eylemek itikad-ı samimisi ile tevfikât-ı cenâb-ı muvaffaku'l-umûra itimat birle ez-her cihet tahsil-i rızâ-yı meyâmin-irtizâ-yı hazret-i şâhâneye bezl-i mâ-hasal-ı kudret ve bu mukâbelede âmâl-i dünyeviyyesinin eltâf-ı şâhâne ve ümniyye-i ferdiyyesinin tahsîl-i duâ-yı iksir-nümâ-yı hazret-i şehinşâhi ile mir'at-ı husulde cilve-nümâ olmasını min kıbeli'r-rahmân istidâ ve feyz ü rif'at bu mecrâda câri olacağını izan ederek iptidâ-i emirde şer'an ve aklen ve mülken mezmûm olan ahz-ı rüşvet madde-i kerîhesinin muktezâ-yı şer'-i şerîf üzere külliyen memnûiyyeti bu def'a dahi bâ-irâde-i kerâmet-âde-i hazret-i şahane te'kid ve ol babta mütecâsir olan râşi ve mürteşiler haklarında ihbâr-ı vaid buyurulmuş olduğundan bi'l-cümle memûrin-i Devlet-i Aliyye'nin gerek kendileri ve gerek tevâbii bi'l-külliye işbu madde-i mezmûme ve memnûadan mücânebet etmek lâzım gelip eğer hafî ve celî işbu emr-i kabîha büyük ve küçük yani vezâret ve müşirlik rüteb-i celilesinden tâ piyâde bir kâtibe varınca ferdin mücâsereti bade't-tahakkuk ve's-sübût bu makûle kabahate mütecâsir olanların cezâ-yı şer'îsi cünha-i vâkıasına göre olacağından eğer aldığı rüşvet zımnında görünen mazarrat mülk ü millet ve devlete râcî ise mürteşi ne tarikten ve her kim olur ise olsun rüteb-i Devlet-i Aliyye'den bulunduğu rütbeden bir mertebede olmamak ve Hüdâ-negerde nazar-ı iksir-eser-i hazret-i şahaneden sukutunu kendüsü kesb etmiş olduğu işaa olunmak üzere bulunduğu rütbeden hat ve tenzil olunarak aldığı rüşvet akçesi istirdad ve raşiye verilmeyüp zecren lehu hazine-i beytü'l-male vaz' oluna ve bu makuleden olmadığı hâlde aldığı bade'l-istirdad icab eden ta'ziri liecli't-terbiyye azl ü ilan ile ceza kılına.

Ve işbu mürteşi olan hakkında icra olunacak muamelatın bi-temamiha lede't-tahkik raşi hakkında dahi icrası lâzım gelüp ve eğer raşinin rüteb-i saltanat-ı seniyyeden behresi yoğise hâline göre tazir ile tekdir kılına ve fakat bir kimesne kendü nefsinden ehl-i cebrin mazarratını def' kasdıyla mecburen bir şey rüşvet suretiyle vermiş olduğu tahakkuk eder ise ol zaman mecburiyyeti cihetiyle vermiş olduğu her ne ise mürteşiden istirdad ve sahibine red ile mürteşi ceza olunarak raşi afv oluna.

Büyük ve küçük kâffe-i hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de bulunan zevat memur oldukları mesalihinin hüsn-i idaresini amal-i şer'iyye ve zarurat-ı beşeriyyelerinden maada sair mesalih-i nefsiyyelerine takdim etmek iktiza-yı memuriyetlerinden iken bunun aksi yani memur olduğu işini mesalih-i nefsiyyesine takdim etmeyüp bu cihetle tatil-i mesalih-i memuresine kendü sebeb olduğu tahakkuk eder ise ibtida-yı emirde

kendüsüne bir kere icabı vechile tenbih olunup mütenebbih olmadığı hâlde ibreten li's-sairin azl ile mücazat kılına.

Büyük ve küçük hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de müstahdem olan zevat her kim olur ise olsun memur olduğu mesalihe dair bazı maslahatlı âdemleri huzuruna getürtmez veyahud tekebbür ve tecebbür vadilerine gidüp bi-gayr-ı hakkın erbab-ı mesalihi tekdir ve tevhiş ile işlerini hak ve adl üzre görmez ve istirham ve ifadelerini isga eylemez ise bu keyfiyet mesalih-i saltanat-ı seniyyeyi ve umûr-ı ibâdı yani mesalih-i fukara ve zuafayı tatil ve tenfir-i kulubu müstelzim olacağından kezalik o makule zevata dahi icab eden tarafdan evvel emirde bir kere tenbih ve tekid olunup, olunan tenbihat ile mütenebbih ve âmil olmadığı takdirce ol dahi li-ecli't-tekdir memuriyetinden azl ile ceza kılına.

İfşa-yı esrar maddesi şer'an ve mülken ve aklen mezmum olduğu ecilden o makule ketm-i esrara sabr ü dikkat etmeyen ve ale'l-husus mehâmm-ı seniyyede müstahdem olmuş ve kendüye esrar vedia kılınmış olup da vakıf olduğu serairi ahere nakl ü hikaye eyleyen her kim olur ise olsun keşf-i esrar maddesi sûrî ve manevî mazarrat-ı müteaddideyi dâî ve calib olacağına ve o makulelerin tedib ve terbiyeleri muhafaza-i namus-ı din ü devletten bulunduğuna binaen keşf-i esrar eylediği gereği gibi etrafiyle bi't-tahkik garaz u ivazdan âri olduğu hâlde sabit olur ise ol memurun ifşa eylediği esrardan terettüb edecek mazarrata göre ibtida-yı emirde kendüsüne müekkeden tenbih ve tehdid olunup eğer mütenebbih olmaz ise ikinci derecede serair-i Devlet-i Aliyye'ye dair hidematta kat'a istihdam olunmaya.

Memurin-i Devlet-i Aliyye'den mühimmat-ı cihadiyye veya elbise-i askeriyye ve ana mümasil eşya ve me'kulat mübayaasına memur olanların mübayaa ve imal ettiği eşya her ne makule ise numunesine gayr-ı mutabık ve matluba nâ-muvafık olduğu tahakkuk eylediği ve hin-i hacette işe yaramadığı ve çürük olduğu hâlde mühimmat-ı cihadiyyede olan kabahat sairlerden ziyade olup adem-i dikkati cihetiyle bayağı ihanet demek olacağından yaptırmış olduğu o makule mühimmat her ne ise bade't-tahkik ve'l-muayene külliyen işe yaramayup kabil-i isti'mal olmadığı hâlde kendüsüne red ile behası tazmin ettirilmek ve eğer kemaliyle matluba tevafuk etmeyüp maa'r-reda'e fi'l-cümle işe yarar makuleden ise muhasebesi rü'yet birle mesarifi imalat ve mübayaatına bi't-tatbik eğer zimmetinde fazla zuhur eder ise istirdad olundukdan sonra tediben azl ve rütbesi madununa tenzil ile mücazat oluna ve eğer mübayaa olunan eşya elbise misillü eşyaya müteallik olup [ol dahi irâe olunan] numuneye tevafuk etmez ise kezalik hesabı rü'yet ve zimmetinde bir şey tebeyyün eder ise bi'l-istirdad azl ile mücazat kılına veyahud mübayaası ibâdullahın muhtac olduğu zehayire müteallik olarak tama'-ı ham ve isaet

olmak üzere cünhası tahakkuk eder ise bu isaet hem canib-i miriye ve hem de ibâdullaha râci' olacağına mebni anın dahi usul-i mezkure vechile evvela hesabı rüyet olunup eğer zimmetinde bir şey zuhur etmez ise yalnız azli ve eğer zimmetinde akçe tebeyyün eder ve fâhiş irtikâbı anlaşılur ise bade't-tahakkuk zimmeti zuhur eden mebaliğ bade'l-istirdad azl ve rütbesinden tenzil ile mücazat oluna.

Bir memurun bulunduğu hizmetin usul ve füruuna dair zuhur eden cünhasının eseri eğer Devlet-i Aliyye'nin nizâmat-ı dahiliye ve muamele-i hariciye ve mesalih-i maliyesinin cümlesine muzır olur ise cünha-i mezkure isaet-i azimeden ma'dud olacağından kendüsüne ceza olarak azl ile rütbesi ehl-i sûk menzilesine tenzil oluna ve eğer cünha-i mezkure umûr-ı maliyeye dokunmayup da yalnız dahilen ve haricen nizâmat ve muamelat-ı Devlet-i Aliyye'ye dokunur ise bu dahi şıkk-ı evvele karib bir cünha-i azime olacağından azl ile rütbesi dahi madununun madununa tenzil kılına ve eğer zuhur eden cünhası mülke dokunur kabilden olmaz ise ol dahi kezalik azl olunub rütbesi dahi madununa bi't-tenzil bu makule sahib-i isaet olanlar ashâb-ı merâtibden olmayub ketebe ve saireden ise olduğu memuriyyetten ihrac ile cürmünün envaına göre mücazat kılına.

Memurin-i Devlet-i Aliyye'den büyük ve küçük zevat mukteza-yı şer'-i şerîf ve kanun-ı münif üzere mesalih-i memuresinin rıza-yı meyamin-irtiza-yı şahaneye muvafık olarak hüsn-i idaresine çalışup çabalayacağı misillü mesalih-i lâzımesine sekte vermemek için yani memurlarının dahi hâl ü hareket ve haysiyetlerini gözetmek ve emaneti nâ-ehle vermeyüp ehil ve erbab olanlara vermek lâzım geleceğinden mesela aklâm zabitanı zir-i idarelerinde bulunan ketebe ve memurin-i saireden birisinin hizmeti bir sebeb ile münhal olub anın mahalline aherin memur olması lâzım geldikde ol kalem zabiti bu hususda hatır ve gönüle ve taraf ve taalluka ve iltimas ve şefaate riayet ederek eğer gayr-ı müstahakı müstahak olana takdim ile kendü tarafını himayet eder ise bu keyfiyet maslahat-ı Devlet-i Aliyye'ye muzırr olacağından lede't-tahkik ve bade's-sübut ceza olarak ol nâ-müstehak yine mahall-i evveline irca' ve tenzil ve müstehak olan her kim ise merkez-i layıkına ıs'ad ve terfi ile zabitinin bu babda kesr-i nüfuzu kendüsüne ceza add olunup sair zabitan-ı kaleme ibret olmak üzere bu keyfiyyet yani ol zabitin bu vechile nâ-hak davrandığı Devlet-i Aliyye'nin malumu olup hakkı nâ-ehline isal eylediği ve şu vechile kendüsü nüfuzunun kesrine bâdi olduğu ala vukuihi Takvîm-i Vekayi'e derc ile ilan kılına ve her bir kalemde müstahdem hulefa ve ketebe dahi hilaf-ı memuriyet ve münafi-i usul-i kitabet harekete mütecasir olduğu tahakkuk eder ise tenbihat-ı lâzıme zabiti tarafından bade'l-icra mütenebbih olmadığı mütehakkık olduğu surette cünhasına göre tazir ve terbiyesi caiz ola.

Taşra memuriyetlerde bulunan müşiran ve vüzera ve ferikan ve mir-i miran ve mütesellimin ve voyvoda ve kereste nazırları ve mübayaacılar ve ayan vesair zabitan zât-ı şevket-simat-ı cenab-ı şahaneye vediatullah olan ahali ve fukaranın zulüm ve taaddiden vikayeleri taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden ol memurun uhdesine ihale kılınmış olduğundan hilaf- ı memuriyet zir-i idaresinde bulunan ahali ve reaya hakkında dest-i zulüm ve gadri dırâz ve ancak teferrüd-i nefs ve cerr-i menfaati zımnında bila-emr ü irade tekalif tarhı misillü cünhası ve bir de şer'an kısas lâzım gelen veyahud hakkında emr-i sultani sadır olan mücrimden maada sair müstehakk-ı tedib olan mücrimi kable'l-istizan memnu olan siyâset ve ahz-ı mal ve cerayim vadilerinde pervaz eyler ise bu suret harabi-yi bilad ve itlaf-ı ibâdı mucib olarak şer'an ve mülken muzır olacağından vüzeradan olsa bile o makulelerin mütecasir oldukları bu misillü hilaf-ı rıza cünhaları bade't-tahkik zulmen aldığı her ne ise kendüden alenen istirdad ve ashâbı bulunmak mümkün olduğu hâlde redd olunup bulunmadığı surette mesalih-i ibâd-ı müslimine sarf olunmak üzere canib-i beytü'l-mâlden zabt olunmak ve telef eylediği şahıs bugattan ve ehl-i fesaddan ve hakkında kısas ve hudud-ı şer'iyye icrası lâzım gelenlerden olmayup da taht-ı inkıyadda bulunanlardan olub idamı garezen olmuş ise bi't-tahkik mukteza-yı şer'-i şerîf ve kanun-ı münif üzere kâtil hakkında iktiza-yı şer'isi bade'l-icra cenab-ı Hak hıfz eylesün o misillü sahib-i cünha olanlar bi'l-farz rütbe ashâbından olsalar bile nezd-i canib-i ilâhîde kâffe-i ibâd hilkatte seyyan olduğu misillü bunlar dahi seyyan olup saire ibret olmak üzere haklarında ne vechile irade-i adalet-âde-i şehinşahi mehabet-efza-yı sudur buyurulur ise ana tatbikan icra-yı ceza oluna.

Bir memurun hakkında mesela hakikaten ve nefsaniyeten olsun bir kimesne ol memurun irtikab ve mesalihinde tekasül misillü harekatını ve sair ol makule ahval-i reddiyyesini âmiri olan zâta nakl ü hikaye ettikde ol şahsın ifadatına itimad edüp de heman ol memurun haber verilen kabahatine göre bila-tahkik lâzım gelen cezasının icrasında adalet ve hakkaniyet bulunamayacağından evvel emirde itimad olunmayarak ve arkası dahi boşlanılmayarak o gune mesmuatın çigûnegi-i hakikati gereği gibi istiknah ve istiksa ile hakikat-i hâlde sahih olduğu takdirce balada muharrer cezalara tatbikan ol memurun mürtekib olduğu kabahatin nevine göre cezası icra ve bu vechile olmayup da eğer muhbir garezen ve nefsaniyeten ihbar ve inha etmiş olduğu tebeyyün eder ise iftira ve semere-i adavet ve nefsaniyet kabilinden olacağından kâzib-i merkumun haber verdiği kabahat ne makule cerayimden ma'dud ise anın cezası müfterinin hakkında icra ve belki irtikâb-ı kizb ve düruğ-ı hilaf-ı şer'-i şerîf hareketi cihetiyle o misillü kâzib şiddet-i ukubete dahi müstehak ola.

Bir memurun memuriyetinde kusuru sebebiyle müstehak olduğu mücazatı icra olundukdan sonra aklı başına gelüp ıslah-ı nefs ederek kendünün tövbe ve nedameti zahir olup merhameten hakkında afv-ı âli şayan buyurularak tekrar bir memuriyette istihdamı takdirinde yine memuriyetinde hıyaneti zuhur eder ise hidemat-ı Devlet-i Aliyye'de müstahdem olmaya ve bu takdirce mukteza-yı şer'-i enver ve kanun-ı münif-i cenab-ı padişah-ı merhamet-küster üzere bab-ı tövbe ve şefaat meftuh olmağla nedamet ve tövbesi zuhur edenlerin tövbeleri irade-i seniyye-i hazret-i padişahî ile li-ecli't-tecrübe makbul tutulmak ve memuriyetlerinde kabahatleri zuhur edüp de rütbesinden tenzil ile icra-yı ceza olunan bendeganın dahi afvları merhamet-i seniyye-i cenab-ı padişahîye muhavvel ve menut olup memuriyetlerinde hafifce tekasülleri zuhur edenler haklarında rica ve şefaat muamelesi caiz ola.

İşbu ceza kanunname-i hümayunu ila maşaallahi teala düsturu'l-amel tutularak mucib ve muktezası icra olunacak olmağla bundan sonra dahi icabına göre yine şer'-i şerîfe tatbikan bi'l-iktiza zuhur eden hususun zeyl olunması caiz ola.[510]

Zeyl-i Kanunname-i Hümayun

İşbu kanunname-i hümayun ahkâmı mucibince layık-ı mücazat olan kimse üzerinde taayyün eden cürm ü kabahatine bazı ilel ve a'zar irad vayahud külliyen inkar ile muhakeme olunmasını murad eylediği hâlde cürm ü kabahatine ve beyan ettiği mazeretine nazaran muhakeme talep etmesi beca ve yolunda olur ise o makulenin irade buyurulan meclisde muhakemesi caiz olup maslahatın icap ve iktizasına göre mücrim-i mezkur ile meclise ihzarı lâzım gelenler dahi ihzar ve müşafehe ve isticvab ve istiksa olunarak şer'-i şerîf ve kanun-ı münife bi't-tatbik cerime-i vâkıasının tahakkuk ve sübutunda şek ve şüphesi kalmamak derecede mücrim-i mezkur iskât ve ikna olunduktan sonra hakkında ceza kanunnamesi ahkâmı icra ve eğer lede'l-muhakeme beyan ettiği a'zarı yerinde olarak iddia olunan cünhadan beriyyü'z-zimme olduğu tahakkuk ve tebeyyün eder ise keyfiyeti alâ vukuuha taraf-ı meclisden arz ve inha oluna.

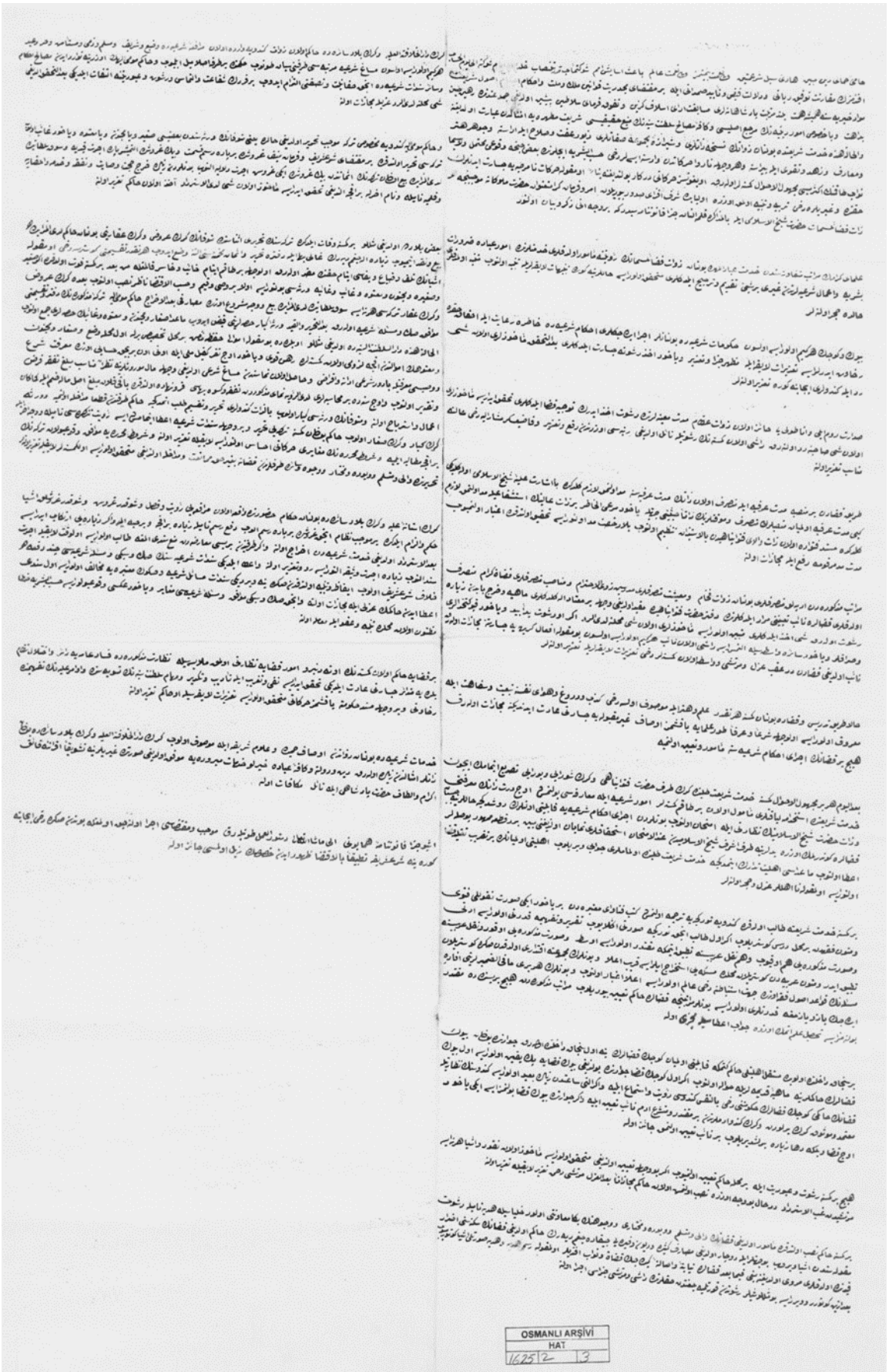
Bend-i evvel ve sanide mastur ve münderiç olduğu üzere rüşvet denilen şey nüsus-ı kâtıa ile münhâ ve mazallahi teala mürtekibi olanlar haklarında mücazat-ı şedide icra kılınacağı emr-i bedihi olduğuna binaen ahz-ı rüşvet madde-i mekruhasından ictinab olunmak lâzım geldiği misillü mücerred teveddüd ve muhabbet zımnında li'l-garaz alınup verilen hediye-i mesnunenin ahzı icab edip şu kadar ki o misillü hediyeden kıymetleri cihetiyle nukud ve mücevherat ve zî-kıymet eşyanın itasında rüşvet olup olmadığı

[510] BOA, HAT, 1242/48294.

birbirinden fark ve temyiz umûr-ı müşkileden olduğuna ve işbu nukud ve mücevherat suizandan kurtarılamayacağına mebni mansub ve mazul bi'l-cümle vüzera ve vükela ve rical ve hademe-i saltanat-ı seniyye hiçbir taraftan bu makule eşya ahz ve kabul etmeyüp fakat eğer kendü müteallikat ve esdika ve akrabaları muhabbeten hediye namıyla bir şey verdikleri ve kendüleri dahi ita eyledikleri hâlde hadis-i şerif-i meşhura ittibaan tarafından kabulü caiz olmak ve bir dahi erzaktan yağ ve bal ve fâkihe misillü sair eşya öyle pek de külliyetli ve kıymetli olamayacağı cihetle bunların ve köle ve cariyeden maada esb ve bargir ve koyun ve kuzu gibi şeylerin naçiz olduğundan kezalik kabulü tecviz olunmak ve hitan ve velîme ve nikah ve bed'-i mekteb gibi cemiyetlerde dahi pek de aşırı tekellüf olunmayarak ve aykırıdan olmayarak mücevherat ve madeniyyat ve lahuri şaldan gayrı münasibi ve layıkı veçhile hediye verilmek suretlerinde beis görünmemiş olup ancak bu vesile ile zikrolunan cemiyetler hediyesinden ve sair tadat ve tasrih kılınan hedaya-yı cüziyyeden maada kabulü bi'l-külliye memnu olan hedaya hafi ve celi alınur ise bi'l-farz li-garazin olsa bile memnuiyyeti cihetiyle o misillü hedaya rüşvet kabilinden olacağından ol zaman veren ve alan her kim olur ise olsun haklarında ber-mucib-i kanunname râşi ve mürteşi gibi cezası icra olunmak hususlarına cümle tarafından kemal-i dikkat ve ihtimam ve hilafından gayetü'l-gaye ittika-ı tam oluna. fi RA 1254 (Mayıs 1838)[511]

[511] *Kanunname-i Ceza*, s. 13-15.

Ek IV

OSMANLI ARŞİVİ
HAT
1625/2 13

Ek IV

1838 Senesi Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunnamesi

Hâmi-yi hüma-yı din-i mübin, hâdi-yi sebil-i şer'-i metin, veliyy-i nimet-i bi-minnetimiz, veliyy-i nimet-i âlem, bâis-i asayiş-i ümem, şevket-meâb kudret-nisab halledallahu eyyam-ı şevketehu ilâ yevmi'l-hisâb efendimizin mukarenet-i tevfik-i rabbani ve delalet-i feyz ü teyid-i samedâni ile ber-mukteza-yı müceddidiyyet [tecdid-i] kavanin-i mülk ü millet ve ihkam-ı ahkâm-ı usul-i şeriat mevadd-ı hayriyesine hemişe himmet-i bülend-mertebet-i padişahaneleri müsabakat-ârâ-yı eslaf-ı güzîn ve tefevvuk-ferma-yı selatin-i pişîn olduğu cümle indinde rehin-i hayz-ı bedahet ve bahusus umûr-ı diniyyenin merca-ı aslisi ve kâffe-i mesalih-i saltanat-ı seniyyenin menba-ı hakikisi şeriat-ı mutahharaya imtisalden ibaret olduğuna ve el-haletü hazihi hizmet-i şeriatta bulunan zevatın nüsha-i zâtları ve şiraze-i mecmua-yı sıfatları ziver-i iffet ü salah ile ârâste ve cevher-i hüner ü maarif ve zühd ü takva ile piraste ve her veçhile nar u ihrakattan vâreste iseler dahi hasbe'l-beşeriyye içlerinde bazı cünha vukuu muhtemel ve la-siyemma nüvvab takımının ekserisi mechulü'l-ahval kimesneler olarak uygunsuz harekatı derkar bulunduğuna binaen o makule harekat-ı nâ-marziyyeye cesaret edenlerin hakkında ve gayrılara dahi terbiye ve tenbih olmak üzere ol babda şeref-efza-yı sudur buyurulan emr ü ferman-ı keramet-unvan-ı hazret-i mülükane mucibince zât-ı fezâil-simât-ı hazret-i şeyhülislâmî ile bi'l-müzakere kaleme alınan ceza kanunnamesidir ki ber-vech-i âti zikr ü beyan olunur.

Ulema-yı kiramın merâtib-i mütefavitesinden hizmet-i ibâdullahda bulunan zevât-ı fezâil-simatın rüyetine memur oldukları hizmetlerinde umûr-ı ibâda zarurat-ı beşeriye ve amal-i şer'iyyelerinden gayrı bir şey takdim ve tercih eyledikleri mütehakkık olur ise hallerine göre tenbihat-ı layikalarıyla tenbih olunup mütenebbih olmadıkları hâlde hacr olunalar.

Büyük ve küçük her kim olur ise olsun hükûmât-ı şer'iyyede bulunanlar icra edecekleri ahkâm-ı şer'iyyede hatıra riayet ile ihkak-ı hakda rehavet ederler ise tazirat-ı layika ile mazhar-ı ceza ve tazir veyahud ahz-ı rüşvete cesaret eyledikleri bade't-tahakkuk mehuzları olan şeyi redd ile kendüleri icabına göre tazir olunalar.

Sadaret-i Rumeli ve Anadolu'yu haiz olan zevat-ı izam müddet-i muayyenelerinde rüşvet ahz ederek tevcih-i kaza eyledikleri tahakkuk eder ise mehuzları olan şey sahibine reddolunarak râşi olan kimesnenin rüşvetiyle nail olduğu rütbesi üzerinden ref ve tazir ve kazasker-i müşarünileyh dahi hâline münasip tazir oluna.

Tarik-i kazadan bir mansıba müddet-i örfiyye ile mutasarrıf olan zâtın müddet-i örfiyyesine medd olunmak lâzım geldikde ba-işaret-i aliyye-i şeyhülislâmî ola geldiği gibi müddet-i örfiyye olmayan mansıbların mutasarrıf ve muvakkitlerinin zâten haysiyyeti cihetiyle yahud meriyyü'l-hâtır bir zât-ı âlinin istişfâıyla medd olunmak lâzım geldikde mesned-i fetvada olan zât-ı vâlâ-yı fetva-penâhiden bi'l-istizan tanzim olunup bila-ruhsat medd olunur ise tahkik olundukda itibar olunmayup müddet-i medd-i merkume ref ile mücazat oluna.

Merâtib-i mezkureden arpalık mutasarrıfları bulunan zevat-ı fihâm ve maişet mutasarrıfları müderrisîn-i zevi'l-ihtiram ve menâsıb mutasarrıfları kuzat-ı kiram mutasarrıf oldukları kazalara naip tayinini murad eylediklerinde defter-i hazret-i fetva-penahide mukayyed olduğu veçhile ber-mutad ala geldikleri mahiye ve harac-ı babdan ziyade rüşvet olarak şey ahz eyledikleri mütebeyyin olur ise mehuzları olan şey mahalline lede'r-redd eğer o rüşvet yeden bi-yedin veyahut kapı kethüdaları ve sarraflar veyahut saire vasıtasıyla alınmış ise râşi olan nâib her kim olur ise olsun bu makule efal-i keriheye cesaretine mücazat olarak nâib olduğu kazadan derakap azl ve mürteşi ve vasıta olan kimesneler dahi tazirat-ı layıkalarıyla tazir olunalar.

Hâlâ tarik-i tedris ve kazada bulunan kimesne her ne kadar ilm ü hüner ile mevsuf olsa dahi kizb ü dürûğ ve heva-yı nefsine tebeiyyet ve sefahet ile maruf olur ise ol veçhile şeran ve örfen tavr-ı ulemaya yakışmaz evsaf-ı gayr-ı makbuleye cesareti adet edindiğine mücazat olarak hiçbir kazanın icra-yı ahkâm-ı şer'iyyesine memur ve tayin olunmaya.

Bade'l-yevm her bir mechulü'l-ahval kimesne hizmet-i şeriat talebinde gerek taraf-ı hazret-i fetva-penahi ve gerek şurayı ve burayı tasdi' etmemek için hizmet-i şeriatta istihdama liyakatleri memul olan birtakım kimesneler umûr-ı şer'iyye ile muarefesi bulunmuş üç dört zâtın marifeti ve zât-ı hazret-i şeyhülislâmînin nezareti ile imtihan olunup bunlardan icra-yı ahkâm-ı şer'iyyeye kabiliyeti olanların düşdükce hâllerine cesban kazalara gönderilmek üzere yedlerine taraf-ı eşref-i şeyhülislâmîden inde'l-imtihan istihkakları nümayan oldunduğunu mübeyyin birer kıta memhur pusulalar ita olunup maadası ehliyet tedarik etmedikçe hizmet-i şeriat talebinde olmamaları cevabı verilip ehliyeti olmayanlara bir takrib taklid-i kaza olunur ise ol makule nâ-ehiller azl ü hacr olunalar.

Bir kimesne hizmet-i şeriata talip oldukda kendüye Türkçe'ye tercüme olunmuş kütüb-i feteva-yı mutebereden bir yahut iki suret nukullü fetva ve mütûn-ı fıkıhdan bir mahall ders gösterilüp eğer ol talip ancak Türkçe sureti anlayup takrir ve tefhime kudreti olur ise edna ve suret-i mezkureyi hem okuyup ve hem nakl-i arabîsine tatbik etmeye

muktedir olur ise evsat ve suret-i mezkureyi okur ve nakl-i arabisine tatbik eder ve mütun-ı arabiyyeden gösterilen mahalde meseleyi istihraç eyler ise karib-i a'lâ ve bunların mecmuuna iktidarı olduktan sonra gösterilen meselenin kavaid-i usul-i fıkıh üzere cihet-i istinbatına dahi âlim olur ise a'lâ itibar olunup ve bunların her biri mâ-fi'z-zamirlerini ifade edecek yazı yazmaya kudretleri olur ise bunlar merâtibince kazalara hâkim tayin buyurulup merâtib-i mezkureden hiçbirisinde de muktedir bulunamaz ise tahsil-i ilim etmek üzere cevap itasıyla mücza ola.

Bir sancak dahilinde olup da müstakil ehliyetli hâkim gitmeye kabiliyeti olmayan küçük kazaların yine ol sancak dahilinde olarak civarında bulunan büyük kazaların hâkimlerine mahiyye-i kadimeleriyle havale olunup eğer ol küçük kaza civarında bulunduğu büyük kazaya pek yakın olur ise ol büyük kazanın hâkimi küçük kazaların hükumetini dahi bi'n-nefs kendüsü rüyet ve istima ile ve eğer altı saatten ziyade baid olur ise kendüsünün nezaretiyle mutemed ve mevsuk gerek yerlüden ve gerek kendi âdemlerinden bir muktedir ve müteşerri âdem nâib tayin ile ve eğer civarında büyük kaza bulunmaz ise iki yahut üç kaza ve belki daha ziyade birleştirilip bir nâib tayin olunmak caiz ola.

Hiçbir kimesne rüşvet ve ubudiyyet ile bir mahalle hâkim tayin olunmayıp eğer bu veçhile tayin olunduğu mütehakkık olur ise mehuz olan nükud ve eşya her ne ise mürteşiden gasbü'l- istirdad derhal bu vech üzere nasb olunmuş olan hâkim mücazaten bade'l-azl mürteşi dahi tazir-i layıkıyla tazir oluna.

Bir kimesne hâkim nasb olundukda memur olduğu kazanın vali ve mütesellim ve voyvoda ve muhtarı ve vücuhunun bana muaveneti olur hülyasıyla hediye namıyla rüşvet makulesinden eşya verüp bu cihetler ile düçar olduğu mesarif-i kesire ve düyun-ı vefireyi çıkaracağım diyerek hâkim olduğu kazanın sekenesini ızrar kaydında oldukları mervi olduğuna mebni fimâ-ba'd kazalara niyabeten ve asaleten gidecek kudat ve nüvvab efendiler o makule resmi hediye ve hediye suretli eşya götürmeyüp ba'de-ezin götürür ve verir ise bu misillü şeyler rüşvetten kurtulmayacağından haklarında râşî ve ve mürteşi cezası icra oluna.

Gerek Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye ve gerek bilad-ı sairede hâkim olan zevat kendüye varide olan murafaa-i şer'iyyede vazî' ve şerif ve müslim ve zımmi ve müstemen ve hürr ü abd her kim olur ise olsun mesağ-ı şer'iyye mertebesi tarafeyni seyyan tutup hükmünde bir tarafa asla meyil eylemeyüp ve hâkim-i mumaileyhin üzerine tevarüt eden mesalih-i ahkâm ve sair senedat-ı şer'iyyede ancak hakkaniyyet ve nasfeti iltizam edip bir ferdin

şefaat ve iltimas ve rüşvet ve ubudiyetine iltifat eylediği bade't-tahakkuk aldığı şey mahalline lede'r-redd azliyle mücazat oluna.

Ve hâkim-i mumaileyh kendüye mahsus tereke mucib-i tahrir olduğu hâlde yani müteveffanın veresesinden bazısı sagir veya mecnun veya matuh veyahut gaib olup terekesi tahrir olundukda ber-mukteza-yı şer'-i şerîf ve ferman-ı münif kuruşta bir pare resm-i kısmet ve bin kuruşta altmışar pare ücret-i kaydiye ve sevk-i sultanide lede'l-müzayede bey' olunan terekenin esmanından bin kuruşta iki kuruş ücret-i dellaliye alınup bunlardan ziyade haraç-ı hüccet-i vesayet ve nafaka ve hademe ve ihzariyye ve kalemiyye namıyla ve nam-ı aherle bir akçe alındığı tahakkuk eder ise mehuz olan şey lede'l-istirdad ahz olan hâkim tazir oluna.

Bazı biladda olduğu misilüü bir kimesne vefat eyledikde terekesinin tahriri esnasında müteveffanın gerek urûz ve gerek akarını bulunan hâkim lede'l-müzayede bey ü nakd etmeyüp ziyade alacağım diyerek gâli beha ile deftere tahrir ve esman-ı muhammenesini altına vaz edüp her ne kadar taksimini gösterse dahi o makule eşyanın telef ü ziya ve bekası eytam hakkında muzırr olarak ol veçhile birtakım eytam hâib ve hâsir kalmağla min ba'd bir kimesne fevt oldukda eğer sagir ve sagire ve mecnun ve matuh ve gâib ve gâibe veresesi bulunur ise evvela bir vasî ve kayyım ve hasbe'l-iktiza nazır nasb olunup bade gerek urûz ve gerek akar terekesi her ne ise sevk-i sultanîde lede'l-müzayede bey ve vech-i meşruh üzere mesarifi bade'l-ihraç hâkim-i mumaileyh tereke-i mezkurenin defter ü taksimini muvafık-ı sakk ve mesele-i şer'iyye olarak bade't-tahrir ve'l-kayd verese-i kibar hisselerini kabz edüp maada sigâr ve mecnun ve matuh ve gâibin hisseleri cem olunup el hâletü hazihi darü's-saltanatü's-seniyye'de olduğu misillü o beldede bu makule emvali hıfza me'men bir mahal tahsis birle ol mahalle vaz' ve sigâr u mecnun ve matuhun emvalinden akçe lüzumu olan kimesnelere rehn-i kavi vehayud üç nefer kefil-i melî ile onu on bir buçuk hesabı üzere marifet-i şer' ve vasîsi marifetiyle ba-devr-i şer'î idâne ve ikraz ve hasıl olan nemasından mesağ-ı şer'î olduğu veçhile mal-ı mevruslarına nazaran münasip meblağ nafaka karz ve takdir olunup ve üç senede bir muhasebeleri lede'l-rü'ye nema-yı mezkurdan nafaka ve kisve behası fürû-nihâde olundukda bâkî kalan meblağ asl-ı mala zamm ile kema-kân imal ve istirbah oluna ve müteveffanın veresesi kibar olup bizzât kendüleri tahrir ve taksim talep etmedikçe hâkim tarafından kat'a müdahale olunmaya ve verese gerek kibar ve gerek sigâr olup hâkim bulunan kimesne terekeyi tahrir ve bir veçhile senedat-ı şer'iyye ita etmemiş ise rüyet tezkiresi namıyla ve vech-i aher ile bir akçe mütalebe eylemeye ve şurut-ı muharrerenin mugayiri harekatı ihsas olunur ise layıkıyla tazir oluna ve şurut-ı muharrereye muvafık

vukubulan terekenin tahririnde vali ve mütesellim ve voyvoda ve muhtar ve vücuh ve saire taraflarından kudata bi-gayr-ı hakkın mümanaat ve müdahale olunduğu mütehakkık olur ise ol kimesneler layıkıyla tazir olunalar.

Gerek asitane-i aliyye ve gerek bilad-ı sairede bulunan hükkam huzurunda vâkıa olan murafaayı rüyet ve fasl ve şu kadar kuruş ve şu kadar kuruşluk eşya hükm ü ilzam eyledikde ber-mucib-i nizâm ancak kuruşta bir pare resm alıp def-i resm namıyla ziyade bir akçe ve bir habbe almaya ve eğer ziyadeyi irtikab eder ise bade'l-istirdad olduğu hizmet-i şer'iyyeden ihraç oluna ve eğer tarafından birisi muarazadan men senedi almağa talip olur ise ol vakit layıkıyla ücret-i sened alınıp ziyade ücret-i vesika alınır ise redd ve tazir oluna ve ita eylediği senedat-ı şer'iyyesinin sakk ve sebki ve mesele-i şer'iyyesi çend defa hilaf-ı şer'-i şerîf olup ikaz ve tenbih olunduktan sonra yine verdiği senedat mesail-i şer'iyye ve sukûk-ı mutebereye muhalif olur ise ol senedi ita eden hâkimin azli ile mücazat oluna ve ancak sakk ve sebki muvafık ve mesele-i şer'iyyesi mugayir veyahut aksi vuku bulur ise hasbe'l-beşeriyye hata maznun olan mahalde tenbih ü afv ile muamele oluna.

Bir kazaya hâkim olan kimesnenin öteden berü umûr-ı kazaya nezareti olmak mülabesesiyle nezaret-i mezkureden fesad-ı ammeye dair ve ihtilal-i nizâm-i beldeye mütedair cesareti adet eylediği tahakkuk eder ise nefy ü tağrib ile tedib ü tekdir ve mehamm-ı saltanat-ı seniyyenin tesviyesinde ve evamir-i aliyyenin tefhiminde rehaveti ve bir veçhile mesned-i hükumete yakışmaz harekâtı mütehakkık olur ise tazirat-ı layıkasıyla o hâkim tazir oluna.

Hidemat-ı şer'iyyede bulunan zevattan evsaf-ı hamide ve ulum-ı şerife ile mevsuf olup gerek darü'l-hilafeti'l-aliyye ve gerek bilad-ı sairede bulunan zâtlar emsalinden ziyade olarak din ü devlete ve kâffe-i ibâda hayırlu hidemat-ı mebrureye muvaffak olduğu surette gayrılarına teşvikan akranına faik ikram u eltaf-ı hazret-i padişahî ile nail-i mükafat ola.

[Ber-vech-i bala tafsil ü inba olunan usul ve nizâmat-ı hasene iktizasınca bundan böyle nasb u tayin olunacak bi'l-cümle hükkam ve nüvvab ehl ü erbab olacaklarından evvelkiden ziyade ber-vech-i dikkat icra-yı ahkâm-ı şeriat ve hakkaniyet olunacağı derkar olup fakat vuku bulan deavinin ber-nehc-i şer'î fasl olunması ibtida zabtına güzelce dikkat olunmasına mevkuf olduğuna binaen ol veçhile ba'd-ezin memur buyurulacak ümena-yı şer'-i şerîf zuhur eden deavinin zabtlarına dikkat ve bade icab-ı şer'îsini icraya mübaderet etmek ve bir de muğlak ve halli müşkil bir dava zuhur edip de meselesini bilemediği hâlde taraf-ı fetva-penahiden ve taşrada ise bulunduğu beldenin müftüsünden istifta ve müftü

olmadığı hâlde ulemasıyla istişareye itina edip bu suretlerle dahi hall-i işkâl ve layıkıyla mesele zahire ihraç olunamadığı takdirce hükümde tacil etmeyerek Dersaadet'ten istifta ve istis'al/sual eylemek ve verilecek ilamat ve sair senedat-ı şer'iyyenin siyak u sibakları sukûk-ı mutebereye tatbik ve mukteza-yı şer'-i şerîfe tevfik olunarak lede'l-hace ihticaca salih olup asla ve kat'a bir ilişiği kalmayacak suretle tesviyesine bakmak ve şuhud-ı udulün hüsn-i tezkiyesiyle şahid-zora dikkat olunmak vâcibeden olmağla bunların hilafı hareketleri vukuunda icabı veçhile haklarında icra-yı ceza oluna.][512]

İşbu ceza kanunname-i hümayunu ila maşaallahi teâlâ düsturü'l-amel tutularak mucib ve muktezası icrâ olunacak olmağla bundan sonra dahi icabına göre şer'-i şerîfe tatbikan bi'l-iktiza zuhur eden hususun zeyl olması caiz ola. fi RA 1254 [Mayıs-Haziran 1838][513]

Bundan akdem tarik-i ilmîye dair tab olunmuş olan kanunname-i hümayunun zeylidir.

Suret-i Hatt-ı Hümayun-ı Mevhibet-makrûn [Mübarek Hatt-ı Hümayun-ı keramet-makrun-ı cenab-ı şahanenin sureti]

Nizâm-ı mezkûr ilâ maşaallahi teala düstûrü'l-amel tutulmak ve hilafı hareket vukuundan teveffi ve mücanebet olunmak üzere icrasına dikkat oluna.

Cenâb-ı rabb-i izzet müeyyid-i din ü şeriat ve müceddid-i usul ü nizâm-ı devlet olan şehinşah-ı âli-menkabet ve padişah-ı sahib-i adalet veli-nimetimiz efendimiz hazretlerine bitmez tükenmez ömr ü ikbal ve afiyet ihsan ve inayet buyursun. Zaman-ı madelet-unvan-ı cenab-ı şahanede rehberi-yi tevfik-i bâri ve imdad-ı ruhaniyet-i hazret-i risalet-penahi ile her bir husus ve nizâm şiraze-bend-i hüsn-i intizam olmuş ve olmakta olduğuna ve bir müddetten beri tarik-i kaza tavr-ı mergubundan çıkarak el-haletü hazihi ehl ü nâ-ehle layıkıyla dikkat olunamayıp eşhas-ı muhtelife çoğalmış ve bu cihetle ekser mahallerin hükümet-i şer'iyyesi niyabetle idare olunmakta bulunmuş olmasıyla şu husus-ı hayriyet-nüsusun dahi saye-i şevket-vaye-i cenab-ı hilafet-penahide fi-mâ ba'd râh-ı rasttan ayrılmayacak suretle bir nizâm-ı kaviyyü'l-intizam tahtına idhali şân-ı müceddidiyyet-unvan-ı padişah-ı din-perverîden bulunduğuna binaen ol babta şeref-sünuh ve sudur buyrulan irade-i keramet-âde-i cenab-ı şahane mucebince iktiza-yı hâl mecâlis-i âliyede mütalaa ve müzakere ve taraf-ı vâzıhu'ş-şeref-i fetva-penahi ile muhabere olunarak çünkü bu madde şeran ve dinen vâcibü'l-dikka bir keyfiyet ve bu

[512] BOA, HAT, 1625/2 – 2.

[513] BOA, HAT, 1625/2 – 3; *Kavanin ve Nizâmat Mecmuası: Kanunlar, Layihalar, Evamir ve Muahedeler*, İBBAK, Belediye Yazmaları, nr. 12, s. 18ª-20ª; *[Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunname-i Hümayunu] Kanunname-i Ceza*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire), RA 1254.

babta elzem olan usul tarik-i mezkurda bulunacak dâiyânın cümlesi ehl ü erbab olmak kaziyesini istihsalden ibaret olmaktan naşi evvel emirde el-yevm Dersaadet ve Anadolu ve Rumeli'de tarik-i kazada bulunmuş olanların ehl ü erbab olup olmadıkları bi'l-imtihan bilinip içlerinden ehl ü erbab olanlar tarik-i mezkurda ibka kılınmak lâzım gelmiş ise de tarik-i mezkurda pek çok alil ü ihtiyar olup taayyüşü mansıp hasılatına hasretmiş olmalarıyla o makuleler bî-vâye kalacağı ecilden şimdiye kadar her ne olmuş ise olmuş tarik-i kazada el-yevm mevcut olanlar haklarında kulzüm-i rahm ü eşfak-ı cenab-ı mülükane mevc-engîz buyrularak anların tevcihatları kemâ-kân icra [olunmak/] buyrulmak ve bi-tevfikihi teala ilerisi bir hüsn-i nizâm ve rabıtaya tevsik [kılınmak/] olunmak hususuna müsaade-i seniyye-i cenab-ı şehinşahi şayan buyrulmuş olup şöyle ki Ceza Kanunnamesi'nde nüvvâb haklarında tensîs olunduğu veçhile ba'd-ezin tarik-i mezkure duhule talip zuhurunda bilâ-imtihan idhal olunmamak için bu hususa cânib-i cenab-ı şeyhülislamiden bi't-tetebbu fuzaladan mevsuk ve mutemet ve hakkaniyet ve iffeti müsellem bir zât-ı mümeyyiz nasb u tayin ve imtihan olunanların ehliyetini anlayıp ihbara muktedir ulemadan iki zât dahi şahit menzilesinde itibar ve ikame olunarak tarik-i kazaya müceddeden duhule talip olan kimesne memurin-i mumaileyhimin huzurlarında bi'l-imtihan ehliyetleri nümayan olur ise tarik-i mezkure idhal kılınmak ve el-haletü hazihi mansıp mutasarrıflarının içlerinden mesela birisi fevt oldukda mahlul olan mansıbı veyahut müddeti ahere tevcih olunmayıp nevbetlisi her kim ise ana tevcih ve ihale buyrularak tenciz ve takrib usulü icra olunmak ve emr ü irade-i seniyye-i hazret-i mülükane müteallik buyrulmadıkça tarik-i kuzatta dahi ale'l-ıtlak rütbe aşırı mansıp verilmemek ve rica ve şefaatle yekdiğere takdim kılınmamak üzere sadreyn-i muhteremeyn hazeratı huzurlarında senede tertibi mutat olan divanlarda tahrir ve terkim olunacak defter canib-i kazaskeriden bir kıta arz ile beraber canib-i meşihat-i İslâmiyeye ve bade bi't-telhis Babali'ye ve Babıali'den dahi mübarek atebe-i felek-mertebe-i hazret-i hilafet-penahiye arz u takdim ile arz-ı mezkur bâlâsı hatt-ı hümayun-ı mevhibet-makrun-ı şahane ile tezyin ve tevşih buyrulması hususları mecalis-i âliyye-i mezkurede bi't-tensib hâk-pây-i hümayun-ı şahaneden istizan olunmuş ve ol veçhile zikrolunan Ceza Kanunnamesi'ne zeyl olunmak ve ilâ maşaallahi teala düstûrü'l-amel tutulmak üzere vaz-ı nizâm-ı hayriyet-ittisam olunarak icra-yı iktizasına irade-i isabet-âde-i hazret-i mülükane taallukuyla ol bapta hatt-ı hümayun-ı mekârim-merhun-ı cenab-ı şehinşahi

levha-zîb-i sudur buyrulmuş olmağla mücip ve muktezası üzere amel ü hareket ve hilafından teveffi ve mübaadet oluna. fi 25 N 1254 [12 Aralık 1838][514]

[514] BOA, C.ADL, 10/646; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnamesi'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25(1981-1982), s. 159-161.

Ek V

Mustafa Reşid Paşa'nın Lord Palmerston'a Yazdığı Memorandum, 11 Ağustos 1839

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları son derece zengin ve münbittir. Gayet iyi olan coğrâfî mevkii hususen ticaret için elverişlidir. Tabîî bir zekaya sahip olan tebaası her şeyi yapmak için uygundur.

Bu insanlar, artık zaruret gereği talep edilen ve içerisinde akıllı ıslahatlar ve medeniyet bulunan yeni sisteme bağlandıklarında, şüphesiz çok kısa bir süre içinde en hayırlı ve müsmir neticeler elde edeceklerdir.

Babıali'nin içişlerine damgasını vuran evvelki kötü gidişat, tebaası için gerçek bir felaket olmuştu. On üç veya on dört yıldır, reform adıyla abartılı bir şekilde süslenmiş şeylerden en ufak bir faydanın hasıl olduğunu görmek şöyle dursun, bu sözde reformlar, geçmişin tiranlıklarına yalnızca yeni cefalar katmıştır. İmparatorluğun tamamında mevcut olan umumi memnuniyetsizliği tam manasıyla ifade etmek imkânsız olacaktır.

İnsanların hoşnutsuzluğu, Avrupa'da zannedildiği gibi, onların medeniyete az meyilli olmalarından ya da taassuptan neşet eden sair herhangi bir sebep dolayısıyla değildir. Bu hoşnutsuzluk, dahilden ve hariçten her türlü entrikanın üst idarenin/Babıali'nin ülkenin iyiliği için bir şey yapmasına mâni olduğu bir ortamda, tahammül etmesi zor bir tiranlıktan kaynaklanan kötülüklerden gelmektedir.

Ancak, yeni müesseseler anlayış ve basiretle yönetildikçe, her biri istikrarlı bir sistemin gerçek faydalarını tecrübe edecek; tiranlık azaldıkça, hükümete olan sevgi artacak, insanlar tüm kalpleriyle faydalı ve kazançlı yenilikler için bir araya geleceklerdir. Sonrasında, yalnızca halk sevgisi dürtüsüyle, gerçek reformun hızlı ilerleyişi ve dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'na ait kuvvetlerin kaçınılmaz yenilenmesi mümkün olacaktır.

Yeniçeriler, yok edildikleri zamana kadar, kamu işlerindeki kötü gidişatın sebebiydiler. Ancak o zamandan beri, hükümetin faaliyeti halk tarafından herhangi bir şekilde engele maruz kalmadı. Sultan Mahmud'un taraftarı olduğu yeni müesseseler zaman zaman zorluklarla karşılaşmış; hemen hemen hepsi bir adım dahi atmadan başlangıç noktasında kalmışlarsa, bunun sebebi yalnızca, onları insanlar için hiçbir semere-i nafiası olmayan ve beyhude âlâyişden ibaret kılan hükümdarın gururuna matuftur.

Bilâhare Mısır meselesinin ulaştığı nokta sadece hüsran değil, imparatorluk için yeni bir tahribat sebebi olmuştu. Böylesine çok sayıda bâdirenin mevcut olduğu bir ortamda

imparatorluk layıkıyla herhangi bir gelişme kaydedememişti. Her geçen gün artan zayıflık büyük ölçüde Mısır ile yaşanan ihtilaflardan meydana geliyordu. Bu ihtilafların menbaı yalnızca Sultan Mahmud ile Mehmed Ali'nin birbirlerine karşı olan şahsî nefretleri idi. Bugün onlardan biri yaşamıyor, geçmişin kırgınlıklarını bir kenara bırakan diğeri de sadece milletinin saadetini ve ülkesinin refahını düşünmek zorunda kalacaktır. Bundan böyle, Babıali'nin Mısır ile anlaşmasının çok kolay olması gerektiği anlaşılıyor. Mısır sorunu başlı başına bir kazadır. Onun hall ü faslı tatminkar ve kati bir neticenin elde edilmesi konusunda kafi olmayacaktır. Babıali'nin kadim belası olan asıl tehlike izale edilmedikçe, onun kendisini yenilemesi mümkün olmayacaktır; bugün bir kaza biterken, yarın kesinlikle bin tanesi doğabilir. Babıali'nin bu kadim belasını anlamak için birkaç cilde ihtiyaç olmayacaktır. Ancak kimi insanların yüksek zekası sebebiyle, tam bir tablonun çerçevesini verecek birkaç kelime yeterli olacaktır.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından bu yana Osmanlı hükümdarlarına ait tiranlığın tedricen ne dereceye ulaşmış olduğu Avrupa devletlerinin malumudur. Artık Sultan Mahmud kimseyi dinlemek istememiş, kendisininkinden başka tavsiyelere kulak asmamıştır. Kimi büyük meselelerdeki kudret ve enerjisini inkar etmek haksızlık olur. Bununla birlikte o idarî meselelerle alakalı malumata sahip değildi. Zihni idrakten yoksundu. Onun gururunu ve kibrini pohpohlamak, rızasını elde etmek demekti. Fakat diğer taraftan onunkine muhalif bir fikir beyan etme gerekliliğine inanan birkaç cesur hakikat dostunun cüretkâr gayretlerinin bedeli ya ölüm ya da müsadere idi. Sultan, bu şekilde hem onların fikirlerinden kurtulmayı keşfetmiş hem de böylece aynı katılığın dehşetiyle söz konusu ağızları kapatmıştır.

İmparatorluğunun en dürüst adamı olan sâbık Hariciye Nâzırı[Reisülküttap] Seydâ Efendi'yi Rusya'yla yapılacak savaşa sıcak bakmaması sebebiyle azli ve akabinde zehirletmesi onun zihin ve fikir muvazenesizliğini ortaya koymuştur. Onun [Seydâ Efendi'nin] halefi olan ve tüm tehlikelerini görmesine rağmen bu harbe rıza gösteren Pertev Paşa, ölümcül neticeleri tehir edilmiş olan bu acımasız gaddarlıktan kaçamamış ve nihayetinde yedi veya sekiz yıl sonra bunun hazin bir kurbanı olmuştur.

Padişahın çevresinde dalkavukluk yapan ve onun gizli karakterini bilen kişiler, biri kendilerinden olmadığında veya fikirlerine katılmadığında o kişiyi ortadan kaldırmak için mevcut basit taktiğe, yani o kişiye iftira atmaya başvuruyorlardı. Bu, onlar için tüm rakiplerine karşı, zehirle ya da alenen ölümle alt etmenin kesin yoluydu.

Bu talihsiz vetîre, imparatorluğun zayıflamasını isteyen düşmanlar tarafından da müessir bir şekilde kullanılmıştır.

Bir nâzır ülkenin menfaati için bir şeyler yapmaya çalıştığında, yabancı ajanlar, kıskançlıklarını körüklemek için birbirine rakip olanların her birine zekice hemen nasıl yaklaşacaklarını öğrenmişlerdi. Aynı zamanda, Sultan'a yaptıkları sayısız entrikalarla, onun ruhuna binlerce meşûm şüphe sokmayı kolayca başarmışlardı.

İnanıyorum ki Sultan Mahmud'un ölümünün Babıali idaresinin bu kadim sorununa bir rahatlık getireceğine şüphe yok, ancak imparatorluğun ileri gelenlerinin kıskançlığı sönmemiştir. Genç yaşı ve tecrübesizliği sebebiyle, yeni imparator dahilî ve haricî entrikalara daha kolay kanacaktır ve ayrıca onun saltanat dönemindeki sıkıntının babasınınkinden bile daha büyük olacağından endişe edilebilir.

Babıali'nin mevcut hali bu sebeple son derece tehlikeli bir kriz olarak görülmelidir. Çöküşün yakın olduğunu kabul etmeyi reddederek sadece Mısır'la anlaşmaya ve imparatorluğun istiklal ve tamamiyetine odaklanırsak, imparatorluğun idame etmesini isteyen devletler, işbu isteklerinin eksik bir şekilde yerine getirildiğini görecekler. Böyle yaparsak netice olarak fırtınayı dindirmek için yapılacak her şeyin, sadece onun kopmasını biraz geciktireceğini gözden kaçırmış oluruz.

Ancak denilebilir ki, Babıali'nin dahilî idaresine bir çeşit müdahale edilmeksizin bu problemin çaresi bulunamaz. Bu tutum, milletlerin şahsî haklarına aykırı olurdu. Dahası, Müslümanlar Kuran'ın hükümlerine körü körüne itaatleri ve malum taassupları hasebiyle Avrupa devletleri tarafından dikte ettirilen her şeyi reddedecektir. Bu itiraza karşılık vermek için, milletlerin karşılıklı haklarına yönelik bu müdahalenin insanlara zarar verecek bir durum olup olmadığını ve de Avrupa dengesince gerekli olup olmadığını sormak yeterli olacaktır. İnsanları güçlü ve müreffeh yapacak herhangi bir şeye girişmenin hiçbir sakıncası ve mahzuru olamaz ki bu da dahilî idareye müdahalede bazı sınırları aşmaksızın başarılamaz.

Dahası, [Osmanlı'nın] kendisine yapılacak teklifler tek bir devletten değil, bütün büyük güçlerin ittifakından gelmelidir. Böylelikle bu istisnâî durum, Babıali'nin dahilî meselelerine tek başına müdahale etmeleri konusunda onlara ne bir bahane ne de bir örnek teşkil edecektir.

Sultanın genç yaşı, dost güçlerin ona takip edeceği yolu göstermesine imkân veriyor olsa da, onların söz konusu hususla alakalı davranışları sadece samimiyetleriyle açıklanamaz. Müslüman halkın bağnazlığı artık eskisi gibi değil, ulemânın gücü de azalmış vaziyettedir. Kadim problemlere çare bulmak maksadıyla ifade edilen tedbirler Kuran hükümleriyle tezat oluşturmuyorlar. Açık bir şekilde her kademede makul bir ilerlemeye sebep olan bu tedbirler, halihazırda iş başında bulunan kişilere Avrupalıların sevgisini

kazanma noktasında bir fırsat hediye ediyor. İyilik yapma düşüncesiyle, onlar tarafından yapılan herhangi bir teklifi hiç şüphesiz kolaylıkla kabul etmek için acele edeceklerdir.

Yakın dönemde, Yunan meselesi ve mümasili diğer birçok meselede Babıali, ret ve mukavemetini canlı tutmak için Kuran hükümlerinin arkasına sığınmıştı ama aslına bakılırsa bu mukavemet kutsal kitabın herhangi bir kısmına istinat etmiyordu; Sultan Mahmud sadece kendisine yapılan teklifler iradesine mugayir olduğunda, bunların reddine bahane olarak dine başvuruyor, kendi isteklerine itaat söz konusu olduğunda ise peygamberin yolunu mütemadiyen unutuyordu.

Türkiye'deki gerçek durum, Babıali'nin insanlara hakiki fayda sağlamak maksadıyla sunduğu her yeni tanzim faaliyetinin çoğunluk tarafından kabul edileceği hakikatidir. Yeni müesseselerin mukavemetle karşılaştığı yerler varsa, bunun sebebi, o müesseselerin orada yaşayanlara herhangi bir menfaat ümidi sunmamalarıdır. Babıali'nin zalim hükümetini kolay bir şekilde tanımayan Bosna, Arnavutluk ve Kürdistan ahalisi, bu müesseselere köklü bir muhalefet göstermiştir. Aslında Babıali'ye karşı duyulan bu hoşnutsuzluk, esas olarak, bunların daha sonra yeni bir zulüm kaynağı olacağı korkusundan ileri geliyordu.

Umumî şekilde hürriyetler olarak adlandırılan mefhumların Divan'a sunulması, yanlış anlaşılmaya mahal vermeyecek ve mutlak güçlerin [Avrupa devletlerinin] hükümetleri tarafından hiçbir itiraza fırsat bırakmayacaktır. Çünkü maksat hürriyeti kazanmak değil, sadece hayat ve zenginlik elde etmektir. İşbu umûmî teminatlar imparatorluğun dînî ve örfî hukukunda zaten taahhüt edilmiş olması hasebiyle, bu kanunların Babıali tarafından dahili idaresinde sağlıklı bir şekilde tatbikini tavsiye etmeliyiz.

Nefret ve intikamdan başka bir sâik olmaksızın insanların kanını akıtmak ve mallarını gaspetmek, Avrupa'daki mutlak devletlere ait hiçbir kanunun hoş göremeyeceği bir suçtur. Tüm insanlığı alakadar eden bir mesele karşısında herhangi bir devlet veya hükümetin yardım ve desteğini esirgemesi doğru olmaz.

Güçler arasında, Osmanlı İmparatorluğunun zayıflamasını isteyen bir tanesiyle toplumların sağlam dayanışması, insanlık, adalet ve müşahhas bir gerekçe ile, hiçbir durumda itiraz etmesi mümkün olmayacak şekilde bir araya gelinmelidir. Dahası, Osmanlı için çok önemli komşular olan Avusturya ve Rusya'nın sebep ne olursa olsun Eflak, Moldova ve Sırbistan'ın bir anayasaya sahip olmalarına izin verdiği göz önüne alınırsa, hiçbir güç, Müslüman toplulukların hayatları ve servetleri için basit teminatlar elde etmelerini engellemek istemeyecektir, bunu isteyecek olmaları asla inanılacak bir

şey değildir. Bundan dolayı, Avrupa tarafından Divan'a yapılacak teklifler, haricî bir engelle karşılaşmayacaktır.

Yüreği acıyla sızlayan insanlar, herşeyden önce tüm dilekleriyle ıslahatlar için çağrıda bulunuyorlar. Güçler, alicenap dikkatlerini ucundan da olsa göstermeleri durumunda, hükümetin ileri gelenleri kendileri için göstermelik bir zafer olabileceğinin önemini kavrayarak, yeniden toparlanmanın en kuvvetli unsurunu burada bulan Babıali'nin Hristiyan tebaasına bu menfaati de sağlayacak koruyucu kanunların tamamlanmasını hızlandırmanın gerekliliğini takdir edeceklerdir.

Bu nokta elde edildiğinde her şey kolaylaşacak, Babıali'nin istiklalini ve toprak bütünlüğünü sağlamak için Avrupa'nın siyasi haklarına katılma çağrısı yapmak kaçınılmaz olacaktır. Burada söz konusu teklif kendisine sunulacağı zaman, padişahın gençliği ile alakalı tüm düşünceleri hatırlatıp ve Avrupa devletlerini yöneten, Kuran'da da tavsîf edildiği üzere vatandaşların öldürülmemesi ve zulümle mallarının gasp edilmemesini söyleyen kutsal kanunların himayesine giren Divan'ın bu ihtiyacı kabul etmesi gerektiğini tasdik etmek gerekecektir. Öyle ki, bir kişi ölümü hak eden bir suç işlediyse, mahkemeler karşısında alenen dînî, örfî, kadim ve bu vesileyle yeni oluşturulan kanunlara göre muhakeme edilecek ve sanığın, mahkemenin hükmünden başka korkacak hiçbir şeyi olmayacaktır.

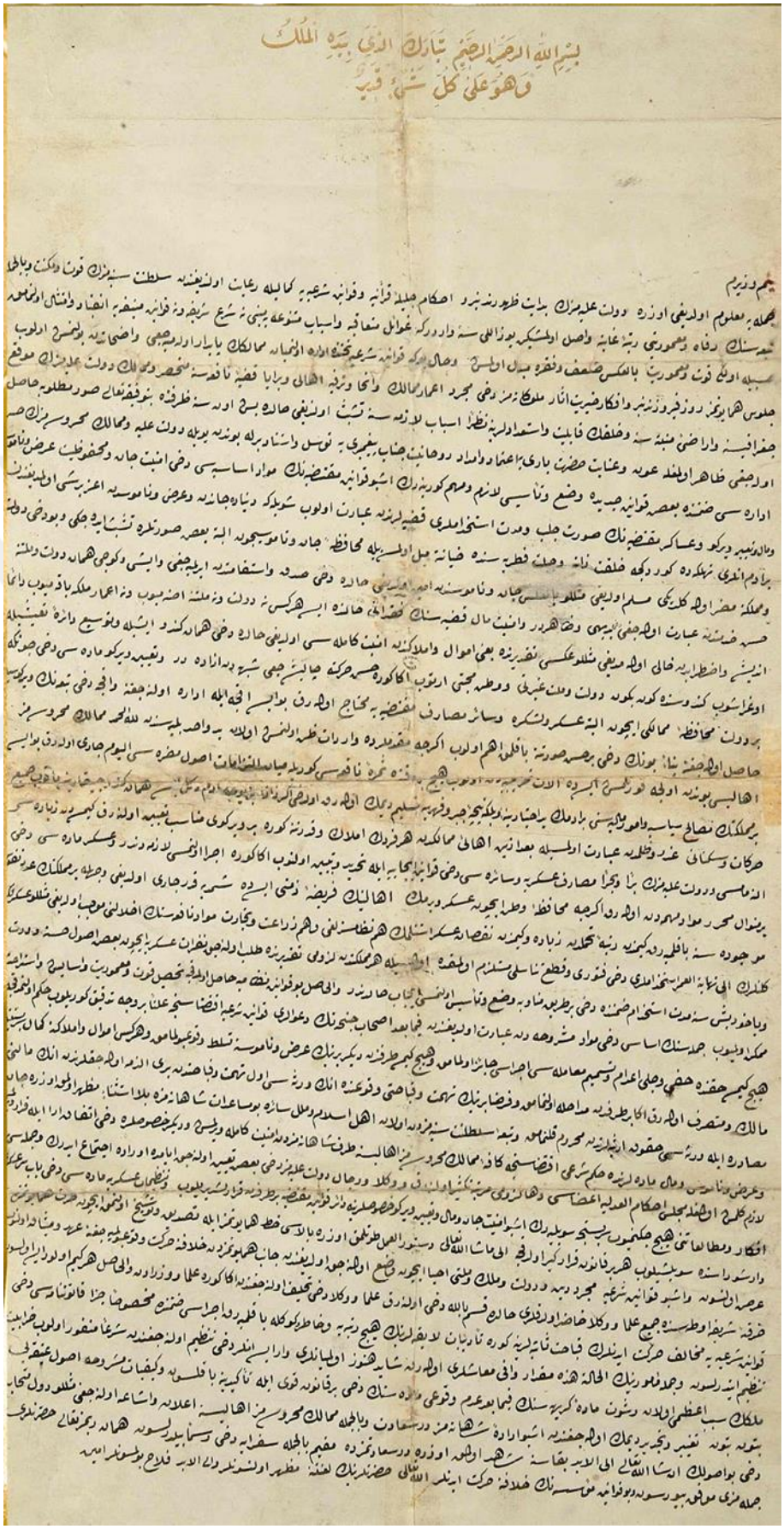
Ancak, bu tür projelerde [Avrupalı] güçlerin politikasının uygulanmasında zorluk ve sorun ile karşılaşılacaktır, o zaman en azından Konstantinopolis'teki büyükelçileri aracılığıyla Divan'a boş olmayan, belli bir sınırı aşmayan ve tüm ileri gelenler tarafından arzu edilen, sadece sözle ve insanlık adına haykırışla tavsiyede bulunabilirler.

Babıali'ye şunu söylemek gerekir ki, böylesine yetenekli insanların geri kalması; yurt dışında güç kazanan paşaların itaat etmekten vazgeçmesiyle birlikte Eflak, Moldova ve Sırbistan'ın hepsinin birbirinden farklı hükümetleri benimsemesi; Yunanistan'ın istiklal kazanmasının nedeni, milletlerin hayatları ve malları için olan emniyet eksikliğiydi: bu kadar büyük bir zayıflığa düşen Babıali, bu tür ölümcül hatalara devam ederse, hastalığı hızla ilerleyecek, artık Osmanlı İmparatorluğu'ndan ümidini kesmiş olan güçler, bundan böyle kaçınılmaz olarak dostluklarının desteğini vermemek için bu kusurlara sığınacaklardır: tam tersine, eğer Babıali bundan böyle daha iyi bir yol izler, mal ve can güvenliğini, tiranlığın yargısından kurtararak eksiksiz uygulanan kanunların ve akıllı düzenlemelerin garantisi altına koyarsa, [müttefik] güçlerin yardımı onu başarısızlığa uğratmayacaktır. Her ne kadar Babıali bir süredir aleni ve ispatlanmış herhangi bir infazdan kaçınmış olsa da, gizlice birçok kişi öldürmüştür. Taşradaki paşalar da aynı

şekilde Avrupa'nın her detayını bildiği üzere kan dökmeye devam etmişlerdir, Seyda Efendi'nin nasıl zehirlendiğini; Radandans [Ramazan?] Bey, Adanalı Ali Bey ve Siliedat [?] Paşa günlerinde neler olduğunu, Pertev Paşa'nın ve damadı Vassaf Efendi'nin hayatının nasıl sona erdiğini Avrupa çok iyi biliyor. Bu cinayetler tabîî olarak Osmanlı'yı Avrupa halklarından sonsuza kadar uzaklaştıracak! Bu ve benzeri sert ifadeleri ona [Babıali'ye] duyurmak, son derece ehemmiyetli bir teşebbüs olacaktır.[515]

[515] NA, FO, 78/383, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 12 Ağustos 1839. Fransızca metni tercüme eden Yusuf Sami Kamadan'a ve yardımları hasebiyle Fatih Karakaya'ya medyun-ı şükranım.

Ek VI

بسم الله الرحمن الرحيم تبارك الذي بيده الملك
وهو على كل شيء قدير

Ek VI

Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Bismi'l-lâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm

Tebâreke'l-lezî bi-yedihi'l-mülkü ve hüve alâ-külli şey'in kadîr

Benim Vezirim

Cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan Saltanat-ı Seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebaasının refâh ve mamuriyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteâkıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd u imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzıhâttan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzundan beri efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerret imâr-ı memâlik ve enhâ ve terfîh-i ahâli ve berâyâ kazıyye-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrâfîsine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidâtlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu hâlde beş on sene zarfında bi-tevfîkıhî teâlâ suver-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyet-i hazret-i bârîye itimat ve imdâd-ı rûhâniyyet-i cenâb-ı peygamberî'ye tevessül ve istinât birle bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memâlik-i mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânîn-i cedîde vaz ve tesîsi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânin-i mukteziyenin mevâdd-ı esâsiyesi dahi emniyet-i cân ve mahfûzıyet-i ırz u nâmûs u mâl ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyenin sûret-i celp ve müddet-i istihdâmları kaziyelerinden ibâret olup şöyle ki dünyâda cândan ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiye ve cibillet-i fıtriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i cân ve nâmûsıçün elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu misillü bilakis cân ve nâmûsundan emîn olduğu hâlde dahi sıdk u istikametten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hıdmetden ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kaziyesinin fıkdânı hâlinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imâr-ı mülke bakamayıp dâimâ endîşe ve ızdırâptan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yani emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu hâlde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşıp kendisinde gün be gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsn-i

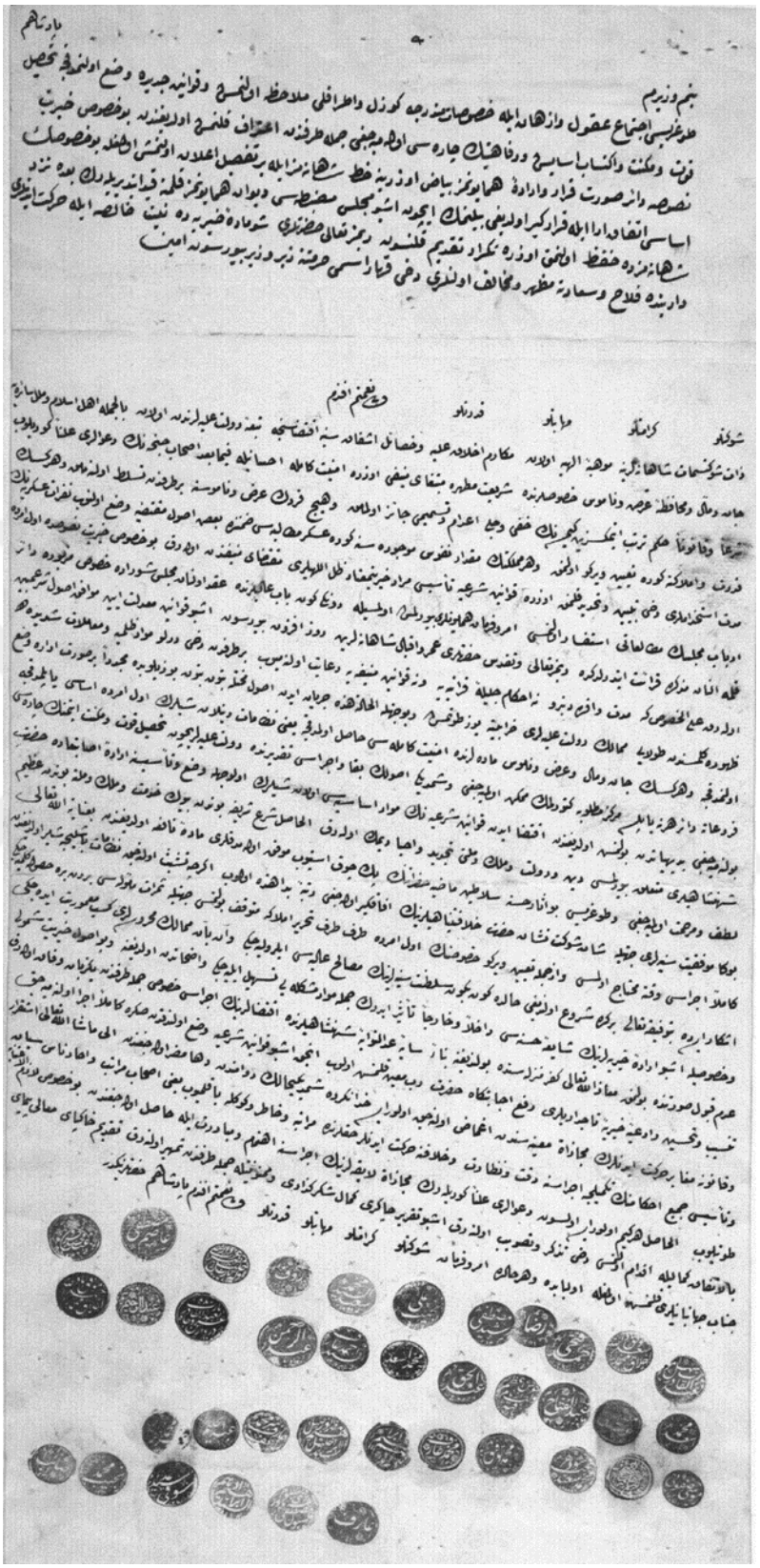
harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâliki için elbette asker ve leşkere ve sâir mesârif-i mukteziyeye muhtâç olarak bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hâsıl olacağına binâen bunun dahi bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup eğerçi mukaddemlerde vâridât zan olunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden li'l-lâhi'l-hamd memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyeden olup hiç bir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir âdemin yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslîm demek olarak ol dahi eğer zâten bir eyüce âdem değil ise hemân kendi çıkarına bakıp cemî harekât ve sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla ba'd-ezîn ahâlî-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-yi münâsip tayîn olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin berren ve bahren mesârif-i askeriye ve sâiresi dahi kavânîn-i îcâbiyye ile tahdît ve tebyîn olunup ana göre icrâ olunması lâzımedendir ve asker mâddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlînin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülden ziyâde ve kiminden noksân asker istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâat ve ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcip olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ nihâyeti'l-ömr istihdâmları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzûmu takdîrinde talep olunacak neferât-ı askeriye için bazı usûl-i hasene ve dört ve yâhût beş sene müddet-i istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz u tesîs olunması îcâb-ı hâldendir. Velhâsıl bu kavânîn-i nizâmiyye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve mamûriyet ve âsâyiş ve istirâhat mümkün olmayıp cümlesinin esâsı dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fî-mâ-ba'd ashâb-ı cünhanın davâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görülüp hükm olunmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî idâm ve tesmîm muâmelesi icrâsı câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğer birinin ırz ve nâmûsuna tasallut vukû bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdâhale olunmamak ve farazâ birinin töhmet ve kabâhati vukûunda anın veresesi ol töhmet ve kabâhatten beriyyü'z-zimme olacaklarından anın mâlını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsiyelerinden mahrûm kılınmamak ve tebaa-i Saltanat-ı Seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsâadât-ı şâhânemize bilâ-istisnâin mazhar olmak üzere cân ve ırz u nâmûs ve mâl mâddelerinde hükm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı

şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer husûslara dahi ittifâk-ı ârâ ile karâr verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâmü'l-Adliye azâsı daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tayîn olunacak eyyâmda orada içtimâ ederek ve cümlesi efkâr ve mütâlaâtını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i cân ve mâl ve tayîn-i vergi husûslarına dâ'ir kavânîn-i mukteziye bir taraftan kararlaştırılıp ve Tanzîmât-ı Askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsı'nda söyleşilip her bir kanûn karâr-gîr oldukça ilâ-mâşâallâhi teâlâ düstûru'l-amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerret dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz olunacak olduğundan cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû bulmayacağına ahd ü mîsâk olunup Hırka-i Şerîfe Odası'nda cemî ulemâ ve vükelâ hâzır oldukları hâlde kasem-billâh dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre tedîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hâtır ve gönle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan Cezâ Kânûnnâmesi dahi tanzîm ettirilsin ve cümle memûrînin el-haletü-hâzihî mıkdâr-ı vâfî maâşları olarak şâyet henüz olmayanları var ise anlar dahi tanzîm olunacağından şer'an menfûr olup harâbiyet-i mülkün sebeb-i azamı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fîmâ-ba'd adem-i vukûu mâddesinin dahi bir kânûn-ı kavî ile tekîdine bakılsın ve keyfiyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersaâdet ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine ilân ve işâa olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahi bu usûlün inşâallâhi teâlâ ilelebet bekasına şâhit olmak üzere Dersaâdetimizde mukîm bi'l-cümle süferâya dahi resmen bildirilsin. Hemân Rabbimiz teâlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allâhu teâlâ hazretlerinin lanetine mazhar olunsunlar ve ilelebet felâh bulmasınlar, âmîn.

[26 Şaban 1255 / 3 Kasım 1839] [516]

[516] BOA, MFB, nr. 48; İ.MSM, 1/24 – 1.

Ek VII

Ek VII

Gülhane Hattı'na Dair Meclis Mazbatası

Benim Vezirim

Doğrusu içtimâ-ı ukûl ve ezhân ile hususât-ı münderice güzel ve etraflı mülâhaza olunmuş ve kavânin-i cedîde vaz olunmadıkça tahsil-i kuvvet ve miknet ve iktisâb-ı âsâyiş ve refâhiyetin çâresi olamayacağı cümle tarafından itiraf kılınmış olduğundan bu husûs-ı hayriyet-nüsûsa dair sûret-i karar ve irade-i hümayunumuz beyaz üzerine hatt-ı şâhânemiz ile ber-tafsil ilan olunmuş olmağla bu husûsun esası ittifâk-ı ârâ ile karar-gîr olduğu bilinmek için işbu meclis mazbatası divân-ı hümâyunumuz kalemine kaydettirilerek badehu nezd-i şâhânemizde hıfz olunmak üzere tekrar takdim kılınsın. Rabbimiz teâlâ hazretleri şu madde-i hayriyede niyet-i hâlise ile hareket edenleri dâreynde felâh ve saâdete mazhar ve muhâlif olanları dahî kahhâr ismi hürmetine zîr ü zeber buyursun. Âmîn.

Şevketlü Kerâmetlü Mehâbetlü Kudretlü Velî-Nimetim Efendim Pâdişâhım

Zât-ı şevket-simât-ı şâhânelerine mevhibe-i ilâhiye olan mekârim-i ahlâk-ı aliye ve hasâil-i eşfâk-ı seniye iktizasınca tebaa-i Devlet-i Aliyyelerinden olan bilcümle ehl-i İslâm ve milel-i sâireye can ve mal ve muhâfaza-i ırz ve nâmus hususlarında şeriat-ı mutahhara mübtegây-ı münîfi üzere emniyet-i kâmile ihsânıyla fî-mâ-ba'd ashâb-ı cünhanın davaları alenen görülüp şer'an ve kanûnen hüküm terettüp etmeksizin kimsenin hafî ve celî idâm ve tesmîmi câiz olmamak ve hiç[bir] ferdin ırz ve nâmusuna bir taraftan tasallut olunamamak ve herkesin kudret ve emlâkine göre tayin-i vergi olunmak ve her memleketin miktâr-ı nüfûs-ı mevcûdesine göre asker mutâlebesi zımnında bazı usûl-i mukteziye vaz olunup neferât-ı askeriyenin müddet-i istihdâmları dahi tebyîn ve tahdît kılınmak üzere kavânîn-i şer'iyye tesîsi murâd-ı hayriyet-mutâd-ı zıllu'l-lâhîleri muktezâ-yı münîfinden olarak bu husûs-ı hayriyet-nüsûsta evvel emirde erbâb-ı meclisin mütâlaâtı istifsâr olunması emr ü fermân-ı hümâyunları buyrulmuş olmasıyla dünkü gün Bâb-ı Âlilerinde akt olunan meclis-i şûrâda husûs-ı mezbûra dâir kaleme alınan müzekkire kıraat ettirildik de Rabbimiz teâlâ ve tekaddes hazretleri ömr ü ikbâl-i şâhânelerin rûz-efzûn buyursun işbu kavânîn-i madelet-âyin muvâfık-ı usûl-i şer'-i mübîn olarak ale'l-husûs ki müddet-i vâfireden beri ne ahkâm-ı celîle-i kur'ânîyeye ve ne kavânîn-i münîfeye riâyet olunamayıp bir taraftan dahi türlü mevâdd-ı zulmiye ve muâmelât-ı şedîde zuhura gelmesinden dolayı memâlik-i devlet-i aliyyeleri harâbiyete yüz tutmuş ve bu cihetle el-haletü hâzihî cereyan eden usûl-i muhtele bütün bütün bozulup

da müceddeden bir sûret-i idâre vaz olunmadıkça ve herkesin can ve mal ve ırz ve nâmus maddelerinde emniyet-i kâmilesi hâsıl olmadıkça yani nizâmât denilen şeylerin evvel emirde esâsı yapılmadıkça fürûâta dâir her ne yapılsa merkez-i matlûba getirilmek mümkün olmayacağı ve şimdiki usûlün bekâ ve icrâsı takdîrinde Devlet-i Aliyyeleri için tahsîl-i kuvvet ve miknet etmenin çâresi bulunamayacağı bedîhîyâttan bulunmuş olduğundan iktizâ eden kavânin-i şer'iyenin mevadd-ı esâsîyesi olan şeylerin ol veçhile vaz u tesîsine irâde-i isâbet-âde-i hazret-i şehinşâhîleri müteallik buyrulması din ü devlet ve mülk ü milleti tecdit ve ihyâ demek olarak el-hâsıl şer'-i şerîfe bundan büyük hizmet ve mülk ü millete bundan azîm lutf u merhamet olmayacağı ve doğrusu bu âsâr-ı hasene selâtin-i mâziye hazerâtının pek çok isteyip muvaffak olamadıkları madde-i nâfia olduğundan bi-inâyeti'l-lâhî teâlâ buna muvaffakiyet-i seniyeleri cihetiyle şân-ı şevket-nişân-ı hazret-i hilâfet-penâhîlerinin âfâk-gîr olacağı rütbe-i bedâhette olup eğerçi teşebbüs olunacak nizâmât başlıca şeyler olduğundan kâmilen icrâsı vakte muhtaç olması ve ez-cümle tayin-i vergi husûsunun evvel emirde taraf taraf tahrîr-i emlâke mütevakkıf bulunması cihetiyle semerât-ı memûlesi birden bire husûle gelmeyeceği âşikâr ise de bi-tevfîkîhî teâlâ bir kere şurû' olunduğu hâlde gün be gün saltanat-ı seniyelerinin mesâlih-i âliyesi ilerleyeceği ve an be an memâlik-i mahrûseleri kesb-i mamûriyet edeceği ve husûsiyle işbu irâde-i hayriyelerinin şâyia-i hasenesi dâhilen ve hâricen tesir ederek cümle mevâdd-ı müşkileyi teshîl eyleyeceği vâzıhâttan olduğuna ve bu usûl-i hayriyet-şümûlü adem-i kabul sûretinde bulunmak mazallahî teâlâ küfür menzilesinde bulunduğuna binâen sâye-i adâlet-vâye-i şehinşâhîlerinde iktizâlarının icrâsı hususu cümle tarafından yek-zebân-ı vifâk olarak tensîp ve tahsîn ve ed'iyye-i hayriye-i tâc-dârîleri ref-i icabet-gâh-ı hazret-i Rabb-i muîn kılınmış olup ancak işbu kavânîn-i şer'iyye vaz olunduktan sonra kâmilen icrâ olunamayacak ve kanûna mugâyir hareket edenlerin mücâzât-ı muayyenesinden iğmâz olunacak olur ise Hüdâ-negerde şimdiki hâlin devamından daha muzırr olacağından ilâ mâşâallahi teâlâ istikrar ve tesîsi cemî ahkâmının tekmilce icrâsına dikkat ve nezâret ve hilâfına hareket edenler haklarında merâtibe ve hâtır ve gönle bakılmayıp yani ashâb-ı merâtip ve ahâd-ı nâs seyyân tutulup el-hâsıl her kim olur ise olsun davâları alenen görülerek mücâzât-ı lâyıkalarının icrâsına ihtimâm ve mübâderet ile hâsıl olacağından bu husûs-ı lâzımü'l-itinâya bi'l-ittifâk kemâliyle ikdâm olunması dahi tezekkür ve tasvîp olunarak işbu takrîr-i çâkeri kemâl-i şükr-güzârî ve memnûniyetle cümle tarafından temhîr olunarak takdîm-i hâk-pâ-yi mealî-peymây-i cenâb-ı cihân-bânîleri kılınmış olmağla ol babta ve her hâlde emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-nimetim efendim pâdişâhım hazretlerinindir.

Tarih-i Kayd 29 L Sene [12]55 [5 Ocak 1840]

[Mühürler]

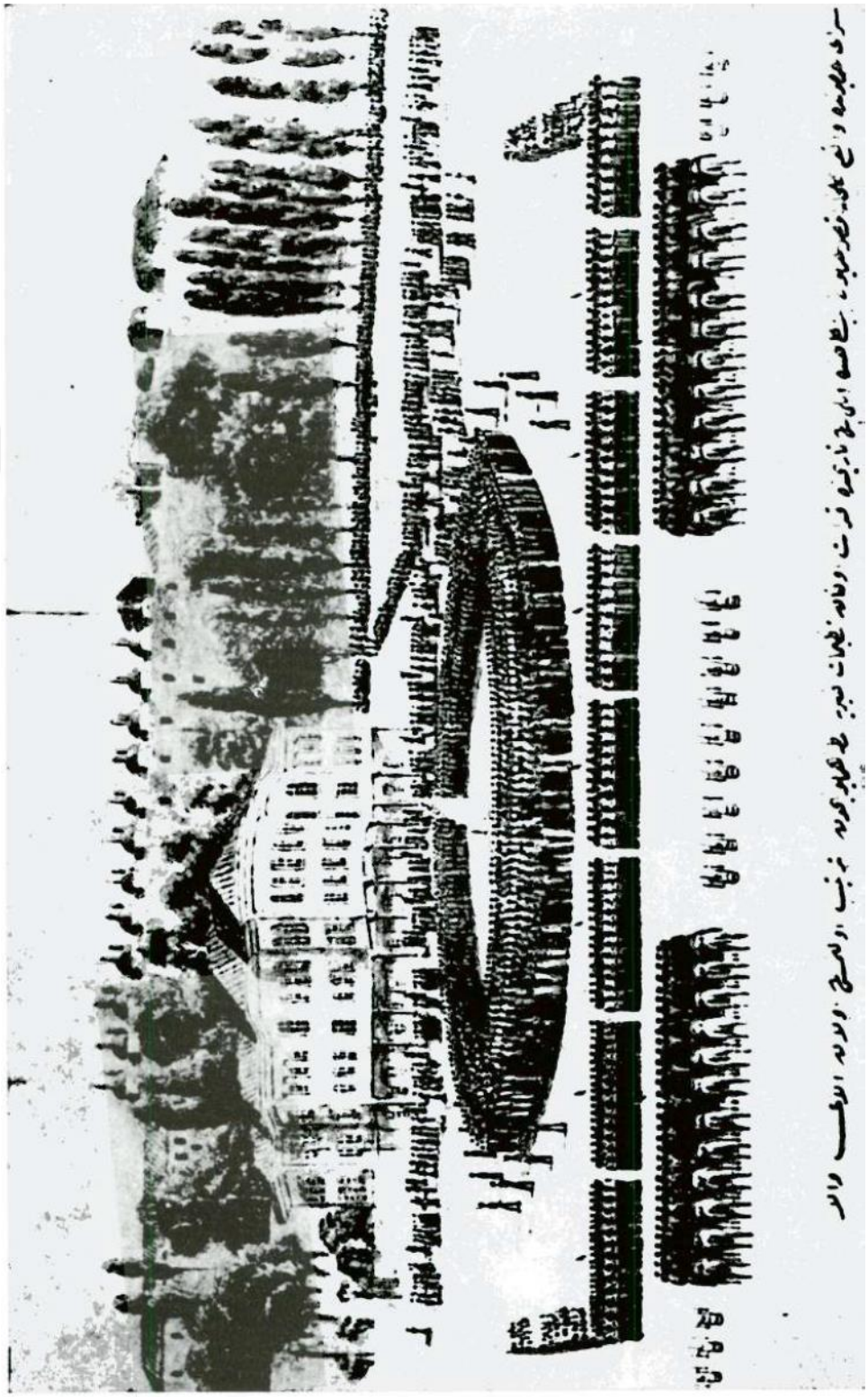
1. [Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa] *Mehmed Hüsrev Abduhû*
2. [Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi] *Mustafa Asım*
3. [Serasker Damad Halil Rıfat Paşa] *İzzet-i Dareyne Mazhar Ola Ya Rab Halil*
4. [Meclis-i Vâlâ Reisi Mehmed Emin Rauf Paşa] *Rauf*
5. [Ticaret Nazırı Damad Mehmed Said Paşa?] *es-Seyyid Mehmed Said*
6. [Kethüda-yı mehd-i ulya ve Darbhane Nazırı Ali Necib Paşa] *Ali Necib*
7. [Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa] *Mustafa Reşid*
8. [Mabeyn Müşiri Hasan Rıza Paşa] *Rıza*
9. [Meclis-i Vâlâ Azası Ahmed Fethi Paşa] *Ahmed Fethi*
10. [Rumeli Kazaskeri Arapzade Mehmed Sadullah Efendi] *Muvaffak-bâd Sadullah ahlak-ı Muhammed-râ*
11. [Meclis-i Vâlâ Azası Melek Paşa-zade Abdülkadir] *Rabbi sehhil umûre Abdülkadir*
12. [Bahr-i Sefid Boğazı Muhafızı Ayaşlı Müftizade] *Mehmed Esad*
13. [Anadolu Kazaskeri Yesari-zade] *Mustafa İzzet*
14. [Cabbarzade Abdülfettah Bey] *Abdülfettah*
15. [Çerkeşi Mehmed Efendi?] *Arş-ı a'zam-ı devlet ez-nâm-ı Mehmed yâft(?)*
16. [Eski Hekimbaşı ve Karantina Nazırı Abdülhakk Molla] *Abdülhakk*
17. [Meclis-i Vâlâ Azası Vakanüvis Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi] *Mehmed Esad*
18. [Meclis-i Vâlâ Azası Raif İsmail Paşazade Ahmed Arif Hikmet] *es-seyyid Ahmed Arif*
19. [Anadolu Kazaskeri, Rumeli Payelilerinden Abdurrahman Efendi] *Abdurrahman*
20. [Ahkâm-ı Adliye Müftüsü Emin Beyzade Abdülkadir Beyefendi] *Ya Rabbi bedeh be-Abdülkadir izz ü câh der-dâreyn*
21. [Nakibü'l-eşraf Selim Mollazade/Anadolu Kazaskeri] *Abdurrahim*
22. [Arapzade Efendizade Hamdullah Efendi] *Muvaffak-bâd Hamdullah ahlak-ı Muhammed-râ*
23. [Üryanizade Mehmed Aziz] *Mehmed Aziz*
24. [İstanbul Kadısı] *Abdülhalim*
25. [Arif Efendizade/İstanbul Kadısı Mehmed Raif] *Arif-i Sırr Mehmed Raif*

26. [Fındıkzade İbrahim Halil Efendi?] *Mazhar-ı nur-ı celil es-Seyyid İbrahim Halil*
27. [Reisülküttap Mustafa Rasih Efendizade/Rasihzade İbrahim Edhem Efendi?] *İbrahim Edhem*
28. [Ticaret Müsteşarı] *Mehmed Arif*
29. [İstanbul Kadısı Ömer Ağazade] *Mehmed Tevfik*
30. [Sadaret Müsteşarı Mehmed Said Muhib Efendi] *Şûr-i her muhibb Mehmed Said*
31. [Sadaret Müsteşarı İbrahim Sarım?] *İbrahim*
32. [Mukataat Hazinesi Defterdarı] *Musa Safveti*
33. [Ticaret Müsteşarı?] *Arif*
34. [Bahriye Müsteşarı Mazlum Beyefendi] *Fehmi Mazlum Nefse Yaver Olsun Mustafa*
35. [Hazine-i Amire Defterdarı] *es-Seyyid İbrahim Edhem*
36. [Evkaf-ı Hümayun Nazırı] *Seyyid Mehmed Şevki*
37. [Mühimmat-ı Harbiye Nazırı] *Mehmed Necib*
38. [Deavi Nazırı İbrahim Saib Efendi] *Saib*[517]

[517] BOA, TS.MA.E, 569/59 – 2; HAT, 1618/65; A.{DVNSNMH.d, nr. 11, s. 17-18; A.}AMD.d, nr. 374, s. 7-8.

Ek VIII

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanı*, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa'nın Resimleri

* A. Süheyl Ünver, "Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlânı Merasimi", *Belleten,* XXVIII/112(1964), s. 701-704.

Sultan II. Mahmud

Sultan Abdülmecid (28 Eylül 1843)

Mustafa Reşid Paşa (15 Şubat 1843)*

* Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa'nın resimlerini benimle paylaşan Halil İbrahim Bahadır'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*

a. Ali Emiri
   - III. Selim (AE.SSLM.III)
   - IV. Mustafa (AE.SMST.IV)
   - II. Mahmud (AE.SMHD.II)

b. Bab-ı Âli Evrak Odası
   - Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d), nr. 672, 796, 1714, 1729.

c. Bâb-ı Âsafî
   - Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d), nr. 253.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Buyruldu ve İlmühaber Defterleri (A.{DVNSBUY.İLM.d), nr. 2, 3.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Kalebend Defterleri (A.{DVNSKLB.d), nr. 40.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Kanunnâme-i Askeri Defterleri (A.{DVNSKNA.d), nr. 2.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.{DVNSNMH.d), nr. 11.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Nizâmât Defterleri (A.{DVNSNZAM.d), nr. 36, 46, 48.
   - Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri (A.{DVNSNŞT.d), nr. 53.

d. Cevdet
   - Adliye (C.ADL)
   - Askeriye (C.AS)
   - Bahriye (C.BH)
   - Belediye (C.BLD)
   - Dahiliye (C.DH)

* Burada sadece defter numaraları belirtilmiş olup vesikalar metin içinde gösterilmiştir.

- İktisat (C.İKTS)
- Maârif (C.MF)
- Maliye (C.ML)
- Sıhhiye (C.SH)
- Tımar, Zeâmet (C.TZ)
- Zabtiye (C.ZB)

e. Dâhiliye

f. Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

g. İrade

- Dâhiliye (İ.DH)
- Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT)
- Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
- Mesâil-i Mühimme (İ.MSM)

h. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 8989, 8999, 9070, 9280, 23772.

i. Maliye Nezâreti

- Masârıfât Defterleri (ML.MSF.d), nr. 18937.

j. Meclis-i Vâlâ

- Meclis-i Vâlâ Defterleri (MVL.d), nr. 560, 561, 562, 564, 565.

k. Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB)

l. Sadâret

- Âmedî Kalemi Defterleri (A.}AMD.d), nr. 374.
- Mühimme Evrakı (A.}DVN.MHM)
- Sadâret Defterleri (A.}d), nr. 358, 363, 365, 2945.

m. Topkapı Arşivi

- Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 4856.
- Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları (TS.MA.E)

n. Yıldız

- Esas Evrakı (Y.EE)
- Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d), nr. 1092.

2. The National Archives (NA)

a. Foreign Office (FO), 78/235, 78/305, 78/330, 78/331, 78/333, 78/358, 78/359, 78/383, 78/465.

3. University of Southampton, Archives and Manuscripts

a. Palmerston Papers, General Correspondence, Sir Stratford Canning (PP/GC/CA)

b. Palmerston Papers, General Correspondence, Lord Ponsonby (PP/GC/PO)

4. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBBAK)

a. Belediye Müteferrik Evrakı (Tarihi Arşiv)

b. Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu

- Ahmed Rıfat, *Mecmûa-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî*, nr. O 1273.

c. Belediye Yazmaları

- *Kavanin ve Nizâmat Mecmuası: Kanunlar, Layihalar, Evamir ve Muahedeler*, nr. 12.

d. Cevdet Paşa Yazmaları

- Cevdet Paşa, *Müteferrik Mevzulara Dair Defter*, nr. 58.

e. Osman Ergin Yazmaları

- *Tercüme-i Risaletü'l-Firasiyye ve's-Siyâsiyye*, trc. Akif Paşa, nr. 1586.

5. Beyazıt Devlet Kütüphanesi

a. Veliyüddin Efendi

- Ebubekir Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, *Fezleke-i Kuşmânî*, nr. V 3372.
- Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Tarihçe*, nr. V 3374.
- Yayla İmamı, *Yayla İmamı Risalesi*, nr. V 3370.

6. Laleli Yazma Eser Kütüphanesi

a. Laleli

- *Tercüme-i Kabusnâme*, trc. Nazmizâde Hüseyin Murtaza, nr. 1699, tarih 1705.

7. Millet Kütüphanesi

a. Ali Emîrî Tarih

- Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr*, nr. 608.
- *Sultan Selim-i Salis'in Hal'ine Dair Risale*, nr. 333.

8. Süleymaniye Kütüphanesi (SK)

a. Düğümlü Baba

- Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekayi*, tarihsiz, I-IV, nr. 570.

b. Fatih

- *Nasîhatü'l-Mülûk*, trc. Abdülcelil b. Molla Cemil, nr. 3479, tarih 1734.

c. Hacı Mahmud Efendi

- Ali Şükrî b. el-Hâc Muhammed el-Birgivî, *Risâletü'l-Adliye fî Asâkiri'l-Mansûreti'l-Muhammediye*, nr. 2105, h. 1243.
- es-Seyyid Musâ el-Kudsî el-Halvetî el-Kadirî, *İstanbul'un Mahfuz Olduğu Hakkında Risale*, nr. 4897.
- Mehmed Şerif Efendi, *Fusûlü'l-Ârâ fi Şâni'l-Mülûk ve'l-Vüzerâ*, nr. 2117.

d. Haşim Paşa

- *Sadaret Fermanları ve Nutk-ı Hümayun Vesaire*, nr. 66.

e. Hüsrev Paşa

- Esad Efendi, *Âyâtü'l-Hayr*, nr. 319.
- *Hatt-ı Hümayun*, nr. 764.

f. Esad Efendi

- Abdullah Halim Efendi, *Seyfü'l-İzze ila Hazret-i Sahibi'd-Devle*, nr. 2292.
- Ahmed b. Hüsameddin el-Amâsî, *Mirâtü'l-Mülûk*, nr. 1890.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Ümera*, nr. 1830.
- Ebubekir Ratib Efendi, *Büyük Layiha*, nr. 2235.
- *Nizâmname Mecmuası*, nr. 3836.

g. Tercüman Yazmaları

- *Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han Hazretleri'nin Bidayet-i Cülus-ı Hümayunlarındaki Hatt-ı Dest-i Şahaneleri*, nr. 9.

h. Yazma Bağışlar

- Esad Efendi, *Mehâsin-i Mecidiye*, nr. 203.
- İsmail Hakkı b. Mehmed Bolevî, *Miftahü's-Saade fi Dürri'l-Meşvere*, nr. 2058.
- Veli Efendi-zade Kethüda Said, *Tarihçe*, nr. 2300.

9. İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi

a. El Yazmaları

- Ahmed Lütfi Efendi, *Zabt-ı Vekayie Dair Şayan-ı Mütalaa Bazı Muharrerat ve Mektubat*, nr. 1348.
- ___, *Cild-i Sadis Ez Tarih-i Ahmed Lütfi*, nr. 1340-2.
- Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Mezâyâ-yı Ta'lim ve Taallüm-i Fenn-i Harbe Dair Risale*, nr. 1066.

10. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

a. Türkçe Yazmalar

- Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, nr. TY 4178, II.
- es-Seyyid Mehmed Said, *Nizâm ve Kavanin-i Atika ve Ahlak-ı Rical-i Devlet*, nr. TY 302.
- *Hatt-ı Hümayun ve Tahrirat Suretleri*, nr. TY 6975.
- *Keşfü'l-Estâr an Sırri'l-Esrâr*, trc. Muhammed el-Hamidî b. Şeyh Ali, nr. TY 6958.
- *Kitâbü's-Siyâse*, nr. TY 2698.
- Mehmed Dâniş, *Neticetü'l-Vekayi*, nr. TY 6006.
- Muhammed b. Ali el-Birgivî, *Kavlü's-Sedîd fi Usûli'n-Nizâmi'l-Cedîd*, nr. TY 3412, h. 1210.
- *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, nr. TY 6915.
- Ömer Faik Efendi, *en-Nizâmü'l-Atîk fi'l-Bahri'l-Amîk*, nr. TY 5836, 19 L 1237(9 Temmuz 1822).
- Pertev Paşa, *Layiha-i İttihâdiye*, nr. TY 6993.
- Seyyid Mehmed Nailî, *Miratü'n-Nizâm fi Devleti'l-Fiham*, nr. TY 2738.
- *Sultan Selim-i Sâlis Devrine Ait Muhâberât-ı Siyâsîye*, nr. TY 886.

b. İbnülemin Kitapları

- İbnülemin Mahmud Kemal, *Kemâlü'l-Kiyâse fi Keşfi's-Siyâse*, nr. 2479, h. 1323/m. 1905.
- *Neticetü'l-Vekayi*, nr. 2785.

11. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK)

a. Bağdat Kitaplığı

- Kâtibî, *Gencine-i Adalet*, nr. 348.

b. Emanet Hazinesi

- Dürrî Mehmed Efendi, *Nuhbetü'l-Emel fî Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel*, nr. 1438.

c. Hazine Kitaplığı

- *III. Selim'in Hatt-ı Hümâyûnları*, nr. 1610.
- *Risale fi Nizâmi'd-devle*, nr. 380.
- *Tuhfetü'l-Mülûk*, nr. 385, h. 1200.

d. Revan Kitaplığı

- *Risale fi Nizâmi'd-devle*, nr. 1611.

12. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi

a. *Ruznâme*, nr. Y/1001.

Yayımlanmış Kaynaklar

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.

___, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312, II.

___, *Fezleke-i Târîh-i Devlet-i Osmânîye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1315.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1328, I; Kanaat Matbaası, İstanbul 1330, II.

Abdülfettah Şefkat-i Bağdadî, "Hadîkatü'l-Vüzerâ Zeyli", *Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri* içinde, İstanbul 1271, V.

Abdülhalim Memduh, *Reşid Paşa*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306.

Abdüsselâm El-Amasî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ, Siyaset Ahlâkı*, haz. A. Mevhibe Coşar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.

Açık, Turan, "Dede Cöngî'nin Siyâsetü'ş-Şer'iyyesi'nin Mehmed Sebzî Efendi Tercümesi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, II/3(2016).

Ahmed Cavid, "Verd-i Mutarrâ", *Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri* içinde, İstanbul 1271, IV.

Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye [Târîh-i Lütfî]*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290, I; İstanbul 1291, II; İstanbul tarihsiz, IV; İstanbul 1302, V-VI; nşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul 1328, VIII.

Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*, Vatan Matbaası, İstanbul 1342/1923, I.

Ahmed Resmî, Nailî Abdullah Efendi, Süleyman Faik, *Halifetü'r-Rüesa*, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1269/1853.

Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, İstanbul tarihsiz.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, İÜEFY, İstanbul 1978.

___, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, haz. Nevzat Sağlam, TTK, Ankara 2020.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306, II.

___, *Fezleke-i Târîh-i Osmânî,* Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 26 R 1287/26 Temmuz 1870.

Alî b. Ebî Bekr el-Herevî, *Siyaset ve Savaş Sanatı, Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye*, trc. Mehmed Ârif Hilmi Efendi, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Ali Reşad, *Avrupa ile Münâsebât-ı Hâriciyemiz Nokta-i Nazarından Târîh-i Osmânî,* Kanaat Matbaası, İstanbul 1329.

___, *Asr-ı Hâzır Târîhi*, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

Ali Rıza, Mehmed Galib, "XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali", *Peyâm*, 17 Teşrinisani 1335/22 Safer 1338.

Ali Suavi, "Târih-i Mahmûdî ve Mecîdî ve Azîzî", *Ulûm Gazetesi,* 9(Paris 1286/1869).

Arslan, Mehmet, "Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî'nin Manzum Nusretnâme'si", *Türklük Bilimi Araştırmaları,* 3(Sivas 1996).

Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle, Âşık Çelebi'nin Siyâsetnâmesi*, haz. Muhammed Usame Onuş, Abdurrahman Bulut, Ahmet Çelik, TYEKBY, İstanbul 2018.

Ayar, Talip, *Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2005.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2017.

Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, trc. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.

Beydilli, Kemal, Şahin, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, TTK, Ankara 2001.

Beyhan, Mehmet Ali, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu, haz. Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012.

Budinli, *Nizâm-ı Devlet (Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, I-II, Ankara 2003.

Castille, Hippolyte, *Réchid - Pacha,* Paris 1857.

Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, I, VI, VIII, IX, XI, XII.

___, *Tezâkir,* yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, 1-12; 13-20; 40-Tetimme.

Darülmuallimin Tatbikat Mektebi Müdürü İhsan, "Tasavvurda Kalmış Bir Tanzimat Abidesi", *Şehbal*, 83(1 Teşrinievvel 1329).

Dede Cöngî, *Şer'î Siyaset (Es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye)*, trc. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2019.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995.

D[eval]., M. C[harles]., "Deux Années à Constantinople et en Morée (1825, 1826) ou Esquisses Historiques sur Mahmoud, les Janissaires, les Nouvelles Troupes, Ibrahim Pacha, Soliman Bey", *The Foreign Review and Continental Miscellany*, London 1828, II.

Dilbaz, Mahmut, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası – Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

Doğan, Lütfi, *Keçecizâde İzzet Mollâ'nın Islâh-ı Nizâm-ı Devlete Dâir Risale Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2000.

Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, Matbaa-i Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, II.

Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, Kader Matbaası, İstanbul 1332.

Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendîde*, haz. Ali İbrahim Savaş, TTK, Ankara 1999.

Ebüzziya Tevfik, "Reşid Paşa Hakkında", *Mecmua-i Ebüzziya*, 120(18 ZA 1329).

___, "Süleyman Nazif Beyefendi'ye", *Mecmua-i Ebüzziya*, 97(26 CA 1329).

___, "Muhakeme ve Divân-ı Âli", *Mecmua-i Ebüzziya*, 119(11 ZA 1329).

Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islâhâtı 1826-1882*, trc. Ali Reşad, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, İstanbul 1328.

Erdoğan, Mehtap, "Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihî ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25(2009).

eş-Şeyzerî, Ebu'n-Necib Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, trc. Mehmed Emin Nahifî, İstanbul 1286/1869.

Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, trc. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, TYEKBY, İstanbul 2014.

Fatîn Davud, *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)*, haz. Ömer Çifçi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

Gazâli, *Mülkün Sultanlarına, Nasihatü'l-Mülûk*, trc. Osman Şekerci, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

___, *İtikadda Orta Yol*, trc. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

Gazzizâde Abdullatif Efendi, *Vekāyi‘-i Baba Paşa fi’t-Târîh*, haz. Salih Erol, TTK, Ankara 2013.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Siyaset Sanatı, Nushatü’s-Selâtîn*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

Georg Oğulukyan’ın Ruznamesi 1806-1810 İsyanları – III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, trc. Hrand D. Andreasyan, İÜEFY, İstanbul 1972.

Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat, Letâif-i Vekâyi‘-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2016.

Hâkî, “Tarihe Dair”, *Şehbal*, 51(15 Nisan 1328).

“Hatıra”, *Hürriyet*, 34(3 ZA/15 Şubat 1285/1869); 41(22 Z/5 Nisan 1285/1869).

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Devlet Yönetimi İçin Bilgelik Kılavuzu, Usûli’l-hikem fî Nizâmi’l-âlem*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998.

“Hırzü’l-Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, TTK, Ankara 1988.

Hobbes, Thomas, *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, trc. Semih Lim, YKY, İstanbul 2017.

III. Selim’e Sunulan Islahat Lâyihaları, haz. Ergin Çağman, Kitabevi, İstanbul 2010.

İbn Arabî, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, trc. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

İbn-i Fîrûz, *Gurretü’l-Beyzâ, Adaletin Aydınlığında*, haz. Mücahit Kaçar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.

İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, I.

___, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüney Kaya, TYEKBY, İstanbul 2015, I.

İbn Sînâ, *Fizik*, trc. Muhittin Macit, Ferruh Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, I.

___, *Metafizik*, trc. Ekrem Demirli, Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, II.

___, *Tanımlar Kitabı, Kitâbu’l-Hudûd*, trc. Aygün Akyol, İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara 2013.

İbn Zafer, *Sülvânü’l-Mutâ‘ fî Udvâni’l-Etbâ‘, Devletin Ölümsüzlük İksiri*, trc. Kara Halîlzâde Sa‘îd Mehmed Efendi, haz. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014.

İpşirli, Mehmet, "Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11(1979-1980).

'Îsâ-zâde Târîhi, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1996.

Jahja, Muharrem, *Lütfî Paşa'nın Halâsu'l-Ümme fî Ma'rifeti'l-E'imme Risalesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, V.

Jouannin, Joseph Marie, Van Gaver, Jules, *Turquie*, Firmin Didot Frères, Paris 1840.

Kâdı Hüseyin b. Hasan, *Letâ'ifü'l-Efkâr, Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi*, haz. Özgür Kavak, TYEKBY, İstanbul 2018.

Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, trc. Esat Uras, TTK, Ankara 1943.

Kâmil Paşa, *Tarîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1327/1909, III.

Kanunname-i Ceza, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire), RA 1254.

[Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunname-i Hümayunu] Kanunname-i Ceza, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire), RA 1254.

Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi – Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

___, *Takvîmü't-Tevârîh*, Müteferrika Matbaası, İstanbul 1146/1733.

Kazasker Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzera*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1952.

Kavak, Özgür, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi ve İsmi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 24/46(2019/1).

Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

"Kitâb-ı Müstetâb", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, TTK, Ankara 1988.

"Kitabu Mesâlihi'l Müslümin ve Menâfi'i'l-Mü'minin", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, TTK, Ankara 1988.

Koca Sekbanbaşı Risâlesi, Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi, Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm, haz. Abdullah Uçman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1303/1886.

Kökoğlu, Ali, *Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994.

MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in The Turkish Capital and Provinces*, London 1829, II.

Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327.

Mâverdî, *Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, haz. Abdüsselam Arı, TYEKBY, İstanbul 2019.

Meclis-i Meb'usan 1293=1877 Zabıt Ceridesi, haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul 1939, I.

Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör, ed. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2019.

Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudânân-ı Deryâ*, Ceridehane Matbaası, İstanbul 1285/1868.

Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, Vilayet Matbaası, İzmir 1328.

___, *Mirât-ı Şuûnât*, İzmir 1328.

Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatı Mustafa Reşid Paşa*, İstanbul 1306.

___, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyesi*, Âlem Matbaası, İstanbul 1306.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311, I-III; tarihsiz IV.

Mert, Özcan, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Behîc'in Sevânihü'l-Levâyih'i ve Değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 1992.

Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Muâhedât Mecmûası, TTK, Ankara 2008, IV.

Muhammed b. Ahmedi'l-Hatibi'l-İbşihi'l-Mısri, *Mahmûdü'l-Eser fi Tercemeti'l-Mustatrafi'l-Müste'ser (Tercüme-i Mustatraf)*, trc. Ekmekcizade Hafız Ahmed ve Sahhaflar Şeyhi-zade Es'ad Efendi, İstanbul 1261/1845, I.

Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.

Muharrerât-ı Resmiye, Matbaa-i Amire, İstanbul 1284/1868.

Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk, Seyfü'l-Kudat*, haz. Nail Okuyucu, TYEKBY, İstanbul 2018.

Mustafa Necib, *Tarih-i Mustafa Necib*, İstanbul 1280.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327, IV.

Mustafa Sâfî, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003, I.

Müntehâbât-ı Âsâr, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1291, VI; Ali Bey Matbaası, İstanbul 1292, VIII; Ali Bey Matbaası, İstanbul 1293, XI.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, TYEKBY, İstanbul 2015, I-II.

___, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, TYEKBY, İstanbul 2014, VI.

Nâbî, *Hayriyye*, haz. Mahmut Kaplan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2019.

Na'îmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 2014, I, II, VI.

Namık Kemal, "Efkâr-ı Cedîde", *Hadîka*, 14(26 N 1289/27 Kasım 1872).

___, "Tanzimat", *İbret*, 46(4 N 1289/5 Kasım 1872).

___, "ve şâvirhum fi'l-emr", *Hürriyet*, 4(30 RA 1285/20 Temmuz 1868).

Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, trc. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013.

Necmeddin Et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, haz. Muhammed Usame Onuş, TYEKBY, İstanbul 2018.

"Osmanlı Kanunnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, I/1(1331/1915).

Özcan, Besim, *Islahatlarla İlgili III. Selim'e Sunulan Lâyıhalar (Tatarcık Abdullah Efendi Lâyıhası)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1985.

Özkaya, Yücel, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi 'Tedâbîrü'l-Gazavât'", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13(Ankara 1969).

Pamukciyan, Kevork, "II. Mahmud'a Dair Dört Manzum Methiye", *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.

Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, I-III.

Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa Ahvaline Dair Risale", *Müntehâbât-ı Âsâr* içinde, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1290, II.

Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye, Şirvânî'nin Bilimler Tasnifi*, ed. Ahmet Kamil Cihan, TYEKBY, İstanbul 2019.

Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es‘ad Efendi, *Vak‘a-nüvîs Es‘ad Efendi Tarihi, (Bâhir Efendi’nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, haz. Ziya Yılmazer, OSAV, İstanbul 2000.

Saint-Denys, Juchereau de, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Brissot-Thivars, Paris 1819, II.

Sami, Aziz, Şevki, *Mir’ât-ı Târîh-i Osmânî*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul 1293/1876.

Sekmen, Veysel, *Sultan III. Ahmed’in Hatt-ı Hümâyûnları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2019.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, I.

Selim Sabit, *Muhtasar Târîh-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1291/1874.

Sırların Sırrı, Sırru’l-Esrar, Aristoteles’ten İskender’e Nasihatler, trc. İslam Kavas, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.

Sultan Dördüncü Murad’ın Hatt-ı Hümâyunları, Suver-i Hutût-ı Hümâyun, haz. Önder Bayır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014.

“Sultan Vahideddin Merhum’un Müdafaası”, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet* içinde, Sebil Yayınevi, İstanbul 2013, Ek II. Bkz. Mısıroğlu, Kadir.

Süleyman Penah Efendi, *Mora İhtilâli (1770)*, haz. Abdullah Zararsız, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmazer, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, I-II.

Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür’i’t-Tevârih, haz. M. Münir Aktepe, İÜEFY, İstanbul 1978, II-A.

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ, Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı*, haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.

Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2001.

Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İSİS, İstanbul 1995.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi – Târîh-i Enderûn –*, haz. Mehmet Aslan, Kitabevi, İstanbul 2010, III.

Thouvenel, L., *Trois Années de La Question D’Orient 1856-1859*, Paris 1897.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Maruf Simalar*, TTK, Ankara 2013.

___, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz. Hayrettin Pınar, Fatih Yeşil, Kitabevi, İstanbul 2012.

___, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 19-96(1 Haziran 1928).

Ubicini, M. A.[Jean-Henri-Abdolonyme], *Lettres sur la Turquie, ou, Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire ottoman, depuis le khatti-cherif de Gulkhanè (1839)*, Paris 1853.

Unat, Faik Reşit, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri: Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, I/2(1941).

Ünsal, Coşkun, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2018.

Vâiz, *Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi, er-Risâletü'n-nizâmiyye fi'd-devleti'l-İslâmiyye (İnceleme, Tercüme, Tenkitli Neşir)*, haz. Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul 2020.

Walsh, Robert, *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, trc. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, *Hülâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan*, Evahir-i Ş 1247 /1832.

Yıldız, Aysel, "Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıb Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, 42(2013).

Yılmaz, Mehmet Şakir, *Sultanların Aynası, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî ve Eseri Kitâb-i Mirâtu'l-Mülûk*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, haz. Yaşar Çağbayır, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2016.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, VII.

Ziya Paşa, "Mesele-i Müsavat", *Hürriyet*, 15(18 C 1285/5 Teşrinievvel 1868).

Araştırma Eserleri/Makaleler/Ansiklopedi Maddeleri

Abdurrahman Adil, "Kemal Paşazade Said Bey ve Mesâî-i Hukukîyesi", *Hadisât-ı Hukukîye*, İstanbul 1338/1922, cüz 2.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, trc. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2018.

___, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4(1974).

___, *1703 İsyanı, Osmanlı Siyasasının Yapısı*, trc. Çağdaş Sümer, Tan Yayınları, Ankara 2011.

Abu-Manneh, Butrus, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(1994).

___, "Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun", *Turkish Historical Review*, 6(2015).

Agamben, Giorgio, *İstisna Hâli*, trc. Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2018.

___, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celâlî İsyanları*, YKY, İstanbul 2018.

___, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4(Ankara 1945).

Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Kulliyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986.

___, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, OSAV, İstanbul 1992-2016, IV, XI.

___, "Osmanlı Hukuku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslâmî Araştırmalar*, XII/2(1999).

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

___, "Örf", *TDVİA*, XXXIV(2007).

Aksan, Virginia H., "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History*, 5(1998).

___, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri 1700-1870*, trc. Gül Çağalı Güven, TİBKY, İstanbul 2017.

Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 2004.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

___, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4(2001).

___, "Tanzimat", *TDVİA*, XL(2011).

Akyol, Aygün, Uyanık, Mevlüt, Aslan, İclâl, *İslam Felsefesi Tanımlar Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Altaş, Eşref, "İbn Sînâ'nın Konum Kategorisinde Hareket Düşüncesi ve Konumsal Hareket Kavramının Tahili", *Diyanet İlmi Dergi*, 50/1(Mart 2014).

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK, Ankara 1945, I.

Angermuller, Johannes, *Neden Fransa'da Postyapısalcılık Yok?*, trc. Özge Karlık, Heretik Yayınları, Ankara 2017.

Anscombe, Frederick F., *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet*, trc. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, trc. Ali Houshiary, YKY, İstanbul 2015.

Armağan, Mustafa, "'Osmanlı Gerilemesi' Masalından Uyanmak!", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak* içinde, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi, Aristoteles*, İBÜY, İstanbul 2014, III.

Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, haz. M. Metin Hülagü, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Ayar, Mesut, *Bektaşilikte Son Nefes: Yeniçeriliğin Kaldırılmasından Sonra Bektaşilik*, Giza Yayınları, İstanbul 2009.

Aydın, Mahir, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *TDVİA*, VII(1993).

Aydın, Fuat, "Nâmûs/Nomos Cebrâil mi Tevrat mı?: "Bed'ü'l-vahy" Hadisindeki Nâmûs Kavramı Üzerine", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 15(2003/2).

Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2014.

Bağdatlı, Özlem, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and The Turkish Reform Movement – A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, London 1942.

Bakır, Muhammed Mahmut, "Tanzimat Bir Bürokrat Şaheseri Değildir", *Derin Tarih*, 82(2019).

Balkin, Jack M., "Yapısöküm", trc. Kasım Küçükalp, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1(2004).

Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006.

Barkan, Ömer Lütfi, "Kanûn-nâme", *İA*, VI(2001).

Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar, Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, trc. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2011.

Bauman, Zygmunt, *Cemaatler, Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, trc. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2016.

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, I.

Baysun, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile* içinde, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940.

Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İSAM Yayınları, Ankara 2019.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul 2016.

Beydilli, Kemal, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019.

___, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018.

___, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Açıkoturumlar Dizisi, İstanbul 1990, VII.

___, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, 8(1999).

___, "Kabakcı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4(2001).

___, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, XXXI(2006).

___, "Selim III", *TDVİA*, XXXVI(2009).

___, "III. Mustafa (1757-1774). Kaynarca Öncesi bir Padişah Portresi", *Kitāb-ı Hedāyā: Studien zum Osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten (Ottoman Studies/Osmanistische Studien)*, ed. Sevgi Ağcagül, Henning Sievert, V&R Unipress, 2020, VIII.

___, "Hâfız İsmâil Paşa", *TDVİA*, XXIII(2001).

___, "Koca Yûsuf Paşa", *TDVİA*, XLIV(2013).

Birsin, Mehmet, "'Siyâset'ten Örfî Hukuka: Siyâset-i Şer'iyye'nin Serüveni", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10/2(2019).

Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi, Peygamberden Bugüne*, trc. Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, Ankara 2010.

Bröckling, Ulrich, *Disiplin, Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, trc. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

Cassirer, Ernst, *İnsan Üstüne Bir Deneme - Devlet Efsanesi*, trc. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul 2005.

Castoriadis, Cornelius, *Toplum, İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?, Toplumsal İmgelem ve Kurum*, trc. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, II.

Certeau, Michel de, *Tarihyazımı*, trc. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2020.

Ceylan, Ahyan, "Sırbistan'ın İdare-i Dâhiliyesine Dâir Kanunnâme: 1838 Türk Anayasası (Turski Ustav)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 28(2019).

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, TTK, Ankara 2013.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Chambers, Richard L., "Osmanlı Uleması ve Tanzimat", trc. Şaban Bıyıklı, *Çerçeve*, 4(Mayıs-Temmuz 1995).

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004.

Coşgun, Melek, *II. Mahmut Döneminde Ulemanın Modernlik Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2010.

Cündioğlu, Dücane, *Daire'ye Dair*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.

___, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 2(1996).

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017.

___, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnamesi'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25(1981-1982).

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Çalışkan, Adem, "İbrahim Şinâsî Efendi'nin Mustafa Reşid Paşa Üzerine Bir 'Kasîde'si ve Tahlili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/19(2011).

Çelebi, İlyas, "Ortaya Çıkışından Günümüze Kelâm İlminde "Konu" Problemi", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2005).

Çelik, Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara 2013.

___, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Bâbıâlî'ye Karşı Tutumu ve 1836'da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20(2009).

___, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15(2006).

Çetin, Nezihe, *Tanzimat (Gülhane Hattuhumayunu)*, (Yayımlanmamış Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1939?.

Çıpa, H. Erdem, *Yavuz'u Yaratmak: Osmanlı Dünyasında Saltanat Veraseti Meşruiyet ve Tarihi Hafıza*, trc. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019.

Çolak, Orhan M., "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2(2003).

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, IV-V.

___, *Tarihî Hakikatler*, İstanbul 1978, I.

Darling, Linda T., "'Do Justice, Do Justice, For That is Paradise': Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXII/1-2(2002).

___, *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*, Routledge, New York 2013.

Davutoğlu, Ahmet, "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, VII.

___, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 7(Aralık 1999).

Demir, Uğur, *Osmanlı Hilafetinin İlk Asırları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

Derrida, Jacques, *De La Grammatologie*, Les Editions de Minuit, Paris 1967.

___, *Gramatoloji*, trc. İsmet Birkan, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2014.

___, *Marx'ın Hayaletleri*, trc. Alp Tümertekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

___, "Yasanın Gücü: Otoritenin Mistik Temeli", trc. Zeynep Direk, *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*, haz. Aykut Çelebi, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

Dinçer, Ömer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Doğan, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7(2002).

___, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20(2009).

Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

___, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832–1841*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2006.

___, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde,* VI(2011).

___, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 11/6(2016).

___, "Babıâli'de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD),* 40(2016).

Dönmez, İbrahim Kâfi, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

Duralı, Ş. Teoman, *Çağdaş Küresel Medeniyet*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

Dursun, A. Hâluk, "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hânegî-Himâye Usûlü", *Kubbealtı Akademi Mecmûası,* XXV/4(1996).

Eagleton, Terry, *Edebiyat Kuramı Giriş*, trc. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

Efdaleddin Bey, "Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,* III/15(1 Ağustos 1328/1912); III/16(1 Teşrinievvel 1328/1912).

Efe, Ayla, "II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Belleten,* LXXX/288(2016).

el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, Kitabevi, İstanbul 2001.

___, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 2001.

___, *İbn Haldun'un Düşüncesi: Asabiyet ve Devlet*, trc. Muhammet Çelik, Mana Yayınları, İstanbul 2018.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

___, "Osman II", *TDVİA,* XXXIII(2007).

___, "Muhsinzâde Abdullah Paşa", *TDVİA,* EK-I(2016).

Erdoğan, Mustafa, "'Hikmet-i Hükûmet'ten Hukuk Devletine Yol Var Mı?", *Doğu Batı: Hukuk ve Adalet Üstüne,* 13(2000-2001).

Ergene, Boğaç A., "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)", *Islamic Law and Society,* 8/1(2001).

Eren, A. Cevad, "Tanzîmât", *İA*, XI(2001).

Ermiş, Fatih, *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi, 19. Yüzyıl Öncesi Gelişmeler*, trc. Mustafa Tek, Ayşen Edirneligil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020.

Erşahin, Seyfettin, "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", *Diyanet İlmi Dergi*, 35/1(1999).

et-Trâblusî, Alâeddîn, *Muʿînu'l-Hukkâm fi-mâ Yetereddedu beyne'l-Hasmeyn mine'l-Ahkâm*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tarihsiz.

Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Fahmy, Khaled, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, trc. Abdullah Yılmaz, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

___, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, trc. Deniz Zarakoğlu, İBÜY, İstanbul 2010.

Fahri, Macid, *İslam Ahlâk Teorileri*, trc. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018.

Fazlıoğlu, İhsan, *Kayıp Halka, İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, Papersense Yayınları, İstanbul 2015.

___, *Nazarî Ufuk, İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, Papersense Yayınları, İstanbul 2017.

___, 7 Ocak 2020 tarihli paylaşım, (https://twitter.com/ihsanfazlioglu/status/1214291739315331072?s=20), erişim tarihi: 25.12.2020, 16:27.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, trc. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 2016.

___, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, trc. Ercan Ertürk, TVYY, İstanbul 2014.

___, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, TİBKY, İstanbul 2014.

Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, trc. Ayla Ortaç, TVYY, İstanbul 1996.

Foucault, Michel, *Bilme İstenci Üzerine Dersler*, trc. Kerem Eksen, İBÜY, İstanbul 2016.

___, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc. Alican Tayla, İBÜY, İstanbul 2015.

___, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, trc. Ferhat Taylan, İBÜY, İstanbul 2016.

___, *Kelimeler ve Şeyler*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, Ankara 2015.

___, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.

___, "'Omnes et Singulatim': Siyasi Aklın Bir Eleştirisine Doğru", trc. Osman Akınhay, *Özne ve İktidar*, haz. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

___, "Bireylerin Siyasi Teknolojisi", trc. Işık Ergüden, *Özne ve İktidar*, haz. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

Gencer, Bedri, *İslâm'da Modernleşme 1839-1939*, İstanbul 2014.

___, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.

Genç, Mehmet, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", *Devlet ve Ekonomi* içinde, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

___, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri", *Devlet ve Ekonomi* içinde, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

___, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Devlet ve Ekonomi* içinde, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

___, "Yed-i Vâhid", *TDVİA*, XLIII(2013).

___, "Mukātaa", *TDVİA*, XXXI(2006).

Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, trc. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara 1999.

Gülsoy, Ufuk, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014.

___, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Gündoğdu, Hüseyin, *The Circle of Justice as a Tool of Opposition in the Ottoman Political Thought from Lütfi Paşa to İbrahim Müteferrika*, (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, İstanbul 2011.

Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münaesebetleri*, İstanbul tarihsiz.

Gürel, Mücahit, "İhsan Fazlıoğlu: Geçmişi Anlamak, Şimdiyi Bilmek, Geleceği Ön-Görmek: Tecdid Hareketlerine Yeni Bir Yaklaşım", *İSAR [İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı] Bülten*, 14(Haziran 2019).

Gürgen, Süheyla Yenidünya, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi: Mehmed Said Hâlet Efendi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018.

___, "Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud'a Öğütleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 33(Kasım 2015).

___, “Atabegân-ı Saltanat: Avrupa’ya Özenen Müceddidler mi? Heterodoks Zındıklar mı?”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 25(2018).

Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına, Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, trc. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

Heyd, Uriel, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, trc. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine – Makaleler –* içinde, trc. ve der. Ferhat Koca, Ankara 2014.

___, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, trc. Selâhaddin Eroğlu, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine – Makaleler –* içinde, trc. ve der. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Hocaoğlu, Durmuş, ““Orada Öylece Duran” Tarih”, *Bilgi ve Düşünce*, 1/4(2003).

Imber, Colin, *Şeriattan Kanuna; Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*, trc. Murteza Bedir, TVYY, İstanbul 2004.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I ve III.

İnalcık, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI(1980).

___, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak* içinde, haz. Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

___, “Osmanlı Sultanlarının Unvanları (Titülatür) ve Egemenlik Kavramı”, *Doğu Batı Makaleler II* içinde, Ankara 2016.

___, “‘Sultanizm’ Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Osmanlı ve Avrupa, Osmanlı Devleti’nin Avrupa Tarihindeki Yeri* içinde, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

___, “Kanun”, *TDVİA*, XXIV(2001).

İpek, Nedim, “Churchill Vak’ası (1836)”, *Belleten*, LIX/226(1995).

Jenkins, Keith, *Tarihi Yeniden Düşünürken*, trc. Ayhan Şahin, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.

Kavak, Özgür, “Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü’l-efkâr ve kâşifü’l-esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek”, *M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 42(2012/1).

Kafadar, Cemal, *Kim var imiş biz burada yoğ iken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

___, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), McGill Üniversitesi, Montreal 1981.

Kalıpçı, Mahmud Esad, "Müsadere Kurumunda Islaha Dair Bir Teklif: III. Selim Dönemine Ait Bir Vesika", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, XXI/2(2015).

Kant, Immanuel, *Ebedî Barış Üzerine Felsefî Deneme*, trc. Yavuz Abadan, Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1960.

Kapıcı, Özhan, *Tanzîmât Yolunda Bir Osmanlı: Mehmed Sâid Pertev Paşa (1785-1837)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2006.

Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, I.

Kara, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Karahasanoğlu, Sadık, *Kadı ve Günlüğü, Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, TİBKY, İstanbul 2013.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK, Ankara tarihsiz, I.

Kayaçağlayan, Naime Yüksel, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçerilerin Politik ve Sosyo-ekonomik Rolleri: İstanbul Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara 2018.

Kayapınar, M. Akif, "Modern Siyaset Tasavvurunun Paradigmatik Öncülleri", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 19/37(2014).

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 2010.

Keleş, Erdoğan, Ercoşkun, Tülay, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56(2014).

Keskintaş, Orhan, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Khun, Thomas S., *Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, trc. Halil Turan, Dursun Bayrak, Sinan Kadir Çelik, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

Kılıç, Mahmud Erol, *Hermesler Hermesi, İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Kılıç, Musa, *Kabakçı Mustafa İsyanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2003.

Kılıç, Orhan, "Son Dönem Yeniçeri Ağası Tayinleri: Sistematik Bir İnceleme (1750-1826)", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan, Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Nurgül Bozkurt, Zübeyde Güneş Yağcı, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.

Kırlı, Cengiz, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Verita Yayınları, İstanbul 2015.

___, *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, TİBKY, İstanbul 2009.

Kırmızı, Abdulhamit, "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmed Hamdi Furat, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Kızılkaya, Ertuğrul İbrahim, "Zeitgeist ve Michel Foucault'nun Tarihsel A Priori Kavramı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 25(2018).

Kodaman, Bayram, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler Ankara, 13-14 Mart 1985*, TTK, Ankara 1987.

___, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha à Paris*, TTK, Ankara 1991.

Koloğlu, Orhan, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986.

Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

___, "Osmanlılarda Adalet Kavramı", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler*, ed. Murteza Bedir, Necmettin Kızılkaya, Hüseyin Sağlam, İSAR Yayınları, İstanbul 2017.

Kömbe, İlker, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014.

___, "Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 18/35(2013).

___, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyaset Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 23/44(2018/1).

Köprülü, M. Fuad, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", *Belleten*, II/5-6(1938), s. 39-72.

Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, TİBKY, İstanbul 2010, I.

Kuran, Ercümend, "Reşid Paşa", *İA*, IX(2001).

Kut, Günay, Eldem, Edhem, *Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı Mezar Taşları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Kutluer, İlhan, "İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde 'Medenî Bi't-Tab' ve 'Temeddün' Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın, Metin Aydın, Muhammed Yetim, Mahya Yayınları, İstanbul 2019.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "1833 Kütahya 'Antlaşma'sının Yeni Bir Değerlendirmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII(İstanbul 1997).

Kuzucu, Kemalettin, *Kahramanı Yaratmak, İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

Küçükalp, Kasım, *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2008.

Küçükalp, Derda, *Siyaset Felsefesi*, Dora Yayınları, Bursa 2018.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Narh", *TDVİA*, XXXII(2006).

Leledakis, Kanakis, *Toplum ve Bilinçdışı, Toplumsal Teori ve Toplumsalın Bilinçdışı Boyutu*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2013.

Levy, Avigdor, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard Üniversitesi, Massachusetts 1968.

___, "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", *Modern Çağda Ulema* içinde, ed. Ebubekir A. Bagader, trc. Osman Bayraktar, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

London, Jennifer A., "The 'Circle Of Justice'", *History of Political Thought*, 32/3(2011).

Lyotard, Jean-François, *Postmodern Durum*, trc. İsmet Birkan, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2014.

Macit, Muhittin, "Meşşaî Gelenekte Nedensellik", *İslâmî İlimler Dergisi*, 7/2(2012).

Maden, Fahri, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, TTK, Ankara 2018.

Mardin, Şerif, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11/3(1969).

___, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, trc. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Mısıroğlu, Kadir, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilâfet*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2013.

Midilli, Muharrem, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019.

___, "Dede Cöngi'nin es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye'si Osmanlı Ceza Kanunlarının Hukukî Temellendirmesi midir?", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler*, ed. Murteza Bedir, Necmettin Kızılkaya, Hüseyin Sağlam, İSAR Yayınları, İstanbul 2017.

Miller, Ruth A., *Fıkıhtan Faşizme*, trc. Hamdi Çilingir, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.

Munslow, Alun, *Tarihin Yapısökümü*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, trc. M. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul 2007.

Neuman, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, trc. Meltem Arun, TVYY, İstanbul 2000.

Ortaylı, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011.

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenkçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

___, "Kanûn-ı Kadîm: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Amacı mı?", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Özcan, Abdülkadir, *IV. Murad, Şarkın Sultanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

___, Sevinç, Nurten, "Nasihatnâme'den Talimatnâme'ye: Damad/Şehid Ali Paşa ve Devlet Görevlilerine Dair Yazılı Emirleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 13(2019).

Özer, Ekrem, *Osmanlı'da Tekke ve Tarîkat Islahâtları – II. Mahmud Dönemi ve Sonrası* –, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.

Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, Birharf Yayınları, İstanbul 2005.

Öztürk, Özkan, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2018.

___, "Servet ve Güvenlik Arasında Osmanlı Sultanı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13-14(2003).

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., İstanbul 1993, II.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, TİBKY, İstanbul 2018.

___, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

___, Karaman, K. Kıvanç, "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime", *American Political Science Review,* 107/3(2013).

Pekcan, Ali, "Makâsıd Teorisinin Temel Parametreleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3(2004).

Reed, Howard Alexander, *The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton Üniversitesi, New Jersey 1951.

Reyhan, Cenk, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Seyfiyye Sınıfı: Vezir-i A'zâmlık Örneği", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 31(2012).

Ricoeur, Paul, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, trc. M. Emin Özcan, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

Rodkey, Frederick Stanley, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839", *The Journal of Modern History*, II/2(1930).

Rosenthal, Erwin I.J., *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, trc. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

Ross, W. David, *Aristoteles*, trc. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2014.

Salzmann, Ariel [C.], *Modern Devleti Yeniden Düşünmek, Osmanlı Ancien Régime'i*, trc. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

___, *Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia Üniversitesi, 1995.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

___, "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler", *Belleten*, LXIV/241(2000).

Sariyannis, Marinos, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Brill, Leiden 2019.

Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat, Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, trc. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara 2016.

Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul 1328/1912.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara 1999.

Shayegan, Daryush, *Yaralı Bilinç*, trc. Haydun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

Subaşı, Turgut, "Anglo-Ottoman Relations in the Nineteenth Century: Mustafa Reşid Paşa's Memorandum to Palmerston, 11 August 1839", *International Journal of Human Sciences*, 8/1(2011).

Sunar, Lütfi, "Patrimonyalizmin Gölgesinde İslam Siyasal Sisteminin Anlaşılması Sorunu", *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* içinde, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807–1826*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Binghamton Üniversitesi, New York 2006.

___, "XIX. Yüzyıl Başları İstanbul'unda Esnaf Yeniçeriler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18(2010).

___, "'When Grocers, Porters and Other Riff-raff Become Soldiers:' Janissary Artisans and Laborers in the Nineteenth Century Istanbul and Edirne", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2009).

Şakul, Kahraman, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 19(2005/2).

Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1945.

Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940.

Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, TİBKY, İstanbul 2014.

Taylor, Charles, *Modern Toplumsal Tahayyüller*, trc. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul 2006.

Temperley, Harold, *England and the Near East: The Crimea*, London 1936.

Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010.

___, "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı", *Erken Modern Osmanlılar* içinde, ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, trc. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Tiryaki, Mehmet Zahit, *İbn Sînâ Felsefesinde Mütehayyile/Müfekkire ve Vehim*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2015.

Tunalı, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2003.

Turhan, Kasım, "İnâyet", *TDVİA*, XXII(2000).

Türk, H. Bahadır, *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Uçar, Aslı Yılmaz, "Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet'in Yönetimi", *Memleket Siyasi Yönetim*, 7/17(2012).

Uçar, Şahin, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Şule Yayınları, İstanbul 2012.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, M.E.B,, İstanbul 2001.

Uyanık, Feyzullah, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı İdaresinde Eflak-Boğdan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne 2018.

___, "İsyan İkliminde Kadim Nizamı İhya Etmek: 1821 Rum İsyanı Akabinde Yapılan Eflak ve Boğdan İdarî Düzenlemeleri", *History Studies: International Journal of History*, 11/1(2019).

Uyar, Mesut, Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, TİBKY, İstanbul 2014.

Uysal, Enver, *Hudûd Risâleleri Çerçevesinde Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin Yayınları, Bursa 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, TTK, Ankara 1988, I.

___, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2014.

___, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

___, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, Ankara 2010.

___, *Karesi Meşahiri*, Hüsn-i Tabiat Matbaası, Karesi/Balıkesir 1343/1925, II.

___, "Kabakcı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", *Belleten*, VI/23-24(1942).

___, "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V(1935/1936).

___, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1(İstanbul 1940-1942).

___, "Dârendeli İzzet Mehmed Paşa", *Belleten*, XXVIII/110(1964).

___, "Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar", *Belleten*, I/2(Nisan 1937).

___, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, XXXI/122(1967).

Ünal, Fatih, "Aleksander Grigoreviç Krasnokutsk'un Günlüğünden '1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası'", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/4(2008).

Ünver, A. Süheyl, "Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlânı Merasimi", *Belleten*, XXVIII/112(1964).

Varol, Muharrem, *Islahat Siyaset Tarikat, Bektaşîliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

Veinstein, Gilles, "Osmanlı Yeniçerileri Üstüne (15-19. Yüzyıllar)", *Askerlik "İşi", Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)* içinde, der. Erik Jan Zürcher, trc. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Veyne, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, trc. Nihan Özyıldırım, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, trc. H. Vehbi Eralp, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2015.

Weber, Max, *Meslek Olarak Siyaset*, trc. Levent Özşar, Biblos Kitabevi, İstanbul 2017.

Yaramış, Ahmet, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kıdem", *TDVİA*, XXV(2002).

Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford Universitty Press, Stanford 2016.

___, "Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Osmanlı Anayasasına Dair; Kanun-ı Esâsî'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer'iyye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Yenidünya, Süheyla, bkz. Gürgen, Süheyla Yenidünya.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, trc. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Yeşil, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, TVYY, İstanbul 2016.

___, "*Tedbir*den *Adalet*e: Tursun Bey ve Hasan Kâfî el-Akhisârî'nin Kaleminden Osmanlı Siyâset Düşüncesinin Evrimi", *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

___, “III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, LXXVI/275(2012).

Yıldız, Aysel [Danacı], *Kenar Adamları ve Bendeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018.

___, Malhasyan, Silvart, “Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa’nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3(2017).

___, “III. Selim’in Katilleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI(2008).

___, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire, The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I.B.Tauris, London-New York 2017.

___, *Vaka-yi Selimiyye or the Selimiyye Incident: A study of the May 1807 Rebellion*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008.

___, “Osmanlı Tarihinde Bir Ordu Boykotu: Maçin Bozgunu (1791) Akabinde Yaşanan Tartışmalar”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2(2016).

___, “Şeyhülislâm Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi, III. Selim ve Vak’a-i Selîmiyye”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Yıldız, Mehmet, “1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7(2002).

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009.

Yılmaz, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2(2003).

___, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar”, *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 11(Ankara 2002).

___, “Osmanlı Siyaset Düşüncesinin İlkeleri”, *Osmanlı’nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı* içinde, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, II.

___, “Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri, 11-13 Kasım 2014*, İBB, İstanbul 2015, II.

___, “Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri”, *Yeni Türkiye*, 14(1997).

Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought,* Princeton University Press, Princeton 2018.

___, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2(2003).

___, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", trc. Abdülhamit Kırmızı, *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 13/24(2008/1).

Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876),* İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Yusuf Akçura, "Türkçülük", *Türk Yılı 1928*, toplayan: Akçuraoğlu Yusuf, Yeni Matbaa, İstanbul 1928.

Yüksel, Ahmet, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Zilfi, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, trc. Mehmet Faruk Özçınar, Birleşik Yayınları, Ankara 2008.

Ziya Şakir, *Büyük Türk İnkılabı*, İstanbul 1956.

Gazeteler

Ceride-i Havadis

Hadîka

Hürriyet

İbret

Mecmua-i Ebüzziya

Peyâm

Şehbal

Takvîm-i Vekayi

Ulûm Gazetesi

Galignani's Messenger

London Chronicle

The Times